

A REFORMÁTUS THEOLÓGIA VÉDELME

KÜLÖNÖS TEKINTETEL AZ ÓSZÖVETSÉGI
BIBLIAI TUDOMÁNYOKRA

Válaszul

*D. Dr. KÁLLAY KÁLMÁN Debreceni Református Lelkész-
képző Intézeti igazgató, egyetemi nyilvános rendes tanár
úrnak (Második, Szaktudományi Rész)*

ÍRTA:

SÍPOS ISTVÁN

református lelkész 1930, 1935, Budapest,
»Magister Theologiae« 1932, Princeton Theological Seminary,
»Magister in Artibus« 1933,
»Doctor Philosophiae in Linguis et Litteris Orientalibus« 1934,
Princeton University,
»Theológiai Magántanár az Ószövetségi Szakcsoportból«
1936, Sárospatak.

MÁSODIK RÉSZ.

A SZERZŐ SAJÁT KIADÁSA
IX., RÁDAY-UTCA 28. SZÁM
(Kapható ugyanott)

Fébé-nyomda nyomása, Budapest, VII., Damjanich-utca 28/b.
Felelős Farkas László.

Az Olvasóhoz!

HATÁROZOTT TILTAKOZÁS

akar lenni e két kötetes jelen munkám a református theológia elvainak és szaktudományos megállapításainak védelme mellett azok ellen az alaptalan és hamis vádak ellen, melyekkel D. Dr. Kállay Kálmán, a Debreceni Lelkészkapituláció Intézet igazgatója, egyetemi nyilvános rendes tanár »A Pentateuchos Mózesi Szerzősége« c. 1935-ben megjelent magántanári értekezésemet először a Református Élet 1936 november 14-iki, azután az Igazság és Élet 1937 január-februári számaiban kritika címén megtámadta.

Az első kötet kiáltó vétó a magyar református egyház lelküsiérlete előtt az ellen a szellem ellen, amelynek Kállay Kálmán tudományos munkásságában éppen úgy, mint különösen ellenem szóló, kritikájában öntudatos élharcosa. Ez a szellem a magyar református egyház ősi örökségeként elismert hitvallásos történelme református theológiával, amelyet munkámban hűséggel igyekeztem képviselni, homlokegyenest ellentétben áll. Ez ellen a szellem ellen és ennek elvei ellen református lelkészzi eskümnél fogva tiltakozni nemcsak jogomnak, de elmulaszthatatlan kötelességemnek tartom.

A második kötetben a leghatározottabban visszautasítom azokat a szándékos meg gyanúsításokat és félreérthetetlen megtévesztéseket, melyekkel Kállay Kálmán a szaktudomány örve alatt az adatok tömegével bizonyított szaktudományi

'Pótlólag beillesztendő a Református Theológia Védelme II. kötet első fedőlapja és címlapja közé.

dilettantizmusa segítségével értekezésem hívő református és a komoly szaktudomány eszközeivel elért minden eredményét alásni és tönkretni igyekezett. Egész eljárásában egyszersmindenkorra megbelyegzendőnek különösképen azt tartom,, hogy a bizonyító adatok azt a minden kétségen felül álló tényt árulják el, hogy könyvemet nemcsak hogy egyik kritikája alkalmával sem olvasta el lelkismeretesen, hanem annak nagy részét meg sem nézte.

Különösen élesen tiltakozom Kállay Kálmannak az ellen a félénk nyilt, félénk burkolt és a hamis adatok tömegével alátámasztott meg gyanúsítása ellen, mintha művem, kizárálag négy külföldi író művének flagizált adataiból épült volna fély s ezzel kapcsolatban mindazoknak a hazug híresztelései és inszinuálásai ellen, akik Kállay Kálman cikkei nyomán a fenti meg gyanúsítást átvették és védekezésem bevárása és meghallgatása nélkül azok alapján rólam mások előtt elítélezésre nyilatkoztak. Kállay Kálmannak ezt az állítását, illetve adatainak ilyen végső következtetésekre vezető, § megtévesztő beállítottságát, és az azok nyomán fakadt hazug híreszteléseket kénytelen vagyok minden megsoritás nélkül alaptalan rágalomnak minősíteni és azt Isten, a magyar református egyház és a történelem színe előtt, művem 11. kötetének különösen V. fejezete cáfoló adatai alapján, a leghatározottabban visszautasítani!

Budapesten, 1938 május hó.

SÍPOS ISTVÁN
református theológiai magántanár.

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK a második kötethez.

Nemcsak az ősi református hitet, hanem általában a ki-jelentett vallás egyházainak legföbb lelki és tudományos bir-tokállományát olyan juliánuszi támadás érte éppen az ősi magyar történelmi kálvinizmus, egyik legföbb szikla várából a híres debreceni főiskola igazgatói székéből és a debreceni egyetem egyik katedrájáról, hogy ha nem akartunk »néma ebek« maradni, arra e két-kötetes munkában válaszolni kellett. A Református Theológia Védelme olyan kötelességünk volt, melyre Isten egyenesen úgy kényszerített, hogy személyünket és existenciánkat dobta oda prédául a liberális theológia szá-mára és így akadályozta meg, hogy valahogy el ne futhassunk, vagy meg ne alkudjunk egyetlen drága kincsünk, ősi hitünk rovására. A harctól tehát nem vonakodhattunk. Véde-kezünk kellett. Ezt a védekezést, legelembibb jogunkat, »sze-mélyes támadásnak« vagy »egyéni összeférhetetlenségnek« ki-áltották ki némelyek. Ellenfelünket azonban bántani, szemé-lyében támadni soha a legkisebb okunk vagy jogunk nem volt.. Nem is ismertük. De amikor Istennek legszentségesebb Igéjét a teljes Szentírást ellenfelem a nyílt színen éppen munkánk bírálatával kapcsolatban isteni tekintélyében újra megpróbálta aláásni, annak tartalmát a kritika és tudományosság örve alatt hamisítványnak bélyegezni, nem állt előttünk *csak egy, út!* Ha bűn a Szentírást védelmezni, bűnözzenek bár százezer-szer, védelmére kelek és harcolok mellette utolsó lehelletemig, végső filléremig! Most is, ezután is! Nem félek földi retten-tektől, sőt még angyali hatalmasságuktól sem riadnék vissza! Isten még nem szégyenítette meg az Ő Igéjét, sem annak hűséges őrizőit! Aki a kezünkben lévő Szentírás szavait olyan hamisítók műveinek koholja, akik »valósággal kéjelegnek a borzalmasabbnál-borzalmasabb jövendölésekben«: Theol. Szemle I. 306., 1., és aki a mi üdvösségeink zálogát jelentő szentséges Biblia szavaira azt mondja, hogy azok holmi csaló és imposztor »*interpolator frázistárházából való*«: u. o., azzal szemben mi, — igazat adhat nekünk mindenki, — csak támadva védekez-hetünk. Ha éppen ezért ellenfelünkkel szemben egyenesen és nyíltan beszélünk, hiába próbálnak bennünket névnélküli kri-

tikában eleve elítélni, hogy »Sértő ez a hang«, s hiába próbálnak megvádolni, hogy »egy tudományos képzettségéről általánosan ismert, hívő lelkű kutatót akar vele bántani!« Az én szavam mindig az én hitem megvallása kell hogy legyen! Hol van a hívő lelkület ellenfelem fönt idézett kifejezéseiből?!

Az a páratlan érdeklődés, amely művem első kötetét már a több, mint négyszáz előfizető jelentkezésével is és az azóta eltelt idők nyilvános állásfoglalásaival is fogadta, mindenben igazolta azt a felfogást, hogy a szóbanforgó kérdések tárgyalását nem szabad személyes polémiák préddáiul odadobni és kicsinyes egyéni támadások kivédésére felhasználni. Ezért tárgyaltam minden kérdést az első kötetben is a legmágasabb elvi szempontból és ezért vigyáztam arra a második kötetben; is, hogy ne csak az érvek, hanem még a vádak tárgyalása is a legszigorúbb tudomány-elméleti és módszer-elméleti meg-alapozottsággal történjék. Így próbáltam minden elfogult-ságának vagy szenvédélynek eleve útját vágni. Nincs tehát itt sehol »nagyhangú deklamálás«, vagy üres »vádaskodás«, hanem a XX. parancsolat szigorú szemmelartásával *a tények és bizonyítékok ezrei beszélnek helyettem*. Vigyáztam arra is, hogy ellenfelemet ne én ítélem meg. *Mindig saját szavai és kijelentései bizonyítanak ellene vagy mellette!* A: polémia természetesen még ilyen formájában is polémia kell, hogy maradjon. Az ellenfelet kiküszöbölni nem lehet és nem is szabad. Ezért van az, hogy a nyílt színén az első kötetben két theologus, a második kötetben két tudományos kutató mutatkozik be: az egyik a vádlott szerző, a második az egyúttal önmagát vádoló kritikus! A dolog természetéből következik, hogy a legkényesebb kérdé^elcet is a nyílt színén kellett és kell előhozni, mégpedig magyar, református és keresztyén nyiltsággal és egyenességgel. Nincs mit takargatnunk! Hitünkbelől folyik ez! Ezért is nem intézhettük el ezeket az ügyeket »egymás közt«, vagy titokban a kulisszák mögött. Nincs mit rejegetnünk sem egymás, sem híveink, sem mások előtt! *Nekem annál is inkább ragaszkodom kellett ehhez a módszerhez, mert ellenfelem is ezt tartotta a leghelyesebb módszernek, mikor elveimet és tudományomat a nyilvánosság előtt ki akarta, pellengérezni.* Ezi a módszer különben csak annak árt, akinek oka van arra, hogy mások előtt ne beszéljen, vagy aki jobb szeret a kígyó finoman ölö mérgével harcolni, mint nyíltan kiállni a küzdőtérré. Mi tehát, — mégcsak nem is »amilyen a mosdó, olyan a törülköző« elve alapján, — hanem a szóbanforgó nagy kérdések fontossága és az ellenfelünk által adott egyetlen lehetőség alapjaira helyezkedve, — ezt a keresztyénibb, reformátusabb és magyarabb módszert kellett, hogy válasszuk.

Amikor ezeket kijelentjük, nem mehetünk el szó nélkül ellenfelem elvbarátai részéről nyilvánosan is megkísérelt azon

megtévesztések mellett, melyekkel művem első kötetének nyilvános tárgyalásában úgy próbálják ellenfelemet menteni, hogy nem akarnak tudni és beszélni arról, amiről igenis művemben szó van, hanem nagy hangon úgy próbálják megejténi a pusztán tradicionális jelszavakért lelkesedő és még tűzbe is menő, de esetleg nem is gondolkozó lelkeket, hogy elkiáltják a szerzőre: »Debrecen és a magyar református lelket egyaránt megtámadta«!, sőt: »nem átallja... magát, az egyetemes egyházat is megleckéztetni«! Mondanom sem kell, hogy mint tiszántúli emberhez semmi sem áll tőlem távolabb, mint az ősi debreceni főiskola megbántása és így arra nincsen szükség, hogy azok, akik talán nem is tiszántúliak, velem szemben Debrecen képviselni és védelmezni próbálják. Én az ősi debreceni főiskola szellemét nem támadom, hanem igenis- védem azzal a liberális theológiával és annak képviselőivel szemben, amelynek nincs sem helye, sem öröksége Debrecenben! Nem én támadom Méliusz örökségét, hanem azok, akik oda az idegenből jött liberális theológia hitetlen tanításait behurcolták, es trónra illtették! Igenis, ideje, hogy ez a szellem onnan örökre távozzék és maradhasson és lehessen Debrecen távábbra, is az, ami volt: hívő kálvinista hitünk döntetlen ércbástyája, és vasoszlopa! Hogy azonban az lehessen, reformációra, sürgős és kíméletlen önreformációra van szükségei Ezt nekem, mint tiszántúlinak és mint az ősi kollégium szellemi gyermekének, hirdetni, sőt követelni nemcsak jogom,, de kötelességem is! Nem hamis jelszavakkal, hanem saját írásaival védjék meg ellenfelemet! Ne próbálják az ősi kollégiumra, tolni azt a szégyent, ami annak történetesen éppen az igazgatóját éri, hanem tartsuk többre azt még annak igazgatójánál is és válasszuk el a kettőt! Legyen az igazgató méltó Debrecenhez és a főiskolához és ne azonosítsuk Debrecen és a főiskolát az igazgatóval! Ez méltatlant Debrecenhez és a főiskolához is! Különben ugyanígy rám lehetne fogni azt is, hogy Budapestet és annak főiskoláját támadtam meg, mert az egyik legjellegzetesebb nyilatkozatot éppen annak egyik volt növendéke szájából idézem. A cikkíró azonban ennek nein nézett utána! Budapesten épügy, mint Debrecenben egy ellenfelem van tehát és ez: a liberális theológia! Ez ellen harcolni nem szünök meg, akár Debrecenben tanítják, akár Pesten!

Nagyon szomorúnak kell tartani azt is, hogy a Közlöny 1938 májusi számában »A Debreceni Theologus Ifjúság« aláírással az ifjúság vezetői egy olyan nyilatkozatot tettek közzé munkámmal kapcsolatban, — amelyet az ifjúság akkor még nemcsak hogy nem olvashatott, de nem is látott, — amelyben mentagadták és megcáfolták saját előbbi kijelentéseiket és magát az ifjúságot is hamis színben tüntették fel! Az a debreceni szenior ugyanis, aki nélkül ez a nyilatkozat nem szü-

lehetett meg, 1938 március 23-án kelt magánlevelében, — amely birtokomban van — nagy ujjongva még ezt írta. Budapestre: »Remélem, a pozitív tudománynak nagy sikere lesz Debrecenben is. Eddig ugyanis és még jelenleg is a debreceni theológia kétségbeéjtő tudománytalanságban szenved. Itt az ideje, hogy Sípos nagytisztelő úr megtanítson végre valahára bennünket, hogy mi is az a tudomány és mi is az a theológia.« Ugyanaz a hang ez, amely Kósa Ferenc előbbi nyilatkozataiból is kicsendül! És néhány héttel azután éppen ő hozat határozatot az ifjúsággal! Mi lesz itt, ha mar kezdő és még hozzá legreményteljesebb ifjaink ilyen kétarcú politikát folytatnak? Hol van itt az egyenesség és az elvhűség? Arra pedig, amit a *Lelkészegyesület* 1938. 196. lapján a »Szerkesztőség« ír, hogy ez az ifjúsági határozat »egyértelmű megnyilatkozás« és a mai tanítványseregnek »spontán állásfoglalása« volt, szabad legyen utalnom azoknak a debreceni theológusoknak 1938 május 23-án kelt levelére, akik hozzám, — többek között, — a következőket írták: »Van ugyanis a debreceni theológus ifjúság között egy komoly csoport, amely teljesen azonosítja magát Nagytisztelősegéded döntő jelentőségi művének állításaival.« »Annak ellenére, — írják tovább, — hogy szegény theológus diákok vagyunk, fontosnak tartjuk megszerezni a Nagytisztelősegéded összes níűveit, mivel ez nálunk nemcsak hiányt pótol, hanem számunkra az eddig teljesen nélkülözött lelki alapot adja a Szentírás mellett és hatalmasan megerősített bennünket ingadozó, többszörösen megszabdalt theológiai felfogásunkban... Istené legyen a dicsőség elsősorban, hogy Nagytisztelősegédet szent kegyelméből kirendelte az Ige és a Ref. Theológia védelmére«. Ez és több levelek igazolják az »egyértelmű megnyilatkozást«, de beszédes bizonyásai a »spontán állásfoglalásnak« is! Ki kényszerítette ezeket a fiúkat arra, hogy ezt nekem elmondják? Hiszen soha nem láttam mégcsak az arcukat sem! Nyilván az igazi »spontán megnyilatkozás« ez, amely egyúttal éles fénnyel vet áma másik, nyilvános határozatra is! *Tehát van azért még reménység az ifjúságunkban .*

Az olvasó figyelmét különben itt is felhívjuk az első kötettel kapcsolatban megjelent kritikákra és megnyilatkozásokra, ítélen kiki magának! Ezek: *Közlöny*, 1938 máj. 85. 1.: »Hitetlen szellem a debreceni theologian?«, *Lelkészegyesület* máj. 7, 149. 1., *Evangélius Élet* máj. 14, 7. 1., *Vasárnap* máj. 15, 164. I, *Sárospataki Ref. Lapok* máj. 15, 96. 1., *Sárospataki Ifjúsági Közlöny* máj—jún. 187!.., *Református Egyház és Iskola* máj. 28, 5—6, jún. 11, 5—6. 1., *BéJcehirnöU* jún. 4, 187. L, *Sárospataki Ref. Lapok* jún. 12, 118. 1., *Lelkészegyesület* jún. 18, 196. 1., *Magyar Kálvinizmus* 1938 II. füzet, 87. 1. Nyilvános határozatok, tárgyalások, viták: *belsősomogyi egyházmegye lelkészértekezletének körlevele*

1938 máj 30, solth egyházmegye jún. 24, csurgóvidéki lelkészi kör jún. 28, szigetvári lelkészi kör jún. 28, csallóközi református lelkészek baráti köre, Nagymegyer, júl. 2. kaposvárvídeki lelkészi kör júl. 5.

A nagy érdeklődést tehát nem lehet megakadályozni sem félrevezetéssel, sem egyéb, halasztgató kijelentésekkel, mint pl. azzal, hogy várjuk meg újra ellenfelem válaszát és csak azután foglaljunk állást! *Hiszen ellenfelem már három ízben is részletesen kifejtette, műveiben pedig még szélesebben előtárta azokat az elvi gyökereket, amelyekből egész munkássága, táplálkozik, míg tölünk eddig minden lehetőséget megvontak álláspontunk nyilvánosság elé való hozatalában!* Isten azonban ennek ellenére győzelmesen segít bennünket előre! Hiába vonnak el tölünk fokozatosan minden anyagi lehetőséget, hiába ad ki ukáz-szerű felszólításokat nagytekintélyű ellenfelem, amelyekben dátumot szab elénk a feleletadásban, kijelentve, „hogy ő meddig »hajlandó várakozni«! Ilyen eszközökkel nem lehet az igazság diadala ellen védekezni! Itt az igazság győzni fog! Még az sem volna baj, ha *annak ellenére* győzne, hogy én képviselem azt! Mi elmúlunk és elveszünk! De Isten és az Ő igazsága meghamarad! *Gondolják meg ezt mindazok, akik ebben a másról történelmi jelentőségű vitában részt vesznelc!* *Bennünket minden szavunkért megítél Isten, az egyház és átötvényelem!* Csakúgy, amint eleinket is megítélte! Mi így adjuk? közre ezt a második kötetet is.

Hadd mondjak e helyen külön is köszönetet a »Fébé« Nyomda vezetőjének, Farkas László mérnök úrnak és kitűnő nyomdai személyzetének a páratlan figyelmességről, a lelküismeretes munkáért és az odaadó együttérzésért.

SÍPOS ISTVÁN

TARTALOM.

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK A MÁSODIK KÖTETHEZ.....	III.
I. A TUDOMÁNYOS MUNKÁLKODÁS ÉS A TUDOMÁ- NYOS KRITIKA ALAPKELLÉKEI.....	1—6
II. A CÉLKITŰZÉS SZEREPE A TUDOMÁNYOS MUN- KÁLKODÁSBAN ÉS A KRITIKÁBAN	7—20
a) A célkitűzés mint kritikai meghatározó tényező 7, b) A pozitív tudomány célja a bizonyítás 8, c) minden kritika első parancsolata: 10, d) A törtébeíti valószínűség szerepe a bizonyításban 14, e) A ¹ pozitív és negatív tudomány tényleges ütközözőpontjai 15, f) Hogyan keil és lehet ellentétes álláspontot cáfolni? 16, g) Miért apologetikus» jellegű a pozitív kritika? 19, h) Hol feszülnek a legsarkalatosabb ellentétek? 20.	
III. AZ ANYAG ISMERETÉNEK TUDOMÁNYOS ÉS KRI- TIKAI KÖVETELMÉNYE	27—194
1. Az anyag ismeretével kapcsolatos alapvető szempontok 27—28	
2. A stíluskritika értékelése pozitív szempontból.... 29—47	
a) Menthetetlen mulasztások <i>egy</i> kritika körül 29, b) Mi bizonyítja azt, hogy; a J és: E stílusával nem foglalkoztunk? 30, c) »Sehol sem« foglalkoztunk a P. C. stílusával? 31, d) Mondtunk-é valamit a tt stílusáról? 34, e) A zsákutcába jutott stíluskritikai érv 34, f) Me- nekülés a zsákutcából! 36, g) A többször megnyergelt stíluskritikai! érv példáinak bizonyító ereje 37, h) Egy téTEL erőszakos cáfolása, amelyet senki sem vall 38, i) Hogy értelmezzük mi a mózesi szer- zőségét? 40, j) Milyen szerepe van a stíluskritikának a tudományos munkában? 44.	
3. Az egyptomi hatások kérdése Mózes könyveiben 48—61	
a) Vádak bizonyítékok nélkül 48, b) Az «egyptomi hatások történeti bizonyítékaí 49, c) Az egyptomi hatások stíluskritikai adatai 53, d) Yahuda érveinek szerepe és értéke 58.	
4. Arab hatások a Pentateuchosban 62—65	
a) Sémite kölcsönszavak az egyptomi nyelvben 62, b) Az arab ha- tások radikális elintézése 62, c) Az araberedetű személynevek tu- dományos jelentősége 64.	

5. A theológiai és etnikai érvek kritikai szerepe	66—68
6.A Jáhwista (J) és Elóhista (E) források kritikája 69—84	
a) A pozitív kritika feladatai a források bírálatában 69, b) Van-e, a két forrás »alapvető különbségeinek;« kritikai normája? 70, c), Bileám áldásának kritikai fogópontja 72, d) A törvény elsőbbsége a prófériákkal szemben 73, e) Ki áll a tudomány mai színvonalán? 73, f) Szellemi és kultúrtörténeti érvek a pozitív kritika szolgálataiban 75, g) Az anyagi és tárgyi érvek döntő súlya 81.	
7. Az I Mózes 36:31 sk. tárgyalása.....	85—106
a) A hely kritikai fontossága 85, b) Melyik forráshoz utalja e részt »ma« a modern kritika? 85, c) Végezetes hibákkal cáfolni nent lehelt 88, d) Meríthet-e későbbi író korábbi forrásból? 96, e) A történeti érvek súlya e rész eredetiségenek kérdésében 97^ f) A modern kritika igazi kifogásai theiológiai és nem történeti jellegűek 108,	
8. A Deuteronomium főbb problémái 107—130	
a) Hol vannak itt a »sarkalatos ütközőpontok?« 107, b) A »mai kritika,« álláspontja a D keletkezési korát illetőlég 108, c) Követel-é! a Deuteronomium kultuszközpontosítást? 112, d) A DeuteronomiumL törvényeinek történeti hátttere 116, e) Túl yan-é a modern kritika a »pia fraus« elvén? 125» f) A legújabb deuteronomiumi elméletek! kérdése 128.	
9. A pozitív kritika és a Papi Codex	131—170
a) Nagy problémák — erőtlen érvek 131, b) Egy általanosságban mozgó kifogás-magyarázat nélkül 132, c) Amiért a pozitív kritikus! felelős, de a modern kritikus nem! 133 d) Az elégséges ok elv© a pozitív és negatív kritikában 137, e) A Papi Codex önálló lét-jogosultságának kérdése 142, f) Mikor keletkezett a Papi Codex? 146, g) A Papi Codex és az új Ezékiél -kutatás 162, h) A Papi! Codex és a fogás előtti történeti könyvek 165.	
10. A masszoréta héber szöveg és a kritikai apparátus ismeretének fontossága	171—192
a) Az eredeti szöveggel kapcsolatos tájékozottság döntő jelentősége 171, b) Általanosítás, mely igazolhatatlan 172, c) Jogosult-e; a kritüta örvé alatt a minősíthetetlen meggyanusítás? 173, d) A lelkiiismeretesség a legfőbb kritikai követelmény 177, e) Textusikri-» tika és kritikai apparátus a tudomány és a dilettantizmus szolgálataiban 181.	
11. Az anyag ismeretének követelménye a tudomány és a történeti valószínűség mérlegén	193—194
IV. A TUDOMÁNYOS SEGÉDESZKÖZÖK ISMERETÉNEK ÉS HASZNÁLNI TUDÁSÁNAK	
KÖVETELMÉNYE	195—260
1. Az általános és különös segédeszközök szerepe.....	195—196
2. A héber nyelvtan néhány problémája.....	197—260

a) Az »i« végrag eredete a személynevekben 197, b) Héber fonetikai es orthagráfiai disztinkciók 208, c) A héber szavak orthográfijkus átírásának tudományos létjogosultsága 211, d) Tulajdonnevek a bibliafordításokban 215, e) A Jiszráel átírása 216, f) Az »igen felületes átírási mód« nemely példái 219;, g) Néhány megjegyzés a Tóráh szóhoz 221, h) Elemi sajtóhibák természetes magyarázata 222, j) Kállay héber tudása müvei tükrében 225, j) Kálvin tudása az öt jubiláló Kállay mérlegén 237, k) Héber szaktudás a debreceni egyetem: katedráján 241, 1) Szükség van-e az írásjelek és átírásuk külön táblázatára? 245, m) A latin rövidítések használatának tudományos létjogosultsága 252,, n) Néhány szó az általános művészeg elemeiről 253.

Y. A TUDOMÁNYOS MÓDSZER KRITIKAI

ISMÉRVEI	:	261—442
1. Módszertani alapelvek		261—262
2. A kiegyensúlyozott ítéloképesség szerepe		263—266
3. A módszeresség organikus jellege.....		267—272
4. A forrásmunkák használatának követelménye		273—279
5. Súlyos vádak a forráskezelésben. Ki az, aki plágizál?		280—300
6. Kifogásolható-é az a mód, ahogyan Yahudát felhasználtuk?		301—350
a) Válaszra váró általános vádak 301, b) A bőven gyümölcsözői vádak Yahudával kapcsolatban 301, c) Végzetes hibákkal megrakott alaptalan kifogások 303, d) Kifogásolt idézési módunk elriasztó előképei Kállay munkáiban 315, e) Mennyiben használtuk Yahudát »kritikával«? 336.		
7. Mit kölcsönöztünk Kittéitől és hogyan?		351—361
a) Kállay állításai 351, b) A kifogások jellegzetességei 351, c) A kifoígások első csoportja 353, d) Akifogások második csoportja 356		
8. A Raventől való függés igazi mérlege.....		362—393
a) A vág súlyossága 363, b) Raven, mint többszörös ütőkártya 362, c) Pár általános megjegyzés 363, d) Használtuk-e Ravent munkáhkj 30—48. lapjain? 364, e) Astruc, mint Kállay védence 3666, f) Azi 50—79. lapok és Raven 373, g) Raven hatása a »különös Tárgyaló részen« 375, h) Munkánk főrészének Raven kölcsönzései 389.		
9. Orrnak munkánkra való hatása		
a) Milyen hatás az, amelyik »a legjobban látszik« munkánkon? 394,		
b) Az Orr-kifogások módszertani képtelenségei 403, ó) Átvettük-é Orr, vagy akárki más koncepcióját? 409, d) Hogyan jön ki a »kb. 800 sort kitevő idézet«? 414,, e) A kifogásolt »összefüggő kiírások« 415,		
f) Bizonyos »jellegzetes kifejezések« Orrtól való átvétele 416, g) Átmásolt jegyzetek 422, h) Néhány eltévesztett tűszúrás 427.		
BEEFEJEZÉS		443—445

1. A TUDOMÁNYOS MUNKÁLKODÁS ÉS A TUDOMÁNYOS KRITIKA ALAPKELLÉKEI.

Ez a könyv elsősorban szaktudományos kérdésekkel kíván foglalkozni. Mint minden tudományos munkálkodásnak, az ószövetségi bibliai tudományok művelésének is megvannak a maga alapvető kellékei. Ezek a kellékek nemcsak követelmények, hanem egyúttal normák, melyeket nem elég csak ismerni, hanem alkalmazni és gyakorolni is kell. Aki tehát, az ószövetségi bibliai tudományok művelésében polgárjogot akar szerezni, annak ismernie és alkalmaznia kell a tudományos munkálkodás általános és a bibliai tudományok művelésének *különös* alapkellékeit.

Ahhoz, hogy valaki valamely szaktudomány művelésére alkalmas, legalább annyi értelmi és szellemi képességet kell elárulnia, hogy egy olyan tudományos szakdolgozatot tud elkészíteni, amely a tudományos munkálkodás általános és különös alapkötetelményeinek megfelel. Egy ilyen szakértekezés valamely magasabb szakbizottság és a nagy nyilvánosság előtt a legelembibb értékmérője az illető arravalóságának, hogy amire a tudományok mezején vállalkozott, annak eleget is tud tenni.

A tudományos munkálkodás általános alapkellékeit, melyeket egy szakértekezésnél is tekintetbe kell venni, a következőkben jelölhetjük meg: 1. mindenekelőtt kívánatos, hogy tisztán álljon a kutató előtt a cél, amit el akar érni. 2. Nem kevésbé fontos, hogy ura legyen az *anyagnak*, amin dolgozik s amit meg kell vizsgálnia. 3. Legyen képessége, hogy ismerje és ki tudja válogatni a megfelelő *eszközöket*, melyek a cél elérése érdekében az anyag feldolgozásához szükségesek. 4. Végül ezeket az eszközöket tudja megfelelő módszerrel használni, mely mindenütt az anyag természetéhez alkalmazkodva a kitűzött célohoz vezet.

A tudományos munkálkodás akkor lesz igazán tudományossá, ha a szó igaz értelmében véve *szaktudománnyá* lesz, tehát ha ezeket az általános alapkellékeket a tudománynak éppen azon a különös mezején, annak a szaktudománynak különös természetéhez alkalmazva érvényesíti, mely lényegénél fogva az általánosban is a maga különös alapkötetelményeit állítja normául a kutató elé.

Ezek az alapkellékek természetesen nemcsak a tudományos kutató számára normák, hanem *alapvető szempontok egy szakmunka megritízálásánál is!* Ezek szerint kell mérlegre vetni s elismerni vagy megtagadni egy munka értékét. Az a kritikus, aki *nem ezeket az alapvető szempontokat veszi figyelembe, vagy ezeket figyelmen kívül hagyja, az vagy igazságtalan, vagy egyoldalú, vagy kontár lesz.* Éppen ezért a kritika nehéz és felelősségteljes munka. A kritika nemcsak *hogy éppen olyan nagy felkészültséget, alaposságot, körültekintést igényel, mint az alkotás, hanem ennél még határtalanul nagyobbat.* Az igazi komoly kritika éppen olyan tudományos munka, sőt sok tekintetben nehezebb, nem ritkán pedig értékesebb, mint az egyszerű alkotás. *Hiszen a kritikus szinte magát a tudományszakot képviseli és személyesíti meg és annak nevében beszél és ítélt.* A kritika tehát nagy tudást és még nagyobb felelősséget igényel.

Különösen nagy feladat és súlyos felelősség a szakkritika olyan esetben, mikor a szerző egészen más principiumokból előítéletekből indul ki kutatásában, mint ami a kritikusé. *A homlokegyenest ellentétes alapeltek sem mentesítik ugyanis a kritikust az alól a főkövetelmény alól, hogy bizonyos nemes értelemben vett szümpatheia=együtt-szenvedés, illetve együttérzés égesse egész lényét, mikor a szerző célját, anyagát, eszközeit, módszereit sorban vizsgálat alá veszi.* Különben soha sem lesz képes a kritikus megérteni a szerzőt: s így nem is ítélni felőle helyesen. *A kritikus munkája tehát sohasem merülhet ki a bírált munka ellen való üres polemizálásban, vagy a saját álláspontjának a bírált munka álláspontjával szemben való védelmezésében.* A kritikust ugyan semmi sem akadályozhatja meg abban, hogy saját álláspontját kritikájában; is a leghatározottabban érvényesítse, de ez a lehetőség viszont nem menti fel őt az alól a kötelesség alól, hogy « kérdéses, munkát a szerző által meghatározott cél, a rendelkezésére álló anyag, a megfelelő eszközök és a természetesről megkívánt módszer tekintetbevételével vizsgálja és ítélezze meg. Ez nem kisebb feladatot jelent, mint azt, hogy a kritikusnak ebben az esetben *nemcsak a saját álláspontját, hanem a kritizált ellenfél terrénumát is az elközelhető legnagyobb alapossággal ismernie kell.* Az ellenfél leszólása ugyanis sokkal könnyebb feladat, mint annak alapos ismerete és a vele való; becsületes megmérkőzés. A kettő között a komoly kritika mindenig éles különbséget tesz.

Akármilyen úttörő alapeltekkel lépett is a nagynyilvánosság elé *A Pentateuchos Mózesi Szerzősége*, 1935. című magántanári dolgozatom, nem volt semmi okom kétélkedni abban, hogy a tudományos munkálkodás alapkellékeit minden tekintetben érvényesítő értekezés olyan kritikára számíthat, amely a munka főcéljának figyelembevételével lelkismeretes és

szigorú mérlegelés alá veszi a felhasznált anyagot, eszközöket és a módszert, hogy az azokban található hibákat kijavítsa, a hiányokat pedig kipótolja. Ebben a reménységben legtöbb részről nagyon kellemesen csalódtam. Egyetlenegy, mondhatnám legtekintélyesebbnek ismert kritikusom, Kállay Kálmán debreceni egyetemi tanár azonban annál meglepőbben szállt szembe nemesak szakértekezésemmel, hanem *az eddig ismert általános kritikai gyakorlattal is*. Akármennyire *eltökélt szándékomb volt*, hogy *semmiféle kritikára nem válaszolok, mert általános fel fogás szerint »a kritikát állni kelh*, az a súlyos támadás, amely először a Református Élet, **rövidítve: RÉ**, 1936 nov. 14-i számának 401—402. lapjain, majd következőleg az Igazság és Élet, **rövidítve: IE**, 1937 január-februári számaiban a 15—21. f5—64. lapokon Kállay tollából megjelent, arra sarkaltak, hogy *A Református Theológia Védelme c.* könyvnek első kötetében magának a református hitnek legalapvetőbb kincseit, ebben a második kötetben pedig a komoly értelemben vett ószövetségi szaktudományoknak a védelmére keljek. Meg kellett ezt tennem a *református theologia és az ószövetségi tudományok érdekkében*, mert hiszen Kállay említett kritikája mind a kettőt alapjaiban ásta alá és próbálta megrendíteni. Ez a nagyon veszedelmes vállalkozást nagyon komolyan kellett vennem éppen a mai időkben, amikor *az egyházak tagjait kettős veszedelem felé sodorja a ránk következő tűzpróba*: vagy *elpogányosodnak*, vagy *primitív bibliclistákká lesznek* «*Mindkettő egyformán végzetes, mert egyformán végveszélyteljes égeti nemcsak az egyházak átütő erejét, hanem életét is*. Ezért kellett és kell mindenütt magam mellett *főleg az ügyet védelmezni*, amelynek szolgálni akarok.

Válaszom első kötete Kállay Kálmánnak mint theológiai tanárnak, mint a Debreceni Lelkészklépző Intézet igazgatójának szólt. Benne a legalapvetőbb *elvekről* volt szó. Az elvek, a principiumok bizonyítás tárgyat nem képezhetik. Vagy hisszük és elfogadjuk, vagy nem hisszük és elvetjük azokat. Ezeket egyszerűen hinni kell saját tekintélyük, vagy egy magasabb tekintély alapján. Egészen másként áll a helyzet ebben a második kötetben, a szaktudományi részben, mely *Kállaynák mint hívatasos szaktudósnak, s így mint nyilvános egyetemi tanárnak szól*. Itt már sokkal kézzelfoghatóbb területen mozgunk. Itt már tényekkel és adatokkal állunk szemben, melyeknek értékéről ugyan lehet vitázni, de amelyeknek meglételét letagadni nem lehet. Itt már nem elég csak hinni, nem «lég csak állítani, hanem itt *bizonyítani is kell*. Itt a hit mellett meg lehet és meg kell mutatni a tudást is.

Kállay, mint kritikus akkor követte el a végzetes hibát, amikor a modern kritika hamis előítéleteitől elragadtatva nemcsak értekezésem hívő református álláspontját vette kíméletlen kereszttüz alá, hanem *meg fékezhetetlen szenvedélyvel*

támadta meg és vonta kétségekbe nemcsak azt a szaktudományos felkészültséget, mellyel munkám készült, hanem egyáltalán a tudományos készséget is. Ez a könnyelműség azzal bosszulta meg magát, hogy így Kállay leleplezte önmagát és pellengére állította azt a szaktudományi dilettantizmust, melyet eddig, nála senki sem vett észre.

Az igazi szaktudós akármennyire is meg van győződve; munkája vezérlő elveinek mindenhatóságáról, nem felejtheti el soha, hogy neki le nem tagadható tényekkel kell számotyetnie. Tényekkel szembe csak tényeket lehet és kell állítani, mert csak így tud győzni egy lehetséges más álláspont fölött. Kállay a harcnak nem ezt a formáját választotta. Az újjáébredő történelmi és hitvallásos református teológia elveit és azoknak érvényesülését nem komoly tudományos tényekkel és érvekkel vette ostromzár alá, hanem saját tekintélye latbavetésével próbálta egyszerűen megfojtani. Először is társadalmi súlyával lezáratta a szerző előtt a sajtó-nyilvánosságot s így sikerült elérnie azt, hogy kritikájára érdemleges választ nemcsak azoknak a lapoknak az olvasóközönsége nem kap-hatott, amelyekben ő súlyos és megtévesztő kijelentéseit köz-zétette, hanem egyáltalán sehol sem. Ez a fegyver valóban a leghatásosabb szokott lenni kezdő és anyagiakban szűkölködő »szegíri káplánokkal« szemben. Másodszor, mint szolgálatára nézve legidősebb ótestamentomi szaktanár, erkölcsileg 'elvágta így az útját annak, hogy vele szemben jóval ifjabb kollégái közül bárki is ellenkező véleményt nyilvánítson. Csak így magyarázható meg az a nagyon kockázatos és rendkívüli el-szántságot igénylő feladat, amelyre Kállay vállalkozott, mikor azt a munkámat támadta meg súlyosan elítélő kritikával és arról akarta bebizonyítani teljes értéktelenségét és nívótian-ságát, amely egy kiváló magyarországi teológiai fakultás, sőt egy egyházkérületi magántanárvizsgáló bizottság előtt a hi-vatalos kritikát *valahogy* mégis csak kiállta. Ezáltal tehát Kállay nemcsak egyik legkiválóbb szaktanár kollégájának tudása és ítélete felett mondott lesújtó kritikát, hanem mintegy az illető két legfelsőbb hivatalos testület: a theológiai fakultás és a magántanár vizsgáló bizottság ítélete felett is elmarasz-talólag ítélezik. Ez a szolidaritás-megtörés egyenesen arra kényszerítette az illető fakultást, hogy a hivatalos bírálat rövid kivonatát, ,az általános szokás ellenére, a nyilvánosság elé hozza s így mintegy magát igazolja.

A liberális kritika juliánuszi csatabárdjának megvillog-tatására, nagy oka volt Kállaynak. Nagy érdeke fűződött Kállay fanatikus racionalista meggyőződésének ahhoz, hogy munkám és az általa képviselt hitvallásos református irány minden áron elnémítassék! Hogy a tudományos mérkőzés nagyon is bi-zonytalan eredményei helyett saját egyháztársadalmi súlyát és tekintélyét tette fel a latra ellenem, annak oka az volt,

hogy, *ezáltal az egyik theologiai akadémiai kathedra világnézeti sorsát akarta elfordítani abból a határozott hitvallásos református irányból, amely felé éppen a lebírált értekezés elvei nagy erővel megindították.* Tudta azt, hogy ha egy ilyen örtoronyból bizonyos trombitazengés harsan fel, annak óriási visszhangja támad. Ez pedig a liberális theológia csődjét Jelenti egyházunkban! Hogy ezt valahogy megakadályozza, a leghihetetlenebb eszközöli segítségével kísérlelte meg említett kritikában az értekezés szerzőjének útját szegni és rajta keresztül egy theologiai akadémia által egységesen képviselt világnézeti irányt, — nem is csak az ószövetségi szakon, — megtorpedözni. Vállalkozott erre, nem nézve még arra a nagy kockázatra sem, hogy *ezáltal implicité még súlyosabb bírálatot gyakorolt immár egy második hazai theologiai akadémiai fakultás egyhangú ajánlása felett*, mely a szerzőt theoiógiai rendes óraadásra ajánlotta, hanem *egy másik kerület súlyostekintélyü theoiógiai választmányának, ezen felül pedig még legfőbb szervének, az egyházkerületi közgyűlésnek két éven át is megismétlődő ítélete és határozata felett is*, melyek a szerzőt a megbízatásra egymásután két éven át is érdemesnek nyilvánították.

Nincs távolabb tőlem semmi attól, hogy akár hivatalos bírálatokba fogódzva, akár más egyéb külső tényezőkre hivatkozva próbáljam tanulmányom értékét menteni és igazolni. Kállay szokatlan eljárásának felülbírálását is nálamnál sokkal illetékesebbnek hagyom. Lehetetlen azonban meg nem állapítani azt, hogy Kállaynak ez a harcmodora és ezek az eszközei az általánosan ismert kritikai gyakorlatnak nemcsak hogy nem felelnek meg, hanem eljárásának tudományos mezbe való öltözöttetét is fölölte kétségessé és gyanússá teszik. *Mikor azután ezt a gyanút igazolni kell, akkor válik csak minden kétség igazi bizonyosságágg!* Ez a kötet a maga számtalan tényével és adatával, mindenél beszédesebben igazolja, hogy Kállay ahelyett, hogy a tudományos munkásság, alapkellékeit figyelembevette volna és azokkal kapcsolatban munkámat komoly és becsületes lélekkel mérelegre vetette volna, a szaktudomány és a kritika örve alatt magát a legigazság-talanabb és minden alapot nélkülöző, sőt egyenesen a leg-hamisabb kijelentésekre ragadtatta, hogy így szenvédélyesen vallott, hitetlen elvekből táplálkozó előítéleteit igazolja.

Munkánkban tényeket állítunk vágakkal szemben. Vádakat pedig tényekkel igazolunk. Kimutatjuk, hogy Kállay nemcsak hogy nem értette meg tudományos értekezésünk célját, de azt megtévesztés céljából öntudatosan félremagyrázta. Mivel hamisan értelmezte és magyarázta munkánk célját, nem értékelhette helyesen sem munkánk tudományos anyagát, sem az anyag feldolgozásában használt tudományos eszközöket, sem a kitűzött célhoz vezető módszert. Ez a magyarázata

annak, hogy Kállay munkánkban nem talált semmi »önálló elgondolást«, hogy szerinte a szerző célja »megoldani egy olyan problémát, amelyhez kellő szellemi felkészültséggel,, könyve tanúsága szerint nem rendelkezik«, minek következetében művét »semmiréteg« sem tekinti a magyar református[^] theologiai irodalom nyereségének. Hogy ez így leírva is elhangozhatott, annak okát az olvasó e könyv lapjain két elvitathatatlan tényben találja majd meg. *Az egyik tény az, hogy Kállay teljesen tájékozatlan a pozitív kritikai irodalomban s így annak sem alapvető megállapításait, sem íróit, sem irodalmát nem ismeri. A másik sokkal súlyosabb tény az, hogy teljes dilettantizmust árul el magában a modern bibliakritikai tudományokban is, amelyeknek képviseletében előtünk megjelenik.*

A következőkben tehát sorra vesszük, — egymássál sokszor párhuzamosan, — a tudományos munkálkodás alapkellékeit és megvizsgáljuk, mennyiben és hogyan kell azoknak eleget tenni egy tudományos munkában, mennyiben tett azoknak értekezésünk eleget és mennyiben vette azokat Kállay munkánk bírálatánál figyelembe és miként alkalmazta azokat önmaga a rendelkezésünkre álló tények és adatok alapján.

II. A CÉLKITŰZÉS SZEREPE A TUDOMÁNYOS MUNKÁLKODÁSBAN ÉS A KRITIKÁBAN.

a) A célkitűzés mint kritikai meghatározó tényező.

A tudományos munka egyik legfőbb kelléke a határozott célkitűzés. Aki nem tudja megmondani, hogy mit akar, az; soha tudományos eredményt elérni nem fog. *Csak a tisztán álló cél felé lehet önálló elterveléssel önálló utakon haladni,*

Magántanári értekezésem célja felől a legkisebb kétséget sem hagytam senkiben. A címe félreérthetetlenül kifejezi. Benne a Pentateuchos mózesi szerzőségének pozitív bizonyítékait kívántam felsorakoztatni. Ebből világosan következik, hogy *aki munkámat helyesen akarja megbírálni, annak ezt a legfőbb szempontot figyelmen kívül hagyni nem szabad.* "Különböző soha sem lesz azt képes megérteni.

Kállay értekezésem legfőbb célját kétségtelenül félreérte. Ennek oka pedig a modern bibliakritikai tudománynak az az alapvető dogmája, hogy *csak az az igazán tudományos eredmény, melynek lényege a tagadás, a cáfolás, a lekritizálás.* A »kritikai tudomány«-ból így kerül a jelző identitásba a/ főnévvel: tudomány = kritika és kritika = tudomány.. Így lesz az eszköz céllá! A kritika igazi lényegének meghamisítása (I. kötet 37. sk. 1.) így vonja maga után a tudomány fogalmának a devalválását is. Ezért hangzik Kállay főkifogása: így ellenem: »Nem végez megnyugtató módon a Pentateuchra vonatkozó modern kritika okmány-, töredék-, vagy kiegészítési hipotézisek elméletével sem. Könyve bizonyító részében a főhelyet(l) nem annyira az ezek cáfolása foglalja el, amint, azt logikusan várnók«: RÉ 401. 1. Ez a *petitio principii* ragadta Kállayt második kritikájában is ilyen kijelentésekre: »Sípos egyszerűen nem ismeri a modern pentateuch-kritikának sem a történetét, sem az érveléseit. Ha Sípos a mózesi szerzőség elvét akarja vitatni, ám tegye, de akkor kötelessége behatóan foglalkozni ezekkel a sarkalatos kérdésekkel. Ezt azonban nem teszi«: IÉ 16. 1.

Kállaynak munkám ellen emelt az a kifogása, hogy könyvben a főhelyet nem a modern kritika hipothéziseinek a

megcáfolására helyeztem, nem csupán egyszerű félreérte« értekezésem főcéljának. *Itt egyenesen a főcél öntudatos félre-magyarázásáról, sőt meghamisításáról kell beszélnünk*, melyre Kállayt radikális elfogultsága, végtelen érzékenysége és a liberális bibliakritikai álláspont porbahanyatlása fölött érzett végső kétségbeesése kény szerit ette. Csak innen magyarázható meg az a másik szélsőséges kijelentése munkámról, *mellyel előbbi kijelentéseinek igazságát saját maga cáfolja és hazudtolja meg*: »Az ő célja nem az volt, hogy elfogadható tudományos érvekkel bebizonyítsa a Pentateuch mózesi szerzőségét a mai modern tudomány igényeinek megfelelően, hanem hogy a 'radikális', 'racionalista' és 'modern' kritikának megadja a kegyelemdöfést. Egész munkája tulajdonkép a wellhauseni iskola elleni hadakozás«: IÉ 57—58. 1.

Ezek után az *egymással homlokegyenest ellenkező* ki-jelentések után valóban megzavarva kérdezheti a józaneszű olvasó: Mi hát valójában *Kállay szerint* a kritizált munka *főcélja?* Mert ha Kállay egyszer pusztán a »kegyelemdöfésben« látja kimerülni munkánk főcélpontját, máskor meg amiatt száll velünk perbe, hogy a »főhelyet« nem a modern kritika »sarkalatos kérdéseivel«, akkor ezekből az *önellenmondó* ki-fogásokból az olvasó egy főcélt lát kiemelkedni és ez nem a munka, hanem *Kállay főcélja*. Az »objektív« kritikát oly fennen hangoztató kritikus az adatokat és tényeket *sutba dobva, megtévesztést és önellentmondást összekötve, csak egy főcélt lát maga előtt: Lesszóni a diadalmasan fölemelkedő pozitív kritikát és valahogy menteni a kegyelemdöfést szen-vedett modern kritikát.*

b) A pozitív tudomány célja a bizonyítás.

A modern kritika nagyhangú követeléseivel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy *minden pozitív tudományos munka főcélja elsősorban a bizonyítás és nem a cáfolás*. Hiába kifogásolja tehát Kállay azt, hogy a főhelyet munkámban nem a modern hipothézisek cáfolására fordítottam és hiába vádol ugyanakkor, hogy céлом »kegyelemdöfés« volt ugyancsak a modern kritika ellen. Minderre csak azt felelem, hogy *munkám főcélja egészen más volt*, mint amiket Kállay emleget. Tanulmányom címe: »A Pentateuchos Mózesi Szerzősége« arra kötelezett, hogy a Mózes öt könyve mózesi szerzőségét *bizonyítsam*. Hogy valóban erre vállalkoztam, Kállay is észrevevette úgy futólag a RÉ-ben, a »pozitív kritikai tanulmány« alcímmel kacsolatban: RÉ 401. 1.

A főcélnak megfelelőleg kifogásolhatatlan arányossággal tanulmányomat három főrészre osztottam. *I. Bevezető Elvi Rész-re*, melynek tárgya: *Az Isten kijelentésének okmánya és a kritikai vizsgálódás*. Itt tisztáztam a Kijelentés okmányához, a Bibliához való kritikai viszonyt, *tisztán bibliai érvek alapján*. Az első 30 oldalon tehát röviden és tömören azt foglaltam össze, amit e mostani munkám első kötetében bővebben kifejtettem. *II. Általános Tárgyaló Rész-ben* a 31—80. lapon. *A Pentateuchos kritikájának története és bírálata* címen foglalkoztam azzal, amit Kállay a *főhelyre* szánt volna. Mivel azonban Kállay szerint is »Sípos olyan problémát tárgyal, amelynek egész könyvtárat kitevő irodalma van«: RÉ 401. L, nagy botorság lett volna Kállay kívánságát követve belevesznem a modern Pentateuchos-kritika útvesztőibe. Ezt akkor kellett volna megtennem, ha a Pentateuchos minden problémáját meg akartam volna oldani. De én *nem erre* vállalkoztam! Még csak nem is a *Pentateuchos szerzőségének* a bizonyítását, vagy a szerzőség problémáinak minden irányban való megoldását tüztem ki célul. *Fő és egyetlen céлом a Pentateuchos mózesi szerzőségének a bizonyítása volt!* Ezt külön magyarázni sem kellene! Természetesen foglalkoznom kellett a modern kritika elméleteivel is, *annyira, amennyire az szükséges volt*. Ez meg is történt. Főcélon azonban megóvott attól, hogy ezek cáfolatát tegyem a *főhelyre*. A főhelyet munkám *III. Különös Tárgyaló Rész-e* számára tartottam fenn a 81—235. lapokon. A felvetett problémát ez oldja meg s adja *A Mózes Szerzőségének Bizonyítékait*, még pedig 3 főbb cím alatt: *A) Ki írta a Pentateuchost?, B) Különös érvek a Pentateuchos történeti részeinek mózesi szerzősége mellett., C) Bizonyítékok a Pentateuchos törvényi anyagának mózesi szerzősége mellett.* Ez utóbbinál sorra vettetem a Szövetség; Könyvét, a Deuteronomiunit és a Papi Kódexet. Ennek a harmadik résznek minden cime elárulja, hogy egy pillanatra sem tévesztettem szem elől a célt, amire vállalkoztam, hogy: t. i. nekem a Pentateuchos mózesi szerzőségét kell *bizonyítanom*.

I. Eaknek a tényeknek birtokában *lehet-é bűnül felróni, kérdem, hogy tanulmányomban a főhelyet a főcélnak szenteltem, pozitív voltam és bizonyítottam?* Hiba-é az, hogy a főhelyet nem a radikális kritika megcáfolására fordítottam, amint azt Kállay és eszmetársai »logikusan« várták volna, hanem a mózesi szerzőség mellett súlyos pozitív bizonyítékokat sorakoztattam fel? Avagy nem ez-é minden pozitív kritikusnak elsőrangú kötelessége? Hiszen negatív kritikával, folytonos tagadással és cáfolással soha senki be nem tudja bizonyítani a mózesi szerzőséget! A negatív kritikának éppen az a (végzete, hogy *mindent tagad, folyton cáfol és éppen ezért soha, semmit bizonyítani nem tud*). Legföljebb azt igyekszik,

minden áron bizonyítani, hogy valami *nem* úgy van, mint ahogy azt a Biblia állítja. Ez az öncélú örök tagadás azonban a Sátán módszere és szelleme. A keresztyén ember hitében, életében és munkájában éppen ezért nem lehet ez a negatívum a fc, hanem az első helyet a pozitívumnak kell elfoglalni. A legfontosabb az, hogy mit *hiszek* és nem az, hogy mit *tagadok*. Legelső kérdés nem az hogy mit *ne* tegyek, hanem az, hogy mit *tegyek*. Keresztyénségünknek hatalmas és egységes pozitívumnak kell lenni. Ezért került tanulmányomban is, ebben'a válasziratomban is *főhelyre* a pozitívum és *csak második* helyre a negatívum. Hogy ez az álláspont sohasem jelenthet naïv kritikáltanságot, bárminek minden feltétel nélkül való elfogadását, azt hangsúlyoznom sem kell.

Bátran mondhatná azonban valaki, hogy pozitív munka, kritikai állásfoglalás és bizonyos negatív magatartás nélkül el sem képzelhető. Megkülönböztetésre, válogatásra és cífolatra minden konstruktív és tudományos munkában elengedhetetlen szükség van. Erre pedig csak azt felelhetjük, hogy *ezt a fontos követelményt senki jobban nem hangsúlyozhatja, mint éppen mi*. Ez a követelmény azonban nálunk *csak eszköz es-nem cél* a tudományos munkában. Mint eszközt igenis nagy alapossággal és széles körültekintéssel használjuk ott és akkor,, ahol és amikor arra a legnagyobb szükség van.

c) minden kritika első parancsolata.

Hangsúlyozni kívánjuk, hogy Kállay nemcsak munkánk főcélját magyarázta tudatosan félre, nem is csak tudománytalán követelményeket állított fel vele szemben, hanem az: *egész értekezés kritikai magatartását meghamisította*. Ennek **megdöbbentő magyarázata az a hallatlan és a maga nemében páratlanul álló tény, hogy az önjellemzése szerint (RÉ 401. 1.) »mohó« bíráló elfelejtette elolvasni a kritizált könyvet**. Világosan kitűnik ez nemcsak a RÉ-ben adott *első* kritikájából, hanem kézzelfogható ez még az IÉ-ben megjelent *második* kritikájából is. Ha pedig ez így van, nincs-ó jogunk, sőt, nem kötelességünk-é ezt a hihetetlennek látszó és vakmerő vállalkozást leleplezni, ez ellen védekezni s ha kell, kipellengérezni? Nem fölölte sértő és bántó-é a szerzőre, súlyosan megtévesztő az olvasóközönségre és veszedelmes magára a komoly tudományos kritikára is, mikor valaki kritikát ír olyan könyvről, amelyet valójában el sem olvasott, hanem legföljebb csak átlapozott?! És nem százszorosan esik-é ez a latba, mikor olyan hivatalánál fogva súlyostekintélyű emberről van szó, mint ép-pen bírálóm?!

Itt nem puszta vádról, hanem *tényekről* van szó. Ezeket

a vádoló tényeket nem magam találtam ki hanem kritikusom maga szolgáltatta. Ezekből a tényekből eredő állításom igazságát bátran odabízom az olvasótábor ítéletére, s ha kell,, megfelelő szakemberekből álló bizottság döntésére. Állításom alapvető kiinduló pontja Kállay nyilatkozata a EÉ 401. lapján dolgozatom rendkívül fontos első 79 oldaláról. Ezt írja:

»Először is nagyon messze kezdi. Szerintem) u. i. a tudományosság: igényével maga számára fellépő bibliai bevezetéstani dolgozatban s hozzáteszem még theol. magántanári habilitációra szánt dolgozatban semmi értelme annak, hogy az első 79 lapon általánosan tudott, kompendiumokba és lexikonokba való könyvkivonatokkal és minden kézikönyvben már magyarul is megijelen, s a Pentateuch kritikájára vonatkozó elméletek történeti sorrendben való ismertetésével foglalkozzék. Szerzőnek ezekre, úgy gondolom, alighanem a maga elvi és dogmatikai állásfoglalásának hangsúlyozása céljából volt szüksége.. tje az irodalmi repetíciót ennek ellenére is nyugodtan elhagyhatta volna és a maga dogmatikus álláspontját, in médias res Kezdve a tárgyalást, nyugodtan beledolgozhatta volna; a mindenjunk által tudott — mert ismétlem ím. tanári dolgozatról van szó — elméletek kritikájába, amellyel csak a 81. lapon kezd foglalkozni. Itt kellett volna kezdeni a munkát s azit a helyet, amelyet a szakember által teljesen ismert adatok, elméletek, stb. felsorolására használt, jobb lett vdnna Síposnak teljesen a modern pentateuchl-kritika elmélete tarthatatlanságának a bebizonyítására fordítania.«

Ha Kállay állításait összehasonlítjuk a bírált könyv adattával, nemkülönben *magának Kállaynak az IÉ-ben adott későbbi bírálatával*, a következő kétségtelen tények birtokába jutunk:

1. Teljesen légből kapott állítás az, »hogy az első 79 lapon általánosan tudott, kompendiumokba és lexikonokba való könyvkivonatokkal« foglalkozom. Kérem Kállayt, vagy bárki másik, *mutasson nekem csak egyetlenegy »könyvkivonatoU a jelzett részben*. Nevezze meg, melyik, vagy milyen könyveknek a »kivonata« az? Milyen és hány könyvnek a kivonatát találja meg munkám első 29 lapján, ahol *Az Isten kijelentésének okmánya és a kritikai vizsgálódás* a tárgy? Milyen és hány könyvnek a kivonatát találja meg munkám további, a 79. lapig terjedő részében? Ha fel tud mutatni, — nem sokat,, *csak egyet*, — fenti állításom minden következményét hajlandó vagyok levonni.

2. Bizonyíthatlan és alaptalan kijelentés Kállay részéről az is, hogy ezek a nem létező könyvkivonatok »általánosan tudott, kompendiumokba és lexikonokba való« ismereteket gyűjtanak. Kérem, nevezze meg kritikusom azokat a könyveket, ahol az első 79 oldal anyagát így megtalálja és ta-nulmányozhatja bárki, és sorolja fel azokat a kompendiumokat.

és lexikonokat, amelyekben az itt közöltekhez még csak hasonlót is ki tud mutatni!

3. Ez a kijelentés: »a maga dogmatikus álláspontját... beledolgozhatta volna a mindenjáunk által tudott... elméletek kritikájába, amellyel csak a 81. lapon kezd foglalkozni« a legkétségtelenebbül mutatja, hogy Kállay nemcsak magát az első 79 oldalt, hanem még csak a 31—79. lapon levő **főrész** *vas-tagbetűvel nyomtatott címét* sem olvasta el, amely így hangzik: »*A Pentateuchos kritikájának története és bírálata*«.

4. Még megdöbbentőbb és el vitathatatlanabb bizonyíték a lelkiismeretlen ítélet mellett az, hogy a főrész címén kívül az **egyes fejezetek címei** már magukban hangosan kiáltják a vétót Kállay ellen, aki még ezeken a címeiken sem futott végig. Az ilyen címekből: *A legkorábbi kifogások bizonyító ereje*, vagy *A kiegészítési elmélet és annak nehézségei*, azonnan kiviláglik, hogy az »elméletek kritikájával«, nemcsak a 81. lapon kezdek el foglalkozni, hanem jóval előbb.

5. A teljes leleplezést azonban maga a bírált dolgozat első 79 lapjának tartalma adja. Ha Kállay csak belenézett volna ebbe a részbe, látnia kellett volna, hogy itt a 40—47. 1. a legkorábbi kifogások, az 51—57. 1. a régebbi okmányelmélet, a 60—63. 1. a töredékek elmélete, a 64—68. 1. a kiegészítési elmélet, a 71—75. 1. az újabb-okmány elmélet *^kritikájával* foglalkozik, mégpedig **kizárólagosan**.

6. A nehezményezett »irodalmi repetitio«, vagyis »a Pentateuch kritikájára vonatkozó elméletek történeti sorrendben való ismertetése«, — amelyet Kállay szerint »nyugodtan el-hagyhatta«-m volna, mert »semmi értelme«, — *csupán a köz-beeső lapokon található*. Ha Kállay olvasta volna ezt a részt, láthatta volna, hogy ez a »repetitio« *teljességgel nélkülözhetetlen* és *kihagyhatatlan*, mert enélkül senki sem láthatná világosan, hogy mit cáfolok és miről is beszélek.

7. Kézzelfogható tehát, hogy éppen a 31—79. 1. az a rész, amelyet »teljesen a modern pentateuch-kritika elmélete tarthatatlanságának a bebizonyítására« fordítottam, amit azonban Kállay el sem olvasott s éppen ezért a 81. I. utáni rész követelményeként állít elém.

8. Egyúttal az is kétségtelen, hogy Kállay a 31—79. lapokon található, hosszú és kimerítő *kritikai* elvi részt tekintette az inkriminált »könyvkivonatoknak«, nevezetesen az *egyes elméleteket képviselő kutatók munkái kivonatának!*

9. Ennél csak az az abszurdabb kijelentés, hogy »az első 79 lapon... minden kézikönyvben már magyarul is meg-jeleni s a Pentateuch kritikájára vonatkozó elméletek történeti sorrendben való ismertetésével« foglalkozom. Nem látszanak *tíl hosszúaknak* ezek a »kivonatok« ahhoz, hogy azt állítsa Kállay, hogy »minden« kézikönyvben már »magyarul« is napvilágot láttak? De nézzük csak: melyek azok a *minden* kézi-

könyvek, amelyekben már *magyarul* is megtalálhatók a kritikai elméletek ily nagy terjedelmű ismertetései? Lenne szíves Kállay, vagy más, *felsorolni* ezeket a kézikönyveket, vagy mondjuk minden *magyar* kézikönyvet, amelyekben legalább ugyanilyen terjedelmű és értékű ismertetéseket olvashatunk?! Féliünk, hogy ennek nagy kudarc lesz a vége. E részről nyugodtan állíthatom, hogy nemcsak a *legalaposabb* és *legterjedelmesebb*, ami eddig megjelent a magyar irodalomban, hanem egyúttal az *egyetlen pozitív, rendszeres és bírálatos ismertetés*.

10. Hogy Kállay valóban nem olvasta el munkám e részét, **saját maga bizonyítja be letagadhatatlan módon** az IÉ-ben közölt *második* kritikájában. Itt a 15. lapon ugyan még azt írja, hogy »a 31—79. lapokon pedig a kritikának közelebbről a Pentateuchoson végzett munkáját ismerteti«, — és *kihagyja mellőle azt, hogy »és bírálja«*, — de már a 16. lapon kénytelen elismerni, hogy »az istennév különbözőségeivel foglalkozik ugyan (51. köv. 1.)«, sőt a Jákobista és Elóhista között lévő öthikai eltérésekre is kénytelen megjegyezni ugyanitt, hogy »az 56—57. lapon említi ugyajn ezeket az elbeszéléseket«. A 17. lapon is elszólja magát Kállay, mikor ezt írja: »Ne csak tárgyi ellenvetésekkel próbálkozzék a J és E elmélet ellen sem.« Sőt itt egyenesen bele is kezd a RÉ-ben még 'hiányolt! kritika boncolgatásába: »De lássuk ezeket a tárgyi ellenvetéseket!« Hogy hol találhatók ezek, azt is megmondja: »Ezeket könyve 40—47. lapjain olvashatjuk.« Itt tehát kitűnik, hogy, mégis vannak »ellenvetései« az első 79 lapom, amelyek még az első kritika alkalmával nem léteztek. Kállay számára! Ezek ellen Kállay azonnal heves hadakozásba is. kezd! De még tovább megy! *Talál ő e részben, — »amelyet a szakember által teljesen ismert adatok, elméletek, stb. felsorolására« használtam fel,— más vitatni való helyet is!* Az IÉ 19. lap jár. ezt írja: »Sípos sehol sem részesíti kellő figyelemben a *stiluskritikát*. Az 53. köv. lapokon ugyan mond róla valamit, de ez még a J és E-re vonatkozólag sem kimerítő.« Kénytelen tehát elismerni kritikusom, hogy itt is »lapokon« keresztül mondok a stíluskritikáról valamit és foglalkozom az ellenvetésekkel. A RÉ-ben megjelent kritikája szerint még, nem mondtam! Pedig könyvemnek eddig még csak egy kiadása jelent meg!

11 Az eddig felsorolt adatokat csak aláhúzzák és támogatják azok a bizonyítékok, amelyeket e könyv első kötetének 32, 59, 60, 65—68, 71, 84—86, 90, 105, 146—149, 151. lapjain talált az olvasó, melyekből napnál világosabban kitűnik, hogy Kállay nemcsak első kritikája alkalmával bátor-kodott a nyilvánosság előtt elítélő kritikát mondani olyan könyv-Jjől, amelyet valójában el sem olvasott, hanem még második kritikája alkalmával sem olvasta el egészen a könyvet. Ezt az ol-

vasóközönség is ép olyan biztosan meg tudja állapítani, mint egy hivatalos döntő szakbizottság, amely elé teljes bátorsággal utalom ügyemet.

d) A történeti valószínűség szerepe a bizonyításban.

Tanulmányom főcéljának megfelelőleg a főhelyet akár-mennyire a Pentateuchos mózesi szerzőségének a *bebizonítására* fordítottam is, jó lélekkel senki sem vádolhat meg azzal, hogy ezt nem alapos kritikai előkészítés után és kritikai mérlegelés közben végeztem. Csak a kritikusnak el kellett volna olvasni figyelmesen a könyvet! Akkor a pozitivizmus és a kegyelemdöfés módszerén kívül Kállay sohasem vádolhatott volna meg azzal az éppen olyan nevetséges, mint vakmerő váddal, hogy »Sípos egyszerűen nem ismeri a modern pentateuch-kritikának sem a történetét, sem az érveléseit«. Ez a kijelentés nemesak minden történeti valószínűséget nélkülöz, nem is csak a logikai megfontoltság hiányát árulja el, hanem könyvem birtokában minden tárgyi bizonyíték hijjával van.

Mekkora a történeti valószínűsége ennek a vádnak, kérdem, ha tudja, hogy *theológiai pályafutásom első öt eszten-dejében nem is ismertem mást, mint a modern kritika történetét és érveit?* Ezalatt még: *azt sem hallottam soha, hogy pozitív kritika egyáltalán létezik?* Negatív kritikát tanultam kitűnő szakembertől, — kinek Kállay is volt munkatársa, — és pedig nagy alapossággal elkészített stúdiomokból. A kritika történetét és rendszerét újra áttanulmányoztam a Princetoni Theológiai Szemináriumban, három éven át, három híres és kiváló professzortól, de már *szakaszokra osztva* és *pozitív szempontokkal bővíve*. Még *harmadszor* is újra átvettettem az egész modern bibliakritika történetét a Princetoni Egyetem keleti fakultásán egy ultra-radikális egyetemi tanár vezetése alatt, még pedig a *legalaposabb forrástanulmányok* kíséretében. Mindhárom alkalommal nemcsak hogy a legkiválóbb eredménnyel vizsgáztam, de őszinte érdeklődéssel és mindenkiább szélesebb körben és mélyebben dolgoztam bele magam a modern kritika s itt is elsősorban a Pentateuchos problémáiba. Ez azért is érdekelt, mert első lelkésképesítő írásbeli dolgozatomat is ebből a tárgykörből választottam és a legkitűnőbb dicséret mellett, — jobb hijján, — éppen modern kritikai alapon dolgoztam föl. Éppen ettől kezdve éreztem különösen a feszültséget lelkemben a modern kritika legalapvetőbb problémáival kapcsolatban, mert a tudomány erősen ostromolta hitemet. Ez kényszerített valósággal külföldre és adott őszönözést arra, hogy éveken át, éjjel és nappal, a legnagyobb szenvédélytelivel kutassak világosság és szilárd nyugvópont után. Magántanári dolgozatul is egy pentateuchosi részletkérdést választottam, de ez újra az egész Pentateuchos problémájának

a feldolgozását tette szükséges. Így írtam meg *újabb alapos részletkutatás és lelkiismeretes áttanulmányozás után*, — felhasználva az amerikai négy év kutató munkájának minden fontos adatát, — vita tárgyát képező tanulmányomat. Aki ebbe a könyvebe beletekint, az azonnal megállapíthatja, hogy ez nem is készülhetett más úton. Annál meglepőbb lehet tehát Kállay megállapítása mindenki számára, hogy a modern Pentateuchos-kritikát nem is ismerem s legföljebb talán fölülletes orthodox theologusok alaptalan beállítása után bírálom és, cáfolom.

e) A pozitív és negatív tudomány tényleges ütközö pontjai.

A történelmi valószínűlenségen kívül a *tárgyi bizonyítékok* is végzetesek Kállay megállapításaira nézve. Mert ha Kállay kijelenti, hogy aki a mózesi szerzőség »elvét« vitatni akarja, annak kötelessége behatóan foglalkozni »azokkal a sarkalatos kérdésekkel«, amelyekben nem ért egyet egymással a pozitív és negatív kritika, akkor erre azt kell felelnem, hogy *könyvem tárgyi adatai* szerint ezekkel a »sarkalatos kérdésekkel« igenis a legalaposabban foglalkoztam s így igenis ismerem a modern kritikát. Kállay nagy tévedése azonban éppen annak az eldöntésénél van, hogy a két kritikai tábor között *valóban azok-é a leg sarkalatosabb ütközö pontok, amelyekető felsorol, vagy egészen mások?* Kállay szerint: »Ilyenek pl. az istenfogalom, általában a theológiai és erkölcsi felfogás különbsége, a jogi, politikai, társadalmi és történeti viszonyok különféle sége és — ami szerintem ennél is fontosabb — Wellhausen': óta: a formakritikai jelenségek (párhuzamos elbeszélések, ellenmondások, a fonal indokolatlan megszakítása és újra felvétele) és legfőképen a stíluskülönbség. Ezek alapján építette fel a modern pentateuch-kritika évszázadok alapos, és merem mondani, lelkiismeretes munkájával a maga elméleteit« IE 16. 1. Kállay azonban éppen ezekben az alapvető állításaiban téved. Mert a mózesi szerzőség »elvét« illetőleg sokkal mélyebben és egészen máshol vannak a leg sarkalatosabb ütközö pontok, amelyek a pozitív és radikális tábor egymástól elvá^sztják! Jelen munkám I. kötetéből már tudjuk, hogy, ezek a »sarkalatos ütközö pontok« ne?n a modern kritika **gyakorlati eredményeiben** vannak, mint azt Kállay állítja, hanem azokban az elvekben, amelyekből az egész modern kritika minden tudományos gyakorlati magatartása és eredménye folyik és következik! A főkülönbözőség tehát a két tábor között álg tálában a Bibliáról, közelebbről pedig a Kijelentésről, az isteni Ihletésről, az Ige és az Írás egymáshoz való viszonyáról, továbbá a tudomány és a kritika lényegéről való felfogásban van.

f) Hogyan kell és lehet ellentétes álláspontot cáfolni?

Aki tehát a mózesi szerzőség »elvét« akarja vitatni, amint azt Kállay tőlem követeli, az nem kezdhet bele hű-bele-Balázs módjára a modern kritika *gyakorlati* tudományos eredményeinek részletes cáfolatába anélkül, hogy először azokat az elvi gyökereket vizsgálat alá ne vegye, melyekből a modern kritika *gyakorlati* magatartása folyik. Kállay nem veszi észre, hogy mikor engem az általa kinevezett »sarkalatos ütközöpontok« cáfolására felszólít, olyan feladatot ád, amely fából vaskarika lenne, vagy végtelen délibábjáték, melynek se vége, se hossza, sem értelme nem volna. Így valóban nem lehetne szó tudományos munkáról, hanem csak zsonglőrködésről és dilettáns szélmalomharcról, ami nem lehet magántanári dolgozat célja.

Ha Kállay velem szemben a »mózesi szerzőség elvét« vitatni akarja, akkor tegye ezt *elvi* kérdéshez egyedül illő *elvi* alapon és ne húzódjék a modern kritika gyakorlati eredményeinek nagyon problematikus és törpe sáncai közé, mert így két malomban örlünk és két megközelíthetetlen porondról kiáltozunk egymásnak. Álljunk ki egy porondra s mérjük össze *elv ellen az elvet!* Én bátran odabízom, hogy tudományos munkám minden eredményét bárki odamérje alap-elveimhez! És ha igazságos akar lenni valaki, akkor ezt meg is kell tennie! Ebből azután az következik, hogy *aki meg akarja dönteni tudományos eredményemet, először végznie kell alapelveimmel, melyeken nyugszik tudományom egész rendszere.* Tanulmányom 22. és 35. lapjain határozottan kijelentettem ezeket az alapvető szempontokat. Kállay azonban éppen ezeket a szerzői alapvető szempontokat próbálja figyelmen kívül hagyni s/éppen ezért levegőt vagdos. Öt oldalon keresztül (IE 16—21. 1.) a mózesi szerzőség »elvét« olyan alapokon próbálja vitatni és támadni, melyek a mi számunkra már *elvileg* nem lehetségesek. Így felelösségre próbál benünket vonni amiatt, hogy nem vettük tekintetbe a négyforrás-elméletet és ügyet sem vetünk a Jáhwista, Elóhista, Deuteronomista és Papi Elóhista források eltéréseire. Nem akarja és tudja megérteni, hogy *ilyen források a mi számunkra már elvileg nem létezhetnek!* A Bibliáról vallott felfogásunk következetében a mózesi szerzőség *elve* minden ilyen lehetőségei; *eleve* kizár. Az írás egyszerűen nem hazudhat és az írást meghazudtolni *nem* lehet és nem szabad, nem a mózesi szerzőségről vallott önbizonyásítéssel kapcsolatban sem. Ez alapelveinkből következik. Elég annyi ahhoz, hogy *eleve* lemondunk minden írást meghazudtoló forrás-theóriáról.

Elvileg ugyanilyen képtelen követelmény velünk szemben az, hogy vallástörténeti, theologiai és etnikai felfogás-különbözőségekkel veszödjünk az egyes képzelt és kitalált források

között Mi nem vallástörténetet látunk és keresünk a Bibliaban, hanem *Kijelentés-történetet*. A kettő egymástól lényegében, tehát *qualitative* különbözik. Ennek a Kijelentésnek egyes fázisait nem vagyunk hajlandók úgy kezelni, mint az egyetemes vallástörténet egyes fejezeteit. A bibliai vallás nem *egy* azok közül a pogány vallások közül, amelyek a mechanisztkus evolúció törvényei szerint a legprimitívebb foktól a fejlődés különböző fokain keresztül eljutottak ma már a fejlődésnek *relative* legmagasabb fokára, hanem minden más-vallással szemben a vallás, az *igazi* vallás, a *legtökéletesebb egyetlen isteni vallás*, mely *szupranaturális isteni kijelentés*. Ennek a Kijelentésnek *nem normája, nem fokmérője a valrlábstörténet, hanem éppen megfordítva, ez a Kijelentés minden vallás igazságának a mérőszinórja*. Ennek a vizsgálatánál tejlát *nem vallástörténeti analógiák a döntők*, nem az összehasonlító vallástörténet adatai a magyarázó tényezők, hanem a Kijelentés vallása analógia nélküli, önmagában hiteles és az önmaga magyarázója. Mivel ezt a vallást *qualitative másnak tartjuk, mint a többi vallást*, kvantitatív nem állíthatjuk azok mellé s nem ítélnétek meg azokkal. Ha pedig ez a vallás *tökéletes* Kijelentés eredménye, ebben a vallásban *fejlődésről* beszélni nem lehet. A bibliai vallás, mint Kijelentés-történetéről ugyan szó lehet, mert a Kijelentésnek egyik legjellegzetesebb vonása az, hogy *történeti jellegű*, de e vallás *fejlődésének* történetéről nem beszélhetünk. A Kijelentésben nincs fejlődés, csak *fokozatosság, kibontakozás*. Ez pedig lényegesen más, mint az evolúciós *elmélet emberi és földi tényezőkből* magyarázott *mechanikus fejlődésfogalma*.

Nyilvánvaló ebből, hogy a szupranaturális Kijelentés hit alapján nem lehet szó az *istenfogalom fejlődéséről sem*. »Isten állandósága ... abban is tündöklik, — mondja Kálvin, — hogy minden időnek ugyanazt a tanítást adta és amely tiszteletét nevének kezdetben megparancsolta, annak megkövetelésében állandóan megmaradt. Abban, hogy a külső formát és módot megváltoztatta, nem azt mondotta, hogy ő is változásnak van alávetve, hanem csak azt, hogy ennyiben az emberek fölfogásához alkalmazkodott«: Inst. II. XI. 13. Már Kálvin szerint is beszélhetünk tehát a kijelentés *különböző módjáról*, mert Isten »a különböző korokhoz más és más módot alkalmazott, amint azt mindegyikre nézve alkalmasnak tudta«, de nem beszélhetünk egyéb változásról, noha »némelyek« »különböző tanítási módot, a szertartások és ritusokban váló ekkora változást nagy képtelenség gyanánt hánytorgatják«: u. o. *A theológiai és erkölcsi selfogás különbözősége tehát nem a fejlődés függvénye, hanem Isten bölcs nevelési módjának megnyilatkozása*. »Istennek eme kormányzatában micsoda rendetlenség van, hogy azokat azon elemi nevelő eszközök között tartotta, amelyek kisdék koruknak megfeleltek, minket pedig

erősebb és mintegy férfiasabb tudománnyal tanított?«: Instil. XL 13.

Itt előadott felfogásom tisztán állott Kállay előtt. Azt még világosabban láta, hogy a magyar közvélemény előtt a legcockázatosabb doleg lett volna az általam képviselt *el-vekkel* nyíltan és közérthetően szembeszálni. Elégnek tartotta a maga idevonatkozó elveit *később* előhozni, az IÉ második számában, némileg függetlenítve az előbb elmondottaktól, úgy tüntetve fel, mintha azok *módszertani* elvek volnának csupán. Ott is vigyázott azonban arra, hogy thetikusan adja elő és ne élezze ki annyira az antithetikus vonásokat, amelyek felnyitnák az olvasók szemét. Úgy gondolta, hogy ha némelyek számára kellemetlen ízű lenne is az ott beadott elvi pilula, annak bevételére kényszerítőleg hat a közvetlenül utána következő vádförgeteg, mellyel tudományommal együtt el akart sőpörni. Nyilván jó lett volna ez a taktika 'abban az esetben, ha én, elgondolása szerint, soha szóhoz nem juthatok a nyilvánosság előtt. Vizsgálat alá kerül munkámban elvi fundamentumának minden kódarabja s meghozzá a mellékük épített tudományos konstrukcióinak minden oszlopa és szeglete, így kitűnik, hogy a mózesi szerzőség *elvét* ez a rozoga konstrukció pótolni, helyettesíteni és ostromolni nem tudja, mert a homokra épített ház sohasem állhat oda a kősziklára épített, vasbetonszerkezzel megalkotott ház elé elsöprő, ostromló igényeivel. Legföljebb önmagát zúzhatja össze. Így történt az most is *Amikor ugyanis felfogásom tarthatalatlanságát, gyenge és sebezhető pontjait, végzetes tévedéseit pellengére kellett volna állítani és egyenként meg kellene cáfolni, akkor ez alól Kállay egyszerűen azzal a nevetséges és naiv kifogással akar kibúvót keresni, hogy én az ő. illetve a modern kritika legújabb álláspontját nem vettem elégé tekintetbe*. Kállay elfelejt, hogy a modern kritikával kapcsolatban nem a Biblia megdöntő érvekről, hanem **legfeljebb »elméletekről« beszélhet.** Az »elméletek« azonban soha nem érvek és föleg nem döntő érvek. Az elméletek nem cáfolnak, mert azok pusztai feltevések. Amikor tehát Kállay ezeket az »elméleteket« próbálja felsorakoztatni és tölem számonkérni, tisztában kell lennie, hogy *ezek az elméletek még nem tények.* A. Biblia igazságát ezek az elméletek ostromolhatják, vágolhatják. De annak, aki a) Bibliáról erkölcsi bizonyítványt akar kapni, annak nem kötelessége megkérdezni az ostromlókat és a vádlókat, akik eddig még bizonyítani semmit sem tudtak. A pusztai vád sohasem bizonyíték! Ha így lenne, Kállaynak ebben a vitában tökéletes igazsága lenne. Hiába hajtogatja tehát a modern kritika »elméleteit«. Ezeket az elméleteket először bizonyítani kell! Csak kovácsolja meg először jól a modern kritika ezeket a fegyvereket, foglaljon mellette **egységesen állást** és csak aztán próbálja összemérni azokat a Biblia té-

nyeivel és adataival. Erre azonban, megjósolhatjuk, soha sor nem kerub mert ezek az elmélet-fegyverek nagyon hamar el-kopnak, megrozsdásodnak és széttörnek. *Ezeket a játékszereket elpusztítja a megpróbáló tűz, elsodorja a modern idők elmélet-viharzása.* Ez ugyan nem ejti kétségbe a modern kritikát, mert ha egyik elmélete csödöt mond, talál ki helyette egy újabb mindenható, de rendszerint ismét tiszavirág életű elméletet. A modern kritika tekintélyforrása: az emberi ész, vagy a független lelkiismeret olyan e tekintetben, mint a százfejű sárkány, mely egy levágott fej helyett tíz más szül fergeteges gyorsasággal.

g) Miért apologetikus jellegű a pozitív kritika?

Ha, a Biblia helyessége és a pozitív kritika igazsága mindig attól függene, hogy a modern kritika elméleteivel számol-e »megnyugtató módon« s győzi-e ellene az ellenérveket szállítani, akkor a pozitív kritika soha sem érne rá pozitív lenni, azaz a Bibliát alaposan tanulmányozni és annak mélységeiben bányászni. Így is az a vád könyvem ellen is, hogy »kifejezetten apologetikus jellege van«: IÉ 16. 1. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy éppen a Kállay-féle követelmények azok, amelyek sokszor abba a kísértésbe hozták a pozitív kritikát, hogy a modern kutatások elvi s tudományos; felfegyverezettségével, továbbá tarthatatlan módszereivel szemben állandóan védekezzék, vagy kíméletlen támadásokkal ostromolja a különböző elméletek fellegvárait, így lett a pozitív kritika nagyon sok esetben nemcsak hogy apolo g etikussá, hanem egyenesen egyoldalú apológiává! Erre az egyoldalúságra azonban, mint jelen esetünk is mutatja, a pozitív kritikát egyenesen rákényszerítették. Amikor pedig rálépett az útra, apologétiwmussal vádolták. Ellenem is az IÉ 16. lapján ilyen kettős a vád: hogy 1. tanulmányomnak »kifejezetten apologetikus jellege van« s ugyanakkor, 2. hogy nem fogalkozok elég »behatóan ezekkel a sarkalatos kérdésekkel«, tehát, hogy nem vagyok elég apologetikus.

Mindkét váddal szemben már előre védekeztem azáltal, hogy nem tévesztettem szem elől azt, hogy a pozitív kritikának legelsősorban is építő, alkotó, bizonysgátevő feladatai vannak és éppen ezek alkotják a lényegét. Tisztában vagyok ugyanis ázzál, hogy bármily alaposan cáfolnám meg a legújabb modern kritikai eredményeket, Kállay és társai számára ez sem volna »megnyugtató«. Ezért hagytam el bizonyos érvek mértéken felül való megvitatását s elégedtem meg azokra vonatkozólag elvi bírállattal. Ahol alapvető elveinkből teljes világossággal következik bizonyos felvetett nehézségek meg-

oldása és bizonyos problémák eliminálása, ott természetesenleg; mellőztem a szélmalomharcot. De Kállay ezt a szélmalomharcot nem akarja elengedni, hanem erőszakos módon, teljes, 5 oldalon keresztül *kizárálag ezzel* foglalkozik. *Nem öntudatlanul cselekszi ezt*, mert a mesterségesen felhozott ellenvetésekkel kapcsolatban maga is megjegyzi: »Tudom, hogy elvi állásPontjából kifolyólag *ilyenek számára nem léteznek*: IÉ 17. 1. Ha azonban ezt Kállay tudja, miért próbál olyan nehézségek cáfolatába belevinni, amely nehézségekről nagyon jól tudja, hogy számonra, éppen s elvi állásPontomból kifolyóan, *nem léteznek*? Értelmes dolog ez? Gondolja, hogy ez által az öt oldal által, — *amelyben egy szó sincs, amely nem tartoznék a modern kritika elcsépelt szólamainak nömenklatúrájába*, — majd meggyőz arról, hogy ezek a nem létező nehézségek *léteznek*? Ezt nem hiheti! Akkor miért foglalja vele az IÉ lapterjedelmét? Miért nem kezd inkább először is annak az; elvi állásPontnak a megdöntéséhez, amely megakadályoz engem abban, hogy az általa létezőknek képzelt nehézségeket létezőknek lássam? Ennek a síkerében azonban bizonyára még úgysem hisz! Akkor pedig holpontra« jutottunk s kitűnik egyszerre, hogy *kettőnk közt oly mély elvi különbségek vannak, amelyek kizárfák azt, hogy valahai is ugyanazon nézőpontra jussunk*, ha valamelyikünk fel nem áldozza a maFa elveit a másik elveiré!

Én elveim feláldozásától nem zárkózom el ridegen. Ki-jelentem, hogy a *magam* elvi állásPontját abban a pillanatban kész vagyok feladni, amely pillanatban valaki a Szentírásból ki tudja mutatni, hogy az Ige mérlegére helyezve, állásPontom nem bibliai, tehát nem hívő református. *Egy bibliaibb, reformátusabb, tisztább, hívő állásPont előtt mindenkor meghajlok és azért minden áldozatot hajlandó vagyok meghozni.* minden vezeklésre, minden beismérésre, minden megalázkodásra hajiadó vagyok, ha valaki drágább kincset tud rám bízni, mint azt az elvi és lelki birtokot, amelyet eddig Isten kegyelméből az írásban találtam. *De míg valaki idegen istenek elé akar cipelni, az írás helyett más tekintélyt ajánlgat, a Szentlélek elől más tanítóhoz hívogat, az egyetlen fundámentom helyett fővényre csalogat, addig állok a vártán és kiáltok... ha mindenki hallgatna is!*

h) Hol feszülnek a legsarkalatosabb ellentétek?

Meg kellett tehát érkeznünk annak a megállapításához, hogy a pozitív és a modern kritika igazán »sarkalatos ütközőPontjai«, melyek alapján a mózesi szerzőség *elvét* állítjuk, vagy tagadjuk, nem a stílusKülönbözőségek, nem is a forma-

kritikai jelenségek, még kevésbbé egyéb tényezők, hanem Iöként ezek: Hiszek-é Isten szupranaturális kijelentésében vagy nem; a Bibliát úgy tekintem-é, mint Isten természetfeletti Kijelentésének hiteles okmányát, mely a Szentlélek által maga az Isten Igéje vagy nem; hiszek-é abban, hogy az írásnak minden szavát Isten Lelke természetfölötti módon inspirálta s ennél fogva az minden tekintetben igaz és. csalatkozhatatlan, s ennél fogva hiszem-é azt, hogy az írás tökéletes: és abszolút tekintélyel bár minden általa érintett és előadott tényt illetőleg, amelyet emberi mérték, öncélú kritika pré-dájául oda nem dohatunk? (I. kötet 164 sk. 1.) Ezek az igazi *sarkalatos* kérdések! Ezek alkotják a nagy vízválasztó *vonalat*, melynek vagy az egyik, vagy a másik oldalán áll valaki. Középít a kettő között, újra és újra *hangsúlyozom*, árulás nélkül nem lehetséges. Mivel Kállay nem tartozik egyáltalán az egyeztetők táborába, hanem, — saját vallomásai és nyilatkozatai alapján, — nagyon is a szélső *baloldali fronton áll*, ezekkel a legsarkalatosabb ütközöpontokkal kellett volna kezdenie és végeznie a mózesi szerzőség »elvének« tárgyalását. Mivel ezt, saját jól felfogott érdekkében, elmulasztotta, kénytelen volt olyan problémákat felvenni »sarkalatos ütközö pontok« gyanánt, amelyek alapjában véve *másodlagosak* és csupán *következményei* az alapvető elvi állásfoglalásnak. Elfelelte azt, hogy *ezeket az általa »sarkalatos ütköző 'pontoknak« nevezett ellentéteket a kritika történetében rövid időn belül újabb ellentétek és ütközöpontok válthatják fel*, melyek egészen más természetiuk lehetnek, mint ezek, de az ellentétek a két tábor között ép úgy megmaradnak, mert a sarkalatos ütközöpontok sokkal mélyebben fekszenek, mint azt Kállay állítja.

Mikor a Pentateuchos mózesi szerzőségének kérdését boncolgatni próbáltam és szemben találtam magam a modern radikális kritika egész könyvtárat kitevő irodalmával, számtalan elméletével, régebbi és újabb felfogások végéremehetetlen változatával, egyéni különködő álláspontok egymással ellentétes, önkényes és szabad vásári kínálgtatásaival, elkerülhetetlen kényszerűséggel nehezedett rám az a meggyőződés, hogy *ebben a zürzavarban mégis van egy alaptónus, egy közös nevező, mely a modern kritikát kohéziószerűen együtt tartja*. Ez az összetartó szellemi cement *elvi természetű*, mert a, közös forrás íze minden kritikus munkájából kielemezhető. Világossá lett tehát előttem, hogy ha a modern kritikát a kérdés megoldásában számításba akarom venni, már pedig ez elkerülhetetlen volt, a feszkeben kell megfognom, mint a madarát s úgy kell és lehet bonckés alá vennem. *Vissza kellett tehát mennem az első kezdeményezésekhez, a forrásokhoz, az alapvető elvekhez, amelyekből az egész modern kritika minden eredménye szervesen származik és így megmagya-*

rázható. Ennél jobb módszert, úgy gondolom, nem választ-hattam volna. Hiszen ha egy rendszernek a kiindulópontja, a fundámentoma helyes és szilárd, akkor az egész rendszer s az egész építmény megostromolhatatlan. *Ha azonban a ki-indulópont, a fundámentom hamis és megbízhatatlan, akkor hiába rajta a szép épület, a nagyszerű dekoráció, a gyönyörű oszlopfők, a művészi emeletek, az égbetörő karcsú kémények: az egész konstrukció végzete meg van pecsételve.*

Ez a magyarázata annak, hogy munkámban a főszúlyt nem »a ma már általánosan vallott érvek« cífolatára helyeztem, nem az épület tetejéről égbetörő karcsú kémények ledöntésével kezdtem el bíbelődni s nem a legfelső emeletek repedéseit próbáltam kipiszgálgni, mert ennek se vége, se hossza nem lett volna. *Erre egy magántanári dolgozat, sőt egyetlen könyv sem vallalkozhatik.* Ezt nagyon jól tudja Kállay! Hiszen nem a egész probléma-rendszernek, hanem csupán egy probléma részletnek is olyan könyv és folyóirat irodalma van, hogy annak pozitív szempontból való kimerítő bírálata és megvitatása évtizedek és kötetek munkáját igényelné! Ilyen vállalkozásról tehát, józan eszem birtokában,.. eleve le kellett mondani. De ilyen vállalkozás meg sem fordult agyamban. Az én céлом az volt, hogy a Pentateuchos mózesi 'szerzőségének bizonyítása előtt és közben leszámoljak a modern kritika minden alapvető elvével és eredményével, amint a szükség és a tudományos követelmény igényeli tőlem. Állítom is, hogy *ennek a feladatnak, az emberi lehetőségek és a felállítható követelmények szerint, munkám meg is je-lelt,* mert igaz ugyan, hogy a főszúlyt nem a kritika legújabb eredményeinek cífolatára, tehát nem az épületrendszer leg-felsőbb és legújabb szárnyainak a megdöntésére, hanem az ezek alapját képező hamis és tarthatatlan fundamentumok meg-meztelenítésére helyeztem, de mint látni fogjuk, **ezeket a legújabb modern kritikai eredményeket mindazonáltal nemcsak hogg a legfontosabban figyelembevettetem és átanulmányoztam, hanem a szükséghez és lehetőségekhez képest meg is kritizáltam.** Ennek könyvem megfelelő részei a legkézzel foghatóbb bizonyítékok.

Ott kezdtem tehát a modern kritika kritikáját, ahonnan táplálkozik: a forrásainál és a hajszálgyökereinél. Mint ahogy az anatómus lehatol az izomszálak legfinomabb nyúlványaiig, kötő és tapadó pontjaiig, ahogyan a vegyész kielemzi a különböző kémiai alkatrészeket és vegyi tényezőket, úgy próbáltam kifejteni és elemzni a modern kritika minden számottevő elvi faktorát, amint az a kritika másfélszázados történelme folyamán bele-épült annak rendszerébe. Úgy látszik ez az operáció egy kissé fájdalmas volt és a hazai modern kritika idegrendszerét is megviselte egy kicsit, azért lett ilyen eruptív a reakció. Mind-azonáltal ez a fundámentomrobbantó munka megtörtént és ezt

nem lehet visszacsinálni. Ezzel a modern kritika képviselőinek számolni kell és a hajszálgyökerekig hatoló preparációt tudomásul kell venni. Megállapításaimmal kapcsolatban mindenki kettős magatartást tanúsíthat csak: vagy megcáfola állításaimat, vagy elfogadja azokat. Nézzük tehát a modern kritika kielemzett alapelveit.

A radikális kritika szülőanya a *racionalizmus*, mely semmi olyat nem hajlandó elfogadni, ami a józan ész követelményeivel nem egyezik meg. Eszerint a Biblia semmiképen sem lehet szupranaturális eredetű, hanem csak naturális, azaz emberi eredetű. Az írás természetföltölti, isteni eredetének tagadásával együtt jár az írás természetfeletti úton való inspiráltságának s így a kanonicitásnak a tagadása is. A Biblia is éppen olyan vallásos irodalmi termék tehát szerinte, mint más egyéb, emberi eredetű vallás szent könyve, és a benne foglalt kijelentés is emberi produktum, nem pedig közvetlen isteni kijelentés eredménye. Iszráél vallásos irodalma *egy* a rokon népek vallásos irodalmai közül és semmi kvalitatív 'külvilánság' nincs a kanonikus és az apokrifus vagy pszeudepigráf munkák között. Nincs kánon történet, csak irodalomtörténet, Ugyanígy Iszráél vallása is egy a többi vallások közül. Sem nem több, sem nem kevesebb kvalitatív szempontból nézve. Éppen ezért nincs bibliai értelemben vett prófécia, mely jövendőt jósolna, hanem csak vaticinia ex eventii vagy post eventum. A *racionalizmusból* folyik még minden csoda lehetőségének az a priori tagadása is. (I. kötet 7—8. 1.)

A *racionalizmus* készítette elő a talajt az egykor divatos hegeli filozófia *evolúciós* dogmája számára Iszráél vallása történetében. Eszerint minden igazság és történelem csak földi, tisztán természeti okokból magyarázható meg, mert fejlődés eredménye, amely pedig szükségszerűleg mindig alacsonyabb fokról magasabb fok felé történik. Wellhausen és társai szerint így volt ez Iszráél vallásában is. Nem volt kijelentés, hanem csak az izráéli vallás történeti fejlődéséről beszélhetünk, kezdve a legalacsonyabb természetimádástól fel egészen Mózes jáhwizmusán és a próféták ethikai monotheizmusán át a fogáság tiszta monotheizmusáig. Az evolúció divatos eszméje így került a Bibliába. *Nem a Bibliában fedezték fel, hanem úgy magyarázták bele s kerestek számára igazoló adatokat.* Azóta a filozófiában, sőt a természettudományokban is rég divatját multa ez a gondolat, de a modern kritikában uralkodó elv maradt a Biblia vallásának vizsgálatában. Hangsúlyozzuk, hogy az evolúció kritikai előfeltevés, tehát alaplev és nem tudományos kutatások eredménye. Mint alaplev nemcsak Iszráél történeti és vallási életére vonatkozólag normatív, hanem Wellhausen és Gráf saját bevallása szerint (**A Pentateuchos Mózesi Szerzősége, rövidítve PMSz** 6. 1.), az irodalomkritikában is döntő szerephez jutott. Az evolúció elve lett a döntő az

egyes bibliai íratok kora, szerzősége, eredete, szerkezete, megbízhatósága, stb. eldöntésében. *Ez a képtelen tendencia tekinet nélkül hagy nemcsak minden isteni eredetet, hanem minden tiszta irodalmi szempontot is.* (I. kötet 9. 1.)

A racionalizmus írás-szemlélete szabadította rá a Bibliára az úgynevezett *irodalmi kritikát* is, mégpedig a profán *irodalmi mezőkről*. Mikor már Homeros munkáin és a Nibelungenlieden csödöt mondott az irodalmi kritika, — melynek atyja Wolf F. A. volt, — akkor egyszerre jó alanyra talált a Bibliában, amelyen azóta is élősködik. A világi irodalom már régen száműzte! Az irodalmi kritikában a fő szerepet a *források kritikai analízise* játssza, ahelyett, hogy a sokkal nagyobb fontossággal bíró történeti megbízhatóságot próbálnák inkább megállapítani. Az irodalmi felosztás szintén *elv és öncél lett* már és nem tudományos kutatások igazolható eredménye.

A modern kritika elvei közé tartozik az is, hogy a Biblia adatait *a priori* lebecsüli a bibliánkívüli történelmi okmányok adataival szemben és emezeket mindig előnyben részesíti amazokkal szemben, mikor a kettő igazmondósága között kell döntenie. (így Stade B.: GVI. I. 86, 88, 101, Cook S. A.-Archiv für Orientforschung, 1936, 248. stb.)

Aki a modern kritika fentebb nagyjából vázolt alapelvét nem téveszti szem elől, az nem veszhet el a modern kritikai irodalom díusan burjánzó irodalmában, nem tévedhet el végéremehetetlen útvesztőiben, mert kezében van a modern kritika minden mondatának a kulcsa. Aki tehát a modern kritika gyengéit keresi, vagy erősségeit bizonygatja, annak ezeket az alapelveteket kell mérlegre helyezni, ezeket kell tűzpróbára tenni, elvetni vagy elfogadni. Én is bibliai és református mérlegre helyeztem munkámban már a legelső oldaltól, kezdve a modern kritikának ezeket az alapelveteket, kikutattam eredőit, kiástam forrásait, megkerestem gyökereit s megvizsgáltam fundámentomát. Azonnal kitűnt, hogy *éppen fenti alapelvenél fogva, a modern kritika legkevésbbé tarthat számot az objektivitás, tehát a tudományos tárgyilagosság igényére.* A hitetlen filozófia dogmáival állig felszerelve, legkevésbbé jogosult az egyház merev dogmatizmusának ostromlására. Ugyanakkor pedig a legkevesebb reménysége van arra, hogy a Bibliát valaha is képes lesz igazán megérteni és helyesen értékelni. Más szóval arra az alapmeggyőződésre kell jutnunk, hogy a modern bibliakritikának már a kiindulási pontjai helyellenek, ezért minden alapelve és egész tudományos rendszere hamis, veszedelmes és súlyos eredendő hibákban szenved. Már munkánk 7. oldalán el kellett, hogy hangozzék az ítélet: »Nyilvánvaló ezekből, hogy, az egész modern bibliai kritikának óriási krízisen kell átesnie, hogy helyes irányban haladasson s igaz tudomány lehessen. Meg kell szabadulnia a na-

turalista és racionalista előfeltételektől, melyeknek szolgálataban életre kelt s amelyekre teóriáit ráépítette.«

Ha ennyit mondtam volna is, akkor is eleget mondta volna ahhoz, hogy mindenki előtt világossá váljék, hogy a modern kritika légyárakat épített, *melyeknek ítélete saját alapelveikben van*. Ha pedig az alapvető elveket érintő támadásra sem Kállay, sem egyetlen más modern kritikus sem tud felelni, hogyan kívánhatja tőlem azt, hogy ezeket átugorva beleegyezzem, hogy most már majd ő ad fel nekem olyan ellen vetéseket, amelyekről tudja, hogy számomra már elvi álláspontomból kifolyólag nem is létezhetnek? Ez fölött nagy naivság és képtelen kívánság! Halljuk először a *proton pszeüdosz* cífolatát s majd ha ezt megcáfolta, akkor beszélhetünk a *deüteron pszeüdosz* igazságáról vagy hamis voltáról. De -addig nem! Mert így könnyű volna kivédeni minden támadást és még könnyebb volna bebizonyítani minden látszatigazságot. A bizonyításban nem lehet kikerülni és elszakaszítani a *praemissát*, amely minden esetben a zárótétel logikai alapja. Ennek az *elégséges ok* *elvén kell nyugodnia*, mert különben soha nem vezethet a zárótételhez. Kállay azonban éppen itt szenned hajótörést egész modern kritikájával és éppen ezzei veszti el a jogát ahhoz az igényhez, hogy tőlem a hamis alapokon felépített modern kritika *legújabb* érveinek részletes cífolatát követelje szofisztikus formában előadott kihívásában: »Ha meg akar győzni bennünket — mert nem vagyunk makacsul elfogultak — akkor legyen bátorsága ahhoz, hogy ezeket a ma mái általánosan vallott érveket igyekezzék megcáfolni«: IÉ 17. 1. Az ilyen kihívások csak a naiv olvasók előtt imponálhatnak, mert aki a bírálatot elolvasta s aki a modern kritika egész rendszerét ismeri, azonnal látja, hogy itt két olyan ellentétes világnézet áll egymással szemben, melyeknek soha sem sikerülhet egymást meggyőzni, mert egymással szemben nemcsak, hogy szükségképen »makacsul elfogultak«, hanem egymást egyenesen kizárták.

Hangsúlyozni kívánom a továbbiakban azt, hogy *unkámban nem elégtem meg csupán a modern kritika hajszálgöökereinek kikutatásával és az alapvető elveknek a megcáfolásával, hanem a 33—79. oldalakon a lehető legalapossabban tárgyalás alá vettet a kritika történetét a modern kritika legrégebbi kifogásaitól kezdve el egészen a modern kritika, mai álláspontját végzetesen meghatározó ivellhauseni iskola álláspontjáig*. Kritika tárgyává tettem nemcsak a legrégebbi, de még ma is használt tárgyi kifogásokat, hanem alapos elvi és tudományos ismertetésben és bírálatban részesítettem a régebbi-okmányelméletet (48—57), a töredékek elméletét (57—63), a kiegészítési elméletet (63—69), az újabb-okmányelméletet (69—75), és a Graf—Kuenen—Wellhausen-féle elmélet (75—79). Ez után az ismertetés és bírálat után

csak olyan valaki írhatja azt, hogy »Sípos egyszerűen nem ismeri a modern pentateuch-kritikának sem a történetét, sem az érveléseit«, aki minden lelkiismeret-furdalás nélkül ítéletet tud mondani egy olyan könyvről, amelyet el sem olvasott. *Kállaynak először el kell olvasni munkám idevonatkozó részeit és meg kell cátfolni azokat az érveket, melyeket minden egyes érvvel és elméettel kapcsolatban teljes rendszerességgel és tiszta áttekinthetőséggel felsorakoztattam.* Ha ezeket megtette és sorra cátolta a kritika egyes fázisainak egészen Wellhausenig vezető lépcsői ellen felsorakoztatott döntő érveimet, csak akkor haladhatunk tovább könyvem 83—235. oldalaira, ahol a wellhauseni rendszerrel és a modern kritika egyéb, újabb érveivel leszámolok. Ez a leszámolás ott és annyiban történik, amennyiben azt a pozitív kritika szempontjából szükségesnek láttam. Kállay szerint ugyan még az előző, legrégibb elméletekkel sem végzek »megnyugtató módon«, de ez olyan kijelentés, amely csak egy pozitív kritikus szájából jöhét ki azzal az igénnnyel, hogy azt komolyan megfontolás tárgyává tegyük. Egy negatív kritikus, nyilván, soha nem fogja elismerni azt, hogy az ő kedvenc elméleteivel egy ellenfél »megnyugtató módon« végzett. Ez szükségképen így van! Ki látott még egy olyan embert a világon, aki meg volna elégedve azzal, hogy végképen bebizonyítják mindarról, amit ő egész életében hitt s amit, — a mi esetünkön maradva, — évtizedek óta mint egyetemi tanár teljes meggyőződéssel tanított, aminek bebizonyításán egész életében minden erejével fáradozott, — hogy az mind téves, alaptalan és hamis?! Kállay nem vállalkozhatok a forradalmi lépésre, hogy önmagát végérvényesen megcáfola! Ilyen lépés új életelvezetet, új meggyőződést, új tudományos rendszer felépítését igényelné, amire Kállay, érthető okokból, már aligha vállalkozhatik. Szükségképen nem marad tehát más hátra számára, mint a legmérévebb szembehelyezkedés mindazzal, amit állítok és bizonyítok. Elvi lehetetlenség számára az, hogy álláspontomból és állításaimból valamit is magáévá tegyen, mert egyetlen elv vagy érv aláírása illuzoriussá tenné egész elvi és tudományos rendszerét. Elkerülhetetlen tehát, hogy elégedetlenkedjék velem és munkámmal. Akkor is ezt kellene tennie, ha valóban gyenge érvekkel bizonyítanék. De még inkább így kell nyilatkoznia akkor, ha alaposan és döntő módon végzek a modern Pentateuchos-kritika egész rendszerével és minden egyes »általánosan elfogadott« argumentumával. Azonban mennél inkább elégedetlenkedik velem. Kállay, annál világosabban látszik, hogy éppen ott sikerült halálos sebet adnom a modern kritikának, ahol a legvédtelenebb. Kívánom azért, hogy legyen velem szemben Kállay elvbarátaival együtt minél elégedetlenebb, a pozitív kritika nagyobb dicsőségére.

III. AZ ANYAG ISMERETÉNEK TUDOMÁNYOS ÉS KRITIKAI KÖVETELMÉNYE.

1. AZ ANYAG ISMERETÉVEL KAPCSOLATOS ALAPVETŐ SZEMPONTOK.

A tudományos célkitűzés minden bizonysal anyaggal kapcsolatban történik, amit meg kell vizsgálnunk. Tudásról elsősorban ennek az anyagnak az ismeretével kapcsolatban lehet szó. Ha tehát kutatni akarunk, tisztában kell lennünk az anyaggal, ismernünk kell azt teljes alapossággal, hogy minden tekintetben előkészítve könnyen dolgozhassunk azon a tudományos eszközökkel és bizonysal módszerek segítségével.

Az a tudományos anyag, amelyet a Pentateuchos mózesi szerzőségének a bizonyításánál pontosan kellett ismernem és kritikailag kellett használnom, *egyrészt* a kritika idevonatkozó eddigi kutatásainak eredményei, *másrészt* a Biblia eredeti szövege és más írott vagy ásatásokból előkerült emlékeik voltak. Ez *utóbbi* anyag az elsődleges és alapvető, viszont az *előbbi* anyag az előkészítő, útbaigazító és elindító. Kállay ennek ellenére *első helyen* a kritika történeti érveit veszi elő és azokí alapján kísérli meg munkám értékének aláásását: IÉ 15—21. 1. és csak *másodsorban* foglalkozik az elsődleges és alapvető anyag megvizsgálásával, jóformán néhány sorban: IÉ 60—61. 1. Érveinek és kifogásainak boncolgatásában nyomon követjük erősen kifogásolható sorrendjében s *először a, kritika történeti érveivel kapcsolatos vádjáival számolunk le s csak később tértünk rá a bibliai szöveg tudásával összefüggő észrevételeire.*

Amikor a kritikának a Pentateuchos mózesi szerzőségére vonatkozó eddigi kutatási eredményeit számonvettük, *legelsőrendű* feladatunk természetesen a pozitív kritika, eddigi eredményeinek a számontartása volt. Itt is önmagától adódott a szükség arra, hogy a pozitív kritika alapvető követelményeit határozottan kifejtsük. Kállay egész kritikájának legmeglepőbb jellemvonása az, hogy a pozitív kritika szempontjából, tehát a mű alapvető szempontjából, egyetlenegy kifogást sem tesz. Már pedig ha olyan végkép elhibázott alkotás ez a munka, mint amilyennek Kállay igyekszik feltüntetni, lehetet-

len, hogy csak negatív szempontból lenne az, viszont pozitív szem pontból teljesen hibátlan, hogy ne mondjam egészen tökéletes volna. Kritikusom számára egyszerűen pozitív kritika és szerzői szempontok egyáltalán nem léteznek! Ő a negatív kritikának, ezen a mindenható és egyetlen »tudományon« kívül semmi más tudományrendszer sem hajlandó tekintetbevenni. Ezért nem akarja még a pozitív munkát sem annak alapvető szempontja, tehát pozitív alapon mérlegelni. Nem akarja, mert nem is tudja! Ahhoz ismernie kellene a pozitív kritikának a történetét és érveléseit sokkal jobban, mint a szerző ismeri. Bírálni ugyanis csak így lehet! Kállay azonban a pozitív kritikát csak hírből, vagy még úgy sem ismeri, mint kritikája a maga egészében elárulja. Ha ismerné, bizonyára érvényesítene és szempontjait bírálatában hathatósan alkalmazná is. Kállay azonban csak a pozitív kritikusok számára tartja erkölcsi és tudományos kötelességnak, hogy a negatív kritika történetét és érveit ismerje, de ez alól a kötelesség alól felfergetti önmagát a pozitív kritikával szemben. Ez a kettős-morál azonban sem nem tudományos, sem nem ethikus.

Akármennyire hangsúlyozzuk is azonban, hogy munkánkban elsősorban a pozitív kritika történetét és eredményeit vettük számon, használtuk fel és próbáltuk szerény képességeink szerint továbbfejleszteni, mégsem hallgathatjuk el azt sem, hogy a szükséghez és a tudományos követelményekhez mérten mindég figyelemmel kísértük, tárgyaltuk és a leghatározottabban cáfoltuk a negatív kritika minden fontos történeti vagy modern tételeit és megállapítását. Mint láttuk, Kállay tagadja ezt. Ennek a tagadásnak oka egyrészt az, hogy könyvem jórészét nem is olvasta el, másrészt, hogy bizonyos részeit fölületesen olvasta, leginkább pedig az, hogy döntő-erejű cáfolásaimat nem akarja figyelembenvenni, hanem egyenesen elhallgatja. Ezek a nagyon súlyos okok vezettek arra, hogy a, következőben sorra vegyem mindeneket a kifogásokat, amelyeket Kállay az IÉ 16—21. lapjain ellenem felállít, és bebizonyítsam, hogy igenis foglalkoztam még azokkal a »sarkalatos tüköző pontok«-kal is, amelyeket ő oly fennem hanagozat, így aztán világos lesz, hogy igaz-é Kállay azon megállapítása, hogy »Sípos egyszerűen nem ismeri a modern pentateuch-kritikának sem a történetét, sem az érveléseit«, de kézzelfoghatóvá lesz ennek a kijelentésnek az erkölcsi alapja is: »Ha Sípos a mózesi szerzőség elvét akarja vitatni, ám tegye, de akkor kötelessége behatóan foglalkozni ezekkel a sarkalatos kérdésekkel. Ezt azonban nem teszi«: IÉ 16. 1.

Lássuk tehát sorban, foglalkozom-é »behatóan« a Kállay, által felhozott modern kritikai kérdésekkel, vagy nem? Vegyük elő azonnal a Kállay szerint »a legfőképen« fontos kérdést, a stíluskölönbözőségeket, hogy utána áttérjünk a Kállay által megjelölt fontosság szerint a többi »sarkalatos kérdésekre«.

2. A STÍLUSKRITIKA ÉRTÉKELÉSE POZITÍV SZEMPONTBÓL.

Mielőtt a stíluskritika tudományos alapelveit leraknánk és lehetőségeit mérlegelnénk, néhány pillantást kell vennünk[^] Kállay felsorakoztatott kifogásaira munkánkra vonatkozólag.

a) Menthetetlen mulasztások egy kritika körül.

Kállay a stíluskritikával kapcsolatban elkövetett mulasztásaimnak az egész mózesi szerzőséget tárgyaló öt oldalból másfél oldalt, tehát kritikája egy negyed részét szentelte. Ez is mutatja, hogy mily lényegbe vágóan fontosnak tartja a stíluskülönbözőség érvét. Kifogásait így kezdi: »Sípos sehol sem részesíti kellő figyelemben a *stíluskritikát*. Az 53. köv. lapokon mond ugyan róla valamit, de ez még a J és E-re vonatkozólag sem kimerítő, a Deut. és a P. C. stílusával pedig, éppen sehol sem foglalkozik. Pedig ma már a stíluskritika; egyre dominálóbb szerepet kezd játszani«: IÉ 19. 1. Lássuk ide-vonatkozólag könyvem adatait.

1 *Először* is a stíluskülönbözőségről nem az 53. köv. lapokon kezdek el beszélni, hanem már az 50. lapon, ahol már a *legrégebb* elméettel kapcsolatban, *Eichhorn* tárgyalásánál megemlítem, hogy a források szétválasztására bizonyos »irodalmi sajátosságokat« állapított meg: »az Elóhista részek egy csoporthzában külön stílust és szókincset fedezett fel, melyet a szavak és kifejezések hosszú listájával bizonyított«. 2. *Mássodszor* az 53. lapon egy teljes oldalon az *Astruc—Eichhorn—llgen* feltevés stíluskritikai megállapításait ismertetem külön, a 4. pont alatt, még pedig nem úgy, hogy »ugyan mond róla valamit«, hanem olyan alaposan, hogy alaposabb ismertetés végett ezennel versenyre szólítom fel Kállayt! Akkor majd tisztán láthatja mindenki, hogy mi az, amit Kállay még mondanı tud! Mert itt kimerítően ismertetem a J és E *legkor ábban* felfedezett külön szókincsét, kifejezés és stílusbeli jellegzetességeit, ismertetem a megállapításokat, hogy »míg az Elóhista ünnepélyes, bőbeszédű és ismétlésekbe eső, addig a Jákobista könnyed és folyékony stílusú«, stb. 3. *Harmadszor* az 53 után a »köv. lapokon«, — Kállay szerint — egy szót

sem szólok többet a stílusról. Kállay kijelentésének ez a része újra bizonyítja, hogy *könyvem egy részét el sem olvasta*, amit pedig kikapott belőle, azt is *fölületesen olvasta át*. Kállaynak itt említett háromszoros tévedése és alaptalan vágásodása, sajnos, nem fejezte be az érthatetlen, sőt lelkismeretlen ítélezést. Kritikusom ugyanis nemcsak *hogy az 53. 1. előtti részeket nem olvasta el*, — még a könyvemről adott *második nyilvánosság előtt megjelent kritikája alkalmává!* sem! — nem is csak az 53. lapot olvasta felületesen, sőt nem is csak az 53. után »köv. lapokon« olvashatókról mondott teljesen légből kapott ítéletet, hanem »*mohóságában*« *elfelejtett még csak bepillantani is könyvem későbbi részeibe is*. Fent idézett állításából ugyanis kétségtelenül az állapítható meg, hogy én *csak az 53. köv. lapokon* foglalkozom a stíluskritikával, »de ez még a J és E-re vonatkozólag sem kimerítő«. Az igazság ezzel szemben az, hogy *én nem csak az 50. és 53. lapokon foglalkozom a stíluskritikával, hanem könyvemnek még nagyon sok más helyén*. Teljesen valótlan állítás az, hogy az ezeken az oldalakon tárgyalt *régebbi-okmány elmélettel* kapcsolatban mondok »róla valamit«, mintha a többi elméletekkel kapcsolatban meg sem említeném. Nézzen csak bele a könyvembe Kállay és mindenki más és olvassa el csak *nagyjából* sorban a *töredékek-elméletéi*, a *kiegészítési elméletet* és az *újabb-okmány elméletet* s merje azután leírni újból azt a vaskos valótanságot, mellyel Kállay a nagyközönség előtt munkám *második* megvizsgálása és bírálata alkalmával is újra meghurcolt! Nézze meg csak jól bárki és mondja meg, hogy melyüí elméletnél *nem* foglalkoztam *külön és részletesen* a stíluskritikával?! Természetesen csak általános *elvi* alapon! És azután a Graf—Kuenen—Wellhausen-féle elméletet cífoló munkám többi részét is vizsgálja át bárki, hogy nem meghazudtolja-é az is Kállayt?

b) Mi bizonyítja azt, hogy a J és E stílusával nem foglalkoztunk?

Vizsgáljuk meg, hogy igaz-é az, hogy a J és E-re vonatkozólag a régebbi okmányelmélettel kapcsolatban csak az 53. köv. lapokon foglalkozunk?! Az igazság az, hogy átugorván a töredékek elméletét, a *kiegészítési elmélettel* kapcsolatban a 66—67. oldalakon *kizárolag* a J és (a régebbi) E stíluskritikájával foglalkozunk. (Ez az E magábanfoglalja a későbbi P-t is!) A *kiegészítési elmélet* egyik legnagyobb gyengejét, ezeken az oldalakon, abban állapítjuk meg, hogy nem ad elég biztos alapot annak a meghatározására, hogy milyen viszonyban állhatott a Jákhwista az Elóhista munkájával. A kritika ugyanis arra helyezte a hangsúlyt eleitől fogva, hogy

»az Elóhistának is, a Jáhwistának is megvan a maga *stílusa*, *kifejezésmódja*, *eszme-* és *gondolatköre*, amelyek alapján a két okmányt egymástól el lehet választani, de »ennek a bizonyításához — írjuk — szükség volt arra a másik feltevésre, hogy a Jáhwista író hűségesen megőrizte az Elóhista alapírat nyelvét«. Csakhogy a nehézség az, hogy az egyik okmány kizárolagos ismertetőjének tartott kifejezések a másik okmányban is előfordulnak. Ilyen esetben tehát a kiegészítési elmélet csak azt felelheti, hogy pl. a Jáhwista »utánozta az Elóhista *stílusát*«. A másik nehézség, amire a J és E viszonynál rámutatunk az, hogy »*vannak esetek, amikor nagyon nehéz, sőt egyenesen lehetetlen éles választóvonalat húzni az egymással határos Jáhvista és Elóhista részek között*«. Ezek alapján állapítjuk meg, hogy az Elóhistát kiegészítő Jáhwista végül ellentétben áll önmagával, mert egyik esetben »a legelősebb különbségeket mutatja fel a *stílusban is*, az eszmékben is az Elóhista részekkel szemben«, a másik [^]esetben »folyton módosítgatja az Elóhista *nyelvét* és ami ennél sokkal fontosabb, gondosan és művésziesen utánozza őt«. »Néha alkalmazkodó stílus és eszmék tekintetében a végtelenségig, — folytatjuk, — néha meg egyáltalán figyelembe sem vesz semmit.« — Kérdezem Kállayt, ez a két oldal, nem *stíluskritikát* tárgyal és közelebbről nem a J és E stílusával foglalkozik? Honnan vette akkor alaptalan és megtévesztő vádjait?!

c) „Sehol sem“ foglalkoztunk a P. C. stílusával?

Térjünk azonban rá az új *abb-okmány elmélet* tárgyalására., Ez is súlyos és megszégyenítő meglepetésekkel fog szolgálni liállay számára. Itt ugyanis, a 70, 12—74. oldalakon az a Kállay, aki ilyen állításokat bátorított leírni, hogy munkám »a P. C. stílusával pedig éppen sehol sem-foglalkozik« nemcsak a J és E, hanem most már az első. Elóhistának nevezett P. C. stílusát is alaposan tárgyalja, persze itt is általános *elvi* szempontból! A 70. 1. UupfelcM idézve ezt mondja a J és E-ről: »szerinte' ez a harmadik író csak az Isteti neve használatában tér el a Jáhwistától, de stílus, szókincs és előadásmód tekintetében annyira hasonlít hozzá, hogy a két forrás csaknem teljesen azonosnak mondható.« A 72. lapon a 3. pontban ismét J és E egymáshoz való *stíluskritikai* viszonyát tárgyaljuk, azzal a következetéssel, hogy »lehetetlen felállítani élesen elválasztott és teljes pontossággal meghatározott kritériumokat a nyelv, a stílus és az eszmék tekintetében.«

A 4. pontban már a P. C. stíluskritikája is szóbakerüli A kritika »az első Elóhistát írásmód és tartalom tekintetében

élesen megkülönböztethetőnek állítja a Jáhwistával és a második Elóhistával szemben« — írjuk. Ez ellen három kifogást emelünk Az első szerint ha a Gen. 20 előtti Elóhista részek »írásmód tekintetében« élesen különböznek a Gen. 20 utáni Elóhista részek írásmódjától; amelyeket »írásmód tekintetében, nehéz megkülönböztetni a Jáhwistától«, nagy a gyanú, hogy a Gen. 20 előtt »feltételezett különbség túlságosan korlátozott következetesen nyugszik« s talán »a két írásmód között nincs is valódi különbség«. A második kifogás szerint míg a J és E elbeszéléseinek nagy hányada a minden nap élet dolgaira vonatkozik, addig az első Elóhista tudósításai genealógiákra, törvényi részekre, rendkívüli események elmondására vagy születés, halál, kor, vándorlások, stb. előadására, tehát általában, *elszigetelt megjegyzésekre* korlátozódik. »Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között egy percre sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy *egymással merőben ellen-tétes tárgykörök előadásában egymástól merőben különböző szócsoportot kell igénybevennie az írónak*, míg hasonló tárgykörben való mozgásnál egészen természetes, hogy a szerző hasonló szócsoporttal operál. Éppen ezért — írjuk — *a stílus, írásmód és szókincs miatt az említett bibliai részeknél különböző okmányok és írók feltételezésére semmi ok, semmi szük-ség és semmi jog nem volt.*« Harmadik kifogásunk szerint olyan esetekben, mint a Gen. 34, amelynek egy részét az első Elóhistának kell bizonyos okok miatt tulajdonítani, »teljes lehetetlenség megkülönböztetni az első Elóhista írásmódját a többi dokumentumokétól, mert egyszerűen teljesen azonos amazoknak az írásmódjával.« Mivel sok helyen ugyanez az eset a J. és az E írásmódja között is, világos, »hogy az írásmód sokat hangoztatott különbsége nem elég bizonyíték a különféle okmányok létezésének igazolására. Az írásmód különbözősége legfeljebb különböző tárgykört, de semmiesetre sem különböző forrásmunkát jelent.«

Ebből a rövid kivonatból is kétségtelen mindenki előtt Kállay grandiózus megállapításának falláciája ránk vonatkozólag: »a P.C. stílusával pedig éppen *sehol* sem foglalkozik! Pedig éppen a P. C. stílusával kapcsolatban fejtem ki kritikailag azokat a nagy, általánosan átfogó, *elvi* szempontokat, amelyek a stíluskritikai megállapításoknak forráskiválasztó csodahatalmát elpárologtatók, érveinek erejét elveszik, viszont a kétségtelen stíluskülönbségeknek a legtermészetesebb és kézzelfogható magyarázatát adják. Ezekkel az *elvi* érvekkel szemben nincs appelláta, mert vagy igazak, vagy nem, vagy cáfolnak, vagy nem s vagy magyaráznak, vagy nem. Ezeknek az *elvi* érveknek az igazságát az dönti el, hogy van-e alapjuk a Biblia szövegében, vagy nincs, megmagyarázzak-e a nehézségeket, vagy nem. Ha ezek az érvek egyszerűen a Biblia megfelelő részeinek stílusában található té-

nyek, amint hogy azok, akkor hiába sorakoztat fel a modern kritika ezer újabb, mesterségesen kiélezett, a szövegből erőszakosan kimagyarázott, nyugateurópai beteges pedantériával kistatisztikázott stíluskülönbséget a bibliai könyvekből, mert azok ezeken a tényeken alapuló elvi sziklazátonyokon azonnal megtörnek és semmivé foszlanak!

Ha tehát Kállay azt állítja, hogy »Sípos sehol sem részesíti *kellő* figyelemben a stíluskritikát«, arra könyvem adatai alapján azt válaszolom, hogy ez valótlanúság! Igenis *mindenütt*, még pedig *kellő* figyelemmel tárgyalom a stíluskritikát s éppen ezért *különösen alaposan* és *kellő körültekintéssel boncolgatom a kérdést a P. C-vel kapcsolatban*, amely ale-, hető leglésebb és a kritika szerint is a legdöntőbb stílusbeli eltérést mutat az összes többi forrásokkal szemben. Ott tárgyaltam tehát a legrézletesebben és a legalaposabban a stílus-; kritikai kérdéseket, ahol a modern kritika a legerősebbnek érzi magát! Csodálatosképen Kállay éppen ott nem olvasta el a munkámat, ahol éppen a legdöntőbb érveket sorakoztattam fel a modern stíluskritika ellen, ahol a legsebezhetőbb pontjait kerestem meg s ahol ledöntöttem erősségeit. Mert itt a 73 —74. oldalon tárgyalom a fent említetteken kívül a Redaktor szerepét is, aki »a képzeletnek nehezen megérthető szülemeⁿye és az újabb-okmányelméletnek tarthatatlan kitalálása«. A modern stíluskritika ugyanis forráselméleteivel oly sok újabb nehézséget, problémát, bonyodalmat idézett fel a bibliai szöveggel kapcsolatban az aránylag nem is oly nagy számú nehézség megoldása közben, hogy azok eloszlatására újabb és újabb feltevéseket kellett kitalálni. Így a kritikusok, mint munkámban írom, »feltevést feltevésre építenek és halmoznak, hogy megszabaduljanak legtöbbször azoktól a nehézségektől, melyeket első és alapvető feltevésük okozott«. A feltevések legjellegzetesebb kreatúrája a Redaktor, »aki a lehető legszeszélyesebb és legkövetkezetlenebb ember a világon« »Az írásmódban, stílusban, gondolatokban és eszmében mutatkozó minden olyan jelenségnak és különbségnek, mely a hipotézis követelményeivel ellentében áll, a Redaktor a szerzője és oka. Ő ennek az elméletnek a varázslója és ezer mestere.« Végül a Redaktor annyira irracionális alakká lett, hogy a nehézségek eloszlatására szolgálatba kellett állítani »a redaktoroknak egész seregét«. Ennek következménye az a modern kutatókra nézve, hogy »kritikai rendszerük a saját súlya alatt roskad össze«. Ezzel a modern stíluskritikával szemben az általunk adott megoldás és magyarázat összemérhetetlen előnyben van, melynek erejét könnyebb tudomásul nem venni, mint megdönten.

d) Mondtunk-é valamit a D stílusáról?

Mondhatná azonban valaki, hogy hátra van még a D forrás stíluskritikája is, amivel könyvem Kállay szerint szintén »éppen *sehol sem* foglalkozik«. Á felelet erre egyszerűen az is lehetne, hogy a *P. C. stíluskülönbözőségeinél általános elvi formában minden ilyen kérdésre megfeleltünk már*. Kállay igazmond óságának nagyobb bizonyítására azonban *könyvünk ez ellen a vád ellen is egy&nes cátoló adattal szolgál*. Az előzőleg átugrott töredékek elmélete tárgyalásakor ugyanis De Wettevel kapcsolatban az 59. lapon ezt olvashatjuk: »*A "legfontosabb valamennyi között az az 1805—1806-ból származó megállapítása, hogy a Deuteronomiumnak magának külön stílusa és jellegzetessége van*«. Ez a kijelentés már magában igazolja, hogy valóltan állítás az, hogy »*sehol sem*« foglalkozom a D stílusával,. Az elmélet további tárgyalása és kritikája során azonban a stíluskritika elvi cátolása, éppen a D-vel kapcsolatban *egy újabb oldalt* foglal el. Itt jelentjük ki, hogy »*nincs a világon olyan irodalmi mű, amelyre a szöveg-felosztás elvét alkalmazni ne lehetne*«. »Próbálkozzunk meg akármilyen modern könyvvel, — írjuk ott — vessük alá a legrészletekbemenőbb kutatásnak, hasonlítsuk össze annak bármely lapját bármely másik lappal és jegyezzünk fel minden szót; minden kifejezési módot, minden nyelvtani szerkezetet és minden szónoki formulát az egyiken, amely nincs meg a másikon és tekintsük azt úgy, mint *stílus- és kifejezésbeli eltérést*. Vegyük *parallel helynek* minden egyes olyan részt, amelyhez hasonló előfordul a másik lapon és a *különbségeket* a kettő között ismét tekintsük úgy, mint amely különböző eredetre és szerzőségre utal és itt is elsősorban keressünk olyan fogalmakat, melyeknek megfelelő nincs a másik megfelelő részben, hogy a két lap szerzői között így az *eszmékben is, felfedezhessük a különbséget*. Tekintsünk végül minden következtetést, amelyre az író az egyik lapon eljut és nincs meg a másik lapon, két író egymástól eltérő *célzatosságának*, vagy egymással ellentében álló körülmények és hatások eredményének, amelyek alatt az illetők dolgoztak. *Ilyen engedmények birtokában nem lesz nehéz bebizonyítani még két egymásután következő lapról sem bármely könyvben, hogy azok két különböző írónak különböző korokban írt munkái*. A kritika ugyanígy érvel és bizonyít.«

e) A zsákutcába jutott stíluskritikai érv.

Íme tehát Kállay emez állításának próbáján sem bizonyult az igazság feddhetetlen bajnokának. Az IÉ 20. lapján, a stíluskritika további tárgyalásában Kállay egyenesen a

lenti megállapítások utolsóelőtti mondatát idézi idézőjek közt; »Tudom, hogy erre Síposnak megvan a maga válasza könyve 60. lapján, amely első pillanatra nagyon tetszetős s amely szerint nem lesz nehéz bebizonyítani még két egymásután következő lapról sem bármely könyvben, hogy azok két különböző írónak két különböző korban 'írt munkái'.« *Kállay tehát mégis tud arról, hogy a 60. lapon, — amely nem »éppen; sehol sem«, — foglalkozom a stíluskritikával*, és pedig éppen D említése után! *Itt tehát Kállay saját maga hazudtolja meg önmagát!* De nem úgy mégsem, hogy közben engem is ferdén ne állítson be! A fent idézett mondatomhoz ugyanis a következő kommentárt fűzi: »De ez a hasonlat itt nem állja meg a helyét, mert a Pentateuch forrásai között a stílusok különbözőségén kívül és felül olyan mély theologiai, ethikai, kulturális-, vallás- és politikatörténeti felfogásbeli különbségek vannak, amelyeket 'akármilyen modern könyvben' nehéz lesz megtalálni és egyben az egységes szerzőség elvét is fenntartani.« Kállay így próbálja magát kivágni a *stíluskritikával* szemben felsorakoztatott elvi érveim halálos öleléséből! Még támadása elején a modern és a pozitív kritika között lévő *sarkalatos* ütközéspontok között »legfőképpen a stíluskülönbözőség« szerepelt döntő tényező gyanánt a pozitív kritika ellen, *most azonban már, mikor szorul a hurok a stíluskritika körül, akkor Kállay egyszerre a »theológiai, ethikai, kulturális-, vallás- és politika-történeti felfogásbeli különbségekéhez menekül oltalomért és segítségért!* Kállay menekül a »legfőképpen« döntő és megmozdíthatatlan kritikai sziklavár-ból az evolucionista vallástörténet nyújtotta mocsarak gázlóján keresztül De még mielőtt egérutat nyerne, már kelepcébe kerül! Két mondattal ugyanis az általa idézett megállapításom előtt már lelepleztem a kritikai módszernek éppen azt a fogását, amelyet Kállay észrevétenél mégis ki akar használni. Ott ugyanis, — mint már idéztem is, — ezt mondomb: »keressünk olyan fogalmakat, melyeknek megfelelő nincs a másik megfelelő részben, hogy a két lap szerzői között így az eszmékben is felfedezhessük a különbséget. Tekintsünk végül minden következtetést, amelyre az író az egyik lapon eljut és nincs meg a másik lapon, két író egymástól eltérő célzatosságának, vagy egymással ellentében álló körülmények és hatások eredményének, amelyek alatt az illetők dolgoztak.« Itt tehát már *nem* a stíusról van csupán szó, hanem *bizonyos »fogalmakról«, »eszmékről«, »következtetésekéről«, »célezatosságról«, »körülmények és hatásokéről, amelyekkel éppen a »theológiai, ethikai, kulturális-, vallás- és politika-történeti felfogásbeli különbségek«-et szokták a kritikusok »megteremteni« a, bibliai szöveg egyes kitételeinek mesterséges és erőszakos kiélezése és önkényes szembeállítása által.* Kállay tehát ezen a kibúvón is kelepcébe kerül, mint minden modern kri-

tikus, mert a *Biblia* szövege és az egészséges kritikai gondolkozás minden lehetőséget elzárt extravagáns módszerei elől.

f) Menekülés a zsákutcákból!

Hangsúlyozni kívánom Kállay érvelési módszerének fentebb ismertetett jellegzetes kettőscímságát, mélyivel egyik frontról mindig átmenekül a másik frontra, mihelyt komoly érvekkel kellene neki leszámlálni. Amikor vereséget szenved a stíluskritika területén, akkor fennen hangoztatja, hogy erősségei a »theológiai, etihikai, kultúr-, vallás- és politika-történeti« vonalon még mindig tartalékban állanak. *Ugyanígy van ez azonban megfordítva is.* Mikor az IÉ 19. lapján a P. C. általam felsorakoztatott történelmi, irodalmi és vallástörténeti érveit veszi sorig, és vitába száll velem, tudva, hogy itt csak súlyos vereség er^fi, így próbálja kivágni magát: »De ha még - mindezekben *igaza lenne is* Síposnak, még akkor is *ott -marad*« a P. C.-nek a Pentateuch többi forrásaitól merőben elütő *stílusá,* theológiai és etnikai gondolkozása, amellyel azonban 'egyáltalán nem foglalkozik Sípos. Pedig ezek fontosabb dolgok, mint az Ezékiel 40—48. fejezetektől való függés gondolatainak a cáfolása.« *Itt meg már a történeti, irodalmi és vallástörténeti érvek elöl próbál egérutat venni és a stíluskritika mezejére menekülni,* ahol tudja, szintén súlyos vére-7 ségeket kell neki szenvednie, ha szembekerül a pozitív kritika érveivel.

Ez a hintapolitikás módszer önmagában hordja ítéletét.,, mert csödöt mond, mihelyt felismerik. Felismerni pedig nagyon könnyű! Éppen ezért Kállay most két tűz közé került... s mivel mind a két fronton egységes offenzívát kap, nincs számára más kiút, mint lerakni a fegyvert és elismerni a negatív, kritika érvelési módszerének a tökéletes csödjét. Ez a rendszer nem tűzálló! A negatív kritikának előbb-utóbb kapitulálnia kell a pozitív kritika érvei előtt. Ezt a kapitulációt semmiképen nem lehet úgy elkerülni és úgy kijátszani, amint azt Kállaj akarja, hogy mikor stíluskritikai területen támadom a modern kritikát, akkor *letagadja*, hogy »éppen sehol sem« foglalkozok stíluskritikával, — és »a theológiai, etihikai,, kultúr-, vallás- és politika-történeti felfogásbeli különbségekhez« menekül, — amint azt az előbbi bekezdésnél láttuk.,, — mikor pedig történeti, irodalmi, vagy vallástörténeti területen kap of fenzyát, akkor pedig a már egyszer csödöt mondott stíluskritikánál keres újra menedéket, de itt újra *letagadja*, a vereséget és újra úgy állítja be azt, mint amellyel »egyáltalán nem foglalkozik Sípos«. Az ilyen érvelési módszer *túlságos naiv és fajsúlynélküli* volna ahhoz, hogy vele foglal-

kozzünk, ha nem éppen egy egyetemi tanár részéről ütköz-nénk bele egy olyan támadással kapcsolatban, mellyel ő ifjú és semmibevett ellenfelét egyszerűen el akarja söpörni. »A tudomány objektív követelményeinek megfelelőleg« azonan e módszer elé megállj-t kell kiáltanunk és követelnünk kell, hogy *az ilyen módszer egyszersmindenkorra tűnjék el a magyar református theologiai tudomány mezejéről!*

g) A többször megnyergelt stíluskritika! érv példáinak bizonyító ereje.

Kállay különben igyekszik stíluskritikai követelményeit velem szemben *bőven* gyümölcsöztetni. Nem elég, hogy az IÉ 19—21. oldalain mintegy másfél oldalt *kizárolag ennek* a kérdésnek szentel, stíluskritikát emleget újra és újra a 16, 18, 19. oldalakon. Így a Pentateuchos mózesi szerzőségének szentelt 216 sorból 80 sor jut *kizárolag* ennek a kérdésnek, vagyis * *több mint az egész tárgyalás egyharmada*. A stíluskritikát Kállay, éppen ezért, nemcsak a P. C. *külön* tárgyalásánál hozza elő, hanem *újra* szerepel az a Deuteronomium tárgyalásánál is az IÉ 18. oldalán. »Kezdem azzal, — írja ott —, hogy itti sem hallunk egy szót sem a Deuteronomiumot kétségkívül jellemző speciális szóhasználatról (»kinyújtott kar«, »erős kéz«, stb.), amelyek egyenesen megkövetelik a Deuteronomiumnak mint *külön* forrásnak az elismerését. A most említett két kifejezést ugyan említi a 124. lapon, de nem mint a Deut. stílusának egyik jellemző kifejezését, hanem a Yahudából pontos idézés nélkül átvett nagy anyagban, mint egyptomi eredetű kifejezést (1. Yahuda 64. lap).« Feleljünk e vádakra.

1. Előzőleg már bebizonítottuk Kállay azon állításának a valótlanúságát, hogy: »itt sem hallunk *egy szót sem* a Deuteronomiumot kétségkívül jellemző speciális szóhasználatról«, mert tanulmányom 59—60. lapjain *igenis* szoltam a D külön stílusáról és elvileg kritizáltam is a feltevést. Ezenkívül tanulmányom 153. lapján nem »*egy szót*«, hanem jóval többet szólok arról, hogy »*a Deuteronomium a nép nagy tömege szániára, ^népies stílusban megírt népszerű könyv volt*«, s mint ilyen természetesen különbözőt *stílus* és tartalom "tekintetében a P. C-től, *namely a papok számára készült hivatalos vezérkönyv*«. A kettő közti különbség az, ami egy orvosi szakkönyv vagy népszerű orvosi munka között van. *Ez azonban nem jelenti azt, hogy a két könyvet ugyanaz a szerző nem írhatta*. A modern kritika által speciálisan deuteronomiumi stílussá nyilvánított kijelentések közül munkám 169. lapján szintén idézem ezt »*a helyet, amelyet ki fog választani az Úr*«, amely Driver szerint »*nagyon jellemző a Deuteronomiumra*«, és amely olyan, mint amely »*csak Mózes szá-*

jából« való lehet. 2. »A Deuteronomiumnak, mint *külön* forrásnak az elismerését«, mint már eddig is előadtuk, *stíluskritikai alapon* nem írhatjuk alá. 3. Különösen nem írhatjuk alá a »kinyújtott kar« és »erős kéz« kifejezéseknek alapján a D *külön* forrássá nyilvánítását, mert azok *'kifejezetten nem* a D stílusának *kizárolagos* jellemzői. Az »erős kéz« kifejezés, ugyanis a D-n kívül és *előtt* már szerepel D-nél a kritikusok által is régebbinek elismert J és E forrásokban: az Ex. 3:19, 6:1-ben kétszer, 13:9, 32:11, Num. 20:20, Józs. 4:24, továbbá Jer. 32:21, Ez. 20:33,34, Dán. 9:15, 136 Zsolt. 12, I. Kir. 8:42, II. Krón. 6:32, Neh. 1:10-ben. A »kinyújtott kar« hasonlóképen előfordul még D-n kívül az Ex. 6:6-ben, mely a, kritikusok szerint P-hez tartozik, továbbá a még P előtti Jer. 32:21, Ez 20:33,34, I. Kir. 8:42, 136 Zs. 12, és II. Krón 6:32-ben. Kállay tehát, mint latijk, igazán kitűnően illusztrálta előttünk a D »speciális szóhasználatát«, »amelyek *egyenesen megkövetelik* a Deutoronomiumnak mint *külön* forrásnak az elismerését!! 4. Kállay maga cárólja meg magát akkor,, mikor elismeri, hogy *igenis említettem* munkámban a nehezenyezett két kifejezést, de 5. nem »a 124. lapon«, hanem a 124. és 125. lapon. 6. mindenki előtt világos, hogy *ha* »mint egyptomi eredetű kifejezést« említem a két kifejezést, tehát ha azoknak Mózes korában történt használatát vitatom, akkor *nem említhetem* azokat úgy, mint a fiktív D forrás speciális szóhasználatát. 7. A két kifejezést), ha Kállay gondosabban utána nézett volna, még munkám 149. lapján is megtalálhatta volna, mégpedig *mint az Exodus egyik jellegzetességét*. Ha pedig így tekintettem, *nem tárgyalhattam a D jellegzetesség® gyaná/nt!* 8. »Yahuda 64. lap« az Ex. 14:8 stb. jellegzetes kifejezését, a »magasraemelt kéz«-t tárgyalja, amit Kállay a -, fentebb tárgyalt két kifejezés helyett *elnézett*. A helyes lapszám: 63 sk.

Látjuk ezekután, mily nagy erkölcsi súlyval nehezednek munkámra és személyemre egy ny. r. egyetemi tanár szájából »a tudomány objektív követelményeinek megfelelő« kifogások, éppen a »legfőképen« fontos »sarkalatos ütközöpont«, a stíluskritika területén! Kállay állításai nemcsak *egytöl-egyig alaptalanok*, hanem teljességgel felelőtlenek, s így azok visszautasítására szükség nincs is. Lássuk ezek után Kállaynak a stíluskritika részleteire vonatkozó *további megjegyzéseit*.

h) Egy téTEL erőszakos cárolása, amelyet senki sem vall.

»Merem állítani, — mondja Kállay, — hogy, aki semmit sem tud a Wellhausen-féle iskola elméleteiről, vagy aki azokkal homlokegyenest ellenkező elvi álláspontot foglal el, mint pl. igyekszik Sípos, még annak is rá kell jönnie az Ó-Tes-

tamentom *eredeti* szövegének nyitott szemmel és elfogulatlanul való olvasásánál, hogy a stílusok ama változásánál fogva, amely a Pentateuch eredeti szövegének az olvasásánál annyira szembeötlő: *teljesen lehetetlen*, hogy elejétől végig egyazon ember írta volna a Pentateuchot, De ha Sípos mégis fenntartja ezt az állítását, akkor el kell ismernie logikusan azt is, hogy Józsue könyvét, de még Jeremiásét is járászt Mózes írta, mert a stílus, szókincs, kifejezésmód ezekben a könyvekben is sok tekintetben ugyanaz, mint a Pentateuchban, Jeremiás könyvének stílusa pedig közelebből a Deuteronomiuméhoz hasonlít,«: IÉ 19—20. 1.

A fenti kijelentéskomplexumban Kállay először is egy *nagyon súlyos* és *megbékelyező* gyanúsítást állít fel velem szemben: hogy t. i. *nem olvastam* és így *nem ismerem az ötestámentom eredeti szövegét!* Okoskodása ugyanis ez: *ha olvastam volna az eredeti*, tehát a héber — és *nem a magyar*, — szöveget, akkor, mégha »homlokegyenest ellenkező elvi állásPontot« foglalok is el, mint a wellhauseni iskola, — tehát ha a pozitív alapon is *lehetséges* »nyitott szemmel és elfogulatlanul« olvasom el az *eredeti* és *nem a magyar* szöveget, — »a stílusok ama változásánál fogva, amely a Pentateuch eredeti szövegének az olvasásánál annyira szembeötlő«, rá kellett volna jönnöm, hogy »*teljesen lehetetlen*, hogy elejétől végig egyazon ember írta... a Pentateuchot!« Kállay szerint egy másik, pozitív elvi alapon álló kutató, aki elolvassa az *eredeti* szöveget, erre a megállapításra szükséggépen rájön.

Nem akarom most ezt a Syllogismus cornutust logikai szerkezetében szétszedni és képtelenségét önmagában kipellen-gérezni, csupán csak az alaptalan es a felelőtlen *meggyanúsítás* tényét tárom olvasóim elé. Ezzel a meggyanúsítással szemben bárki felvetheti ugyan a kérdések tömkelegét: Mivel bizonyítja Kállay azt, hogy Sípos *nem* olvasta el az *eredeti* szöveget? Milyen pozitív adatokat tud erre nézve *szolgáltatni*? Milyen kétségevonhatatlan tényekkel tudja dokumentálni azt, hogy *csak* a magyar szöveget olvasta ef a szerző, stb., stb.?!-, de ezek a kérdések későbbre is maradhatnak, mert Kállay kijelentései még nagyon gazdag anyagot rejtgetnek a kérdések számára, Egyenlőre csak elégedjünk meg egy másik kérdés felvetésével.

A kérdés ez: *Igaz-é, hogy az én véleményem szerint: »elejétől végig egyazon ember írta volna a Pentateuchot«?* Kállay ugyanis ennek az állításomnak a stíluskritikai alapon való megdöntsén erőködik és fáradozik. Erre a kérdésre, természetesen, aki csak egyszer is elolvasta a könyvemet, egyedül azt a feleletet adhatja, hogy *Sípos azt soha nem állítottá!* A szarvas okoskodás tehát, amely az ellenem való alaptalan vád megerősítése érdekében még azt a tételet is hajlandó volt aláírni, hogy pozitív alapon is lehet »nyitott

szemmel és elfogulatlanul« olvasni az eredeti bibliai szöveget, teljesen hiávaló cél érdekéért áldozta fel a színtiszta logikát. Az eredeti szövegnek »elfogulatlanul való olvasásánál« ugyanis, nemcsak minden pozitív kritikus, — kezdve Kálvintól napjainkig, — hanem jómagam is arra a megállapításra kötöttünk rá, — ha nem is stíluskritikai alapon, amit Kállay is hangsúlyoz, *munkában is ugyanazt az álláspontot vallja és hirdeti*, hogy »teljesen lehetetlen«, hogy elejétől végig egyazon ember írta volna a Pentateuchot». De tanulmányom főcélja nem az, hogy bebizonyítsa azt, hogy a Pentateuchosban melyik részek azok, amelyek *nem* Mózestől származtak és amelyek *nem* Mózes tollából valók, hanem egyszerűen és kizárolagosan az, hogy felsorakoztassa a »Pentateuchos Mózesi Szerzőségeinek pozitív bizonyítékait. A két feladat nem egy.

i) Hogy értelmezzük mi a mózesi szerzőséget?

A mózesi szerzőség fogalma nem föltétlenül foglalja magában annak a szükségességet, hogy azt »elejétől végig egyazon ember írta«. Félremagyarázhatatlan világossággal ki-jelentettük ezt tanulmányunk 47. lapján: »ha még némely részről, vagy részkről be is lehetne bizonyítani azt, hogy a Mózes utáni időkből való, ez csupán annak volna bizonyssága,: hogy az ilyen rész vagy részek nem tartozhattak a Pentateuchoshoz abban a formájában amint Mózes tolla aiól került. Nem jelentené azonban ez még azt, hogy a Pentateuchos maga, mint egész, nem Mózestől származik. Sokkal egyszerűbb feltenni azt, — folytatjuk, — hogy bizonyos kisebb és jelentéktelenebb hozzáadások történtek a szöveghez itt is, ott is, mint félrelökni azt a számos és megdönthetetlen bizonyítéket, mely azt mutatja, hogy a Pentateuchos Mózes munkája«. A hangsúly tehát nem azon van, hogy ezt a munkát »elejétől végig egyazon ember írta«, hanem azon, hogy a Pentateuchos »mint egész« a Mózes munkája. Főcélnunk munkánkban nem az, hogy *egyes* helyek, vagy *minden egyes* hely mózesi szerzőségét és hitelességet védjük, hanem hogy a Pentateuchos organizmusának mózesi szerzőségét bizonyítsuk. Ez pedig két különböző dolog! Mert amikor azt mondjuk, hogy a Pentateuchost »a maga egészében Mózes írta«, nyilván *ilyen megszorítással* értjük. Aki munkánkat csak egyszer is átvonta, ezt egyedül csak így magyarázhatja.

Ha nem így értenénk a mózesi szerzőséget, akkor nyilván nem mondánánk azt, hogy bizonyos szövegbetoldás »megengedhető«: 42. 1., vagy hogy: »nem találnánk semmi nehézséget abban, hogy a többszöri szövegátírás alatt a későbbi időkben általánosan használt és ismert nevet írták volna be a kevésbé ismert régi név helyébe, mely eredetileg a szövegen állt«:

44. 1., stb. A fent említett »rész, vagy részek« hozzáadása,; vagy betoldása pedig a legképtelenebb engedmény volna. Ilyen állásfoglalás esetében, nyilván, védelemre kellett volna kelnen az 5 Mózes 34. fejezetének, amely Mózes halálát írja le s amelyet Kálvin óta *egyetlen pozitív kritikus sem tart Mózes írásának*, hanem Józsué, Eleázár, vagy más valaki hozzáadásának. *Hogy azonban ez a fejezet semmiképen nem lehet Mózes munkája, előttem is, mások előtt is, kétségtelen, és fölösleges volna róla vitázni.* Ennyiben pedig márás alap- talan, az a nekem tulajdonított vélemény, hogy a Pentateuchost »elejétől végig« egyazon ember írta.

Még nagyobb megtévesztés volna azonban az én mózesi szerzőségről való tudományos nézetemet úgy értelmezni, amint Kállay kijelentésében benne van az erre való tendencia, hogy t. i. az egész Pentateuchos, elejétől végig, a Mózes fejéből *pattant volna ki*, vagy vele közölte Isten először annak teljes anyagát, egyszóval hogy Mózes olyan értelemben szerzője és írója a maga munkájának, mint egy szépíró a maga regényének, vagy egy filozófus a maga rendszerének. *Ilyen teljesen önálló és minden részében teljesen eredeti anyagot és eszmét teremtő munkáról, illetve szerzőségről a, Pentateuchossal kapcsolatban szó sem lehet!* Tanulmányomban ezt is félreérthetetlen világossággal kijelentem. Több helyen is! Nem elég tehát annak a világos leszögezése, hogy munkámban a Pentateuchos organizmusának a mózesi szerzőségét bizonyítom, hanem a 48. oldalon meg is magyarázom, hogy *mit értek én ez alatt az organizmus, vagyis szerves egység alatt?* »A Pentateuchos egysége azt jelenti, hogy jelen formájában egy összefüggő egész, egyetlen írónak a munkája. Az egységgel nincs ellentétben az, ha az író előtt bármily nagy számú és bármily különböző jellegű írott forrás van, amelyekből ő szabadon meríti az anyagot munkája szerkesztése közben. Az egység kérdésében tehát nem játszik szerepet az, hogy a tényeket, amelyekről az író ír, már meglevő, esetleg régebbi írott forrásokból meríti-e, vagy hiteles hagyományokból, avagy a saját személyes tudásából, vagy éppen közvetlen isteni kijelentésből. Akárhonnan is vette légen az író az anyagot, ha azt a saját gondolatainak formájába veti, saját szemszögéből adja elő, és a saját terve és módszere szerint rendezi el, munkája már felléphet az egységesség igényével. minden modern tudományos munka csak ilyen értelemben egység.«

Hogy a mózesi szerzőséget, amelyet bizonyítok, így értelmezem, bővebben is megmondom a 48—49. lapon: »Már korán találkozunk azzal az egyáltalan nem elfogadhatatlan feltevéssel, hogy voltak Mózes előtti források, okmányok, emlékek, melyek Mózesnek rendelkezésére álltak és amelyeket ő fel is használt a Genezis könyvének készítéséhen.« Tudjuk,

hogy már Kálvin is így vélekedett a Genezis-kommentár bevezetésében. De nemcsak ő volt az egyetlen: »Vitringa C. már 1707-ben kifejezésre juttatta a Genezis meghízhat és ágának az érdekében azt a véleményét, hogy Mózes összegyűjtötte, rendezte, formába öntötte és kiegészítette azokat az okmányokat, melyeket az ősatyák hagyta hátra magák után s amelyeket az izsráeliták gondosan megőriztek maguknak«: PMSz 49. L.

Mikor azt a kérdést tárgyalom, hogy »írhatta-é Mózes a Pentateuchost?«, az általános érvek között, a 93. lapon, hangsúlyozom, hogy »Mózes bizonyára rendelkezett a megfelelő ismeretanyaggal, mely munkája megírásához szükséges volt. Ha Izsráél fiainak Gósen földjén birtokukban voltak bizonyos írott emlékek a pátriárkái időkből, vagy azokra vonatkozólag, Mózes, Izsráél fiainak vezére és szabadítója bizonyára használhatta azokat könnyűszerrel. Ha pedig ezeket a dokumentumokat József idejétől kezdve, ki a Fáraónak főembere volt, egyptomi levéltárakban őrizték volna azon idők szokása szerint, Mózes már kora ifjúságában hozzájuk férhetett. Ha pedig ezen történetek szájhagyomány útján szálltak tovább Izsráelben, Mózes, aki sokat érintkezett fajtestvéreivel, természetesenleg a legteljesebb és leghitelesebb formában összegyűthette volna. A további történetnek pedig, Exodustól a Deuteronómiumban Mózes haláláig, Mózes volt a főszereplője, irányítója, forrása, Ennek a kornak a történetét ő volt a leghivatalabb leírni saját tapasztalatai alapján.« »A törvényi részt illetőleg pedig Mózesnek az ókor legmagasabb műveltséggel rendelkező népének királyi udvarában eltöltött negyven esztendeje a legkiválóbb előiskola volt ahhoz, hogy Izsráel népének nagy törvényhozója legyen.«: PMSz 94. 1.

Véleményünk szerint a Genezis könyvében az első fejezetben kívül, amely mózesi, az első fejezetekben az olyanokat, mint pl. a 10., 14. és 23. fejezetek, szinte biztosan régi írott okmányoknak tarthatjuk. Az olyanokat pedig, mint pl. 13, 18, vagy 24 stb. fejezetek, népies elbeszéléseknek, melyek szájról-szájra jártak, — amelyeket azonban Mózes maga dolgozott bele művébe, akár másolás és átdolgozás, akár írásbafoglalás által. Részben ugyanígy történt ez a többi könyveknél is. A Szövetség könyve tárgyalásánál, a 147—8. lapon említem azt, hogy »a szövetségkötés megfelelő és alkalmas keretet adottí arra, hogy Mózes általa és benne szentesítse mindenkor jogszokásokat, amelyek szerint Izsráél népe Egyptomban a Gósen. földjén élt. A Szövetség könyve törvénygyűjteményében tehát bizonyára helyet foglal sok *praesinaitikus elem*, illetve *szokás gyűjtemény* is. Ennek bizonyságai azok az ellentmondások, melyek a későbbi mózesi törvényhozással szemben mutatkoznak. Mózes persze nemcsak átvette és írásbafoglalta a sok tekintetben primitív és következetlen szokásjogot, hanem tovább is fejlesztette azt.« »A tény azonban, hogy a Szövetség

könyve olyan szoros kapcsolatot mutat fel a Hammurábi kódexssel, nemcsak azt bizonyítja, hogy e törvénygyűjtemény régebbi jó részében, mint a sínai kijelentés, hanem azt is, hogy alapjaiban már megvolt az Egyptomba való költözés előtt is... Hammurábi is, Mózes is a közös össémita szokás-jogból merített. Ez a közös össémita szokásjog Ábrahámon keresztül jutott el az ő fiaihoz, kik azt nemcsak ereklyeként őrizték, hanem aszerint is éltek Gósen földjén is.« A 1.49. lapon is hivatkozók az Ex. 18:16, 21, 25-re, melyek szerint »ér-vényben voltak közük az 'Isten törvényei és végzései', még mielőtt Mózes nagyobb gyűjteményt adott volna nekik.« A 212. 1. ugyancsak ősi institúcióra utal: »a héber ceremoniális törvények nem Mózes korában lépnek elénk legelőször. Mózes bizonyára csak továbbépített Ábrahám népének hagyományos vallásos szokásain. Az Ex. 8:26 bizonyítja, hogy IszráélneM már Egyptomban volt valamilyen áldozati rendszere, ha csak esetekre szolt is az.« Hogy azonban Mózes nemcsak a törvényi részbe, hanem a történeti részbe is felvesz régebbi, vagy nem közvetlenül tőle származó írott, vagy szájról-szájra járó dalt, vagy más emléket, munkám 203. lapján szintén felemlítem. Mózes »archaikus dalokat idéz« a Num. 21:14, 15, 17, 18, '27—30-ban. De ilyen a Num. 23:7—10 is, stb,

A mózesi szerzőség fogalma azonban nemcsak azt engedi meg, hogy a Pentateuchosban akár kisebb és jelentékelenebb betoldások, vagy akár egy rész, vagy részek hozzáadása történhetett, nem is csak annak a lehetőségét foglalja magában, hogy több, régebbi vagy egykorú adatokból és okmányokból dolgozták fel egyes részeit, hanem ezeknél még sokkal többet is! A 94. lapon azt írom, hogy az utolsó négy könyv; megírásában és elkészítésében »nagy segítségére lehettek író-deákai és jegyzői is. Tehát szó sincs nálam annak a szó-szerinti értelemben való vételéről, »hogy elejétől végig egyazon ember írta volna a Pentateuchot«. Kállay tehát nem a valóságnak megfelelően tájékoztatja az olvasóközösséget,, ha rólam és álláspontomról ezt állítja. Munkám 195. lapján különben ismét nagyon határozott állásfoglalást talál bárki is ide vonatkozólag: »Az írásba foglalás története külön probléma. Annyi azonban egészen bizonyos, hogy Mózes író próféta is volt. Maga az Úr utasította erre... Mózes tettiát le is írta a törvényeket. Hogy az egész Papi kódexet maga írta-e ténylegesen, vagy íródeákot is használt, a mózesi szerzőség kérdését ténylegesen nem érinti. Egy azonban bizonyos, hogy a Papi kódex mintegy naplószerű vagy folyóíratszerű formában van megírva. Helyről-helyre, alkalomról-alkalomra, sokszor dátum szerint és hely megnevezéssel.« Ebből világos, hogy annak a bizonyítására, hogy »elejétől végig egyazon ember írta volna a Pentateuchot«, én soha sem vállalkoztam és nem is vállalkozhattam. Én a mózesi szerzőség bizonyítására

vállalkoztam csupán! Kállay tehát bizonyára meglepetve fogja olvasni, ha most már egyszer igazán el fogja olvasni tanulmányomat, hogy az 55. lapon ez áll: »Ha... a Pentateuchos összetett jellegét tisztán irodalmi érvek alapján be is lehetne bizonyítani, még mindig nyitva maradhat számunkra az út ahoz a főltéveshez és valószínűséghez, hogy azokat a történeti okmányokat, amelyekből a Pentateuchos készült, a Mózes irányítása, utasítása és helybenhagyása alapján készítették elő és használták fel. Ezeket az okmányokat mai formájukban természetesen maga Mózes is összeszerkeszthette egy egésszé, vagy legalábbis az elkészített munkát jelülvizsgálhatta és jóváhagyásával hitelesíthette. Egyszóval az okmány-elmélet alapján még mindig lehetséges a Pentateuchos mózesi eredete és tekintélye mellett lándzsát törni«.

j) Milyen szerepe van a stíluskritikának a tudományos munkában?

Az elmondottak után kétségtelenül láthatja mindenki, mi-nyen hamis színben igyekszik Kállay felmutatni a mózesi szerzőség kérdésében elfogalt álláspontomat. Ezáltal a pozitív kritikát egyszersmindenkorra lehetetlenné próbálja tenni azok előtt, akik azt nem ismerik. Azon kívül, hogy azzal a súlyos váddal illet, hogy a Biblia eredeti szövegét nem olvastam, azt akarja velem bizonyíttatni, hogy a Pentateuchost az első betűtől az utolsóig Mózes írta. Ezt azonban sem én, sem egyetlen más pozitív kritikus, soha sem, állítottuk és nem is állíthatjuk. Arra azonban, hogy ez »teljesen lehetetlen«, nem a stíluskritika tanított meg bennünket, hanem egészen más tényezők és szempontok. A stíluskritika ugyanis ilyen kérdésekben nem döntő faktor. A stílus csak kifejezési eszköz és nem valami öncélú, uralkodó tényező egyének, gondolatok és korok fölött. Nem a stílus határozza meg az egyéni, a gondolatot és a kort, hanem az egyén, a gondolat, a kor a stílust. A Pentateuchosban sem lehet hát arról szó, hogy a stílus határozza meg egy bizonyos rész, vers, vagy szó szerzőjét, tartalmát, vagy korát, hanem a szerző, a tárgy, a kor határozza meg a stílust.

A stílus, mint kifejezési eszköz, különbözik egyének szereint. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy minél gazdagabb, műveltebb és egyetemesebb egy szellem, annál hatalmasabb, szabadabban és gazdagabb a szókincse, azaz annál könnyebben, művésziesebben, pazarabb finomsággal és teremtő erővel tudja gondolatai és érzései szolgálatába állítani a kifejezési eszközöt s így annál átfoghatatlanabb a stílusa. Egy Tholuck, Fichte, Goethe pl. minden stílusban tudott írni s így stílusukat nehéz volna kényszerzubbyba húzni. Mózes stílusára is áll ez

bizonyos mértékig. Ha pedig hozzávesszük, hogy a Pentateuchosban esetleg számolunk kell a forrásként felhasznált eredeti okmány, vagy élőszóbeli hagyomány, néhol talán magának az iratot készítő íródeáknak, avagy jegyzőnek a stílusával is, a stíluskritika mesterkedései és találkagatásai azonnal elvesztik csalatkozhatatlan tekintélyüket és döntő erejüket.

A stílus természetesen nemcsak *egyénenként* változik,, hanem *a tárgyak* és *a kifejezendő eszmék* szerint *egyéneiméi* is változik. Egy olyan széles érdeklődési körű műnek, mint pl. a Pentateuchos is, különböző alkatrészei szerint különböző és jellegzetes frazeológiájának kell lennie. *Más szókészletet,, más kifejezéseket, más logikai konstrukciókat kívánnak a történeti, a törvényi, prófétai és költői részek^s s aszerint, hogy melyikról volt szó, másnak kellett lenni Mózes előadásának is.* Ha pedig meggondoljuk, hogy még a történeti tartalom sem egyforma minden, aszerint, amint történeti okiratokról, annalitikus elbeszélésekről, családi és származási listákról, vagy statisztikákról van szó azokban, még pedig ezek is aszerint, amint részben mint isteni kinyilatkoztatások, részben, mint ígéretek s részben mint történetprófétai tudósítások szerepelnek, akkor már láthatjuk a nehézséget magának, a Pentateuchos történeti anyagának a stíluskritikájánál is. De így van ez a törvényi alkotó részeinknél is, ahol nagy általánosságban meg kell különböztetnünk pl. a szövetségi törvényeket, theokratikus rendeleteket, erkölcsi parancsokat, jogi előírásokat és a vállástörvényeket. Ez utóbbin belül még külön találunk áldozati törvényt, szentség törvényt, tisztaiségi törvényt, stb. Ezekhez jönnek persze még a különböző költői részek, melyek lehetnek ódák, elégiák, példabeszédek, stb. irodalmi formákban.

Ezek a különféle tárgycsoportok önmagukban is különböző szókincset, más kifejezéseket, speciális előadásmódot, stb. kívánnak. Ha egy tárgycsoporton belül is változik a stílus és más a szókincs, mennyivel inkább a különböző tárgycsoportok között. Bizonyos, hogy a történeti részek elbeszéléseinek a kifejezései nem operálhat a szerző a törvényi anyag előadásánál és a meghatározásokban. Viszont a történeti részben alig fogunk találni olyan szavakat, amelyek a törvényi részben a leghasználatosabbak. *A különböző stílus azonban, mely annál különbözőbb, mennél inkább mestere az író az illető tárgynak, még nem bizonyíték az egységes szerzőség ellen. A legnagyobb felületesség volna azt tételezni fel, hogy egyazon író nem alkothatott volna olyan munkát, amelyben volt történelem, törvény és költészet egyszerre Ha pedig alkothatott, akkor nem alkothatta azt meg egy sablonos stílusban.* S ha ez így van, a legkifogásolhatóbb és a legjogosulatlanabb a modern stíluskritika módszere, mellyel a különböző stílus alapján részeire bontja, egymástól erőszakkal elválasztja és más-más szerző neve alá írja a Pentateuchos

ama részeit, amelyek a különböző tárgynál és eszménél fogva egymástól eltérő stílusban vannak megírva.

A stílust természetesen bizonyos tekintetben befolyásolja 42. kor is. De nemcsak az író kora, hanem! a történelmi időpont is. Nyilvánvaló, hogy egy ember nem úgy ír húsz éves korában, mint hatvan éves korában. A változás akkora néha, hogy az egyén maga sem ismer rá korábbi stílusára. A bibliai könyveknél ezt a szempontot nagyon sokszor szem elől tévesztik a kritikusok nemcsak Mózes esetében, — aki százhúsz ével élt és így mintegy nyolcvan esztendős irodalmi munkáságra volt alkalma, — hanem Ésaiás és mások esetében is. Kétségtelen, hogy Mózes stílusa a nyolcvan esztendő alatt változott, fejlődött, bővült és csiszolódott. Nem csoda tehát, ha nyolcvan év múlva már a történeti, törvényi, vagy a költői részekben is más stílust, más szavakat, más kifejezéseket és előadási módot, sőt eszméket használt, mint munkássága kezdetén.

De befolyásolja a stílust a szociológiai, természeti, pszichológiai környezet, vagy a történeti helyzet is. Ilyen változásokban nagyon gazdag volt Mózes és a zsidó nép élete Egyiptomban, és a vándorlások alatt. Ezeknek a tényezőknek is nyomot kellett hagyniuk a Mózes munkáján, mintahogy nyomot is hagytak. Stílusa letagadhatatlanul magán viseli nemcsak az egyptomi helyzet, hanem a pusztai viszonyok és egyéb tényezők nyomait is. Akkor is, ha ezt a modern kritika nem akarja észrevenni!

A stílus történetében azonban kétségtelenül meg kell különböztetnünk bizonyos korokat is, mert a stílus a történeti korok szerint változik. Más egyik kornak a szókincse, kifejezésmódja, logikai struktúrája, mint a másiké. Ezt a lehetőséget igyekszik is nyomatékosan felhasználni a modern kritika. Eppen ez a főérve minden nemcsak a szerzőség, hanem a szerezettséi kor meghatározásában is. Azonban, sajnos, e tekintetben a héber irodalomban óriási nehézségek előtt állunk. Az a valóságos helyzet ugyanis, hogy a történeti héber irodalom teljesen megsemmisült és az aránylag kisterjedelmű ótestámentomi irodalom áll csupán rendelkezésünkre a nyelv és stílus történetének a meghatározására és rendszerének a folyépítésére. Az, ami eddig a héber nemzeti irodalomból a Biblián kívül napvilágra jött, oly csekély, hogy alig tennie ki összevéve többet, mint a legrövidebb ótestámentomi könyv szövege. Ami héber szó a rokonnyelvű, vagy másnyelvű népek emlékeiből számunkra megmaradt, az sem nagyon sokkal több és semmi esetre sem annyi, hogy annak alapján a történeti héber nyelvről és stílusról beszélni is lehetne. Akkor tehát, amikor a kritikusok egy szóról, mint »késők-ről, vagy »korai«-ról beszélnek, hijával vannak minden komoly bizonyítéknak. Annál meglepőbb azonban az a biztonság, mellyel

bizonyos kifejezések előfordulása, vagy hiánya alapján döntenek egyes iratok hovatartozása és keletkezési kora kérdésében. *Ettől a veszélyes és minden komoly alapot nélkülvállalkozástól még olyan kritikusok is, mint Wellhausen G. (Proleg. 287) és Stade B. (Bibl. Theol. 92) is óvták a modern irodalmi kritikát, de hiába. Wellhausen maga annyira gyengének találta ezt az irodalmi érvelést, hogy, mint munkám 6. lapján igazolom, ez üzte át vallástörténeti térrre.* Ha ugyanis a modern kritika nem ismeri el a bibliai könyvek önbizonyáságátételét s így hitelességét, többé másra, így a Biblia alapján rekonstruálható történeti héber irodalom és nyelvtörténetre nem számíthat és más segédeszköz után kell néznie. Nem vonhatunk le ezekután más következtetést a stíluskritikával szemben, mint azt, hogy *jogosultságát elismerjük ugyan, de szerepe inkább segítő és magyarázó jellegű, mint döntő és meghatározó.* Mint formális jelenség, a stílus nem dönthet materiális dolgokban, mert szerintünk a bibliakritika területén nem érvényes az az igazság, hogy *forma dat esse rei.* \ Ezekután nem marad más hátra, minthogy visszautasít-suk Kállaynak azt a hamis Syllogismus alapján felépített újabb képtelen okoskodását, — anii ugyan szót sem érdemelne*, hogy ha én azt állítom, hogy Mózes írta a Pentateuchost »elejtől végig« (amit nem állítok), — mely így szól, »akkor el kell ismernie logikusan azt is, hogy Józsué könyvét, de még Jeremiásét is járászt Mózes írta, mert a stílus, szókincs, kifejezésmód, ezekben a könyvekben is sok tekintetben ugyanaz, mint a Pentateuchban.« Az azonos stílusnak és a hasonló nyelvezetnek ugyanis sokkal egyszerűbb és kézenfekvőbb magyarázata az, hogy a Józsué könyvét Józsué, vagy valamelyik kortársa írta, aki valószínűleg a Deut 34-et is a Mózes művéhez függészette. Mint ilyen, Mózes kortársa volt s nem csoda, ha a nagy író munkája stílus és egyéb tekintetben is döntő hatást gyakorolt reá. Ez annál természetesebb Józsué korában mert a Mózes eszméinek és stílusának hatása a későbbi korokban is döntőié g érvényesült, részben magának Jeremiásnak a munkájában is. Azon kellene csodálkoznunk, ha ez nem így lett volna! Rogy Jeremiás könyvének stílusa »közelebbbről a Deuteronomiuméhoz hasonlít«, aláírjuk és már munkánk 150. lapján hangsúlyoztuk, de ugyanakkor valljuk, éppen a modern kritika stíluskritikai megállapításai alapján, — hogy nemcsak a Deuteronomium hatása látszik meg rajta, hanem más mózesi könyveké is. '(Mint a Jef. 7:23—Lev. 26:12, stb. mutatják. Lásd Driver: Jeremiás kommentárjának lapaljai jegyzeteit.) Hogy különben Kállay miért hozza "különös összeköttetésbe Jeremiást a Deut.-tal, kifejti tanulmányom 150., 165—166. lapja.

3. AZ EGYPTOMI HATÁSOK KÉRDÉSE MÓZES KÖNYVEIBEN.

a) Vádak bizonyítékok nélkül.

A stíluskritika elhanyagolásának vádjával kapcsolatban[^] Kállay jónak látja felhozni könyvem bizonyítóanyagának egy tekintélyes részét, melynek súlyosságátő is nagyon érzi. Be sem várva válaszom, így próbálja magát a cáfoló adatok megsemmisítő ereje alól kivonni: »És ha Sípos... azt felelné,, hogy könyve tekintélyes részében (99—134, és 204—222 1.) éppen nyelvi bizonyítékokat igyekezett felhozni a mózesi szerzőség mellett, erre azt válaszolom, — hogy amennyiben Sípos kétséget kizáró módon ki tudja mutatni, hogy Egyptom egyszerűl és kizárolagosan *csak* Mózes korában volt hatással a maga nyelvével és kultúrájával Izraelre, akkor elismerem, hogy érveit fontolóra kellene venni. De nem így áll a dolog! Mert Egyptom közelségénél fogva és más, politikai és kulturális okokból is, még a júdeai királyok alatt is egészen Kr. e. 586-ig befolyást gyakorolt Jeruzsálemre, sőt még a fogsgá utáni időkben is a diaspora útján mindig hatással volt Izraelre. És ki tudja biztosan bebizonyítani azt, hogy azok a kölcsönszavak, beszédformulák, stb., amelyekre Sípos Yahuda nyomán oly érthetetlen nagy hangsúlyt fektet, pontosan és kizárolag *csak* Mózes korában és nem esetleg századokkal később kerültek Izraelhez. Hiszen maga Yahuda (61. 1.) megmondja mindenki által az első szónál, amit Sípos tőle citál (jeor 105. l.), hogy ezt a szót a Nílus partja jelölésére 'minden időben' használták. Tehát nemcsak Mózes korában!«: IÉ 20.

Kállay itt megint úgy mutatja be magát, mint aki vagy nem olvasta el munkámat, sőt a lebírált Yahudát se, vagy egyszerűen el akarja hallgatni az olvasóközönség előtt azt, amit könyvem állít és bizonyít, ügy próbálja feltüntetni⁴ a dolgot, mintha én nem vettettem volna figyelembe, — persze Yahudával együtt, — azt, hogy Izsráél nemcsak az egyptomi tartózkodáá alatt kapott egyptomi hatásokat, hanem történelme későbbi szakaszában is szinte állandóan. Ez a beállítás azonban a lehető legalaptalanabb és minden kimutatható bizonyí-

téket nélkülez! Ellenkezőleg, tanulmányom számtalan adata azt bizonyítja, hogy *igenis minden más, korábbi és későbbi hatást a legnagyobb figyelemben részesítettéin és a követkézetteléseket úgy vontam le.* Már a tárgyalás elején így vezetem, be az egyptomi kölcönszavak felsorolását: »E szavaknál nem az a fontos, hogy egyptomi eredetűek, mert egyptomi szavak ismerete és átvétele feltehető a későbbi korban is a zsidók részéről, hanem az a hangsúlyozandó tény, hogy e szavak olyan jellegzetes jelentéssel és történeti háttérrel bírnak, használatuk oly pontos és szabatos, hogy ezeknek későbbi írók által ilyen értelemben való használata valószerűtlen és hihetetlen«. — Ez az idézet pedig annál jellegzetesebb, mivel éppen azon a 105 lapon fordul elő, ahonnan Kállay a *jeor* szót idézi. *Ezt « mondatot tehát Kállaynak olvasnia kellett!* Ha pedig olvasta és mégis azt kérdei, hogy »ki tudja biztosan bebizonyítani, hogy azok a kölcönszavak, beszédformulák, stb... pontosan és kizárolag csak Mózes korában és nem esetleg századokkal később kerültek Izraelhez«, akkor Kállay az olvasó közönség előtt vakmerően le akarja tagadni azokat a tényeket, melyeket könyvemben bizonyítok és amikre éppen a legnagyobb súlyt helyezem.

Egész tanulmányom tanúsága szerint a Pentateuchos egyptomi vonatkozású adatait nyelvtörténetileg, stíluskritikailag és vallástörténetileg is a leggondosabban mérlegeltem és *ezeknek az alapján* jutottam annak a megállapítására, hogy ezek a nyelvi, stílusbeli és vallástörténeti jellegzetességek csak Mózes korában és nem később kerülhettek ilyen formában* ilyen jellegzetességekkel, ilyen történeti háttérrel Izsráelhez. Hogy ez valóban így történt, bizonyítják az adatok.

b) Az egyptomi hatások történeti bizonyítékaí.

Könyvem 95—96. lapjain mindenekelőtt rámutatók általában arra, hogy a Pentateuchos írója olyan intim tájékozottsággal rendelkezik nemcsak az egyptomi szokások ismertében, közviszonyok rajzában, földrajzi ismeretekben, de még; az egyptomiak tudományaiban is, — amit azok titokban tartottak és csak a papok és a királyi család ismertek, — hogy* e könyv szerzője »*csak olyan valaki lehetett, aki előtt a királyi udvar és a papok tudománya nyitva Mit. Ez a valaki pedig csak Mózes lehetett.*« Ehhez járul azonban még egyéb is. »Nem kevésbé meglepő az, hogy a Pentateuchos írója; gyakran és szabadon használ egyptomi eredetű szavakat *anélkül, hogy azokhoz a legkisebb megjegyzést is fűzné,* vagy, hogy szükségesnek tartaná azok jelentését olvasónak *megmagyarázni ...* Mindez pedig nemcsak azt mutatja, hogy a munka szerzője Mózes volt, de *azt is bizonyítja, hogy akik-*

nek a szerző beszélt, vagy írt, általában éppoly jól ismerték. Egyptomot, mint ő maga. Ilyen szerző és ilyen hallgatóság vagy olvasó közönség pedig a későbbi korban elközelhetetlen.« Bárki láthatja ebből, hogy már az előbbi idézet 105. oldal előtt a 96. oldalon is éppen azt hangsúlyozom, amit Kállay nem akar észrevenni, sem pedig adatokkal megcáfolni, hogy ezek a jellegzetességek »pontosan és kizárolag csak Mózes korában és nem esetleg századokkal később kerültek Izraelhez«. Ha ezt bizonyítom és állítom, hogy kérdezheti akkor Kállay, hogy: »ki tudja biztosan bizonyítani azt?« Kállay előtt könyvemben ott vannak a bizonyítékok, amelyeknek létezése és ottléte nem lehet kérdés tárgya. Ezeket a bizonyítékokat komoly és elfogadható érvekkel cáfolni és megdönten kell, nem pedig érthetetlen kérdésekkel eltüntetni próbálni!

Az egyptomi hatások részleteinek tárgyalásánál nem csuktam be a szememet a modern radikális kritika mesterkedéssel elől, melyekkel az egyptomi hatások bizonyító erejét eleitől fogva igyekeznek lefokozni és olyan érvekkel cáfolni, mint amilyennel Kállay is próbálkozik a *jeor* szóval kapcsolatban. Kállay főérve az, hogy maga Yahuda is beisméri, »hogy ezt a szót a Nilus partja jelölésére 'minden időben' használták. Tehát nemcsak Mózes korában!« Igen ám, csak hogy ennek az érvnek két vége van. Mert ha Kállay a *terminus ad quem-mel* érvei, én ugyanolyan joggal, sőt több joggal, érvelhetek a *terminus a quo* mellett! Mert ha »minden időben« használtak a *jeort* a Nilus partja jelölésére, akkor ez azt is jelenti, hogy tehát Mózes korában is. Ezt az évet nem lehet felhasználni a Mózes szerzsége ellen, mint ahogy Kállay és a modern kritika tenni próbálja, de joggal fel lehet használni a Biblia állításainak és önbizonyásának igazolására!

Az előbbihez hasonló érvelésekkel szállok szembe mun-kám 105, 1. 59. jegyzetében. Az előző 6 oldalon tárgyalt 14 egyptomi tulajdonnév korát Driver és társai a Kr. e. 10—9. századokba helyezik, vagy éppen azzal érvelnek, hogy a nevek a XXII. dinasztia ójta »gyakoriak«. Mint megjegyezem, »nem más ez, mint annak a mindenáron való iga-zolása, hogy e szavak az Elóhista idejéből és nem Mózes korából valók«. Mindez az erőkötés azonban hiábavaló, mert amint bebizonyítottam: »*E nevek mind óegyptomi használatban fordulnak elő s legkésőbb a XVIII. dinasztia idejében, vagyis a Pentateuchos megírása előtt.* Fontosságuk tehát felbecsülhetetlen.« Ha tehát ezen szavakról valaki bebizonyítja, hogy Mózes korában nem fordultak elő, hanem csak azután, akkor érvelése bizonyos tekintetben cáfolhatja a Mózes szerzségeinek a lehetőségét. Különben nem. Hogy pedig egy szó melyik korban, »gyakori«, az függ az illető korból fennmaradt okmányok számától is és cáfoló erővel egyáltalán nem rendelkezik. Az ilyen érv erőltetett és önkényes.

Tanulmányomban az egyptomi tulajdonnevek után az egyptomi kölcsönszavakkal foglalkozom. Mint Kállay módszerére jellemző tényt említem itt meg azt, hogy ő úgy tünteti fel tanulmányomban az egyptomi hatásokat tárgyaló részeket, mintha azokat én *mind Yahuda könyvéből merítettem volna és itt semmi önállóság és ítélet nem illete meg munkámat*. Az igazság ezzel szemben az, hogy munkám 96—106. és 133—134. oldalai már mind olyan problémákkal foglalkoznak, amelyeknek óriási irodalma van, hiszen az általam idézett és felhasznált irodailom Yahudán kívül 71 tanulmányt nevez meg. Ennek az adatait sok munkát igénylő fáradsággal dolgoztam fel az említett lapokon s éppen ezért Kállay beállítása, mintha én még az egyptomi hatások tárgyalásánál is csak Yahudára támaszkodnék, teljesen *téves* és *hamis*. Itt, az egyptomi kölcsönszavak tárgyalásánál is először a Yahuda előtt már régen egyptominak elismert kilenc szót tárgyalom, melyeknek egyike, a *tébháh*, csodálatosképen előfordul úgy a J, mint az E, sőt a P »egyéni stílusában« is. Azután térek rá a Yahuda által napvilágra hozott újabb 31 kölcsönszóra, mellyel Yahuda egyszerűen végkép megsemmisítette a modern kritikának azt az érvelését, hogy az egyptomi kölcsönszavak, *jelentéktelen számuk miatt*, nem sok bizonyító értékkel bírnak. Ezek a szavak mind olyanok, hogy azokat »csakis olyan valaki írhatta, aki teljes jártassággal rendelkezett az egyptomi egyéni, családi, társadalmi, államkormányzati és papi ismeretekben«: PMSz 109. 1.

Mivel pedig Kállay bizonyára nem elégzik meg azzal, ha az egyptomi nevek és kölcsönszavak *terminus a* gwo-jával operálunk, rá akarok arra is mutatni, hogy Kállay talál az egyptomi hatások tárgyalásánál olyan *terminus ad quem*-éket is, amelyek igenis »egyedül és kizárolag csak Mózes korában«. Vagy még ő előtte lehettek hatással Izraelre, de *azután nem*. E bizonyítékokat neki *észre kellett volna venni*, lia egyáltalán hozzá mert szólni ehhez a fontos kérdéshez. Az egyik ilyen bizonyíték a József elbeszélésnél található, ahol ő úgy szerepel, mint »Egyiptom egész földének fejedelme«. E kifejezéssel kapcsolatban ezt állapítottuk meg: »Fontos történeti következetetet vonhatunk le abból a kijelentésből, hogy József 'mindkét országnak' vezére volt, mert az egyptomi új birodalom idejétől kezdve, Kr. e. 1580-tól, Egyiptomnak két vezére volt... 'Az elbeszélő ezzel a ténytel nyilván tisztaban volt és határozott céllal hangsúlyozta ki, hogy József 'mindkét ország ura' volt«: IPMSz 115—6.1. Kérdem, nem bizonyíték-e ez a, kifejezés amellett, hogy az a dokumentum, amely ezt megőrizte, csak olyan írótól származhatott, aki vagy közel élt az itt említett történelmi fordulóponthoz, — mint Mózes, — vagy nagyon alaposan ismerte Egyptom történetét, mégpedig hiteles írott okmányokból? Ki lehetett ez az író? Mikor élt? Hogyan nyert'

betekintést az egyptomi történet ősi részleteibe? Honnan merítette információit? Feleljen meg erre Kállay, vagy bárki és próbálja a *terminus ad quem*-et a Mózes kora utánra helyezni! Ha tudja!

Ugyanezen lapon szerepel a Gen. 42:30,33, 43:3,5, stb-ben* előforduló »az a férfiú« kifejezés, mely az egyptomi í.-í címnek pontos visszaadása. E címnek a héberben »az a férfiú«, kifejezés által való visszaadásában »rendkívül értékes és fontos vonatkozás van az elbeszélt történet *idejére* nézve«. Az új birodalom idejétől kezdve ugyanis ez az egyptomi nőnemű forma »csak mint absztrakt szó fordul elő s elvesztette eredeti jelentését: 'az a férfiú'«. »*A vezimek 'az a férfiú címe tehát vagy szájhagyományban őriztetett meg a József-történet írás-bafoglalásáig, vagy mint írott emléken megőrzött ősi kifejezés-került át a Pentateuchosba. Mindenképen az új birodalom előtti időre utal, valószínűleg a hyksosz-királyok idejére, a Kr. e. XVII. század körüli időre*«. Ez az adat is magyarázatot kíván. Honnan vette, Kállay szerint, a J, E vagy P> ezt az ősi hiteles, jellegzetes formát, mely kronológiailag a mózesi kor és szerzőség mellett bizonyít? Határozza meg hát ez alapon bárki pontosan a *terminus ad quem*-et! Mózes korán túl ez aligha sikerülhet.

Hogy még egy harmadik adatot is említsünk, a Mózes szerzsége mellett érthető meg csupán az Ex. 1:16-ban szereplő *ábnajim* »szülőszék« alakja, mely az egyptomi *db. tj* »két téglá« pontos héber fordítása. A 121. lapon ezt mondjuk róla: »*Az ábnajim duális alakja fontos kronológiai bizonyíték a kifejezés ősi eredete mellett. A két téglá' kifejezést "fedi a héber szó, ami pedig a fogalom kifejezésének legrégibb alakja az egyptomiban. A szülőszéket később, a Kr. e. XII. sz. körül az egyszámú 'a téglá', még később pedig 'a szülés téglája' kifejezéssel jelölték. Ez megfelel a szülőszék fejlődésének is, mely először csak két különálló téglá volt, később pedig erősebb, téglákból köralakéra felépített hely. A két téglá' szülőszékhez hasonló dologról a Biblia többi részeiben semmi-említést nem találunk, ami azt mutatja, hogy ilyet Iszráelben nem ismertek később. Ez tipikusan egyptomi berendezés, melynek ismerete mutatja, hogy az elbeszélő még a legintimebb egyptomi viszonyokat is pontosan ismerte s az azokról szóló tudását később, mint Mózes kora nem szerezhette.*« Ezzel a bizonyitékkal szemben is várjuk az adatokat az egyptomi nyelv történetéből, melyek megdöntik a szó *kizárolagos ősi használatát* és megmagyarázzák, hogy az *anonymus J, E vagy P* hogy jutott ily pontos adatokhoz, honnan vette hű korutánzó ismereteit és Iszráel történetének melyik szakában, hol és mikor lett ilyen mély egyptomi hatások áldozata! Más szóval, ezt és a többi adatot is dönten, cáfolni kell komoly bizonyité-

kokkal és nem letagadni, rétori kérdésekkel és vitatkozási fogásokkal előlük kitérni!

De nemcsak ezekkel kell leszámolni, hanem sok más adattal is, amiket előhozok a bizonyítás során. Bizonyítani kell, hogy a Gen. 42:15—6 esküvési formájához hasonló *nem fordul elő* már Kr. e. 1887—49 között: 112. 1., hogy a Gen. 41:43 »király másodika« nem szerepel már 1500—1447 között; 114. L, hogy a Gen. 39:21 sk. erődjét nem emlegetik a felíratok 1478 óta: 117. 1., hogy az Ex. 9:18. mondása nem található meg *szószerint* III. Thotmes és II. Thotmes alatt: 129, vagy az Ex. 10:14,11:6 kitételeihez hasonlók I. Thotmes és III. Thotmes alatt, kik mind Mózes előtt éltek, stb. Mindezek! *terminus a quo-ja*, minket igazol és a Biblia korhűségét és .authenticitását bizonyítja.

Van tehát bizonyítékunk! Terminus ad quem éppen úgy, mint terminus a quo. Ezeket Kállaynak cáfolni kellene, ha állításaim erejét gyengíteni, vagy azokat egyenesen megdöntenи akarja. *Ehhez azonban Kállay hozzá sem fogott és érveink közül egyetlenegyet sem dönt meg.* Pedig »részletes bírálatot« ígért, sőt így bíztatott: »Megnyugtathatom Sípost, hogy nem tartozom azok közé, akik — ahogy írja — 'az általános kritikai gyakorlat szerint' állításaiat nem tudják, vagy nem akarják bizonyítani: HÉ 412. 1. Ezt az igéretét Kállay nem váltotta be, mert itt sem csinált egyebet, csak általánosságban apodikükus ítéleteket deklamált minden bizonyítás és cáfolás nélkül. Az egyptomi hatás sokkal erősebb; bizonyítékok sokkal kétségtelenebbek, minthogy azokat így el lehetne intézni.

c) Az egyptomi hatások stíluskritikai adatai.

Pedig még nem is vettük elő az egyptomi hatással kapcsolatban *a stíluskritikai bizonyítékokat*, amelyek Kállay számára a legkeményebb diót jelentik, — mint maga is bevallja. Már pedig tanulmányomban az egyptomi hatás *kronológiailag is megalapozott* stíluskritika is. Szemben a modern radikális kritika stílus kutatásával, a pozitív kritikában *a stíluskritika mindhárom faktora: az egyén, a tárgy és a kor a legnagyobb összhangban állanak egymással* és mind a három faktor *egyenként is* a mózesi kor kétségtelen tanúja. Mózes *egyenisége* az egyetlen lehetséges magyarázat a stílus szélesskálájú érvényesülésének és egypticizmussal átitatott sajátosságának. Csak ő lehetett annyira ismerője az egyptomi udvar ceremoniális és hivatalos nyelvének, frazeológiai finomságának, emelkedettségének, előkelő tónusának, szertartásos körlírásainak, konvencionális kegyeskedési kifejezéseinek: 105—

—114. 1., pontos alkalmazója, fordítója és körülírója a egyp-tomi nagy változatú címeknek: 114—119. 1., széleskörű és ter-mészes alkalmazója az egyptomi köznapi szólásoknak, képes kifejezéseknek, népies beszédformuláknak: 119—133. 1., stb, Ezzel egyidőben a stílus *igazi héber veretű*, klasszikusan egy-szerű, szép és rövid, amint azt egyedül Mózestől várhatjuk.

De teljesen sajátságos és a *tárgyhoz* és a *kifejezendő eszmékhez* simuló is az itt talált stílus! Ha népies elbeszélések-ről van szó, akkor a stílus népies és hétköznapi, ha királyi udvarban történő eseményekről és párbeszédekről van szó, akkor teljesen annak megfelelő, ha theologiai tárgyról van szó, akkor sajátságos szakkifejezésekkel bővölködő, stb. Sehol egy zökkenő, kirívó, oda nem illő szó nincs.

De éppen így teljes hűséggel érvényesül ebben a stílusban a *kor* is. Nemcsak az *író kora* és *helyzete*, aszerint, amint a néppel beszél, vagy a fáraóval érintkezik, amint az elbeszélés szereplőit egyes adott helyzetben megszólaltatja, vagy leírja, hanem maga, a *történeti időpont is, amelynek irodalmi hatása az egész munkán visszatükrözik*. Itt nem a levegőben járunk, — mint teszi a modern kritika minden megfelelő összehasonlító héber irodalomtörténeti anyag híjján, — hanem itt az összehasonlításra és a kritikai kutatásra *egy nagy külön egyptomi irodalom áll rendelkezésünkre*, mely bizonyít, vagy cáfol. Megbocsát Kállay, de újra ismétlem, hogy ehhez »a modern kritikusok felületes radikalizmusa, a szövegnek az Istennevek és egyes kikapott szavak előfordulása alapján eszközölt felosztása közel sem férkőzhet tudományos érték tekintetében.« Nem és ezerszer nm! Ha ő mégis azt gondolja, hogy igen, *ám elő a bizonyítékokkal és a cáfolattal!*

A stíluskritikai elsöprő bizonyítékokkal szemben Kállay *mindössze* ennyiben tud védekezni: »De meg egyébként is kölcsönszavak, sőt kifejezésmódok sem *stílus* meg? És ezen fordul meg a dolog.«: IÉ 20. 1. Szóval cáfolás helyett Kállay *ismét le akarja tagadni a valóságot*, hogy munkám valójában *mégsem stíluskritika*. Kár, hogy Kállay bővebben meg nem magyarázta azt, hogy mit ért ő stílus, alatt és mi az, *ami még nem stílus!* Mert ha munkámban ilyen megállapításokat olvas: »Az egyptomi nevek és kölcsönszavak vizsgálatán kívül a mózesi szerzőség mellett fontos bizonyítékokat nyerünk akkor, ha behatolva az egyptomi nyelv lélektanába, belső szerkezetének rugóit kikeressük s azoknak hatásai után a Pentateuchos nyelvében kutatni kezdünk:« PMSz 108. 1., akkor mindenki láthatja, hogy távol állott tőlem, hogy a kölcsönszavakat *tekintsem stílusnak*. A kölcsönszavakat már a 108. oldalon végkép *letárgyaltam* s azután fogtam hozzá a *stílus-jelenségek* vizsgálatához. Még pedig kifejezetten és azonnal már a 109. lapon »*stílust és beszédmódot*« kezdek tárgyalni, majd később más helyeken »*beszémodort*«, »*szólásmódot*«, »*az*

elbeszélő stílusbeli finomságát«, »elbeszélőstílust«, »nyelvhasználatot«, »az exodustörténet elbeszélési módját és stílusát boncolgatom, azonkívül, hogy szinte minden oldalon »kifejezések és szólások«, »nyelv szellemé«, »képes kifejezések«, »egyipticizmus«, »szertartásos kifejezés«, »körülírás«, »udvariaszági formulák«, »kifejezésmód«, »beszédmód«, »esküvési forma«, »népies nyelv«, »közmondásszerű szólások«, »népies mondások« vizsgálatával foglalkozom. És Kállay ezekre azt állítja, hogy minden »még nem« stílus?! Döntse el hát ezekután bárki is, hogy *.stílus-é a stílus?* Mert Kállay még azt is letagadja, hogy én stíusról egyáltalán beszélek. Hátha még nem beszélnek, mit mondana akkor? Pedig ha a stílus szót kifejezetten nem említeném, még akkor is főleg stíusról van szó ezekben a részekben, amint a sok változatú fenti meghatározásból mindenki előtt világos. E munka feladata valóban »a nyelv szellemébe, a gondolatok szerkezetébe, a szavak és a kifejezések értelmébe való mélységes behatolás volt«: PMSz 132, Mózes, a tárgy és a kor szempontjából. Hogy ez nem stíluskritika Kállay szerint, akkor először tisztába kell jönnie a középiskolák stílusztikájának első meghatározásával: mi a stílus.

Ha Kállaynak erre a mondatára: »Ha az ÖT-ban levő kölcsönszavaknak, kifejezéseknek, idegen szokásoknak, stb. akkora jelentőséget tulajdonítanánk, mint Sípos, aki ezek alapján csalhatatlan bizonyossággal azt mondja, hogy 'csak Mózes lehetett a szerző' (132. 1.), akkor ez körülbelül arra kötelezne bennünket, hogy a Zsoltárok könyvében található két-séggívül sok babylon fogalom, sőt kifejezésben' hasonlóság alapján azt állítsuk, hogy ezeknek meg assyr ember kellett, hogy a szerzője legyen!«: IÉ 20. 1., — mit kelljen ezekután felelnünk, nem lehet kétséges. Amint hamis állítás az, hogy én a »kölcsönszavaknak, kifejezéseknek, idegen szokásoknak, stb.« tulajdonítom a nagy jelentőséget és nem a »stílusnak«, éppen olyan hamis az az állítás is, hogy én ezek alapján mondom ki »csalhatatlan· bizonyossággal«, hogy »csak Mózes lehetett a szerző«. Befejező mondataimban is világosan kijelentem: »A probléma nem egyszerű, hanem nagyon is bonyolult. Megoldása sem lehetséges egy vagy két bizonyíték alapján. A bizonyítékok egész rendszerére van szükség, hogy a nagy kérdésben dönten tudjunk.«: PMSz 235. 1.

Eszembe sem volt tehát itt másról beszálni, mint az egyptomi vonatkozású részek szerzőjéről. Ezt sem csak a kölcsönszavak, kifejezések, idegen szokások stb. alapján határoztam meg, hanem — mint munkám mutatja, — még sok más fontos tényező segítségével. Ezek a tényezők sokkal szervesebben bele vannak épülve ezekbe a bibliai részekbe, mint a babiloni »fogalmak«, sőt »kifejezésbeli hasonlóságok« a zsoltárokba, *Ezek a babilóniai hatások távolról sem egyetemesen elismertek*, sőt sokan egyenesen tagadják azokat. A Penta-

teuchos egyptomi vonásokkal való átitatódottságát pedig még a legradikálisabb kritika sem meri tagadni. Különben pedig Kállay ha »babylonii fogalom«-ról beszél, akkor nincs tisztaiban azzal, hogy Babylon csak egy város volt, még pedig Babylóniának a fővárosa. Tehát »babylóniai fogalom«-ról kell beszélnie Ha pedig még »babylóniai fogalomról« beszélne is, akkor is csak »babylóniai ember« szerzőről, nem pedig »assyriai ember« szerzőről beszélhetne. Mert Babylóniában a babylóniaiak laktak, a babylóniaiak pedig nem »assyrok«. Az »assyrok« a Assyriában laktak. Az önkényes és utólagos transpációjának tehát sem történeti alapja, sem értelme, sem jogosultsága nincsen. Kállay kifejezése nagy tájékozatlanságra vall! Amint látjuk, Kállay ahelyett, hogy komoly kritika és cáfölét tárgyává tette volna az egyptomi részékkel kapcsolatos érveket, teljesen általános, szubjektív természetű, meg nem indokolt kijelentésekhez menekül. Pedig nagyszerű alkalma lett volna, az általam és Yahuda által felsorakoztatott érveknek a részletes megcáfolására. Sorra kelleit volna bizonyítania azt, hogy a Pentateuchos tárgyalt részei nem illenek bele a Mózes korába; az egyptomi tulajdonnevek nem történetiek, hanem kitalálások; a kölcsönszavak jelentése és történeti háttere későbbi kort árul el; a stílus idegen és valószerűtlen, stb., stb. Még nagyszerűbb alkalma lett volna annak a pontos kimutatására, hogy ebből a hatalmas anyagból melyik rész milyen későbbi korból származtatható, és abból a nagy kiterjedésű időből, mikor Egyptom Izsráére befolyást gyakorolt; melyik különösképen az a kor, amikorra az egyptomi kölcsönhatást a legbiztosabbra tehetnénk' s milyen pozitív történeti és kulturális kapcsolatok és utak által. Minderről Kállay egy árva szót sem szól, mert nem tud. Be kell valálnia, hogy erre egyenesen képtelen. Ha ennek ellenkezőjét elfejtette bebizonyítani munkám bírálatában, még mindig van alkalma bebizonyítania a jövőben. Hozza elő azokat a tárgyi, történeti, stíluskritikai, főleg pedig nyelvtörténeti bizonyítékokat, amelyekkel könyvemé i. v. adatait vitathatatlanul megdönti és ostromló adataimnak erejét összezúzza. Lássuk azt az embert, aki ezt megteszti, egészen új, önálló, elsöprő érveléssel (nem pedig a 'Yahuda könyvénél régibb Gesenius—Buhl adatainak ismételgetésével). Mert eddig ezt a tudományos irodalomban nem 'tudta megtenni senki, sőt nem is igen sokan vállalkoztak rá. Ha Kállay vállalkoznék erre a még senkitől el nem végzett feladatra, akkor azonban módszert kell változtatnia, mert mostani érvelése nem vall szaktudósra. Utóvégre úgy, ahogy Kállay érvel, mindenki érvelhet, az is, aki Yahuda könyvét sohase lássa, csak az enyémet olvasta: »Meg azután Yahuda nyelvészkedései sokszor igazán nagyon merészek és komoly egyptológus körökben, ezt Sípos is tudja, sok ellenvéleményt váltottak ki. Legfeljebb próbálkozásoknak

kell tartanunk Yahuda kísérleteit, amelyek — bár könyve 1929-ben jelent meg — éppen nem befolyásolják a pentateuch-kritika új irányát.«: IÉ 20—21. 1. Szabad e kijelentésekhez pár kérdést feltenni!?

Mi alapon nevezi Kállay Yahuda munkáját gúnyosan »nyelvész kedésnek«? Milyen érvekkel, — már saját érveivel, — bizonyítja Kállay azt, hogy kijelentését megbízható és alapos, lelkiismeretes filológiai utánjárás után tette meg? Ha vannak ilyen érvei, *hol* vannak? Mivel bizonyítja azt, hogy Yahuda nyelvész kedései »merésznek«?. Mik a bizonyítékok idevonatkozólag? Nevezze meg azokat a »komoly egyptológus köröket«, név, munka és lapszámok szerint, amelyek valóban »komolyak« és ahol Yahuda érvei az általunk tárgyalt kritikákon kívül még ellenvéleményeket váltattak ki! Nyilatkozzék arra vonatkozólag, hogy »ellenvélemény« mit jelent az ő fogalmazása szerint? Ellenérvei, *ellenbizonyítékok*, vagy csupán *ellenszenvet*? Mert én főként csak ez utóbbit találtam Yahudával szemben. Különben az ellenvélemények mellett jó Vsomó *elismérést* is! De megkérdezzük még, hogy mi alapon, milyen indítékok súlya alatt, milyen gyanús okok és *főleg tények* alapján állítja azt Kállay, hogy ő »legfeljebb próbálkozásnak« tartja Yatiuda munkáját? De mondja meg azt is, hogy mi alapon nevezi az ő adatait »kísérleteknek«? Mert ha valamit állít az ember, azt bizonyítani is szokta. Ennyit elvárhat Kállaytól is a magyar theologiai irodalom és olvasó közönség!

Az olvasók közül senki ne nézzen nagy váradalmakkal az itt feltett kérdésekre adandó válasz elé! Megnyugtathatok mindenkit, hogy Kállay e kérdésekre sohasem fog érdelemleges feleletet s főleg elfogadható bizonyítékokat adni! Nem, mert nem tud, mert erre nem képes. Yahuda érvei ugyanis nagy előmunkálatok után, komoly szakértelem mellett készültek, mégha olyan Kállay módszerrel dolgozó kritikusai akadtak. is, mint Spiegelberg W. Már pedig ha Kállay adós marad egy komoly Yahuda-kritikával és nem látjuk részéről a fel-sorakoztatott komoly filológiai adatok tömkelegét, akkor hiábavaló szófecsérés részéről minden ilyen felelőtlen kitétel: »Yahudával pedig bizonyítani nem lehet, mert amiket mond, csak tapogatózások és még nagyon messze vannak attól, hogy egy ilyen elsőrangú bibliakritikai kérdésben, mint a Pentateuch szerzősége: átütő erővel bírjanak«: IÉ 21. 1. *Ezek csak szavak, tartalom nélküli, bizonyítóérvek aranyfedezeit hijjával.* Mert hogy mennyiben »tapogatózás« egy több, mint 300 oldalas szaktanulmány és mennyiben nem az, azt komoly áttanulmányozás, alapos utánanézés és az érvek két-ségtelen megbízható ereje és tömkelege döntik el, nem pedig apodiktikus ítéletek minden komoly tekintélyt nélkülvő kijelentései és szorultságból származó óhajtásai.

d) Yahuda érveinek szerepe és értéke.

Látjuk, milyen érvekkel próbálja Kállay munkám felsorakoztatott bizonyítékainak elejét venni. A szó *erejével pró[^]bálkozik* tények *ellen hadakozni*. Munkámnak azt a részét, melyet érvekkel cátfolni nem képes, lehetetlen színben próbálja feltüntetni. Különösen áll ez a Pentateuchosnak Egyp-tommal kapcsolatos *történeti részei* mellett felsorakoztatott pozitív bizonyítékaimra, melyek a Genezisból és az Exodus első 15 fejezetéből valók. Ezeket a »III. Különös tárgyaló rísz. A Mózes Szerzőségének Bizonyítékai.« első két részében találjuk: »A) Ki írta a Pentateuchost?« 5. pontjában: »Csal; szemtanú és szereplő lehet a szerző«: 95—98 és »B) Különös érvek a Pentateuchos történeti részeinek mózesi szerzősége mellett«: 99—134. lapokon, tehát 40 oldalon keresztül.

Mivel a Pentateuchosban főleg kétféle elemről beszélhetünk: *történeti* és *törvényi* anyagról, nyilvánvaló, hogy a szerzőség bizonyításában e kétféle elemet sorra kellett ven-nem és először a történeti, azután a törvényi elem pozitív bi-zonyítékait kellett felsorakoztatnom, illetve az ezek authenti-citása ellen felhozott érveket kellett megcátfolnom. A tör-téneti anyagban kétségkívül az egyptomi vonatkozású részek foglalják el a főhelyet, hiszen nemcsak a Genezis 37—50. és az Exodus 1—15. fejezetei játszódnak le *kizárolag Egyp-tomban*, hanem maga az író is ott született, ott nevelkedett, onnan hozta kultúráját, szókincsét, egész szellemi alkatát. Sőt maga a nép is ott született, ott nevelkedett, onnan gyökere-zett és így sem az író, sem a nép nem vetkőzhette le azokat a hatásokat, amelyeket Egyptomból hozott. A pusztai vándor-lásban, egész életükben ott tükrözödik ez a, hatás, melynek elhatározó szerepe nem lehet vitás és kétséges azok előtt, akik a Pentateuchos történeti szellemébe betekintést nyertek. Nyil-vánvaló tehát, hogy amikor a Pentateuchos történeti részei-nek mózesi szerzőségét kutatjuk, azokban a döntő hatást Egyptom befolyásának kell fenntartanunk. Ha ezekben a ré-szekben egyptomi hatásokat találunk, azok kétségtelen bizonyítékai a hitelességnak, tehát a könyv mózesi szerzőségének és egykorúságának. Tanulmányomban tehát, a történeti rész-szel kapcsolatban, örömmel adtam helyet az egyptomi hatások bizonyítékainak.

Kállay ezzel szemben már a RÉ 401. 1. Így mutat be: »Könyve bizonyító részében... főargumentuma, amellyel 25 lapon egyfolytában foglalkozik és később is egyre visszatérve rá, ismétel az, hogy a Pentateuch nyelvének összefüggése van az egyptomi nyelvvel. És ebben egy A. S. Yahuda nevű német író: Die Sprache des Pentateuch ... könyvére támasz-kodik, amely könyv a szakemberek körében meglehetős élénk ellenmondást váltott ki, amit különben Szerző is elismer. Ennek

ellenére *nagyon erősen* támaszkodik erre a könyvre. Ettől eltekintve azonban a philologiai érvek, még ha azok 100o/o-ig igazak is — aminthogy ebben az esetben sajnos nem azok — ez még csak a probléma egy része és nem döntheti el végérvényesen a kérdést Mózes javára, mint ahogy ezt Szerző véli, mert hátra van még a kérdésnek stilisztikai, kor- és vallástörténeti, theologiai stb. ellenérvek alapján álló mérlegelése.« Eszerint a beállítás szerint én bizonyítékaim között *főargumentumnak* Yahuda *philologiai* érveit használom és ezekkel próbálom a kérdést »végérvényesen« a Mózes javára eldönten. Hasonló megtévesztést használ Kállay az IÉ 21. lapján: »Sípos Yahudára és az ő nyelvi bizonyítékaira tesz fel jóformán minden.«

Mondanom sem kell, hogy *Kállay álláspontomat teljesen hamis színben tüntette fel*. Már tanulmányom 96. lapján megjegyzem: »óvakodnunk kell ugyan a *túlzásoktól*«, célozva a 44. jegyzet szerint, a Yahuda »jónéhány állítására«, »különösen a Geneszt első fejezetéivel kapcsolatban«. Ezzel már előre jelentettem, hogy *Yahudát kritikával* és óvatosan használtam. Ugyanitt félelreérthetetlen világossággal kijelentettem, hogy Yahuda érveinek milyen szerepet szántam a mózesi szerzőség bizonyításában: »Yahuda érveinek jórészével egyet értünk és érveit fontos bizonyítékoknak tekintjük *egyéb érvekkel együtt* (eredeti kurziválás) a Mózes szerzősége mellett«. De ugyancsak a 97. oldalon a szövegben is napnál világosabban megmondottam: »az egyptomi vonatkozások *egyik* (eredeti kurziválás) legerősebb bizonyítékát adják annak, hogy e mű Mózes korában, Mózes által íratott. E bizonyító tényekre a különös tárgyaló részben utalunk és alapos mérlegelés tárgyává teszszük azokat.«

Ezek a szerzői kijelentések kimondottan és határozottan cáfolják Kállaynak azt a felületes állítását, melyet munkám második kritikája alkalmával írt, hogy én Yahudára és az ő nyelvi bizonyítékaira teszek fel jóformán minden. "Távolról sem! Yahuda érvei csak *eqy* tényező a sok közül! *De éppen ilyen valótlansággal traktálja az olvasóközönséget az első kritika is*, mintha nálam Yahuda »philologiai« érvei voltak a »*főargumentum*«. holott szerintem Yahuda érvei, kurziválva utána, »*eqyéb* érvekkel *együtt*« képezik a bizonyítékokat. *Kállay tehát csak vaskos rosszakarattal írhatta azt*, hogy én a különböző kritikusok által nagyon is megkérőjelezett Yahuda érvei által, — még pedig *csak* és *kizárálag* »philologiai« által, — döntöttem el »végérvényesen« a mózesi szerzőséget. Ilyet egy lelkiismeretes ember, aki átolvasta munkámat, sohasem vethetett volna papírra! Persze, azt most nem is ismétlek, hogy Kállay itt újra azzal a hamis váddal gyanúsít meg, hogy a »stilisztikai, kor- és vallástörténeti, theologiai stb. ellenérveket« teljesen figyelmen kívül

hagytam és egyoldalúan csak a filológiai érvek alapján döntöttem a mózesi szerzőség mellett! *Tudjuk, hogy ebből egy szó sem igaz!*

Az az ember, aki előtt sem az írott betű, sem a tények nem számítanak semmit, nem igen szokott elakadni az első felületességnél és alaptalan rágalmasznál, hanem tovább szövi-fűzi alaptalan kitalálásainak gazdag hálóit és minden vephemesebbé lesz, amint első állítását újabb valótlanságokkal kell igazolnia. Így tesz Kállay is! Az IÉ 20. 1. Így támad nekem: »Azután meg arra is kíváncsi vagyok, hogy hogyan lehet lelkismeretes tudományossággal olyat tenni, hogy akkor, amikor Yahuda is túlnyomóan csak a Genezis és Exodusból veszi a maga bizonyító anyagát, Sípos az egész *Pentateuchra* vonatkozóan kimondja az egyptomi kölcönszavak alapján a mózesi szerzőséget, holott Yahuda a Leviticus, Numeri és Deuteronomiumból elenyészően csekély, vagy éppen semmi bizonyító anyagot nem tud felmutatni. És természetesen Sípos sem.«

Már a fentiek után is nyilvánvaló mindenki előtt, hogy Kállayt mily nagyfokú »lelkismeretes tudományosság« vezette ezeknek a kijelentéseknek a fogalmazásában. mindenki világosan láthatja, hogy még csak a valószínűség legkisebb árnyéka sem árulja el azt, hogy én Yahuda érvei alapján az egész Pentateuchra kimondjam a mózesi szerzőséget. minden mondat és minden lap éppen az ellenkező igazság mellett bizonyít tanulmányomban. A már idézett helyeken kívül a 109. lapon Yahuda érvei alapján, — még pedig kimondottan azok alapján, — azt állapítottam meg, hogy »a *Pentateuchosnak Egyptomra vonatkozó részeit*«, — mert hiszen a 99—134. lapokon *csakis* ezekről van szó, — »*csakis olyan valaki írhatta, aki teljes jártassággal rendelkezett az egyptomi egyéni, családi, társadalmi, államkormányzati és papi ismeretekben*«. Miután ezt a véleményt többször megismétlem, a Pentateuchos *történeti anyagára vonatkozó*, egész pontosan meghatározva »a Genezisben és az Exodus első 15 fejezetében« található részekre vonatkozó fejezetek végső következtetéseképen kimondom, hogy: »A nyelv szellemébe, a gondolatok szerkezetébe, a szavak és kifejezések értelmébe való mélységes behatolás ,a e szempontból a két nyelvnek egymással való tudományos összehasonlítása, valamint nyelvtörténeti értékelése, oly döntő m'ónon győz meg bennünket a Pentateuchos egyptomi eredete és mózesi szerzősége felől«, melyhez képest ,a modern kritika érvei erőtlenek. Nyilvánvaló ebből, hogy a Pentateuchos *történeti anyagára vonatkozó rész* végén levont eme következtetések *nem* az »egész *Pentateuchre*« vonatkozának, hanem *csak a tárgyalta anyagra*. Hiszen a *törvényi részek* általános és részletes tárgyalására még csak a 135—235. lapokon kerül a sor, ahol a *többi érvek között* a 204—213. ol-

dalakon kerül sor a törvényi anyag, közelebbről a Papi kódex törvényi anyagában található egyptomi *nyelvi*, *történeti*, *vallási* és *egyéb* hatások tárgyalására, melyek között ott szerepelnek Yahuda újabb érvei is. Nyilván ezekre vonatkozólag nem mondhattam ki a mózesi szerzőséget, mint Kállay írja, a 132. lapon. Ilyen képtelenséget csak Kállay túlfűtött képelete tételezhetett fel és állapíthatott meg rólam, a legkisebb lelkismeretesség és a legcsekélyebb jószándék nélkül.

Eltekintve azonban Kállay megtévesztő kijelentésétől, mely szerint én a *történeti* rész érvei alapján az egész Pentatechos szerzőségét próbálon kimondani, nem egyezik meg a valósággal az a kijelentés sem, hogy »Yahuda a Leviticus. Numeri és Deuteronomiumból elenyészően csekély, vagy éppen semmi bizonyító anyagot nem tud felmutatni«. Ha megnézi Kállay munkámat, már a *történeti* részekkel kapcsolatban talál olyan szavakat és kifejezéseket szép számmal, melyek ezekben a bibliai könyvekben is megvannak, de talál még ezeken kívül munkám 204—213. oldalain *speciálisan* ezekre \ a könyvekre vonatkozólag nem »elenyészően csekély« és még kevésbbé »éppen semmi« bizonyító anyagot, hanem *igenis, számos és súlyos bizonyítékot* a mózesi szerzőség mellett. Még pedig nem csak nyelvészeti és stíluskritikai, hanem *vallási, törvényi, kultuszi, történeti, gazdasági és kulturális adatokat*. De mivel Yahudáról van szó, még *alaposabban* bizonyít Yahuda könyve maga, amelynek elég lesz csak a *textusregisterét átfutni*, hogy meggyőzze akár Kállayt, akár mást, hogy itt Kállay súlyos elnézés áldozata lett. Yahuda a *Levitucusro 18, a Numerire 29, a Deuteronomiumra 57 esetben hivatkozik: e könyvekre összesen tehát 104 esetben*. Ez pedig sem nem »elenyészően csekély«, még kevésbbé »éppen semmi«!

Azt persze eszünk ágában sincs vitatni, hogy e könyvekkel Yahuda »részletesen és kimerítően« foglalkozott, mert hiszen a főcímek szerint is, könyve első része, a »József — és; Exodustörténettel«, második része pedig az »Őskor mondáival a Genesiben« foglalkozik. A Pentatechos többi részeivel, pedig, bevezetése és ígérete szerint még csak ezután kiadásra kerülő munkájában foglalkozik.

4. ARAB HATÁSOK A PENTATEUCHOSBAN.

a) Sémita kölcsönszavak az egyptomi nyelvben.

Mivel Kállay a stíluskritikai kérdések között tárgyalja, *nekünk is itt kell megemlékeznünk az -»arab hatásokkal« kapcsolatos kifogásokról*. Mielőtt azonban ezt tennénk, rá kell mutatnunk arra, hogy Kállay egyetlen szót sem szól, sem. *pro, sem kontra, a munkám 207—211. lapjain található sémita kölcsönszavakról az egyptomi nyelvben*. Ezekről hallgatni pedig épügy nem lelhet, mint az egyptomi 'kölcsönszavakról a héberben, mert amint említem, Budge 366 héber szót sorol fel, amelyek az egyptomiba kölcsönszóként átmentek s ami még ennél is fontosabb, ezek olyan szavak, melyeknek nagy hányada, magában a Pentateuchoshan fordul elő'. Ez a nagy héber kölcsönszóbeözönös pedig éppen I. Thotmes és a III. Ramses közötti időben történt, tehát éppen a mózesi kor alatt! Ez pedig ismét egyik érdekes bizonyítéka annak, hogy a *Pentateuchos Mózes korában íródott*. Efölött azonban Kállay elsislik. Pedig ezzel a tényezővel is le kellett volna számolnia. A nehézséget azonban ő úgy oldja meg, hogy *cáfoldás helyett tudomást se szerez róla*.

b) Az arab hatások radikális elintézése.

De nem sokkal különben végez az *arab hatásokkal* sem. Ezekkel kapcsolatban ezt írja: »Nem sokkal többre becsülöm a 213—222. lapokon olvasható 'arab hatásokat' sem, mint a Yahudából vett 'bizonyítékokat'. Szerintem u. i. a Sípos által felhozott bizonyítóanyag értéke nagyon is problematikus. Mert 1. személynevek — ő ezeket említi leginkább — a legnagyobb eltolódásoknak és keveredéseknek vannak kitéve és rendesen sokkal tovább élnek, mint a kor, amelyben keletkeztek; 2. mert az arab gyökök lehetnek ősi sémi nyelvelemek is abból

az időből, amikor még a két nép egymás mellett lakott a sémi źshazában. Ezért nem bizonyítékok számomra Sípos arab nyelvi bizonyítékai sem.«: IÉ 21. 1. Ezzel ezt a kérdést Kállay el is intézte.

Ez a rövid »elintézés« azonban, bárki beláthatja, *bizonyító erővel* egyáltalán nem rendelkezik. Ha így lehetne tudományos kérdéseket elintézni, hogy kijelentjük: »nem sokra becsülöm« Yahuda érveit se, az arab hatások mellett felsorakoztatott s Piltéről vett bizonyítékokat se, mert »a felhozott bizonyítóanyag értéke nagyon problematikus«, *akkor Kállay volna a világna legnagyobb és legrettegettebb tudosa*. Mert ő egyszerűen elintézi a tudományos kérdéseket, mindenféle komoly érvre ezt mondva: »nem bizonyítékok számomra. Kállay azonban még nem tekintheti magát a theologiai és egyéb tudományok diktátorának, még Magyarországon sem. Éppen ezért a folyton megismétlődő apodiktikus ítéletek és kijelentések helyett *komoly bizonyítékokat* és *érveket* szerettünk volna tőié hallani, nem pedig egyéni tetszsényilvánításokat. Elvégre *Yahuda* világírra tett szert és világírrú tudósoknak adott munkát kutatásainak eredményeivel és a híres *Filter W. T.* is egyik legnagyobb szaktekintély éppen az arab hatások kutatásában, aki mint volt palesztinai és szíriai misszionárius nemcsak beszél arabul, hanem éppen az általunk adott kutatásainak jutalmazásaképen nemcsak az American Oriental Society választotta tagjává, hanem a Society of Biblical Archaeology tanácsának egyik választott tagja lett! *Honiméit* nem is említve, akinek tudása és munkái nagy tekintélynak örvendeznek szakkörökben! Ezeket az embereket, évekig tartó fáradtságos kutatásai minden eredményeivel együtt nem lehet csak úgy sarokbaállítani és leinteni még Kállaynak sem, hogy: »nem bizonyítékok számomra érvek! Még akkor sem, ha azokat Kállayval szemben éppen én képviselem.

Ezzel a kijelentéssel tehát, hogy a »felhozott bizonyítóanyag értéke nagyon is problematikus«, *semmi bizonyítva vagy cáfolva nincsen*. Nincs egy szó sem arról, hogy mi is hát a problematikus? Az a szociális, illetve politikai intézményekben kimutatott hatás, amelyet Mózes ipa répén kapott s amelyet minden radikális kritikus él szokott ismerni? Vagy csak a személynevek? Miért az Kállay szerint az első s mik az érvei ide vonatkozólag? Ne rejtsé el, mert nagy hírré tehet vele szert, ha a tudományos világ elé áll ezekkel az érvekkel! *Miért hallgatja el a problematikusság kritériumait?* Mert ha az ember állít valamit, azt illik is bizonyítani, különösen kritikában. Ha pedig csupán a személynevek bizonyító anyaga, problematikus, *miért vonja bele az összes arab Itatásokat?* Ebben a bizonytalanságban csak a személynevekkel kapcsolatban kipontozott két általános megállapítás marad számunkra a cáfoló érvek helyett. Ezeket kell tehát megvizsgálnunk.

c) Az araneredettt személynevek tudományos jelentősége.

Az első fenti pont alatt Kállay azt állítja, hogy a személynevek alapján kibányászott érvek értéküket tekintve, »nagyon is problematikusak«. Tehát ezekkel nem sokat lehet bizonyítani. *Ezzel az állításával Kállay az egyik legkiáltóbb tájékozatlanságát árulta el a filológiai tudományokban.* A helyzet ugyanis *éppen a legújabb időkben* az, hogy eltűnt és nyomaveszett népek történetét, vallását, nyelvi konstrukcióját, kulturális hatását, politikai terjeszkedését, műveltségek elemeit, stb., stb. *pusztán és kizárolag* a fennmaradt; és pedig legtöbbször idegen népek írott okmányaiban 'fennmaradt és azok nyelvére átírt személynevekből rekonstruálják, olykor csodálatos precízitással. Elég itt utalnom az amuriták, hurriták, mitanniták, kassiták nyelvénének, történetének, vallásának, stb. rekonstruálására, vagy a hunok nyelvénének zseniális rekonstruálására Németh Gyula által: A Honfoglaló Magyarság Kialakulása, Bp. 1930, M. Tud. Akadémia kiadása 131—150. lapjain. Ezenknél a nyelveknél, népeknél alig valami, de legtöbbször *semmi* sem maradt fenn, csupán *csak személynevek*, még pedig *más nyelvre átírva*. »A hunok nyelvénének csak nehezen magyarázható gyér maradványai vannak, ezek is *majdnem mind személynevek*« — írja Németh Gy. i. m. 131. Ezek is gót, görög, arab nyelveken, sőt az ázsiai hunok nyelv-, illetve névmaradmányainak jórésze ezen kívül még kínai nyelven maradtak fent. És olvassa csak el Kállay, mily nagyszerű módszerekkel, milyen "biztos kézzel dolgozik e személynevek alapján Németh Gyula és mint rekonstruálja a világ minden tudósai közül elsőnek a hun nyelvet.

Ha Kállay azt kifogásolja, hogy »a legnagyobb eltoldásoknak és keveredéseknek vannak kitéve« e nevek, akkor erre a világ legkiválóbb tudósai azt felelik, hogy *éppen ezeknek a kibogozása a tudós kutató feladata*. Ha Németh! Gyula ezt számította volna, akkor a szinte felismerhetetlenné torzult kínai szavakból soha ki nem bogoza volna azokat a korszakalkotó eredményeket, melyek méltó csodái az emberi! tudásnak és a kutató ész diadalának.

A személynevek fontossága azonban éppen abban van, amit Kállay a továbbiakban kifogásol, hogy »rendesen továbbélnek, mint a kor, amelyekben keletkeztek«. Ha nem így volna, nem volnának olyan nagyon értékesek és hasznosak. Ez tehát a legkevésbé bizonyíték a Bibliában, illetve a Pentateuchosban található arab eredetű személynevek Mózes korában váló használata és későbbi írásbaoglalása mellett. Az Izsráelben használatba került arab nevek ugyanis, — egy pár pátriárkái korban használt arab eredetű hév leszámitásával, — szinte mind a mózesi kor idejére korlátozódnak.

Sem előtte, sem utána nem fordulnak elő, viszont a mózesi korban tömegesen szerepelnek. *A nevek használata Dávid korával pedig végkép bezárul. Itt tehát a névkölcsönzés terén, egy határozott, kronológiaileg is szorosan megköötött, nyelvtörténeti jelenséggel állunk szemben*, mely az Egyptomban Arábiához közel élő és arabok által lakott pusztaságban vándorló nép kívülről kapott nyelvi, kulturális és vallási hatásait a leghívebben tükrözi vissza. Itt azért szó sem lehet a személynevek élőszóban való későbbi vándorlásáról, töredékes írásbafoglalásáról, mert hiteles történeti okmányokban adott viszonyok, történelmi, tudósítások azonnal írott okmányok által megőrzött adatokká, és tanúbizonyságokká váltak. A Kállay dilettáns okoskodása itt azután véleg csödöt mond.

A Kállay második érve sem sok vizet zavar, mert ha az araberedetű nevek »ösi sémi nyelvelemek« lennének »abból az időből, amikor még a két nép egymás mellett lakott a sémi őshazában«, akkor ezeket a nyelvelemeket bőven ott kellene találnunk különösen a Mózes-előtti, pátriárkái idők neveiben. Azonban az egy Abram és Échí neve kivételével egyetlen más araberedetű nevet nem találunk Mózes kora előtt. *De ugyancsak keveset találunk Mózes kora után is*, Dávid után pedig egyet se. Ellenben tömegesen szerepelnek a Mózes korában. Ezt határozottan és világosan kifejtettem iiKunkamban s ha elolvasta volna Kállay, bizonyára nem kockáztatta volna meg ezt a már terméketlennek született érvet.

Ebben merült ki Kállaynak minden ellenvetése és értelmetlen intellektuális gögje egy erős alapokra felépített érvrendszerrel szemben.

5. A theologiai és ethikai érvek kritikai szerepe.

A »legfőképpen« fontos érvet, amelyről Kállay is elismeri, hogy a legerősebb fegyver a radikális kritika kezében, a stíluskritikát végképen kivertük bírálom kézéiből. Katasztronfális vereségének minden ítélete benne volt kritikájának módszerében, alaptalan meggyanúsításainak felsorakoztatásában és minden komoly cáfoló érv nélkülvilágításában. Ha a legerősebb fegyver és a győzhetetlennek hitt cáfoló eszköz ilyen semminken bizonyult, elgondolhatjuk, milyen lehet Kállay többi kifogása és érve. *Lássuk azért második általános kifogását, hogy t. i. nem foglalkozom kritikámban »behatóan« az »istenfogalom, általában a theologiai és erkölcsi selfogás különözősségeivel: IÉ 16. I.*

Bizonyára, megragadta mindenkinnek a figyelmét az, hogy akár stíluskritikát követel tőlünk Kállay, akár történeti, irodalmi és vallástörténeti érveket kíván, *mindkét esetben szerepeltek a »theologiai és ethikai« érveket és erősen követeli azokat tőlem*. Ez a megismétlődő igény úgy tünteti fel atfén álláspontomat, *mintha én sem theologiai, sem ethikai érveket new, sadnék. Ez pedig nagy megtévesztés!* Az igazság ugyanis az, hogy *tanulmányomat éppen a theologiai és ethikai érvekre fektetem. Csakhogy nem olyan értelemben, mint azt Kállay követelné tőlem*, hogy t. i. a theologiai és ethikai érvek történeti evolúciójának a gondolatát fogadnám el, vagy az evolúció legrészletesebben kifejtett alkalmazását minden ízében cáfolnám, mert *az egyik dolog képtelenség, a másik pedig fölösleges munka volna*.

Kitűzött feladatomnak megfelelőleg, *az első laptól az utolsóig, éppen a Biblia minden theologiai és ethikai tartalmának a szup?-anaturális isteni kijelentésszerűségét hangsúlyozom*. Viszont már könyvem 5. lapjától fogva mindenkorban a modern radikális kritikát *éppen hamis theologiai és ethikai elvei* miatt támadom, amelyekből az minden részletkérdésben ered, így az istenfogalomról való selfogásában rejlö tévedése is. *Ha valamivel megvádolhat Kállay, az éppen az lehet, hogy a modern kritika, eme theologiai és ethikai selfogását túlságosan is kihangsúlyozom és a leghatározottabban pelengérre állítom, hogy »abból a hegeli evolúciós tételeből indulnak*

ki, hogy Iszráél vallása nem tartalmazhat semmi szuprapijaturális elemet, mert az ő vallása is, mint más népeké is, fokról-fokra haladt a legprimitívebb kezdettől a legmagasabb monoteizmusig»: PMSz 5. Ez a következetes elvi állásfoglalás fölöslegessé tesz minden részletekbeménő cátolást. Aki hisz a szupranaturális isteni kijelentésben, beszélhet-e, érvelhet-e az istenfogalom fejlődéséről a Bibliában, ahol semmiféle evolúciós fejlődésnek még a legkisebb nyomát sem találjuk? Az a ván tehát, hogy »sehol sem mutat rá arra, hogy hogyan lehetséges — az egységes mózesi szerzőség elvének fenntartásával az, hogy egyszer olyan istenfogalommal van dolgunk, amely a legelvontabb, a legfenségesebb, aki egy 'legyen' szavával világot teremt (Gen. 1), máskor meg olyan istenfogalommal találkozunk, hogy az istenség pogácsát, borjúhúst eszik, lábat megmossa és leheveredik pihenni (Gen. 18:1 köv.).«: IÉ 16. 1., egyszerű akadékoskodás, mert ilyen és hasonló kérdések a szupranaturális kijelentés hitére nézve semmi komoly nehézséget nem jelentenek. A különbség minden esetre nem az istenfogalom evolúciós fejlődésének a bizonyítéka, hanem egyszerűen annak az eredménye, hogy a Gen. 1, szerzőjének, Mózesnek adott kijelentést őriz, a Gen. 18. pedig Ábrahámnak adott kijelentést tükrözött vissza. Isten a két személynek, mint Kálvin is tanítja, más módon, ha úgy tetszik fokozatos formában jelentette ki magát, amit aztán Mózes munkája híven megőrzött. Ez a kérdés azonban inkább *bibliai theológiai* kérdés, mint »bibliai bevezetéstani«, mint ahogy Kállay rdolgozatomat jelmezze.

Ugyanilyen értelemben kell természetesen visszautasítani a másik vádat: »Nem láttam azt sem, hogy pl. a Jahvista és Elohisták elbeszélésekben megnyilatkozó *ethikai* eltérésekkel érdemileg foglalkoznák, ami pedig pl. csak Gen. 12:10-13-1 (J) és Gen. 20:12 (E) egymásmellé állításából is egyszerre kitűnik. Az 56—57. lapon ugyan említi ezeket az elbeszéléseket, és a 'kritikai feltevések vizsgálatainak későbbi szakaszában' ígéri őket 'mérlegre helyezni', — de — amennyire meg tudtam állapítani — elfelejtett velük foglalkozni.«: IÉ 16. 1.

Kállay beisméri tehát, hogy foglalkoztam a modern kritika által selfedezett, képzelt *ethikai* eltér és ekle el, csupán azt kifogásolja, hogy »érdemileg« nem. Azt próbálja rámsütni, — igaz hogy ravasz szubjektív megjegyzés kíséretében t. i.: — »amennyire meg tudtam állapítani«, hogy ezeket az érveket elfelejtettem megcáfálni. Ez a kijelentés is mutatja Kállay fölületességét. Aki ugyanis gondolkozni tud, az előtt világos dolog, hogy ha a szövegfelosztás elvét megcáfoljuk, azt képtelen módszernek bizonyítjuk, mint azt tettem a »kritikai feltevések vizsgálatainak későbbi szakaszában«, közelebbről a 60, 66—68, 72—75. lapokon, akkor a szövegbe erőszakosan belemagyarázott és a belőle mesterségesen kidesztillált »*ethikai*

eltérések« torzsüleménye is illuzóriussá válik és nem probléma többé. Teljesen alaptalan és megtévesztő tehát az az állítás, mintha én »elfelejtettem« volna foglalkozni azzal, amit megígértem. Egyébként pedig ethikai evolúcióról éppen olyan kevessé van szó a Bibliában, mini theológiairól. Különösképpen nem a Kállay említette példában. Mert az első helyen Ábraíhám Sáráht arra bíztatja, hogy azt vallja a Fáraó előtt, hogy neki húga, a második helyen pedig, egy hasonló esetben, Ábrahám megmagyarázza, hogy Sáráh neki valóban húga is, »csakhogy nem az én anyámnak leánya; és így lön feleségem«. Itt nincs ethikai eltérés, fejlődés, még kevésbbé ellentét, hanem csak kiegészítő magyarázat, ami éppen nem ok két különböző forrás feltevésére s két különböző ethikai felfogás feltételezésére.

A radikális theológia görcsösen ragaszkodik a »theológiai és ethikak evolúciós elvek alkalmazásához, mert ha egyszer a kritika az evolúció vizeire evezhet, ott már szabadon kalózkodhatik, mivel a Biblia adatai nem számítanak többé. Ezért tartja készen Kállay is ezt a két évet mindig, valahányszor egyéb érvelésben megszorul. Ez a mező elvi terület, ahova a Kijelentéssel betörni nem lehet. Itt csak a tiltakozás áll módonban. Azzal azonban elnünk kell. Mert az evolúciós módon magyarázott theológiai és ethikai érvekből nagyon súlyos hasznat igyekeznek aratni a radikalisták. Tanulmányom 156., 164. skk., 187. skk. híven mutatja, mint próbál megmagyarázni és igazolni a radikális tábor az erkölcsi evolúció felievésével a rendszere által feltételezett minden erköllestelenséget, minden rászedést. minden csalást, amelyet a bibliai íróknak tulajdonít. Ha gyilkosság és lopás fordul elő Izsráélben, ebből a hatodik és nyolcadik parancsolat létének letagadása következik. Ha arról van szó, hogy a Deuteronomiumot egy későbbi kor csalási termékének minősíték, egyszerűen azon idők: kevésbbé szigorú« erkölcsre hivatkoznak, mint feltevésük erkölcsi jogalapjára s 'nem átallnak amellett érvelni, hogy a világnak mindhárom nagy monotheista vallása csalásban és rászedésben gyökerezik és abból táplálkozik. Ugyancsak »azon idők erkölcs-kódexével« érvelnek, amikor a Papi kódexet fogás utáni hamisítványnak állítják, amelyet egyszerűen, a kor szokása szerint, Mózes neve alá írtak. Hogy azonban ennek az erkölcsi evolúciónak s így a kritikai elméletek erkölcsi igazolásának csak egy szemernyi jogalapja is volna a Szentírásban, azt minden alázatos, az Írást önmagáért beszélni engedő, hívő keresztyén önmaga megállapíthatja. Az írás örökké tiszta, isteni erkölcs-kódexe azonban minden ilyen kritikai állításnak erkölcsi és tudományos értékét megméri, sőt mélyen elítéli.

6. A JÁHWISTA (J) ÉS ELÓHISTA (E) FORRÁSOK KRITIKÁJA.

a) A pozitív kritika feladatai a források bírálatában.

A Kállay által »sarkalatos ütközöpontoknak« nevezett kifogások tárgyalásában továbbmenve, sorrendben kell követnünk őt a Jáhwista-Elóhista, Deuteronomista és Papi Codex forrásaihoz fűzött megjegyzéseiben, *annak ellenére, hogy e források, számunkra nem egyebek, mint irodalmi fikciók*. E négy forrás úgy szerepel ugyan a modern kritika értékítéletében, mint amelyek a negatív bibliai kutatások *megdöntetlen* eredményei. A Mózes öt könyvének ezen négy forrásra szébtöntő analízise azonban csak *feltevés*, legfeljebb pedig *elmélet*. A Jáhwista forrásnál már régen nem a Jákhwéh Istennév a forrásmegkülönböztetés kritériuma, mert az helytelennek bizonyult. Az Elóhista forrást sem lehet megkülönböztetni még a kritika szerint sem az Elóhím Istennév alapján. A Deuteronomista is számtalan forrásra robbant már szét. A Papi Codexnek nevezett forrást sem tekintik igazán «egy valóságos régi papi kódexnek többé, hanem a kritikai föltevések ezer változata alakult ki vele kapcsolatban. Ezeket az elmélet-változásokat a pozitív kritika nem veheti komolyan, mert nincs igazi alapjuk a Bibliában.」

A Jáhwista-Elóhista, vagy *rövidítve*: JE forrásokkal kapcsolatban ezeket veti szememre: »A társadalmi, jogi és *történeti* állapotok vizsgálatával foglalkozik ugyan - a Deuteronomium és Papi Codexnél, de pl. a J és E források közti azt az alapvető különbséget, hogy amíg a J forrás számára Kánaán birtoklása a fő s az ezen alapuló nemzeti gondolat, addig E számára Izraelnek a többi népek közül való kiválasztása a fontos (Ex 19:5—6), ezt egyszerűen nem is említi. Pedig ez alapvető történetszemléleti különbség a két forrás közt. Említhetnénk még ilyet többet is, pl. hogy a Bileám áldása máskép hangzik E-nél (Num. 23:9—21), mint J-nál (Num. 24:3—9 és 15—19), amiben megint igen fontos, a források különböző keletkezésére is bizonyító erővel bíró jelenségek vannak. Nem fontos a számára az sem, hogy egészen más a történeti helyzet. A dekalogus kiadása után a J-nél, mint E-nél. Nem említi, hogy az E-ból kiolvasható prófétai szellem fedi azt, amit Ámos és Hóseás tanítanak, míg a J-ben ennek nyoma sincs. Ilyen és ehhez hasonló problémák megbeszélése, a jellegzetes

vonások cáfolata kellene, hogy legyen Sípos feladata, de ő még arról sem vesz tudomást, hogy újabban már a J forrást is kétfelé osztották, egy L és egy J forrásra (Eissfeldt).. Mert szép és tiszteletremélő dolog a Pentateuch mózesi Szerzőségét védeni, de ezt a tudomány fegyvereivel kell cselekedni.«: IE 16—17. 1.

Ebben az egész szemrehányásban egyetlen értelmes ki-jelentés van, az is logikálan és nem igaz szívből jövő, hogy t. i. »szép és tiszteletremélő dolog a Pentateuch mózesi szerzőségét védeni«. Ebben a mondatban is sántít az a kijelentés, mintha én »védeném« a mózesi szerzőséget, mert én *bizonyítom*. A két dolog pedig nem egy Ha védeném, akkor talán kívánhatná tölem bárki, hogy a Kállay által interpretált modern kritikai fikciókat mind sorra vegyem, de *mivel bizonyítom, azoknak újra való szétszedése nem tartozott szoros feladatom körébe*. Sokan elvégezték azt már mások előttmű. De amint már rámutattam, magam is hozzájárultam e légvárok aláásásához. Kállay feladata tehát nem az lett volna,, hogy a modern kritikai állítások részletes boncolgatásának mellőzése miatt engem felelősségre vonjon, *mintha azok valami stabil, megdönthetetlen, kikezdhetetlen erősségek* voltanak, amelyeket norma-számba kellene vennünk, hanem 'az én *bizonyító megállapításaimnak* a sorban való cáfolása. *Ezt azonban meg sem kísérle!* Pedig az ő és az én feladatom között lényeges különbség van! En *bizonyítom* annak a Biblia-nak a hitelességét, amelyet a modern kritika támad, Kállaynak pedig *cáfolnia* kell a Biblia hitelességet. Cáfolni minden olyan érvet és adatot, amely ezt a hitelességet alátámasztja s megerősíti. *Bizonyításomban engem nem kötnek a modern kritika eredményei, mert egészen új, független, vagy a modern kritika által legfeljebb csak ostromolt, de soha meg nem döntött érvekkel dolgozok.* De Kállay a Biblia cáfolásában; kikerülhetetlenül akadályokba ütközik a pozitív kritikai bizonyítékokban. *Ezekkel mást nem tehet, csak cáfolhatja.* Nem mondhatja: "jöjj csak és cáfolj meg előbb engem, aztán majd érvelhetsz te is! Az én adataim mellett ott van! a Biblia hiteles okmánya, az δ adatai mellett pedig nincs ott semmi, egyéni vélekedésekben és légből kapott hipotéziseken kívül.

b) Van-é a két forrás „alapvető különbségeinek“ kritikai normája?

Senki sincs Kállayn kívül, aki be nem látná, hogy ha a, forráshipotézist gyökereiben alaptalannak és tarto-hatalannak bizonyítottam, akkor nincs értelme J és E forrá-sokról tárgyalnom és e források között mesterségesen »kiol-vasható« különbségeket sorra vennem. Annál lehetetlenebb'

kívánság ennek a követelése Kállay részéről, mert a modern kritikusok *egyénenként* más és más »alapvető különbséget« sora-koztatnak föl az általuk életre fabrikált J és E források között. így például a Kállay szerint »alapvető történetszemléleti különbség a két forrás között« — *nagyszámú más kutató szerint* — éppen nem különbség, hanem nagyon is egy és ugyanazon forrást jellemző harmonikus vonás. Vagy éppen más forrást jellemző »alapvető« jellegzetességek tartják, mint aknáz E, akár a J. Söt továbbmenve *egyik forrásra sem jellemző*, hanem mindeniktől elüti^vonásokat fedeznek fel benne.

így a Kállay szerint E-re legjellemzőbb textus: az "Ex. 19:5—6, irodalmi forrása a kritikusok *nagy többsége szerint teljesen bizonytalan*. Nagyobb baj is van azonban ennél! Olyan kiváló kutatók szerint ugyanis, mint Carpenter—Battersby: The Hexateuch, 1900, I. 272 skk., vagy Driver: LOT, 1916, 31 ez a textus éppen nem az Elöhístanak, *hanein a J-nek jellegzetességeit árulja el*, mert a 19:3b—6, illetve a 3b—9, nem is az E-hez, hanem a J-hez tartozik. Kittel pedig a GVI, I, 1912, 464 szerint a 19:4—8. már 12-höz, vagy pedig az Rd-nez, vagyis a Deuteronomista redaktorhoz tartozik. A változat azonban ezzel még távolról sem teljes! A híres Harford—Battersby cikke Hastings: DB I. 1900, 809 a 19:3c—6c,-1 szintén az B<#-nek, vagy Rje-nek, azaz a J és E redaktórának, tehát *egy minden forráson kívül álló egyénnel st, számlájára írja*. Stenning J. F.: EBrit. XI kd. 10 k. 75 és Steuernagel: Einl. 1912, 150 már határozottan az Ed szerzősége mellett foglal állást. Viszont Kuenen és Cornill: Intr. 1907, 141 a Deuteronomium forráshoz sorolják, mint amely »*jellegzetesen deuteronomiumi*«. Van azonban olyan is, mint Moore G. F.: EBibl. II. 1901, 1444, aki »*egy kiadó kezétől*« származtatja, minden közelebbi meghatározás nélkül.

Ezek után kérdem, *hol* és *mikor* cáfolta meg Kállay fenti és még sóik fel nem sorolt elvbarátját? *Hol* bizonyította be velük szemben, hogy az Ex. 19:4—6. nem Jáhwista, nem második Jáhwista, nem Deuteronomista, nem is J-E redaktortól, nem is D redaktortól. nem is valami valami ismerettem kiadótól való, hanem E-nek legjellegzetesebb része, amely a le gelvitathatatlanabbul árulja el »az alapvető különbséget« és az »alapvető történetszemléleti« ellentétet a J-vel szembeni Ha pedig nem tiszta, ezt az általam megbocsáthatatlanul elhanyagolt, egyetemes igazságú argumentumot, miért követeli tőlem oly kemény szemrehányással annak tekintetbevételeit? Hiszen ugyanezen az alapon a felsorolt és fel nem sorolt kritikusok serege mind nekem támadhatna, hogy miért nem cáfoltam, meg az ö »alapvető különbségek« deklarált helyeit! Én mindenre csak azt felelem, hogy én a forráskritikával kapcsolatban elfoglalt elvi kifejtésemben minden modern kritikus hasonló érvét alaptalan-

nak és erőtelennek bizonyítottam s valamennyivel kapcsolatban külön-külön állásfoglalásra többé szükség nincsen. Ha pedig mégis részletes és kimerítő cáfolatot követelne tőlem bárki is közülük, azt üzenem nekik, így Kállaynak is, hogy egyezzenek meg először csak maguk között, aztán majd ha egységesen bizonyítottnak fogadják el egymás érveit, akkor az fi egyetemesen elfogadott eredményeket a velük megoszlásáig újra meg fogom bírálni és cáfolni. Addig azonban, míg a két forrás »alapvet őkülönbégeinek« megállapítására semmiféle kritikai norma nincs, addig erre nem vállalkozhatom.

c) Bileám áldásának kritikai fogópontja.

Úgy látszik azonban, hogy Kállary szerint a Bileám áldása is »alapvető történetszemléleti különbégeket« takargat. Csak Kállay azt nem mondja meg, hogy *mennyiben?* Nem lesz¹ nehéz természetesen kitalálni, mert hiszen próféciáról van szó. Mivel a racionalista felfogás szerint a próféta nem *lehet jövendőmondó*, tehát nem kaphat Istenről szupranaturális revelációt az elkövetkezendő dolgok felől, hanem csak *vaticinium post eventum* vagy *ex eventu* lehet, azért *kell* a Bileám áldását is két forrásból származtatni és a prófécia keletkezését olyan korba levinni, amikor a Bileám prófécia már nem számíthat jövendőmondásnak, hanem amikor az itt közölt prófécia *magukból a történeti eseményekből kikövetkezethető*. Bileám a Num. 24:7-ben Izsráel kiráyláról jövendölt, ami megfoghatatlan és lehetetlen dolog racionalista számára. Ilyen jövendölés Mózes korában nem törtéhetett! Ilyet csak akkor szerkeszthettek, amikor Izsráelnek már ténylegesen királya volt! Csak akkor *adhattak a szájába* Bileámnak e próféciat, *mintha* azt Mózes idejében mondotta volna. Pedig eszébe sem volt neki ilyeneket mondani!

Mivel a Num. 23:9—21-ben nem ilyen *történeti* jellegű a jövendölés, azért való ez a prófécia E-ből és nem J-ből. *De azért az sem Mózes korából való, tehát az sem hiteles!*

Az egész mesterkedés azonban mégis meg kell, hogy bukjék! Nem tudja megoldani a modern kritika számára a nehézséget sem a J, sem az E fikciója, sem a viticinia post eventum, vagy ex eventu szépenhangzó elve. Mert *van a Bileám próféciájában olyan történeti jellegű rész, amely nem lehet későbbi hamisítás*, nem lehet a megtörtént történeti eseményekből kiolvassott és régebbi korokba visszacsempészett személyei ajkára adott hamis, prófécia, mert *biztosan előbbi korból való*, mint amikor beteljesedett. Ez pedig a 24:17 emez igérete: »Csillag származik Jákobból, és királyi pálca támad Izraelből! Akárhogy tiltakozik ellene a modern kritika, hogy

»alapvető történetszemléleti különbség« választja el Bileám prófériáit egymástól, bármennyire is igyekszik bebizonyítani, hogy *nem annak az ajkáról való, aki azt a Biblia szerint mondja*, akárhogy fondorkodik is azon, hogy kimutassa késsőbbi származását, bebizonyítsa a Mózes korában keletkezés lehetetlenségét, *mi rendületlen hittel énekeliük a 84. dicséretet, elhíve annak minden szavát, hogy »ígéret szerint felkölt istenfélők számára az igazság fényes napja«* és a karácsonyi fényben »csillog, villog, ragyog már rám, melyet Bálám lata régen! Énekeliük és hisszük, hogy ez a hitünk nem hamis, mert a Biblia történeti és hiteles adataira támaszkodik!

Még csak annyit jegyzünk meg, hogy *teljesen alaptalan állítás az, mintha én a Bileám prófériáinak a kritikától nehezményezett kérdéseivel nem foglalkoztam volna. Igenis foglalkoztam a 203. lapon, még pedig alaposan* és azzal a következetéssel: »semmi akadálya nincs annak, hogy ezen hely szereztetését a monarchia előtt hitelesnek tekintsük«. Most pedig hozzá tesszük, hogy annak még kevésbé, hogy Bileám áldásait történeti valóságnak, egy forrásból származónak és a Mózes korából, esetleg az ō kezétől számlázottnak állítsuk.

d) A törvény elsőbbsége a prófériákkal szemben.

Jól érthető mindezek után, miért nem fontos az én számomra az, hogy »egészen más a történeti helyzet a clekalogus kiadása útján J-nél, mint E-nél! Sőt bizonyára olyanok is akadnak, akik Kállay tiltakozása ellenére megbocsátják nemek, hogy nem említem azt, hogy »az E-ből kiolvasható prófétai szellem fedi azt, amit Ámós és Hőseás tanítanak, míg a J-ben ennek nyoma sincs«. Bizonyára elnézik gyengeségemet, ha kijelentem, hogy a Pentateuehosból nem tudtam kiolvasni sem az E, sem a J forrást. Még kevésbé tudtam persze kiolvasni J-ből az Ámós és Hőseás prófétai szellemét, egyszerűen azért, mert nem a Pentateuchos fedi Ámós és Hőseás tanítását, hanem Ámós és Hőseás tanítása fedi a Pentateuchoset! Ennek oka az, hogy a Mózes öt könyve a forrás a próféták számaira és nem megfordítva. Legalábbis a, próféták így állítják! Hogy a modern kritikusok meghazudtolják őket, az szinte természetes, — de mi ebben, bocsássonak meg, nem követjük őket.

e) Ki áll a tudomány mai színvonalán?

»Ilyen és ehhez hasonló problémák« megbeszélését, a Kállay által »jellegzetes vonások«-nak kimondott érvek cáfolatát mulasztottam én el, — mai józan gondolkozásom szerint is, —

helyesen. »De ő még arról sem vesz tudomást, hogy újabban már a J forrást is kétfelé osztották« — panaszolja Kállay, Milyen feledékenység! — gondolhatja valaki. Pedig tévedne, aki ezt feltételezné rólam. Tanulmányom 69. lapján ugyanis megállapítom, hogy a J forrást nem »újabban mám, hanem pontosan 1863-ban, azaz csekély háromnegyed századdal ez-előtt már feloszlatta, név szerint, Schrader E. Szószerinti jellemzése ez: ő az, »aki a Jáhwista okmány irodalomkritikai egységét sikeresen megbontotta«. De hogy ez a kijelentésein általánosnak ne látssék, megnyugtathatom Kállayt, hogy Schrader óta, nem is egészen »újabban már«, hanem még 1883-ban, tehát csekély 54 ével ezelőtt Budde: Biblischen Urgeschichte, Giessen, már a leghatározottabban két Jáhwistát különböztetett meg. Ezek 31 és J2 szimbólumok alatt szerepeltek és szerepelnek még ma is, annak ellenére, hogy a Kállay által, de az általam is idézett Eissfeldt a régebbi Jáhwista helyett az L jelzés== Latenschrift, az ifjabb Jáhwista helyett pedig a J jelzés használatát, indítványozta. Ez pedig távolról sincs olyan nagy fontosságú tény, mint az, hogy már Eissfeldt előtt 1912-ben, tehát 25 ével ezelőtt már Smend: Die Erzählung des Hexateuox auf ihre Quellen untersucht, Berlin, a két Jáhwista forrást végigvezette az egész Hexateuchon, Gen.-től a Bir. l-ig.

Ha ezeket követelte volna Kállay tőlem, akkor is jogtalanak mondanám követelését. De legalább ne árulta volna el teljes tájékozatlanságát éppen Jáhwista forrással kapcsolatban, amelynek kritikai történetét, mint saját szavad mutatják, egyáltalán nem ismeri! Ám ha a legnagyobb tájékozottsággal állna elém fenti követelésével, akkor is azt mondanám, nézze meg munkám 136. lapját s állapítsa meg, hogy valóban tudok-e Eissfeldtről és munkájáról? Sőt nem idézem-e az imént említett Smend munkáját is, meg a Luther? B.-jét is, melyeknek létezéséről, amint nyilvánvaló Kállaynak fogalma sincsen?!

Eissfeldt, vagy mások részletesebb bírálatába pedig azért nem fogtam, mert mint már sokszor említettem, ez nem volt feladatom és célom, miután akár az egész Pentateuchos, akár az egyes források felosztási elméleteivel elvileg alaposan végeztem A részletezést épügy nem tartottam szükségesnek, mint pl. Sellin: Einl. 1933, 37, aki Gunkel, Smend, Eichrodt és Eissfeldt elméleteit és munkáit összefogva kijelenti, hogy mindegyik célja a J forrás részekre bontása, amit ő, minden további részletekbe menő argumentálás nélkül, nem ír alá. Ő is, mint én, megelégszik bizonyos általános elvi kijelentések megtételével.

Ha valaki egy álláspontot védeni akar, sőt vitatni más állásponttal szemben, akkor az erkölcsi bátorság mellé erkölcsileg szilárd alapon nyugvó felkészültség is szükséges. Kállay

pedig éppen a kérdései és követelései által árulja el teljem tájékozatlanságát az általa vitatott modern kritika legújabb történetében és érveiben. Ez pedig súlyos erkölcsi hiba is egy ilyen természetű vita esetén, mint amitő provokált, amellett, hogy hosszabb ideje nyilvános egyetemi kathedrán tanító »tudós« szakképzettsége mélységének és alaposságának legkézzelfoghatóbb tükröképe. Eppen ezért lep meg a kihívó félényessége: »szép és tiszteletreméltó dolog a Pentateuch mózesi szerzőségét védeni, de ezt a tudomány fegyvereivel kell cselekedni. Azokra az argumentumokra kell felelni, amelyekkel ma védi a pentateuchkritika a maga forráselméleteit«: IÉ 17. 1. Csak azon csodálkozom, hogy követelheti Kállay a modern kritika »mai« érveit, amikor, mint láttuk azokat ő maga még *hírből sem* ismeri, vagy *legfeljebb csak hírből?* Ő legfeljebb csak *valamelyik kritikusnak* a véleménye vita, tásat kívánja tőlem, akitől ő éppen átolasott és követ, anélkül hogy önálló kutatási eredményeket, csak egy sorban is, fel tudna mutatni a magyar nyilvánosság előtt. *Az illető kritikus nevével azonban adós maradt.* Annyit azonban a legelfoglatlanabb és legjáratlanabb olvasó is megállapíthat, hogy *Kállay mestere és forrása nem »man csillag, sőt nem valami fényes csillag,* mert Kállayt nemcsak hogy a legújabb kritikai eredményekben nem igazította el, hanem *teljes tájékozatlan-*ságban *Hagya csekély háromnegyed századdal visszamenőleg.*

i) Szellemi és kultúrtörténeti érvek a pozitív kritika szolgálatában.

Annál irónikusabban hull vissza Kállay ajkáról saját magára a vág, mikor gyarlóságának rámtolása és elleplezése céljából kijelentéseit így folytatja: »Sípos ehelyett *régi forrásai nyomán* legfeljebb a J. és E-ből vett anyagi és tárgyi érvek cáfolásával foglalkozik, de ahol szellem- és kultúrtörténeti, vagy éppen vallástörténeti ellenvetésekkel kellene leszámolni, ott hallgat és nem nyilatkozik.«: IÉ 17. 1. Eltekintve attól, hogy itt Kállay mélyen hallgat »régi forrásai«-ról és nem hajlandó azok közül megnevezni csak egyetlenegyet is, — és így nincs módomban teljes világossággal látni, hogy mi az ő értelmezése szerint a »régi« és mi a »mai«, — nem tudom pontosan megállapítani azt sem, hogy a Kállay által felsorakoztatott és általam eddig megcáfolt érvek közül *melyik volt »szellem- és kultúrtörténeti«?* Mert ahogy megtudom állapítani, azok között *egyetlenegy sem* volt az. Eddig ugyanis csak »társadalmi, jogi és történeti álláspontokat« emlegetett és egy szóval sem említett sem szellemi, sem kultúrtörténetet. Úgy látszik tehát, hogy Kállay itt *újabb* kifogásokat jelent be. De ezeknek a kifogásoknak nincs semmi pozitív formája,

mert nem nevez meg egyetlenegy »szellem- és kultúrtörténeti« ellenvetést sem, amit a modern kritika vall s így cáfolnom kellene. Úgy látszik, ilyet maga sem talált hirtelenében. Ezeket valószínűleg csak úgy megemlíti, hogy így is szaporítsa a kifogások számát. Az ilyen levegőben lógó és általánosságban mozgó beszéd azonban nem vehető komolyan és nem tarthat igényt érdemleges felületre sem.

Hogy a Kállay által nagyhangúlag bejelentett »ma már általánosan vallott érvek« milyen bizonnyalanok, mennyire. *homlokegyenest ellenkezők az egyes kutatóknál* és mennyire *az egyéni jótetszéstől függnek*, azt csak az imént is láthattuk az Ex. 19:5—6-nál. Ilyen »általánosan« vallott, érveket nekünk vissza kell utalnunk a modern kritika elé, hogy először is *bizonyítsa s ne csak vallja azokat*, aztán pedig ha be tudta bizonyítani, akkor meg *vallja »általánosan«* és egyezék meg ezekben az érvekben. *Amíg ez meg nem történik, nem beszélhetünk »általánosan vallott érvekről«* s még kevésbbé követelheti tőlünk bárki is azoknak az »általánosan elfogadott«, de mindenki által másként és másnak vallott érveknek sorraszadését, különösen mikor főleg nem is cáfolni, hanem bizonyítani akarunk. Ilyen vállalkozásba nem megyünk bele, még ha Kállay így bíztat is: »legyen bátorsága ahoz! A bátorságban nincs, nálunk hiány. Csupán bíztatását találjuk bölcseség és meggyőző erő híjján.

Mielőtt továbbmennék, az olvasóközönséget meg kell nyugtatnom, hogy *tanulmányomból természetesen a szükséghez képest kielégítő és alapos »szellem- és kultúrtörténeti«, sót »társadalmi és jogi« képet kap mindenki a J és E forráshoz beosztott részéről.* Nemesakhogy pusztta leírást és bizonyítást talál azonban benne az olvasó, hanem *a modern kritika selfogásának a cáfolását is.* Ennek a felfedezéséhez nem kell semmi különösebb eljárási módszer. *Elég elolvasni, sőt nagyjából átlapozni munkámat*, hogy benne ezt bárki észrevegye. Kállay azonban ezt, úgy látszik, *mindkét bírálata alkalmával elfelejtette* megtenni. Ugyanakkor azonban ebben a kérdésben nyilatkozatra, mégpedig kritikai ítélni nyilatkozatra ragadtatta magát.

Már erre a kérdésre: »írhatta-é Mózes a Pentateuchost?« az általános érvek között négy az öt közül kultúrtörténeti érv: PMSz 93—95. Az első arra utal, hogy Mózes a Fáraó udvarában nevelkedve »megfelelő és nagy előtanulmányokkal rendelkezett«, többek között az írás ismeretével is. A második érvben szerepel annak feltételezése, hogy Iszráél fiainak birtokában lehettek »bizonyos írott emlékek a pátriárkái időkből« és bizonyos dokumentumok József idejétől kezdve, s ezeket »az egyptomi levéltárakban őrizték volna«. Utalok arra is, hogy a törvények megszerkesztéséhez a Fáraó udvarában töltött negyven esztendő Mózes számára »a legkiválóbb előiskola

volt ahhoz, hogy Izsráel népének nagy törvényhozója legyen«. A harmadik érvben szerepelnek, a kor szokása szerint, Mózes, »íródeákjai és jegyzői«. Az ötödik érvben utalok arra, hogy »Mózes kora, a világörténelemben olyan időre esik, mely nagy bőségen szolgáltatta a Mózeséhez hasonló irodalmi alkotásokat. A Pentateuchos keletkezése a legtermészetesebben beleillik abba az évezredbe, mely a Hammurábi-kódexet, a Hittita-kódexet, az Asszír-kódexet, a tell-el-amamai leveleket, a hurrita eredetű Kirkuk szövegeket, stb. termelte ki. Szinte mondhatnók, hogy az volna természetellenes, ha Mózes nem hagyott volna hátra ilyen[^]vagy hasonló irodalmi emlékeket«.

Kállay azonban, nagy csodálkozásunkra, nem talál *sem kultúr-, sem társadalom-, sem vallástörténeti vonatkozást* az ilyen kijelentésekben: »akinek a szerző beszél vagy irt, általában éppoly jól ismerték Egyiptomot, mint ő 'maga. Ilyen szerző és ilyen hallgatóság vagy olvasó közönség pedig a késsőbbi korban elképzelhetetlen. A nép társadalmi, erkölcsi és {vallási viszonnyai is az egyetlen lehetséges és hűséges képet mutatják. Hiányos a szervezet, nincs összetartás, az emberek elpuhultak, önbizalmukat elvesztették, mértéktelenek, nem hajlandók sem az önmegtagadásra, megpróbáltatások hordozására, fegyelemre, sem az ősi hit megőrzésére stb. Szóval olyan nép áll előttünk, amilyen olyan országban, olyan körülmények közt valóban lehetett.«: PMSz 96.

A Pentateuchos történeti részeinek tárgyalásában, melyeknek túlnyomó részét a 3° és E forráshoz számítja a modern kritika, *valósággal egymásra halmozónak a kultúr-, társadalom- és vallástörténeti érvek*. A már föntről is ismertetett egyptomi hatások vázolásában, tanulmányom 109—134. lapjain, a stíluskritika és nyelvi jellegzetességek tárgyalásával karoltve *kultúr-, szellem-, társadalom- és vallástörténeti adatok sokaságával igazolom, hogy »a Pentateuchosnak Egyiptomra vonatkozó részeit csakis olyan valaki írhatta, aki teljes jártassággal rendelkezett az egyptomi egyéni, családi, társadalmi, államkormányzati és papi ismeretekben.«*: 109. 1. minden adatban a korhűséget, az egykorú társadalomrajzot, a megfelelő szellemi lékgört, a hű vallástörténeti kép visszatükrözését, a politikai felfogás és helyzet hiteles reflexióit, a jogi állapotok' egyedül lehetséges fejlődési fokát mutatom ki, úgyhogy *maga ez a rész élő és maradandó cáfolat Kállay vádjaira*.

De nem hiányzik a kézzelfogható bizonyíték a Pentateuchos törvényi anyagának tárgyalásából sem Kállay vádjára ellen. Sem a bizonyításnál, sem a cáfolásnál. Így mindenkor a 141. lapon támadom a J és E és P és D források megkülönböztető egyik fő ismervét: az evolúció elvét, melynek érdekkében gyártják a kritikusok a *jogi, társadalmi, kulturális* és *egyéb különbségeket*: »A modern evolucionista bibliakritika szerint a különböző törvényi elemek a fejlődésnek különböző,

egymástól lényegesen eltérő fokait árulják el. Legalább is egy évezred fejlődésének különböző időkben, különböző törvényhozók által kodifikált alkotása áll itt előttünk. Azért vizsgálódásaink kapcsán a törvényhozás legegyszerűbb formáit kell kiindulópontul választani, mint amelyek a legprimitívebb fejlődési fokot képviselik. Innen juthatunk el lassú fejlődés folyamán a legmagasabb fokig, amint az izsráeliták a vad nomád törzsek ből megtételepedett s jól megszervezett nemzetté fejlődtek s amint törvényszokásai is természetes úton növekedtek bonyolult és széleskörű törvényrendszerre.« Erre csak nem mondhatja Kállay, hogy nem *valóságos* előterjesztése a modern kritika által *feltételezett* jogi, társadalmi és kultúrtörténeti állapotoknak? Hogy állíthatta tehát, hogy az ellenvetések ről a szerző »hallgat és nem nyilatkozik«?

Még tovább kell azonban mennünk! Az »ellenvetések« részletesebb tárgyalása sem marad el a J és E-vel kapcsolatban. Munkám 142. 1. Így írja le a radikális álláspontot: »A Szövetség könyvének törvényei azonban, noha primitív jellegűek; a kritika szerint mégsem keletkezhettek a pusztában, mert az Ex. 22:5—6,23:11-ben mezőkről, szőlőkről, olajkertekről, lábonálló gabonáról és asztagról, az Ex. 22:29, 23:19-ben az első szülött, az első fajzás és az első zsenge feláldozásáról van szó, míg az Ex. 23:10—11 hat esztendei bevetés után a hetedik évben a föld parlagonhagyását rendeli el, amikor is a termés a szegényeké és a mezei vadaké s végxú. ELK Ex. 23:16—17-ben az aratási és takarítási ünnepek fordulnak; elő. E törvények nem vonatkozhattak tehát pusztában vándorló népre, hanem csak letelepedett viszonyokra s loldmívelessel foglalkozó közösségre. Ilyen törvényt, mint állítják, Mózes nem adhatott, hanem csak a "Kánaánban való letelepedés után kaphatott Iszráel népe.«

Nos, — kérdezhetné bárki is, ha Kállay mindezt előolvasta, hogy állíthatja azt, hogy a kritika érveiről, melyeket az a szellem-, kultúra-, jog- és társadalomtörténet köréből vett, »hallgat és nem nyilatkozik« a szerző?! A válasz senki számára nem lehet kétséges. Kállay újra alaptalanul vádolt és valótlanst állított.

Ezeket az érveket nemcsak hogy el nem hallgattam és fel nem sorakoztattam, hanem »megcáfoltam« s ezekkel »le is számoltam«. Munkám 147—150. lapjai is tanúi ennek. Ott főbb érveim a következők: »A Szövetség könyve nem azért elemi jellegű, mert aránylag a legrégebbi törvénygyűjtemény, hanem azért, mert bevezetés céljaira szolgált« »A Szövetség könyve törvénygyűjteményében ... bizonyára helyet foglal sok praezinaitikus elem, illetve szokásgyűjtemény is. Ennek bizonyásai azok az ellentmondások, melyek a későbbi mózesi törvényhozással szemben mutatkoznak. Mózes persze nemcsak átvette és írásba foglalta a sok tekintetben primitív és

következetlen szokásjogot, hanem *tovább is fejlesztette azt...* E törvényekből sok tekintetben visszatükröződik a Gósen földjén lakó nép társadalmi helyzete is, ahol városi kultúrának! kevés nyoma volt. A nép állattenyésztéssel és földmíveléssel foglalkozott. *Mózes a törvénygyűjteményt átvette, revideálta s a tíz parancsolattal együtt promulgálta.*«

A Szövetség könyve és a Hammurábi-kódex rendszere egymással megegyeznek. »Szerintünk ennek a magyarázata, az lehet csak, hogy *Hammurabi is, Mózes is a közös össémít szokásjogból merített*. Ez a közös össémít szokásjog Ábrahámon keresztül jutott el az ő fiaihoz, kik azt nemcsak ereklyéként őrizték, hanem aszerint is éltek Gósen földjén is. Hogy « joggyűjtemény idővel a szükségek és körülmények közt bővült, azt egészen természetesnek kell tartanunk.«

Lássuk a következő kultúrtörténeti érvet! »Kedvenc veszszőparipája, a kritikusoknak az a feltevés, hogy az iszráeliták Kánaánba való beköltözésük előtt műveletlen nomád nép voltak s barbarizmus tekintetében nem volt kivétel vezérük, Mózes sem. Mint nomádok, a. földmíveléshez sem érthettek. A földmívelés elemeit később sajátították el csak a kánaánitáktól., kultúrájukkal egyetemben. Éppen ezért az Ex. 20—23, amely feltételezi a letelepedett életmódot, s a földmívelést, legfeljebb csak a bírák korából való lehet legkorábban, valójában azonban rendesen a királyság idejére teszik. Erősen hangsúlyoznunk kell azonban, hogy minden csak feltevés: puszta és alaptalán feltevés, melyet egy pár, a pásztori életre vonatkozó bibliai hellyel próbálnak igazolni. Ugyanakkor azonban figyelmen kívül hagyják a többi helyeket, melyek kétségtípusú igazolják, hogy az iszráeliták már a pátriárkai korban is és Egyiptomban is földmívelők voltak. A legmeggyőzőbb erővel ki lehet mutatni, hogy a Szövetség könyvének törvényei a legteljesebb mértékben összhangban voltak az exodus idején uralkodó iszráélita szokásokkal és selfogással s hogy azok írója nem is lehetett más, mint Mózes.«

»Iszráel nem a határ mentén szétszóródottan csatangoló törzsek keveréke volt, hanem minden bizonyos szerint meglehetős nagy területet elfoglaló nép, mely házakban élt. Egyiptom éppen ezért folyton úgy szerepel, mint 'a szolgálat háza'. *Elnyomatásuk rendszeres és államilag irányított volta is a letelepedett élet mellett tanúskodik*. A súlyos munka, a szigorú felügyelet történelmi tény, melyre szüntelen utalás van Iszráel történetében, törvényében s prófécáiában... Nem volt nomád e nép, sőt József és családja révén Egyiptomban a héberek jó darabig köztiszteletben állottak s nagy befolyással bírtak.«

»Minden föltétel, sőt minden szükség megvolt tehát ahhoz, hogy a Szövetség könyvét Isten Mózes által a nép kezébe adja. Hogy e törvényben nem tért ki a nomád élet viszonyaira,

az egészen természetes. Hiszen a nomád élet az iszráeliták számára csak esetleges szükségből folyó, időleges és átmeneti volt. Mindenki úgy számított, hogy nagyon rövid ideig tart s így szükségtelen rá először külön berendezkedni. A politikai, és szociális szervezkedés is ezért terjedt ki csak a legszükségesebb dolgokra. Foglalkozásuk, szokásaik, ízlésük, hibáik mind azt bizonyítják, hogy földművelő népek voltak és azok is akartak maradni... Hogy még nekik negyven esztendeig kell vándorolniok, ... mielőtt ez a reménységük beteljesülhetne, soha nein fordult meg egy pillanatra sem Iszráel népe vezérének agyában! ... Valóban különös és megmagyarázhatatlan lenne tehát, ha Mózes törvényei nem vonatkoznának a pusztai életen túl azon életkörülményekre, melyekre közvetlenül számítaniuk kellett. Egész természetes dolog tehát, ha e törvények Kánaánra tekintenek s rendelkezéseket adnak a mezőkre, szőlőkre, olajkertekre, stb., melyek Kánaánban rátjuk vártak.«

Íme, néni is néhány átugorható sor az, amit Kállaynak el kelleti volna olvasnia, hogy velem szemben olyan követelményeket ne állítsan fel, amelyeknek én eleget tettem, illetve hogy olyan dologgal ne vágdoljon meg, amely alól minden komoly erkölcsi és tényalap hiányzik. Ez a »megdöbbentő alapossággal elkészített« kritika, mellyel kapcsolatban Kállay fennhéjjázva írja: »az én eddigi kritikám elég 'kimerítő' volt!! »Elég kimerítő« annak a számára, aki csak egy kicsit is szerelmese az igazságnak!

A vág visszahull itt is meggondolatlan szerzőjére. Hammának bizonul ugyanakkor az evolúcióra felépített modern kritikai fellegvár is. Erős bizonyossággá válik így mindenki számára, hogy a Biblia nem szellemi-, nem kultúrtörténeti, nem társadalomtörténeti, nem jogtörténeti és nem is, vallástörténeti termék és függvény, hanem a természetföldötti isteni kijelentés hiteles okmánya, mely híven őrzi azokat a szellemi-, kultur-, társadalmi-, jogi- ^és vallástörténeti kereket, melyek nem evolúciós úton produkálták, hanem befogadták és megőrizték a mennyei üzeneteket. Ezekből a kereketekből és eszközök ből az isteni kijelentést megmagyarázni, származtatni és igazolni sohasem lehet, mert a kijelentés, kvalitatív más, mint ezek. Betöri, széttöri, újjáalakítja ezeket az emberi tényezőket, melyek még befogadni sem: képesek a Kijelentést, nemhogy magyarázni, vagy éppen kitermelni. Kállay szerint ugyan csak az dolgozik »a tudomány fegyvereivel««, aki ezeket a tényezőket tekinti a legfontosabbaknak és ezekkel számol, de éppen ebben van a legrágusabb tévedése. Azért én nem hanyagolom el ezeket a tényezőket, csak megfelelő helyükre és szerepükbe útálom őket és úgy kezelem, mint a Kijelentés függvényeit, tartozékait.

g) Az anyagi és tárgyi érvek döntő súlya.

A fenti bizonyítékokból kiviláglik, hogy mennyire nélkülni az igazság minden kritériumát Kállay megtévesztő állítása, hogy: »Sípos... legfeljebb a J. és E-ből vett anyagi és tárgyi érvek cáfolásával foglalkozik«, vagy az a nyilvános, kihívása: »ne csak tárgyi ellenvetésekkel próbálkozzék a J és E elmélet ellen sem«: IÉ 17. 1.

Még megdöbbentőbbek azonban az *anyagi és tárgyi* érvekkel kapcsolatos *további* harcias szavai: »De lássuk ezeket a tárgyi ellenvetéseket! Ezeket könyve 40—47. lapjain olvashatjuk.« Szabad legyen ehhez a következőket megjegyezni.

1. Teljesen téves és hamis állítás az, hogy könyvepi 40—47. lapjain »tárgyi ellenvetésekkel próbálkoztam« »a J és E elmélet ellen«, mert amint a 40—47. oldalak *címe* is bizonyítja: »A legkorábbi kifogások bizonyító 'ereje« az egész rész *tárgya*. Ezekben az oldalakon a Kr. u. első században élő ebióniták fölfogásától kezdve *Le Clerc* J. 1685-ben megjelent munkájáig felmerült, tehát »*legkorábbi kifogásokat*« tárgyalom. Ekkor pedig még a J és E forrás *hipothézisének* sem *hire*, sem *hamva* nem volt. Hiszen *Astruc* J. csak 1753-ban, tehát *Le Clerc* után is *majdnem háromnegyed századdal* később találta ki. Hogy mondhatja hát Kállay azt, hogy én nevezett oldalakon a J és E elmélet ellen bizonyítok, illetve gúnyosan, hogy »próbálkozok«?! Hiszen még a tárgyalást is így kezdem: »Mielőtt a kritika történetében továbbmennők és a modern kritika rendszerének kifejlődését tárgyalnék, szükségesnek látjuk a legkorábbi kifogások erejét latba vetni«: 40. 1. Ez a nyolc oldal nem egyéb, mint 36—40. lapokon idézett kifogásokra való feleletadás.

2. Teljesen téves és hamis Kállay állítása azért is, mert nemhogy a 40—47. 1. állításai nem irányulnak a még akkor nem fe létező J és E elmélet ellen, hanem' *maguk az itt tárgyalt bibliai helyek sem valók a modern kritika J és E forrásai*ból. A részletesen megvitatott 13 bibliai hely közül semmiesetre sem való sem J-ből, sem E-ből a Deut 1:1, Deut. 3:11, Deut. 2:12, Deut. 3:14, mert ez a -négy hely *minden* modern kritikus szerint D-ből való. Legföljebb az utolsó szerzője egy Rp, vagyis P redaktor, de az sem J vagy E-ből való. Ex. 16:35, Ex. 16:36 általános kritikai vélemény szerint P-hez tartozik és *nem J vagy E-hez*. Gen. 14:14 a régebbi kritikusok szerint P-hez, az újabbak és a többség szerint pedig egyik forráshoz sem tartozik, tehát *külön forrása van*. Igyt a J és E forrás számára *marad hat hely*: Gen. 12:6, Gen. 13:18, Gen. 22:14, Gen. 36:31 sq, Num. 12:3 és Num. 21:14. *A 13 hely közül a, többség, 7 hely tehát nem is tartozhat J esi E-hez, nemhogy ezek — »tárgyi ellenvetések« lennének »J és E ellen«!*

3. Teljesen megtévesztő Kállay nekibuzdulása: »De lás-suk ezeket a tárgyi ellenvetéseket!«, mert az olvasó itt azt hiszi, hogy most végre elkövetkezett a többesszámban kivágott pozitív »ellenvetések« cátolata, mire azonban három sorral lejjebb ér, már csak *egy lefokozott*, egy »de azért« ellenvető szózattal Kállay minden össze ennyit mond: »menjünk bele legalább *egyik* érve megvitatásába«. Tehát az »ellenvetések« ki-végzésének ígérete *egyetlenegy ellenvetés* kivégzésére váló felgyűrközésben kulminál, ami végtelenül sovány falat a szerző és az olvasó számára egyaránt. Annál inkább is az, mert *itt elérkezett végre Kállay addig*, hogy *érdemleget kritikába fog*, vagy legalább is arra *kísérletet tesz*. Ha Kállay azt kívánja, hogy bárki is komolyan vegye kritikáját, akkor *nem J, E, O, és P forrásokról kell beszélnie*, hanem *mielőtt idáig jutna, felelnie kell a pozitív kritika azon bizonyítékaira, melyekkel a legkorábbi kifogások bizonyító erejét nullára fokozta*. Bő alkalma lett volna erre Kállaynak, hiszen a megcáfolt 13 helyet a modern kritika még mindig elkeser-detten védi. A bizonyítékok súlya alatt azonban erre, úgy látszik, *nem mert és nem tudott vállalkozni*, hanem az alap-talan kifogások tömkelegével próbálta az érveket pótolni. A magyar olvasóközönség azonban nem olyan kiskorú, hogy ilyen áfiummal egyszerűen lépre lehessen csalni és elma-rasztaló ítéletre lehessen bírni. Ez a, közönség várta és várja Kállay cátolatát a pozitív bizonyítékokra és a felelősségi alól nem engedi kisiklani a nagytekintélyű harcos kritikust. Ha van mersze kifogásolni, legyen mersze bizonyítani és cátolni is. Amíg ezt meg nem teszi, addig mélyen kell hallgatnia és illő szerénységgel félreállnia, sőt vissza kell vonnia minden felelőtlen kijelentését! Mert ha ő a 13 érv közül csak egyre, nyilván az általa *leggyengébbnek, legmegdönthetőbb-nek* vélt Gen 36:31 sk.-re, felelt csupán, hátra van még 12 más érv is, melyekről Kállay egy betűt nem szólt. Pedig ha Kállay igényekkel lép fel velem szemben a modern kri-tika részéről és egész bizonyítékrendszeremet tarthatatlannak deklarálja, akkor halottat próbál feltámasztani, amelyet bi-zonyítékaim eltemettek. A halott azonban nem támadhat fel, mitől a köveket el nem hengeríti a sír szájáról. Ezt magának Kállaynak kell elvégezni, mert helyette az 1001 éjszaka szel-lemei nem végzik el. Csak; azután foghat a modern kritika ellen emelt kifogásaim megcátolásához, ha az elemi nehézségeket elhárította. Ha ezt elvégezte, akkor adhatja az ő né-zetét s az új írásszemléletet. Kállay azonban radikálisan akarja kettévágni a gordiusi csomót, úgy, hogy »ma már általánosan vallott érvekkel« próbál cátolni is, bizonyítani is. Ez azonban nem kritika, hanem tudományos diktatúra, tu-dóskodó fennhéjjázás és eredménytelen levegőharc. Ezzel meg-győzni nem lehet, mert a meggyőzéshez, Magyarországon

ma már, bizonyítás szükséges.

4. Kállay érveim súlyát, melyeket cáfolni meg sem kísérelt, azzal próbálja aláásni, hogy azok »legfeljebb« a J. és E-ből vett »anyagi és tárgyi« ellenvetések. Az tűnik ki ebből, hogy szerinte az anyagi és tárgyi érvek valami *huszadrangú*, vagy még annál is jelentéktelenebb és figyelemre alig méltó jelenségek. Ellenben mindenhatóak a *formai* érvek! *Mi ez más, mint a forma clat esse rei elvnek a bibliakritika területén bálványi méltóságra való emelése?* Mellékes, hogy mit mond a Biblia, az a fő, hogy *hogyan* mondja. A Bibliában: lévő és található tények, adatok, szóval a tárgy és az anyag nem számít, hanem csupán a »formakritikai jelenségek«! Ha ezt az elvet más területen alkalmaznánk, akkor azt kellene mondanunk, nem fontos, hogy a költő, az író, a szónok, stb. mit mond, hanem az a fontos, hogy *hogyan* mondja. Nem az igehirdetés tartalma, hanem a szónoki mestervégzés, a hanghordozás kiegyensúlyozottsága, a hangsínezés kidolgozottssága, a kifejezés béli készség megragyogtatása adja meg az igehirdetés értékét. A szobrász, a festő, a zenész nem a kifejezést találó gondolat, hangulat, vagy érzés fenségével lesznek teremtő zsenik, hanem a kidolgozás technikájával. Így vihetnénk ezt végig minden területen,, hogy az egész elgondolás és elv abszolút tarthatatlansága mindenkorban kiütközzék.

Kállay persze tudja, mit csinál, mert tisztában van azzal, hogy a modern kritika egész rendszerének egyetlen veszedelme a Biblia anyag és tartalma. A kritika éppen a tényekkel nem tud megbirkózni, melyek végzetesen keresztek az egész mesterkélt és önkényes elgondolást, mellyel a modern kritika erőszakot próbál tenni a Biblián. Ezért a modern radikális kritika, mely a Biblia tényeivel szeímben csödbe jutott, nem szűnik meg hangoztatni, azt, hogy nem a materiális, hanem a formális ervek adják a megváltó igazságokat és a titkok kulcsait. Hogy ez az elv és tan mennyire téves, felületes és veszedelmes és milyen tarthatatlan, minden józan eszű ember az első pillanatra beláthatja. Ugyanakkor azonban arra a szilárd meggyőződésre kell jutnia, hogy az /egész modern formális kritikai procedúra, szemfényvesztő játszik és ellenpróbára soha nem kényszeríthető bizonyító módszer, mert mi helyt a valóságok birodalmába s a tények területére lépünk, az egész rendszer kártyavárként omlik össze. Ezt maga a modern kritika és így Kállay is elismeri, amikor az anyagi és tárgyi érvek, tehát a Bibliai tények súlyát és jelentőségét lebecsüli és a formális érvek súlyát égig magasztalja Ugyanakkor azonban jellemző, hogy mikor a pozitív theológiai tudomány munkájáról van szó, azt a modern kritika éppen formális jellege miatt próbálja · a tudományok birodalmából kizártani, noha ez a formális munka teljes harmoniában áll a tényekkel, amelyeket a Biblia elénk tár. Ez

a kettős mérték mindenképen hamis, de közben az egész: elgondolás mögül kilóg a lóláb is. A hitetlen kritikai dogmatizmus jól érti, hogy és mint kell eltüntetni, — amint érdekei úgy kívánja, — az igazságot. Szerintünk az igazi tudomány,, lényege szerint, a materiális és formális érvek *harmonikus rendszerével* dolgozik, ahol a kétféle érvelési módszer egymást kiegészíti, segíti és az igazság alapjait közös munkával rakja le és bizonyítja.

7. AZ I. MÓZES 36:31 SK. TÁRGYALÁSA.

a) A hely kritikai fontossága.

Az anyagi és tárgyi ellenvetések közül Kállay egyetlenegyet választott ki, hogy ennek a megcáfolásával pellenzerezze ki a többi hasonló érvet is. Ez a hely az I. Mózes 36:31 s köv. rész. Kállay ezt az érvet tarthatta a, legyenengébbnek nemcsak a legkorábbi kifogások közül, hanem az egész mózesi szerzőséget bizonyító bibliai anyagból, mert jóformán ez az egyetlen kifogása, ahol bizonyítani próbál. Az a csodálatos azonban, hogy ezt az érvet is olyan hosszan tárgyalja, hogy az egész JE forrásnak szentelt helyből *pont a Jelét*, 33 sort, foglal el. Ez mutatja azt, hogy itt Kállay minden erejét és tudományát összeszedte. Mit csinálna akkor a többi érvekkel, ha azok szabályos és »az általában szokásos kritikai gyakorlat szerint« való megcáfolására kellene kényszerülnie, amit különben a RÉ olvasótábora előtt nyilvánosan vállalt is? Még tanulságosabb azonban annak a megvizsgálása, hogy ezt az egyetlen érvet is mily szerencsétlenül választotta ki, milyen balul fogta meg a problémát és mily sikertelen az egész kísérlete. Bizonyítják ezt a következők:

b) Melyik forráshoz utalja e részt „ma“ a modern kritika?

1. Eltekintve attól, hogy a Gen. 36:31 sk., mint az előbb bebizonyítottuk, semmiképpen nem tekinthető annak, aminek Kállay azt vette, t. i. m. J. és E. elmélet elem szóló »anyagi és tárgyi érvnek«, mert ón mint »legkorábbi kifogást« tárgyalom, nem tekinthető, még a modern kritika részéről sem tipikus JE-hez tartozó résznek sem. Itt tehát Kállay két mellékfogást csinált. Egyiket az én állításommal kapcsolatban, másikat a modern kritika álláspontjával kapcsolatban. Az előbbi hamis beállítása sem menthető, de ez utóbbi balfogása még sokkal súlyosabb. Ezzel Kállay azt bizonyítja be először, hogy tőlem megköveteli a modern kritikai álláspont figye-

lembevételét, amelyet azonban *maga nem ismer*, noha ennek az álláspontnak a híve, másodszor, hogy tőlem olyan álláspontcáfolatát kívánja ismét, amely álláspontot a modern kritikusok nagy többsége *maga is tarthatatlannak vél és cáfol*. Így Kállay hamisan nevezi azt »ma már általánosan vallott érv-nek«.

2. Hogy a Gen. 36:31 sk. rész JE forrásból való származása, mennyire nem »ma már általánosan vallott érve« a modern kritikának, hanem ellenkezőleg olyan álláspont, melyen **a modern kritika már régen túl van** s egészen más forrásokhoz utalja, könnyű bebizonyítanunk. Kállaynak tudni kellene, hogy még *maga Wellhausen sem állította biztosan és minden kétséget kizáró módon e rész JE eredetét*, hanem a JDTh. XXI. 440. 1. 1876. csak annyit mond »úgy látszik«: »36,31—39 scheint unverändert aus JE erhalten zu sein«. Azt is kellene tudnia Kállaynak, hogy Wellhausen egy lapjal előbb elismeri hogy e részben erős »archaistischen Standpunkt« található, de e részben mégis »wenig objektives historisches Interesse« van, amivel azonban ma már az egész, modern kritika szembehelyezkedett és Wellhausent megcáfolta. Kállay azonban még az általa félremagyarázott Wellhausen után döög, tehát jó 60 évvel maradt el korától. De nem veszi észre Kállay azt sem, hogy Gunkel, akire e rész tárgyalásánál hivatkozik, a *hat J forrás*: Borgis Antiqua betűvel szedett J, Je, Ja, a Korpus Renaissance-szál szedett J, Jj, Jb közül *egyikbe sem osztja be ezt a részt, noha az utolsó három forrás már csak mellékforrása J-nek*: »Nebenquelle des Jahvistes«. Csak Petit Antiqua-val' jelzi e forrást, ami a J forráson belül azokat a részeket jelzi »die keiner der beiden Quellen angehören oder vom Sammler herrühren (Jr)«: Gen. CIV. Ez a forrás *tipikus J eredetét már magában tagadja, sőt megengedi, hogy e rész a redaktortól származott*. Már ez is világosan mutatja, hogy Kállay *milyen szerencsétlenül és tudatlanul választ ki a JE forrás védelmével kapcsolatban éppen olyan részt, amely a legkevésbé jellemző a JE-re*.

3- Gunkel álláspontja óta is *nagyon változott e rész eredetét illetőleg a modern kritika álláspontja, amiről Kállaynak a leghalványabb sejtelme sincs*. Ez a változás a legkatasztrófálisabb helyzetbe hozza Kállay állítását, mert egyenesen karikatúrává teszi hosszú és fölötte heves érvelését a Gen.. 36:31 sk. JE eredete mellett. A *legújabb* radikális kritika ugyanis nemcsak hogy *nem utalja e részt a JE forráshoz*, hanem *egészen más* forrásból származtatja és nemcsak hallgatólagosan, de *kimondottan is* megcáfolja a JE-eredetet. Meyer E.: Die Israeliten und ihre IST achbarstämme, Halle, 1906, 329 szerint: »innerlich höchst unwahrscheinliche Hypothese ... den Kern des Kapitels dem jahwistischen Ge-

schichtswerk zuzuweisen«, a forrás szerinti P. A jegyzetben ezt külön is vitatja *Sie verssel* szemben. *Strack*: Einl. 1906. kihagyja a részt a J és az E forrásból egyaránt és a 42. lapon *P-hez utalja*. *Skinner*: Gen., The International Critical Commentary, 1910, 429 kitűnő fejtegetései szerint e rész *mniuek*« az egész Genezisben és »*nincsen semmi pozitív oka annak*, hogy a J. (mint legtöbben), vagy bármelyik más forráshoz utaljuk« *Driver*: Gen., 1911, 318 *P-hez* utalja, de a 313. 1. szerint »lehetséges«, hogy P-be valami kompilátor toldotta be »valami más forrásból«. Ugyanő a LOT, 1916, 318-ban határozottan a P-ból származtatja. *Steuernagel*: Einl. 1912, 146 *tagadja és' cátolja* a rész J eredetét és azt egyenesen a Pg-hez, azaz a »priesterliche Grundschrift«-hoz számítja: 143, 186. 1. *Kittel*: GVI, I. 1912, 353 szerint a Gen. 36-nál a forráselkülönítés »fölölte bizonytalan és kétséges«, s ugyanitt a jegyzet szerint a 31—39 J-hez való számítása csak »ki-elégítő bizonyíték *híjján*« történhet. A legújabbak közül is *Byle*: Gen. Cambridge Bible, 1921, 347—8 e részt a P-hez; fezámítja, hasonlóképen *König*: Gen. 1925, 71, 675, sőt még *Sellin*: Einl. 1933, 52. 1. is. Persze Kállay, következetesen önmagához és egyéb érveihez, *mindezkról tudomást sem vesz, noha ezek a kutatók mind a saját, tehát a modern kritika táborába, tartoznak s ami a fő, a Genezisről a legújabb kommentárokat írták*, és így azt alaposan átdolgozták. Kállay ezekre ügyet sem vet s azt gondolta, hogy én sem vetettem s nem vagyok tisztában a modern kritika legújabb »ma már általánosan vallott« eredményeivel. *Mivel* ő még valahol a múlt században bandukol egész kritikájával és tudásával, *azt követeli tőlem, hogy én se tudjak többet, mint ő*, mert ha többet tudok, akkor nem állok a »legújabb« kutatások eredményeinek magaslatán. Közben persze nem átall nemcsak azzal megvádolni, hogy »régi források nyomán« dolgozom és állítok valamit, hanem »40—50 év előtti konzervatív elméletek elfogadásával« vádol, sőt azt merészeli állítani, hogy »Sípos egyszerűen nem ismeri a modern peiitateuch-kritikának sem a történetét, sem az érveléseit«. Ezért oktat ki, hogy »azokra az argumentumokra kell felelni, amelyekkel ma védi a pentateuch-kritika a maga forráselméleteit«, *Közben saját maga még csak megközelítően sincs tisztában saját kritikai álláspontjának legújabb eredményeivel*. Mert ha ósdi és túlháladott nézeteit mint külön magánvéleményt óhajtja ránk¹ tukmálni, akkor meg *bizonyítania kellene* álláspontja mellett. Ő azonban ezt nemcsak kritikájában, hanem egész irodalmi munkásságában elmulasztotta. *Azt kell tehát mondunk Kállaynak, hogy itt is győzze meg először a Gen. 36:31 sk. JE eredetéről a saját modern kritikai táborát, cátolja meg egyenként az előbb felsorakoztatott modern kritikusokat és aztán állítsa »ma már általánosan vallott érv«-nek*. a Gen. 36:31 sk

JE eredetét. Amíg azonban ez be nem következik, ismerje el, hogy nagy baklövést követett el, amikor a JE-vel kapcsolatban éppen a legkétségesebb Gen. 36:31 sk.-t hozta fel bizonyítandó érvnek.

4. Mindezeket a kardinális hibákat betetőzi még az is, hogy Kállay könyvem bizonyítóanyagából éppen abból a részből választott ki anyagot a cífolásra, amely után ezt írtam befejezésül: »Megjegyezzük... azt is, hogy ha még némely részről, vagy részekről be is lehetne bizonyítani azt, hogy a Mózes utáni időkből való, ez csupán annak volna a bizonyssága, hogy az ilyen rész, vagy részek nem tartozhattak a Pentateuchoshoz abban a formájában, amint Mózes tolla alól kikerült. Nem jelentené azonban ez még azt, hogy a Pentateuchos maga, mint egész, nem Mózestől származik«. Föltéve tehát, de meg nem engedve, hogy a Gen. 36:31 sk. későbbi eredetű volna is, mint Mózes kora, akkor sem volna komoly és súlyos bizonyiték a Mózes szerzősége ellen, s így tanulmányom végső eredményeit egyáltalán nem érintené. Kállay tehát ahelyett, hogy valóban számottevő és nagyfontosságú bizonyíték-rendszeremből a legfontosabbakat kiválasztotta volna, elfogadható tudományos kutatás tárgyává tette volna s megdönthetetlen tényeket sorakoztatott volna fel azok megcáfolasára, kiválasztott egy olyan részt, amellyel *semmiré sem megy ellenem, akár pro, akár contra dönti el* annak igazságát. A sok adat közül éppen a legkevésbé kritikus részek egyikét választotta ki, amely Gunkel szerint is »sehr alte und wertvolle Liste«, amelynek egykorúságát, történeti értékét es megbízhatóságát minden modern kritikus elismeri s amelynek a terminus ad quem-ét senki sem hozza későbbre, mint Dávidnak az edomiták fölött aratott diadalának időpontja. Ez az érv tehát sem nem olyan döntő, hogy azért egy ilyen bírálatban valaki az egész JE forrásnak szentelt helynek felé, t ennek a megdöntésére fordítsa. Kállay tehát itt is vérbeli modern kritikusnak bizonyult. Amit bizonyítani kellene, azt elhallgatja, amiben kevés az eltérés és a különbség, annak nekiveselkedik és csattogtatja kardját. Lássuk meg azonban, hogy milyen eredménnyel?

c) Végzetes hibákkal cífolni nem lehet.

Kállay így kezdi a »tárgyi ellenvetésként« felhözött G-on. 36:31 sk.-vel kapcsolatos érveim tárgyalását: »Itt az edomita királyokról van szó s a modern kritika álláspontja az — ezt egyébként már Jicchakki rabbi észrevette a 11. században —, hogy a Pentateuchos eme részlete legfeljebb a Kr. e. 9. századból való. Sípos természetesen a mózesi szerzőség mellett van (44. köv. 1.). Felhözze ellenérvül azt, hogy 'Gen. 14

segít megérteni' ezt a helyet. Most figyelmen kívül hagyom a modern kritikának azt az állítását, hogy Gen. 14 valószínűleg sokkal régibb, mint a Pentateuch bármelyik forrása és esetleg Mózesnél is régibb, mert ez most nem tartozik ide. Tegyük fel, hogy a Gen. 14 teljes értékű históriai érv Sípos kezében. De akkor mit felel arra az ellenvetésre, hogy az általa is hivatkozott Gen. 36:39-ben említett 'Hadar' nevű Idrály kb 40 héber kézirat és a Samaritánus Pentateuch szerint nem Hadar, hanem *Hadad*. Megerősíti ezt az is, hogy a Gen. 36:31—43-ban olvasható királylista majdnem százérint azonos az I. Krón. 1:43—54-ben olvashatóval. Ebben pedig (I. Krón. 1:50) szintén Hadad neve olvasható. Hogy a kettő ugyanaz, mutatja az, hogy fővárosaik és feleségeik is ugyanazok.«: IE 17. 1.

Mielőtt a fenti állításokból levont következtetésekre sor kerülné, vizsgáljuk meg Kállay érveit és megállapításait.

1. A híres »Jicchaki rabbi« kifogását a Gen. 36-al kapcsolatban Kállay itt úgy adja elő, mintha azt ó fedezte volna fel *s nem volna megtalálható tanulmányom* 37. lapján, — amit Kállay nyilván elfelejtett elolvasni.

2. Kállay kijelentése, hogy »a modern pentateuchkritika álláspontja az... hogy a Pentateuchos eme részlete legfeljebb a Kr. e. 9. századból való« ismét *teljesen téves és vaskos járatlanságot árul el a modern kritika ismeretében*. Mivel a »legfeljebb« szó a *terminus a quo-va*, vonatkozik, nem szükséges itt azok véleményével foglalkoznunk, kik a P forrásból származtatják e részt és azt későbbi időkre teszik. *Elég, ha a »legfeljebb« kifejezés által takart dátum tarthatatlanságára egy pár »modern« szaktekintélyt idézünk.* Holzinger: Gen. 1898., 190: »Akkor a terminus ad quem E dorn Dávid által történt meghódítása. Ezt a nagyon megnyerő véleményt fogadták el BUHL Edomiter 47 és MARQUART Fundamente 73«. Driver: Gen. 1911, 317 szerint azonban már »az utoljára említett király természetesen éppen csak Saul ideje előtt élt«. Skinner: Gen. 1910, 428 szerint a Gen. 36 Edom történetére és etimológiajára vonatkozólag »authentikus információk« tartalmaz és Meyer: Die Israeliten und ihre Nachbarstämme, 1906, 329, 383 sk.-höz csatlakozva »hihetőnek« tartja, hogy e rész »az eredeti edomita irodalom gyér maradványait« őrizte meg számunkra hiteles formában. Ó is osztja Holzinger *terminus ad quem-jét*: 434. 1. De ugyanezt vallja a Kállay által éppen e résszel kapcsolatban idézett Gunkel is: Gen. 393—4. 1. Így jellemzi e részt: »egy nagyon régi és becses lista, utolsó maradványa egy talán valamikor nagyon terjedelmes történeti hagyománynak Edomból, amely formáját tekintve hasonló az izraelita királykönyv 'Epitome'-jához: 'a szíriaik ősi civilizációjának egyik legfontosabb tanúja'« — hivatkozva Meyer munkája 388. sk. adataira. Ugyancsak Meyer 382 sk. alapján

ezt olvassuk nála: »Zeitrechnung: etwa von 1160. an, kurzi nach Ramses III«. Byle: Gen. 1921. 347. szerint is a 31. v.-ből arra következtethetünk, hogy »az író, az iszráélita monarchia alapítását követő időben élt«, bár elismeri, hogy »a legegyszerűbb fordítás« szerint: »Saul ideje előtt«. Fölösleges tovább idézni a modern kritika képviselőit, *mert ha itt a-David, vagy Saul korából való authentikus dokumentummal van dolgunk, mint a kritikusok egyhangúlag állítják, akkor ez az idő nem »legfeljebb« a 9. század, hanem — bármilyen bibliai kronológiát használva is, —i a Kr. e. 10. vagy 11. század.* David uralkodása ugyanis, kerek számban 1000 körülre tehető, de van olyan kronológia is, amelyik halálát is 1000 előre teszi. Ha tekintetbevesszük annak a véleménynek az elfogadását, amely szerint a nyolcadik király az író korában még élt, a 9. századról még kevésbé lehet szó. Itt tehát **Kállay nincs tisztaban sem a modern kritika álláspontjával, sem a héber kronológiával.** Álláspontja mellett Gunkelen kívül senkit sem idéz, hanem általánosságban beszél, nyilván teljesen felelőtlenül. *Az egy Gunkelnek pedig a leghatározottabban ellentmond és azt semmibe sem veszi. Ez mutatja, hogy tiszta-képe nincs arról, amiről beszél.*

3. Amikor Kállay azt állítja rólam: »felhozza ellenérvü'l azt, hogy 'Gen. 14 segít megérteni' ezt a helyet«, félre akarja vezetni az olvasóközönséget. Szó sincs ugyanis arról, hogy én »ellenérvü'l« csak a Gen. 14-et hoznám fel. *Kállay itt el-hallgat egy csomó érvet, melyekkel, úgy látszik, nem óhajt szembenézni, hanem elhallgatással akarja azokat kikerülni és megcáfolni. Elhallgatással azonban még egy érvet sem ütött agyon senki.* A Gen. 14-hez én "úgy jutok el mun-kámban, hogy leszögezve a tényállást, felsorakoztatom az ellenérveket: »Az érv az, hogy a rész csak abból az időből származhatott, mikor már a királyság intézményét felállították Iszráélben. A Num. 20:14-ből azonban tudjuk, hogy már a mózesi korban is voltak királyok Édómban es így a Mózestől Saulig terjedő idő mindenképen túlságos hosszú volna a nyolc király uralkodása számára. Ezenkívül az I. Kir. 11:14-ben azt találjuk, hogy Édómban Salamon idejében öröklletes volt a királyság intézménye, a Gen. 36:31-ben pedig választoi királysággal van dolgunk. A késői eredet esetén az-is érthetetlen volna, hogy a királyok listáját miért csak addig vezette le a szerző és miért nem tovább, nevezetesen addig az ideig, amikor már voltak királyok Iszráélben. Édóm királyairól szóló ezen bibliai helyet csak a Gen. 17:6,16, világában tudjuk helyesen megérteni és megmagyarázni, ahol Isten igéretet tett Ábrahámnak, hogy királyok származnak tőle. Ugyanígy függ össze a "Gen. 17:20. a Gen. 25:16-tal. De segít még megérteni a Gen. 36:31 sq-t a Gen. 14. is, ahol Ábrahám több úton-módon királyokkal kerül összeköttetésbe«. Íme így jutottam én el

érveim során eredetileg a Gen 14-ig, amely egyáltalán nem »ellenérv«, hanem segítő magyarázata annak, hogy miért lehetőséges már Mózes korában »királyokról« beszélni, még ha Izsráelben nem is volt király. »Ellenérv« már csak azért sem lehetett a Gen. 14, mert azon az egy tényen kívül, hogy királyokat említ, semmiféle segítő, vagy cáfoló vonatkozása nincssem a Gen. 36, sem» a Pentateuchos mózesi szerzőségének a védelmében. Kállay tehát most is egy periférikus érvet, illetve adatot vett elő, azon kezdett el lovagolni, a sok felvetett kérdésről pedig nagy bölcsen hallgatott és hallgat. Pedig azok az adatok még ma is cáfolnak és ma is tények, ha Kállay hallgat is róluk.

4. Miután Kállay főbb érveimet elhallgatta, a Gen. 14-gyei kapcsolatos érveimnek pedig egyszerűen behódolt, szépíteni akarja ez utóbbi cselekedetét azáltal, hogy a Gen. 14. történeti hitelességét úgy tünteti fel, mint »a modern kritikának ... az állítását«. Másszóval fölösleges magyarázkodásokba kezd ilyenformán: »Most figyelmen kívül hagyom a modern kritikának azt az állítását, hogy a Gen. 14. valószínűleg sokkal régibb, mint a Pentateuch bármelyik forrása és esetleg még Mózesnél is régibb, mert ez most nem tartozik ide«. Joggal kérdezheti bárki: *ha nem tartozik.ide, akkor miért kell külön kiírni Kállaynak azt, hogy most ó ezt figyelmen kívül hagyja?!* Ha figyelmen kívül akarja hagyni, akkor hagyja figyelmen kívül és ne foglalkozzék vele, *hanem jelentse ki, hogy itt ebben a kérdésben igazat kell adnia álláspontomnak.* Ő azonban úgy akarja feltüntetni a dolgot, mintha az én tájékozatlanságomat akarná megszögyeníteni, mert egy olyan érvvel próbáltam a modern kritika ellen bizonyítani, amit tulajdoniképpen *az adopt kezembe*, tudtomon kívül. A dolog azonban éppen megfordítva történt, mert munkám 44 lapján már kijelentettem, s ezt Kállaynak 'Is olvasnia kellett volna, hogy: »A Gen. 14 hitelessége ma már radikális kritikai körökben is elfogadottnak tekinthető.« Ezt látna, még fölöslegesebbnek bizonyul Kállay magyarázkodása. A kérdés azonban az, hogy Kállay valóban *igazat adhat-é nekem, ha a modern kritika alapján áll?* Igaz-é az tényleg, amit állít, hogy a modern kritika a Gen. 14-et »esetleg még Mózesnél is régibbnek« tekinti? Ha igaz, mint mondottam, fölösleges vele foglalkozni, mert egyetértünk egymással, de *ha nem igaz*, akkor Kállay fölöslegesen idespékelt mondatával újra elszólta magát és ismét bizonyítványt állított ki a modern 'kritikában való járatlanságáról. Sajnos, az utóbbi a valóság, *A modern kritika ugyanis nemcsak hogy azt nem valja, hogy a Gen. 14 »sokkal régibb, mint a Pentateuch bármelyik forrása és esetleg még Mózesnél is régibb«, hanem általában kétségbevonja a fejezetnek még a történeti jellegét is,* bár bizonyos radikális kritikai körökben, így elsősorban az ar-

Cheológusok és a történészek körében, aláírják azt. Amíg azonban Sellin: Melchisedek, NKZ, 1905, 929 sk. és Einl. 1933, 30 sk. Lehmann—Haupt: Israel, 1911, 9, Bohl: Kanaanäer und Hebräer, 1911, 35, Die Könige von Gen. 14, ZAW. 1916, Tud'alia I. Zeitgenosse Abrahams um. 1650 v. Chr. ZAW 1924, Benzinger: Zur Quellenscheidung in Gen XIV. ZAW, 1925, Albright: The Historical Background of Genesis XIV, JSOB., 1926, Bohl: Das Zeitalter; Abrahams, AO, 1931, Driver, Skinner és Jirku, 1923 komentárai bizonyos magasabb kort és legalább részleges történetiséget vallanak a Gen. 14. elbeszéléséről: addig azok, akikkel éppen Kállay is tart, ezt a fejezetet úgy tekintik, mint a Bibliában található legjellegzetesebb midrást, azaz »az irodalomnak olyan válvfaján, amely a régi történeti hagyományokat szabadon csapongó fantáziával alakítja át vagy egészíti ki«, vagy éppen legendának tartják, mely »a júdaizmus idejéből«, tehát a fogás utáni korból származik. Ezen a véleményen van a Kállay által idézett Gunkel: Gen. 1910, 289, Auswahl-AT, 1911—21, 191 sk., továbbá Kautzsch: AT, 1909, 1921, Meinhold: 1 Mose 14, 1911, 43 sk., Marti: Stand und Aufgabe der altt. Wiss., Gegenwart, 1912, 25, Meyer: Der Papyrusfund von Elephantine, 1912, 122, Cornill: Einl. Steuernagel: Einl. 255 k., Chapman: An Introduction to the Pentateuch, 1911, 317, Procksch: Gen. 1913, 515, Kittel: GVL I. 1912, 425 sk., Ryle: Gen. 1921, 181, stb. Ha pedág a dolog így áll, akkor Kállay nem beszélhet a »modern kritikáról«, mint egészről s annak álláspontjáról, mint kijegycesedeti, megállapodott, kétségtelen és vita alá többé nem eső »állításiról«. Mert a Gen. 14-ről »a modern kritika« nem állítja azt, amint Kállay próbálja feltüntetni, hanem legfeljebb csak a modern kritikának bizonyos köre. De semmiképen nem az a köre, amelyiket Kállay idéz s amelyikre támaszkodik. Világos azonban, hogy Kállay ezzel nincs tisztában és ismét felelőtlenül beszél és általanosít, anélkül, hogy bizonyítana. Illenék, hogy legalább a modern kritikát ismerje, lia beszélni mer róla, sőt érvélésre szánja el magát.

5. Mindezek ellenére, nagy örömkre, Kállay elfogadja »teljes értékű historiail érv« gyanánt az egész Gen. 14-et kezünkiből De ha így van, akkor az egész Gen 14-ről fölösleges volt beszélnie. Azonnal rátérhetett volna komoly ellenvetésekre.

6. Amint nem volt »ellenérv« kezünkben a Gen. 14, épugy nem »ellenvetés« Kállay részéről a Gen. 36—39-ben szerepelő »Hadar« királynév azonosítása sem. A Gen. 36:39 »Hadárjának az 1 Krón. 1:50 Hadad-jávai való azonosítását minden különösebb gondolkozás nélkül elfogadjuk, sőt föltétezzük, mint ahogy elfogadta és föltételezte a pozitív kritika ezt már akkor, amikor arra a negatív radikális kritika még nem is

gondolt. Megtalálja ezt az azonosítást Kállay minden pozitív irányú kommentárban, lexikonban, encyklopédiában, stb. Mi természetesen nem foglalkozhattunk ezzel a textuskritikai kérdéssel, mert *annyira kis jelentőségű, annyira egészen részletkérdes s annyira nincs közvetlen összefüggésben sem a Gen. 36, hitelességével, sem a Pentateuchos mózesi szerzőségével*, hogy ennek tárgyalására kivétel nélkül minden kutatónál, csak a részletes exegézisnél kerül sor. Kállay azonban próbál e textuskritikai problémával valahogy megzavarni, abban a naiv hitben, hogy ez lehetséges. Ilyen esetben azonban, amilyen éppen a Gen. 36:39 »Hadar«-jának a problémája, *ennek a; reménye igazán csak a tényekkel neon ismerős ember fellengzős álma lehet.* Ha ugyanis Kállay nem ismeri a modern kritika álláspontját, *hogyan várhatná tőle valaki azt, hogy a pozitív kritikáét ismerje, s éppen ebben a kérdésben?* Ha ő abban a hitben él, hogy a pozitív kritika a Biblia mai szövegét betűről-betűre, szórói-szóra sérthetetlennek és tökéletesnek tartja, akkor *nem csodálkozhatunk ezen az újabb hiú álman sem.* Azt azonban elvárhattuk volna tőle, hölgy ha Kittel: Biblia Hebraica-jához menekült valami mentő ötletért, — amit persze csendesen elhallgat, — akkor *legalább elolvasta volna és idézte volna végig, teljesen és helyesen Kittel jegyzetéi*, melyet az a Gen. 36:39-hez ad. Ő azonban még ennyi fáradtságot sem vett magának. Onnan kiolvasta a »kb. 40 héber kézírat és a Samaritánus Pentateuch« jelzést a Hadar szóval kapcsolatban, ami *pontosan ott így található meg: »ca 40MSS mMSS hadad«, de már az utána következő »6rD Arad (pro Adad)« jelet vagy nem tudta, vagy elfejtette leolvasni és így idézni is.* Pedig itt nagyon fontos támogató adatot idéz Kittel, t. i. a Septuagintáét, közelebbről a Codex Cottonianos Geneseos variánsát. Ha pedig már bizonyításra vállalkoztam és be sem vallom, hogy honnan veszem az adataimat, legalább arra "kellene figyelnem, hogy *pontosan^kiíri&m a bizonyítékokat.* Kállay azonban nemcsak *hogy a 'Septuaginta (LXX) variánsát hagyta el, hanem még amit idézett sem tudta pontosan kiolvasni és lemásolni.* Így a »ca 40MSS mMSS« jelzések leolvasása nem »kb. 40 héber kézírat és a Samaritánus Pentateuch«, hanem' »és a Samaritánus Pentateuchos némely kéziratai«, mert a MSS jelentése »codices manu scripti«. Ha, Kállay megnézte volna, Gunkel: Gen. 394 jelzése: »Sam. Hss.« szintén útbaigazította volna. Távolról sem úgy áll tehát a helyzet, mintha a Hadar szó minden Samaritánus Pentateuchos kéziratban *Hadad* alakban fordulna elő, mert a *Hadad* alak mindössze *hat* kéziratban szerepel, a többiben *nem*. Ez a hat kézirat Gall A. F. von: Der Hebräische Pentateuch der Samaritaner, Leipzig, 1913, I. 76 szerint a következő: B azaz Kennicott 221, Gl azaz Kennicott 183, P azaz Brit. Mus. Adel. 21581, D2 azaz Kennicott 221 X2 azaz Ms. Bodl. Or. 139 MSS

II, Kennicott 62, *D* azaz univ. Libr. Cambridge Add. 713. Természetesen, ha Kállay Kittelt gondosan elolvasta és le-másolta volna is, amit nem tett, még akkor sem végzett volna teljes munkát Mert ha valaki bizonyítani akar,, akkor bizonyítson lehetőleg *teljes fegyverzettel* és *pontos érvekkel*. Kállay azonban *kritikátlanul* Kittelt tartja a csalhatatlan és tökéletes tekintélynek, holott Kittel felhozott variánsai, ki-adási idejét tekintve is, hiányosak és sok kifogásolni valót hagynak maguk után. Kittel 1929, legújabb kiadása már pótolt a hiányt a kérdéses textus variánsait illetőleg is, mikor a jelzett vershez a következő apparátust sorakoztatja föl: »ca 40 MSS 1 Ch 1,50 M mMSS 8 hdd frt 1 GDal Arad (pro *Adad*) (+ hülos Barad)«. Itt már világossá válik, hogy a Hadad olvasást ajánlja 40 héber kézirat, az I. Krón. 1:50 maszszoréta szövege, a samaritánus Pentateuclios kéziratai, az 1654 sk. londoni polyglotta szír fordítása és *talán* a LXX. Codex Cottonianus Geneseos és más görög kódexek *Arad* alakja, mely valószínűleg eredetileg *Adad* lehetett, noha a *hüios Barad* hozzáadás mellett kissé bizonytalanná teszi ezt. Kállay azonban Kittel 1929-es kiadása *nélkül* (amely kritikája előtt külön füzet alakjában megjelent, tehát *Kállay-nak tudnia kellett volna róla,*) is tudhatta volna ezt, mert Buhl: Edomiter 48, vagy utána Ball: The Book of Genesis, 1896, 94. 1. már majdnem teljes apparátust adnak: »*M* *hdr.* but some MSS, *S*, and I Chr. 1,50.51 *hdd*, which is confirmed by *m* *hdr*, and *G*, which fluctuates between *Harath*, *Harad*, *Hadai*.« Ugyancsak Marquart 10, Holzinger 1898, 191, stb. is. Skinner: Gen. 436 szintén utalnak a héber kéziratokra, a Samaritánus Pentateuchosra, szír fordításra és LXX-ra, melyek Skinner szerint »partly« tehát részben a Hadad olvasása' mellett érvelnek és az I. Krón. 1:50-re. De ezek Kállay figyelmét elkerülték és egyszerűen **rosszul** és **hiányosan ki-másolja** Kittel régebbi kiadását, ügyet se vetve az újra. Ha valaki cáfolni akar, akkor tegye azt alapos, lelkiismeretes és pontps adatok alapján, ne pedig fölületesen és hiányos fegyverzettel. Ha pedig már textuskritikai kérdésben nyilatkozik Kállay és bizonyos ítéletet mond a szöveg fölött bizonyos bizonyító tényezők alapján, akkor számot kell vetnie a számbavéhető bizonyító tényezők döntő értéke felett is. Kállay bizonyításából, csakúgy mint radikális kritikustársai érveléséből az tűnik ki, hogy ők a legfőbb bizonyító tényezőt, t. i. az I. Krón. 1:50 szövegbizonysságát *utolsósorban*, vagy legjobb esetben, mint Kittel is tette, *másodsorban* veszik tekinetbe Már pedig éppen az I. Krón. 1:50 *elsősorban* és *döntő módon* bizonyít, mint a Bibliának saját szövege. Kittel azonban a 40 héber kéziratot helyezi első helyre, holott ezek *nem annyira a Gen. 36—39. ellen, mint inkább az I. Krón. 1:50. helyessége mellett* bizonyítanak. Önmagukban különösebb fon-

tosággal nem bírnának és döntő erőt nem képviselnének, sőt az I. Krón *ellen*, ha az is. a *Radar* olvasást ajánlaná, semmit sem jelentenének. A 40 héber kézirat ugyanis számát illetőleg nagy súllyal látszik bírni, de értéke önmagában nem sok volna, mivel a 40 kézirat meglehetős késői származású és a kisebb értékűek közül való. Bizonyítja ezt az, hogy pl. *Ginsburg: The Hebrew Bible*, I, 1926, 55 egyetlenegyet sem említi fel közük, pedig Ginsburgnek kezei között volt, sőt jórészt saját tulajdonát képezte a *legrégibb 75 héber kézirat*, melyek közül a legfiatalabb 1500-ból való Kr. u. Ezeket a kéziratokat ő mind alaposan feldolgozta, de ezek közül *egyetlenegyen sem szerepel* Hadad variáns, tehát ezek közt nincs a 40 héber kézirat közül egy sem. A 40 kézirat, melyeket Kittel de Rossi 1784 és 1798-ban megjelent munkáiból idéz, de közelebbi megjelölés nélkül, *mind későbbiek a Ginsburg által idézetteknél és textuskritikai értékük nem jelentős*. Ez minden vitán felül áll. Kállay azonban erre nem sokat ad, hanem érték tekintetében is az I. Krón. 1:50 adata *elé* helyezi. A sok kritikus közül az egy *Driver* annál dicséretreméltóbb pontossággal és kritikai ítéettel az I. Krón.-át idézi elől s azután említi a többi régi bizonyítékokat. És ez a helyes. Ennek a megállapítására és megítélésére azonban *csak a textuskritikai hozzáértés segít*, amely nem elégszik meg *pontatlan "és hiányos kimásolással*.

Megállapíthatja ezek után bárki, hogy *csak a Kállay kritikai rövidlátásával lehet velünk szemben »ellenvetést« kovácsolni a Kadar-Hadad-féle textuskritikai problémából*, mert ezt az »ellenvetést« a pozitív kritika már régen vallja. Arról lehet szó legfeljebb, hogy a negatív kritika átvette és osztják a pozitív kritika megállapítását, hogy a Hadar valószínűleg Hadad. Ez elírásnak magyarázatát már régen megkaptuk. Oka az, hogy a *dáleth* és a *rés* héber betűk, noha ma *m* nagyon hasonlók, az írás fejlődésének különböző fokain még inkább hasonlítottak egymáshoz, amint a Siloám felírat és a régi héber feliratú pénzek megfelelő betűi is bizonyítják. Megkülönböztetésük nagy gondosságot és közelebbi vizsgálatot kívánt, amit a másolók nem mindig tartottak szem előtt. Ha figyelembevesszük, hogy az egész szöveget át kellett írni a régi héber feliratokról a mai héber betűalakokra és számontartjuk a kéziratok másolását, *az ilyen betűelírások magától érettődnek*, így nemcsak a Hadad szó ilyen elírásáról beszélhetünk, hanem *ugyanaz történt* pl. a *Hadadezer* szóval is, amely a II. Sám. 10:16, 16, 19, I. Krón. 18, 3, 5, 8, 9, 10, 19:16,19 helyein *Hadarezer*, az I. Krón. 18:7,10-ben pedig *Hadadázer* alakban fordul elő, — persze a *dáleth* és a *rés* összetévesztése miatt. A *Hadadezer* forma helyessége két-ségtelen az aram és az asszír megfelelő nevekből, melyek' *hdd'zr*, *Adad-'idri* alakokat mutatnak. Lásd *Driver: Books*

of Samuel a II. Sám. 8:3-nál 216. 1. és *Gesenius—Buhl* 174. Kállay állítását tehát, hogy a Gen. 36:39 Hadar-ja és az L Krón. 1:50 Hadad-ja ugyanaz, *sohasem tagadtuk* és nem is tagadhatjuk. Lássuk azonban azokat a következtetéseket, amelyeket Kállay ezen az alapon velem le akar vonatni!

d) Meríthat-e későbbi író korábbi forrásból?

Ezt mondja: »Sípos érvelését következetesen keresztülvíve most tehát azt kellene mondanunk, hogy I. Krón. 1-et is Mózes írta — ami lehetetlen. Mert viszont az, hogy ez a részlet I. Krón. 1-ből van ide átvéve, Sípos sohasem fogja elismerni.«: IÉ 17. 1. Most azonban vigyük tovább ezt a logikátlan logikát s akkor azt mondhatjuk, hogy *Kállaynak ezt az érvelését következetesen keresztülvíve a Máté evangéliomát, az Apostolok Cselekedeteit és Pál leveleit, stb.* is Mózes neve alá íratná velem, mert azok vagy Jézus szájára adják, vagy idézik a Mózes neve alatt, vagy egyszerűen felhasználják az ő neve megnevezése nélkül a Mózes könyveinek bizonyos anyagát, mint ahogy az I. Krón. felhasználja a Gen. 36-ét. Sőt, volnának hazonyos részek, melyeket Ésaiás, Jeremiás, Mikeás, Zakariás, stb. neve alá iratna! Ilyen vakmerően kiszínezett képtelenségre azonban senki sem tarthat képesnek Kállayn kívül, aki a rám oktroyált logikai következtetések egyetlen praemisszáját nem tudja megmutatni és kihámozni senkinek soha! Ilyen logikai halálugrásokba csak azért próbál belekényszeríteni, hogy a közönség figyelmét elvonja a lényegről és egy hamis következtetésre rávegye, hogy t. i. a Gen. 36-ot *nem* Mózes írta. Ez azonban nem megy olyan könnyen!

Abból a tényből ugyanis, hogy a Gen. 36 és az L Krón 1 adatai egymással pontosan megegyeznek, távolról sem lehet *szükségképen* azt a következtést levonni, amit Kállay velem le akar vonatni minden érdemleges indok nélkül, hogy a két egyező rész *föltétlenül* és *szükségképenileg* egy és *ugyanazon* szerzői származik. Ezt én soha nem állítottam és érvelési módszeremben ilyen logikai végigvezetésnek még a legkisebb nyomát sem találja senki. Kállay is csak rám fogta, de bizonyítani és példázni meg sem kísérlete. Ugyanakkor azonban Kállay pontosan a rám erőszakolt logikai kényszerubbóiyt akarja ráhúzni a kezemből ilyenformán kicselezett érvékre a maga hasznára és ilyenformán érvel: a két bibliai rész pontos egyezésének megmagyarázására abszurdum az az érv, hogy a korábbi részből vette a későbbi rész az értesülést (ami pedig természetes), *mert* akkor ebből *szükségképen* következnék az, (ami azonban nem igaz), hogy a későbbi résznek is az volna az írója, aki a korábbi részé, — ami a mi ese-

tünkben lehetetlen —, *ellenben* az *egyetlen* lehetséges mód az lehet, hogy mivel a későbbi rész megegyezik a korábbi keletű résszel, e korábbi keletű rész írója *szükségképen* csak a későbbi keletkezett rész szerzője lehet, *azaz*, a korábbi rész szükségképen későbbi eredetű kell legyen, mint a későbbi,. Hogy ez az érvelés milyen nyilvánvalóan hamis, bizonyítanom külön nem kell. Az egész mesterkedés célja annak: az álláspontnak *a mindenképen való bebizonítása*, hogy a Genezisból »ez a részlet I. Krón. 1-ből van ide átvévén. Éppen ezt nem ismerhetjük azonban el. Amint ugyanis a Máté evangéliumában, vagy a Pálnál talált mózesi, ésaiási, míkeási stb. idézetekből és részekből nem következik az, hogy a Mózes könyvét is, Esaiásét is, Míkeásét is Máté, vagy Pál írta, éppen úgy nem következik az I. Krónikában található mózeskorabeli adatokból az, hogy a Mózes könyvének megfelelő részeit a Krónikák könyvének szerzője. írta. A világ legtermészetesebb dolga,, hogy a későbbi merít a korábbiból. A modern kritika azonban ezt a természetes lehetőséget és való tényt akarja lehetetlennek állítani és letagadni. Hogy ezt megtehesse, mint látjuk, a leghihetetlenebb eszközökhöz folyamodik. Lássuk azonban Kállay további érveit!

e) A történeti érvek súlya e rész eredetiségenek kérdésében.

»Ha e nehézség alól«, t. i. hogy a két rész azonossága az I. Krón. 1. mózesi szerzőségét szükségképen feltételezi, »azzal akarna kibújni« — írja —, »hogy I. Krón. 1. merített Gen. 36-ból, erre azonnal azt válaszolom — írja —, hogy ez lehetetlen, mert ez a Hadad, akitől itt szó van a listában előbb szereplő I. Hadad mellett: II. Hadad. Ezt pedig Dávid verte törekre és (Gunkel, Genesis 394. 1. szerint) alighanem erről van szó. II. Sám. 8:13 kk-ben. Hogy beszélhetne akkor Mózes Dávid-korabeli királyokról olyan pontos históriai adatokkal, mint a;hogy ezeken a listákon olvasható?« IE 17—18.1.

A fenti következtetésnek *egyetlen hibája az, hogy pusztai hipothézist, melynek egyetlen adatát sem igazolják a történeti tények és adatok*. Kállay annak az alapján állítja »lehetetlen«-nek, hogy »I. Krón. 1. merített a Gen. 36-ból«, hogy a Gen. 36:39. Hadad-ja, II. Hadad »alighanem« azonos a II. Sám. 8:13 kk-ben szereplő edomita királlyal. *Ha ez igaz volna, akkor kérdezhetné Kállay: »Hogy beszélhetne, akkor Mózes Dávid-korabeli királyokról olyan pontos históriai adatokkal?« Más kérdés azonban, hogy ez a Kállay-féle »alighanem« és a »ha« egyenlöknek tekinthetők-e a tényekkel és alátámaszthatók-e pontos történeti adatokkal és elvitathatat-*

lan bizonyítékokkal. Mert ha igen, akkor lehet cáfoló értékük és akkor érdemes Kállaynak hosszasabban foglalkozni a kérdéssel; de ha nem, akkor hiábavaló fáradtság az egész, próbálkozás és kútbaesett minden erőlködés. *A valóság, sajnos, az utóbbi.* Kállay és a modern kritika *itt sem jutott el a jeltevéstől a bizonyításig!*

Jellemző Kállay módszerére, hogy éppen bizonyítása eme legsarkalatosabb pontján, a döntő adat kivágásakor egy-szerűen »Gunkel Genesis 394.«-re hivatkozik, mint főfő tekintélyre. Persze annyi fáradtságra sem volt hajlandó, hogy pontosabban megnézte volna Gunkelt itt, mert azonnal fel-fedezte volna, hogy *tulajdonképen csak másodlagosnak tekinthető Gunkel állítása*, hiszen *maga Gunkel idézi az egy mondatból álló megjegyzése után: »Ed. Meyer 355 ff. 371.«* Gunkel ugyanis itt *egyszerűen Meyer: Die Israeliten und ihre Nachbar stamme, Halle, 1906 c. munkáját idézi s maga nem bizonyít semmit.*

Kállay figyelmét azonban nemcsak ez kerülte el, hanem, ami ennél még sokkal nagyobb hiba, *maga az eredeti szöveg.* Ha a II. Sám. 8:13. kk-t megnézi, azonnal fel kell fedeznie, hogy a 13. versben Dávidnak »Aram« felett való győzelméből való visszatérésről, a 14. kk. versekben pedig az Edómba rendelt állandó seregről van szó, *de sehol egyetlen szó nyoma sincs annak, hogy itt 11. Hadad szerepelt volna. Hadad* nevét egyáltalán nem említi ez a rész. Semmi néven nevezendő vonatkozás nincs *itt* Hadad nevű királyra, még abban az esetben sem, ha a 13. v.-ben *Aram* szó helyeti *némely pozitív s legtöbb modern* kritikus szerint bizonyos egyéb helyek és textuskritikai meggondolások után *Edóm*-ot olvasunk is. *Sem itt, sem az I. Krón. 18:12, sem a 60. Zsolt. 2-ben nincs szó Hadadról, hanem csupán a Só-völgyében az edomiták, vagy szíriabeliek leveretéséről Dávid, vagy vezérei által.* Egyáltalán az egész Bibliában egy szó bizonyítéka, nincs annak a föltekercseknek, hogy *Edóm* királyát, akit Dávid megvert, *Hadadnak* hívták. *A modern kritika azonban ezt állítja.* Minek az alapján? — kérdezheti valaki. A felelet egyszerű. Az I. Kir. 11:14. kk. alapján, ahol azt olvassuk, hogy »az Ed.ombeli királyi nemből való« Hadadot az Úr Salamon ellen küldte. Ez a Hadad még mint »kis gyermek« akkor menekült Egyptomba, mikor Dávid és Jóáb Edómot elpusztították. »Vele együtt valami Edomiták az ő atyjának szolgái közül ő vele« ott találtak menedéket s onnan jöttek el Salamon ellen. *Ebből a tudósításból vonja le a modern kritika azt a következtetést, hogy 1. Az itt szereplő Hadad III. Hadad. 2. III. Hadad atya II. Hadad, akit Dávid megvert, aki nem más, mint a Gen. 36—39. Hadadja.*

Ennek a feltevésnek az alapjai azonban végtelenül gyengék. A modern kritika képviselői, akik ezt a föltevést föl-

vetették, elismerték és hangsúlyozták ezt, az újabbak azonban mint tényt és bizonyosságot kezelik. A föltekés kiinduló pontja a Gen. 36:31b. olyan irányú értelmezése, hogy a »minekelőtte Iszráél fiai között király uralkodott volna« mondat értelme nem arra az időpontra vonatkozik, amikor még Iszráénk nem volt királya, hanem arra a korra, »mielőtt Iszráél fiainak királya uralkodott volna« *Edóm fölött*. Ez az értelmezés, mely Bruston: Revue Thóol. de Montauban 1882, 133 1.-ról származik s Dillmann: Die Gen 5 kd., 1886, 382 után Kautzsch, HSch.. 61, 1890, Buhl: Edomiter, 1893, 47, Mar quart: Fundamente isr. und jüd. Gesch., 1896, 73' és Holzinger: Gen.. 1898, 190 és Gunkel, Skinner, Procksck, Eissfeldt, stb. munkái révén népszerűségre emelkedett, a terminus ad quem-et Mózes korából egyszerre Dávid korába hozza le. így lesz azután a modern kritika előtt természetes az értelmezés, hogy a Gen. 36:39-ben szereplő Hadad volt az utolsó edomitai király, tehát II. Hadad, akit Dávid levert. Így kerül aztán ezután a II. Hadad után közvetlenül az elmenekült ifjú III. Hadad a sorba. Sőt, így lesz III. Hadad egyenesen II. Hadad fia. Az egész azonosítási sorozaton azonban árnyékként húzódik végig a végzetes »ha«! Ha az első téTEL igaz, csak akkor lehet tovább következtetni. Ezt Holzinger is nyíltan elismeri Gen. 191: »so ist, falls die oben vertretene Deutung von v. 31b richtig ist, mit MARQUART (11 und Anm. 1) 73 anzunehmen, dass er der Sohn Hadads II. war«.

Nekiünk azonban és minden komoly kutatónak éppen a legelső téTEL, a Gen. 36:31b kifejezetten tendenciós értelmezése ellen vannak nagyon súlyos kifogásaink. A szövegnek ilyen irányú értelmezését ugyanis nemcsak hogy semmiféle kényszerítő ok nem teszi szükségessé, hanem 'minden tár-gyilagos megfontolás fölöslegesnek és természetellenesnek találja. A modern kritika munkája itt nem exegézis, hanem eisegézis, azaz bizonyos értelemeknek a szövegbe való erőszakos »belemagyarázása«. Hogy az értelmezés mennyire erőltetett, mutatja az is, hogy a legkiválóbb exegéták közül soha senki nem gondolt hasonló értelmezésre s csak a modern kritika képviselői találták azt ki. A sok »ha« és a Iiállay-féle »alighanem« azonban maguk is elárulják, milyen megingathatatlan itt a talaj a föltekés birodalmában. Ha Kállay legfőbb érve csak ilyen »ha« és »alághanem« alapokon nyugszik, akkor igazán kár a vesződségért, mellyel a Biblia adatai ellen a sok föltekést kiizzadják. Kevesebb föltekést és több adatait! Es semmi »ha« és »alighanem«-et!

Amily készségesen elismerjük tehát, hogy a Gen. 36:35-hen szerepel I. Hadad, époly készségesen elismerjük, hogy a Gen. 36:39-ben szereplő Hadar esetleg II. Hadad. A föltételesség oka az, hogy a Gen. 36:39 legtöbb héber kézirata

Hadar olvas és bizonyos tekintélyes kritikusok, mint *Kittel B.*: Die Bücher der Chronik, Hk. 1902, 7, éppen a LXX-ra is támaszkodva, az I. Krónikák 1:50-ben Hadad helyett *Hadar*) olvasását tételezik fel. *Ha mégis Hadar és II. Hadad azonosítását lehetségesnek tartjuk is, azt azonban, hogy ez a II. Hadad, az az edomita király volna, akit Dávid levert, semmiféle történeti adattal, vagy utalással senki ember fia eddig alátámasztani vagy bizonyítani nem tudta.* Ennek oka az, hogyj a Dávid által legyőzött edomita király nevét sem a Biblia, sem egyéb okmány nem őrizte meg. Driver jogosan panaszolja Gen. 312: »Sajnálatos dolog, hogy semmiféle edomita felirat nincs birtokunkba, és más forrásokból nagyon kevés tudósítással tudjuk azt (t. i. Edóm történetét) kiegészíteni, vagy szemléltetni«. *Sem a Biblia, sem edomita okmány, sem egyéb keleti emlékek nem tudnak idevonatkozólag segíteni vagy cártni.* Így a modern kritika szárazon marad a Bibliával szemben való hadakozásában.

Jellegzetes különben az a zűrzavar, mely az azonosításokkal kapcsolatban a modern kritikában uralkodik. Eltekintve a Káilay által idézett Jicchaki rabbi vaskos tévedésétől, aki a Gen. 36:35 Hadadját, tehát I. Hadadot azonosította az I. Kir. 11:14 »Edombeli Hadad«-jával, a modern kritika III. Hadadjával, az újabb kritikusok közül I. Hadadot Ewald véleménye alapján, sokan Gedeon korába teszik, Kr. e. 1080 körül. Sőt a Gen. 36:35 megjegyzését: »a ki megveré a. Midianiták a Moáb mezején« egyenesen összefüggésbe hozzák Gedeonnak a midianiták ellen viselt harcaival: Meyer: Die Israeliten, 381, Gunkel: Gen. 394, Skinner: Gen. 435, Byte: Gen. 348. Mondanunk sem kell, hogy a Bír. 6—8-ban Ewald! véleményét, hogy a Midianiták elleni harcban Edómnak csak a legkisebb része is lett volna, egyetlen szó sem támogatja. Edóm neve elő sem fordul. *A feltevés teljesen alaptalan és légből kapott.* A Mózes előtt élő királyok századokkal későbbre való lehozatala mindenek tekinthető, csak tudományosan bizonyított ténynek nem.

II. Hadaddal kapcsolatban még nagyobb bizonytalanság; uralkodik. Ezt a Mózes korában élő királyt mindenáron Dávid korába szeretnék lehozni, csakhogy a Gen. 36. történeti hiatalességét aláássák. Nehéz azonban helyet találni e király számára. Ezért panaszkodik Meyer i. m. 355, hogy Dávid Edóm elleni háborúról »csak egészen szegényes tudósítások« maradtak fent s ami még ehhez járul az, hogy Edóm és Aram-nevének olvasására vonatkozólag a hagyomány »ingadozik«. Ez a tény egyenesen arra ragadta Wincklert: KAT 231, és Gesch. Isr. II. 203kk., 216kk., 268kk., hogy Edóm helyett mindenütt Áramot olvasson és minden Edóm ellen vívott háborút tagadjon Dávk' korában. Hasonló meggondolás készthette Rylet arra, hogy a Gen. 36:39 Hadadját, kitő is II. Hadadnak;

nevez, azonosítsa a II. Sám. 8:3 kk. alapján *Hadadezerrel*, Czóba királyával: Gen. 349. Pedig ez a név is, a hely is egészen más, mint akiről s amelyről a II. Sám. 8:13 kk-ben szó van.

Egészen különös a The Cambridge Ancient History, 1925, III. 257, 358 lapokon található vélemény, mely *Hall H.* fő-töl származik; mely nyilván az I. Kir. 11:14 kk-re támaszkodik s a modern kritika által II. és III. Hadadnak tekintett két személyt egynek veszi *II. Hadad* néven. Szerinte II. Hadadot verte le Dávid, aki Tanisba menekült és ott feleségül vette a fáraó feleségének a nőtestvérét.

A legtöbb modern kritikus azonban itt két Hadadot különböztet meg. A Gen. 36:39. említette Hadad, akit Dávid vert le e feltevés szerint, meghalt volna a hadjáratban. *Persze az edomita király haláláról egy betű tudósításunk sincs.* Az I. Kir. 11:14-ben szereplő »Edombeli Hadad« volna ennek a fia, mint »a ki királyi nemből való vala«. A 1.1:17. szerint ez atyjának szolgáival együtt Egyptomba menekült. A megkülönböztetésre különösen ez a mondat adott okot: »Hadad pedig akkor még kis gyermek volt«. Megjegyezhetjük azonban, hogy a héber kifejezés nem jelent szükségképen csecsemőt, hanem általában ifjút, mint ahogy az I. Kir. 3:7-ben használja Salamon a kifejezést saját magával kapcsolatban, s így a két személy azonossága egyáltalán nem kizárt.

II. Hadad és III. Hadad rokonsági fokáról sincs egy véleményen a modern kritika. Eltekintve attól, hogy Winckler és utána Benzinger: Könige, KHC, 1899, 79, Kittel: HK, Chcyne: JQE, 1899, 551 sk. és EB. II. 1901, 1930, Hadadot nem is tekinti edomitának, hanem midiánitának, vannak, akik III. Hadadot II. Hadad fiának tekintik, mint Mar quart i. m. 73, Holzinger: Gen. 191, Lumby J. B.: Kings, 1903, 125, Cambridge Bible, Skinner: Gen. 437 már csak II. Hadad »családjából, valónak« tartja. Mások azonban már, mint Sayce: Hadad, Hastings DB II. 1900, 273 csak »Edóm királyi háza egy tagjának« és Cheyne: Hadad, EB II. 1901, 1930 1. »Edóm királyi hercegének« tekintik, vagy megelégszenek azzal, mint Lumby: 126, hogy »Hadad atyja Edóm királya volt.« Meyer:¹ Die Israeliten, 371. ,αζ összes többi feltevést felborítja é& azt mondja, hogy III. Hadad »inkább II. Hadad unokája, mint fia volt; atyja csatában eshetett el«. Viszont II. Hadad, »ha a Gen. 36. listája teljes«, az a király lehetett csak, akit Dávid megtámadott. Meyer úgy gondolja, hogy az I. Kir. 11:17. kifejezése: »az ő atyjának szolgái« pontatlan és így vagy III. Hadad atyja II. Hadad mellett »olyan helyet foglalt el, mint Saul mellett Jonathan«, vagy esetleg II. Hadad halála után III. Hadad még egy darabig tartotta magát s ellenállt. Ily alapon lehet »az ő atyjának szolgáiról« szó menekülésekor. Meyer tisztában van annak a lehetetlenségével,

hogy III. Hadad atya után közvetlenül ugyanazon névvel következzék a trónon: »fiú és apa közti hasonnevűség a sémitáknál ugyanis szerfölött ritka«.

Aki a felsorakoztatott nehézségeket és a szabad képzelő, tehetség által kitalált és egyéni tetszés szerint kihasznált kritikai érveket komoly mérlegre helyezi és azok bizonyító erejét fontolóra veszi, meg kell, hogy állapítsa azt az elvitathatatlan tényt, hogy *a modern kritika sem a Bibliából, sem a Biblián kívüli történeti adatokból egyetlenegy szám-bavehető érvet sem tud előhozni a Gen. 36:31—39. mózesi szerzősége ellen és későbbi, mondjuk a Dávid korából való származása mellett. Egyetlen adat sincs, amely bizonyítani tudná e Mózes előtti időkről szóló történeti tudósítás adatainak megbízhatatlan voltát, még kevésbé tudja felmutatni bárki is az itt szereplő királyoknak későbbi korban élt királyokkal vagy személyekkel való hiteles azonosítását.* Teljes határozottsággal megállapíthatja azonban mindenki azt, hogy a radikális kritika fáradhatatlan abban, hogy a levegőből vett feltevéseket találjon ki és fölötte agresszív abban, hogy teljesen alaptalan feltevéseket elvitathatatlan tényékként propagáljon. Az összes kritikusok között mindenki az egyetlen *Skinner*nél találtuk annak az öszinte bevallását, de nála is csak zárójelben, hogy II. Hadad azonosítása a Dávid korabeli edomita királlyal nem biztos: Gen. 437: »Valószínű (bár nem biztos), hogy az utolsó király II. Hadad az, akit Dávid lehvert«. A többi kritikusnak nincs elég lelkireje annak a világos bevallásához, hogy az egész kombináció rendszer *csak pusztta feltevés* és nem kétségtelen adatok alapján megállapított tény.

A modern kritika célja tehát itt is a régi és közismert tekintélyrombolás: bebizonyítani, hogy az Írás nem megbízható, a Mózes könyve nem authentikus, hanem későbbi komplikáció. Ennek a célnak az előmozdítása érdekében *nlmden* eszközt képes felhasználni. *Nöldeke: Untersuchungen*, 1869, 87 még a Gen. 36:31 sk. négy első királyát *míthikusnaU* tartotta és az elsöt *Bela ben Böör-ra*, melyet a LXX *Balak hüios tou* Beoór-nak fordít, a Num. 22 ff. *Bil'ám ben Bö'ór-jának* olvasta és azzal azonosította. Tőle vette át az azonosítást Meyer 376 sk., Gunkel 393, stb., *annak ellenére*, hogy már ők földékelével éppen ellentétben a nevek történetiséget vitatják. Az érv azonban jó nekik, mert a mózesi szerzőség, *ellen* és későbbi származás mellett szól. Ugyanakkor azonban jellegzetesen kész Meyer 355 az I. Sám. 14:47 *kimondott* adataival szemben az állítani, hogy Saul *nem harcolt Edóm ellen*, csak Amelek ellen, s itt »általában Dávid tetteit viszik át reá«. Az az önkényes erőszaktétel a textuson, ez a féktelen bánásmód az Isten Igéjével, mely, ami neki ad. igazat elszenvedi, ami útjába áll, azt minden további indok

nélkül törli, ez esetben *csak egy célt szolgál: minél lejebb erőszakolni a terminus ad quem-et*, tehát Saul korából Dávid korába.

f) A modern kritika igazi kifogásai theologiai és nem történeti jellegűek.

Teljes tisztasággal bontakozik így ki minden világosan gondolkozó ember előtt, hogy a Gen. 36:31 sk. mózesi szerzőségének az útjában *nem történeti akadályok vannak, hanem theologiaiak*. Hiszen a modern kritika kezében egyetlen-egy történeti adat sincs, amely a Gen. 36 hitelessége ellen szólna! A baj tehát máshol van! Ott, amire már munkám 45—6 lapjain rámutattam! A radikális kritika ugyanis azt nem tudja elfogadni, hogy az itt adott isteni kijelentés »nem pusztatörténeim! megjegyzés és száraz tényleszögezés, hanem Isten áldására való utalás, mely azonban Iszráelben sokkal ké\ sóbb valósult meg és öltött testet, mint a rokon Ézsau törzs-nék. Azt nem akarja elfogadni, hogy ezt a helyet csak a, Gen. 17:6,16 világában tudjuk helyesen megérteni és megmagyarázni, ahol Isten igéretet tett Ábrahámnak, hogy királyok származnak tőle. Az a tény, hogy Ézsavnak Isten már előbb adott királyokat, mint Iszráelnak, »Iszráel hitét csak újabb próba elé állítja, hogy tud-é bízni az isteni igéretben, melyet az Úr a Gen. 35:11-ben újra megismételt«. A modern kritika az egész Iszráel történetének ilyen theologianevelő szempontból való magyarázatát lehetetlennek tartja s ezért írja Kállay IÉ 18: »így azonban mégsem lehet kiforgatni a dolgot, mert ez theologiai érv a történeti érv ellen és még akkor sem vagyok hajlandó tudományos elvi vitában! érvként elfogadni, ha ezt Sípos... állítja is«. Tólem tehát Kállay nem fogad el *elvileg* theologiai érvet a történeti érv ellen, de ő maga szabadon próbálja, mint láttuk, — a történeti adatokat a saját theológiájához igazítani. Ez az érvelési módszer önellentmondás.

Kállaynak ebből a követelményéből is világos, mennyire *ki akarja ő desztillálni, el akarja az útból hárítani, félre akarja ismerni és semmibe akarja venni az Írásban mindazt, ami benne theologiai, tehát éppen a legspeciálisabb isteni kijelentésben elem*. Ilyen a Bibliában a modern kritika szerint nincs! Nincs benne semmi természetfölötti-szupranaturális isteni elem, ami az Ő különös kijelentésének éppefi a legjellegzetesebb ajándéka és gyümölcse volna, hanem ami van benne, az legfeljebb az írók egyéni vallásos és erkölcsi igazsága és tanítása. Ezért tagadja a modern kritika a Gen. 36:31 sk. mózesi hitelességét, azt, hogy Mózes Isten parancsára éppen azért jegyezte fel itt a edomita királyok listáját, hogy felmutassa,

»hogy Jákob, akinek az ígéretek adattak, hogy királyok származnak tőle, még messze van az ígéret beteljesedésétől, mivel mégcsak éppen hogy megkezdte nemzeti életét, még Ézsau-nak, aki pedig semmi ígéretet nem kapott az Úrtól már számos király leszármazottja van. Ennek a ténynek a hangsúlyozása és megállapítása természetes és helyes. Nincs benne semmi gyanús vagy félremagyarázható. Csak azoknak bot-, rankozasköve az ilyen hely, akik a *vaticinium post eventum* elvét vallják, tehát nem hisznek a prófécia lehetőségében, hogy Ister szupranaturális módon a jövendőre vonatkozólag is kinyilatkoztathatja az Ő akaratát«: PiMSz 45—46. 1.

Így próbálja a modern kritika a »tudományos elvi vita« örve alatt kivetni a Bibliából az Írást Írássá, a Kijelentést Kijelentéssé tévő legjellegzetesebb »theológiai érvet« egytől egyig. Így akarja belőle erőszakkal kiirtani a hívő lélekkel kutató tudós számára egyes egyediül értékes és minden más érdeket felülmúló legfőbb szempontot: az Írás isteni eredetét s a semlegesség és objektivitás leple alatt így akarja belecsempészni a modern hitetlen radikális kritika legjellegzetesebb elveit, hogy nincs szupranaturális reveláció, nincs isteni inspiráció, nincs igazi prófécia, nincs jövendölés, stb. Az ilyen mesterkedések azonban ma már elvesztették érvényesülési lehetőségüket! Ezután már nem lehet minden elvet bibliai igazság örve alatt a keresztyén egyházra ráerőszakolni és református igazságként árulni: nem, még a »tudomány« cége rére alatt sem! Nem lehet a theologiai érvet fitymálva és fennhéjjázva visszautasítani a történeti érvvel szemben, mintha a kettő kizárná egymást és nem kooperálhatna együtt a Bibliában! De különösen nem lehet az olyan »történeti« érvekkel szemben, amilyeneket Kállay próbál felsorakoztatni, amelyekről nemcsak hogy azt bizonyíthatjuk be, — mint tettük, — hogy a világon semmi közük a történelemhez, mert-puszta emberi kitalálások és még hipothézisszámba sem vehető képzeleti játékok, de még kevésbé »érvek«, mert az érvek csak komoly tényeken épülhetnek fel, amikről e kritikában szó sem lehet. A modern kritikának tehát »történeti érvei« nincsenek és ebben az esetben nem is voltak soha. Itt nincs mit cáfolni a theologiai érvekkel, mert itt legföljebb a modern kritika komolytalán próbálkozássairól és terméketlen erőlködéseiről beszélhetünk a Biblia theologiai és történeti érveivel szemben.

Téliesen nevetségessé és naivvá válik tehát Kállay, amikor e rész tárgyalásával kapcsolatban a theologiai érv előadása miatt így próbál a közönség elé állítani: »Sípos érzi is, hogy érvelése itt nem egészen helyt álló és mivel átütő erejű historiai érvet nem tud felhozni, kijelenti, hogy ezt. Mózes csak azért mondta, hogy 'Izrael hitét újabb próba élé

állítsa'«: IE 18. 1. íme, a theológiatlanság, vagy theológiaellenesség mennyire belevette magát már egy radikális kritikus lelkébe! Azt tételezi föl, hogy egy másik kutató csak »szo-rultságból vagy »kényszerűségből« »menekülhet« a Biblia igaz értelmének és minden részének egyetlen magyarázó elvéhez: a Kijelentéshez, a theológiához! Micsoda megdöbbentő dolog ez! Annál kirívóbb azonban a theológiai érvnek ez a teljes lebecsülése éppen egy olyan kritikus részéről, aki más helyen meg éppen azzal vádol meg a lehető legvehemensebbet, hogy az Írás theológiai »különbözőségeit« semmi figyelembe nem, veszem. Tehát az bűn, ha a modern kritika, kipreparált theológiai evolucionizmusával nem bíbelődök száz oldalakon keresztül, de az még nagyobb bűn, ha a Bibliában található kijelentett theológiai érveket kellő megbecsülésben részesíttem. Világos mindenki előtt, hogy nagy hiba van itt a mértek körül, mely kritikusom kezében van. Az érték súlyát megfordítva mutatja.

Értelmetlen és rossz tehát Kállay hasonlata, amikor a Gen. 36. védelmezésében ilyen alternatívát állít föl: »Ha ezt elfogadjuk így Mózestől származónak, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy Jahve a pátriárkák párbeszédét is szószerint közölte Mózessel a Genezisben«: IE 18. 1. Ez a haján fogva, előrántott hasonlat összekeveri a történelmet a stilisztikával. Mert a Gen. 36 adatai történeti adatok, a pátriárkák párbeszédei pedig gondolatalakzatok. Az egyik a történelemhez, a másik a stilisztikához tartozik — szerény tudomásunk szerint. Hogy Mózes mind a két anyagot, a Gen. 36-ét és a pátriárkái elbeszélések anyagát készen kapta írott okmány, vagy élőszóbeli hagyomány formájában, az minden valószínűséggel megfér. A Gen. 36 adatait valószínűleg egyszerűen le kellett másolnia. A pátriárkái elbeszélések formáját is szintén kaphatta készen, az élőszóbeli hagyományban. Ha nem, akkor tőle is származhat a dialógus gondolatalakzat, amelyben Isten Szent Lelkénék inspiráló ereje őt szórói-szóra az igazságának százalékig megfelelő tényeknek megörökítésére vezette. Valószínű azonban, hogy Isten Szent Lelkénék munkája minden készen kapott anyaggal szemben az ellenőrzésben nyilvánult meg, hogy t. i. amit kapott Mózes, abból az igazságának megfelelő hagyomány a leghitelesebb formában foglaltassék írásba.

Hogy Kállay hasonlata hogy tenné egyik tagjával lehetetlenné a másikat — nem értjük. Ellenkezőleg, minden tagja harmóniában áll egymással. Mindkét kijelentés hiteles és igaz. Persze Kállay hamis előfeltevése az, hogy Mózes a Gei. 36-ban »Dávid-korabeli királyokról« beszél »olyan pontos historiai adatokkal«. Gondolata tehát az, hogy Isten nem adhatott Dávid-korabeli királyokról, tehát a jövőről olyan pontos historiai adatokat, éppen úgy, mint ahogy nem adhat pontos

tudósítást a múltról sem, mondjuk a pátriárkák párbeszédeiről. Szerintünk Kállay okoskodása még abban az esetben sem volna helytálló, ha valóban Dávid kortársairól volna szó, bar ez esetben a pátriárkák felhozása nem hasonlat, hanem *ellentét* volna. *Isten épúgy adhat kijelentést a múltról, mint a jövőről.* *Amint adott kijelentést a világ teremtéséről,* épúgy *kijelentette Kores-Cyrus nevét is Ésaiás által — tagadja bár százszor is ezt a modern kritika.* Az igazság ebben az esetben az, hogy *itt Isten egyik kijelentésben sem adott teljesen új anyagot, hanem Mózes azt készen kapta.* A két kijelentés mózesi eredetét tehát csak a Szentírás tekintélyét és a mózesi authenticitást mindenáron tagadó modern kritika vitathatja. De csak eredmény reméye nélkül!.

Ezzel a katasztrófálisan sikertelen bizonyítással Kállay be is fejezi a J és E sovány tárgyalását. A további kísérletezésnek Kállay azzal vet véget és úgy vonja ki magát a kérdés érdemleges tárgyalása és bizonyítékaim megdöntése alól, hogy: »még több megjegyzésem is lenne« ... »de a rendelkezésemre álló hely kevés«. Ezzel az ürüggel tér rá a Deuteronomiumi, vagy D problémáinak tárgyalására, *cáfolat* és *felelet nélkül hagyva a reneteg pozitív bizonyítékokat, meleyekkel a Biblia adatai ellentmondanak az egész J és E forrás-légből kapott feltevésrendszerének.* Az eredmény tehát: Kállay ú. n. »döntő« érveivel a pozitív kritikát soha senki ki nem fogja verni állásaiból!

8. A DEUTERONOMIUM FÓBB PROBLÉMÁI.

a) Hol vannak itt a „sarkalatos ütközőpontok?”

A pozitív kritika ma is rendületlenül vallja a Deuteronomium, vagyis Mózes ötödik könyve mózesi szerzőségét. Munkám 150—176. lapjain felsorakoztattam azokat a belső és külső, bibliai és más tudományok területéről vett pozitív bizonyítékokat, melyek a mózesi szerzőséget kétségtelené és vitán felül állóvá teszik. A bizonyítékok felsorakoztatása közben, természetesenleg, foglalkoztam a modern radikális kritika alapvető kifogásaival is, kimutatva azokat a kritikai nehézségeket, melyek a modern felfogást csödbe juttatták. *A modern feltevések tudniillik a nehézségeket nemhogy megoldanák, hanem azoknak számát megsokszorozzák és mélységeit növelik.*

Kállay itt újra a régi módszeréhez folyamodik. Bejelenti, hogy »belemegek legalább egy-két állítása tárgyalásába«: IÉ 18. 1., de ahelyett, hogy ennek az ígéretnek eleget tenne, már a legelső érve, csakúgy, mint a második és a többi így kezdődik *B ebben merül ki*: »itt sem hallunk egy szót sem« a negatív kritika érveiről.

A pozitív kritika bizonyítékaival szemben Kállay meg sem kísérel ellenbizonyítékokat felsorakoztatni. Döntő érvei a bibliai-pozitív állásponttal szemben egyszerűen *nincsenek*, hanem legfőbb kifogásai az ellen csúcsosodnak ki »ahogy "Sípos a Deuteronomium ...problémáival foglalkozik«: IÉ 18. 1.

Ez az előterjesztési formula azonnal megsejteti velünk, hogy itt megint a modern kritika közismert érzékenységeivel és üres önierzettel lesz dolgunk, amely minden áron ki akarja erőszakolni, hogy a pozitív kritika annak *minden negatív* kijelentését komolyan vegye és azoknak nagy súlyt tulajdonítson. Ha erre a pozitív kritika nem hajlandó, hanem figyelmét a *központi, lényeges és alapvető* kérdésekre irányítja *csupán*, a színárnyalatokat és a kevésbé fontos részletek kérdéseket pedig mellőzi, akkor azonban előáll egy nagyhangú dörgedelmes közhellyel: *tudománytalanság!* Mivel pedig a pozitív kritika feladata nem az, hogy apologizálásban

merüljön ki, és mivel így le kell mondania arról, hogy a modern kritikának, sőt kritikusoknak minden egymástól is eltérő, sőt egyenesen szembenálló és cáfoló állítását sorra bongolgassa, az ítélet *minden esetben unásig ugyanaz*: tudománytalanság! Kállay azonban egyet itt is elfejeljt, mégpedig a legfontosabbat: *bizonyítani!* Csak üres igéret marad a kérdezek »tárgyalása«! Nincs egy cáfoló érve, egy meghazudtoló adata, vagy pozitív bizonyítéka! Csak vág, meg nem indokolt kifogás, tájékozatlanság, néhány hiábavaló kérdés! Ezek azonban nem bizonyítanak! Sőt a hallgatásnál jobban kiáltanak bizonyítékok utáni

Kállay így nem azt kritizálja könyvemben, *ami benne van*, hanem azt követeli belőle, — legtöbbször minden tényt figyelmen kívül hagyva, — ami abban szerinte nincs. *Ilyen hiányokat persze minden szakmunkában és könyvben lehet találni bőviben, a kritikus egyéni ízlésének meg felelőleg.* Más kérdés azonban az, hogy *ha a szerző célkitűzései szempontjából vizsgáljuk a művet, a kívánt és nehezményezett hiányok valóban hiányok-é avagy nem?*

A Deuteronomium tárgyalásával kapcsolatban Kállay kifogásai a következő pontokban sűríthetők össze: 1. »nem halunk egy szót sem« a D stílusáról, 2. figyelmen kívül marad az a modern megállapítás, hogy a kultuszközpontosítás »tulajdonkép nemzeti és politikai célok előmozdítását« szolgálta, 3. felelni kellett volna, miért csak a Deut, 23:5,8—9 után tűnnék el a vidéki szentélyek? 4. a kanaániták és amalekiták kiirtásának történeti háttérét nem ismerem, 5. a »pia fraus«-on rég túl van a tudomány; 6. a legújabb elméletekkel is foglalkozni kellett volna.

Ha valaki e hat pontot közelebbről megvizsgálja, látja, hogy *bennük aligha lehet lehetelfedezni a pozitív és negatív kritikai tábor »sarkalatos ütközöpontjait«.*

b) A „mai kritika“ álláspontja a D keletkezési korát illetőleg.

Mivel Kállay fenti kifogásai közül a D stílusára vonatkozó részt az 5. fejezet d) pontjában már előbb letárgyaltuk, rátérünk a második kifogásra. Ez így hangzik: »Egy szót sem hallunk Síposnál a mai kritikának arról az álláspontjáról, hogy a Deut. centralizációs törekvései egészen jól összhangba hozhatók azzal a hirtelen fellángoló nemzeti érzéssel, amely Júdát az assyr birodalom már 620 táján is érezhető bomlási folyamatával kapcsolatban bizonyára szintén elfogta épügy, mint a többi vazallus államot s hogy a kultusz központosítására vo-

natkozó törekvések tulajdonképen nemzeti és politikai célok előmozdítását célozták. Ehelyett Sípos nagyon gyenge... érveléssel azt igyekszik bizonyítani, hogy 'a kultuszcentralizáció csak kívánatos elem a Deuteronomiumban'... és hosszasan foglalkozik a Deut. feltalálásával kapcsolatos 'pia fraus' féltelezésével; IÉ 18. 1.

Az egyetlen kérdés, amely e kifogással kapcsolatban felvetődik az, hogy *valóban az-é a »mai kritikának« az álláspontja, hogy a Deuteronomium Jósiás korában keletkezelt?* Mert ha nem az, akkor fölösleges és jogtalan dolog követelményül még csak fel is vetni azt a speciálisan ezzel a hipotézissel összefüggő részletkérdést, hogy a kultuszcentralizációval összhangba hozható-e a »hirtelen fellángoló nemzeti érzés« Jósiás korából, vagy nem?

A modern kritika történetével csak egy kicsit is tisztában levő ember, még a legvakmerőbb elfogultsággal sem állíthatja azt, hogy a radikális kritika képviselői a Deuteronomium keletkezési idejét illetőleg csak megközelítőleg is *egységes* álláspontot foglaltak volna el a múltban. De époly kevéssé állíthatja valaki, — amit pedig Kállay állít, — hogy valamennyire is egységes álláspontot foglalna el a kérdésben éppen a *legújabb, »a mai kritika«*. minden theologiát végzett embe előtt tudott dolog, hogy míg De Wette, Wellhausen, Reuss, Kuenen, Stade, Holzinger, Cornill, Marti, Duhm, Colenso, Cheyne, Woods, stb. a Jósiás korából származtatják a könyvet, addig az olyan kritikusok, mint Ewald, Bleek, Smith W. R., Kittel, Kautzsch, Wildeboer, Driver, stb. a *Manassé* korába helyezik, sőt olyanok, mint Delitzsch, Riehm, Westphal, Ötlli, König, Klostermann egyenesen *Ezékiás király korából, vagy még korábbi időből datálják*. A modern kritika régebbi képviselői tehát *aligha voltak azonos nézeten*. Hogyan milyen kirívó ellentétek voltak ebben a táborban, semmi sem mutatja jobban, mint az, hogy még olyan kritikusaik is voltak, mint D'Eichthal 1886, Vernes 1887, Horst 1887, Cullen 1903, stb., kik azt állították, hogy a Deuteronomiumot Jósiás reformja után csak jóval később dolgozták ki és így a reformot nem is a Deut. alapján hajtották végre.

Mindez persze nem alterálja Kállayt, mikor »a mai tudomány« egyetemesen elfoglalt álláspontjáról beszél. Ő fátyolt akar borítani erre a múltra és úgy próbálja feltűntetni a dolgot, mintha ma, tehát a Deuteronomium-tudomány mai »álláspontja« szerint ez másként volna. Sajnos, itt Kállay meging óriási tévedésbe esett! A tévedés szót azonban nyugodtan a »tudatlanság« szóval cserélhetjük fel.

Magyar theologus emberekkel szemben talán nem nagy követelmény azt kíválni, hogy a Theológiai Szemle ritkán megjelenő számait theologiai kérdésekben való iskolázottságuk

kiegészítésére legalább átlapozzák. Ám ennek Kállay Kálmán egyetemi ny. r. tanár létére sem tett eleget. Nem szólok itt persze a szakirodalomról, amelyben egy hivatalból *szakembernek* föltétlen jártassággal kell rendelkeznie, — különösen ha egy kérdéshez még kritika formájában is hozzá mer szólni, hanem gondolok egyszerűen Deák János: »A *Deuteronomium* kérdésének mai állása« c. tanulmányára, mely 1926. 3—6 számba, a 807—827. lapon jelent meg s amelyben éppen ezt a kérdést ismerteti részletesen akkor legújabb stádiumában. *Csak magából ebből az ismertetésből meggyőzheti saját magái Kállay óriási készületlenségéről és elmaradottságáról.*

Legújabban ugyanis, mint Deák is írja 807. 1.: »oly kérdés! került ismét a tudományos érdeklődés és megvitatás homlokterébe, amelyet már rég elintézettnek és véglegesen megoldottnak tekintettek«. Mondanom sem kell, hogy ez a *sokak s köztük Kállay által is rég megoldottnak tekintett probléma a *Deuteronomium* problémája*. A *Deuteronomium* és a Jósiás-féle törvénykönyv azonosságát és a Jósiás korában váló keletkezését 1805-ben állította először *De Wette*. »*De Wette hypothesisét* azután magáévá, tette úgyszólvan az egész: tudományos világ s Kuenen, de főleg Wellhausen útján ez a megállapítás, mint az ótest. kritika egyik legbiztosabb eredménye, mintegy szilárd alappillére lett az ótestamentumi tudománynak s így nagy befolyással volt az összes ótestámentomi stúdiوم átalakulására. Irodalmi és vallástörténeti szempontból ehhez igazodtak, illetve innen indulnak ki. Beszéltek *Deuteronomium* előtti és utáni korról, kifejezve ezáltal azt is, hogy a *Deuteronomium* nyelvezete s felfogásai oly jellegzetes, hogy azt és annak hatását könnyen meg lehet különböztetni bárhol is az Ó-Testamentumban s így aszerint lehet megítélni az egyes szent iratok keletkezési idejét.« — írja Deák J. 818. 1. »Ujabban azonban«, mint Deák mondja a 812. 1., — »Tli. Oestreicher és Kölscher G. tették vizsgálat tárgyává a szóban forgó két fontos fejezetet és egymástól függetlenül arra az eredményre jutnak, hogy II. Kir 22^-23-ban kultusz-központosításról nincs szó, hanem csupán kultusz-, illetve templomiszttitásról. Ha az a megállapítás helytállónak bizonyulna, akkor alapos revízió tárgyává kellene tennünk az ótestamentumi tudománynak csaknem minden egyes tételekt.«

Hozzátehetjük azonban mindehhez, hogy itt nem, csupán ennek a két kutatónak a munkái ostromolják a radikális kritika fellegvárait belülről, hanem még sok mások is. Deák J. megállapításai azonban már magukban elárulják azt az óriási tévedést, és tájékozatlanságot, melynek Kállay esett áldozatul, amikor »a mai kritikának arról az álláspontjáról beszél, t. i. a Deut. Jósiás Idejében való keletkezéséről, amelyi a legkevésbé tekinthető »a mai kritika« álláspontjának.

A »mai kritika« ugyanis nemcsak hogy nem egységes és nemesak hogy nem alkot szilárd frontot ebben a kérdésben, hanem a Deuteronomiumot illetőleg *a jósiai keletkezés mellett egy elenyésző kisebbség tart ma már ki csak*. Ez a front is az öregebb kutatók közül kerül ki, akik nem akarják előbbi véleményüket cserben hagyni. *Mellettük »a mai kritika« a lehető legszélesebb skálájú véleménykülönbségeket vallja a Deut. keletkezését illetőleg.* Kállaynak fel kellett volna ezt fedeznie munkám 143. 1. 96. jegyzetében is, ahol ezzel részletesebben foglalkozom. Lássuk *itt is* bővebben a modern kritika ott ismertetett legújabb állásfoglalását. Eszerint 1. A D lényegében »mózesi« vagy legalább is sok ősi elemet tartalmaz: *Eichrodt*: Bahnt sich eine neue Lösung der deut. Frage an? NKZ, 1921, 41—78, *Löhr M.*: Das Deuteronomium, 1925, *Albright*: Archaeology of Palestine 1935, 155—6, *Jirku A.*: Die Alteste Geschichte Israels, 1917, 161 szerint, 2. A királyság kettészakadása korából származtatják *Welch*: The Code of Deuteronomy 1924, és When was the worship of Israel centralised at the Temple? ZAW, 1925, *Oestreicher*: Das deuteronomische Grundgesetz, 1923, *Staerk W.*: Das, Problem des Deuteronomiums, 1924. 3. Ezékiás, vagy Manassó korából származtatja *Steuernagel* és *Mowinckel*: Acta Orientalia I. 1923 és pontosan Manassé korából, *Deák J.* maga is. 4. Fogsági és fogás utáninak tekintik: *Kölscher*: Komposition und Ursprung des Deuteronomiums, ZAW, 1922, 161 sk., és Geschichte der isr. und jüd. Religion, 1922, 132—4, Eucharistérion—Gunkel Festschrift, I. 1923, 206 sk., *Kennett*: JTS, 1905—6, Cambridge Biblical Essays 1909, 91 sk., Deuteronomy and the Decalogue, 1920, *Horst*: Die Kultusreform des Königs Josia, ZMDG, 1923, 220 sk.

Íme itt áll vázlatosan »a mai kritika« meglehetős bonyolult és a részletkérdésében még sokkal gazdagabb változatú »álláspontja«. Erről bővebben szólni sokkal fontosabb lett volna, mint a jósiai keletkezés melletti álláspont egy különben: nagyon tiszteletremélő részletkérdéséről: a nemzeti és politikai vonatkozásokról. A kitűzött cél felé való haladás követelményének szemmeltársa miatt *azonban sokkal fontosabb kérdéseket is csak éppen hogy érinthettem*. Különben a Kállay által kifogásolt hiányt Deák J. tanulmányának 824—827. lapjai már 9 évvel munkám megjelenése előtt tárgyalták, így elég volt e munkára bibliográfiámban a 152 lapon utalni. Kállayt és Deák J.-t azonban egyaránt ki kell javítanom abban, hogy itt nem a »Deut. centralizációs törekvéseiről« van szó, hanem Jósiai korabeli kultusz és templomtisztításról. Hogy ez bizonyos politikai és nemzeti célokkal karoltve haladt, szívesen aláírjuk.

A második pont vágja így hull vissza szerzőjére s lesz bizonyítványa és vág levele szaktudományi jártasságának, felkészültségének és lelkismeretességének.

c) Követel-é a Deuteronomium kultuszközpontosítást?

Kállay kifogásolja azt a tételemet, hogy: »a kultuszcentralizáció csak kívánatos elem a Deuteronomiumban.« E kérdésben így próbál zsákutcába szorítani: »Ha Sípos tagadja azt, hogy a Deut-nak a kultuszcentralizáció volt a főcélja (168. lap), akkor magyarázza meg azt, hogy miért éppen a Deut., 23:5, 8—9-ben erősen és kifejezetten hangsúlyozott eme követelés után tünnek el az összes vidéki szentélyek? Ha pedig hasonló intézkedésekről, ahogy ő mondja (168. lap 129. jegyzet), — már a Szövetség könyvében is van szó, akkor ez szerintem egy érvvel több amellett, hogy ez a könyv sem származtatik Mózestől, mert az ő korában ilyen intézkedésekre igazán nem volt szükség«: IÉ 18.

Kállay kifejezett szavai szerint a *legjobb argumentum*, amit a Deuteronomium kultuszcentralizációs törekvésének bizonyítására fel lehet hozni, a *Beut. 23: 5, 8—9. utáni vallási állapotok*. Ezt az egyetlen érvet oly döntőnek szánta Kállay,, hogy más bizonyíték előhozását meg áem kísérli. *E körül az egyetlen érv körül azonban óriási bajok vannak.*

1. A Deut. 23: 5, 8—9-ben ugyanis *egy árva szó utalás sincs a vidéki szentélyekre*, mert a 5 v. az ammonitákkal és moábitákkal kapcsolatos rendelkezések történeti indokolásának *egy része*, a 8—9. v. pedig a harmadízen született fiakról és a harcbazállókról szóló, egymással *össze nem függő* intézkedések. Kállay itt rosszul írta ki általunk ismeretlen forrásából a *legfőbb érvet s így arra válaszolni nem áll módunkban*. Pedig szívesen tennénk. *Ilyen merészségre ugyanis még egy kutató sem vállalkozott az utolsó két században, hogy egy évre közelebbről pedig 3 bibliai versre tegye fel a, Deuteronomium egész sorsát,* A. modern kritika sokkal komolyabban veszi a dolgot és a 2 Kir 22—23 és w Deut. 12 fejezeteinek adatajáról és a többi ótestamentumi könyvek bizonyiségei alapján mer csak ítéletet mondani.

2. Kállay kérdését különben olyan érthetetlen és értelmetlen formában fogalmazta meg, hogy még abban az esetben sem lehetne rá válaszolni, ha a fenti textus helyes volna. Állításának ugyanis semmi bizonyítékát sem találjuk az írásban. Kénytelenek vagyunk tehát megkérdezni tőle: Honnan vette ennek a kijelentésének az alapját, hogy »éppen a Deut., 23: 5, 8—9-ben erősen és kifejezetten hangsúlyozott eme követelés (t. i. a kultuszcentralizáció?) után tünnek el az összes videki szentélyek (?) *Hol van ez megírva?* Hol van ä Deut., 23. után a Deuteronomiumban *egy szó* is arról, hogy az összes videki (?) szentélyek eltűntek? Hiszen ott a zsidók még csak a pusztában vannak és a Mózes parancsa a jövőre szól: Vagy talán Kállay a 2 Kir 22—23-ra, tehát Jósiás kora viszonyaira gondol? Ez igaz, hogy a Deut. 23 követelése *után-*

való idő, de csekély 1000 ével későbbi idő! Mert a Deut. 23-ban a legesleghalványabb nyomát és legcsekélyebb bizonyítékát sem találjuk annak, hogy az a Jósiás korában keletkezett. Ugyanakkor a 2 Kir 22—23-ban a legkisebb adat sem talál-, ható, amely kétségbevonhatatlanul azt bizonyítaná, vagy arra csak utalna is, hogy a Deut. 23, vagy a Deuteronomiumnak csak egy verse, vagy szava is ekkor keletkezett volna és új dolognak tekintette bárki is. Kállay kérdésének megfogalmazása tehát olyan, hogy tökéletes homályba burkolja éppen azt, amit általa meg akar tudni és amire feleletet kíván. Kállaynak tehát ez a harmadik érve is teljesen kúthaesett.

Nem mehetünk tovább annak a megállapítása nélkül, hogy itt nagyszerű alkalom kínálkozott volna arra, hogy Kállay[^] felsorakoztassa adatait és bizonyítékait egyik legfőbb érvünk ellen, mely szerint »a kultuszközpontosítás csak kívánatos elv a Deuteronomiumban«. Ugyanakkor alkalma lett volna két-ségtelen bizonyítékok alapján bizonyítani a radikális kritika azon alaptételét, hogy a Deuteronomium legfőbb célja az abszolút kultuszközpontosítás. Kállay azonban ezt az utóbbi tételt úgy emlegeti válaszában, mint valami minden kétséget kizáró, lezárt megállapítást, melyet már bizonyítani többé nem kell, legfeljebb vissza kell utasítani a pozitív kritika néhány ellene küldött érvszilánkját. Ez a fölényles föllépés megtévesztő lehet hozzá nem értő emberek előtt, de a szakkutatók előtt alig fm tekinthető másnak, mint üres frázisnak. Az utóbbi időben, ugyanis, éppen a modern radikális kritikai táborban, erősem döngetik és hevesen ostromolják a modern kritikának ezt a legalapvetőbb és legközpontibb jelentőségű állítását, hogy t. i. Jósiás reformjának a célja a kultuszközpontosítás volt. Kállay persze, aki állandóan fennen hangoztatja, hogy ő a modern kritika legújabb tudományos érveit és eredményeit követi és azok ismeretét tőlem is megköveteli, ezekről a nagyon is jelentős és kemény harcokról mélyen hallgat. Erre két oka lehet: vagy nem ismeri azokat, vagy nem akarja ismerni. Minnen okunk meg van annak a föltételezésére, hogy magatartásának az igazi magyarázata az előbbi ok.

Ha Kállay lezártnak tekinti is tudományos érdeklődését egyetemi tanárságra való megválasztásával és nem ismeri a már egy évizeddel ezelőtt megjelent idevonatkozó jeles külföldi munkákat, joggal elvárhatja tőle a magyar közvélemény, hogy legalább a Theol. Szemlében még 1926-ban megjelent s már, idézett, magyarnyelvű összefoglalóismertetést olvasta volna el, — ha egy szakkönyv kritikájára vállalkozni mert, — Itt tudomást szerezhetett volna arról, hogy Deák János a Deuteronomiummal kapcsolatos' »leglényegesebbe négy kérdése közül az első kettő azonnal ez: »I. Van-e szó II. Kir. 22—23-ban kultuszközpontosításról? ... II. Követel-e a Deuteronomium (Mózes

V. könyve) központosított kultuszt?« Már ennek a két kérdésnek, mint »legrégegesebb« kérdésnek a fölvetése magában is mutatja azt, hogy a *modern kritikában* viták és *bajok vannak az utóbbi időkben a kérdések körül*. Deák J. ezt meg is mondja a 812 1.: »Újabban azonban Th. Oestreicher és Költscher G. tették vizsgálat tárgyává a szóbanforgó két fontos fejezetet és egymástól függetlenül arra az eredményre jutnak, hogy II. Kir. 22—23-ban kultusz-központosításról nincs szó, hanem, csupán kultusz-, illetve templomtisztításról.«

Deáknak és külföldi társainak tehát komolyan szembe kellett nézni és szembe kell nézni még ma is az újabb modern radikális — tehát nem pozitív — kritikusoknak azzal a kézlegyintéssel, vagy tudomásul nem vétellel egyáltalán el nem intézhető állításával, amely tagadja azt, amit a II. Kir 22—23-ba a modern kritika erőszakkal bemenetelben, hogy Jósaíás idejében kultuszközpontosításról egyáltalán szó lett volna. *Ebben persze ez a radikális csoport csak a pozitív kritika rég megingathatatlan álláspontjának helyességét igazolja és támasztja alá*. Deák első kérdése tehát még ma sincs eldöntve, sem befejezve a modern kritikai táborban, akármennyire is harcol Deák is és más külföldi neves kutatók is, a régi felfogás mellett. A Deák által felvetett második kérdésre a modern kritika kebelében szintén tagadó válaszok hangzottak el. Hogy a Deuteronomium kultuszközpontosítást követelne, Oestreicher szerint, a *radikális kritikának egyik legrégebbi tévedése*, amelytől minél előbb meg kell szabadulnia. Ő még azt is tagadja, hogy a Jósiás törvénykönyve valamiképen azonosítható volna a Deuteronomiummal. Más indokolással Hölscher meg azt tagadja, hogy a Deuteronomium kultuszközpontosítást elrendelő törvénye valaha államtörvény lett volna. E két kutatónak persze követői is vannak.

Ezekben az állásfoglalásokban a lényeg *egyelőre az, hogy a radikális kritika legújabb irányzata, a legfontosabb kérdésekben a pozitív kritika legfőbb kifogásait jogosultnak találja* és nemcsak hogy megingatja a modern kritika rég elintézettnek tekintett alapvető állításaiba vetett felfuvalkodott hitet, hanem egyenesen *igazolja a hívő kritika legrégebbi és legalapvetőbb állításait*. Oestreicher például nemcsak azt a legfőbb tételeinket írja alá, hogy a II. Kir. 22—23-ban kultuszközpontosítás helyett csupán kultuszreformról s templommegtisztításról van szó (PMSz 168) hanem azt is, amit Kállay kifogásol, de nem cáfol, hogy a kultuszközpontosítás csak kívánatos elv a Deuteronomhmban, (PMSz 159 sk.) továbbá, hogy a Deut. 12. és az Ex. 20: 24 intézkedései között semmiféle ellentmondás nincs. (PMSz 153 sk.). Az újabb modern állásfoglalásod második nagy leckéje pedig Kállaynak szól. Ennek lényege az, hogy] ha valaki egy irányzat követőjének vallja magát, akkor

annak erkölcsi kötelessége azt az irányzatot jól is ismerni. Kállagnak az újabb kritikai eredményeket illető teljes tájékozatlansága megdöbbentő és szinte hihetetlen. Tudatlanságánál csak erkölcsi bátorsága nagyobb, mellyel apodiktikus ítéletekben akar törvényt ülni kutatásaim fölött, *anélkül, hogy ahoz a kellő felkészültsége és igazi tájékozottsága meg volna.*

Ha Kállay ismerné a saját kritikai iskolájának újabl-irodalmát, nem mert volna oly fölényesen beszélni a Szövetség 'könyve és a Deuteronomium intézkedéseinek hasonlóságáról sem, hanem komolyabb cífolást kísérelt volna meg. Az imént említettük ugyanis Oestreicher tételeit, mely szerint az Ex. 20: 24. és a Deut. 12. törvényei egymással nincsenek ellentében, mert az utóbbi lényegileg ugyanazt mondja, mint az előbbi. Oestreichert és társait a modern kritika még végleg nem intézte el, nem cáfolta meg. Ajánljuk tehát Kállaynak, hogy intézze el ő ezjt a kutatót és azután próbáljon kézlegyintve ítélezni. Deák J. a 816. lapon tiszteletreméltó módon ismeri el, ^hogy Oestreicher állításainak van bizonyos alapja a héber szövegben, ha maga ezt az alapot nem is tartja helyesnek. Kállay azonban semmit éle ellenvetésről tudomást nem akar venni, hanem kimondja a merész ítéletet, hogy a Szövetség könyvének a Deuteronomiuméhoz hasonló intézkedései »egy érvvel több amellett, hogy ez a könyv (t. i. a Szöv. könyve) sem származik Mózestől, mert az ő korában ilyen intézkedésekre igazán nem volt szükség«. Így azonban Kállay csak követ dobott a kútba és a Deut. problémáját összekötözve a/ Szövetség könyve problémájával, elsülyesztette a mélységbé. Mert, ha a Szövetség könyvét is el akarja vitatni Mózestől, akkor 'azt ismét bizonyítékokkal kellene alátámasztania. Kállay azonban itt is irtózik a bizonyítékoktól és az adatoktól. Adósa marad azonban sok önként fölvetődő kérdésnek. Milyen korból származik akkor a Szövetség könyve? Mennyiben iga-zolható bizonyítékokkal, hogy a Kánaánba, bevonulni készülő Iszráel számára azokra az intézkedésekre szükség nem volt? Milyen korban volt akkor azokra az intézkedésekre igazán szükség y Hogy viszonylanak szerzőség, származás és kor tekintetében a két könyv intézkedései egymáshoz? stb. HJa valaki egy ilyen kérdést megbolygat, ezek és hasonló kérdések föltétlenül feleletre várnak, még akkor is, ha egy lapalji jegyzet a támadás központja.

Ha Kállay a Deuteronomiumban kultuszközpontosítást talál és azt bizonyítani akarja, ám tegye. Az ő módszerével azonban ez sohasem sikerülhet. De nem sikerülhet az más módszerrel sem, mert a Deuteronomiumban ennek semmi alapja nincs. Először is az abszolút centralizáció törvénye Iszráelben sohasem létezett, másodsor a Deuteronomiumban a kultuszra vonatkozó intézkedések egyáltalán nem központi jelentőségűek és távolról

sem képviselik az uralkodó eszmét, hanem egyszerűen a Szövetség könyvből való ismétlések, szabad átdolgozásban. A *Deuteronomiumot* egy cél érdekében magyarázni nem lehet: sem létrejöttében, sem rendelkezéseiben. A könyvben különben a törvények nagy sokaságából nemelyik sokkal alapvetőbb, mint a modern kritika által erőszakosan kiemelt és hangsúlyozott kultusztörvény. A Deuteronomium tehát az, aminek magát mondja: Mózesnek a nép számára népszerű stílusban megírt törvénykönyve, melyben a nagy törvényadó az ígéret földje határán álló nép számára az Isten eddigi parancsait összefoglalja.

d) A Deuteronomium törvényeinek történeti háttere.

Kállay negyedik kifogására kell ezekután felelnünk. Ez, így hangzik: »Vagy vegyük egy másik érvét: Azt mondja (170. 1.), hogy a kanaániták és amalekiták kiirtásának parancsa csak Mózes korában és szájából képzelhető el. Sípos akkor nincs tisztában az izraelita honfoglalás körülményeivel. A mózesi szerzőség bizonyításáért feláldozza a históriai valóságot, Mert, amint az a Józsué–Sámuél könyvek alapján ma már egészben világos, a Kánaánban való letelepedés után hosszú időnek, századoknak kellett eltöltenie, míg Izrael elég erősnek érezte magát, hogy a szomszédos törzsekkel leszámoljon. Külháborúkat honfoglalással egyidejűleg az akkor Izrael nem bírt volna el.«: IÉ 18.

Kállay a lényegről egy teljesen alaptalan váddal akarja a figyelmet elterelni. A lényeg az, hogy a kanaániták és az amalekiták kiirtásának a parancsa nem származhat a Jósiás korából, amikor a kanaániták és az amalekiták már rég eltűntek a történelem élő népei közül, hanem egyedül csak Mózes korából és szájából. A két felvett lehetőség közül Kállay a Jósiás korában való keletkezés mellett akar érvelni. Egyetlen feladata az lett volna tehát, hogy miután kizárolagos bizonyítékokkal a mózesi szerzőség lehetőségét megdöntötte, elősrörolja megdönthetetlen adatok alapján nyugvó érveit amellett, hogy e parancsok csak a Jósiás korából és annak történeti szükségeiből származhatnak. Kállay azonban bizonyítás helyett most is, mint mindig, egy sokkal kényelmesebb módszerhez nyúl: vádol. A vád azonban soha sem bizonyíték valamely állítás igazsága mellett. A vád az, hogy nem vagyok! tisztában a honfoglalás körülményeivel s a történeti igazság feláldozása árán akarom bizonyítani a mózesi szerzőséget.

A honfoglalás körülményeiben való tájékozatlanságom, Kállay szerint, abban tűnik ki, hogy fogalmam sincs arról, hogy »ma már« a Józsué–Sámuél könyvek alapján a

honfoglalást és az azután következő korok történetét egészen másként látják, mint én látom. A küzdelem hosszú és a megerő-södés lassú, századokig eltartó volt. Ezért Kállay elmaradottnak és tájékozatlannak bályegez, aki feláldozza a történeti valóságot egy rögeszme érdekében.

A fenti vág alaptalanságát nem nehéz bizonyítanom. *Tanulmányom több helye világosan tanúskodik amellett, hogy u honfoglalás utáni idők nehézségeit tisztán látom, sőt kiemelem.* A 157—160. lapokon többször is utalok a honfoglalástól Dávidig terjedő »zavaros korra«, a »sötét és nehéz korszakra«, amely a »politikai zavarok és vallási lehanyatlások bizonytalan napjait és éveit öleli fel, »mikor a nemzeti és vallási élet részeire bomlott, mikor ellenség dulta az országot, mikor a frigyláda az ellenség zsákmányává lett, mikor a frigyládat elszakították a sártól«, amely tehát »különösen tele volt rendkívüli zavarokkal«... Annál is inkább meg kellett ezt tennem, mivel »a kritika nagy élvezettel halászgatja erveit e zavaros korból«, mikor készen áll számára a »rendkívüli idők rendkívüli követelménye«. Különösen világosan cáfolya Kállayt a 160. lap kijelentése: »A kultusz egységét... a Deuteronomium akkorra írja elő követelményül, mikor Iszráél minden ellenségét legyőzte. Ez az idő pedig a nép engedetlensége miatt nem következett be hamarabb, csak a Salamon békés uralkodása alatt«. Ugyanerre a fontos tényre utalok a 173 lapon is, újra a Deut. 12: 10—11. rendelkezéseivel kapcsolatban, megjegyezve: »Csak Salamon idejében jött el a béke ideje«. A 198 lapon közvetve újra utalok a honfoglalás után »a természeti akadályok által egymástól meglehetősen elhatárolt zsidóságra« és a későbbi szétszórtságra és törzsi keveredésekre.

Mindez igazolja, hogy távolról sem vagyok abban a balhiedelemben, mintha a honfoglalás olyan egykönnyen és oly hirtelen történt volna. Alaptalan állítás, hogy a honfoglaló zsidóság életében nem látom azt, hogy pusztta létfönntartása volt hosszú ideig az egyetlen fő problémája az ott talált erős idegenek között, kik közé nagynehezen befeszkelte magát. Eszem ágában sincs azt gondolni, hogy a honfoglalás utáni kor a nyugodt pihenés és a külháborúkra való készülődés fényűző szórakozásának ideje lett volna, amikor Iszráélnak legfőbb problémája a kánaániták és az amálekiták kiirtása lett volna. Ilyen állításnak vagy gondolatnak a legkisebb nyomát sem tudja kimutatni sem Kállay, sem más tanulmányomban. Éppen ezért Kállaynak azt a vádját, hogy nem vagyok tisztában az izsráélita honfoglalás körülményeivel és hogy a mózesi szerzőségért feláldozom a historiail valóságot, alaptalannak és légből koholtnak kell tartanom. Erre a megállapításramunkából egyetlenegy adat sem szolgálhatott alapul.

A nekem, tulajdonított álláspontot nemcsak én nem vallottam, de *egyetlenegy pozitív kritikus sem vallotta soha*. A honfoglalás és az utána következő kor képe nemcsak »ma már«, hanem századokkal és évezredekkel ezelőtt is »világos« volt mindenki előtt, aki a »Józsue—Sámuel könyvek alapján« vizsgálta a bibliai történelmet. *S erre legkevésbbé a modern kritika tanított meg bennünket*, mint Kállay »ma már« kifejezése sejteti.

Joggal felmerülhet azonban a kérdés: *hogy lehet az, hogy Kállay ilyen véleményt tulajdonít annak, aki a kánaániták és az amalekiták kiirtásának törvényét mózesi eredetűnek tartja?* E kérdésre feleletet csak a racionalista gondolkozás logikai rugóinak mérlegelése után találhatunk. *A racionalista és naturalista okoskodás szerint minden törvény az illető kor szükségeinek szülötte*. Hogy van isteni eredetű törvény is, mely nem a kor, nem a történelmi, társadalmi, kulturális vagy szociális fejlődés és szükség aktuális szülötte, hanem Isten akaratának magasabbrendű, vallási és erkölcsi alapokon nyugvó, a jövendőre, vagy egyszersmindenkorra szóló szupranaturális paranca, — *ezt a minden földi és emberi okból magyarázó, racionalista-evolucionista gondolkozás nem. tudja sem megérteni, sem elfogadni*, mert ezek »lelkiképen ítéltetnek meg«. Ezért nem tudja Kállay sem megérteni Mózes szájából a, már említett parancsokat. Nem. tudja elkövetni, hogy Isten ilyen parancsot adott volna a zsidóknak a pusztában, amikor Isten előtt világos volt, hogy azt a zsidók ügy sem tudják végrehajtani *azonnal a honfoglalás után*. Ilyen parancsnak, Kállay gondolkozása szerint, Isten nem lehetett a szerzője, mert a Mózes szájából ennek semmi aktualitása nem lett volna. Már pedig Isten parancsai csak a kor szükségeihez mértek lehetettek. *Ha azonban Isten csak olyan parancsolatokat adhatna, amelyeket végre lehet hajtani, még pedig azonnal, sőt így egyszer s mindenkorra és csak olyankor adna, amikor megvan a lehetőség annak a végrehajtására, akkor Isten sohasem adott volna parancsot és akkor legtöbb parancsa, sőt valamennyi parancsa lehetetlenség és képtelenség volna*. Isten a maga parancsolatait éppen akkor adta mindig, amikor a nép a legkevésbbé volt alkalmas annak végrehajtására és olyan parancsokat adott, amelyeknek a végrehajtása a legnagyobb nehézségekbe, sokszor emberileg lehetetlenségebe ütközött. *A parancsolatok lényege és célja azonban mindig éppen az arra való nevelés, hogy egy törvényi sem tudunk a magunk erejéből és tökéletesen végrehajtani, hanem, egyedül Isten segítségével, az ő ingyen kegyelméből, a Krisztus által*.

A racionalista gondolkozás nyomai tehát minden kétséget kizároan megvannak Kállaynál. E gondolkozás, az evolúciós elméletnek ez a vonalvezetése minden mondatában fel-

ismerhető. Annál elköpesztőbb az az eredmény, mely a Biblia összes törvényeinek hasonló szempontból való mérlegelése után számunkra megmarad. Ezen az állásponton, — mely a dolgok immanens magyarázatának a követelményével mér meg minden törvényt, — Isten nagy törvénykönyvből, a Mózes öt könyvből teljesen kipreparál és kiolvaszt minden *isteni* jellegzetességet és nem hagy benne másat, csak *emberi* és *történeti* elemet. Ezek a törvények azonban végül *nemcsak legjellegzetesebb tulajdonságukat, vagy szupranaturális eredetüket* vesztik így el, hanem az *emberi* és *történeti* síkban is hamisakká és megbízhatatlanokká lesznek, mert kistül róluk, hogy; *sem az emberi szerzőük nem az, akinek a neve alatt szerepelnek, sem nem abban a korban keletkeztek, amelyből magukat 'kifejezetten származtatják*. Így degradálja a modern radikális kritika az isteni tekintéssel föllépő természetföltölti isteni törvénykijelentésit *relatív értékű, csupán egy kor számára aktuális hamisítvánnyá*, mely ezáltal nyugodtan feladhatja minden igényét arra, hogy Isten tulajdon és igaz beszédének[^] (tehát örök Igéjének tartsák).

A pogányok kiirtására szóló parancsnak Mózestől származását Kállay, a honfoglalás történeti körülményei miatt tartja lehetetlennek. Csodálatos, hogy az a Kálvin, aki teljesen tisztában van ugyanezekkel a nehézségekkel, mennyivel másként gondolkozik, mint Kállay. Őt egészen más szempontok vezetik és más okok érdeklik, mint Kállayt, aki kimerül és elsüllyed a pusztán emberi, történeti okok és szempontok mérlegelésében. Az ő exegézise nem kevésbé történetkritikai ugyan, de van benne valami általunk fáradhatatlanul hangsúlyozott és minden igaz exegézisből elmaradhatatlanul szükséges többlet: *theológia*. Ez a {Kállay által egyenesen »veszedelmesnek«, »studományellenesnek« és »studománytalannak« nyilvánított theologiai szempont éppen az, amely itt is a kérdés nyitját oly nagyszerűen megadja.

Kálvin több idevonatkozó pentateuchosi résszel kapcsolathan a második parancsolat után foglalkozik az idegen népek kiirtására vonatkozó isteni törvényekkel. »Ezekben Isten orvosságot rendel minden külső és nyilvánvaló bálványimádás ellen, — írja — melyek egykönnyen beférközhettek volna, ha kellő időben megelőzés nem történt volna«: Corpus Reformátorain, **rövidítve CR XXIV.** 548. »Először is emlékeznünk kell arra, amit később látni fogunk, hogy mikor Isten az országot az ő népe számára deszinálta, szabadságában állt végkép kipusztítani Neki az előző lakosokat, hogy az ő népe szabadon birtokába vehesse. De tovább kell mennünk. Az ő akarata volt az, hogy bosszújának igazi megmutatása nyilvánvaló legyen ezeken a népeken. Négyszáz évvel azelőtt mélőlképen megbüntethette volna őket sok vétkeik miatt, ítéletét mégiselfüggesztette és türelmesen elszennedte őket, hátha

megtérnek. Jól ismert az a mondás 'Az Emoreusok gonosz-sága még nem telt be' (Gen. 15:16). Miután Isten négyszáz esztendőn keresztül így bizonyásogat adott és ez az irgalmaság csak növelte vakmerőségüket is, esztelenségüket is, úgyhogy, nem szűntek meg haragját ingerelni, *bizonyára nem volt kegyetlen cselekedet kárpolitást szerezni a halogatásért a bűntetés súlyossága által:* CR XXIV. 550. »Megparancsolta, — írja tovább Kálvin, — hogy hét nemzetet végkép pusztítanak ki, azaz, miután négyszáz esztendeig bünt bűnnel téztek, úgyhogy bűnhalmozásuk mérhetetlenné vált, és a tapasztalat arra tanított, hogy megátalkodottak és gyógyíthatlanok voltak. Ezért mondatik más helyen, hogy a föld 'kiokádta őket', mintha így könnyített volna magán, mikor szennyességükkel megterhelték (Lev. 18:28). Ha az istentelenség ily elviselhetetlen az élettelen elem számára, hogy csodálkoznánk azon, hogy Isten bírói mivoltában ily végtelen szigorúsággal járt el? De ha Isten haragja jogos volt, akkor bizonyára olyan szolgákat (ministros) és végrehajtókat választhatott annak kivitelére, amilyenek neki tetszettek. Mikor ezt a megbízatást az Ő népének adta, *semmi érthetetlen nincs abban, hogy megtiltotta volt nekik, hogy könyörüljenek azokon, akiket Ő pusztulásra ítélt.* Mert mi lehet képtelenebb dolog, mint mikor az ember túl akar tenni az irgalmaságban Istenen? és mint mikor a Mesternek úgy tetszik, hogy szigorú legyen, akkor a szolgák jogot formálnak a kegyelem gyakorlására? Ezért feddi meg gyakran Isten az izráeliták, hogy jogtahul gyakorolnak irgalmat. És ezért történt az, hogy a népek, amelyeket el kellett volna pusztítaniok, tüskékké és tövisekké lettek, melyek szurkálták őket (Jós. 23,13 és végig a Bírák könyvén).«: CR XXIV. 551.

Kálvin mérlegeli Isten parancsának szinte *kivihetetlen voltát* is a Deut. 7:17 magyarázatánál, mikor így ír: »Mivel nagy nehézségekbe ütközött ily nagy tömeg embert elpusztítani, és maga a kétségebesés őrletebe kergethette volna őket, úgy hogy veszedelmes lett volna az izsráoliták részéről a kegyelem minden reményét elvágni, Isten előre gondol a félelemre, és ítéletének rendíthetetlen végrehajtására buzdítja őket. Ebből hasznos tanítást meríthetünk: valahányszor Isten valami olyat parancsol, ami erőket felülmúljá, mindig engedelmeskednünk kell és bátran át kell törnünk mindazokon az akadályokon, amelyek utunkba állnak«: CR XXIV. 552. Az Ex. 34:11 kommentárjában hasonlókép nyilatkozik: »De hogy kötelességük véghezvitelében még buzgóbbak és még bátrabbak legyenek, az az ígéret adatik, hogy ezek felett a nemzetek fölött diadalmaskodni fognak. Ez szinte hihetetlen volt, hogy vándor és számkivetett voltuk ellenére, könnyen és hamar képesek legyenek ilyen sok ország birtokbavételére. Isten tehát minden kétséget elűz és azt parancsolja az izráéli-

táknak, hogy engedelmeskedjenek az Ő felsőbbségének e háború végéig, s meg fogják látni, hogy az ő vezetése mellett eredményesen harcolják végig. Ezért meggyözi őket, hogy hálatlanság volna, ha engedni merészelnének abból a szigorúságból, amelyet Ő megkövetel: mintha azt mondta volna: Mivel ezek a nemzetek messze fölülműlnak titeket számban, és erőben, és hadi felszerelésekben, világossá fog válni, hogy ti nem saját hatalmatokkal győztétek meg őket. *Tehát több mint méltatlan* (iniquum) *dolog volna az*, ha a háború, amely egyedül' az én vezetésem alatt és a saját kezem által fog¹ bevezéződni, saját akaratom ellenére végződnék be: ha ti magatok lennétek annak a győzelemnek az urai, amelyet kegyelmesen néktek ajándékoztam.« CB, XXIV. 550.

Hogy az idegen népek kipusztítása nem történt meg egy-hamar, abban Kálvin Isten akaratát látja, mint ahogy azt a Deut. 7:20 magyarázatában kifeiti: »Továbbá amennyiben' ezeket a nemzeteket nem kellett egy pillanat alatt elpusztítani, nehogy a nép ennek következtében elunja magát vagy \ tétlensége süllyedt legyen, Isten ezt előre látta, és figyelemzette őket, hogy ez a késedelem előnyös, mert ha az egész lakosságot kipusztították volna, a vadállatok lepték volna el az üresen maradt országot«: CR XXIV. 553.

Amálek kiirtásának parancsát Kálvin *külön is* megindokolja a Deut. 25:17. magyarázatában. »Máshol láttuk, hogy az amálekiták elsöknek intéztek ellenséges támadást. a nép ellen és felbe akarták szakítani annak vándorlását. Mózes is Isten ítéletét hirdette ellenük, amelynek¹ a keresztlüvitelét most a népre rója rá. Isten akkor megesküdött, hogy folytonosan háborúkat viselnek majd ellenük minden időben. S hogy fenyegetése meg ne hiúsuljon, népét rendeli arra, hogy boszszút álljon, rajtukakkora kegyetlenségük és istentelenségük miatt. Mert akkor, mikor az izsráeliták nekik semmi sértést vagy kárt nem okoztak, jogtalan dolog volt a más országba igyekező és békés személyeket megtámadni, kik semmit nem vétettek. De még mélyebben megsértették ezek az emberies-séget azzal, hogy nem kímélve a saját rokonaikat, sutba dobták a természetes érzéseket. A Mózes első könyvéből nyilvánvaló, hogy az amálekiták Ézsau leszármazottjai (Gen. 36:12):ebből következik, hogy mindenkit ugyanattól az ősapától, Izsáktól származtak. A látszat szerint annak a parancsolatnak, hogy a nép a rajta esett sérelmet bosszulja meg, nem sok köze van a kegyességhez. Feleletem az, hogy ezeket a szarvakat nem bosszúálló érzések sugalmazták, hanem csak ugyanazzal a szigorúsággal parancsolják Amálek bűneinek a megbüntetését, mint más nemzetekét... A bűncselekmény első eredete pedig meg van jelölve, hogy t. i. nem félték Istant'. Azért ezt nem kell közönséges értelemben venni: hanem mivel Isten ellen mintegy szántszándékkal (quasi ex

professo, hivatalból) lázadtak fel. Mert az Ábrahámnak és Izsáknak adott ígéret nem lehetett ismeretlen előttük: de mivel Ézsau, fajuk alapítója, elesett az elsőszülötteg jogától, gonosz és szentségtörő féltékenységből ezek megkíséreltek Isten szövetségét semmivé tenni: ezért kapcsolja őket össze az elvetett nemzetekkel ugyanarra a pusztulásra:: CR XXIV, 554—5.

Kálvin, ha nem is ismerte a modern kritikát, már 400-ével ezelőtt tisztában volt azzal, hogy *az amálekiták elleni 'parancsot csak sok idő múlva hajthatták végre az iszráeliták, éppen a nehéz politikai viszonyok miatt*. A Num. 24:20 kommentárjában ide vonatkozólag ezt írja: »Bár a bosszúállás, amit Isten végre akart hajtani, sok időkön keresztül szunnyadt, végre mégis tapasztalhatólag bebizonyosodott, hogy Isten nem fenyedegett hiába. De, amíg igaz az, hogy Saul pusztította el őket, ugyanakkor azt tanuljuk a történelem contextusából, hogy nemely részük még megmaradt és újra országukban laktak. Tehát, hogy ennek a prófécianak a tökéletes beteljesedéséhez érhessünk, Krisztushoz kell mennünk, Kinek királysága minden gonosz örökkévaló pusztításában áll.«: CR XXV, 294.

íme Kálvin tökéletes tisztaággal látta a honfoglalás utáni korok helyzetét, *legalább olyan világosan, mint a mai modern kritika*. Helyesen ismerte, mert nagyon ismerte a Biblia minden adatát. A mózesi szerzőséget éppen ezért e törvényeket illetőleg is rendületlenül vallotta, *Nem talált bennük semmi összeférhetetlent, semmi ellentmondást Mózes személyével és korával összefüggésben*. Magyarázata nem kerüli ki a nehézségeket, hanem amit a modern kritika nem tud megmagyarázni, azt ő, éppen a theológiai exegézis segítségével a, legkifog ástalanabbról és legragyogóbban megmagyarázta. Hol áll ehhez Kállay találhatással, vagy a modern kritika terméketlen fonoskodása?! Ha választani kellene, ki az, aki nem a Kálvin magyarázata mellé állana!? Bizonyára olvasóink közül Kállayan kívül, senki!

A Kálvin—Kállay között való döntésben persze döntő indok volna az, hogy Kállay álláspontját közülről tulajdonképen közelebbről senki igazán nem ismeri, mert azt Kállay elfelejtette kifejteni. Sem könyvem kritikájában, sem összesen 240 oldalt kitevő irodalmi munkásságában nem szól róla egy árva szót sem. Csak az én álláspontomat tagadja, noha nem cáfolja, de az idegen népek kiirtásáról szóló törvények keletkezési idejét, közelebbi célját még csak nem is sejteti. Pedig erre az olvasóközönség és szerző egyaránt kíváncsi volna, — és pedig joggal! Mert ha Kállay ezeket a parancsokat nem tartja a Mózes szájából származhatónak, akkor kitől származtatja? Ha e népek kiirtásának parancsa a honfoglalás előtti korban nem volt szerinte elképzelhető, mert »külhá-

borúkat a honfoglalással egyidejűleg az akkor Izrael nem bírt volna el«, akkor *melyik kor volt az, amelyikben Kállay szerint ez a parancs bizonyossággal létrejöhetett?* Ha »a'Ká-naánban való letelepedés után hosszú időnek, századoknak kellett eltöltenie, míg Izrael elég erősnek érezte magát«, — míg tehát e parancsnak vételére az idő megérett, — mikor . volt pontosan ez az idő? Mert hogy ez az idő Salamon uralkodása előtt nem következett be, azt »ma már«., éppen úgy mint régen, vitathatatlan tényként kell elfogadnunk. A baj azonban Salamon korával csak az, hogy ekkor már sem a kanaánitáknak, sem az amálekitáknak Kánaán földjén nemhogy hatalmuk nem volt, de még nyomuk és emléküük is alig! Salamon korában ezeknek a népeknak a kiirtását elrendelő törvény nemhogy a kor szükségeinek aktuális követelménye, hanem nevetséges anachronizmus lett volna! Ha pedig Salamon kora is ilyen késői és számításon kívül eső idő, mennyivel inkább az a Jósiás századokkal későbbi kora!? Kinek jutna már akkor eszébe a kanaánitákkal és az amálekitákkal foglalkozni?! Mire volna jó a 7. században ilyen törvény? Kit érdekelne és mi lenne a pozitív értelme? Ezek a kérdések és nehézségek világosan ott kellett hogy álljanak Kállay előtt és ezekre a kérdésekre megnyugtató választ kellett volna adnia! De ezt meg sem kísérlelte. Egy szót sem szól azokról a történeti okokról és szükségszerű követelményekről, melyek Jósiás korában ezt a parancsot föltétlen bizonyossággal kiváltották. Arról még kevésbé, hogy ezek az okok és követelmények kizárolag és csak Jósiás korában forogtak fönn! Pedig ezek a bizonyítékok tudták volna fel-fogásomat igazán megcáfolni.

Nagyon jellegzetes Kállay módszerére, ahogyan nemcsak a fentebb tárgyalt érvet tárgyalja, illetve támadja, hanem *ahogy általában cáfolni igyekszik*. A bizonyítékrendszerből, — amelyet minden egyes kérdés tárgyalásával kapcsolatban *felsorakoztattam*, — kivesz egy lényegtelen és kevésbé jellegzetes kis részt. Ezzel kapcsolatban rendszerint alaptalanul tudatlansággal és tájékozatlansággal vádol meg. *Ezzel meg-döntöttnek tekinti az egész bizonyítékrendszerét és megoldott-nak veszi a problémát*. A bizonyítékrendszer többi és főbb érveit azonban messze kikerüli, azokról mélyen hallgat és cáfolásukat meg sem kíséri. Pedig a Deuteronomium történeti háttérét illetőleg is egész csomó ellenvetés kipellengérezésére= lett volna alkalma és sok pozitív érv várt megcáfolásra.

A Jósiás korában való keletkezés esetében nem értjük. a Deut. 20:1—9. hadviselési törvényét, sem a 20:9—15,19,20, parancsát a városok és az erődök népeinek legyilkolására. Jósiás korában *nemhogy* idegen városok meghódításáról lehetett volna szó, de a legfőbb és egyetlen kérdés Júda pusztalétének Babilónia és Egyptom fojtogató ölelései közepett való

egmentése volt. E korban *nevetséges* volna a 11:24 utasítása, hogy Iszráel az Eufrátestől a Földközi tengerig terjeszkedjék, amire még Salamon korában sem lehetett gondolni. Teljesen érthetetlen volna a Deut. 23:7. budzítása az edomitákkal és egyptomiakkal való barátságra, mikor az edomiták ősi megölő ellenségei voltak Iszráelnek, Jósiás meg éppen az egypomaiak ellen vívott csatáiban esett el! A Decit. 23:3—4. Amnion és Moáb ellen tüzel, ami *elképzelhetetlen* Jósiás idejében, amikor Jeremiás a 48:47-ben Moáb, a 49:6-ban pedig Ammon restaurálásáról mond örömhírt. *Komikus dolog* volna, ebben a korban a Deut. 17:15—16. óvása, hogy a nép vissza no térjen Egyptomba, vagy a 28:68 egypomi fogsággal való fenyegetése, ahová hajókon viszik a népet. De ugyanilyen *időszerűtlen* *dolog* volna a prófétai rend megígérése és kötelességeinek előírása a Deut. 18:15—22-ben, amikor már 500 éve vezető szerepet játszottak Iszráében. Ugyanilyen *anachronizmus* volna e korban a Deut. 17:14—20. tárgyalása, hogy Iszráel válasszon-é királyt s ha választ, maga közül, vagy, idegenek közül válassza-é, hiszen a királyság több, mint négy!. évszázada fennállott, sőt egyenesen lehány áltóban volt. Ezek és sok egyéb nehézségek mellett semmi nyomát nem találjuk a Deuteronomiumban éppen azoknak a Jósiás korára legjellemzőbb történelmi vonatkozásoknak és adatoknak, melyekről pedig föltétlenül adatoknak kellene e könyvben lennie ha az a 7. századból való volna. Nincs egy szó nyoma Iszráel 722-ben történt elfoglalásának, említés se történik az akkor fogságba vitt 10 törzsről; nem szerepel benne egyszer sem Jeruzsálem, a főváros, de annak nyomasztó érzése sem, hogy Júda már nem sokáig bírja az asszír hűberadot és ittj a fogság árnyéka, stb. Mindez Jósiás korában oly korszer rütlenné teszi a Deuteronomiumot; Mózes korában ellenben oly korszerűnek s a viszonyok és körülményék hű tükrépének, hogy az ellenkezőnek bizonyítása csak egy úton-módon lehetséges: ha a Deuteronomium egy Isten által inspirált(?) kegyes csalonak a munkája, aki a Mózes korának viszonyait isteni inspiráció (?) folytán a legkisebb részleteiben restaurálni tudta egy évezreddel annak halála után. *Mivel azonban az isteni inspirációnak ilyen munkáját még Kállay sem hiszi, a jósiási kor szerzősége lehetetlen és tarthatatlan.*

Ezt a megállapításunkat újra meg kell tennünk, mert Kállay nem cáfolta meg az előbb is felsorakoztatott nagy nehézségeket, melyek a mózesi szerzőséget elvitathatatlaná, a Jósiási eredetet tarthatatlanná teszik. Ezeket a nehézségeket pedig hallgatással eltűntetni nem, lehet. Amíg a Deuteronomium van és lesz; ezek a nehézségek minden útját állják annak, hogy bármi másnak tekinthessék, mint ami: a Mózes korából származó hiteles isteni Kijelentésnek.

e) Túl van-é a modern kritika a „pia fraus“ elvén?

Kállay ötödik súlyos kifogása ellenem ez: »Ami pedig Síposnak a Deut.-tal kapcsolatos 'pia fraus' fejtegetéseit illeti: ezeken már rég túl van a mai bibliatudomány. Kár tehát Síposnak a Coleiisoból vett 70 éves és az Oettliből vett 40 éves elméleteket feleleveníteni (164—165. lap), mert rég meghaladott álláspontok ezek«: IÉ 18—19. 1.

Kállay itt megint nemcsakhogy fogadatlan, hanem tudatlan prókátornak bizonyul. Túlteng benne a tanítói ambíció. Tanítani akar mindenáron, ami önmagában szép és nemes vonás, csak az a baj, hogy *olyat akar tanítani, amit maga, sem tud*. Engem akar úgy feltüntetni, mint aki a mai modern tudomány álláspontjától 40, sőt 70 esztendővel elmaradt, de *éppen ezáltal leplezi le saját magát és árulja el botrányos tájékozatlanságát* éppen a legújabb modern kritikai kérdésekben. Mert ismétlenül kell, ha már a modern idegennyelvű tudományos munkákat nem is olvassa és önművelését teljesen « *elhanyagolja is, legalább a magyar nyelvű, de abból is legalább a saját szakjára vonatkozó, nagyon kevésszámú tudományos dolgozatot illenék elolvasnia, vagy legalább arról tudomást szereznie*. Ha ezt nem teszi meg és mégis vállalkozni mer egy a kor színvonalán álló tudományos kritikai tanulmánynak a megbírálására, sőt *jogtalan és alaptalan lekritizálására*; akkor olyan erkölcsi ballépést követ el, amelyért Isten és a magyar református egyház hívő közvéleménye előtt föltétlen felelösséggel tartozik.

Ha, Kállay elolvasta volna a már általunk idézett Deák János: A Deuteronomium kérdésének mai állása c. dolgozatát, — abban a folyóiratszámban, amelyben kevésszámú dolgozata, közül Kállaynak éppen egyik kisebb dolgozata is napvilágot látott, — akkor Kállay talán nem kockáztatná meg azt az állítását, hogy a »pia fraus« feltevésen a Deuteronomiummal kapcsolatban »már rég túl van a mai bibliatudomány«. A Theológiai Szemle, rövidítve TSz 1926, 3—6. sz.-ban ugyanis a négy »leglényegesebb« mai deuteronomiumi probléma közül a *harmadik* éppen ez: »III. A Deuteronomiumot találták-e meg Jeruzsálemben Kr. e. 621-ben s ez képezte-e alapját a II. Kir. 22:23-ban elbeszélt vallási reformnak? (Ös-Deuteronomium. Mikor keletkezhetett ez? Pia fraus, stb.)«: 807 1. *Hogy ez a kérdés, — mely Kállay szerint rég elintézett. — milyen égető, fontos és aktuális volt 1926-ban, tehát nem is olyan tülságos »régen«, mutatja az, hogy maga Deák J. hét teljes oldalt szentel kizárálag ennek a kérdésnek, tehát egész tanulmánya több, mint egyharmadát.*

Kállay, mint láttuk, nagyon nehezményezi, hogy elhangoltuk a modern kritika némely kisebbjelentőségű kérdéseiben az árnyalatok részletes tárgyalását és súlyosan elítéli

dolgozatomat, hogy »hosszasan foglalkozik a Deut. feltalálásával kapcsolatos 'pia fraus' feltételezésével. Védeni és men-teni akarja a modern kritikának ezt a szégyenletes érvét és el akarja üzni, le akarja tagadni, mint egy régi rossz álmot. Érzi, hogy a pia fraus magyarul mégis »kegyes csalást« jelent. Deák J. is ugyanígy beisméri: »Mert hiába, a 'fraus' mégis csak 'fraus', mégha mellé tesszük is a 'pia' jelzőt. S itt nem szabad még arra sem hivatkozni, hogy a 'megtaláltam' kifejezést nem kell oly szigorúan venni, mert hisz az abban az időben olyan frázis lehetett, mint a német nyelvben a 'befindet sich' annak a jelzésére, hogy 'van': TSz. 822—3. Akármennyire dehonesztáló is ez a feltevés a modern kritikára, el kell ismerni és nem lehet letagadni, hogy ilyen feltevés nemcsak volt, hanem van is! Ez a feltevés a Deuteronomiumot, Isten Igéjének ezt a fontos részét »csalás« eredményének tekinti. A könyvet a kritikusok szerint bizonyos személyek úgy csempésztek be a Mózes neve alatt kanonikus könyvvé és elhitették a királlyal is, a néppel is, hogy az valóban Istennek Mózes által kijelentett Igéje.

A »pia fraus« feltevést tehát nem lehet letagadással elütni és a múlt rovására írni. Hogy mennyire nem, azt mutatják-Deák J. kijelentései, melyeket a jelzett tanulmány 821—822 lapjain tett 1926-ban: »A deuteronomiumi alaptörvény, illetve az Ös-Deuteronomium keletkezésének idejére nézve *mind a mai napig(!)* két felfogás áll egymással szemben. Az egyik tábor, támaszkodva magára a történeti tudósítás szövegére... azt vallja, hogy Hükiás pap a jeruzsálemi templomban, a templom javítási munkálatai közben valóban *talált* egy törvénykönyvet ... Hogy a megtaláláskor a törvénykönyv ismeretlen, tehát viszonylag régi volt, az II. Kir. 22-ből kitűnik. Ennek a felfogásnak a hívei: Driver, Kautzsch, Kittel, Steuernagel, Klostermann, Smith-Rothstein, Valeton, stb.«

»Ezekkel szemben áll azoknak a *tabora(l)*, akik azt vallják, hogy a megtalálás tulajdonképen nem más, mint úgynevezett 'pia fraus', azaz csak Hilkiás pap tüntette fel úgy a dolgot, mintha találta volna a törvénykönyvet; a valóságban azonban az nem volt valami régi irat, de a júdai reformpártnak kevéssel 621 előtt kidolgozott törvénykönyve... Ennek a hívei: Reuss, Kuennen, Dillmann, Wellhausen, Stade, Cornill, Holzinger, Erbt, Staerk, Hölscher és mások(!); nálunk ennek a felfogásnak volt a híve Csengey s tudtunkkal ezt vallja Hornyánszky Aladár is.«

Minderről pedig Kállay nah fogalma sincs. Nem akar arról a *HdborróU* tudni, mely még *ma is* vallja azt a föltevést, melyető annyira szégyenl(?) A legsajászagosabb azonban az, hogy tanítványai előtt *sokat emlegetett kedves tanárának, Hornyánszky Aladárnak a véleményéről sem akar Kállay többé tudni*) Lehetséges, hogy Kállay az ő véleményét is

»rég meghaladott álláspontnak« tartja, de volt tanárának álláspontját le nem tagadhatja s el nem tüntetheti. Sőt! Nem tüntetheti el a modern kritika »pia franst« valló táborát sem,, hanem *el kell ismernie állításom tökéletes helyességét mun-kám 163. lapjáról:* »A legmarkásabb kritikusok (tehát távolról sem valamennyi!) a leghatározottabb egyértelműséggel állít-ják, hogy a könyv *pia fraus* eredménye«. Hogy pedig a *pia fraus* hipotézis milyen jellemző szilárdsággal tartja a maga álláspontját *miná a mai napig*, mutatja a *pia* traust szintén ellenző Deák Jánosnak e kijelentése: »A kérdés most csak az, hogyf melyik felfogás *valószínűbb*? Mert hogy exakt bizonyossággal végérvényesen ma nem lehet(!) eldönten a kérdést, az bi-zonyos«: TSz 822. 1.

Mindez a legkétségtelenebb bizonyossággal leplezi le kritikusom ítéleteinek jellegzetes fajsúlyát. Tájékozatlanság és tudatlanság minden téren: rosszakarattal és valótlan-ságokkal telt vádakkal párosulva. Eljárásáért és állításáért feleljen meg Isten és a történelem ítélozséke előtt!

Akármennyire *pellengére* állította is Kállay így saját magát a legfőbb kérdésekben, nem hallgathatjuk el **végze-tes botlásait és teljes tájékozatlanságát a kisebb részletkérde-sekben sem.** Ő, aki mindenáron azt a vádat akarja rám sütni, hogy nem ismerem a modern kritikát, más kritikusok szem-üvegen ítélek elevenek és holtak felett, anélkül, hogy magukat a kritikai véleményeket s munkákat olvastam volna, a »*pia Traus*« elméettel kapcsolatban nem átall ilyen kijelentést tenni: »Kár tehát Síposnak a Colensóból vett 70 éves és az Oett liből vett 40 éves. elméleteket feleleveníteni, (164—165. lap).« Fölösleges most azt igazolnom., hogy Colenso véleményére azért voltam kénytelen kitérni, mert azt a képtelen állítást kod-kázta meg a Deuteronomiummal kapcsolatban, hogy a »*pia frausnál*« egyenesen Jeremiás próféta volt a *falsarius*, tehát a *hamisító*. Elég itt rámutatnom egyszerűen arra, hogy KáZr lay Colensot és Oettlit egy kritikai iskolába sorozzu és úgy, tünteti fel őket, mint a *pia fraus* elméletnek egymástól 30 éves távolságban élő, tőlünk pedig 70—40 éves messzeségen álló csillagait, kiknek az. elméleteit én most fel akarom támasztani. **Ez a beállítás ismét egwik legbotránuosabb tévedése Kállaunak.** Oettlit, akit én a 165. lapon éppen a *pia fraus* elmélet leckéztetése miatt idézek, mint aki a leghevesebb ellenfele és ostorozó ja volt ennek a kritikai torzeszménynek, egyszerűen a *pia fraus* elmélet képviselőjének teszi meg! **Ez a vaskos dilettantizmus nem talál mentséget!** Nem, mert meg-történhet az az eset, — *ami persze szakember részéről elköp-zelhetetlen*, — hogy Kállay nem ismeri, mert soha nem hal-lott és nem olvasott Oettlitől semmit. Az azonban végtelen különös, hogy egy szaktudományos értekezés legalább kétszeri elolvásása és kétszeri, nyilvánosság előtt való megkritizálása

után, amelyben Oettlire legalább négyeszer történik hivatkozás és mind a négy esetben a pozitív kritikai iskola képviselői közzött, egy egyetemi tanár legnagyobb szórakozottsága és figyelmetlensége mellett is ne vegye észre, hogy ez a kutató mindenek lehet a híve, képviselője, csak a »pia fraus« elméletének nem! Hiszen a 140. lapon a nem is nagyszámú pozitív kritikai kommentár között már idézem Oettlit. A tárnyalt 165. lap idézetén kívül a 168. lapon a kultuszcentralizáció határozott tagadójaként idézem azt a kijelentését, hogy a kultuszcentralizáció ugyan egyik, »de sem nem a legere^detibb, sem nem a legsúlyosabb« követelménye a Deuteronomiumnak. A 169. lap 131. jegyzete meg azok között említi L Oettlit, akik szerint a Jósiás korából való származás esetén a Deuteronomium tömve van történeti és törvényi anyagában is anachronizmussal. *Hogy lehet hát akkor Kállaynak Oettli »elméletéről« beszélni, akinek semmiféle külön elmélete nem volt, ellenben vallotta, hogy a Deuteronomium az Isten Lelkének inspirált alkotása, egységes mű, gondolatai és nyelve egyöntetű, anyaga lényegében eredeti mózesi s az egész könyv feltételezi a P törvényét. Ilyen embert a pia fraus vallói közé keverni: szégyen olyan »tekintély« részéről, mint amilyennek kritikusomat tartotta eddig az egyházi közvélemény.*

i) A legújabb deuteronomiumi elméletek kérdése.

Míg Kállay Colenso és Oettli »elméleteinek« a felemítését kifogásolja, *hatodik* kifogásul ilyen hiányokat emleget ismét: »Ehelyett sokkal jobb lett volna a Deut.-tal kapcsolatos kiegészítési és okmány elméletet s azok képviselőit felemlíteni s az ő elméletükkel foglalkozni (Steuernagel 1912, Hampel 1914, Hölscher 1923, Horst 1930). Néhányat említ közülük, de elméleteiket nem»: IE 19. 1.

Milyen különös az első pillanatra ebben a kifogásban az, hogy Kállay kifogásolja pl. Hölscher elméletének elhanyagosát, — akinek az elméletéről, — mint előbb láttuk, — halvány fogalma sincs. Avagy nem ez a Hölscher-é az, aki a pia fraus elvének az egyik legújabb, legmarkánsabb és legjelentősebb képviselője? Erről a Hölscherről és ennek a legjellegzetesebb felfogásáról pár sorral előbb még egy betűt nem tudott Kállay, és a Hölscher által vallott pia fraus elméletről azt a kijelentést tette, hogy rajta »már rég túl van a mai bibliaiudomány«. Joggal kérdezhetjük tehát, honnan vette Kállay a Hölscher nevét? Hol hallott annak elméletéről? Mit hallott erről az elméletről? Továbbmenve pedig: Honnan veszi magának azt az erkölcsi bátorságot, hogy amiről a leghalványabb fogalma sincs, azt a nagy nyilvánosság előtt

számon kérje olyan valakitől, s annak a nem tudásával meggyanúsítson olyan valakit, aki munkája elkészítése közben a leglelkismeretesebben foglalkozott ennek a kutatónak munkáival és elméletével, sőt annak az elméletét munkájában tárgyalta is.

Ha Kállay nem sajnálta volna a fáradságot, — amit különben, mint kritikusnak, becsületbeli kötelessége lett volna megtenni, hogy átolvasta volna és figyelmesen olvasta volna könyvemet, akkor a 144. lapon megtalálta volna Kölscher munkájának nemcsak a címét, hanem elméletének azt az állítását, amely mindenestől fogva jellegzetes felfogására nézve s amit így fontos volt megemlítenem, hogy a *Deuteronomium* fogáság-* utáni eredetű és Kr. e. 500 körülről való. De szerepel Hölscher, mint akit Horst kritizál, Horsttal, Hempellel — és nem Hampellel- és Steuernagellel együtt a 151. oldalon is, csakúgy, mint a 136. lap bibliográfiájában. Mindezt Kállay csodálatosképpen nem vette észre! Minden lelkiismeretfurdalás nélkül írja le a mondatot: »Néhányat említ közülük«, de arra nincs ‚elég lelki ereje és belső indítéka, hogy utána nézzen, vajon igaz-é, amit a papírra leírt? Mert hogy nem »néhányat«, hanem valamennyiüket említem, az az idézett lapokról az első pillanatra- megállapítható.

Mihelyt elolvassuk itt az idézett mondatot, világos itt az erőszak, amellyel Kállay a rágalmak számát szaporítani akarja munkámmal szemben. *Egyik mondata megcáfolja a másikat.* Először azt követeli, hogy »jobb lett volna« az idevonatkozó elméleteket »s azok képviselőit felemlíteni«, a másik mondatban pedig már elismeri, hogy »néhányat említ közülük«. Tehát itt Kállay elismeri, hogy részben mégsem igaz az előbbi mondat. Persze könyvem adatai végzetesen rácáfonnak mindkét állítására, mert nemcsak, hogy az említett írókat találja meg bárki munkáikkal együtt felemlítve, hanem még sok egyebeket is, akik époly fontosak, sőt fontosabbak a modern deuteronomiumi kritika szempontjából, mint ezek. **Ugganilijen alaptalan** persze az az állítás is, hogy ezeknek a kritikusoknak az elméleteivel nem foglalkozom, mert mint láttuk, Hölscher álláspontját külön pont alatt említem. Hogy az elméletek részletes tárgyalását és ismertetését nem öleli fel munkám, az természetes. *Hiszen azoknak ismertetése és kritikája önálló kötetek és munkák feladata.* Annyit azonban, amennyire az általam kitűzött célok elérése szempontjából szükség volt, annyit felemlítettem. A modern deuteronomiumi elméletek módosulásai a régebbi kritika alapvető felfogásának. *Ezt az alapvető felfogást kellett kritizálnom.* Ezzel együtt esnek „ és dölnek az újabb modern elméletek is. A modern problémák ismertetését különben elvégezte nagyjából Deák J., ki-nek munkáját bibliográfiámban említem is. Őt ismételnem fölösleges lett volna.

Steuernagel álláspontja és elmélete több, mint 35 esztendős, s még a múlt századból való. Az egyes és többesszámú parancsok szerint való felosztás tehát nem 1912-ből származik, hanem jóval előbbről. Ezzel részletesebben foglalkozni fölösleges lett volna.

9. A POZITÍV KRITIKA ÉS A PAPI KÓDEX.

a) Nagy problémák — erőtlen érvek.

A Pentateuchos isteni kijelentésének, a Mózes törvényhozói munkájának dandárját, tehát legtekintélyesebb hánnyadát «és legjavarészét alkotja az az anyag, amelyet a modern kritika kitépve természetes összefüggéséből egy külön, önálló forrássá desztillált ki és Papi Codexnek nevez. A feltételezett négy nagy pentateuchosi forrás közül messze kimagaslóan *ez a legterjedelmesebb és a legnehezebb problémákat adó*. Hiszen ez a P forrás végigvonul a Genezisen, magába öleli az, Exodus jó részét, hozzáartozik a Leviticus egészen és idecsatlakozik a Numeri túlnyomó nagy része, sőt bizonyos fejezetek és részek még a Deuteronomiumból is. Eltekintve ettől a hatalmas terjedelemtől, a *Papi Codexszel kapcsolatban lépett be a kritika történetébe a legnagyobb forradalmi konцепció*, mely szerint ez az eleitől fogva legelsőnek és legrégebbnek tartott mózesi munka a valóságban az egész Pentateuchosbah a legkésőbbi és legifjabb résszé lett. 1866-ig ezt a részt tartották a legrégibbnak. Az új megállapítás szerint a fogság* és fogsgáutáni idők papi íróinak Mózes neve alatt forgalomba hozott munkája ez. Nyilvánvaló, hogy *ez a forráshipoth.ézis váltott ki legtöbb vitát, legszamosabb ellentmondást és ez elé tornyosultak és tornyosulnak a legnagyobb akadályok*. Az ellentét itt a legnagyobb, de nemcsak a pozitív kritika részéről, hanem a negatív kritikusok egymás közötti véleményében is.

Jellegzetes, hogy Kállay munkám kritikájában *éppen ennek a, legnagyobb, legfontosabb forrásnak a kérdéseit meri legkevésbé fesztegetni*. A P forrással kapcsolatban összes megjegyzéseit minden össze 32 sorban tárgyalja, ugyanakkor, amikor egyetlen olyan alapjában véve jelentéktelen kis tárgyi ellenvetésnek, mint a Gen. 36:39 sk., egyedül 33 sort szentelt. Azzal tehát többet foglalkozott, mint az egész Papi Codexszel együttvéve. Még hozzá, mint látni fogjuk, ellenérvei, illetve kifogásai *bevallottan nem kizárolagos erejűek, hanem az összes eddigi érvekkel összehasonlítva, viszonylagosan is a leg-*

gyengébbek. Mintha a nagy kritikus szárnyai itt letörtek volna,, — éppen a legfontosabb feladata és legdöntőbb ütközete előtti Mert itt vártuk volna a bizonyítékok tankszerű dübör-gését és az érvek minden ellenvéleményt legázoló és elsöprő záporát. Hiszen itt óriási különbségekről van szó! A modern kritika előtt rendkívüli jelentőségű lehetőségek kínálkoznak ennél a forrásnál arra, hogy ellenállhatatlan bizonyossággal és megcáfoltatlan adatok ezreivel bizonyítsa azt a több, mint ezer éves időkülönbséget, mely a Biblia önbizonyásága és ú modern kritika feltevése szerint a kódex keletkezési idejében van. Mert ha igaz az a modern feltevés, hogy a P a fog-ság utáni, akkor ennek olyan jellegzetes és kétségtelen jogi,, történelmi, társadalmi, gazdasági, földrajzi, szociológiai, kul-turális, stb. *bizonyítékainak* kell lennie, hogy azokkal szem-ben egy évezreddel korábban való szerezetetésnek még a le-hetősége se jöhessen egy pillanatra se szóba. Ha a modern kritikai feltevés lehetősége egyáltalán szóba jöhet, akkor a modern kritika adatainak itt egyenesen abszolút erejüknek kellene lenniök. Hiszen egy ezredév óriási idő, nemcsak a mi korunkban, de még oly messzi időkben is! Iszráel oly hosszú idő alatt, mint a magyar honfoglalás és a millénium közötti kor, minden tekintetben gyökeres változásban ment keresztül. Feltételezheti azt józan eszű ember, hogy valaha valaki ké-pes Tett volna erről a Tapi Codexról eltüntetni azokat a kétségtelen ismertető jegyeket, melyek egy évezred különbségét takarták és bizonyították, — akár pro, akár contra?! Ha nem, akkor hol vannak ezek a jegyek, adatok és bizonyítékok, melyek! megsemmisítőleg igazolnak? Hol maradt ezekkel Kállay? Hiszen munkámban ä modern kritikát olyan bizonyítékokkal szorongatom, amelyekre, ha igaza van, döntő feleletet, könnyű cáfolást lehet adni. Sajnos, a felelet és a cífolat elmarad tel-jesen és a 32 sorban egy fiát sem lehet felfedezni. Régi kap-tafára, monoton ismélésekben jönnek elő a már ismert kifo-gások: *adatok nélkül!*

b) Egy általánosságban mozgó kifogás — magyarázat nélkül.

Kállay a P-re vonatkozó, több mint 50 oldalra terjedő, pozitív érveim ellen való hadakozását ezzel az általános és felelőtlen kijelentéssel kezdi: »Ami Síposnak a Papi Codexr© vonatkozó fejgezetét illeti, itt is — értem különösen a tör-ténelmi érveléseit — a régi mederben halad s jórészt megint Orr nyomán: IÉ 19. 1. Először is a történeti érvek vagy igazak vagy nem, vagy bizonyítanak vagy nem. Itt nem le-het »régi mederről« és új mederről beszélni! Hogy mit ért Kállay a »régi meder« alatt és mi volna az az »új meder«,

azt persze egy szóval sem árulja el. Így legalább senki sem érti, mit akar mondani. Kállay ugyanis óvatos, hogy kijelentéseit valahol nehogy tényekkel, vagy adatokkal támassza alá, — annak ellenére, hogy ezt a RÉ-ben határozottan megígérte.

Mert ha kifogása van a »régi meder« ellen, akkor mondja meg, hogy *miben nyilvánul a hiba s melyek azok a részek, kirívó példák, kivetésre méltó adatok, ósdi bizonyítékok, eredményt vesztett érvek*, amelyek alapot adnak lelkismeretes kritikusnak, hogy a szerzőt figyelmeztesse azoknak a mellőzésére, vagy tarthatatlan voltára. Mert így általában a P-re vonatkozólag és különösen a »történelmi« érvekre vonatkozólag sem jómagam, sem *senki a világban nem tudja eldöntení, hogy mit kifogásol Kállay*. Csak egyet láthat mindenki. Amit már eddig is lépten-nyomon láthatott. Ez pedig az, hogy *Kállay mesterségesen próbálja szaporítani, sőt tenyészteni a kifogások számát*.

c) Amiért a pozitív kritikus felelős, de a modern kritikus nem!

Hogy kritikusom nem kisigényű ember — másokkai szemben, — azt újra és újra, valljuk be unásig, — kifejezésre juttatja, minden egyes résznél jól ismert, de eddig mindig csödött mondott kifogása: *irodalmi tájékozottságom hiánya*. Most is ex cathedra hallatszik az indignálódás: »Itt is elvártam volna Sípostól, hogy figyelembe veszi a Papi Codex kettősségeire vonatkozó, von Radtól származó legújabb (1934) elméleteket«: IÉ 19. 1. Ezt a nehézményezést minden esetre illő megszeppenéssel veszem tudomásul. De talán mégsem minden megjegyzés nélkül!

1. Ha ugyanis 1937-ben nagy bűnül is lehetne *esetleg* felróni valakinek, hogy nem vesz figyelembe egy 1934-ben megjelent munkát, — mely különben egy gyűjteményes sorozatnak hazánkban nehezen, vagy egyáltalán nem is hozzáférhető száma, — *ugyanezt 1935-ben már sokkal nehezebb volna megtenni* Már pedig az 1934 végén megjelenő, tehát csak 1935-ben hozzáférhető munka fel nem említése és »figyelembe« nem vétele miatt akarja Kállay megróni *1935-ben nyomtatásban megjelent munkámat*, amelyet előzőleg még vizsgálatra, kellett beszolgáltatnom írogépelt másolatban. Nyilvánvaló, hogy *ezt csak meggondolatlanul, elhamarkodottan, a minden áron való kritizáláshevében tehette*, nem pedig mint a tényekkel számoló, minden lehetőséget alaposan mérlegelő komoly ember. Hiszen nemcsak a szaktanulmány megírására kell megfelelő hosszúságú idő, hanem egy ilyen sorozatban megjelenő tanulmányról való tudomásulvételhez is. Ezt a tanulmányt például leghamarabb csak 1935-ben megjelenő folyó-

iratok folyóiratszemléjében találhatjuk említve, — még hozzá nem is mindegyikben, — tehát a róla való tudomásulvétel, beszerzési idő, áttanulmányozás minden olyan föltételeket teremtnek, melyeknek eleget tenni egy 1935-ben megjelent munka szerzője, nem csoda és nem bún, hogy nem tudott.

2. Föltéve mégis, de meg nem engedve, hogy mulasztás történt, meri-é azt állítani Kállay, hogy ez a munka radikálisan befolyásolta volna pozitív álláspontomat? Van-é von Rad munkájának csak egyetlen olyan megállapítása, amely tanulmányomnak csak egyetlen állítását vagy adatát végérvényesen megdöntötte, vagy módosította volna? *Olyan munka-é ez, amelynek tudományos és elvi alapjai nem tartoznak a modern kritika azon alapvető dogmái közé, melyeket munkámban gyökerükben fogtam meg és legmélyebb fundamentumaiban döntöttettem meg?* A szerző álláspontjáról nézve tulajdoníthat-é bárki is nagyobb fontosságot e munkának a pozitív kritika szempontjából, mint amit megérdemel: *kritikatörténeti érdekesség,, bibliográfiai adat, eszméltető példa arra, hogy a felosztási hipothézis mint halad tovább a szöveg felaprázásában, a rétegek mesterséges szétválasztásában egészen ad absurdum., amikor már majd nem lehet felosztani mást, csak saját magát.* Végzetes mulasztás tehát egyáltalán nem történt volna von Rad munkája kihagyásával, mert hiszen *azzal részletesebben úgy sem foglalkozhattunk volna, kitűzött célunknál lógya.*

3. Ha a nehezményezett munkát a radikális kritika szempontjából nézzük is, akkor sem forog fenn helyrehozhatatlan mulasztás. *Hiszen ez a munka nem valami forradalmi újítási, nem valami történelmi fordulatot, sem nem valami hallatlan fölfedezést jelent a modern kritikai mezőkön,* hanem csupán a P-vel kapcsolatban a kódex felosztásának egy újabb változatát és módosulását jelenti be, mint jóakaratú hipothézist. *A P több forrásra, különféle rétegeződésre való felosztása már régi keletű,* hiszen maga Wellhausen már három forrást különböztet meg: Ph, Pg és. Ps jelzéssel. A felosztás, forrás-elkülönítés azóta a legeiképzelhetetlenebb gazdagsággal burjánzik és *egyénenként más eredménnyel végződik,* von Rad is hozzájárult ehhez a szabad szórakozási formához azzal, hogy/ a P forrásban, a Gen. 9:1—4. stb-ból kiindulva két parallel — egy régibb és egy ifjabb, — recenziót különböztet meg, bizonyos »theológiai függelékkel« megtoldva. Aki azonban a modern kritika legújabb, azóta eltelt idejének érdeklődését ismeri és figyelemmel kíséri, — ami Kállay véleményén nem látszik meg, — az egyszerre megállapíthatja, hogy von Rad munkája nagyobb hullámokat és számottevő érdeklődést magukban a kritikai körökben sem váltott ki, sem pro, sem kontra. Éppen ezért érthetetlen Kállay követelődzése éppen ezután az egy munka után.

4. Jellemző Kállayra, hogy von Rad munkáját — tel-

jesen alaptalanul és minden érdemleges bizonyíték nélkül — a P. C. kritikája »legújabb fázisának« nevezi. „Ezt a megál-lapítását egyetlen komoly modern kritikus sem osztaná. A von Rad munkája semmiképen nem képvisel »fázist«, mert távol áll az ilyen korszakalkotó jelentőségtől. Ezt csak a józan ítélet hiánya és a kritikai tudományokban való teljes járatlanság állíthatja olyan magos piedesztára, mint Kállay teszi. Állításom verifikálása nem lesz nehéz senki számára.,

5. A von Rad 1934-ben megjelent munkájában Kállay »elméletieket« talál. Ez az elszólása azonnal elárulja, hogy *von Badot nemcsak hogy nem ismeri, hanem még Amit hal-lott, vagy olvasott róla, azt sem értette meg.* Világos külön-ben mindenki számára, hogy »a Papi Codex kettősségeire vonatkozó, von Radtól származó legújabb (1934) elméletekéről szó sem- lehet, mert ez a mondat azt tételezi fel, hogy nevezett író 1934-ben több elméletet állított jel a PC-re vonatko-zólag, melyek vagy kiegészítik, vagy hatályon kívül helyezik¹ egymást. Ez azonban nem felel meg a tényeknek, mert von Radnak a PC-re vonatkozólag 1934-ben csak egyetlenegy mun-kája jelent meg, melyben ő nem adhatott »a PC kettősségeire vonatkozó elméleteket«, hanem *csak egy elméletet*, amelyet fentebb említettünk. Elvárhatta volna azonban Kállaytól mindenki, hogy ha egy munkát idéz, vagy annak ismeretét mástól »elvárja«, *legalább maga ismerné azt és lenne tiszta-ban annak legalább általános tartalmával.* Ez azonban, mint látjuk, most is elmaradt.

6. Érdekes elgondolkozni azon is, hogy miként történhetik az, hogy Kállay a P-re vonatkozó legújabb radikális irodalomból *csak egyetlen munkát idéz*, mint amellyel nem foglalkozom s Amit nem idézek. Felvetődhet a kérdés: ha a szerző *csak* ezt az egyetlenegy munkát nem idézi, a többet pe-dig i^en, akkor miért kell éppen emiatt az egy miatt felelősségére vonni? Mert Kállay arról hallgat, hogy különben *min**-den számbajöhető és jelentős munkát megemlítek tanulmá-nyomban és nem hallgatom el az olyan nagy horderejű mun-kákat, mint Eissfeldt 1922, Löhr M. 1924—25, Schmökel 1930, Smith J. M. P. 1931 és Alt 1933, munkáit, kik együt-véve, sőt közülük az olyanok, mint Löhr és Alt magukban is külön »fázist« jelentenek a kritika történetében. Kállaynak persze ezek a kutatók nem számítanak, mert ezeknek munkáit megemlítem. Még) az sem baj, ha ezekkel részletesebben, ami különben természetes, nem foglalkozom. Neki csak von Rad elhallgatása fáj. Ő ott találja a legnagyobb mulasztást. Az azonban, hogy pl. az ugyancsak 1934-ben megjelent, de ugyan-csak gyűjteményes sorozatban kiadott korszakalkotó munkát: Alt: Die Ursprünge des israelitischen Rechts, melyet Albright: The Archaeology of Palestine and the Bible, 1935,, 242—3. lapjain »Wellhausen Prolegomenaja óta a héber törvény ta-

nulmányozásához a legfontosabb szakmunkádnak nevez, nem említtem, — szintén jól érthető okból, — az nem fáj Kállay-nak. Pedig ez a munka nem is a magunk, hanem mások ítélete alapján talán inkább korszakalkotónak volna tekinthető s in-“kább »fázist« képvisel, mint von Bad tanulmánya. Nemcsak általános magasabb tudományos szempontból, hanem azért is, mert szakszerűsége nem a szöveg szétrombolásában merül ki, és az iszráelita * törvények eredetét és természetét illetőleg bizonyos reakciót képvisel a konzervatív felfogás felé, s azoknak járészét Izsráel történetének nomád korszakába viszi visz-sza. Kállay persze erről tudomást nem vesz még 1937-ben sem és rendületlenül strucc-szemüvegen ítélt meg minden: a saját tudásának és tájékozottságának szüklátókörű szemüvegen. Ez azonban nem egyetemes, nem univerzális és így nem is objektív szempont. Már pedig egyetemes szempontok szerint készült munkánkat egyetemes szempontok figyelemmel tartásával lehet csak igazságosan megkritizálni.

A modern kritika legújabb eredményeinek számonkérése tehát /tt is nemcsak hogy jogosulatlannak, hanem egyúttal nagyon is egyoldalúnak bizonyult. Von Rad fontos, mert egészen radikális. AJL igazán kiváló és széles körben elismert Alt, noha, modern kritikus, már kevésbé az, mert némi pozitív tendencia van benne. A tudományos lelkismeret mérlege tehát nagyon is kíríván ingatag és szeszélyes.

Akármennyire is törekedtünk azonban munkánkban arra, hogy a modern kritika legújabb állásfoglalását figyelembe vegyük és akármennyire hiánytalannak találtatnánk is e tekintetben, nem adhatjuk fel azt az elvi álláspontunkat, hogy a pozitív kritikának joga van a negatív kritika eredményeinek figyelembevétele nélkül is, teljesen önállóan és függetlenül minden más irány eredményeitől, dolgozni, kutatni és adattaival bizonyítani. Ez az egészen önálló, független és sajátos út azonban sokkal kevésbé tudománytalan, mint az a modern kritikai út, mely nem veszi tekintetbe nemcsak a pozitív kritikai tábor legújabb eredményeit, hanem még saját tudományos álláspontja megállapításait sem!

A modern kritikus dolga tehát könnyű. Ő nem felelős a saját véleményén vagy helyesebben a kedve szerint választott forrásmunka eredményein kívül senki másnak a véleményéért. Ő mondhat, amit akar. Fő. hogy »modern« legyen, »radikális« legyen és hogy a modern radikális kritika alapelveihez és dogmáihoz hü maradjon. A pozitív kritikusnak viszont quasi kötelessége minden radikális kritikus véleményét megcáfolni, azzal részletesen foglalkozni, az ellen »tudományos érveket« felsorakoztatni s végül — bocsánatot kérni, hogy mert szólni. Sőt! Ennek fejében még mindig köteles elviselni a vádat, hogy még így sem »tudományos«, még így sem »áll a tudomány legújabb, mai álláspontján«, tehát szakszerűtlen.

Ez alól az ítélet alól kivonni magát sehogy sem sikerülhet, mert ha minden megtett is és minden akadályt ledöntött is, a modern kritika számára még ez sem lesz »elégséges«, még kevésbé »kielégítő«.

Amiért tehát a pozitív kritikus mindig felelős a radikális kritika szerint, azért a modern kritikus már nem felelős. A negatív kritikus számára saját múltja, saját történelmi öröksége, saját képviselői nem kötelező tényezők, mert nála a saját történetéhez való hűtlenség, a modernség, a mindig újság az egyetlen cél és egyetlen tudományos lehetőség. ~Ugyamokkor a pozitív kritika számára egyenesen tilos a saját történelmi örökségének hordozása s még inkább tűrhetetlen saját jelfogásának minden másra tekintet nélkül való pozitív, rendszeres és önálló kifejtése. Ha ezt meg meri tenni, akkor: *tudománytalan és korszerűtlen*. Ha pedig ezt úgy próbálja megtenni, hogy közben a radikális kritika múltjára és jelenére is tekintettel van, akkor a megbélyegző vág ellene ez: *apologetika!* Így hát a pozitív kritika mindig hibás, és tudomány soha sem lehet. A Kállay és iránya ilyen beállítású vágai ellen egyszer s mindenkorra tiltakozunk és az igazi tudomány nevében felemeljük szavunkat. A tudományos diktatúra korának hajnala még nem virradt föl, akármennyire is készíthetik, azt a német radikális kritikusok évtizedek óta. Még kevésbé süthet ki ennek az iránynak napja itt nálunk, Magyarországon az olyan epigonok hangszerelése alapján, mint a Kállayé. Mielőtt lábra kapna, el kell halnia, mielőtt bírói székbe ülne, kell, hogy detronizálja a feltörő hívő magyar református öntudat. A pozitív kritika virágkorának pedig ennek az öntudatnak a kibontakozásával egyenes arányban kell feltörnie, munkába szállnia és diadalmaskodnia, hogy kitermelje az igazi, hívő, építő, tudományos bibliakutatást.

d) Az elégséges ok szerepe a pozitív és negatív kritikában.

A pozitív kritikának legnagyobb kérdése a negatív kritika felé az, hogy mi lenne az az elégséges ok, amely a negatív kritikát bármelyik bibliai kérdésben meg tudná győzni a Biblia adatainak igazságáról? Sokkal helyesebben fogalmazzánk azonban meg ezt a kérdést, ha egyenesen azt kérdezzük: *lehetséges-é egyáltalán ilyen elégséges ok ah ovo a modern kritika számára?* Ha a kritikai legfőbb alapelveteket! visszaidézzük, rá kell jönnünk, hogy *ilyen elégséges ok a negatív kritika számára már eleve, tehát elvileg ki van zárva.* Akkor, amikor a kritika kiindulópontja a ráció, az evolúció, az okok immanens magyarázata, akkor a legkevésbbé lehet arra számítani, hogy a kritika valaha is meghódoljon a Biblia ön-

magával szemben támasztott igényei előtt s ne próbáljon mindenáron a Biblián *kívül álló* elveket, eszméket, gondolatokat: egyszóval a saját előítéleteit belemagyarázni a Bibliába.

Ilyen előzmények után nincs semmi meglepő Kállay jól betanult leckéjének újból való ismétlésén: »igyekeznie kellett volna megcáfolni azokat az irodalmi és vallástörténeti okokat, a történelmiekről nem is beszélve, melyek ma már biztosá teszik nemcsak a P. C. önálló léjtogosultságát, hanem exilium utáni keletkezését is. Amit Sípos ezek megcáfolására a 189. köv. lapokon felhoz, azok jórészt Orr, Kittel és Raven állításai és sem ezek, sem az újabb Wienerre való hivatkozás nem elég: ségesek ahhoz, hogy megcáfolják a mai pentateuch kritikának azt a szilárd meggyőződését, hogy a P. C. törvényei nagyon jól megérthetők úgy, hogy ez a babylonai fogásban, vagy utána keletkezett írásmű«: JÉ 19. 1.

A fenti érvelésben felfedezheti még a legprimitívebb gondolkozás is, hogy *olyan tételet akar bebizonyítani, amelyet saját-maga már eleve megcáfolt*. Kállay itt azt akarja bebizonyítani, hogy a szerzőnek »igyekeznie kellett volna megcáfolni« bizonyos irodalmi, vallástörténeti és történeti okokat, de *ezt nem tette meg*. Hogy azonban ez a »*kellett volna*«, mégis meg-történt és *igyekeztem is* megcáfolni ezeket az érveket, *bizonyítják Kállay saját szavai* a következő mondatban: »Amit Sípos ezek cáfolására a 189. köv. lapokon felhoz«, majd ismét; »sem ezek, sem az újabb Wienerre való hivatkozás nem elég-ségesek ahhoz, hogy megcáfolják« a mai kritika álláspontját. **Igg hazudtolja meg Kállay saját magát** és így bizonyítja be az olvasó előtt, hogy milyen tiszta szándékú, milyen józanítóló-képességű és milyen elfogulatlan kritika ítélmérlege alá került tanulmányom. Ha ez a kritika olyan széleskörű, olyan ügyes, olyan mély logikájú volna, mint amilyen nagyon kirívóan elfogult, naiv és ártó szándékú, akkor talán nehéz helyzetbe hozta volna a szerzőt védekezése közben. *A szándék azonban nagyon is átlátszó*, a lóláb letagadhatatlanul kilóg s a kifogás és a vág a kritikusra fordul vissza. *Maga a kritikus üti agyon a saját kifogását* és önmaga árulja el a közönségnek, hogy a szerző igenis igyekezett megcáfolni az irodalmi, vallástörténeti, és történelmi okokat, melyekre a P. keletkezésénél a modern kritika hivatkozik.

A következő kitételét pedig: »a történelmiekrol nem iSF beszélve«, egyenesen kétszer is *valótan állításnak* *bizonyítja Kállay saját maga*. Nemcsak a következő mondat idézett kitételeiben árulja el magát, hogy ezekkel is foglalkozom, hanem *elszólta magát már a P kritikájának a legkezdetén*, amikor a legelső mondatban a P-re vonatkozó fejtegetéseimet és »itt is« »*különösen a, történelmi érveléseit*« kifogásolja, hogy az »a rég: mederben halad«. Figyelmes, sőt kevésbé figyelmes olvasók előtt tehát már *magából a kritikából*, Kállay sza-

vaiból kiviláglik, hogy itt igenis »igyekeztem« megcáfolni a modern kritikának elsősorban és főként a — Kállay; által különösképen letagadott és hiányzónak talált, — történelmi érveit. Aki pedig, Kállay val ellentétben, még a munkámat is megnézi és **legalább a fejezetek címeit elolvassa**, azonnal látja, hogy itt ismét a valótlanságok birodalmába ment Kállay »*tudományos*« érvért és vádjainak legfőbb kovácsa ismét a saját rosszindulatú fantáziája volt. A címek ilyen csupa történeti jellegű kifogások tárgyalását árulják el: »13. A Papi Kódex létrejöttének hihetetlen körülmenyei« 187—189. 1., »14. Történeti valószínűtlenségek a kritika szolgálatában« 189—193. 1., »15. A Papi Kódex által feltételezett történeti, társadalmi és kulturális viszonyok« 194—203. 1., stb. Csak ezek a címek magukban 18 oldalt ölelnek fel a P-vel foglalkozó 57 oldalból,, mely szintén *kizárolag csak a kritika történeti* érveinek cáfolásával és a pozitív történeti indokok elősorolásával foglalkozik. *Hogy lehetne hát szó Kállay állításának egyetlen egy százaléknyi igazságáról is*, mikor arról ír, hogy »igyekezni Kellett volna megcáfolni« a modern kritika történeti érveit?! Hátha még mindehhez hozzáveszem azt, hogy a P-vel kapcsolatos egyéb pozitív érvek felsorolásánál az adatok és bizonyítékok ismét túlnyomólag történetiek, mégha azok esetleg a filológia, vagy a tudományok egyéb területeiről valók is! *Hi-szen a történeti szempontokat, éppen a szereztetési kor kér-deése miatt, sehol sem hagyhattuk figyelmen kívül.*

Mikor Kállay kifogásaiban az Önellentmondásokon átvergődik, végső menedékként minden különösebb megokolás-, tehát *elégséges ok adás nélkül* kijelenti, hogy Orr, Kittel, Raven, Wiener véleményeire támaszkodó bizonyítékaim »*nem elégségesek* ahhoz, hogy megcáfolják a mai pentateuchkritikának... a szilárd meggyőződését«. Mint előbb is említettem már, a radikális kritika s/zámára természetesen soha nem lehetnek »elégségesiek« a pozitív kritikai érvei.

Van azonban egy pont, ahol a modern kritikát meg lehet fogni, ahol teljes fegyverzetlensjégét ki lehet mutatni. Ez a pont az, ahol *bizonyítani* kell! Kállay ebben az esetben is, éppen ezt az egyet felejtette el! Adós maradt annak a magyarán való megmondásával, hogy *miben »nem elégségesek« a mi cáfolataink?* Melyek azok a pontok, ahol tévedünk? Mik azok az adatok, amelyek hamisak? Hol vannak azok a MV-zonyítékok, amelyek megbízhatatlanok és kimutathatólag használhatatlanok? A kritikus számára minden nyitva vannak a nagyszerű lehetőségek arra, hogy *bizonyító adatokat* soroztasson fel a kifogásolt részekkel szemben! *Miért nem használta fel ezt a lehetőséget Kállay, mikor erre adott szava is kötelezte?* A nagy általánosságokban mozgó, csupa hangos vádakkal teli, üres kifogások helyett *miért nem adott konkréatumokat?* Ha azt írta nagy indignálódva a RÉ 412. lapján,

hogy; »Megnyugtathatom Sípost, hogy nem tartozom azok közé, akik, — ahogy írja — 'az általában szokásos kritikai gyakorlat szerint' állításaikat nem tudják, vagy nem akarják bizonyítani«, — **miért nem váltotta be szavát éppen a szaktudományi résznél**, ott, ahol *bizonyítani* lehet, és miért merül ki »részletesebb«, vagy »elég 'kimerítő'« kritikája újra általános felelőtlen ítéletekben és alaptalan kijelentésekben? Ennek a következményeitől könnyen megkímélhette volna magát és a közönséget Csak *bizonyító adatokat* kellett volna felsorakoztatni. *Ilyen bizonyítékai azonban nincsenek.* Azok híjján kénytelen volt újra a megkezdett úton haladni tovább, még mélyebbre, még veszedelmesebb ítéletekre, *hogy ezekkel feledtesse el a közönségnek s nekem már előbb megtett igéreiteit.* Mi azonban nem felejtünk oly könnyen! Ezért kell a leghatározottabban megmondanunk, hogy *egyszerű apodiktikus szólamokkal, tekintély alapján tett felsőbb kijelentések* kel az elégségeség, vagy nem elégségeség bizonyítása a legtávolabbról sem intézhető el.* Ide tények, adatok, *bizonyítékok* kellenek, amiket nem pótolhat a tudomány területén semmi más.

Kállay is, a modern kritika is *a tényektől, az adatuktól és a bizonyítékoktól idegenkednek leginkább.* Sokkal jobban szeretnek elméletekről, feltevésekéről, valószínűségekről, lehetségekről beszálni, mint tényekről és pozitívumokról. A tényektől és adatuktól való irtózásukat, »tudományos« álláspontjukat nem átallják néha szép szóval »meggyőződésnek« is nevezni, így beszél Kállay is érveimmel kapcsolatban arról, hogy ezek »nem elégségesek ahoz, hogy megcáfolyják a mai pentateuchkritikának azt a szilárd meggyőződését«, hogy a P fogáságutáni eredetű. Akármennyire is tisztnünk íveli a mai kritikának ezt a »szilárd meggyőződését«, *tanulmányunkban nekünk mégsem a meggyőződésekkel és kell tiszteiében tartanunk, vagy megértenünk, hanem a Biblia adatait és egyéb más bizonyítékokat kellett mérlegre vennünk és egy organikus egésszé kiépítenünk.* Az a »szilárd meggyőződés«, — legyen az a modern kritikáé, vagy másé, — *amely nem állja ki a tények, az adatok, a bizonyítékok ellen- és tüzpróbáját,* — legyen bár százszor olyan »szilárd« is, ~ szak szubjektív vélemény, alaptalan feltevés, fantáziajáték! Az ilyen »meggyőződés« rossz meggyőződés, hamis meggyőződés, alaptalan meggyőződés. Az ilyen meggyőződésnek egy orvosszere van: jó meggyőződéssel kell kicsérálni. A meggyőződés csak akkor lehet jó és igazán szilárd, ha biztos és helyes tényeken, igazságokon, tapasztalatokon, tudományos adatokon épül föl. A modern kritikai meggyőződés-, nek éppen itt van a tragikus hiánya. *Az igazi »szilárd meggyőződés« ugyanis soha sem épülhet fel másnak, mint a Biblia* az alapján. Az a meggyőződés, amely a Biblia fölé

akar helyezkedni, amelyik a Biblia fölött akar ítélezni, amelyik tehát a Biblián kívül keresi legbelsőbb bizonyosságát és alapjait, az a meggyőződés lehet ideig-óráig »szilárd«, de jó és helyes soha. Főként pedig nem lehet az ilyen meggyőződés **norma**, melyhez még a Szentírást is hozzáérhetnék, vagy amelytől a tudományos kutatások eredményeit függővé tennénk. A modern kritika »szilárd meggyőződésével« szemben tehát mi a mi »még szilárdabb meggyőződésünket« helyezzük, mely meggyőződést minden tény, minden adat, minden bizonyíték és minden igazság alátámaszt és táplál.

A »mai pentateuchkritika« szilárd meggyőződésével szemben Kállay oly kitűnő szakkutatók fölött mond könnyelmű ítéletet, mint Orr, Kittel, Eaven és Wiener. Az ő érveikről szintén nem kíván vitatkozni, hanem *megelégszik azzal, hogy egyszerűen elítéli őket*, mint akiknek bizonyítékai »nem elég-ségesek« az ő bálványozott kritikai fölfogása megdptésére. Mindez egyszerű és szép dolog volna, ha Kállay felelőtlen bíró volna, a fentnevezett urak és véleményeik pedig a vág« lottak padján ülnének. Ekkor Kállay megtehetné azt, hogy ezeket a világhírű szaktekintélyeket egyszerűen elmarasztalja. Alkotmányos országban azonban ez sem törtéhetné meg *megfelelő indokolás nélkül*. Kállay egyetlen gyöngéje mindig az bizonyítás és az elfogadható indokolás hiánya. *Pedig ha a bírói székben sem lehet indokolás nélkül egyszerűen önkényes erőszakossággal ítéletet mondani, mennyivel inkább nem lehet ilyet tenni a tudomány területén, ahol vélemény áll szemben véleménnyel, érv érvvel, adat adattal, bizonyíték bizonyítékkal. Ez az egyetlen területe az életnek, ahol szabad érvényesülési területe van a le nem tagadható, a kétségbe nem vonható, a létező tények, adatnak, bizonyitéknak, igazságnak.* Itt tehát Kállay a legrosszabb helyen próbálkozik autarchikus kísérleteivel, diktatórikus szenvédélyeivel, elevenek és holtak felett minden különösebb megokolás nélkül ítélezgető, üres kijelentéseivel. Ezek a nagynevű kutatók megérdemlik azt, elvárhatja nevükben a tudománynak minden szerelmese, hogy a róluk mondott ítéletnek legyen indoka, alapja és két-ségtelen bizonyítéka. Kállay azonban bele sem kezd, meg sem próbálja a bizonyítást, sőt még fel sem említi magukat a kifogásolt nézeteket és álláspontokat. Kíváncsi lett volna pedig rá mindenki, hogy a szónak nagy mestere milyen nagy mesternek mutatkozik a tudományban, a bizonyításban, az igazi munkamezőn? Hiába vártuk azonban, hogy a félelmes lovag kirugtat a középre, felemeli sisakját, megmutatja ragyogó fegyvereit, melyeket még eddig senki sem látott, — a lovag visszahúzódott és csak a hangját hallottuk, de tudományát nem láthattuk. Lett volna pedig kivel mérkőznie! Nem is egy fiatal kezdő kutatóval, hanem világszerte ismert nagy nevekkel:

általánosan vallott, tisztelettel emlegetett nagy elvekről és erős tényekről!

E négy nagy név említésével kapcsolatban van azonban még egyéb említeni valónk is. Ez pedig az, hogy Kállay úgy próbálja feltüntetni a dolgot, mintha mi csupán ezzel a négy nagy névvel operálnánk a Papi Codex tárgyalásában és ezeknek az érvei alapján vitatnánk a Papi Codex mózesi eredetét. Ez a beállítás azonban merőben téves, hamis és félrevezető, amennyiben a Papi Codex mózesi származásának bizonyításához még egy egész sereg más pozitív kutatónak a nevét, érveit, munkáit és adatait is felhasználtuk. Elég itt megemlítenünk a régebbiek közül Green, Vos, Hengstenberg, Cook F C, Whitelaw, Delitzsch, Maine, Rawlinson, Giesswein, French R. V., Klostermann, Hömmel, Bondi, Robertson J., az újabbak közül Sayce, Hoffmann, Naville, Daresté, Kyle, Sanda A., Robinson T. H., Yahuda, Pilter, stb. neveit. Ezeken kívül egész sereg kisebb kérdésben még sokan szerepelnek a pozitív kritika részéről. Kállay ezeket a szerzőket s ezeknek az érveit nem említi és így kifejezetten nem ítéli el, de nyilván elítéri közvetve. Ezek ugyanis a P-t illetőleg nagy részben, vagy éppen annyira nem osztják Kállay nézetét és a modern kritika álláspontját, mint mi. Nyilván ezeknek a munkái és érvei is adnának némi kis munkát Kállaynak, ha leereszkedett volna addig, hogy érdemlegesen megcáfölje őket. Erre Kállaynak könyvem adataihoz kapcsolódva bőséges alkalma lett volna, Ettől azonban éppen úgy irtázott, mint nevük felemlítésétől. Pedig így lett volna kritikája igazán *tu* dományos értékű, ránk nézve is építő és maradandó érték.* Így azonban kritikája még egy ismertetés értékével sem bír, mert belőle nemcsak, hogy azt nem tudjuk meg, mi található a munkában, hanem még *amit említ is belőle, azt is hiányosan, elfordítve, torz formában mutatja fel.* A kritika célja pedig a munka *igazi arcának* a megrajzolása, nem is azé az arcé, amelyet az illető munka mutat, hanem azé, amelyet mutatnia kellene. Ezt az arcot Kállay kritikájából kihámozni soha senki nem fogja.

e) A Papi Codex önálló létjogosultságának kérdése.

A Papi kódex gyökérkérdéseihez most érkeztünk el. Akkor, amikor az erők és az érvek igazi összemérése tettekké és tudományos színvonalon mozgó bizonyítékokká pattanna ki, akkor vagyunk kénytelenek felkiáltani: Hol van az ellenfél? Mert az ellenfél nincs sehol! Egyetlen érvet, vagy ellenérvet nem vagyunk képesek selfedezni, amely valóban bizonyítana vagy cáfolna ilyen nagy és kardinálisán fontos, a kritikának legradikálisabb »vívmánya«; a papi kódex kérdésében.

A pozitív kritika a papi kódexről, a Biblia bizonysága és egyéb külső bizonyítékok alapján, eleitől fogva azt vallja, hogy *a Pentateuchosnak ez a tekintélyes része szinte a leg-jellegzetesebb mózesi törvényalkotás*. Ez a kódex főleg, sőt csaknem teljes kizárolagossággal, a papok számára a pusztai vándorlás alatt készült rituálé és liturgikus törvénykönyv, melyben a történelem, a vallási, erkölcsi, polgári és gazdasági rendelkezések összekeverve, minden csoportosítás, vagy rendszer nélkül jelennek meg. Hűen visszatükrözi tehát azokat a primitív, pusztai állapotokat, kulturális, szociális és egyéb viszonyokat, amelyek között keletkezett.

A radikális kritika álláspontja ezzel szemben igazán »radikális« rövidséggel ragyog felénk Kállaynál, aki bizonyos — általa gondosan eltitkolt és soha elénk nem tárt, — kritikai érvekre hivatkozik, »amelyek ma már biztosá teszik a P. C. önálló létjogosultságát«. IÉ 19. 1.

A P. C. »önálló létjogosultságát« úgy tünteti fel Kállay, mint amit a pozitív kritika tagadott és tagad. Ez a beállítás azonban egyáltalán nem felel meg az igazságnak. A valóság ugyanis az, hogy *a P. C. önálló létjogosultságát*, — nem »ma már«, hanem — *a legrégebb idők óta szakadatlanul vallotta és vallja, nemcsak a negatív, hanem a pozitív kritika is*. Szemben a Szövetség könyvével és a Deuteronomiummal, munkám 136—140, 150—153, 230—231. lapjain jómagam “is félreérthetetlenül »hangsúlyoztam a P önálló létjogosultságát«, amit, úgy látszik, Kállay ismét nem vett észre munkám másodszori átbúvárlása után se. »*A Pentateuchos úgy, ahogy ma előttünk áll, három határozottan megkülönböztethető törvénygyűjteményt vagy törvénykódexet foglal magában*«, írom a 136. (lapon. A P es a D-vel kapcsolatban vallom, hogy »A kép kódex jellege, rendeltetése egészen más. *A Papi kódex a papok számára készült hivatalos vezérkönyv ... még a Deuteronomium a nép nagy tömege számára, népies stílusban megírt, népszerű könyv volt*«: 152—153. 1. Azt az eljárást, amely »a két kódexet... egyugyanazon szempontok szerint egyugyanazon mérlegen méri le« egyenesen »jogtalan és nelytelen«-nek tekintem; 230. 1. Röviden összefoglalva: »Abban igazat ad a Biblia a kritikának, hogy a Pentateuchos törvényhozása valóban három nagy csoportra oszlik, de azt az állítást, hogy e háromszoros törvényhozás a Mózes utáni korból való s különöző kútfőkből származik, az Írás sehol sem igazolja«: 14¼. 1,

A különbség tehát itt van! Nem az »önálló létjogosultságánál«, hanem a származás és a szerző különbségénél! Mert hogy a bevezetés céljaira szolgáló Szövetség Könyvével és a buzdításokkal teljes deuteronomiumi törvénykompendiummal szemben, — amelyek az elkövetkezendő letelepedett életmódot tartották főleg szem előtt, — a Papi Kódexnek meg-

van a maga »önálló létjogosultsága«, *bizonyos szempontból való függetlensége és a pusztai életre vonatkozó különös rendelte-tése*, az senki előtt kétséget nem szenvedhet. *Egészen más-kérdés azonban az, hogy ebből a tényből szükségképen az következik-é, hogy ezért nem lehet Mózes mindhárom kódexnek egyaránt a szerzője.* Szerintünk az »önálló létjogosultság! ez a tény egyáltalán nem következik. Kállay tehát a lényeget megint eltévesztette!

A P. C. »önálló létjogosultságát« különben a modern kritika már *régen vallja*. Kállay eme kifejezéséből pedig: »ma már«, annak az állításnak a bizonyossága olvasható ki, hogy ezelőtt a modern kritika ezt *nem vallotta*, hanem csak legújabban: vallja. Természetesen emögött az egész mondat mögött az a hallgatólagos vág is meghúzódik, hogy mindenről én semmit sem tudok. Mondanom sem kell, hogy *Kállay állításának egyik következtetése sem felel meg a valóságnak*. Hogy mennyire tudom a modern kritika felfogását a P önálló létjogosultságáról, azt. a részletes tárgyalás előtt már a 77. lapon megtáplálhatja bárki. Már a modern kritika történetében Nöldekénél megállapítom azt, hogy szerinte: »*Az Elóhista alapiratot is át lehet vezetni és ki lehet elemezni az egész Pentateuchoson végig*, mint összefüggő egészet. Ö meg is találta ezt a fontos alapokmányt és az ó idejétől kezdve az alapirat terjedelmét illetőleg a kritika általában egyetérte«. Ezzel természetesen Kállay állításának másik következménye is pellengére kerül és nyilvánvalóvá lesz a nagy kritikus még nagyobb botlása, hogy t. i. a P. C. önálló létjogosultságát nem »ma már«, hanem csekély 68 esztendővel ezelőtt, 1869-ben »*biztosá tették a modern kritika érvei*«. Ezt azonban **illenék tudni** egy *modern* kritikusnak, aki ilyen szakkérdésben bírói székbe mer ülni! Mert ha egy »pozitív« kritikus ezt nem tudná, bátran lehetne »*tudatlannak*« épügy nevezni, mint »*tudománytalannak*«. De ha ezt egy *modern* radikális kutató nem tudja, ezt a tényt aligha' tudjuk gyengédebb jelzővel kifejezésre juttatni, mint ezzeb hogy: »*botrányos*«! Különösképen pedig egy olyan kritikusnál, aki a hívő és nem hívő kritikusokra való felosztás felett, amelvet végeredményben maga is elfogad, így gúnyolódik: »Aj 'hívő' tudósok dolgát megkönyítené, mert nem kellene elolvasnuk, figyelembe venniük, amit a másik oldal ír«: IÉ 56. 1. A modern kritikus azonban, amint látjuk, régen túl van ezen* a méltán lemosolyogni való állapotban, mert *nemhogy az ellenfél, hanem a saját maga kritikai álláspontját sem ismeri igazán, illetve botrányos felületességgel ismeri*.

Meg kell itt jegyeznünk a P. C. »önálló létjogosultságának« a kérdésével kapcsolatban, hogy amint a pozitív kritika felfogása szerint szó sem lehet *olyan* történeti és törvényi anyagból álló alapiratról, mely az egész Pentateuchor son végigvezet és abból könnyen kielemezhető, úgy a negatív

(kritika mai felfogása is tökéletesen kizárja egy kompakt egészet alkotó kódexnek még a hypothétikus létezését is. Amikor tehát pozitív szempontból Papi Kódexről beszélünk, ezalatt ezt a 138. lapunkon említett, főleg törvényi, anyagot értjük: az Ex. 25—31, 35—40, Leviticus és Num. 5—6, 8—10, 15—19-et. A kritikusok által feltételezett P forrásnak a Gen.-ből és a többi részkből kielemezett főleg történeti anyagára vonatkozólag fenntartjuk itt is tanulmányunknak idevonatkozó, bőven kifejtett álláspontját, mely szerint a *forráselemzés* *tart-hataltan* és *tudománytalan* elvi és gyakorlati szempontból egyaránt. Ugyanígy erősen kell azonban hangsúlyoznunk Kálai Laynak a modern kritika jelenlegi álláspontjáról adott kijelentésével kapcsolatban, hogy P. C.-ről, mint *egységes okmányról a modern kritika már régen nem akar tudni*. Eltekintve attól, hogy már maga Wellhausen is nem kevesebb, mint három rétegeződést különböztetett meg benne: Ph, Pg és Ps jelzéssel, az azóta eltelt idők analizáló és rontó-bontó szenvedélye a nevetségesséig vitte a »tudományos« kutatást és *valósággal \ ronccsá aprózta föl a P. C-t*. Hogy régebbi példákat idézzek, Kautzsch: Die Heilige Schrift des AT, már a következő P. C. forrásokat idézi: P, Pl, P2, P3, Pg, Tg, Pg?, Ps, Psl; i Ps2, Ps?, Po, Pol, Po2, H. H?, Ph. Van azonban ennél még »alaposabb« forráselemzés is, mert a P. C. egyik régebbinek elismert forrásának, a Lev. 17—26-nak, melyet Kautzsch! H betűvel jelez, Baentsch a Hand-Kommentárban már hármas felosztását adja H1, H2, H3 jelzéssel, sőt Bertholet a Kurzer HC sorozatban magát csak a *H-t 12 forrásra* és még legalább hét más redaktori, revizori stb. forrástoldásra, tehát összesen legalább 21 különféle eredetű alkotóelemre *boncolja föl*. Ez az atomrobbantó munka azóta még szorgalmassabban folyik és, tekintetbe véve a Löhr, von Rad és mások hossz- és keresztmetszetben végzett újabb osztási elméleteit, a *kielemzett .források már szinte kiszámíthatatlanok*.

Hogy ilyen eredmények mellett modern kritikai alapon milyen humorosan hangzik a P. C. »önálló létjogosultságáról« beszélni, különösebben bizonyítanom nem kell. Mert hogy ezek a (Szétribbantott, agyonlemezett, egymással szembeállított, ellentétekben kiélezett, aprólékosan meghatározott nagyszámú részek egymással még ezen felül olyan organikus egységet alkotnak, mely a J, az E és a D forrásokkal szemben azoktól merőben különböző és kétségtelenül felismerhető, ezt józan eszű emberrel elhitetni nagyon bajos dolog! Ha ez mégis sikérülne, a meggyőző argumentumról minden lehető jelzőt elfogadhatunk, csak egyetlenegyet nem: hogy az az érv *tudományosan megalapozott érv lenne!* »Meggyőződéssel« lehet ilyen állítást alátámasztani, de adatokkal, bizonyítékokkal, kétségtelen értékű tényekkel soha! Az önkényes egyéni szubjektivizmusnak fenekeitlenebb mocsarait aligha találhatnánk

valahol is máshol, mint a modern »tudományos« bibliakritika forráskutató munkájában! Ennek a fenecketlen mélységnek elnyelő örvényeit Kállay nem igen ítéli jónak előhozni! Hogy az ő kritikai tábora »ma már« itt tart, azt nagy bölcsen elhallgatja. Hogy ez a bölcsesége tudatlanságból, vagy szántszándékból ered-é, azt most nem kutatom. *Azt azonban tudománytalan egyoldalúságnak kell tekintenünk, hogy »a P. C. önálló létjogosultságát« hangsúlyozza,* még pedig úgy, mint amely »ma már biztos«, *az igazi mai kritikai helyzetről azonban, — amelyről, ha a nekem felhánytorgatott von Iladot nem hogy olvasta, de csak átlapozta volna, föltétlenül tudnia kellene, — egyszerűen egy árva szót sem szól.* Mi ennek az egyoldalúságnak az oka? Miért nem akar Kállay tudomást szerezni a modern kritika *mai* állásfoglalásáról? Miért hallgat el kritikájában minden, ami a legújabb álláspont ismeretét nála elárulná? És miért próbál ugyanakkor engem megragalmazni abból, amihez legkevésbbé ért? *Ezekre a kérdésekre szeretnénk már újra és újra feleletet hallani!*

i) Mikor keletkezett a Papi Codex?

A Papi Kódex keletkezésére vonatkozólag Kállay álláspontja a pozitív kritikával szemben *a lehető legszélsősegesebb nézetet vallja.* Nem próbálkozik ugyan önálló érveléssel, hanem szokása szerint a modern kritika »mai« álláspontjának köpenye alá akar rejtőzni s bizonyos — általa elő nem tört — okokra hivatkozik, »amelyek ma már biztossá teszik ... a P. C. exilium utáni keletkezését«: IÉ 19. 1. Később újra nem tud egyebet előhozni, mint »a mai pentateuchkritikának azt a szilárd megyőződését, hogy a P. C. törvényei nagyon jól megérthetők úgy, hogy ez a babylonai fogsgában, vagy utána keletkezett írásmű: útmutatás akar lenni a népnek az exilium utáni új berendezkedésre«: IÉ 19. 1.

Kállay álláspontja a P. C. keletkezését és keletkezési» korát illetőleg egyszerű, félre nem magyarázható, *minden föltételestől és módosító megjegyzéstől mentes.* A Papi Kódexnek semmi köze Mózeshez, mert az az exilium korában *keletkezett* írásmű, mely kizárolagosan a fogsgutáni életre vonatkozik. Kállay ezt tartja a »mai pentateuchkritika... szilárd megyőződésének«.

Azonnal megállapíthatjuk, hogy Kállay álláspontjának részségével *felülmúlja* nagy szeretettel védet mestерét, Wellhausenet is, aki a Ph jelzésű forrást *fogságelőtti régi papi* följegyzéseknek tekintette s így távolról sem tekintette azt a fogsgában keletkezett új törvénynek, mely aktuális útmutatás lett volna.

Kállay szerint tehát *nem igaz* a P. C. mózesi eredete. *Fogság utáni hamisítás* Mózes nevének a törvény elővagy után való írása, csakúgy, mint Mózes, Áron, a vezetők, a nép tetteinek a felsorolása, így *csak magában a Leviticusban egyszeres hamisítás* az, hogy Isten »szólítá Mózest és beszélei vele«, *harmincszoros hamisítás* az, hogy »szóla ismét az Úr Mózesnek«, *négyszeres* az, hogy szolt Mózesnek és Áronnak' együtt, *négyszeres* csalás a bizonyos törvények után odatett kijelentés: »melyet parancsolt az Úr Mózesnek a Sírai hegyén«, *hatszoros hamisítás* az, hogy »akképen cselekedék Mózes, amint az Úr parancsolta«, ötször nem igaz, hogy Mózes valamit megmondott a gyülekezetnek, vagy Izsráel fiainak, *hétszeres* ráfogás, hogy szolt volna Áronnak. *Tizenhétszer* szerepel Mózes, mintha valamit cselekednék, holott ez csaló fogsgutáni költés, *hétszer* cselekszi hol a nép, hol a pap, hol mások,, »amint megharancsolta vala nekik az Úr Mózes által«, vagy »amiket Mózes parancsolt vala«, stb. Kállay és a modern kritika nemi skrupulózus ezen kijelentések valódiságának, hintető, vagy költött voltának a kérdésében. Ezekben hihet az egyház, ezeknek felülhet a hívő egyháztag: *de nem a tudós és nem »a tudomány önálló művelésére hivatott theolog. professzor!* A Bibliának ehhez és a P. C. többi részeiben «s> számos helyen található kifejezett igényéhez a tudománynak semmi köze, csupán csak annyi, hogy vele szemben leszögezze a maga »szilárd meggyőződését«, hogy minden nem, igaz.

Mindez a tagadás azonban elenyésző ahhoz a radikális magatartáshoz képest, mellyel a modern kritika, s így Kállay is a P. C. történeti és törvényi anyagát kezeli. Annak ellenére, hogy a modern kritika a legélesebben hangsúlyozza, hogy a törvények mindig gyakorlati célokat tartanak szemük előtt, a jelen követelményeivel vannak a legszorosabb összefüggésben, oly elgondolással készülnek, hogy azoknak érvényt lehessen szerezni és engedelmeskedni lehessen és így soha sem lehet céljuk olyan állapotok szabályozása, amelyek régen elmúltak és soha többé vissza nem térnek, feltevéseiik érdekkében ettől az alapvető naturalista elgondolásuktól is, minden logikát félretéve, szívesen eltérnek. Mert ha a törvény mindenkor jelen követelményeihez alkalmazkodik, meg kell kérdeznünk, hogy a P. G. mennyiben alkalmazkodik a fogzági, vagy fogás utáni korhoz és mennyiben tükrözeti vissza az akkor uralkodó vallási, történeti, kulturális és szociális, stb. állavotokat?

*

Meg kell kérdeznünk, hogy milyen aktuális szükség hozta létre a fogásban a papi és kultusz törvényeket, ahol a zsidók között nem létezett sem papi funkció, sem kultusz? Milyen aktuális szükség és történelmi tükrökép fedezhető fel a Szent Sátor készítésének pontos leírásában, felszerelésének aprólé-

kos felsorolásában, szállításának módosztairól szóló részletes, rendelkezésekben? Milyen gyakorlati célokat szolgált a fog-ság idején annak tüzes meghatározása, hogy milyen színű és milyen anyagú kelmét vagy bőröket használjanak a Sátor) takarónak, kárpitjainak, a papok öltözeteinek elkészítésénél, hímezzék-e, vagy varriják-e az egyes darabokat, egyrétfű, vagy kétrétfű legyen-e egy ruhadarab, tegyenek-e rá drákó veket vagy ne, s ha igen, milyen követ, hánysorosan, milyen fajú. és minőségű fákat használjanak a sátorban deszkák, rudak, ajtók, oszlopok, talpazatod oltárok és a szövetség látája el készítésénél, vagy milyen fémekből kovácsolják, vagy öntsék az egyes szent szerszámokat és edényeket, mekkora legyen azoknak mérete, száma, ürtartalma, mélyedése, milyenek le-, gyének az egyes csapok, zárák, sarokvasak, hurkok, karikák stb., nem hagyva el azt, hogy mindezeket hogyan és kik gyűjtötték össze, kik mennyit ajándékoztak hozzá pontosan mindenből,, hogyan és kik terveztek és készítették el, sőt részletesen előírva, hogy hogyan kell azokat szállítani, kezelní, kiknek ho-i gyan kell a szállításnál vinni és milyen sorrendben az egyes részeket, stb., stb.?

Egészen jellegzetes azonban a P. C-ben elénk táruló *történeti* és *természeti helyzetkép*, amely a törvények stílusából és különleges kifejezésmódjából olvasható ki. Kérdezzük, hogy *a, fogás korának milyen történeti és természeti köriülményei váltották ki, illetve kényszerítették a P. C. íróját arra, hogy törvényeit a pusztában való vándorlás viszonyaira alkalmazza^ annak a kornak szükségéhez alkalmazkodva, amikor a zsidók még nem foglalták el Kánaán földjét:* Lev. 18:3? Miért kellett a fogasági, vagy fogás utáni zsidóságnak olyan időkre szóló törvényeket adni, mely így kezdődött ismét és ismét: »mikor bementek majd a Kánaán földére«»: Lev. 14:34, 19:23, 25:2? Lehetséges, hogy a szó egyáltalán ebben a korban olyan törvény létrehozásáról és érvényrejuttatásáról, mely szerint a zsidó nép mint nemzet táborban él és sátrakban lakik, mégpedig a pusztában: Num. 5:2—4, Lev. 14:8, 16:21—27? Ki tudja bizonyítékát adni annak a nemzeti egységnak ebben a korban, amelyet a törvény föltételez azáltal, hogy a nemzet alkotó tagjainak¹ együtt rendeli el megünnepelésre a három nagy zarándoklatos ünnepet, vagy hogy mindenféle köznapi fogyasztásra szánt állatnak a leölését csak a gyülekezet sátorának nyílása előtt engedi meg: Num. 9:10, stb. Lev. 12:1—4? Milyen biztosítékát tudja annak adni a modern kritika, hogy ennek a törvénynek, a fogás alatt, vagy után érvényt lehetett volna; szerezni és engedelmeskedni lehetett volna, amikor a nép nagy többsége Babilóniában, Egyptomban és egyéb országokban szerteszítve, vagy esetleg Kánaán földjén az ország különböző részein lakva, természeti akadályokkal egymástól meglehetősen elhatárolva élt? Milyen reális reménységekkel

gondolja Kállay a Lev. 25. rendelkezéseit érvényre juttatni a jubileumi évvel kapcsolatban, amely a saját területükön elői és más törzsekkel még össze nem keveredett héber testvér-törzsekre vonatkozik, amikor a babiloni fogságban nemcsak a tíz törzs tünt el örökre, hanem a törzsi határoknak és birtokoknak még az emléke is alig volt már meg?

*Hogy akar a P. C. »útmutatás« lenni »a népnek az exilium utáni új berendezkedésre«, mikor annak törvényei és eseményei legtöbbnyire a »táborral« vannak kapcsolatban? Hogy rendelheti el egy fogság utáni törvény azt, hogy a bűnért való áldozatul szánt tulkit a táboron kívül kell elégetni: i Lev. 4:12, 21, az oltáron maradt hamut a táboron kívül kell vinni: Lev. 6:11, a poklosnak a táboron kívül kell lakni: Lev. 13:46, a papnak a táboron kívül kell azt felülvizsgálni s be-bocsátása előtt a táboron kívül kell a szertartásokat elvégezni Lev. 14:3, 8, a bakot a pusztában kellett elküldeni s aki az Azázelnek szánt bakot elvitte, annak a táboron kívül kellett megtisztálkodnia: Lev. 16:10,21, 26, az ennivaló állat leölésére két lehetséges helyet jelöl meg a Lev. 17:3: a táborban vagy a táboron kívül. A veres tehennel kapcsolatos ceremóniák helye is a táboron kívül van: Num. 19:3, 7, 9? Halálról ie csak sátorban, vagy mezőn lehet szó, a Num. 19:14, 16 szerint! Ezek a táborok azonban nem állandóak! Mozognak. Kérdjük, a fogságban élő zsidók közül kiknek akar »útmutatása lenni az »új berendezkedésre« a Num. 10:2 törvénye, mely a »táborok megindítására« ezüstkürtök készítését rendeli el? Kik voltak ezek a táborozók és táborjárók, akiknek ilyen különös »új berendezkedést« szabott törvényül a P. C. *anonymus* szerzője, illetve Kállay és társai?*

Ezeket a kérdéseket azért kellett feltennem, hogy mindenki kellő történeti háttérből szemlélnesse Kállay idevonatkozó ellenvetésének átütő erejét: »Hogy a törzsi határokat hangsúlyozza és az események a »táborban« történnek (198. 1.), ez egyszerűen azzal van összefüggésben, hogy a P. C. írója is, éppúgy, mint a J és az E, igyekszik a törvényeket össze.) kapcsolni a Sinai val, amelynek a dekalogus óta egyszersmindenkor[^] való jelentősége lett Izrael számára«: IÉ 19. Ebből,a nagyon ártatlanul hangzó mondatból, mely jellegzetes kritikai simasággal és finomsággal van megfogalmazva, a református keresztyén hívőnek azt a nagyon is durva és érdes igazságot kell tudomásul vennie, hogy a fent említett törvényeket a fogság korabeli író »összekapcsolta«, vagy *magyarán mondva* »összehamisította« a Sínaival. Más szóval a fogság korabeli író úgy írta meg a Pf C-t, *mintha* a, Mózes korából való¹ lenne, *mintha* ezeket a törvényeket Mózes maga írta volna s úgy tünteti fel a körülményeket, *mintha*, e törvényeket a pusztai vándorlás alatt, a Kánaánba való bevonulás előtt, a táborban élő, sátorban lakó, bolyongó izraelitáknak adta volna a

nagy törvényadó, mégpedig egyenesen a *Sinai hegy lábánál*. A P. C. írója ezek szerint el akarta rejteni magát a Mózes: álarca és neve mögé, el akarta leplezni törvényeinek igazi keletkezését és forrását a Sírai eredet hamis neve mögé és valami ördögi ügyességgel ezt a tervét sikerült is keresztlívinnie úgy, hogy törvényét Ezsdrás a fogáságból visszatért nép előtt valóban úgy olvasta föl, mint a Mózes-ősi törvényét és azt a nép minden kételkedés nélkül el is fogadta a Mózes munkája “gyanánt, sőt arra fel is esküdött! Pedig Kállay szerint ez az egész P. C. egészen új alkotás volt, »exilium utáni keletkezésű«, melynek Mózeshez a valóságban semmi, de semmi köze sem, volt!

Ezt nem tudta a világ kétezer év óta! Nem tudta a fogáságból visszatért nép, nem tudták Ezsdrás és Nehémiás elleniségei, sőt barátai sem, nem tudták sem Jézus, sem az apostolok, nem tudták a nagy keresztyén gondolkozók és egyházatyák, nem tudta senki, míg a modern kritika fel nem fedezte és napfényre nem hozta! Micsoda korszakalkotó nagy felfedezés ez! Hiszen itt Kállay nem is csak a P. C.-ről beszél hanem az E és J forrásokról is, tehát egyszóval az egész Mózes öt könyvéről! A történeteknek és a törvényeknek a mózesi korba való visszavetítése, visszahamisítása így vonatkozik erre az egész hatalmas nagy alkotásra és annak minden egyes alkotó elemére!

Lehet-é ilyen, állítás hallatára fel nem kiáltani: dehát hogyan?! Lehetséges-é ez? Hihető-é az, hogy a Bibliának ez az alapvető okmánya, az egész üdtörténetnek a legvalóságosabb alapja egyszerűen későbbi hamisítás, finomabban kifejezve összekapcsolás a Sínaival? Hiszen akkor annak, hogy mi ezt a könyvet »Isten valóságos és igaz beszédének« fogadjuk el, olyan óriási erkölcsi akadályai vannak, amelyeket áthidalni lehetetlen! Hát képzelhető az, hogy Isten az Ő Kijelentése közlésében ilyen eszközöket és módokat választott volna?

A pozitív kritika ezekre a kérdésekre a leghatározottabban nemmel felel és a negatív kritika minden alapot nélküllöző gyanúsít gátasai, képtelen kitalálásai és betegességgel faljuló rombolásai ellen a leghatározottabban tiltakozik! Tiltakozik a bizonyítékok és tények birtokában! Tiltakozik a merőben Jégből kapott, fantáziaszülte, alaptalan hipothézisek ellen, melyeknek le g elriaszt óbb elfajulásait éppen a Mózes öt könyvének kritikájánál tapasztalhatjuk. Ugyanakkor bizonyítja és vallja, hogy « Mózes öt könyve s így abban a Papi Kódex is az aminek vallja magát: Istennek a pusztai vándorlás alatt Mózes által a zsidó népnek adott hiteles kijelentése és történetileg megbízható okmánya.

A J. E és a P. C. történeteinek és törvényeinek a Sínaival való késői »összekapcsolása« nem egyéb, mint alaptalan föltevés. Tanulmányunk 164—5 és 188 lapjain már rámutat-

tunk annak a Kuenen által hangoztatott és Kállay által még egy jó félszázad múlva is vallott nézetnek a tarthatatlanságára, mely szerint a régebbi korok »kevésbbé szigorú« erkölcsi alapon álltak a «könyvek szerzőségét illetőleg. Ilyen »kevésbbé szigorít« erkölcsről a Biblia semmit sem tud, abban annak egy példája sem található a Biblia egyetlenegy könyvével kapcsolatban sem. Hogy Iszráelben általános szokás lett volna minden új törvényt Mózes neve alá írni s azt a Sínaival »összekapcsolni«; nem tekinthetjük egyébként, mint tiszta kitalálásnak. Ilt/en szokás Iszráelben sohasem létezett s ilyen szokásnak bizonyítékát adni egyszerűen senki sem tudja. Olyan fedezék ez, amelyben a modern kritika végső menedékét keresi és találja meg, — de amelyet maga tett illuzóriussá éppen azáltal, hogy Mózestől származó törvényeket egyszerűen nem ismer el a Bibíliában, vagy amit elismer közvetve tőle származónak az olyan jelentéktelen, amelynek alapján az ő igazi törvény-adói szerepe szinte semmi. Ez a fedezék azonban nemcsak a saját szempontjából hagyja védtelenül a modern hipothéziseket, hanem főként történelmi valószínűsége szempontjából. A Bibliában ugyanis nincs egyetlenegy olyan törvény sem, amelyet a Mózes neve alatt írtak volna a későbbi időkben. Sámuel a királyság intézményére vonatkozó törvényt, ami nagy jelentőségű volt, nem a Mózes neve alatt közli. A körülmetélkedés törvényét nem írja Mózes neve alá a Biblia, hanem) a maga neve alatt hozza. Dávid a maga nevében adja nemcsak a zsák-mányra vonatkozó törvényt, hanem a templomra, papokra, szer-tartásokra vonatkozó törvényeket is, csakúgy mint Salamon is a templomra vonatkozó parancsait. Jöhosafát és Hiskiás királyok is a saját nevükben és a saját tekintélyükkel adják közre és szereznek érvényt rendeleteiknek. Ezsdrás és Nehémiás sem mondják a módosított elrendezést Mózes munkájának. A próféták is mind a maguk nevében beszélnek, s nem a Mózeséban. Az az Ezékiél, akiről a kritika egy része azt állítja, hogy átmenetet képez a D és a P. C. között, távol áll attól, hogy a Mózes nevében szóljon, holott törvényei a templomra, annak kultuszára és a szent földre vonatkoznak.

Nincs a Bibliában olyan munka, mely másnak a neve alatt magának tekintélyt tudott volna a kanonikus korban kivívni. A Biblia minden könyvét, minden könyv minden részletét szigorú kritikával vizsgálták meg, mielőtt a kánonba felvették volna. A modern kritika nem akarja tudomásul venni, pedig ennek éppen elég bőséges bizonyítéka van, hogy az ősi héber irodalom ismerte azt a disztinkciót, amit tőle el akarnak vitatni. Az anyaszentegyház már az ótestámentomi korban is vigyázott arra, hogy a más neve alatt megjelent hamisítvány megbélyegeztessék és örökre kizárassék a, kánonból. A kánonon kívül u. n. pszeudepigráf, vagy hamis feliratú munkák hatálmas tanúi ennek. Ezáltal az anyaszentegyház

örökre demonstrálta, hogy a »kevésbbé szigorít« erkölcs-kódexet a Kijelentés soha sem ismerte, még ha a kevésbbé szigorú erkölcsi alapon itélkező modern kritika ezt rá is akar-ná fogni.

A P. C. fogáságutáni eredete tehát az erkölcsi valószínűségek a legkisebb lehetőségét nélkülözi. Ha a kritikusok szerint Isten nem volt a Mózes személyéhez kötve az o'-Kijelentésben, mi szerintünk még kevésbbé volt Isten csaláshoz kötve, mint amilyet a radikális kritika rá akar erőszakolni. Különösen nem lehetett ilyen csaláshoz kötve ez a törvény, amely, már nem is pia fraus, mint a Deuteronomiumnál hiszik, hanem olyan, amelynek egyenes célja egy nagy terjedelmű, aprólékosan kidolgozott törvénykönyvnek a nép és a papok nyakára való ráerőszakolása. Kállay szerint ugyanis nyilván *egy egészben új törvénykönyv becsempezéséről van szó*, mely »útmutatás akar lenni a népnek az exilium utáni új berendezkedésre«. Eszerint nyilvánvalólag olyan frigyláda és olyan Szentsátor, mint amilyennek a Kódex leírja, *sohasem létezett*. A Szent-sátor; *puszta fikció*, mely Graf és Wellhausen szerint a salamoni templom méreteinek lekicsinyítése, hordozhatóvá tétele és a pusztai viszonyok közé való visszavetítése által született meg az író fejében. Áront és fiait is soha *senki sem választotta el* papoknak, sem a lévitákat a papok szolgáiul. Mózes *sohasem* rendelt tizedet a papok és léviták ellátására, sem levitai városokat nem jelölt ki. Nemcsak Mózes idejében, de *később sem volt* sem bűnért, sem vétekért való áldozat, sem engesztelés napja, de nem voltak törvény által elrendelt ünnepek senr, amint itt olvassuk. A P. C.-nek ezek a vallási intézményei nemcsak *hogy Mózestől nem származtak*, de *egyáltalán nem is léteztek soha!* A kódex szerzője vagy szerzői ezt nagyon jól tudták és *ígynéha szántszándékkel hamisították mindezt a Mózes és Isten neve alá!*

Az egyetlenegy nagy erkölcsi kérdés az, hogy *ki lehetett ez a lelkismeretlen imposztor*. Kállay sem mondhat mászt, mint ami divatos a kritikai körökben, hogy a szerző vagy szerzők a fogáság idején *bizonyos papi körökből kerültek ki*, vagy *talán maga Ezsdrás volt*. Képzelhetőre azonban ez a misztifikáció arról az Ezsdrásról, akit a Biblia hiteles okmánya elénk állít?! Lehetett-e ilyen csalásnak! a szerzője, vagy részt vehetett-e egy ilyet létrehozó összeesküvésben? Aligha. Még kevésbé tételezhetjük fel róla azt, hogy valaki, vagy valakik ilyen hamisítvánnyal őt be tudták volna csapni. Az erkölcsileg irracionális nehézséget csak úgy tudjuk megoldani, ha *ennek a csalásnak a szerzőségét visszahárítjuk arra a kritikára, amely ennek a hipothézisét kitalálta és diadalra próbálta juttatni!*

Az erkölcsi valószínűtlenség mellé még sok más valószínűtlenséget is felsorakoztathatunk Kállay föltevése ellen. Ezek között nem utolsó helyet foglalnak el bizonyos történeti valószí-

nűtlenségek. melyek a P. C. fogsgáutáni keletkezését lehetetlenné teszik. Először is történelmileg szemernyi bizonyítékok sem tud felmutatni a kritika a P. C. írójának — vagy íróinak — származásáról, hovatartozásáról, műveltségéről, foglalkozásáról, sőt még pusztta létezéséről sem. Még kevésbbé tud számot adni bárki is arról, hogy az író honnan vette az eszmét, az indítást, vagy a megbízást egy ilyen méreteiben nagyszabású, horderejében korszakalkotó munkának a megírására? Mi vette ezt a fáradhatatlan és bámulatosan zseniális elmét a legkisebb részletekbe menő pontosságra, mikor a szent sátor szerkezetének, a kultuszi szertartásoknak, az ünnepeknek, és a táborozásoknak rendszerét kitervelte és kidolgozta? Honnan vette az előtanulmányokat ahhoz, hogy a képzelt viszonyoknak egészben pontos szabályozását oly nagy gonddal és valószerűséggel tudja leírni és hogy munkájában az egész törvény adásS oly tökéletes módon körülvegye a pusztai vándorlás légköre, hogy az igazi szerezetetési kornak még a legkisebb nyomáti se lehessen többé felismerni? Hogy lehet az, hogy ennek az igazi történelmi talánynak, akiben a morális alsóbbrendűség a lángésznek oly csodálatos kibontakozásával párosult, a történelem még a nevét sem örizte meg? A felelet valószínűleg nagyon egyszerű. Ez a személy sohasem létezett!

Még nagyobb történelmi talány azonban az, hogy ez az újdonsült törvénykönyv hogyan tudott mózesi tekintélyre szert tenni? Sőt továbbmenve, elfogadásira találni? Ha ugyanis) a JSÍeh. 8:1 köv.t olvassuk, ott már arról van szó, hogy Ezsrárást egyenesen kértek, hogy »hozza elő a Mózes törvényének könyvét, melyet parancsolt vala az Úr Izsráelnek« és ő újra és újra felolvastott »az Isten törvényének könyvéből« — amelyet Babiloniából hozott magával, — részleteket. Hogy ez a törvény az újonnan alkotott P. C. nem lehetett? nemcsak abból következtetjük, hogy a gyülekezet -véni és tanultabb emberei, — akiknek föltétlenül ismerni kellett már előző időkből a! kritika által feltételezett JED gyűjteményét, — azonnal rájöttek volna a különbségre és leleplezték volna a csalást. Még, nem is csak abból, hogy az előhozatott törvénykönyvetők már jól ismerték s annak olvasását maguk kívánták, hanem abból is biztosat tudhatjuk, hogy a felolvastott törvényben benne kellett lenni a Neh. 10:31, és 13:1 sk.-ben található összeházasdási tilalomnak az idegenekkel, ami pedig a P. C-ben ninqs meg, csak az Ex. 34:12, 15 sk. és Deut. 7:2 sk.-ben; továbbá parancsnak kellett lenni a Neh. 10. 32-ben elhangzott azon fogadalomra, hogy a hetedik évben elengednek minden tarozást, ami ismét csak a Deut. 15:2-ben van meg, a P. C-ből pedig hiányzik.

Ez esetben a P. C fogsgáutáni »keletkezése« szóba sem jöhét! Ha már Ezsrásnak az Ezsr. 7:14 szerint a »kezében volt« a törvény, mielőtt Artaxerxes elbocsátotta haza, és ha

már azt az egész nép ismerte azelőtt is, mielőtt Ezsdrás felolvasta, sőt a Neh. 8:7. szerint a léviták is annyira ismerték, hogy magyarázni tudták, akkor Kállay dátuma a P. C. keletkezését illetőleg szóba sem jöhet! Ugyanúgy nem jöhet szóba az, hogy a fogásban kitervelt és elkészített P. C-t maga Ezsdrás szerezte volna, vagy iratta volna meg másokkal és olvasztotta; volna a már jól ismert JED gyűjteményhez. Ugyanúgy képtelen az a gondolat is, hogy az új törvényt Ezsdrás a perzsafkirály hatalmi szavával vitte mózesi tekintélyre és erősákolta rá a népre. Az meg még valószínűtlenebb, hogy Ezsdrást, aki »pap« is volt, »írástudó« is, »aki böles írástudó vala a Mózes törvényében, amelyet az Úr, Izrael Istene adott«, be tudta' volna -bárki is csapni és el tudta volna vele hitetni, hogy minden, ami a P. C. rendelkezéseiben van, ősi mózesi törvény s rá tudta volna venni arra, 'Jiogy azt Ezsdrás maga beledolgozza, vagy beledolgoztassa a már meglevő és általánosan ismert JED gyűjteményebe'

Teljesen hihetetlen, hogy ilyen csalást, vagy tévedést el lehetett volna követni a fogásból visszatérő zsidósággal! De még valószínűtlenebb, hogy valaki ilyen kockázattal könynyelműen és lelkismeretlenül a visszatérő nyomorult nép jó-hiszeműségét és hazaszeretetét esetleges összeroppanásnak és csalódásnak tegye ki! Különben is itt nemcsak a nép egy kis rétegnek az érdekeit érintette ez a törvény! Nem is csak egyszerű bűnbánatot, vagy fogadalmat kívánt tőlük, hanem: *nagyon súlyos áldozatokat!* Elképzelhetetlen hát, hogy azok a papok és léviták, akik számára a törvény bonyolult áldozási utasításokat írt elő s akiknek eredeti egymáshoz való viszonyában súlyos változtatásokat eszközölt, akik számára egészen új intézményeket rendelt, akiket súlyosan elítélt, ezt minden zavar, zúgolódás, sőt meglepetés nélkül fogadták volna. *Megfoghataltan*, hogy a nép, amelyre soha addig nem hallott dézsmakat vetett ez az azelőtt soha nem létező törvény: s tizedet követelt gabonából, olajból, marhából, ezt a súlyos terhet oly természetesen fogadta és teljes egyhangúsággal megszavazta volna. *Csodálatos*, hogy senkinek egy szava, egy megjegyzése, vagy kérdése nem volt a soha nem hallott nagy ünnepekhez, az elődöktől hírből sem említett szokatlan vallási intézményekhez! Hiszen nemcsak Ezsdrás, nemcsak papok és léviták, sőt nem is csak a nép tapasztalt vénei ülteket ott együtt, *akiket név szerint is említ az okmány*, hanem voltak ott a bűn nagyon mély örvényein járó hallgatók is, voltak ott hűtlenek! és elégedetlenek is, sőt ott voltak a szamaritánusok is! *Történetileg, pszichológiailag lehető és elképzelhető az, hogy mindennek az emberek csak úgy be lehetett csapni, rá lehetetlen volt a szedni, mint ahogyan azt Kállay és elvbarátai gondolják?*

Mindezekhez a valószínűtlenség ékhez azonban bővén járulnak még egyebek is. A legirracionálisabb jelenség a P. C.-

ben az, hogy bár »útmutatás akar lenni a népnek az exilium utáni új berendezkedésre«, éppen azokat a rendelkezéseket nem találjuk meg benne, amik igazán a fogság utáni korban lettek volna égetően szükségesek. Találunk ellenben benne olyan intézményeket és törvényeket, melyek semmi vonatkozással nincsenek a fogság utáni időkre,

Így a Lev. 17:4—8 és az egész kódex »a gyülekezet sátoráról« beszél, holott a fogság utáni időben templomra lett volna legnagyobb szükség. A Num. 35. menedékvárosokat rendel el, holott a vérbosszúnak a fogság után nyoma sincs! ugyanitt 48 lévita várost jelöl ki a törvény, — amelyekből a Józs. 21:19 szerint 13-at a papoknak és 35-öt a lévitáknak adtak, — amikor az Ezsd. 2. csak 341 lévitát említ a 4289 pappal szemben a visszatérők között. A Num. 18:24—26. szerint a tizedet a léviták szedik be s annak ismét a tizedét juttatják el a papoknak, ami a fogság utáni állapotok szerint azt jelentette volna, hogy a léviták a papokhoz képest óriási jövedelemmel rendelkeztek volna, mert minden lévita tizedjövedelmére 12—13 pap jutott volna. Éá a törvény] a fogság után hasznavezetlen lett volna.

Más rendelkezések meg egyenesen a P. C. érvénytelenséget és figyelmen kívül hagyását mutatják éppen a fogsgutáni korban, amikor annak érvényre kellett volna emelkednie. A P. C. fél siklus adójával szemben Nehémiás egy hármad siklust tesz kötelezővé: Ex. 30:11—16/ Neh. 10:32. Ugyanígy áll szemben a Num. 4:23, 30 és Num. 8:24 rendelkezése a léviták korát illetőleg a kezdő 24—30 évvel az Ezsd. 3:8 jogszokásával, mely csak 20 évet ír elő. Neh. 10:39, 13:5 csak a termésből adandó dézsmát követeli, holott a P. C. szigoraiiii megköveteli a baromból is a tizedet. Sajátságos, hogy a P. C. »útmutatása« csak a papokról és a levitákról tud, de tökéletesen hallgat a fogság utáni kor legjellegzetesebb vonásáról, a magasafi fejlett hierarchiáról: az énekes férfiakról és asszonyokról, kapunállókról, nétineusokról és a Salamon szolgáinak fiairól. De nem ad egy szóval sem törvényi alapot a templomi zenének és a zsinagogai istentiszteletnek, melyek pedig fontos intézmények lettek a fogság után. Annál inkább pontos utasításokat találunk az Urim és a Tummim használatára, holott a fogság után azokat sohasem használták. Részletes utasításokat találunk a frigyláda készítésére, hordozására, amely Jeruzsálem elfoglalásakor még az első templom rombadöntésekor elpusztult és amelyet azután soha többé, tehát a fogság után sem reproduktáltak többé. Nem kevésbé súlyos anachronizmus azomban a P. C. háborúra vonatkozó törvénye, vagy a zsákmány elosztására vonatkozó törvény, amikor a fogsgából visszatért zsidóknak nemhogy háborúra és zsákmányra, de biztosan még a minden nap kenyerükre sem lehetett gondolniok. A vegyesházasságok dolgában, — amely a fogság utáni kornak egyik

legégetőbb problémája volt, — ugyanekkor mélyen hallgat a P. C. sőt a Num. 31:18 hallgatólagosan szentesíti és törvényesít az idegen nővel való összehásodást!

Lemondva a további részletezésről, megkérdezzük, *elképzelhető-e, hogy a P. C.-törvényeinek nagy zsenialitása szerzője ilyen óriási következetlenségekbe, képtelen, hibákba esett volna bele? Feltételezhető-e az, hogy a fogság utáni níj berendezkedésre irányuló »útmutatás« ilyen hihetetlen intézkedésekkel »akarja«, zavarba ejteni a fogáságból visszatérő, elgyötört népei?* Aligha. Ekkora tévedésbe és anachronizmusba csak egy tényező eshetett bele: *a modern kritika*. Ez akarja a Papi kódexet, mely a mózesi kornak mindenben.hu és igaz mása, melyben semmi valószínűlenség, semmi anachronizmus nincsen, *anyaga érdekeinek és elképzeléseinek a szolgálatába állítani és a fogság utáni korba lehozni*, ahova az éppenséggel nem illik s amelyből keservesen kisír. Hogy ez nem sikerült Kállayanak és kritikájának, kézzelfogható számunkra.

Ideje ,azonban megkérdeznünk azt, ami felől nagyon alapos gyanú merült fel már eddig is lelkünkben, hogy valóban *megfelel-é a valóságnak Kállay amaz állítása, hogy a P. G) »exilium utáni« eredete »a mai pentateuchkritikának... szilárd meggyőződése«?* Igaz az, hogy a *mai* radikális kritika *olyan egyöntetűséggel vallja a P. C. fogáság utáni »keletkezését«?*

Aki ,a modern kritikának idevonatkozó álláspontját alapossan, vagy *csak általában* is ismeri, annak erre a kérdésre azt kell felelnie, hogy: *távolról sem!* A modern kritika ugyanis régen túl van azon, hogy a P. C. fogáságutáni »keletkezését« *minden föltétel és megsorítás nélkül apodiktikusan kimondja*, mint Kállay teszi. Mint Wellhausen véleménye mutatja, a modern kritika, még legradikálisabb formájában is, *csak bizmos megsorításokkal és bizonyos föltételekhez kötötten vallotta a P. C. fogásági vagy fogáságutáni származását, de abszolút értelemben, mint Kállay teszi, soha.* Különösen nem vallja »a **mai** pentateuchkritika-i Az utóbbi évtizedek kritikai munkája ugyanis arra a megállapításra jutott, hogy a P. C. forrás is, csakúgy, mint a többi források, úgy *elbeszélő-történeti anyagában, mint törvényi részeiben sokkal összetettebb és komplikáltabb, mint azt régebben hitték*, és hogy ezek a különféle alkotó források, rétegek *sok ősrégi történeti és törvényi anyagot tartalmaznak*. Többet, mint azt valaha is gondolták volna.

Mindenek a tudomásulvételét és ismeretét méltán elvárhatnánk Kállaytól, akinek évtizedekre terjedő »munkássága« alatt ezek megismerésére bő alkalma nyilt volna. De ha a szaktudományokban való búvárkodásnál talán valami eddig; előttünk ismeretlen részletkérdésnek a feldolgozása kötötte volna is le figyelmét (?), annyi szakismereket mégis elvárhatnánk tőle, hogy általános tájékozottsága legyen ezekben a kérdésekben, mielőtt bírálatra, mégpedig szigorú bírálatra szánja el magát!

Hiszen mindennek a megismeréséhez még különösebb olvasottságra sem volna szüksége, mert Sellin bevezetése 55. sk. lapjai elkalauzolják még a kezdő diákok is ezekben. Kállay azonban még azt sem nézte meg. Ha megnézte volna, azonnal láthatta volna, hogy »ma már« ott tart a P. C. kutatás, hogy a Gen.-ben legalább oly régi, ha nem régibb anyagot fedez fel, mint a J vagy az E forrásban. A kronológiai „konstrukciókat és spekulációkat, genealógiákban felsorolt neveket régi papi körökben őrzött hagyománynak és anyagnak, tekintik, melyek Izsráel történetének legősibb szakához tartoznak. A ZEAT 54. 1. és Eerdmans: Alttestamentliche Studien I. és III. köteteire hivatkozva Sellin azt állítja, hogy »már legalább a királyság idejében volt egy külön papi történeti könyv, amelyből a P. C. merített«. Ugyancsak idézi Gressmann: Mose 241, s egyéb helyeken kifejtett véleményét, hogy az Ex. és Num. bizonyos tradíciói ősibbek, mint a J és E forrásai.. Ezeket a kutatókat, reméljük, Kállay elég moderneknek tartja és véleményüket hajlandó odasorozni »a mai pentateuchkritikához«? Ha igen, akkor nagyon hamis színben állította be a »mai pentateuchkritika... szilárd meggyőződését«, mert ezek a kutatók sok más radikális kritikussal egyetemben aligha vallják, hogy a P. C-nek ezek a részletei »útmutatás akar lenni a népnek az exilium utáni új berendezkedésre«.

Jól jegyezzük azonban meg, hogy nemcsak a történeti anyagot tekinti ősinek a mai pentateuchkritika, hanem a törvényi anyagot is! Az egész finoman kidolgozott kultuszi törvényadást *fogságelőtti* idők szóban és írásban fennmaradt termékének tartják. Nemcsak a Lev. 17—26-ban foglalt Szent-ségtörvényről van itt szó, amelynek *fogságelőtti* eredetét egy valamirevaló kritikus sem tagadta és tagadja, sőt nagyon so kan egyenesen Ezékiel előtti időből származtatják és mint önálló törvénygyűjteményt érvényben levőnek ismerik el. — Ez a kis gyűjtemény ugyan már magában is megcáfolya a radikális kritika feltevéseit Izsráel vallásának legvitatottabb pontjaira vonatkozólag, mert az egész levitikai törvénynek a lényege benne van. Hiszen szerepel benne az ároni papság, a főpap, a búnért és vétekért való áldozat, a nagy engesztelő ünnep, a három történelmi ünnep, a szombatév, a jubileumi esztendő, a léviták városai, stb. — E kis törvénygyűjteményen *kívül* szó van »ma már« a modern kritikában, Kállay akármennyire tagadja is, a törvények *legnagyobb részének* *fogságelőMi*, sőt egyenesen mózesi eredetéről. Összefoglalólag erre is utal Sellin 56. lapja, mely nemcsak a Merx: Die Bücher Moses und Josua 1907-es felfogását és adatait ismerteti, hanem rámutat Kittel, Bertholet, Eerdmans és a saját megállapításaira és kutatásaira. Ezek véleménye bizonyára hozzá tartozik »a mai pentateuchkritika ... szilárd meggyőződéséhez«, mégis a Lev. 16-ot Izsráel vallásának legrégebbi fázisához,

Num. 6. nazírtörvényének magvát és a Lev. 11—15 tisztasági és ételelőírásait ugyancsak oda számítják. Sellin az áldozati és ünnepekre vonatkozó törvényeket nem későbbre viszi vissza,, mint *egyenesen kánaáni eredetre*. Ebben ő nem kisebb kutatók támogatására támaszkodhatik, mint Dussaud: *Les origines canaennes du sacrifice Israélite*, 1921, és Lods: *Revue d'Histoire et Ph. R.* 8,399 sk. 1928, és Albright: *JBL.* 39. 137 sk. *Archaeology of Palestine*, 1935, 153—4, *kik közül ez utóbbit az iszráelita áldozati rituált egy közös ősi forrásra viszi vissza, melyből a kánaániták és héberek egyaránt merítettek*, s a későbbi kánaánita befolyást csak a templom szerkezetére és berendezésére tartja fönn.

A »mai pentateuchkritikából« idevonatkozólag ugyancsak, kimaradt még egy jó csomó kritikus nézete, kiket eltüntetni, vagy letagadni aligha lehet egyszerű mellőzés által. Mélyen hallgat Kállay a tekintélyes Jirku műveinek állásfoglalásáról:, Das weltliche Recht im AT, 1927, Das israelitische Jobeljahr, Reinhold Seeberg-Festschrift II, 169. sk., kinek nyomában jár tanítványa Schmökel: Das angewandte Recht im AT, 1930 és a következő igazán nagyjelentőségű munkáról: Alt: Die Ursprünge des israelitischen Rechts I, 1934, amelyben a kiváló szerző azt mutatja ki, hogy a héber *mispáthím* nagyrészben kánaánita kazuisztikai jogtudományra vihető vissza, a *dohbárim* pedig eredeti héber alkotás, *mely főrészében Iszráel történetének a nomád korszakára vezet vissza*.

Csodálkozva kérdezzük ezekután, hogy Kállay honnan vette magának azt a bátorságot, hogy ezeket a kutatókat kirekessze »a mai pentateuchkritika berkeiből? Ha pedig belevette őket, hogy nyilatkozhatott ezeknek a nevében is, mint »szilárd meggyőződésről«, hogy »a P. C. törvényei nagyon jól meg érthetők úgy«, hogy »útmutatás akar lenni a népeknek az exilium utáni új berendezkedésre«? Mi lehet ennek a teljesen hamis beállításnak az oka és magyarázata? Félevezetni akarása az olvasó közönségnek? Vagy teljes tájékozatlanság? Döntse el ki-ki magának. Egy azonban bizonyos: *ilyen tudományos hazardírozásra a, magyar theologiáit tudományok tisztes művelésében példa még eddig nem volt!*

Nem hallgathatjuk el, hogy a modern kritika egy tekintélyes hányada a P. C. többi törvényeit és intézményeit illetőleg is radikálisan másként vélekedik »ma már«, mint ahogy azt Kállay feltünteti. Az a nézet, hogy a Szent Sátornak a jeruzsálemi templom lett volna a prototípusa, hogy ennek elkészítése, kultusza a fogsgág korának papi ideáljait tükrözötté vissza, »ma már« meghaladott álláspont. Sellin joggal utal arra, hogy az idevonatkozó törvények *hiteles történelmi hagyományokra utalnak vissza*: szerinte a királyság korára, Gibeon és Miczpa tradícióira. Támogatja ebben Hertzbergi a ZAW, 1929, 166. sk. lapjain. De még mások is! Albright:

i. m. 159—162 lapjain hangsúlyozza, hogy maga »a gyülekezet sátor« név a pusztában való bolyongásra, sivatagi eredetre utal vissza. De a sátor alkotmánya is ellene mond a későbbi templom koplalásának. Míg Salamon temploma építéséhez cédrus, és olajfát használtak, addig itt a sittím, vagy akácfa szerepel. Hiteles hagyományt árul el a kecskeször-kárpitok, a kosbőrök, borzbőrök főmértékben való használata. Általában többféle meggondoláson kívül utal Albright arra a nagyon jelenlétkény eltérésre, amelyet a Szent Sátor a salamoni templomtól és Ezékiel ideális templomától felmutat, mely teljesen értelmetlen volna fogáság utáni keletkezés esetén. A mózesi kultusz apparátusát illetőleg meg az ásatások legújabb eredményei döntő csapást mértek a modern kritika régebbi feltevéseire, minek következtében azokat ma már értelmes kutató nem tarthatja. Az Ex. 30:1—3-ban leírt füstölő oltárhoz teljesen hasonló *chammán-t* találtak Teli Beit Mirsimnél és sok más helyei, is a Kr. e. 10—11. századból. A babilóniai, vagy perzsa utánzásnak tekintett hétagú gyertyatartónak agyagból készült példányait ugyancsak megtalálták Teli Beit Mirsimnél is, és sok más helyen is, a Kr. e. 12. századból: Benzinger: Hebr. Arch. 3. kd. 107, Albright i. m. 161—2.

A frigyláda törvényének fogsgáutáni eredete sem tart ható már többéi Nem is tartja a salamoni templom frigyládáját a láda prototípusának a modern kritika komolyabb hányada. A frigyláda Mózes korából való származását és intézményét, — mint Sellin is utal rá, — »újra meglehetős általánosan elismerik«, amint Torczyner: Die Bundeslade, 1922, von Bad: Zelt und Lade, NKZ, 1931, 476, Sellin, stb. munkái mutatják.

A Szentsátor és a frigyláda történeti igazolhatása és más megfontolások magukkal hozzák a modern kritika, — Kállay által is nyilván aláírt, — kultuszrevolúciójának teljes letörését. Már kitűnt, hogy Wellhausennek a kultuszcentralizáció felé törekvő evolúciós nézete, melynek érdekében az egész izsráéli történetet felforgatta s a kultuszfejlődés igazolására állította be, — teljesen elhibázott és tarthatatlan. Ez azért nagyon fontos, mert a P. C. fogsgáutáni származását azért kellett követelményül felállítani, mert sem az itt viszszatükrözött tiszta nionotheizmust, sem az itt található központi kultuszt nem lehetett a fejlődés legelső fokául megtenni, mert így az evolúciós fejlődési fokozatba nem illett volna bele. Ma azonban ennek az egész elgondolásnak mesterséges és erőszakos volta, az evolúció elvének a Kijelentés területén való tarthatatlansága napnál fényesebben igazolt. Magának a negatív kritikának kellett erre rajönnie. Albright i. m. 163—168. lapjain rámutat azokra a kétségtelen Henyékre, amelyek Izsráélen a monotheizmus korai megjelenésének erősen kedveznek». Egyszerűen utal arra, hogy az ősi pogány világban

is éppen a mózesi korszak az, amelyikben a monotheizmus fele való legnagyobb közeledést világszerte látjuk. Egyptomban az Aton tisztelete, Ázsiában a babilóniai Marduk, a hittita, Teshup, a szíria Baal, a kánaánita elohím vagy elóním, "a Bö'álim és Astaróth mind »monotheista tendenciákat« árulnak el. Ilyen általános, világszerte uralkodó monotheista tendenciák között, Albright szerint, a mózesi monotheizmus "kiemelkedése, megjelenése a legtermészetesebb, és az evolúció alapjára helyezkedve is, a legkézenfekvőbb. Annál kevésbbé igazolható az »idők teljessége« a monotheizmus számára a wellhauseni elgondolás alapján! Albright azonban a »mozaizmus ethikai és szociális törvényeire« vonatkozólag is a legtermészetesebb történelmi háttért és kifejlődési korszakot éppen a Mózes korában találja meg, amikor Egyptomban a »Halottak könyvének« Kr. e. 15. századbeli legrégebbi kéziratai készültek, amelynek ú. n. negatív vallomásai közül több a tíz parancsolat egyes parancsolatainak egyszerű mása, vagy amikor Mezopotámiában a Shurpu sorozatnak a második mágikus tábláján a mózesi törvényhozás ethikai előírásainak nagyon közeli paralleljeit találjuk meg, melyek közül több megegyezik a tíz parancsolat törvényeivel.

Ha a modern kritika elismeri a monotheizmus és az ethikai és szociális törvények Mózes korából való származását, világos, hogy a központi kultusz létezését sem tagadhatja el a Mózes korából és az utána következő idők életéből. A modern kritika, — Kállay akármennyire nem is akarja ezt tudomásul venni, — ezt a lépést is megtette »ma mára. Éppen a legújabb időben! Haupt: Midian und Sinai, ZMDG, 1909, 506. sk. azután Noth: Das System der zwölf Stämme Israels, 1930, és Alt: Die Staattenbildung der Israeliten in Palestina, 1930, 10 sk. a legvehemensebben vitatják a, központi szentély vagy szentélyek létezését Iszráélben a legősibb időben. Iszráél törzseinek eredetét ezek a kutatók egyenesen kultuszi közösségből származtatják, mely a kultusz gyakorlására és védelmre alakult. A legősibb kultuszközpont helyét illetőleg ugyan eltérnek a vélemények és egyik Sikembe, másik Silóba, vagy egyenesen a Sínaihoz teszi, abban azonban megegyeznek valamennyien, hogy Iszráél történetének kezdetén volt, mert kellett lennie központi szentélynek. Ez a nagyon fontos és fundamentális megállapítás megint hozzátarozik »a mai pentateuchkritika« megállapításaihoz és meggyőződéséhez, még ha valaki ezt nem is akarja tudomásul venni! Ezekkel a megállapításokkal azonban Kállay nem akart vagy nem mert szembenézni, hanem egy nagy általánosítással ezeket el akarta hallgatni. Még valószínűbb azonban, hogy ezekről a megállapításokról sem tudomása, sőt még halvány sejtelme sem volt. Ha azonban »a mai pentateuchkritikát« nem ismerem, akkor nem nyilatkozom róla. Kritikus ómnak azonban még ezt az

egyszerű szabályt is ezután kell, hogy megtanulja.

A mai modern pentateuchkritikának nagyjából és vázlatosan ismertetett legújabb tájékozódásai, feltevései, és eredményei éles és kemény ítéletet rejtenek magukban Kállay ki-jelentéseire és tájékozatlanságára vonatkozólag. **Nemcsak a szakértelem teljes hiámját árulja el kritikusom** az én elítélésre szánt kijelentéseivel, hanem egyúttal a legpregnánsabb módon mutatja be előttünk egy, mesterét is túlszárnyalni akaró késői vpigon karrikaturisztikus típusát. Mert ha elgondolkozunk azon, hogy a fenti meggondolások után valaki még 1937-ben is, minden szkrupulózitás nélkül le meri írni, a »mai modern kritika« nevében, hogy »a P. C. törvényei nagyon jól megérthetők úgy, hogy ez... útmutatás akar lenni a népnek az exilium utáni új berendezkedésre«, akkor látjuk csak igazán **az elmaradottságát** annak, aki magát a bírói székbe ültette, hogy a pozitív kritika fölött nyakló nélkül ítélezze. Mert hogy a modern kritika többé már nem vallja a P. C. törvényeinek fogásági, vagy fogáságutáni »keletkezését«, — legfeljebb Tóth Lajos: Ószöv. Bevezetés 140. 1. kifejezése szerint azt, hogy a régi anyagra »csak az új eszmék békéjét ütötték«, — senki számára nem vitás. A bizonyos szempontból való revízió, átdolgozás, kiegészítés, sőt még az összegyűjtés, szerkesztés sem jelentenek azonban »keletkezést«, »új berendezkedésre« való »útmutatást«, hanem egyszerűen régi anyagnak: történetnek és törvénynek új formában való »feldolgozását«. Kállay előtt, sajnos, ez az éles disztinkció nem ismeretlen, hanem elfogadhatatlan. Ez azonban, hangsúlyozzuk, nem »a mai pentateuchkritika... szilárd meggyőződése«, hanem tisztán és pusztán a Kállayé. És most számunkra ebben van a nagy hiba! Egyedül ebben. És pedig azért, mert Kállay ezt az álláspontot szegzte szembe velünk, mint a *mai* pentateuchkritika álláspontját. *Különben a P. C. mózesi szerzőségét illetőleg sem az ó*., sem »a mai pentateuchkritika« álláspontja a tanulmányomban lefektetett állásponton nem változtat semmit.

Hogy különben Kállay mily nagyraért ékelni mindazt az érvet, amelyet eddig a P. C. érdekében kritikájában felsorakoztatott, legékesebben és legbeszédesebben bizonyítja az a mondat, amely az eddig általunk tárgyalt részeket követi s így kezdődik: »De ha még mindezekben igaza lenne is Síposnak ...«. Mi ez az elszólás más, mint annak a hallgatólagos elismerése, hogy Síposnak lehet igaza velem szemben s az; én érveim lehetnek erőtlenek, haszontalanok és rosszak vele szemben. Igen, Kállay érzi, éreznie kell, hogy egész hadakozása nagyon gyenge és nagyon ingatag talajon mozog. Éreznie kell, hogy itt nehéz a pozitív kritikával szemben a győzelem reményében felvenni a harcot. Hogy ez a harc valóban eredménytelen a modern kritika és Kállay számára, azt mindenki láthatja. Itt csak egy álláspont diadalmaskodhatok: az Isten

Igéjének az álláspontja, az az önbizonyás, melyet az Ige önmagáról ad s amelyet mi védünk, amíg élünk!

g) A Papi Codex és az új Ezékiél-kutatás.

Ezékiél 40—48. fejezeteit *Wellhausen* »az Ótestámentom kulcsának«, *Delitzsch* pedig »a pentateuchosi kritika archimedesi pontjának« nevezte. Ennek oka az a kétségtelen tény, hogy, a *P. C.* és e rész között szoros összefüggés, *rokonság, hasonlóság van*. A kritikus kérdés eleitől fogva mind máig az,, hogy a *P. C.* hatott-e Ezékiére, vagy megfordítva? A pozitív kritika kétségtelen és kézenfekvő bizonyítékok alapján az előbbi vallja, a negatív kritika viszont azt vitatja, hogy az Ez. 40—48 volt az az első, nagyjában körvonalazott »programm«, aminek az alapján az írástudók a *P. C*-t a babiloni fogáság“ alatt kidolgozták.

Ezt a fontos kérdést, amellyel a legtöbb kutató is teljes részletességgel foglalkozik, lehetetlen volt *nem* érintenem s figyelmen kívül hagynom. Mi történt azonban? mindenki legnagyobb csodálkozására az a Kállay, aki eddig kritikájában szinte egyedül csak abból próbált elni, hogy mivel *nem* foglalkoztam s mivel *kellett volna* foglalkoznom, — más kifogásnivaló híjján — egyszerre megfordítja a mérleg serpenyőjét és megállapítja, hogy ezzel a kérdéssel meg már *túl sokat* foglalkoztam, illetve, hogy az ezzel való foglalkozás »/elesleges« volt. Kritikusom ugyanis, miután teljesen alaptalanul megvádol azzal, hogy nem foglalkoztam a *P. C*-nek a többi forrástól elütő stílusával, theologiai és ethikai gondolkozásával, így folytatja: »Pedig ezek fontosabb dolgok, mint az Ezékiél 40—48. fejezetektől való függés gondolatának a cáfolása, amelyre sok helyet felhasznál Sípos. Pedig ez felesleges, mert Torrey: Pseudoezechiel and the Original Prophecy 1930. c. könyve után nem is meglepő, hogy az Ezékiél-kutatás kezd új irányokat venni és ma már ott tartunk, hogy stíluskritikailag ki tudjuk választani Ezékiel könyvéből a jeruzsálemi és a babiloni részleteket, Mennyivel inkább tehát azt, amit Sípos tagad, hogy t. i. Ezékiel nem volt hatással a *P. C*-re!«: IÉ 19. 1.

1. Előző fejtegetéseinkben már utaltunk arra, mennyire *valóltan állítás az, hogy a stíluskritikával és egyéb, Kállay által fontosnak tartott problémacsoporttal nem foglalkoztam*. Ott utaltam részletesen arra is, hogy *mennyi helyet* szenteltem pl. a stíluskritikának. Elég tehát itt rámutatnom arra, hogy a *P. C* és Ezékiél viszonyával munkám 222—230. lapjain, közelebbről hétfoldon foglalkoztam, melyből öt oldal jutott a *P. C* és Ezékiél összehasonlít asara általában és két oldal a H. és Ezékiél viszonyának tárgyalására. *Hogy ez a terjedelem sok volna-t csak az mondhatja, aki nincs tisztaiban a*

szőnyegen forgó kérdés nagyságával s fontosságával. Ha tekintetbe vesszük, hogy pl. *Driver*: LOT, 1916 híres és értékes bevezetésében a P. C. tárgyalásánál, — amelynek a 126—159. lapokat, tehát összesen 33 oldalt szentelt, — a P. C.—Ezékiél viszonytárgyalására 139—152. lapok, tehát “13 oldal jut, amelyből 7 oldalon általában a P. C.—Ezékiél, 6 oldalon pedig a H—Ezékiél viszonyát vizsgálja, tanulmányomban pedig a P. C. tárgyalására szánt 57. oldalból csak 7 oldalon foglalkozok az egész kérdéssel, *aligha érhet jogosan a Kállay vádjá*. Amire Driver az egész kódex tárgyalásának több, mint egy harmadát fordította, arra én ugyanannak csak egy nyolcadát használtam föl. Pedig Driver munkája nem is olyan régi! A probléma hnég távolról sem végeleg eldöntött, mint ahogy azt Kállay — nyilván tájékozatlanságában, — feltünteti. A kérdés minden esetre annyira aktuális még ma is, hogy legalább annyit kell foglalkoznunk vele, amennyit én kötelességszerűen azzal foglalkoztam.

2. A legfőbb kérdés itt az, hogy valóban *igazán felesleges volt-e a kérdéssel foglalkoznom*. Kállay azt állítja, hogy igém Állításának *egyetlen* indoka Torrey kutatásainak korszakalkotó jelentősége, mely az Ezékiél kutatást egészen új irányba terelte és számunkra a felvetett problémát időszerűtlenné tette. További kérdés tehát az, hogy a Torrey kutatásai valóban oly kor-szakalkotóak-e, amelyek az egész tudományos világot más irányba terelték, mint amely felé eddig haladt? Tudott-é az ő munkája olyan általános hatást vagy csak helyeslést is kiváltani, amely komoly kritikai körökben irányadóvá és elismertté tette álláspontját? Aláírja-e a legszámottevőbb és legkomolyabb kritikusok közül valaki is Torrey megállapításait, hogy ty. i. az egész Ezékiél könyve nem más, mint egy körülbelül Kr. e. 230 tájáról származó pszeudepigráf költői 7nű? Aki ismeri a modern kritika idevonatkozó álláspontját, annak erre a kérdésre *határozott nemmel* kell felelnie. Hogy a komolyabb és higgadtabb kritika hogy vélekedik Torrey nézeteiről, elég pár mondattal és ítélettel illusztrálnom. Sellin 102. 1. »abenteuerliche neue Annahme«-nak, tehát »*kalandoz* új feltevésnek« jellemzi. Spiegel 8.: Towards certainty in Ezekiel c. cikke a JBL 1935 szpt-i számában elveti az egész feltevést. Cooke G. A. Ezékiél kommentárjának a tárgyalásakor a The Expository Times 1937, okt, szám 13. lapján a nem éppen konzervatív kritikus úgy beszél róla, mint amely a, könyv történetének »fantasztikus rekonstrukciója«. Maga Cooke G. A. az International Critical Commentary sorozatában 1937-ben megjelent Ezékiél kommentárjában szintén elveti az extravagáns Torrey nézetét. Hasonló kritikák nagy számát idézgetnék még, amelyek az itt közöltekkel azt mutatják, hogy Torrey kutatásai nemhogy új irányba terelték az Ezékiél-kutatást, hanem eredményeit egyenesen tarthatatlannak,

különcöknek és alaptalan fantáziajátéknak tekintik, amelyet higgadt és józanítéletű kutató alá nem irhát. Hol van tehát az igazságtól Kállay, amikor egy különc és ultraradikális kritikusnak **felül**, nézetét mindenhatónak, egyetemesen elfogadottnak és korszakalkotó elmeszüleménynek nyilvánítja és ebből messzemenő következtéseket von le és súlyos vádakat akar kovácsolni ellenem? *Ilyen komolytalan és sikertelen vállalkozásra még kevés ember adta nálunk a fejét!*

3. Nem hagyhatjuk szó nélkül Kállaynak Torreyvel kapcsolatos fatális tévedése mellett azt a **még nagyobb tájékozatlan-ságot eláruld botlását**, melyet az Ezékiélre vonatkozó kritikát illetőleg elárul. Kállay ugyanis úgy tünteti fel a dolgot, mintha Torrey, mint valami üstökös betört volna, a zavartalan vizeken evező Ezékiél-kritika berkeibe és páratlanul radikális elgondolásával soha *nein tapasztalt helyzetet teremtett volna*. Az igazság azonban egészen másként van. Torreynek előfutárai vannak, akik bizonyos tekintetben még radikálisabbak voltak,,, mint ő. A P. C.—Ezékiél viszony tárgyalását mégsem tették soha »feleslegessé! A későbbi szerezetetés mellett már Zunz: ZDMG, 1873, 676 sk. síkraszállt. Seinecke: Geschichte des Volkes Israel II, 1884 meg Kr. e. 164-re teszi a könyv keletkezési idejét. Winckler: AOF III. 1902, 135 sk., Moninckel: Ezra 1916, 125 sk. után jön Hölscher: Gesch. d. Israelit, u. jüd. Religion 1922 és Hesekiel 1924, aki *csak a költői részek szerzőjéül ismerte el Ezékielt*, ki szerinte csak 585-ig műköött; míg a könyv jórészét mai átdolgozott formájában egy 5. században élt redaktor pszeudepigráf munkájának nyilvánította. Így ez az utóbbi író — és nem Ezékiél — a törvénytudó és a későbbi *nomizmus atyja*. Hölscher már akkor a Kittel, Kessler, Seilin és mások kritikájának tüzében állott, mikor Torrey, — miután 1925-ben a Martifestschriftben, 285. 1. jegyzet, már vázolta nézetét, — 1930-ban a porondra lépett. Amint azonban az 1873-ban, vagy 1884-ben megjelent támadások nem döntötték meg Ezékiél könyvének hitelességét és így nem tették feleslegessé a P. C.—Ezékiél viszonyának tárgyalását, épügy nem döntötték meg Ezékiél megbízhatóságát Hölscher és Torrey elméletei sem s így távolról sem tették az általunk tárgyalt kérdés alapos megvitatását fölöslegessé.

4. Azt kell azonban mondanunk, hogy ha a Kállay által vázolt helyzet valóban fennállna, a P. C.—Székiéi kérdés tárgyalása akkor sem válnék számunkra »feleslegessé«, mert akkor is rendületlenül védenénk a P. C. mózesi hitelességét is, az Ezékiél authenticitását is és akkor is igyekeznénk rámutatni a kettő között lévő helyes viszonyra. Akkor is váltanánk, hogy nem Ezékiél volt hatással a P. C-re, hanem a mózesi eredetű P. C. volt hatással Ezékiél könyvére.

h) A Papi Codex és a fogság előtti történeti könyvek.

A Papi Kódexssel kapcsolatos *utolsó kifogása* így hangszik“ Kállaynak: »Még egy másik kérdésre is adós maradt a felelettel Sípos. S ez az, hogyha P. C. tényleg fogság előtti, vagy éppen mózesi eredetű, hogy van az, hogy ez a kétségkívül nagyon fontos könyv nem volt semmi hatással a fogás előtti történeti könyvekre (Bírák—Királyok), míg ellenben a fogás utáni Krónikák könyvére igen«: IE 19. 1.

1. Ez a ván ismét letagadhatatlan bizonyítéka annak, hogy **Kállay még, a második bírálata alkalmával sem olvasta el figyelmesen tanulmányomat**. Ha csak *nagyjából* elolvasta volna, lehetetlen, hogy már a P. C. tárgyalása előtt jóval ne találta volna meg annak a bizonyítását, hogy a P. C. *igenis volt hatással* a fogas előtti könyvekre, mert azok nemcsak hogy ellene nem mondanak a P. C. törvényeinek, hanem *egyenesen feltételezik azoknak ismeretét*. Ha bárki elolvassa tanulmányomban »a Deuteronomium és a kultuszközpontosítás« c. fejezetet: 153—159. 1., *csodálkozni fog Kállay meggondolatlan és alaptalan kifogásán*. A 156—7. lapokon a Bír. 6:24—27, 13:19-el kapcsolatban éppen azt bizonyítom, hogy *nincs megssérvé* pl. a Num. 18:7, »amiből esetleg arra lehetne következtetni ... hogy a Deut. és Num. még nem léteztek«. Söt, egyenesen a Num. 3:10, 16:5, 40, Ex. 44:15, 16. elvénnek a közvetlen érvényesülését, állapítom meg a Bírák kérdéses helyeivel kapcsolatban, annak a hozzáadásával, hogy »ugyanezben elv alapján áldozott Dávid a II. Sám. 24:18, Salamon az I. Kir. 3:4—5. és Illés az I. Kir. 18:31 tanúsága szerint«. *Már ezek a helyek csak magukban is igazolják, hogy Kállay minden skrupulózitás nélkül mondja ki légből kapott ítéleteit*. Pedig az idézett 'helyen van még több utalás is! Rámutatok arra, hogy az áldozat bemutatásának feltétele a frigyláda jelenléte volt s ennek alapján mutatnak be áldozatot a Bír. 20:26—7, I. Sám. 6:16. és II. Sám. 6:13. szerint. Világosan kifejtem, hogy az Iszráel történetének sötét és zavaros korszakaiban miért »nem várhatjuk és kívánhatjuk, hogy a vallási törvényeket mindenki tartsa he betürol-betüre«, tehát hogy a Kállay által sérelmezett könyvekre miért nem volt az általa kívánt »hatással« a P. C.? *Smith W. R.* kifogására, mely szerint »Sámuelt nem volt tudomása az áldozati szertartás meghatározott és kizárolagos rendszeréről, mely a frigyládára vonatkozott«, a 158. lapon ilyen cífolatot adok: »Mi azonban bátorokodunk feltételezni, hogy Sámuelt volt tudomása ilyen törvénnyről, mert míg a frigyláda Sílohban állt, sohasem próbált egyéb szentélynél áldozni«. Kállay kijelentése tehát, hogy »adós« maradtam a felvett kérdésre, csak *súlyos elnézésen és egyszerű fölületes ségen alapszik*.

2. Érthatő ezekután, miért nem foglalkoztam a papi kódex tárgyalásánál *külön* a fogsg előtti történeti könyvek bizony-ságaival a P. C. létezésére és érvényességére vonatkozólag,, illetve, hogy miért *kezdtem* a rituális törvény létezésének bi-zonyítását a 179. lapon egyenesen a *prófétáknál*. Fölösleges lett volna *ismétlésekbe esnem*, mert akkor meg Kállay nyilván azt kifogásolná. A legkorábbi próféták *idevonatkozó adatai*, a modern kritikusok szerint is, *legalább olyan fontosak, sőt: fontosabbak, mint a történeti könyvekéi*. A történeti könyvek keletkezési idejét, mai formájuk felvételét a modern kritika ugyanis nem teszi korábbra, mint a legkorábbi próféták mű-ködését és könyveinek keletkezését, hanem inkább későbbre. Már pedig ha *egykorúak a két csoportba tartozó könyvek, vagy különösen ha korábbiak a prófétái könyvek, mint a tör-ténetiek, akkor miért nehezményezi Kállay éppen a ynodern kritika szerint másodrendű történeti könyvek bizonysgainak felsorolását V.* Hiszen még ha *egyenrangúak, vagy elsőbb-rangúak* is a történeti könyvek, akkor is világos, hogy az elsősorban történeti jellegű és tartalmú munkák à *törvényekre, jogra, ünnepre és a kultuszra vonatkozó dolgokban nem lehetnek döntő, cáfoló vagy elmarasztaló tanúk azáltal*, hogy azokról egyszerűen *nem szólnak!* Még akkor is *elsősorban jönnének tekintetbe a prófétai munkák, amelyek jellegükönél, érdeklödési köriükönél és tartalmuknál fogva mégis közelebb vannak az istentisztelekre, kultuszra, rituáléra, ünnepkre tar-tozó kérdésekhez, mint a történeti munkák!* És ha így van a dolog, — vagy még ha ellenkezőleg volna is igaz! — akkor Kállay miért nem *cáfolta meg elsősorban azokat az adatakat és bizonyítékokat, amiket én a prófétákból felhoztam a P. C fogsg előtti létezése és érvényessége mellett?* Miért hallgat felőlük? Miért nem fog hozzá azoknak a kétségtelen adataknak a megdöntéséhez, amik előtte vannak s miért nem jön *azután* a fenti nehézményezéssel?! Oda is találna adatakat munkámban, de akkor több joggal követelőzhették még *egyéb* adatak után is. Kállay azonban nem mer belenyúlni a tüzfészkekbe. Ahhoz t. i. felkészültség, adatak és tények szükségesek, amik Kál-laynál a legszűkebben vannak. Megvallhatjuk, ilyen adatakat hiába is próbálna keresni, mert célszerűtlen és sikertelen vál-lalkozás' volna. A Biblia kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy a P. C. és a Pentateuchos egyéb törvényei a legrégebb idők óta megvoltak, érvényben voltak, — *kivéve a rendkívüli, za-varos és háborús időket, amikor minden ország ex lex hely-zetbe kerülhet.*

3. Kállay állítását különben *érdemileg* sem hagyhatjuk szó nélkül. Az ő érvelése a jól ismert *argumentum ex silentio*. Mivel a Bírák-Királyok könyvei *nem emlízik* a P. C. törvényeit, abból szerinte az következik, hogy a P. C. törvényei ennél-fogva *nem is léteztek*. Most nem akarok még azzal foglal-

közni, hogy a kiindulót étel már magában hamis és tarthatatlan, hanem magát ezt az érvelési módot kifogásolom, amely logikai akrobatikának szép lehet, de érvnek teljesen használhatatlan és tarthatatlan. Menete, egy példával szemléltetve, ez: A P. C. már megvolt a Sámuel könyve szerzőjének idejében, a szerzőnek ismernie kellett a P. C.-t. Mivel a Sámuel szerzője ismerte P. C.-t, meg kellett, hogy említse azt. Mivel azonban a Sámuel szerzője nem említi, azért a P. C. nem létezett ai Sámuel szerzőjének idejében. *A törés ebben az érvelésben teljesen világos. Ilyen alapon akár azt is be lehet bizonyítani, hogy az Ótestámentom és az Újtestámentom nagyobbik részét a reformáció után írták csak, mert annak legmélyebb, legszentebb és legtisztább tanításait senki nem említi a sötét középkorban!* Amint teljesen hamis és tudománytalan volna ez; a megállapítás, époly tarthatatlan a Kállay okoskodása. Mindenekelőtt figyelmen kívül hagyja azt, hogy még a Krónikák könyve, — melyet a babilóniai fogsgá után írtak, amikor az egész választott nép szívé atyái szent örökségének, évszázados vallási intézményeidnek a visszaállítása lázában égett, — figyelmét főként az istentisztelet történetére fordította és a hangsúlyt annak a kidomborítására helyezte, addig a Bírák, Sámuel, Királyok könyvei, bár ugyanazt a történelmi mezőt ölelik fel, egészen más szempontból és egészen más célzattal dolgozták fel a történelmet és természetesrőleg hallgatják el éppen azokat a részleteket, amelyeket a Krónikák könyve feljegyez és kiemel. Hiszen ha feljegyezték és kiemelték volna, akkor a Krónikák könyveit sohasem, írták volna meg!

Azért, mert hallgat és elkerüli ezeket a részleteket a fogsgágelőtti történeti irodalom, ezzel már meghazudtolja a Krónikák könyvének pozitív állításait és ez utóbbit teljes és merő kitalálasnak és csalásnak bizonyítja? Ez az okoskodás teljesen hamisí Továbbban, lehetne-e és lehet-é azon csodálkoznunk, hogy a Papi Kódex aránylag oly csekély, — a kritika szerint semmi — hatást nem gyakorolt a fogsgá előtti történeti könyvekre, mikor a Papi Kódex tulajdonképen a papok számára szánt hivatalos rituálé és liturgikus könyv volt, melynek a nép számára csak a papok által és a papokon keresztül volt közvetlen jelentősége. A rájuk való utalás a későbbi történelemben különbözően már csak azért sem lett volna indokolt, mert a P. C. törvényei — eredeti formájukban — még közvetlenül a Szentsáorra és a pusztai viszonyokra utalnak, a nép pedig akkor már letelepedett és a templom rég megépült. Azonban a nép törvénykönyve tulajdonképen a Deuteronomium volt, mely az egész törvénynek népszerű formában való feldolgozása, összefoglalása, megismétlése!

Hogy foglalkoznák hát a fogsgágelőtti történelem a papi törvények és kultuszi ceremóniák kérdéseivel? Ha rendesen és szépen folyt a vallásos és kultuszi élet, a róla való hallgatás

inkább megerősíti, mint cáfolja a kultuszi törvények tisztelet-hentartását. A történelem sohse az élet rendes folyásával és a hétköznapi élet szabályosságával, hanem inkább rendkívüli, rendellenes és kiáltó helyzetek leírásával foglalkozik és törődik. Ha pedig baj volt, ha a történelem istentelenséget, hite-hagyást és erkölcsstelenséget tár elénk, ez ismét nem bizonyíték a törvény nem létezéséről, mert hiszen nemcsak a nép, hanem] a papok is nagyon gyakran megsértettek, sőt lábbal tiporták a törvényt. A törvény meg nem tartása vagy megsértése nem jelenti a törvény nemlétezését. Ha ma sok ember lop, sok ember csal, sok ember öl és gyilkol, az egyáltalán nem bizonyítja azt, hogy ma sent a lopás, sein a csalás, sem a gyilkosság ellen nincs törvényi Meg kell tehát elégednünk azzal, hogy már magának a;Szentsátnak, vagy a templomnak a pusztá létezése is feltételezi ,az istentiszteletre, a papokra, az áldozatokra vonatkozó ceremoniális törvényeket, tehát a P. C-t. A fogságelőtti történeti könyvek pedig nemcsak ennyit, hanem ennél még sokkal többet is bizonyítanak! Ez pedig már Kállay alaptételeit dönti meg és eleve tarthatatlanná teszi az egész okoskodást.

4. Hogy Kállay kiinduló téTELÉNek tarthatatlanságát még jobban szemléljük, néhány adattal még bővebben rá akarunk mutatni arra, hogy a Bírák—Királyok könyvei igen is ismerik a P. C. törvényeit és intézményeit. A Bír. 19:18-ban a lóvita azt mondja, »az Ür házához megyek« és nem azt, hogy »az Ür egyik házához«, mert csak egy központi szentélyt ismert. amely a 18:31 szerint akkor Silóhban volt, A 21:19 szerint itt volt az »esztendőnként való ünnepnap«. A 20:27 szerint a nép a frigyládához feljött, hogy az Ex. 25:22-re támaszkodva megkérdezze az Urat. A szent ládának, mely az Ex. 25:10 sk. alapján a mózesi Szentsátor legdrágább kincse volt, itt is már a Num. 10:33, 14:44-ben használt ősi elnevezését találjuk meg: arón bőrith »frigyláda«», ami magában foglalja azt a természetes tényt, hogy benne volt a szövetség két törvénytáblája: Ex. 34:28, amint azt Mózes megparancsolta: Ex. 25:21, Deut. 10:1—5. A Bír. 20:27 szerint a frigyládat később ideiglenesen Béthelbe vitték, hogy a 31 v. szerint közel legyen a gibeai csata színhelyéhez, mint ahogy később is tették az 1 Sám. 4:3 szerint a filiszteusok: ellen, hogy magukon is tapasztalhassák Mózesnek a Num. 4:35-ben mondott szavait, A frigyládat papi őrizet alatt tartották és a pap, aki »előtte állott« Fineás volt, az Áron fiának Eleázárnak fia. A frigyláda jelenlétében »égo áldozattal és hálaadó áldozattal« áldoztak az Ür előtt az Ex. 20:24 alapján. Bár a hely ideiglenes istentiszteleti hely volt, oltárt építettek: Bír. 21:4, de miután a háború véget ért, viszszatértek Silóhba. A Bír. 17—21 különben a bírák korának első feléről tudósít s később csak Silóhban volt szentély, ároni papsággal az élén. A Bírák könyvében különben már megtalál-

jur a Num. 6:1—5 nazíreusi törvényét: Bír. 13:4, 5, 14, 16:17, 1 Sám. 1:11 és a Lev. 27:29 teljes kiirtásra való fogadalmát: Bír. 1:17, 21:11. Különben Bír. 20:1, 21:10, 13 az « édháh szót használja a »gyülekezet« megnevezésére Gibea ellen, — amely szó a kritika szerint a P. C. »szókincséhez« tartozik s abban 115-ször fordul elő. Ugyanígy használja a zimmáh szót a Bír. 20:6, — amit Károli »rútság«-nak, rev. Károli »aljasságnak« fordít, — amely szó a modern kritika szerint ismét »jellegzetes a leviükai törvényre«: Lev. 18:17, 19:29 — amit Károli »nagy bűn«-nek, majd »gonoszságnak« rev. Károli »fajtalanságnak« fordít.

A *Sámu*el 1:7, 24 szerint »az árnak háza«, a 2:22 szerint »a gyülekezet sátor« még mindig Silókban volt. »Az Istennek szövétneke«: 3:3, ott égett éjjelente az Ex. 27:20, 30:8 meghagyása szerint és ott állott a 4:4 szerint a frigyláda a körubokkal. Az 1:3 szerint ide jár fel Elkána évenként »hogy imádkozzék és áldozatot tegyen«, továbbá, hogy »togadást« tegyen |I Sám. 1:21, 25, a Lev. 7:16 és Num. 15:8—10-nek megfelelően. Ide ment fel az »egész Iszráék: 2:14, 22, 29 »véres áldozatra és ételáldozatra«, mert a 29 v. szerint ez volt az egyetlen előírt hely az áldozattételre. Az 1 Sám. 2:22 szerint itt találjuk »az aszszonyokat, akik a gyülekezet sátorának nyílása előtt szolgáljak«: Ex 38:8. Itt szolgált az ároni papság: Éli és fiai: 1:3, kik Áron fiától Ithamártól származtak: 1 Sám. 22:20, 1 Kir. 2:27. Hogy több és más papok is voltak, mutatja az 1 Sám. 21:18, mely szerint Nóbban Dóég »nyolcvanöt embert ölt meg, akik gyalcs efődot viselének«. A szent sátorban megtaláljuk a »szent kenyereket« is: 1 Sám. 21. A Sám. könyve az ároni papságot tekinti nyilván egyedül törvényes papságnak, mert Isten az 1 Sám. 2:27—28. szerint így szól Élihez az ő atya házárol: »kválasztani öt papnak Iszráél minden nemzetégei közül«. Nem is tud kimutatni senki az egész otestámentomban bármikor más papságot, amelyet törvényesnek ismert el Iszráel, csak az áronit. Nincs egy se, aki nem Árontól származott, nincs senki más, aki valaha is papi funkciót végzett volna a szentély körül. A mózesi törvény pontosan betartották az áldozásnál, fnég az 1 Sám. 2:12 sk.-nél is: Lev. 3:1 sk. 7:28 sk. ahol a Levi fiai abban vétkeztek súlyosan, hogy törvényes részüket az Úr előtt már kivették és pedig jogukra hivatkozva.

A. *Királyok* könyvei is éppen olyan természetesen beszélnek a »frigyládáról«: 1 Kir. 8:1—11, melyet »a kerubok szárnai alá« vittek s amelyben benne volt »a két kőtábla, amelyeket Mózes a Hórebnéi helyezett bele«. A 2 Kir. meg egyenesen négyeszer egymásután említi a főpapot: 12:10, 22:4, 8, 23:4, még pedig a három utóbbi helyen éppen a kritika által kihangsúlyozott történetben. Persze igyekeznek mind a négy helyet betoldásnak minősíteni, annak ellenére, hogy a Krónikák

és a LXX parallel helyei is megerősítik a szöveg megbízhatóságát.

Érdekes megvizsgálni a léviták helyzetét külön is ezekben a könyvekben. Helyzetük, munkakörük éppen az, aminek Mózes törvénye azt előírja. A Bír. 17:7—9, 19:1. szerint vándorlók, mert az 1. fejezet szerint is nem kaptak külön örök-rést a földből, mint a többi törzsek. Ők vették le a frigyládat, mikor azt a filiszteusok visszaküldték, amint a P. C. előírja: 1 Sám. 6:15. A 19 v. szerint azokat, akik a ládára tekintettek, nagy csapással verte meg az Úr, csakúgy, mint Uzzát, aki a 1 Sám. 6:7 szerint hozzányúlt ahoz a Num. 4:15, 20 ellenére. A 2 Sám. 15:24, 29 szerint is a léviták viszik ki a látát, a papokkal együtt, akiknek természeten joguk volt erre ünnepélyesebb alkalmakkor. Az 1 Sám. 4:4 szintén valószínűleg említ egy lévitát. Különösen érdekes Sámuel esete, — aki szintén lévita volt az 1 Krón. 6:28 szerint, noha apját, mivel Efraimban lakott, az 1 Sám. 1:1. efraimitának nevezi. Ő nem volt pap, mert csak »gyolcs efődot« viselt: 1 Sám. 2:18, míg a papok efődja díszesebb volt, a főpap pedig »efőd-palástot« viselt: Ex. 28:6, 31 sk. Sámuel az 1 Sám. 2:11 szerint alsóbbrendű szolgálatot végzett a 'Szentsátoronál a Num. 8:22-nek megfelelőleg.

A fogáság előtti történeti könyvek tehát tudnak a P. C. rendelkezéseiről és intézményeiről. A mózesi rituálét pontosan betartotta Iszráél egészen addig, míg a frigyláda a filiszteusok kezébe nem került és így rendkívüli viszonyok nem álltak elő. Sehol nem történt áldozás, csak ott, ahol a frigyláda volt, vagy ahol Jáhwéh, vagy az ő angyala, megjelent: tehát Isten jelenlétében. A kivételeket a történetíró nyilt törvényszegéseknek és szentségtörésnek tekinti akár a Bír. 8:27. esetében az ofrai bálványimádásra, akár a Bír. 17:5-ben a Míka szentélyére gondolunk, nem beszélve az eleitől fogva elítélt Baal és Astarte kultusról. A kultusz egysége Mózestől Étiig tehát töretlen. Az ében-ézeri csatavesztés után azonban elpusztult Silóh, a frigyláda a fogáság miatt kikerült a középponti helyről egyidőre és helyébe Sámuel próféta személye lépett. Isten elvette Silóht is, a frigyládat is egyidőre s így állott elő az I. Kir. 3:2. szerint' az a helyzet, hogy a magas helyeken való áldozás bizonyos fokú legalitást nyert. Be nem a törvény nem létezése miatt! A Királyok könyvének írója szabálytalannak tekinti ezt a gyakorlatot, de menthetőnek. Utána azonban erősen elítéli. Mint tanulmányom 157—159. lapjain is kifejtettem, Dávid koráig az ex-lex állapot kikerülhetetlen rossz volt. Hogy ekkor a törvény nem volt érvényben, természetes. Ez azonban nem annak; nemlétezését bizonyítja, mint ahogyan az egyházi élet deformálódása nem bizonyítja a reformáció előtt azt, hogy nem lett volna Írás. Kálaiay érvelése tehát ezen a ponton is kútbaesett.

10. A MASSZORÉTA HÉBER SZÖVEG ÉS A KRITIKAI APPARÁTUS ISMERETÉNEK FONTOSÁGA.

a) Az eredeti szöveggel kapcsolatos tájékozottság döntő jelentősége.

Az anyag ismeretének tudományos és kritikai követelményei közül az előző fejtegetésekben foglalkoztunk a *kritika történetének* és *érveinek problémáival*. Rámutattunk arra, hogy] milyen fontos ezeknek az ismerete és felhasználása és hogy *tanulmányunk ennek a követelménynek hiánytalant meg is felelt*.

Már az idevonatkozó alapvető szempontok mérlegelésénél sietünk azonban kijelenteni, hogy a kritika történetének és eddigi érveinek ismerete bármennyire fontos is, a tudományos anyag ismeretében mégsem *ez az elsődleges* és *alapvető*. Mi ezt csak a kritikus által felállított sorrend kedvéért tárgyaltuk elsőnek. Hiába ismerem ugyanis a kritika eddigi történetét és érveit akár a legnagyobb tökéletességgel is, a tulajdonképpeni tudományos munkához még csak hozzá sem tudok kezdeni, ha nem vagyok ura teljes mértékben *magának az anyagnak, amit meg kell vizsgálnom s amin dolgoznom kell*. Ennek birtokában azonban akár minden eddigi kritikától függetlenül is abszolút értékű tudományos munkát végezhetek.

A Pentateuchos mózesi szerzőségének bizonyításánál tehát döntő jelentőségű és alapvető fontosságú a Biblia szövegének, még pedig az eredeti héber szövegnek a biztos birtoklása. Kuttatásaimban természetesen a masszoréta héber szöveget kellett mindig szem előtt tartanom, mint amely elsődleges forrás minden más fordítással, így a Károli féle magyar fordítással szemben is.

A héber szöveg primitív ismerete azonban tudományos munkához mit sem ér. Az eredeti bibliai szöveg kritikai és tudományos ismeretéhez ismernünk kell a szövegre vonatkozó kutatások eredményeit, a különféle kéziratok és fordítások eltérő olvasási módját, egyszóval a textuskritikai apparátust. Hangsúlyozni kívánjuk azonban a leghatározottabban azt is, hogy amint nem elég a héber szöveg primitív ismerete, éppen

úgy nem elég a textuskritikai apparátus adatainak primitív szemlélete. A textuskritikai apparátus adatait értékelni is kell tudni! Hiszen éppen ez az értékelni tudás teszi idevonatkozó ismereteinket »tudományos« ismeretekké!

Ezen a területen tehát már nem »feltevésekkel« és »véleményekkel«, hanem komoly tényekkel és igazi tudással kéli operálnunk. Itt dől el munkánk igazi értéke. Ez méri meg azonban nemcsak a szerzőt, hanem a kritikust is!

b) Általánosítás, mely igazolhatatlan.

Mindenki természetesnek veszi, — hogy Kállay bírálatában figyelemmel kísérte azt is, hogy ismerem-é válóban azt az anyagot, amivel dolgoznom kell. Figyelemmel volt arra is, hogy valóban megnéztem-e a masszoréta héber szöveget és tudományosan kezeltem-é azt. A megdöbbentő csupáncsak az a megállapítása, amit ezzel kapcsolatban tett. »Kifogásolom« — írja első személyben — »hogy nem nézi meg a masszoréta, szöveget, hanem nyilván Károli után idéz«: IE 60. Ehhez teljesen hasonló kijelentést tett már az IÉ 19—20. lapján is, mint előbb a 39. lapon már említettük. Hogyan lehet ez? — kérdezzük. Hiszen még aki írni sem tud, csak olvasni, az is többször, kifejezetten megtalálja pl. Yahuda érveinek tárgyalása közben a héber szövegre való hivatkozást a Károli fordítással kapcsodban, vagy szemben. A 110. lapon kétszer is említiük. Először a Gen. 41:10 héber szövege értelmével kapcsolatban a 76 jegyzet így szól: »A Károli szövegben ez az értelem nincs meg«. Másik helyen a Gen. 43:34 héber kifejezésével kapcsolatban mondjuk: »Bibliánkban a kifejezés módsított jelentésben előfordul még... « A következő lapon a Gen. 44:18 »mert ahogy te, úgy a Fáraó« héber szószerinti jelentéssel kapcsodban ezt írjuk: »azaz Károli szerint: 'mert hasonló vagy te a Fáraóhoz'«. A 117 1. az Ex. 2:14 héber mondatára megjegyzi: »magyar fordítása nem fedi az eredeti értelmet«. A 119 lapon utalok arra, hogy a Gen. 45:15-ben »Károli fordítása szerint« a héber szószerinti, de nem az eredeti jelentést kapjuk meg. A 120. lapon az Ex. 1:19 chajóth tárgyalása szerint »A héber szót Károli 'léleterősek'-nek fordítja, de általában jelentését bizonytalannak és tisztázatlannak tartották a kritikusok«. Ismét a 123. lapon az Ex. 12:38 kifejezése »Károli szerint 'elegy népet'« jelent, de helytelenül. A 125. lapon az Ex.. 14:8-ban a zsidók »Károli szerint: 'nagy hatalommal', a héber szöveg szerint pedig: 'magasra emelt kézzel'« mennek.

Ha valaki csak a fent idézett helyeket olvassa is, vagy munkám többi idézetét is megvizsgálja egész tüzetességgel, lehetetlen, hogy meg ne botránkozzék Kállay merész általánosításán. Elvégre ha valaki kritizál, fel kell, hogy tételezhesse

rólam az olvasóközönség, hogy *lelkiismeretes ember* és *igazat beszél*. Egy ilyen ítélet mögött alapos utánanézsnek, pontos meggyőződésnek és nagy munkának kell rejtőznie! Magyarán szólva az illető kritikusnak minden *egyes idézetet meg kell előbb vizsgálni, mielőtt ilyen általános ítéletet kimond*. AJ fenti adatok birtokában azonban feltételezhető-e Kállayról, hogy a tanulmányomban található bibliai idézeteket csak *nagyjából* is átnézte? Sőt feltehető a kérdés, hogy **az idézett részeket egyáltalán elolvasta-é?** **Biztosan nem!** Kállay fenti általánosítása tehát alaptalan és megtévesztő.

c) Jogosult-e a kritika örvé alatt a minősíthetetlen meggyanúsítás?

Nézzük azonban Kállay ítéletének közelebbi indokolását. Ő ugyanis nagy indignálódással írja a RÉ 412. lapján: »Megnyugtathatom Sípost, hogy nem tartozom azok közé, akik, — ahogy írja — 'az általában szokásos kritikai gyakorlat szerint' állításait nem tudják, vagy nem akarják bizonyítani«. Lássuk hát, hogy bizonyít! Ezt írja: »így pl. a Deut. 26:5-ben az eredeti szövegen nem 'vándorló' (héberül fonetikusan: 'ober'), hanem 'veszendő, gyarló' (héberül 'óbéd') arameusról van szó: IÉ 60. E vág szerint tehát 1.) Károli rosszul fordította le a héber szöveget, amit én nem néztem meg, hanem 2.) Károlit egyszerűen kimásoltam. Válaszom:

1. *Egyszerűen nem igaz az, hogy Károli »vándorló arameusul« fordít, mint én, mert az eredeti Károliban a Deut. 26:5 'arammi 'obéd kifejezés fordítása: »Mesopotámiában szegény vala«, a revideált Károliban pedig: »veszendő mesopotámiai vala«. Ebből kitetszik, hogy **egészen hazug az a vád, hogy én »nyilván Károli után idéz«-ek.***

2. A revideált Károli fordítása bizonyítja, hogy **Kállay; nem nézte meg a magyar fordítást**, amely »veszendő«-t fordít, különben nem vágolhatott volna meg azzal, hogy a »vándorló« fordítást onnan vették, és *nem ajánlott volna a meggyőződése szerint Károli fordítás helyett »veszendő, gyarló« fordítást, mert magái Károli is pontosan ezt adja.*

3. Kállay azonban nemcsak a magyar fordítást *nem nézte meg, de nem nézte meg a héber szöveget sem!* Ha megnézte volna az eredeti szöveget, semmiképpen nem írhatott volna sem »óbér«, sem »óbéd« alakot, mert az eredetiben az első mássalhangzó fölött egyszerű rövid chólem magánhangzó és nem a hosszú wámos chólem magánhangzó van, mint ő azt úgy képzeletben »fonetikusan« elgondolta.

4. Kállay azonban nemcsak azt árulja el magáról, hogy

éppen abban követett el mulasztást, amiben engem szeretett volna megvádolni, hogy t. i. *nem nézte meg az eredeti héber szöveget*, hanem azt is, hogy **botrányosan hiányos a héber tudása**. Az általa idézett két héber szó »óbér« és »óbéd« különböző formában, de egészen biztosan több, mint százszor előfordul a Bibliában, tehát *mindkettő nagyon gyakori és ismert szó*. **Kállay azonban** egyiknek az alakjával, illetve alkotó mássalhangzójával sincs tisztában, mert a két szót egymáshoz hasonlónak veszi a végmássalhangzók kivételével. Úgy gondolja, hogy Károli is s utána én is, elnéztük a végmássalhangzót s így jött ki a »vándorló« jelentés. **A tévedés azonban óriási!** A Kállay által idézett két szó *csak egy esetben* volna alakját illetőleg összetéveszthető, ha az Óbéd szó első mássalhangzója *ajin* volna. Ebben az esetben össze lehetne esetleg tévesztni a szintén *ajinnal* kezdődő óbér-rel. *Ebben az esetben az óbéd* jelentése lenne »dolgozó, szolgáló, rabszolgáskodó«, ahonnan az eredeti Károli a »szegény« jelentést vehette, az 'óbér' jelentése pedig lenne »átmenő,, átkelő, átutazó, elköltöző«, ahonnan Kállay szerint, én vehettem a szó jelentését. A nehézség azonban ott van, hogy a Deut. 26:5 »obér«-ját semmiképpen nem lehet összetéveszteni az 'ajinnal' kezdődő 'óbér-ral annak, aki azt az eredeti szövegben láttá. Ennek oka egyszerűen az, hogy a Deut. 26-ban ez a szó 'álef-fel és nem ajinnal kezdődik. A két mássalhangzó között pedig nagy a különbség *mind alakjukat, mind hangértéküket illetőleg*. A Deut. 26:5 »'obéd«-ét 'áleffel kezdődő 'obér-all fölcserélni lehetetlen volna, mert **ilyen szó a héberben egyszerűen nincs!** Még az 'ábar ige is csak denominális ésj egyszer fordul elő a Bibliában. Hogy süthette hát ki Kállay rám, hogy én itt, Károlival együtt, elnéztem, illetve nem néztem meg a héber szöveget? Csakis úgy, hogy ő vagy az áleffel kezdődő obédet tekintette 'ajinnal' kezdődő szónak, vagy az ajinnal kezdődő 'óbér' szót tekintette áleffel kezdődőnek. Más megoldás nincs! *A valószínűség az utóbbi eshetőség mellett szól.* Hogy ez a megállapításunk milyen szilárd alapokon nyugszik, semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Kállay — saját meghatározása szerint — »fonetikusan« írta le a két szót idézőjelek közé tévte s a két szó között »fonetikusan« írva sincs semmi különbség. A két szó első mássalhangzóját tehát; . Kállay egymással *azonosnak* tekintette. Hogy a kiírás közbeni mennyire nem »fonetikus« volt, mutatja az, hogy az első más-salhangzó »fonetikailag« nem létező valami, mert Kállay se-hogy sem jelöli. Ügy látszik szerinte ez a »fonetikusság«: el-tüntetni a hangzókat! Végeredményben azonban ez az egész elnézés annál is fatálisabb, mert minden a három szó, az ajinnal kezdődő 'abad' is és az 'ábar' is, csakúgy, mint az áleffel kezdődő 'ábad' nagyon gyakran, biztosan több, mint százszor előforduló szavak a Bibliában, **amelyeket a Kállay által oly**

nagy kedvvel emlegetett első éves theológusnak is igazán már az első félévi vizsgán is kötelessége tudni.

5. Kállay azonban nemcsak a magyar és nemcsak a masszoréta héber szöveget nem látta, hanem **az egész kérdéssel kapcsolatban eggetlen héber szótárt sem ngitott fel**. Ha felnyitott volna egyet is., akkor nem fedezte volna fel, mint újdon-ságot, az 'ober szónak a revideált Károli által már jó egyné-hány évtizede használt »veszendő, gyarló« jelentését, hanem igenis *szembehelyezkedett volna mind a két Károli fordítás szövegével, mint én is tettem*. Csakhogy ehhez meg kellett volna néznie először a masszoréta héber szöveget s azután **utána kellett volna néznie a szó jelentésének a legújabb héber szótárakban, mint én tettem**. Ezt szerencsétlenségére nem tette meg, mert ha megtette volna, akkor fordításomról minden esetre nagyobb elismeréssel nyilatkozott volna. Lássuk, hogy a szótárok milyen jelentést adnak a Deut. 26:5-ben található 'obéd szónak?

A szó jelentését minden szótár természetesen az 'ábad í-gegyök alatt tárgyalja. A nagy oxfordi héber-angol szótárban, melyet 1906-ban *Broivn—Driver—Briggs* adtak ki, az 1 lapon a gyök alapjelentése »to perish« »elpusztlani«. A második oszlop 3. pontja alatt adott jelentése: »be lost, strayed«, »elvesz, barangol, bolyong«, mint ahogy a szamarák az I. Sam. 9:3,20, a juhok Jer. 50:5, Ez. 34:4,16-ban és a 119. Zsolt. 176. versében. További jegyzet: »fig. of erring men«, tehát »képlegesen a tévelygő emberekről«. Utána ezt találjuk: »perh. Dt. 26:5«, tehát »talán a Deut. 26:5«-ben is valami ilyen jelentést kell keresnünk. Ez a szótár tehát, bár nem foglal teljes határozottsággal állást, jól sejteti velünk, hogy *a szó igazi jelentése a »barangol, bolyong« értelmet rejti magában*.

Ha Kállay hozzá juthatott volna ehhez a könyvhöz, vagy belenézett volna, bizonyára nem mondott volna elhamarkodott ítéletet, nem gyanúsított volna meg, sőt nem szentesítette volna a rev. Károli általam némileg módosított fordítását. Kállaynak azonban bizonyára rendelkezésére állt *Genius—Buhl* kiváló német szótára, mert szerinte azt egy IV:f éves theológusnak is tudni kell használni. Az a legújabb kiadásának 2. lapján tárgyalja a szót. Itt már *nagy meglepetés érte volna Kállayt*, mert a gyökszó *elsődleges* jelentése ez: »umherirren«, azaz »ide-oda tévelyeg, bolyong, egyik helyről a másikra vándorol«. Itt már mintha kezdené Kállay, »gyarló«-ja és a rev. Károli »veszendő«-je a talajt elveszíteni! Szerencsére azonban *a szótár többet is mond még!* Még pedig ezt: »in d. irre umhergeh, v. Nomaden 'arammí 'obéd ein umherrender, heimatloser Aramäer Dt. 26:5.« *A szó értelmezése tehát itt már félremagyarázhatatlan és világos.* Bolyongva, vándorolva, ide-odakörölködő nomádok jelzője ez a szó s a kifejezés »egy ide-oda bolyongó, hazátlan arameusra« vo-

natkozik. Ebből pedig kétségtelenül kitűnik nemcsak az, hogy kinek van igaza, hanem az is, hogu ki dolgozott kettőnk közül igaz becsületességgel és jó lelkismerettel. A Gesenius—Buhl adatait és álláspontját csak megerősíti König 1931-es szótárának 1 lapja is, aki a gyök után idézi az éthiópiai »'ábda oberravit« szót, ami helyesen kalauzol bennünket az alapjelentésben, melyet ő is »umherirren«-nek vesz, idézve hozzá azonnal a Deut. 26:5-öt. *A mi »vándoroló«-jelentésünk tehát igazolt és helyes.*

Íme a kritikus igazi orcája! Íme a radikális és romboló kritika legnagyobb hazai bajnoka, »a tudomány önálló művelésére hívatott theol. professzor«, aki fennen vallja nyilván magáról is, hogy »A tudóst vizsgálódásainál semmi sem kötheti meg. Csak a saját lelkismerete. Még a Biblia inspirált volta sem.«! Joggal kérdezhetjük, milyen eredményekre vezethet az Írás Isten Szent Lelkétől ihletett voltát sutba dobó ilyen kutatónak a munkája, akinek a lelkismerete csak ilyen szégyenletes mértékben bizonyult csalhatatlannak egy másik felebarátja becsületes munkájának a felülbirálásában? *Milyen lélekkel ülhet le az ilyen ember az Isten Szent Igéjének a tudományos vizsgájához, ahol a saját lelkismeretén kívül iga-*zán semmi sem köti és ellenőri, ha az ilyen munkában, amelyért felelni is kell valakinek, amire válaszolhat is valaki, csak ilyen mértékben bizonyult óvatosnak és lelkismeretesnek? Mert ha valaki tévedhet, — még hívő és imádkozó odaadása, az írás isteni tekintélyét mély tiszteletben tartó alázata mellett is, — mennyit tévedhet, sőt rombolhat akarva-akaratlan az ilyen nyakló nélküli élő és dolgozó ember! Merí hogy az itt tárgyalt esetben, csakúgy, mint már az eddig említett és még ezután következő esetekben is, súlyosan tévedett, hibázott, sőt alaptalanul rágalmazott, az letagadhatlan tény. Tanúsítja az Istennek héber nyelven es magyar nyelven szóló Igéje és a legkiváлobb szaktekintélyek. Aki ok nélkül tudományos jöhírnevet és tudományos becsületemet akarta befeketíteni azzal a váddal, hogy a masszoréta héber szöveget nem olvastam, az maga bizonyítja be magáról, hogy ő nem hogy a héber, de még a magyar szöveget sem olvasta el a Bibliából, nemhogy állításait tudományos lelkismeretességgel összegyűjtött adatokkal tudná igazolni. Aki ilyenre képes egy kérdésben, várhatunk-e attól valamit bázalommal más kérdésben? Mint meglátjuk — aligha!

Utoljára idevonatkozólag csak annyit említsünk még meg, hogy Kállay ennél a kifogásánál, szokása ellenére, elhallgatta még a lapszámot is könyvemből, ahol itteni vádját a kíváncsi olvasó esetleg verifikálhatná, ügy látszik, hogy volt oka rá! Mindenesetre nem jól számított. A kifogásolt hely könyvem 169. lapján található.

d) A lelkismeretesség a legfőbb kritikai követelmény.

Az előbb tárgyalt vádnál semmivel sem igazabb, jogosabb, vagy indokoltabb Kállay második példája annak a bizonyítására, hogy nem néztem meg a masszoréta héber szöveget. Ez így hangzik: »Vagy: Zsolt. 19:4-ben, ha elolvasta volna az eredeti szöveget, meglátta volna, hogy nem a /nap dicsőségéről van szó (213. L), hanem Isten dicsőségéről. A Napról csak 19:5c-ben kezd beszálni a zsoltáríró. Dehát ezt is így mondja Raven i. m. 110. lapján — amire Sípos megint nem hivatkozik — és Raven úgy látszik nagyobb tekintély számára, mint az eredeti szöveg: IÉ 60—6.1. 1.

1. Itt megint azt a szomorú tényt kell megállapítanunk, hogy a kritikus nagyobb hibát követett el, mint amekkorát a szerzőnek felnőtt. Míg ugyanis engem a héber szöveg elolvásásának elmulasztásával vádol, addig ő nem vette magának) azt a fáradságot sem, hogy a nehezményezett, Ravenből idézett kijelentést figyelmesen elolvasta volna. Az idézett eredeti hely ezt mondja: »There is no honorable mention of the sun such as is found in the Psalms (19:4)«, azaz »Nincs a napnak oly tiszteletreméltó említése, mint amilyen a Zsoltárokban található (19:4) «. Ezzel szemben az én mondatom ez: »Sehol nem említi az író a nap dicsőségét, mint pl. a 19. Zsolt. 4, holott éppen az egyptomi napkultusz révén annak tisztelete természetesnek látszhatnék«. Az elfogulatlan olvasó tiszán lát-hatja ebből, hogy Eállay abba a nagy hibába esik, hogy! összetéveszti az érv azonosságát az anyag azonosságával. Az érv azonos, de az anyag távolról sem ugyanaz! Először is »a napnak tiszteletreméltó említése« és »a nap dicsősége« két különböző dolog. Nem kisebb különbség azonban az, hogy az idézető hely itt többes számban s általában a Zsoltárokról beszél s a 19. Zs. 4. versét zárójelben említi csak, 'én pedig csak kizárálag erről a bibliai versről szólok. Ezí a két azonos, de éppen annyira különböző pont képezheti a vita tárgyát, mert a továbbiakban egyezést Kállay sem talál, noha mpnahtomnak eddig csak az első feléről volt szó és a befejező rész és indokolási csak azután következik. Nyilván Kállay elhamarkodott és alap-talan azonosítás áldozata lett, amint, később látni foguk, sok egyéb más esetben is.

1. Tökéletesen hamis beállítás Kállay részéről az, mintha a fent tárgyalt kijelentés Raventől származnék s így azt lehetne rám mondani: »Raven úgy látszik nagyobb tekintély számára, mint az eredeti szöveg«. A kérdéses kijelentés ugyanis nem más, mint Rawlinson egyik érve, még pedig az ötödik érveJ a hat közül, amelyeket Raven French M, V.: Lex Mosaicaj, 1894-ben megjelent gyűjteményes munkája 21—26. lapjairól idéz és egymásután felsorol. Ezt a munkát pedig nemcsak hogyan felelmítettük munkánk 141. lapján általában, hanem a 194.

lapon a levitikai törvények ősi jellegének bizonyításával kapcsolatban külön is idéztük a fent említett 21—24. lapokkal együtt, ahonnan az általunk idézés nélkülinek deklarált érv is való. Kállay megnyugtatására azonban megjegyezzük, hogy Rawlinson idézése után azonnal odatettük: »Cf. Raven: OTI, 109. sq.« *Ha a 194. lapon nem szégyeltük kitenni az idézett helyet, akkor bizonyára nem szégyeltük volna azt kilenni késsébb a) 213. lapon sa. Ha arra szükség lett volna. Tehát ha érvünköt valóban pontosan onnan idéztük volna. A Raivlinson érveléséi azonban akkor sem írhattuk volna Raven neve alá, ha onnan vettük volna, mért az ellen Raven tiltakoznék leginkább, ahogy őt ismerem.* Kállay gúnyos megjegyzése tehát, hogy: »Dehát azt is így mondja Raven i. m. 110. lapján«, **a legmohóbb melléfogás és a legügytelenebb öngleplezés**, mert amit Kállay Ravenre fog, azt Rawlinson mondja. Ilyen jponsztatlanságot, pongyolaságot, a felületesség oltárán való ilyen gazdag áldozást mindenkitől várhattunk és elnézhettünk volna, csak attól nem, aki másossal szemben olyan élesen tudja hangsúlyozni »a tudomány objektív követelményeinek megfelelő« munkát és »a szabatos és tudományosan bevett idézási mód« alkalmazásának elengedhetetlen törvényét. A mindenáron ellenünk bizonyítgató kritikus így lesz saját hamis csapdájának a foglya, igazolva itt is a közmanodást: Aki másnak vermet ás, maga esik bele!

3. Kállay azonban nem először, de nem is utoljára esett itt a saját maga ásta verembe bele. Kitűnik ez a most tárgyait vág egyéb állításaiból is. Kállay azzal akarja ugyanis rám bizonyítani, hogy nem olvastam el a masszoréta héber szöveget, mivel én a 19. Zsolt. 4. versében a »nap dicsőségét« találtam, holott abban nem a napról, hanem Isten dicsőségéről, van szó. Hogy mit olvastam és honnan vettetem az idézést, Kállay már előbb kijelenti. *Eszerint én csak a Károli magyar fordítást néztem meg. Erre ez az idézet a második példa.* Világosan mutatja ezt a kezdő »Vagy« szócska, amely folytatása az »így pl. Deut. 26:5« bizonyításának. Amint azonban a Deut. 26:5 általam adott fordítása nem a Károliból való volt, tehát nem onnan vettetem, hanem az eredeti szövegből, éppen úgy nem a Károliból vettetem a 19. Zsolt. 4. versének azt a jellemzőt sem, hogy ott a »nap dicsőségéről« van szó. *Ha Kállayi elolvasta volna ebben az esetben is a Károlit,* mint ahogy **nem olvasta el, sem, most, sem az előbbi esetben**, akkor azonnal láthatta volna, hogy ott, — sem a régi, sem a revideált Káraliban, — szintén nincs egy szó sem a »nap dicsőségéről«, hanem Isten dicsőségéről, csakúgy, mint a masszoréta héber szövegen. *A Károli fordítása tehát nem rossz a héber szöveggel szemben, mint ahogy Kállay bizonyítani akarja!* Az én idézetem ellen tehát nem lehet azt a kifogást emelni, hogy a hibás Károli szövegre építék, a masszoréta héber szöveget

pedig nem néztem meg! A Károli magyar fordítása és a masszoréta héber szöveg egészen jól fedik egymást, Ha tehát egyáltalán vádat lehet emelni, az a vád *semmiesetre sem lehet kizárolag az*, hogy »nem nézi meg a masszoréta szöveget, hanem nyilván Károli után idéz«, hanem egyszerűen az, hogy nem nézte meg sem a Károli magyar fordítását, sem a masszoréte héber szöveget, hanem a **19. Zsolt. 4. versét tévesen idézi a 19. Zsolt. 5. verse helyett.** Egy ilyen feltételezett tévedés *azonban egészen más, mint amit Kállay rám akar sütni.* Egy ilyen tévedés még egyáltalán nem bizonyítaná azt, hogy én kizárolag csak a héber szöveget nem néztem meg, mint ahogy azt Kállay erőszakolni akarja! „Egy ilyen tévedés távolról sem adhat okot¹ oly messzemenő, alaptalan és igazságtalan következtetésekre, mint amilyenekre Kállay érthetetlenül ragadatja magát! A vág tehát, csakúgy, mint a belőle levont következtetés, az igazságnak a legkisebb mértékét is nélkülözi és így hamis koholmány!

4 A kérdés azonban még ezekután is hátra van: *Honnan származik hát az a tévedés, hogy a 4. vers helyett az 5-et idéztem?* További kérdés pedig, hogy: *A tévedés ellenére is megnéztem-é a masszoréta szöveget?*

Ennek a kérdésnek eldöntésére hadd idézzem még egyszer szószerint Kállay kifogását: »Vagy: Zsolt, 19:4-ben, ha el-elolvasta volna az eredeti szöveget, meglátta volna, hogy nem a 'nap dicsőségéről' van szó (213. 1.), hanem Isten dicsőségéről. A Napról csak 19:5c-ben kezd beszélni a zsoltári-író.« Mivel azonban vannak figyelmes olvasók is, akik gondolkozni is szoktak, bizonyára meglepődtek Kállaynak ezen a kijelentésén azon egyszerű ok miatt, mivel **Kállay éppen három oldallal a fönti kijelentése előtt: IE 57. 1,** már egyszer a **19. Zsolt. 4. versével kapcsolatban ezt a fönti kijelentéssel éppen homlokegyenest ellenkező kijelentést tette:** »De akkor sorolja ide (t. i. a hitetlen theologusok közé) Sípos egyúttal Kálvint is, aki ugyanezt teszi Zsoltárkommentájában pl. a **XIX, zs. 4. versének magyarázatánál, ahol a Napnak, mint égitestnek a 'tabernaculumáról van szó.** Kálvin sem teszi minden kritika nélkül magáévá *ezt a régi naphimnuszok szór használatára és gondolatvilágára jellemző felfogást.* Hogyan? — kérdezheti a kegyes olvasó, **hát három oldallal előbb még lehetett a 19. Zsolt. 4. versében a »Napnak, mint égitestnek a »tabernaculumárór« szó és lehetett benne találni, Kállay saját szavai és megállapításai szerint, »a régi naphimnuszok szóhasználatára és gondolatvilágára jellemző felfogást«, három oldallal később azonban ugyanaz a Kállay éppen az ellenkező tényt is éppen olyan biztonsággal állíthatja és vágolhatja egy felebarátját azzal, hogy »ha elolvasta volna az eredeti szöveget, meglátta volna, hogy nem a 'nap dicsőségéről' van szó, hanem az Isten dicsőségéről.** A Napról csak a 19:5c-ben;

kezd beszélni a zsoltár író«? Hogy lehet mindez? Zavarodva kérdezheti mostmár bárki, hogy *variée* szó a 19. Zsolt. 4. versében a *napról*, vagy *nincs*? Itt van szó róla már, vagy valóban az 5c versben? Ki tévedett itt? Kálvin, vagy Sípos?! Vagy talán mind a ketten?! Hogy lehet akkor mégis, hogy Kállay *mind*, a *kettőnek* *egyformán* *ellentmond*? Sót, hogy lehet, hogy Kállay *önmagának* is *ellentmond*? Ki nem látta itt a masszoréta szöveget? Kálvin? Vagy Sípos? Vagy egyik se? Hogy lehet közben mégis, hogy Kállay nemcsak mindkettőnek, hanem *önmagának* is *ellentmond*? Mindebből egyenlőre csak egy dolog látszhat bizonyosnak és ez az, hogy, Kállaynak az *ellentmondó két állítása közül mina, a kettő nem lehet egyformán igaz és így Kállaynak vagy itt, vagy amott tévednie kellett!*

Az olvasóközönség előtt mostmár bizonyára kezd kivilágosodni, hogy Kállay az itt felmerülő látszólagos nehézséget és megoldhatatlannak látszó ellentétet igyekezett felhasználni ellenem és gyümölcsöztetni az én rovásomra. A nehézség és az ellentét pedig onnan keletkezett, hogy a zsoltár verseinek számozása nem egy for a minden Bibliában. Sok Biblia, így a Kálvin által használt szöveg is, csakúgy mint az angol bibliafordítások, kezdve a King James-féle hivatalos szövegtől el egészen a legnevezetesebb, legújabbakig, a 19. Zsoltár feliratát nem, veszik külön versnek, hanem felirat gyanánt kezelve, a zsoltárt tulajdonképen megkezdő, a mi Bibliánkban a 2. verset veszik első versnek és úgy számolják tovább a többi verset. Ezt a versszámozást követik természetesen az angol kommentárok is, amiket tanulmányozva, annak ellenére, hogy az eredeti masszoréta szöveg, sót Károli is előttem volt, én is akaratom ellenére követtem és az 5-ös szám helyett 4-es számot írtam. Nyilván annyira nem a vers számát tartottam figyelem előtt, hanem az eredeti szöveg értelmét^ hogy közben a papírra vetéssel nem a héber és a magyar szöveg versszáma, hanem a kommentár versszáma került a szövegbe Ez azonban éppen amellett bizonyít, hogy igenis előtem volt az eredeti héber szöveg, és arra figyeltem, nem pedig a versszámozásra. Ez, bár sajnálatos tévedés, de komolyabb zavaró hibát senkinek sem okoz, mert mindenki, aki egy kicsit is hallott ótestamentomi tudományos kérdésekkről, kell hogy ismerje éppen a 19. zsoltár jellegzetes tanítását a nappal kapcsolatban, melyet Gunkel példája után nálunk a kiváló Varga Zsigmond fölött nagy számmal aposztrofált a babilóniai naphimnuszokkal parallel, mintegy azoknak jellegzetes függvényét, helyesebben, »mint egy régi napmythust«. (Az ótestamentumi zsoltárköltészet assyr-babylonai vallástörténeti megvilágításban, Kvár, 1911, 9,13 sk. Az ókori keleti népek művelődéstörténete, Pápa, 1915—18, I. 375, 400, II. 31 és más munkáiban is. A »bibliai zsoltárokra« általában Mahler E. is

utal, mint az Atenhez intézett imák paralleljére, Ókori Egyptom, 1909, 182¹. 1.) Nemcsak egy versben van szó a napról a 19. Zsoltárban, így a nap dicsőségéről szóló részt senki-nek nem okoz fejtörést megtalálni s az általam elkövetett kisebb elírást helyrehozni.

A kiríván különös azonban az egész kérdésben az, hogy *amit Kállay nékem súlyos hibául rótt fel, abba a hibába három oldallal azelőtt éppen kritikája közben már beleesett*. Csodálatos, hogy ezt három lappal később nem vette észre sem a kritika megírásakor, sem annak átolvasásakor, sem a korrektúra alkalmával. **Ha Kálvin kommentárjával kapcsolatban megnézte volna az eredeti masszoréta szöveget**, — amit meg kellett volna néznie, akkor talán ő is hamarabb észrevette volna a Kálvin-féle szöveg eltérő versszámolását. Ha három lappal előbb megnézte volna, biztosan eszébe jutott volna három lappal később, hogy részéről már egyszer elírás történt. Az én szövegem tárgyalásakor azonban az egész vers és zsoltárrész Kállay számára teljesen új volt. *Elég lett volna azon-Ikm mellé megnéznie csak a magyar Károli szöveget is*² aa útbaigazította volna a különbséget illetőleg. *Kállay azonban ezt — éppen egyik, a Kálvin modern kritikussága mellett felhözött döntőnek szánt bizonyító érvénél — nem tette meg*. Nem nézte meg sem a héber, sem a magyar szöveget! Nem vette észre és így nem jelezte, hogy ez a Kálvinnál 4-ik versnek számító rész a mi Bibliánkban tulajdonképen az 5-ik vers! Tehát: Bagoly mondja a verébnek, te nagy fülfű! Ez az, ami& Kállay »a tudomány objektív követelményeinek megfelelő« bizonyításnak nevez és amiben példát mutat arra, hogy mi is az »a szabatos és tudományosan bevett idézési mód«? Azt; hiszem, ebből a leckéből tanulni senki sem akar és senki sem tud. Csak egyet! Ez pedig az, hogy **így sem idézni, sem érvelni, sem kritizálni nem szabad!**

e) Textuskritika és kritikai apparátus a tudomány és a dilettantizmus szolgálatában.

Szinte fölösleges fáradtságnak látszik ezekután egyáltalán foglalkozni Kállay bizarr és betegesen igazságtalan vádjaival, mert **kritikusom régen elvesztette márás előttünk áz erkölcsi jogát ahhoz, hogy állításait bárki is komolyan vegye s azokra ő feleletet várhasson**. A nagyközönség némely tagjának¹ azonban igénye lehet és a szerzőnek joga van ahhoz, hogy Kállay eljárásának *teljes* képe a nyilvánosság elé kerüljön, Ezért lássuk Kállay további *bizonyítékait*, amelyek szerinté azt igazolják, hogy szerző nem ismeri a masszoréta héber szöveget, mert azt értekezése készítése közben meg sem nézte. »Ha azt megnézte volna, — írja Kállay, — nem beszélne a

226. lapon 2. Kir. 12:9. köv.-vel kapcsolatos 'főpapról'. Mert az eredeti szövegben ezen a helyen a 'főpap' szó nem biztos. És 2. Kir. 23:4,8. MT. szövegében sem biztos ez a szó, mert 2. Kir. 23:4. LXX. szövegében és a syr fordítás hexáplaris verziójában a 'főpap' kifejezés hiányzik. Pedig ugyanarról az emberről van szó. S a LXX. tanúsága igen fontos. Egy theolog. m. tanártól azonban el lehet várnai, hogy az *eredeti* szöveg alapján idéz és ismeri a kritikai apparátus jelentőségét és fontosságát: IÉ 61. 1.

1. iMindenekelőtt mi is ismételjük meg, hogy egy theologiai magántanártól nemcsak el lehet vární, de *meg hell követelní*, hogy az eredeti szöveg alapján idézzen és ismerje a kritikai apparátus jelentőségét és fontosságát. Azonnal tegyük azonban hozzá, hogy **még inkább el lehet vární, sőt meg kell követelnünk ezt egy egyetemi nyilvános rendes tanárt!** Ez az igény annál is jogosabb, mert az egyetemi tanár már nem is holmi »theol. m. tanár«-okkal bajlódik, hanem neki hivatalból a theologiai tudományok szférájából magasabb szférák világába vágyakozó *egyetemi* magántanárokat lehet, sőt *kell* vizsgáztatnia, nem is beszélve »egyetemi« előadásairól.

2. Kérdezzük meg tehát: *ismeri-e szerző, illetve ismeri-e-xKállatf a »kritikai apparátus jelentőségét és fontosságát?«?* Kállay a szerzőről azt állítja, hogy az nem ismeri. Ennek bizonyítéka, szerinte, az, hogy a szerző műve 226. lapján az Ezékiél előtti időkből a II. Kir. 12:9 sq, 23:4,8, 23:4 helyeket hozza fel a főpapság intézményének bizonyítására, holott a »kritikai apparátus« szerint a fenti helyeken a »főpap« szó »nem biztos«. Jellemző Kállayra, hogy *nem mondja meg pon-tosan, hogy »textuskritikai apparátust« ért-e a »kritikai apparátus« kifejezés alatt, vagy »bibliakritikai apparátust«.* Az érvekből ítélni, csak az előbbire gondolhat, Lássuk hát érveit.

3. Kállay szerint a II. Kir. 12:9 köv.-nél »az eredeti szövegben ezen a helyen a 'főpap' szó nem biztos«, *de nem mondja meg azt, hogy miért nem biztos?* *Textuskritikai szempontból* ennek a helynek megbízhatósága ellen, minden néven nevezendő textuskritikai apparátust figyelembevéve, *semmiféle kifogást nem lehet emelni.* *Nincs egyetlen héber kézirat, nincs egyetlenegy Septuaginta kézirat, sem semmi egyéb textuskritikailag számításba vehető anyag vagy bizonyíték, ami ennek a helynek megbízhatóságát a legkisebb mértékben is kétségbevonni engedné.* Sem a kiváló Baer S.: Liber Regum, Lipsiae, 1895, sem a klasszikus értékű *Ginsburg CK. O.: The Earlier Prophets*, London, 1926, sem Kittel B.: Biblia Hebraica, Lipsiae, 1913, vagy Kittel B.—Noth M.: Liber Regum, Stuttgartiae, 1934, textuskritikai apparátusában nem található, a legkisebb pozitív adat, vagy bizonyíték ellene. Az első kettő; nem is fűz semmiféle megjegyzést a kifejezéshez.

Kérdezzük hát, miért »nem biztos« a szó? Mi tenné indokolttá azt, hogy mi ezt a kifejezést a Bibliánkból kihagyjuk? Miért nem bizonyíték az Isten Igéjének ez a kifejezése állításom mellett? Kállay *nem mondja meg*. Pedig ha állított, akkor bizonyítania is kellett volna. *De ezt, mint rendesen, most is elfelejtette*. Talán mégsem lesz nehéz felfedezni Kállay, »forrását! Nézete ugyanis aligha támaszkodik a »textuskritikai apparátusra«, amelyre őt itt fennen próbál hivatkozni, hanem egyszerűen és tisztán »bibliakritikai« meggondolásokra, amelyeknek, mint rendesen, éppen a *Biblia eredeti szövegében nincs semmi alapjuk*. Ha ugyanis meggondoljuk, hogy a kérdéses vers a *fogságelőtti* időben merészeli említeni a főpapot, — holott a modern radikális kritika naturalista evolúciós alapelvei szerint a főpapság intézménye Izsráél vallásos fejlődésének csak a *fogságutáni* szakában bontakozhatott ki és semmiképen nem lehet mózesi intézmény, — akkor azonnal megértyük azt a *dogmatikus szükségszerűséget*, mely e kifejezések az eredetiségről mindenáron kétségbevonni törekszik, azt Valamiképen betoldásnak próbálja minősíteni és innen minden-képen eltüntetni igyekszik. *Ez az egyetlen oka annak, amiért ez a vers »nem biztos«.* Kállay persze ezt az okot igyekszik minél kevesebbet emlegetni. Előttünk azonban világos. Ugyanakkor azonban az is kétségtelen, hogy ez az ok, »a tudomány; követelményeinek megfelelőleg«, nem tartozhat a »kritikai apparátushoz«. Nem veszi ahhoz kimondottan Kittel sem,, aki pedig szerintünk *nagyon helytelenül*, sokszor hivatkozik szövégkiadványának jegyzeteiben a modern kritika radikális eredményeire. *Minden textuskritikai megokolas és adat nélkül SLZ* említett vers »főpap« kifejezésével kapcsolatban Kittel csupán ezt jegyzi meg: »prb add«, azaz »probabiliter additum« tehát »valószínűleg hozzáadás«. Az 1934-es kiadásban Noth a fenti jelhez még zárójelben hozzáadja: »*S ante szofér*«, vagyis ászír fordításban a kifejezés a *szofér* szó előtt áll, anii a lényegen nem változtat. ;

Kittel és Noth álláspontjára vonatkozólag, éppen úgy, mint Kállayéra csak annyit jegyeztünk meg, hogy az *minnenestőlfogva szubjektív egyéni vélemény, amelyet egyetlenegy kétségtelen adat nem támogat*. Jellemző azonban, hogy míg Kittel és Noth *nem is lépnek fel objektív igénnnyel*, addig Kállay velem szemben úgy lép fel egészen gyenge alapokon álló véleményével, mint amely az *egyetlen tudományos lehetőség*, amelynek tekintetbe nem vétele *tudománytalanság*, sőt mi több, *egyenesen annak a bizonyítéka, hogy nem néztem meg az eredeti héber szöveget és hogy nem ismerem a kritikai apparátus jelentőségét és fontosságát*. Ennek a logikának nyakatekert következtetései azonban minden értelmes ember előtt csak nevetség tárgyai lehetnek és komoly megfontolásra igényt nem tarthatnak. *Ha minden radikális kritikus*

minden radikális véleménye és nézete a tudományosság kiérteké és sine qua non-fa volna számunkra, amint azt Kállay igényli, akkor a mi Szentírásunkból talán egyetlen betű nem 'maradt volna meg, mert abban aligha van egyetlen szó is, amire valamelyik radikális kritikus rá ne mondta volna már valamikor, hogy az »nem biztos«, vagy »későbbi hozzáadás«; vagy »betoldás«. A Kállay mértékével mérve a Biblia szövege már régen elpárolgott volna kezeink közül és régen nem volna a radikális kritikának mit elemezni, végy vizsgálni, rombolni és kétségevonni.

A biztoság vagy nem biztoság megállapítása azonban, szerencsére nem ily »könnyen«-, vagyis önkényűleg és szabad tetszés szerint történik. Kittel, akire Kállay hivatkozhatna és támaszkodhatna, minden esetre egészen másként fogja fel a kérdést. Kittel a hagyományos szöveget tiszteletben tartja, azon nem változtat s a Prolegomena IV. lapiján azonnal az első pontban világosan kijelenti, hogy »a héber kódexek és a régi fordítások kéziratainak legfontosabb olvasási eltérések mellett a lapalji jegyzetekben ad még »consilia ad emendandum«. Pozitív szempontból akármennyire nem tartjuk is szükségeseknek ezeket a »tanácsokat, megfontolásokat« és akár-mennyire is elítéljük ezeknek a textuskritikai apparátusba való bevitelét, mégis Kállayval szemben hangsúlyoznunk kell Kittelnek a jegyzeteire vonatkozó őszinte beismérését: »Modum incertum et in uniuscuiusque 'subjectiva' opinione positum esse nemo nescit«: Prol. VIII. 1. 7 p. És ha Kittel beisméri, hogy a »szubjektív« egyéni vélemény nagy szerepet játszott ezekben a jegyzetekben, a kérdéses kifejezésnél különösen nagy szerepet játszott.

Távol áll tehát annak még a valószínűsége is, hogy akár a modern kritika, akár Kittel, akár Kállay »szubjektív véleménye« okot adhatna arra, hogy a kérdéses héber kifejezésre rá lehessen teljes biztosággal mondani, hogy az »nem biztos«! *Aki ezt meg meri tenni, arról bátran állíthatjuk azt, hogy nincs tisztában sem a textuskritika lényegével, sem a kritikai apparátus mibenlétével és értékelésével, sem a tudományos kutatási módszer követelményével. A nagy kérdés tehát az, hogy hogyan taníthat egyetemen az ilyen ember? Hogyan vizsgáthat? Lehet-é az ilyen embertől a református theologiai tudományok, vagy egyáltalán a tudomány előbbrevitelét várni, aki a legelembibb alapvető ismeretekben való teljes tájékozlanságáról nem átall a nagy nyilvánosság előtt egy oly kritikában kézzelfogható bizonyítékokat szolgáltatni, amelyért mégis a nyilvánosság előtt is felelősségre vonható? Milyen módszerrel ítélni és vizsgáztathat akkor olyan esetekben, amikor a saját felelősségére kell hallgatóit értékelni?* Mert a most tárgyalt esetben egy dolog kétségtelen: az egyetemi nyilvános rendes tanár levizsgázott, nagyon is levizsgázott;

egy »theol. m. tanár« javára. A textuskritika minden esetben, ha tudna, zokogna keservében ilyen nagy bottás láttára.

4. Kállay bizonyítása azonban *folytatólagos* és a II. Kir. 12:11-hez odakapcsolja a másik három bibliai helyet, melyek a modern kritika szerint a Deuteronomium Kr. e. 621-ben való feltalálásáról szóló okmányból valók. »És 2. Kir. 23:4,8 MT. szövegében sem biztos ez a szó, — mondja Kállay, — mert 2. Kir. 23:4. LXX. szövegben és a syr fordítás hexaplaris verziójában a 'főpap' kifejezés hiányzik. Pedig ugyanarról az emberről van szó. S a LXX. tanúsága igen fontos.« *Kállay tehát a radikális kritika híres bizonyító okmányát sem tartja hiteles szövegnek.* Miért? Azért, mondja, mert a II. Kiir. 23:4,8 masszoreta héber szövegében *sem biztos* ez a szó. Azt keli azonban itt is kérdeznünk, hogy *miért* nem biztos? Itt már Kállay nem marad a felelettel adós. Azért, bizonyítja ő, »mert a 2. Kir. 23:4. LXX. szövegben a syr< fordítás hexaplaris verziójában a 'főpap' kifejezés hiányzik«.

1. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy *az itt vizsgálat alá kerülő három vers »főpap«, kifejezésének eredetiségről*, vagy későbbi származásából *semmi néven nevezendő következtetést nem lehet levonni a már előbb tárgyalt II. Kir. 12:11 »főpap« kifejezés eredetiségére*, vagy betoldott voltára. Itt Jöhójádáj főpapról volt szó, eme más három helyen, pedig Chilqijjáhú főpapról olvasunk. *A két helynek semmi köze egymáshoz.* Kállay »És« kötőszava tehát teljesen indokolatlan, mert a kétféle eredmény egymástól eleve független.

Éppen ilyen indokolatlan azonban a II. Kir. 22:4,8 »főpap« kifejezései *masszoreta héber szövegének* a kétségevonása, csak azért, mert nem is a II. Kir. 23:4 *masszoreta héber szövege*, hanem *csupán annak a görög Septuaginta szövege* kétes és bizonytalan. *Hiszen ha a II. Kir. 23:4 masszoreta lieber szövege volna is bizonytalan, még mindig egyenlő eshetőséggel állna vele szemben a II. Kir. 22:4,8 masszoreta héber szövege összes héber kézirataival, fordításaival és fordításainak összes egyező és biztos kézirataival, nem is beszélve mind a három vers héber paralleljeiről*, melyek a Krónikák könyvében egyértelműleg a mai héber szöveg hitelességét támogatják mindhárom versnél. *A helyzet azonban még nem is így áll!* Hanem sokkal jobban! Mert a II. Kir. 23:4 összes héber kéziratai a »főpap« kifejezés eredetisége és megbíz-Tiatósága mellett tanúskodnak. A II. Kir. 23:4 »MT. szövegében« tehát *biztos* a kifejezés. Hogy állunk azonban a Kállay által említett egyéb szövegekkel?

3. Kállay idevonatkozó kijelentéseiben felteszi minden eddigi textuskritikával kapcsolatos kijelentéseire a koronát! Mert lássuk csak, mit is mond a kiváló tudós, aki az »eredeti« szöveg alapján idéz és ismeri a kritikai apparátus jelentőségét és fontosságát? Ezt mondja: »2. Kir. 23:4. LXX. szövegben

és a syr fordítás hexaplaris verziójában a 'főpap' kifejezés hiányzik». Nos, nézzük meg, hogy *igaz-é ez a kijelentés?* Nem, nagy fáradtságba kerül utána nézni!

Vegyük először a LXX., azaz a Septuaginta görög fordítását a II. Kir. 23:4-el kapcsolatban. Mit látunk? *A görög-fordításban egyetlenegy görög kéziratban egyetlenegy betű eltérés sincs a héber szöveg kifejezésétől.* A fordítás pontos és minden kéziratban teljesen egyöntetű. Megdörzsöljük a szemünket! Hogy lehet az?! A kéziratok tévednek,... vagy Kállay? Egyenlőre kénytelenek vagyunk tanácsralanul megállani Kállay kijelentései fölött. Tehát nemcsak a héber kéziratok egyeznak egymással pontosan, hanem még a görög fordítás kéziratai is! Hát akkor hol itt a *döntő* adat, amely itt még három más bibliai textus eredetisége fölött húzatta meg Kállayval a halálharangot? Mi is lesz a különben teljesen igaz, de a szerző lefordítására szánt kijelentéssel: »S a LXX. tanúsága igen fontos«. És mi lesz az erre rádörgő ítélettel: »Egy theolog. m. tanártól azonban el lehet várni/ hogy az eredeti szöveg alapján idéz és ismeri a kritikai apparátus jelentőségét és fontosságát? Ha »egy theolog. m. tanár«, állítólag, elmulasztotta az eredeti szöveg alapján való idézést és ezért ilyen kemény megleckézetével jár, mi lesz most egy egyetemi nyilvános rendes tanárral, akire nem más fogja rá, hanem saját maga leplezi le magát, hogy **nem nézte meg az eredeti szöveget**, amit idézett ellenfelének fejére? Mert hogy nem nézte meg, az *biztos!*

Nézzük hát akkor meg a »syr hexaplaris verzióját«, hátha ott esetleg a görög, azaz a »LXX. szöveg« mellett is találunk valami bizonyítékit. S tényleg, ezt a munkát nem hiába cseleikessük! A híres *Field F.: Origenis Hexaplorum*, Oxonii, 1875, I. 693. lapján a IV. RegumXXIII.4-el kapcsolatban az első oszlopban megtaláljuk a *toó hierei toó megaloo* fölött jobbra a metobelust, amely Origenes munkájában mindig azt a szövegrész zárta be, amelyet vagy asterisk, vagy obelus jelölt. A metobelus jeleit a 3. számú jegyzet meg is magyarázza így: »Sic Syro-hex«, azaz így van, t. i. metobelussal jelölve a szír hexaplaris verzióban ez a kifejezés. Ebben a jegyzetben azonban van még egy rövidke latin mondat is, amely így szól: »In libris Graecis nullus est defectus«, vagyis -»egyetlen görög kéziratban sem hiányzik« a »főpap« fordítása. Tehát eszerint a jegyzet szerint is a Septuaginta minden kézirata a héber szöveg megbízhatósága mellett tanúskodik. **Minden adat teljes egyhangúsággal kipellengérezi tehát Kállay állítását**, hogy a »2. Kir. 23:4 LXX. szövegen és a syr fordítás hexaplaris verziójában a 'főpap' kifejezés hiányzik«, mert mint lájtuk, a LXX. szövegen, minden egyes kéziratban *megvan*. Ha azt állítja Kállay, hogy nincs meg, akkor a **tudomány mai állása szerint teljes valótlanságot állít**. Állítása okát és ma-

gyarázatát persze itt sem adja, mint rendesen. Kijelentésének! alapoka vagy valamely, eddig még a nyilvánosság elé nem került Septuaginta görög kézirat idevonatkozó adata(!), amit Kállay titokban rejteget és szerénysége tiltja, hogy a nagy-világ elé lépjön vele, vagy az, hogy *esze ágában sem volt megnézni nemcsak egyetlen kritikai apparátussal ellátott LXXi szövegiadást*, — mert ilyen is van több is! — *de még belese tekintett egy pillanatra sem a LXX. szövegébe*, vagy talán valami más ok, amit esetleg sikerül azonnal kitalálnunk. A tény az, hogy Kállay az eredeti szöveg követelése közben elfeledkezett legelembb kötelességéről, hogy utána nézett volna, hogy amit cífol, textuskritikailag milyen megítélés alá esik és amit állít, annak van-e a valóságban a legkisebb alapja is. Azzal persze aligha vígasztalhatja magát, hogy legalább annyi igaz állításából, hogy a Septuaginta görög fordításnak szír nyelvre való fordításában Pál tellai püspök a Kr. u. 7-ik század elején feljegyezte a szövegen Origenes jelét a kifejezés mellett, mely azt bizonyítja, hogy Origenes korában a »föpap« kifejezés à LXX. görög szövegében hiányzott, míg a héberben megvolt. A szír hexapláris verzió fontos bizonyíték a LXX. görög, fordítás régebbi szövegére nézve, de ez a bizonyíték még amellett sem döntő, hogy a LXX. szövegében ez a kifejezés *eredetileg* biztosan hiányzott. Field előbb idézett helye szerint ugyanis a szír hexapláris adatával szemben magából a ránk maradt Origenes, Hexaplájából is, de Symmachus és a Quintav szövegéből is a kifejezés *nem hiányzott*, amely fontos bizonyító és egyensúlyozó tényező. Symmachus még hozzá használta) nemcsak a LXX, de Theodotion fordítását is munkájánál! De megvan a kifejezés még Aquilánál is, noha asteriskkel jelölve, mint Fieldnél látjuk. Ha a fentiéken kívül megfontoljuk, hogy összes LXX. kézirataink közül egy sem támogatja a szír hexapláris szövegét, akkor a szír hexapláris és Origenes esetleges adatát, *ha fontos és figyelmeztető adat is, nagy óvatossággal kell kezelnünk*. Azt a merészszéget minden esetre senki sem vette eddig magának a világ tudósai közül, amit Kállay, hogy *csupán a szír hexapláris adatára támaszkodva, textuskritikai alapon kétsége merje vonni a II. Kir. 23:4 hitelességet és megbízhatóságát*. Ekkora elhamarkodottsagra valóban mélységesen *naiv*, vagy egészen sekélyes könnyelműségből és tapasztatlanságból élő *dilettantizmus* lehet képes csak.

Kállay elvbarátai, komoly textuskritikai képzettség birtokában, minden esetre tartózkodtak eddig az ideig ilyen megbízhatatlan és gyenge fundámentomra építeni és akkor, amikor egy ilyen adat még a LXX. görög fordítására vonatkozólag sem döntő, józan eszük birtokában, meg sem kíséreltek az ilyen érvet a masszoréta héber szöveg ellen előntő argumentum gyanánt felhasználni. Érveiket inkább egyéb megfontolásokból próbálták felsorakoztatni és a kifejezés *hiteles-*

séget a kontextusokból és az elbeszélések tartalmából próbálták kétségbevonni. Így Benzinger I.: Die Bücher der KÖnige, 1899, KHC, 160. 1. a IL Kir. 12:11-ben ezt mondja: »*hakkohén haggádholt* már a *wajja'al* is betoldásnak bizonyítja: a' pap a templomban lakott (11:3) és nem is lehetett neki 'felmenni'. A továbbiakban különben az elbeszélés egyáltalán nem ismeri a kifejezést és Joacla mindig csak röviden *hak.-kohén-nak* neveztetik«. Ugyanő a 190. 1. a II. Kir. 22:4-ben ezt írja: »Hogy a *hoggádhól* itt (és 22:8,23:4) betoldás, mutatja már az a körülmény is, hogy a 10,12,14,23:24 Hilkiáfc csak mint *hakkohént* jelöli«. Kautzsch bibliafordításában a II. Kir. 12:ll-nél szintén csak így érvel: »'és a főpap' betoldás: v. ö. 8. vers«, a II. Kir. 22:4-nél pedig ezt mondja: »töröl haggádból mint későbbi hozzáadást: ugyanígy 8. v. A 10,12,14. v.-ben a hozzáadás elmaradt«.

Amint látjuk, még a legradikálisabb kritika sem mert olyan karrikkatúrát csinálni a textuskritikából, mint Kállay, mégha annál liberálisabban kezelte is a szöveget. Ha a bibliakritikát lej aratta is, de legalább! a textuskritikát végleg nem züllesztette le. Az általános kegyelem által adott judíciuma megőrizte ettől, illetve meggátolta ebben. Kállay azonban minden határkövet ledöntött, minden szempontot félrelökött s mint valami »Über-mensch» mert, még pedig csalhatatlan tekintélyel mert! Minénkünk azonban ez ellen a merézség ellen tiltakozni nemcsak jogunk, de kötelességünk is! Ilyen vakmerőségre ugyanis még a radikális kritika híveinek is fel kell figyelni 'és meß unnak a tábornak is tiltakozni kell!

Állítjuk, hogy amiatt az elkepesztő és szinte hihetetlen tény miatt, ami ennél a kritikánál történt, valóban nagy oka van szégyenkezni nemcsak a radikális kritikai tábornak, hanem közelebbről, nekünk magyaroknak is. Amint Kállaynak a fön-tebb leadott »szakkritikája« bizonyítja, azt történt ugyanis, hogy Kállay a II. Kir. 23:4-re vonatkozó nézetéhez kinyitotta az általa mindenhatónak vélt Kittel: Biblia Hebraicát s a nevezett helyre vonatkozó lapaljai jegyzetet, a maga módja szerint, bele másolta munkámnak fontebb ismertetett kritikájába. A Kittel 2-ik kiadásban ez a jegyzet így szól: »>.(?h (Shx)«.. Ezt Kállay így fogalmazta szavakba: »2. Kir. 23:4. LXX. szövegen és a syr fordítás hexaplaris verziójában a 'főpap' kifejezés hiányzik«. Hogy Kállay állítása csak innen származhatik és botrányos tévedése csak innen magyarázható, az minden kétségen felül állónak látszik. Nem akadhat egyetlen műértő ember sem, aki Kállay óriási tévedéseit máshonnan meg tudná magyarázni.

Mi történt tehát? Az, hogy **egy magyarországi egyetemi nyilvános rendes tanár, nemhogy a textuskritikához, nemhogy az eredeti szöveghez, — a kritikai apparátus jelentőségét és fontos-**

ságát nem is említve! — értene, hanem még arra sem képes, hogy egg közhasználatra szánt és egyszerű theológiai stúdusek számára kiadott kritikai héber bibliának a lapalji jegyzeteit elolvassa és megértse! Minden tiszteletet hajlandó vagyok megadni minden embernek, de aki ilyen primitív képesítés mellett is vállalkozni *mer* egyetemi tanárságra s mikor ott szépen önképezhetné magát, ahelyett bírói székbe ül és másnak komoly és nagy munkával megszerzett képesítéseit botrányos tudatlansággal, megdöbbentő szüklátókörűséggel és a prédrára kelő saskeselyű kegytelenségével porba akarja taposni és a jóhiszemű közvélemény előtt be akarja feketíteni, akkor az igazság szeretete le kell, hogy tépjén rólunk minden áludvariasságot és kor tiszteletet. Itt megálljt kell parancsolni a tudatlanság tobzódásának! Mert ha egy egyetemi tanár úgy kerülne irodalmi tanszékre, hogy olvasni nem tudna magyarul, de beszélni tudna, az még eltérhető volna, de hogy *valaki a, minden nap táplálékául szolgáló héber bibliájának egyszerű jegyzeteit se tudja nemcsak hogy megérteni, de még ki se másolni, az már egyenesen botrányos.*

Mert mi is van ott Kittel jegyzetében? A *G* jelenti a Septuagintát, mellette a kis *h* a hexapláris fordítást. Kittel tehát azt akarja mondani, hogy a »főpap« kifejezés a Septuaginta hexapláris szövegéből hiányzik. Hogy ezt az állítást honnan veszi, illetve következteti ki, azt elárulja az, ami zárójelben van. Az *S* jelenti a szír fordítást, a kis *h* betű a hexapláris verziót, az utána való jel pedig egy asterisk. Kittel tehát csak következtet a Septuaginta hexapláris fordítására,, még pedig onnan, hogy a szír hexapláris fordításban a kifejezés asteriskkel fordul elő, tehát Origenes eredeti jelével,, amely arra mutat, hogy ez a kifejezés hiányzik a LXX. fordításából, de megvan a héberben. **Kállay azonban Kittelt és az egész jegyzetet nem értette meg, hanem a zárójelt egyszerűen figyelembe sem véve, a két jelzést összeolvasta és egy »és« kötőszóval összekötötte,** Így jött ki a legtermészetesebben a »LXX szövegen és a syr fordítás hexapláris verziójában« alkatrészű mondat, amely persze **a legnagyobb képtelenség és a legbotrányosabb valótlanság.**

Ilyen hiba elkövetéséhez valóban művészet és óriási tájékozatlanság kell! — együtü Hiszen a jegyzet helyes megérte semmi néven nevezendő nehézségbő nem ütközik, mert a kiadó gondoskodott a Biblia bevezetésének XV. lapján arról, hogy a jeleket *kezdő olvasó is* minden nehézség nélkül megérthesse, nemhogy egy egyetemi tanár. A jeleket így magyarázza: »G = versio graeca LXX interpretum«, »Gh = recensio hexapláris«, »S=versio syriaca secundum editionem Polyglottam Londinensem Briani Walton, 1654 ss« és »sh = versio syriaca hexapláris cf. Gh«. Ez utóbbi jelzés teljes világossággal

mutatja, hogy Kittel jegyzetében miről van szó. A jelzést azonban Kállay sem nem értette, sem meg nem nézte annak magyarázatát. Ha pedig megnézte, akkor nyilvánvalóan nem y olt képes azt megérteni. Egyetemi tanár létére! Mindez csak tetézi a tudomány »mai« álláspontját velem szemben folyton hangoztató Kállay mulasztása, aki még azt a fáradságot sem vette magának, hogy a *Kittel—Noth: Liber Regum* 1934-ben, tehát három évvel Kállay kritikája előtt, megjelent kiadásának a II. Kir. 23:4-re vonatkozó újabb jegyzetét megnézte volna. Ezt vesztrére hanyagolta el, mert ott már »a gyengébbek kedvéért« nem a már idézett jel áll, hanem egyszerűen ez: »Shj sub. χ« tehát egyenesen a szír hexapláris verzióra utalás. Ez azután még a legelembb készültségű első éves theológust sem zavarhatja meg! Persze kérdés, hogy Kállay ezt is megérthette volna-é?

Mindebben a legmegdöbbentőbb, hogy egy olyan ember akarja a szerzőt kioktatni, vele szemben igényeket támasztani, sőt felette ítéletet mondani, — hogy »egy theolog. m. tanártól azonban el lehet vájni, hogy az eredeti szöveg alapján idéz és ismeri a kritikai apparátus jelentőségét és fontosságát«, — aki nemhogy a kritikai apparátust ismerné, hanem egy népszerű héber szövegkiadásnak elemi jeleit sem képes megérteni! Hol van pedig ez, még attól, hogy valaki a szövegkriticáról beszélne merészelen?! Hol van még ettől Kállay, hogy ŏ a LXX-ról és a szír hexapláris verziójáról, annak adatairól és bizonyító erejéről beszélne tudjon és azok alapján véleményt nyilvánítson! Kállay nem restellett egyenesen ebbe a munkába belekontárkodni, nemcsak anélkül, hogy ehhez egyáltalán értett volna, de egyenesen *anélkül*, hogy a *LXX.* kéziratait és a szír hexapláris fordításának szövegét lássa, vagy 'megtévesztse volna, akár külön kiadásban, akár más szövegkritikai gyűjteményes jegyzetben, vagy, — ami egy egyetemi tanártól a legtermészetesebben elvárható, — elsődleges szövegkiadásban.

4. Miután így Kállaynak az alapérve, a II. Kir. 23:4 héber szövegének a LXX. és a LXX. szír fordítás adataira épített bizonytalansága, megfeneklett és elesett, vele együtt magától elesik a II. Kir. 22:2,8 masszoreta szövegben is a »főpap« kifejezés bizonytalansága. Kállay ugyanis ez utóbbi két hely megbízhatatlanságát is a II. Kir. 23:4 megbízhatatlanságára alapította. Egyébként jellemző, hogy maga Kittel a legteljesebb mértékben óvakodott a két utóbbi hely bizonytalanságáról még csak gondolatban is beszálni, mert a Biblia Hebraicaban e két helyhez semmiféle megjegyzést nem fűzött. Kállay tehát itt már nem támaszkodhatott Kittelre, hanem talán Kautzsdhra, vagy más radikális kritikusra. Hogy a *Kittel—Noth*-féle újabb kiadást még nem ismerte, azt a fen-

tebbiekben már láttuk. A II. Kir. héber szövegét készítő Noth. ugyanis, — *sokkal radikálisabban*, mint Kittel, — már a 22:4 után »prps dl« jelet alkalmaz = *prospositum deleledum*, azaz a »főpap« kifejezés mellőzését ajánlja, persze *minden pozitív indokolás nélkül*. A 22:8-nál »cf 4a« jelzéssel ugyanazt a műveletet tanácsolja. Hogy az ilyen »textuskritikai« tanácsot és ajánlatot pozitív kritikai részről mennyire jogosulatlannak, károsnak, sőt veszedelmesnek tartjuk, már előbb kifejtettük. Ez tisztára szubjektív véleménye a kutatóknak és semmi köze a szoros értelemben vett textuskritikához. Ezért Kállay véleményével együtt Noth véleményét is elítélik és jogosulatlannak tartjuk.

5. Így esik el tehát Kállaynak mind a négy bibliai versszövege bizonytalanságáról szótt álma és így marad meg a, »főpapé kifejezés megbízhatósága, — a tudomány mai állása szerint megrendíthatetlenül, — számunkra. Így bizonyosodik meg, hogy »egy *theol. m. tanár* valójában akkor nem ismerné »a kritikai apparátus jelentőségét és fontosságát«, ha Kállay intencióit követve, azt állította volna a II. Kir. felsorolt verseinek, vagy e versek kifejezéseinek bármelyikéről, hogy 'az a »MT. szövegében nem biztos«. Ebben az esetben ugyanis azt bizonyította volna be, hogy a textuskritikához sem nem ért, sem szilárd és megbízható ítéloképességgel nem rendelkezik a, héber szöveg megbízhatóságát illetőleg. Főként pedig azt, hogy áldozata lett, vagy szolgai módon utánoztaj valamelyik ultraradikális kritikust, aki azonban *nem textus-kritikai* megmondásokra építette fel az ő nézetét, mint Kállay próbálta, hanem *tisztán bibliakritikai alapon*, — mint tehette Noth is, így igazán bebizonyosodott volna, hogy az eredeti szöveggel valóban nem tud bánni!

6. Föltéve, de meg nem engedve, hogy Kállay a »főpap« kifejezést minden a négy kérdéses helyen »nem biztos«-nak; betoldásnak tudná is bizonyítani és a szilárd érvek és adatok seregével onnan kitörlésre méltónak tudná is elfogadtatni a világ tudományos közvéleményével, *bizonyítéka még abban az esetben sem érne semmit munkám 226. lapján található állításom igazságának a megdöntésére*. Állításom igazsága ugyanis még az idézett négy bibliai hely adataitól *eltekintve* is halálos csapást mér a radikális kritika egész; evolúciós rendszerére, mellyel a főpapság fogsgutáni eredetét és a Papi Kódex által történt intézményesítését vitatja. Világos ez az írásomból, amikor a négy fentebb tárgyalt textus említése után ezt mondomb: »De *ettől a bizonyítástól eltekintve* is lenni kellett főpapságnak Ezékiél előtt, mert akkor örök misztérium marad, hogy honnan került elő Kr. e. 520-ban, amint azt Hagv 1:1 és Zaikí. 3:8,6:10 sq. bizonyítja«. Kállay tehát hiába erőködött, mert levegőt vagdosott. Még ha igaza lett volna is;

akkor is haszontalanul fáradozott volna, mert állításomnak éppen a legfontosabb részére egyetlen cáfoló szót sem tudott mondanival. Mennyivel kevésbbé döntötte meg azonban így tudományos álláspontomat?! Pedig csak éppen, hogy belekezdett a cáfolatba! Mi lett volna, ha történetesen továbbfolytatta volna?... Íme az ember, aki beleesett a saját maga által ásott verembe!

11. AZ ANYAG ISMERETÉNEK KÖVETELMÉNYE A TUDOMÁNY ÉS A TÖRTÉNETI VALÓSZÍNŰSÉG MÉRLEGÉN.

Az anyag ismeretének tudományos követelménye így tükröződik vissza a valóságban a szerző, és annak kritikusa részéről. Hogy a szerző ennek a tudományos követelménynek megfelelt, a fentebbek után bárki előtt is aligha lehet kétséges. Azazzal kapcsolatos eleve valószínűtlen kifogások csak a kritikus teljes tájékozatlanságából és a szaktudományban való teljes járatlanságából magyarázhatók meg, melyekről a kritikus valójában váratlan és meghendítő adatokat szolgáltatott saját kijelentéseiben. A kritikust saját szavai ítélik meg» s így valójában a vele szemben való védekezés szükségessége is elesne, ha exponált állása e pillanatban még nem kívánná azt meg. A tényleges helyzet és a tárgyi igazság azonban a fentebbek után mindenki előtt világos.

Káttay vágjainak minden történeti valószínűtlenségét, különben minden szerénytelenség nélkül mondva, eleve aláássa és kétségesse teszi a szerző eddigi előtanulmányainak egyszerű ismerete. Ez Kállay előtt sem volt elrejtve. Maga az a tény, hogy a szerző magántanári vizsgáját leszámítva összesen 58-szor vizsgázott már eddig szorosan a szaktárgyához tartozó tantárgyakból: 15-ször itthon, theológus korában, 43-szor külföldön töltött négy éve alatt és mind az 58-szor, egy esetet sem véve ki, jeles eredménnyel, már önmagában kérdést vet fel: vájjon ki tévedett ítéletében? Az itthoni egy szaktanár, két szakbizottsággal együtt és a hat nemzetközileg ismert külföldi professzor három szakbizottsággal együtt, — vagy Kállay?: Mert azok a szerzőnek nemcsak héber nyelvi tudását vizsgálták meg, hanem a legmagasabb tudományos szempontból mérlegre vetették készültségét és képességeit nemcsak egyszerű kolloquiumokon, hanem két nyilvános szóbeli összefoglaló vizsgán a Magister Theologiae és a Doctor Philosophiae in Linguis et Litteris Orientalibus diplomák kiadása előtt és közben két zárt helyi írásbeli vizsgán is, melyek közül az elsői egy teljes napos, a második három teljes napos írásbeli vizsga volt, bizottságok által felülbírálva. Az előbb említett vizsgákon a szerző nemcsak a legkiválóbb módon állta meg minden egyes esetben a helyét, hanem ellenőrizhető és hiteles írásbeli, sőt

személyes bizonyítékok alapján megállapítható, hogy az 1931—32. tanévben a Princeton Seminary 206 hallgatója közül, kik pedig 15 országból, Amerika 30 államából, 106 Collegéből és 23 szemináriumból kerültek össze s akik képviselték mind az öt világ részt, valamennyi hallgató közül a legjobb tanulmányi eredményt éppen a szerző érte el. Mindez pedig nem dicsékedés akar lenni, hanem pusztta összevetése akar lenni Kállay mérlegének egyéb más, nemzetközi tekintélyek ismertén legmagasabb mérlegével, melyen a szerzőt lemérték. Ez az összehasonlítás csak azt a kérdést erőszakolhatja mindenki ajkára: Ki tévedett itt? Kállay, vagy — mindenki más? · *Van egyáltalán valami történeti valószínűsége annak hogy Kállaynak csak a legkisebb mértékben is igaza legyen?* A tényleges adatok és az eddigi bizonyítékok alapján döntsön kiki magának!

IV. A TUDOMÁNYOS SEGÉDESZKÖZÖK ISMERETÉNEK ÉS HASZNÁLNI TUDÁSÁNAK KÖVETELMÉNYE.

1. AZ ÁLTALÁNOS ÉS KÜLÖNÖS TUDOMÁNYOS SEGÉDESZKÖZÖK SZEREPE.

A kutató hiába van tisztában a céllal, amit el akar érni, hiába van előtte az anyag, amin dolgoznia kell, célját elérni sohasem fogja, az anyaggal dolgozni igazán sohasem tud, ha nem ismeri jól, nem tudja megválogatni és nem tud bálni kifogástalanul azokkal a tudományos segédeszközökkel, amelyek által munkája igazán okos, helyes, igaz lehet, tehát a szó valódi értelmében »tudományos«. *A tudományos segédeszközök közé tartozik minden néven nevezendő szellemi és gyakorlati fegyver, melyvel a helyesen kitűzött célhoz okos módon elérkezünk.* Ezek a fegyverek s eszközök lehetnek általánosak és különösek. Az általános eszközök minden tudományszakban közösek és egyformán szükségesek s így magukban foglalják az általános műveltesg eszközeit, kezdve a helyesírástól el egészen a helyes logikai érvelésig. A különös eszközök azonban változnak szakok szerint és minden az illető tárgy természetéhez és jellegéhez alkalmazkodnak.

A mózesi szerzőség pozitív bizonyítékainak felsorakoztatásában az általános és különös segédeszközöd egész sorát kellett igénybevennem, hogy kitűzött célokat elérjem és az előttm lévő bibliai anyagon és az idevonatkozó tudományos irodalmi utalásokkal dolgozni tudjak. *Ezkről a tudományod segédeszközökről Kállay kritikájával kapcsolatban már eddig is sok szó esett.* A következőkben tehát csupán azokról a 'legelembibb tudományos segédeszközökről kell szólnunk, amelyekkel kapcsolatban Kállay azt törekedett kimutatni a legkifogásolhatóbb, sőt legvakmerőbb módon, hogy 1. a szerző a különös, szakhoz tartozó tudományos eszközök tekintetében még egy »kezdő hebraista«, sőt közelebből egy »7. éves theológus« tudásáig sem ér fel; 2. az általános tudományos eszközök tekintetében még egy középiskolás diák tudása mögött

is messze elmarad. Annak ellenére, hogy már maga az a feladat és állítás, aminek bizonyítására Kállay egy magyarországi egyházkerület magántanárvizsgáztató bizottsága által elfogadott szakértekezéssel kapcsolatban vállalkozott, mindenkit felment az alól, hogy Kállay egész kritikáját és bármely állítását komolyan vegye, vállalkozunk arra, hogy Kállay állításait legalább érdekesség, főként pedig elrettentő példa gyanánt közelebbi vizsgálat alá vegyük.

2. A HÉBER NYELVTAN NÉHÁNY PROBLÉMÁJA.

a) Az „í“ véragr eredete a személynevekben.

A speciális tudományos segédeszközöket illetőleg Kállay *legmagasabbrendű kifogása* így hangszik ellenem: »Sípos lieber nyelvtani tudása is roppant felületes, ha 'Ammi'-ban (218. 1.) az 'i'-t 1. személyű birtokragnak fogja fel. Neki tudnia kellene! azt is, hogy ezt az 'i'-t, különösen az összetett szavakban, leg-, helyesebb a régi genetivus esetvégződés maradványának fel-fogni, amely a status constructusban annak védelme alatt megmaradt. De lehet az illető névnek; egy ősi, teljesebb formája is. Vagy úgynévezett chireq compaginis a status constructus kiemelésére. Csak birtokos személyrag nem lehet. Ezt az I. éves theológusnak is tudnia kell«: IÉ 61. 1.

a) Mint látja a kegyes olvasó, ezzel a megállapítással elérkeztünk a legmagasabb sarzsihoz, amivel a szerzőt Kállay eddig kitüntetni kegyes volt. Erre a nagyérdemű kitüntetésre azonnal megjegyzem, hogy a megtiszteltetés tulajdonképen nem is engem ért, hanem közvetve, vagy közvetlenül azt a nemzetközi tudományos körökben nagyon jól ismert, kiváló szaktudóst, aki éppen az általam tárgyalt és Kállay által lekritizált araberedetű nevek mélyreható kutatása által emelkedett egyedülálló hírnévre: *Pilter W. TA.* Mivel érte-kezésem 214. lapján határozottan és félreérthetetlenül kijelentettem, hogy: »A Pentateuchos araberedetű személyneveinek vizsgálatában különösen *Pilter W. T.* munkáira és megállapításaira támaszkodunk« s mivel a 215. lap 253. jegyzetében külön is megjegyeztem: »hogy az *ahí* szó utóragja vájjon birtokrag-e, vagy pedig a status constructus alakot jelzi, v. Pilter: PHR, 242—243«, nem szenvedhet kétséget, hogy Kállay kritikája tulajdonképen nem is reám, hanem *Pilter re vonatkozik*. Engem csak annyiban érint a kritika, amennyiben Pilter megállapításait elfogadtam. Nos, Pilter-nek tudomásul kell vennie, hogy Kállay megállapítása szerint, nem tud annyit sem, mint egy I. éves theológusnak tudnia kell. írhatott ő a Proceedings of the Society of Biblical Archaeology Londonban megjelenő folyóirat 1915 júniusi számába: »*The personal Names Abram and Abraham*«, címen

pompás megállapítása tanulmányt a kérdéses nevekkel kapcsolatban; tovább fejtegethette ugyanott az 1916. júniusi és novemberi számokban felfogását »*Some Groups of Arabian Personal Names borne by Israelites of the Mosaic Period.* címen; megírhattau. ezeketmégbővebben es alaposabban kifejtő hatalmas 647 oldalas munkáját: »*The Pentateuch: A Historical Record*« 1928-ban, lehetett ő »Rector of Gedding, Suffolk«,, megismerhette ő a héber és arab nyelvet és beszélheti azt fölyékonyan, mint volt palesztinai és szíria misszionárius, lehet ő a »*Council of the Society of Biblical Archaeology*« és az »*American Oriental Society*« tagja, — mindezek után tudomásul kell vennie, hogy »*héber nyelvtani* tudása is roppant felületes«, annyira, hogy annyit sem tud, mint egy I. éves theológusnak tudnia kellene. Ez a bölcs megállapítás pedig származik egy magyarországi Kállay nevű egyetemi tanár úrtól Pilter ur előtt ezekután csak két út lehetséges: vagy bocsánatot kér a világ közvéleménye előtt, hogy eddig élt és írni is mert, — vagy, — lemondva tisztségeiről és »M.R.A.S.« tagságáról, —.“ beiratkozik Kállayhoz első éves theológusnak. Ha így újra kezdi, akkor talán még viheti valamire, különben örökre lehetetlenné van téve! Ebből önként következik aztán reám vonatkozólag az, hogy én meg vissza mehetek talán az óvodába. Mert ha Pilter itt kezdheti csak, hol kezdheti akkor a jszerző?!

b) *PiÜerrel azonban még nincs elintézve Kállay számára, a tudományos világ!* Akad ott még több analfabéta is, akiknek Debrecenben lenne a helyük a theológia első évén!. így a híres Oxford Nagy Héber Szótár szerkesztőinek, a kiváló triásznak: Brown F.—Driver S. R.—Briggs G. 4.-nak is! Ez a triász, ha még élne, azonnal három első évre jelentkező theológus helyét foglalhatná el Debrecenben, — ha ugyan a létszámból ki nem maradnának, — mert nemcsak Pilter nem tudja a szerzőn kívül, hogy az »*Ammi*«-ban az »í« véragr a Kállay által felsorakoztatott négy lehetőség közül lehet bármilyen, »csak birtokos személyrag nem lehet«, hanem nem tudja azt Brown—Driver—Briggs sem! ”*Nem is szólva munkatársaikról!* Botrányos tudatlanságuk még hozzá nem is burkolt, vagy közvetett formában jelentkezik, hanem nyilván és kihívón! Hiszen képesek az »*ammi*«-val összetett személynevek után azoknak pontos angol fordítását is kiírni, amit már pl. a híres Gesenius—Buhl szótár nem mer megtenni. Ilyeneket olvasunk »*^ammi'él* n.pr.m. '(my kinsman is God, Gray Prop. N. 254)«, vagy »*^ammihúdh* n.pr.m. (my kinsman is majesty)«, vagy »*^ammizábhádh* n.pr.m. (my kinsman hath bestowed; zábhádh, elzabhádh, jöházábhádh, zabhdí'él, zobhadhjáh, and esp.on Palm, equiv., Gray Prop.K 223 f. also Lzb 265 Cook 46 f.)«, nemkülönben »*amminádhába* n.pr.m. (my kinsman is noble)« és »*ammísaddái* n.pr.m. (my kinsman is. Shaddái)«..

Ezekből tehát minden késséget kizárolag láthatjuk, hogy az angol nagy héber szótár 770. lapján minden »Ammí«-val összetett személynévben az »Ammí« végső betűjét, az »n-t» »my«-ját, azaz első személyű birtokraggal fordítja, akárcsak Filter, vagy a szerző. Már pedig éppen ez az oka annak, ami miatt Kállay szerint »Sípos héber nyelvtani tudása is roppant felületes«, annyira, hogy az első éves theológus is többet tud nála. Sajátságos azonban, hogy ezt a jelentést Brown—Driver—Briggs nem, egyedül képviselik, hanem már ők is hivatkoznak »Gray Prop.N.«, azaz Gray B.: Studies in Hebrew Proper Names, 4896 című híres munkájára, mint aki szintén ezt a jelentést és véleményt képviselte. A debreceni első évre utalt hallgatók s&áma, mint látjuk, ővele is, gyors mértékben szaporodik. 1c) Mondhatná azonban Kállay, hogy az ő I. éves theológusai a tudomány »mai«, léhát *legújabb* álláspontján állanak és ő a Pilter és a szerző álláspontját a *legfrissebb* eredmények birtokában merte ilyen nagyon is mérvadó és abszolút mértékhez mérni. Én ugyan már az eddigiek után a legnagyobb merészségre is képesnek tartom Kállayt, de arra, hogy egy ilyen *állítás bizonyításának az elrendelésébe* beleegyezzen, őszintén szólva, elég bátornak nem tartom. Mivel pedig ő speciálisan nem emeli ki, hogy a *saját* első éves theológusaira gondol a bizonyításánál, a többi theológiák első éves ifjúságát bizonyítási alapul feltételezve, — noha azok nem hiszem, hogy hátrabb állnának héber tudás tekintetében a »Kállay növendékeinek«, — Kállay tétele alighanem csúfos kudarcot vallana. Ennek pedig egyszerű oka az, hogy a tudomány *mai-legújabb* álláspontjának »héber nyelvtani tudása is roppant felületes«, — Kállay mértékét alkalmazva rá, — mert, csak a *legújabb* héber szótárt, König E. 1931-ben megjelent munkáját vizsgálat alá véve is, *semmi tudásbeli haladást nem találunk benne Kállay javára*. Rájövünk arra is, hogy Könignek is Kállayhoz kellene első éves theológusnak beiratkozni, mert még ez az egész tudományos világ előtt érdemekben gazdag és egyik legfőbb tekintélynek elismert szakkutató sem tudja, hogy az »Ammí«-ban az »í« minden lehet, »csak oirtokos személyrag nem lehet«. Íme, a kézzelfogható bizonyíték a 335. lapon: »*ammi'él*, *gleichsam* (mein) *Vatersbruder* .. dh. *nächster Verwandter* = *Beschützer* ist Gott«, vagy »*ammihúd* mein *Beschirmer* (dh. Gott) ist Kraftfülle uä.«. Majd: »Dasselbe 'amm zeigt sich noch in *ammizábháah*, *ammínádhábh*, *arnimisaddal*«, s ez utóbbi fordítása: »(mein) 'amm ist der Allmächtige«. Egyszóval a »mein« tehát, hol zárójelben, hol anélküл, de olt van König szótárában is, jeléül annak, hogy az »í« első személyű birtokrag gyanánt, való használata még *ma is* lehetséges, sőt úgy látszik, egyes esetekben *szükségszerű*: így van ez, annak ellenére, hogy Kállay minden más tekintélyre való hivatkozást mellőzve, kijelenti: »Csak birtokos

személyrag nem lehet. Ezt az I. éves theológusnak is tudnia kell.« *Micsoda botrány tehát ez, hogy amit »az I. éves theológusnak is tudnia kell«, még a legújabb szótáriró sem tudja! Nem is számítva a többieket, akik előbb mertek írni!* Itt valami sürgős intézkedésre van szükség a világ tudományban: továbbképző tanfolyamra kell berendelni az összes héber tudósokat Debrecenbe, Kállay felügyelete alá!

a) Semmi sem mutatja jobban Kállay vakmerőségét és az egész kérdés komplexumában való járatlanságát, mint a felsorakoztatott eddigi adatok. De még mas is! Nevezetesen egy másik nagy klasszikusértékű és a legújabb eredményeket is feldolgozó héber szótár, a *Gesenius-Buhl* állásfoglalása. Ennek az idevonatkozó adatai jelen esetben azért is fontosak; mert Kállay bírálatában, három oldallal előbb, az IE 58. 1-ján! nem kisebb és nem nagyobb kijelentést tett Wellhausen védelmében, könyvem bizonítóanyagával kapcsolatban, minthogy: »egy szorgalmas IV. éves theológus, aki jól tud héberül és használni tudja a Gesenius-Buhl-szótár nyelvészeti apparátusát is, ki tudja mutatni, hogy ez a 'bizonítóanyag' nagyon labilis lábakon áll«. Nos, ez a kellő megfontoltság hiányát kiáltó módon eláruló kijelentés, mely egyszerű leszólással próbálja a cáfoltó érvek hiányát pótolni, többek között azt is elárulja!, hogy *Kállay fontos tekintélynek tartja a Gesenius-Buhlt és kutatásai közben érvelésre ezt használja*. A kérdéses tulajdonnevekkel kapcsolatos kijelentései azonban viszont azt mutatják, hogy ő ennek a szótárnak a használatát »egy szorgalmas IV. éves theológus« részéről inkább *csak feltételezi* és a héberül való jól tudás, meg a szótár nyelvészeti apparátusának a használata inkább *pia desideria*, mert hogy használja egy debreceni IV. éves theológus a Gesenius-Buhl szótárát, mikor; már a Deut. 26:5 tárgyalásánál is megállapítottuk és mindenjárt meglátjuk, hogy *maga a professzora sem ismeri, nemhogy használná?* Hogyan értsen egy Kállay-tanítvány a Gesenius-Buhl nyelvészeti apparátusához, — amelyet ha a kérdéses esetekben megnézett, — *maga a professzoruk sem, képes használni?* Mert ha az »Ammí«-ra vonatkozólag Kállay megnézte volna az említett szótár ide utaló adatait és *ha nem is a nyelvészeti apparátushoz, hanem csak a szótárban található rövidített irodalmi utalások leolvasásához* értene, akkor *teljesen lehetetlen*, hogy olyan kijelentésekre ragadtatta volna magát az »Ammí«-val kapcsolatban, mint amilyent tőle olvassunk. Gesenius-Buhl szótára ugyanis az »Ammí«-val összetett héber tulajdonnevek fordítását *nem adja egy névnél sem*, amint a 600. lap mutatja, ellenben az 597. lapon, a II. cíWI« alapszó tárgyalása után egy külön megjegyzésben idevonatkozólag a következőket mondja: »Üb. die in. 'am zusammengesetzt Eigenamen 'éliám, ammi'él ammihúd-h, amimínádháhh, ammichúr, ammizábhádh, ammisaddal s. Wellh. RaH 4;

Gray, HPN 41 ff., Hommel, AA. 6.154 ff. Grundr. 93 f. 140; KAT 480 ff.; Winekler, MVaG 6.165 ff.« Gesenius-Buhl tehát *nem dönt, illetve nem nyilvánít véleményt az Ammi-val összetett személynevek problémáit illetőleg, hanem bizonyos tudományos irodalomhoz utalja az olvasót, hogy annak áttanulmányozása után lássa magát a probléma-komplexumot és abban maga döntsön, saját jobelátása szerint.* Kállay feladata tehát az lett volna, — ha lelkiismeretesen akart volna eljárni, — hogy tájékozódásul elolvasta volna az említett munkákat, amelyek: »Wellh., RaH 4«, azaz Wellhausen J.: Reste arabische Heidentums, 2 kel., 1897, 4 1., »Gray, HPN 41 ff.«, azaz Gray B.: Studies in Hebrew Proper Names 1896, 41 sk., »Hömmel, AA. 6. 154 ff. Grundr. 93 f. 140«, azaz Rommel F.: Aufsätze und Abhandlungen 6, 154 sk., és Grundriss der Geographie, und Geschichte des Alten Orients I. 1904, 93 sk., 140, >KAT 488 ff.«, azaz Schrader E.: Die Keilinschriften · und das Alte/Te-htar; enl. 3. kd. von Winekler H.—Zimmern H., 480 skk., »Winekler, MVaG 6 165 ff.«, azaz Winekler H.: Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft 6. 155 skk. A kérdés ezek v után csak az, hogy Kállay valóban elolvasta-e ezeket a szakmunkákat? Sőt több: *Egyáltalán, látott-e ezek közül egyetlen egyet is, mielőtt kritikáját leírta volna? Mert ha látott, akkor hogy írhatta azt, amit írt? Ha pedig nem látott, hogy mert véleményt nyilvánítani?* Hiszen itt nem pusztta tetszs-nemtetszséről van szó, nem üres szójátékokról, hanem olyan kérdésekkel a kutatók hosszú és nehéz munka közben viaskodtak! mindenki előtt világos a fentebbek után az, hogy Kállay előtt sem feküdt több bizonyítóanyag, mint a szerző előtt, sőt még annyi sem! De nem is feküdhetett előtte több bizonyítóanyag, mint már Brown-Oriver-Briggs előtt ai szótárkészítés alkalmával! Hiszen már azok is ugyanazt a tudományos irodalmat dolgozták fel, mint amit feldolgozott a, Gesenius-Buhl szótár. Ez utóbbi irodalma ugyanis teljesen, 1906 előtti anyag, tehát Brown-Driver-Briggs előtti. Nyilván; König E szótára is teljesen azonos irodalmat használt, mint Brown-Driver-Briggs, vagy Gesenius-Buhl. Mindebből pedig a legtermészetesebben következik, hogy ha Gesenius-Buhl *nem nyilvánít is véleményt, álláspontja bizonyára tökéletesen fedi Brown-Oriver-Briggs és König E. álláspontját, mert hiszen tökéletesen ugyanarra az anyagra épít.* Ha Kállay elolvasta volna tehát a Gesenius-Buhl irodalmát, lehetetlen, hogy ő is ugyanolyan eredményekre ne jutott volna, mint akár Brown-Driver-Briggs', akár König, akár Filter, akár a szerző. Hogy azonban ő erre a véleményre nem jutott el, már magában a legkézzelfoghatóbban igazolja, hogy **ezeket a szakmunkákat soha életében nem is láttá, nemhogy olvasta volna.** Ha azonban ea az eset, mintahogy ez, akkor ismét és ismét feltörhet az olvasóból a felháborodás hangja: Hogyan merészelt akkor Kállay

ehhez a kérdéshez *egyáltalán* hozzászólni, nem is beszélve arról a felelőtlen lekicsinylésről, amivel a szerző tudományos képességét Kállay itt is kritizálni próbálta?!... Mindez előttünk rejtély! Feleljen érte Kállay Isten, saját lelkismerete, a keresztyén közvélemény és a történelem színe előtt!

e) Az eddig elmondottaktól eltekintve, bizonyára különösenek tűnik fel bárki előtt, *aki könyvemet elolvasta -vagy kezébe veszi*, hogy Kállay az általam tárgyalt araberedetű héber személynevek közül *épen a harmadik csoportban* előforduló »Amni« »í«-jének az értelmezését kifogásolja, holott már a megelőző három teljes oldalon letárgyaltuk *az első két csoport* neveit, amelyek »'Abí« és »'Achí« névelemmel fordulnak elő, *amelyekben a végső »h-t tökéletesen azonos módon értelmeztük, mint a harmadik csoporthoz tartozó »Ammi« szó »i«.-jét*: Kérdezzük, *mi ennek az oka?* Talán a két első csoport *nejének az értelmezésére nem vonatkozik Kállay megjegyzése?* Vagy azokra vonatkozólag elismeri a szerző álláspontját? Eset¹ leg talán az első két csoport értelmezése nem is érdekli? Mindezekre mi csak azt mondhatjuk, hogy az összetett theoforos tulajdonnevek közül az 'ab, 'abi, 'ach, 'achi, 'am, ^a/mní-val összetett neveket az összefoglaló tudományos tárgyalások *mindig egymáshoz tartozó, azonos problémákat felvető névcsoportnak fogják fel*, szemben minden más névcsoporttal. Így pl. többek között a kérdéssel legalaposabban foglalkozó Gray G. B. a Cheyne-Black: EB I. 1899, 138—140 »Ammi, Names with« címszó alatt smgyancsak Gray a Hastings: DB III. 1900, 483—4 »Names, Proper¹« címszó alatt. Ez utóbbi helyen Gray *kifejezetten meg is említi a csoportok elősorolása után: »Ezek közül az osztályok közül mindegyik külön tárgyalást igényel« s utána első csoportként »Az 'ab, 'ach és 'amm-mal összetett szavakat tárgyalja«. Mindez persze egy olyan ember előtt, aki a problémával valaha is foglalkozott, egészen természetes és magátólérhetődő*. Hogy Kállaynak ezt *most* kell megmagyarázni, annak egyedül ő az oka, mert *hosszászolt egy kérdéshez, amellyel sem nem foglalkozott, s amelyhez nem is ért*. Ettől eltekintve azonban Kállay számára a legtermészetesebben, sőt szükségtelenben is, adva volt az alkalom, hogy munkám bírálatában az egymásután tárgyalt három csoporttal *együtt* foglalkozzék. Ezt mégsem tette meg! Mi lehetett ennek az oka? Kétségtelenül semmi más, mint az, hogy **Kállay még annyi fáradtságot sem vett magának, hogy munkámban ezt az egész problémacsoportot legalább egyszer is átolvassa**, — csak általában is! Ennek a kétségtelen ténynek, mely Kállay egész kritikájának legsötétebb árnyéka, most is *kézzelfogható bizonyítékát* találjuk meg. Ha ugyanis munkámban az előző lapokat is elolvasta volna, akkor miért épen az »Ammi« szó tárgyalásánál akadt volna föl épen az »í« értelmezésében? Hiszen erre semmi néven nevezendő *különös oka* nem lehetett! Még a Kállay

számára kéznél levő összefoglaló tudományos szakmunkák sem adhattak erre okot. A chíreq compaginis különféle formáit ismertető és összefoglaló módon tárgyaló *Gesenius-Kautzsch* híres nagy héber nyelvtana is éppen az *Ammi-val* összetett tulajdonneveket hagyja ki a tárgyalásból és a példák közül, és a 28 kiadás 901 k pontjának jegyzetében és a 96 § »Megjegyzések«-ben is csak az 'abi' és 'achi' »í«-jét tárgyalja, mint chíreq compaginist, de egyik helyen sem kimondottan az összetett tulajdonnevekkel kapcsolatban. Utóbbi helyen az "abi-val" kapcsolatban jegyez meg mindenről ennyit: »egyébként' összetett tulajdonnevekben 'ab' is található, pl. 'abhsálóm az 'aéhísálóm mellett«. A mi számunkra az egyedül fontos itt az, hogy az »Ammi« kiemelésére Kállaynak még a *Gesenius-Kautzsch* sem adott semmi különös okot. Az »Ammi« kiemelésére Kállaynak csupán csak egy oka lehetett! Az, hogy ta'l nulmányom átlapozgatása közben épen a 218. lapon nyitotta ki könyvemet s itt azonnal ki is kötött nagy Kirtelenséggel. Jellemző azonban rá, hogy **itt is csak egg csonka mondatot olvasott el.** Ha ugyanis akár a csonka mondat elejét, akár a következő mondatot elolvasta volna, *teljesen lehetetlen*, hogy *csuk ennyit* írt volna az Ammi-val kapcsolatoan, vagy iiogy *csak az Ammi-ra korlátozta volna megjegyzéseit.* Kállay előjárása, kritikájának bizonyítéka alapján, teljesen rekonstruálható. Könyvem 218. lapján az Ammival kapcsolatban csupán ennyit olvasott: »mindenütt az 'Am névelement egyesszám elsőszemélyű birtokraggal ellátva találjuk«. Tanulmányom összefüggő szövege pedig itt így szól: »A héberben... az ('Amram szó kivételével minden szóban és a babilóniai amurrita szavakban is, az *egy Hammurabi* kivételével, mindenütt az *Am* névelement egyesszám elsőszemélyű birtokraggal ellátva találjuk Ezért a héber tulajdonneveket így kell fordítanunk: *Abi-dán* 'atyám bíró' *Achiezer* 'testvérem segítség' stb. továbbá *Ammi-húd* 'nagybátyám dicsőséges', ('*Ammi-saddái*' 'nagybátyám hatalmas' stb.) Kállaynak tehát ezt a szöveget kellett volna elolvasnia, mert a 218. lapon, amit ő idéz, csak 'egyesegyedi' ez a kis rész vonatkozik az »Ammi« szó »í«-jére s utal az első személyű birtokragra. Ha azonban Kállay az idézett részt *elolvasta volna*, akkor azonnal láthatta volna, hogy én azért tartom az »í«-t egyesszám első személyű birtokragnak, mivel nemcsak a héberben, hanem »a babiloniad amurrita szavakban is, az *egy Hammurabi* kivételével, mindenütt az *Am* névelement egyesszám első személyű birtokraggal ellátva találjuk«. Én tehát itt *hivatkoztam az összehasonlító nyelvészettudomány megállapításaira is*, amit ilyen űsi személynevek vizsgálatánál ma már egyetlenegy komoly nyelvtudós el nem mellőzhet. Ez az utalás tehát nagyon fontos és emellett nem lehet elfülelni, ha valaki egy állítást komolyan cáfolni akar. Nem hiszem, hogy Kállay is fent ne akadt volna:

rajta, ha történetesen elolvasta volna. De ha elolvasta volna és nem felelt volna rá és számításon kívül hagyta, annál rosszabb. Az előbbi valószínűség azonban sokkal eresebb. Ennek az állításnak alapja pedig az, hogy Kállay magatartása nemcsak a csonka mondat első felével szemben, hanem a következő mondattal szemben is teljesen azonos. Ha elolvasta volna, lehetetlen, hogy ne kifogásolta volna az *Abí-üán* és az *Achiezer* másik két csoportba tartozó szó magyar fordításában az »í«-nek első személyű birtokragként való felfogását! Ugyanakkor lehetetlen dolog, hogy éppen ezért ne utalt volna a másik két csoport tárgyalásánál elfoglalt teljesen azonos álláspontom képzelt nagy tévedésére! Ha pedig elolvasta volna ezt a mondatot, — akkor meg itt—is csak azt mondhatjuk, amit előbb, hogy — akkor: még százzszor rosszabb, mert ebben az esetben tudva elhallgatta volna a szerinte nagyjelentőségű és elemi módon súlyos hibák cáfolatát. A különböző lehetőségek közül azonban az Igazság: nem lehet kétséges: **Kállay itt is, mint másutt is, megbotránkoztató módon hazardírozott!** Ehhez semmi hozzáenni valónk' és ebből semmi elvenni valónk nincs, mert nem is lehet. Ezért Kállaynak felelnie kell!

f) Munkámban, a már előbb is idézett 215. lap 253-ik jegyzetében, világosan utaltam arra, hogy az "dbí" szó »í« utóragjára vonatkozólag többféle felfogás lehetséges. Ez utalás természetesen nem *kizárálag* az *abi* utóragjára, hanem az *achi* és *ammi* utóragjára is vonatkozott közvetve, mert a három alak egy csoportot képez, *Célon semmiesetre sem az volt, hogy az η« utóragot illetőleg teljesít bő és részletes fejtegetésekbe bocsátkozzam*, mert *főcélon* nem a nevek konstrukciójának a széboncolása volt, hanem *attól teljesen függetlenül*, azok ősi eredetének és használatának a kimutatása és *kizárálagosan a mózesi korra való korlátozódásnak a bizonyítása*. Mégis, szerencsére, a 253. jegyzetben az »í« magyarázatának két legfőbb lehetőségét megemlíttettem, mégpedig a birtokragként és a status constructus jelzőjeként való magyarázatát. Különben az egész kérdésben *utaltam Filter munkájának 242—243. lapjaira, ahol a a kérdést bővebben tárgyalja*. Ebből pedig az a tény világos, hogy az »í« utórag értelmezését és magyarázatát illetőleg nem a Kállay által rólam feltételezett, — de általa elárult — vaskos tudatlanság, hanem *komoly és megfontolt mérlegelés vezetett*. Abban tehát *esetleg* bírálhatna a kritika, hogy az »í« magyarázatára *miért ép*pen az egyeszám első személyű birtokragkéit való értelmezést választottam, *de hogy ez tudománytalan, vagy egyenesen olyan abszurd módon való primitív botlás volna, hogy azt egy I. éves theológusnak sem volna szabad elkötni, ez a kérdésben való legsötétebb tájékozatlanságot árulja el a kritikus részéről*. Ennek ugyan eddig is *sokszoros* bizonyítását élvezhette a

szíves olvasó, de Kállay saját szavai kifogytatlanul, újra és újra, minden több és több bizonyítékokkal szolgálnak ennek igazolására.

g) Az »í« magyarázatában Kállay szerint ott történt a nagy baj, hogy én azt birtokos személy ragnak fogtam föl, holott »csak birtokos személyrag nem lehet«. Hogy mégis mi lenne hát a helyes magyarázat, Kállay, szokása ellenére, bátran elárulja: »ezt az 'í'-t, különösen összetett szavakban, leghelyesebb a régi genetivus esetvégződés maradványának fel-fogni«. *Íme tehát egy jó fogázópont, egy határozott állítás, nézzünk, a szemébe!* ... Vagy talán engedjünk beszélni nálunk nagyobb tekintélyű embereket! Mindenekelőtt nézzük meg a mindenki által idézett *Gray* állásfoglalását *Cheyne—Black*: EB idézett helyén. A 138. lapon ezt írja: *Am*-ot három különböző módon magyarázták — nevezetesen mint amely 1. (én) népem, vagy 2. (én) rokonom vagy nagybátyám, vagy pedig másként, mint amely 3. egy isten tulajdonneve.« Mint bárki láthatja, *ezek közül egyik magyarázat sem azonos a Kállay »leghelyesebb« magyarázárával*, sőt *annak még a lehetősége sincs benne*. Mily fölháborító! Persze az a tény, hogy a következő lapokon ilyen fordításokat olvasunk, mint »AMMIÉL... E1 is my(?) kinsman«, »AMMIHUD 'my(?) kinsman is glory«, ez meg egyenesen botrányos! Hát még ahol a kérdőjel is elmarad, mint »AMMINADAB ... 'my kinsman apportions'«, az meg egyenesen katasztrófális! Pedig Gray nemhogy tanult volna idő multával, hanem még nagyobb tudatlanságot árulhat el Kállay szemében, mikor a *Eastings*: DB már idézett helyén, a 483. lap második oszlopában elvileg is részletesebben nyilatkozik. A különféle nézetekkel kapcsolatban a problémákat Gray így jellemzi és oldja meg: »Egy olyan névben, mint *Abinadab*, a név két eleme genetivus és constructus viszonyban áll egymással, vagy alany és állitmány viszonyában? Az előbbi esetben a második alkatrész a megnevezett személy valóságos fia, vagy annak tulajdonsága, úgy, hogj az egész nevet mintegy jelzőt tekinthetjük? Az utóbbi esetben az *obi*-kötőhangzó, vagy az első személy birtokragja? Más szóval, *Abinadab* azt jelenti-é, hogy 'JSTadab atya', vagy, 'nagylelkúség atya', (azaz 'nagylelkű'), vagy 'az atya nagylelkű' vagy 'az én atyám nagylelkű'? Vagy egy valaki, vagy más valaki, vagy ekkor, vagy akkor, már minden lehetséges] feleletet megadott erre. Az ellen a nézet ellen, hogy a kétféle elem között való viszony constructus és genetivusi, többek között a következő kifogásokat lehet sürgetni — 1. 'ab, 'ach, 'amm valamennyi férfi rokonra vonatkozik, de a velük összetett neveket férfiak és nők egyformán használják: ilyen nevű asszonyokra példa —, *Abigal*, *Abithal*, *Abisag*; 2. bizonyos esetekben az elemek megfordított sorrendben szerepelnek mint pl. *Achijah* és *Joach*, *Eliáb* és *Abiél*. Kevés gyanú fér ahhoz,

hogy e viszony állítmányai: a nevek mondatok.« *Micsoda »roppant felületes« volt ez a Gray?* Micsoda kétségbetűtő lehetett ennek a, »héber nyelvtani tudása«?! Hiszen amit Kállay szerint »az I. éves theologusnak is tudnia kell«, azzal Gray sincs tisztában, t. i., hogy az »i« minden más lehet, »csak oir-* tokos személyrag nem lehet«. Szegény Gray!... illetve: vakmerő Gray! Hogy mert olyat állítani, hogy az »i« még első .személyé birtokrag is lehet, holott Sípos István is ezt állítja? Sőt hogy mert olyat állítani, még pedig súlyos érvekkel alátámasztva, hogy ami Kállay szerint a »leghelyesebb«, amit még Síposnak is. »tudnia kellene«, az »i« csak éppen az nem lehet?!... Micsooa titkos, municiószállítás ez a, Sípos István, számára?! Megnyugtathatjuk Kállayt, hogy először is mindenzt Gray már 1900-ban megmondta, amikor 'Sípos István még meg sem született, másodszor Gray véleménye *bizonyos nüánszokban mégis más, mint a szerzőé*. Az előbbi tárgyalást ugyanis Gay így folytatja: »Sokkal finomabban kiegyensúlyozott kérdés, melyet el kell döntenünk az, hogy az *obi, acjii* és *ammi* 'i'-je vájon kötőhangzó-é vagy személyes birtokrag: de az író véleménye szerint a bizonyíték az előbbi alternatíva javára hajlik«. Nyilvánvaló tehát Gray és közöttem van némi eltérés, de *ez távolról sem olyan nagy és mély, mint amely köztünk és Kállay közt van*. Az eltérés, »sokkal finomabban kiegyensúlyozott kérdésben« van! Hogy ez az eltérés valóban csak nüánsz, mutatja Gray *Hastings*: DB L-ben található fordítása: pl. »Amminadab«-ról: »kinsman is generous' or perhaps 'my people is. generous'«, vagy »Ammizabad«-ról: »kinsman (or, my people) had made a present«. Gray tehát nem foglal mereven állást az »i« birtokos személyragként való selfogására ellen, sőt azt maga is, mint egyenlő alternatívát, felhasználja. A Kállay szerint »leghelyesebb« álláspont így került jégre az általa mindenképen lehengerelt állásponttal szemben, amit én képviseltem, már majdnem egy félszázaddal ezelőtt! Ami akkor meghaladott álláspont volt, hogyan volna az »ma már! »Ä tudomány legújabb álláspontján álló« egyetemi tanár ebben az esetben is korától fölötté elmaradottnak bizonyult!

h) Kállay azonban nemcsak korától maradt el, hanem úgy látszik, még saját magától is! Lehetetlennek tartjuk ugyanis, hogy Kállay az általa is szerkesztett *Sylvester Biblia^ Lexikonát* figyelmesen át ne tanulmányozta volna. Legalább is így illett volna! Ha pedig ennek az illendőségnek eleget tett, nem tudjuk elképzelni, hogy vissza ne emlékezzék ennek az egészen friss magyar lexikonnak az általunk most tárgyalt tulajdonnevekkel kapcsolatban elfoglalt álláspontjára. A kérdéses tulajdonnevek jó részét tudós *Czeglédy Sándor* magyarázza a megfelelő címszók alatt és — csodák csodája — az ő »héber nyelvtani tudása« is roppant felületesnek látzik, csakúgy, mint az enyim, mert ő sem tudja, hogy az »i«

csak birtokos személyrag nem lehet», pedig Kállay szerint: »Ezt az I. éves theológusnak is tudnia kell». Mit tesz ugyanis Czeglédy? Nem más, minthogy a kérdéses neveket így fordítja: »*Abiálbon* (= atyám a fényesség?)», »*Abida* (= tudás atya, vagy atyám tudja)», »*Abidán* (= atyám ítélez), »*Abiel* (héb. Abiél = atyám az Isten, vagy az erős atya)», »*Abiézer* (= atyán, segítség, vagy segítség atya)», »*Abihail* (= atyám az erő, vagy az erő atya)», »*Abihú* (= ő az atyám)», »*Abihúd* (= atyám felséges)», »*Abija* (héb. Abijjáh, Abijjám = atyám az űr) és még vagy 10 más abi-val összetett név, továbbá »*Akhimaás*, *Ahimaás*, *Akhimás*, *Ahimáhás* (héb. Aehímaac = testvérem a hatalom)», »*Akhiszamák* (= testvérem fenntartó)», »*Akhitób*, *Akhitub* (=testvérem a jóság)» és végül »*Amminádáb* (= népem nagylelkű)». Az »Ammi«-val összetett nevek többi alakjainak feldolgozója, *Hamar István* általában nem osztja az »i« személyragként való fordítását, ez azonban nem érinti Czeglédy meggyőződésének tudományos jellegét.

A lényeg az, hogy Kállay nemcsak rám, hanem közvetve a magyar ószövetségi tudomány egyik súlyostekintélyű és nagy tudású képviselőjére is olyan meggondolatlan és dilettáns ítéletet mondott ki, melyet legkevésbé várhattunk volna egy egyetemi nyilvános rendes tanártól.

Kállay nemcsak a nemzetközi tudományos világ megállapításaival nincs tiszában, hanem még igazán szegényes magyar theológiai irodalmunk eredményeivel sem. Még egy olyan munka tudományos állásfoglalásával sem, melynek később maga is aktív munkatársa volt.

i) Kállay még azzal sem vigasztalhatja, vagy mentheti magát, hogy az általa »leghelyesebbnek« tartott véleményt csak egyetlenegy általánosan elfogadott tudományos tekintély is pártfogásába vette volna. Ellenkezőleg! Minden komoly hang egyenesen cáfolja és elfogadhatatlannak tartja éppen a Kállay véleményét! Így Gesenius—Kautzsch 28. kiadású héber nyelvtana 90. §. 1. pontjában egyenesen ezt írja: »Erős megfontolások merülnek fel az i végződés értelmezése *ellen*, mintha az régi (a héberben azonban többé már meg nem értett és így egészen más célra használt) genetivus végződés lenne«; A 3. pontban a k) alatt a Geseniusi—Kautzsch kifejti, hogy Barth: Die Casusreste im Hebräische, ZDMG 53, 593 sk. érveinek súlya alatt mint kellett magának a Gesenius—Kautzsch nyelvtannak is feladni előző kiadásaiban elfoglalt azon álláspontját, mintha az i régi genetivus-végződés maradványa volna és mint kellett azt felcserélnie Barth nézetével, — melyet Kállay csak harmadik, utolsóelőtti lehetőségekkel hajlandó elismerni, — amely szerint az i chireq compaginis a nevek szorosabbs közelebbről status constructus viszonyának kiemelésére. Ez az adat tehát azt bizonyítja, hogy amit Gesenius—Kautzsch már harminc évvel ezelőtt, 1909-ben meghaladott álláspontnak

volt kénytelen elismerni, az Kállay számára még most is a legújabb és a »leghelyesebb«! Minő karrikatúrája ez a »modern« tudományos álláspontnak, amely mindenkorban a »ma már«-t emlegeti a szerző állítólagos »40—50 év előtti konzervatív elméleteivel« szemben!

Kállay állításait illetőleg azonban *mi nem félünk rá-lépni* még a legújabb ösvényekre sem. Ítélen fölötte a legújabb tudomány! Vegyük elő a legújabb héber szótárt, melyet König E. 1931-ben adott ki legutoljára. Ebben az »'abi« szóval kapcsolatban Kállay »leghelyesebb« felfogása és »csak birtokos személyrag nem lehet. Ezt az I. éves theologusnak is tudnia, kell« kijelentéseivel szemben: a következő súlyos szentenciákat olvashatjuk: »*abijah* '(mein) Vater ist Jahve' 2 Ch. 29:1. Tehát az '*obi*' nevek első alkatrésze 1. első sorban = '*abi*' 'mein Vater'. Ez a) lehetséges, minthogy más kifejezések is, mint nevek első alkatrészei, természetesen szokatlanul megrövidülnek, (v. ö. *nöthariél* 'Isten adta') és b) valószínű; mivel ennek az i-nek, mint régi genitivus végződésnek a fel-fogási: a) általános nagy gyakorisága miatt *kevésbé valószínű*, l.) olyan esetekben, mint '*adhiél*' (1. o.) meg *egyenesen lehetetlen*, és mivel g) a birtokrag az asszír (Delitzsch: Prolegomena 1886, 208 f.) és a délarab (Ulmer F.: Die semitischen Eigennamen im AT. 1901, 01:2 f.) személynevekben is gyakori«. Eltekintve attól, hogy König a következőkben a régi genitivus végződéses formát *bizonyos ritka esetekben nemcsak megengedi, de egyetlen lehetségesnek tartja*, egyéb magyarázatokkal együtt, a főnövekedésben a legtömörebb, leghatározottabb és legkatasztrófálisabb ítéletet mondja *Tci Kállay ellenem tett kijelentései felett*. Egyben nemcsak »lehetségesnek«, sőt nemcsak »valószínűnek« jelenti ki az i birtokragként való tekintését, hanem »első sorban = '*abi*' 'mein Vater'«. Ugyanakkor a *legfélreérthetetlenebb módon* megcáfola az i-nek Kállay szerint »leghelyesebb« magyarázatát, és annak bizonyos esetekben régi genitivus végződésként való tekintését nemcsak »kevésbé valószínűnek«, hanem *egyenesen »lehetetlennek« deklarálja* és *birtokragként való használata mellett, mint mi is tettük, a rokon parallel: asszír és délarab összetett személynevekre hivatkozik*, melyekben az *i*, illetve *ia* igenis birtokrag. Mindezzel Kállay »leghelyesebb« nézete is, egész kritikája is megkaptja a kegyelemdöfést,

b) Héber fonetikai és orthográfiai disztinkciók.

A dilettáns és tájékozatlan embert egy szaktudományban, leginkább az árulja el, hogy még a tárgyhoz komolyan és alaposan értő ember soha nem ragadtatja magát apodiktikus állításokra, és ítéletekre, hanem kellő körültekintéssel és éles

disztinkciókkal határozza meg mondanivalóját, addig a műkedvelő., nem tudván átérzni kijelentéseinek felelősségteljes voltát, játszi könyedséggel olyan *egyetemes* ítéleteket dörög és olyan törvényeket állít fel, amelyeknek *legelső áldozata rendszerint saját maga*. *Minden bizonyítékunk amellett szól, hogy ennék a szabálynak Kállay is áldozatul esett.* »A héber nyelvtani tudás« névében hamarjában olyan kijelentésekre ragadtatta magát, melyek csak **meggondolatlanságnak, tájékozatlanságnak és kellő szakértelem hiányának lehetnek sokatmonddtanúi**. Ismét dilemma elé állította olvasót és a szaktudományt: vagy mindenki téved, vagy a Kállay tudatlansága katasztrofális!

Lássuk csak mit mond! »Teljesen hibás Sípos nyelvtani tudása, amikor 'Dinah', 'Torah', 'Hulda', 'Hilkiáh' (50, 143, 162. lap) szavakban a héber szó utolsó mássalhangzóját, a 'he' betűt teljes értékű mássalhangzónak írja át, mintha mappig lenne benne«: IÉ 61. 1.

A nyelvészettudomány alapelemeivel csak egy kicsit is tisztaiban levő ember azonnal felfedezi a kijelentésből, hogy **Kállay nincs tisztaiban a fogalmakkal**. Kállay jelen esetben tökéletesen összezavarja a *fonetikát* és *orthográfiát* és a kettőt *egynek* veszi. Az ebből származó veszedelem nyilvánvaló. Más egy élő, kiejtett vagy olvasott szónak *az írásba való lerög^{zítése}*, a kiejtett hangoknak fonetikai leírása és megint más *egy már írásba rögzített szó* betűinek egy más írásrendszer betűire és betűivel való orthográfikus *átírása*. Egyszóval: *más a fonetikus leírás és más az orthográfikus átírás*, más a hangérték szerint való leírás és más a betűszerint való átírás!. A két aktust nemzetközi tudományos kifejezéssel *transcriptiónak* és *transliterációnak* szoktuk nevezni. Lásd: Bloomfield L.: Language, New York, 1933, 85—90. lapok.

Akkor tehát, amikor Kállay azért jelenti ki, hogy »teljesen hibás Sípos nyelvtani tudása«, mert »a héber szó utolsó más-salhangzóját, a 'he' betűt teljes értékű mássalhangzónak írja át, mintha mappig lenne benne«, súlyos, tudatlanságot árult el minden tekintetben és a **nyelvészettudományi disztinkciókat végkép a sutba dobta**.

1 A »he« betűt azonosítja bizonyos szavakban »a héber szó utolsó »mássalhangzójával, holott éppen ő vitatja, hogy] ez a betű egyáltalán nem »teljes értékű mássalhangzó« ebben az esetben, mint ahogy nem is az, mert hiszen *nem hangzik*!. mivel csupán *orthográfikus jel*. Tévedése világos a Gesenius—Kautzsch 6. §. d) pontjából: »szó végén a mássalhangzó 7i-ben, a 14. §. szerint, egy pont — Mappiq — van, vagy a szó végéin hallhatatlanul (unhörbar) áll, rendszerint mint a megelőző hangzóra való pusztta orthográfiai utalás, pl. gáláh gála; v. ö. §. 7. 2, 75. 1.« Eszerint ha a Ti »mássalhangzó«, akkor *minden*

esetben mappiq van benne. Mivel azonban sem a Dinah, sem a Torah, sem a Huldáh, sem a Hilkiáh szavak végbetűjében nincs mappiq, arról nem beszélhet Kállay úgy, mint »utolsó mássalhangzó«-ról, mert a h ebben az esetben nem más-salhangzó, hanem csak betű, vagyis »a megelőző hangzóra való pusztta orthográfiai utalás«.

2. Kállaynak ez a kifejezése: »a 'he' betűt teljes értékű mássalhangzónak írja át« *linguisztikai abszurdum*, még pedig több tekintetben, a) Először is egy betűt nem lehet »mássalhangzónak« átírni. Egy betűt legfeljebb csak egy másik *betűnek* lehet »átírní« valamely más írásrendszer szerint. Hiszen a *betű jel, szimbólum csupán*, mely önmagában, mint a föntebbi eset is mutatja, nem *hangérték*, hanem pusztta jel. b) De nem lehet szó mássalhangzó, -»átírásáról« sem, mert egy mássalhangzót legfeljebb csak »leírni«, azaz betük által szimbolizálni, jelezni lehet, de sohasem »átírni«. Átírásról csak egyik írásrendszerből a másikra, egyik nyelvből a másikra lehet szó, ami legtöbb esetben egyáltalán nem fedi még az egyik nyelv *hangzói* leírásának a másik nyelv azonos betűire való átírását sem. Ezért kell beszélnünk egy nyelv mássalhangzójának egy másik nyelvre való. »leírásáról«, »transcriptióról« és nem »átírásáról«, »transliterációról«. c) Teljes képtelenség azonban Kállay »teljes értékű mássalhangzó« kifejezése is a »hé«-vel kapcsolatban, mert olyan lehetőségre utal, amikor esetleg a »hé« nem »teljes értékű mássalhangzó«, és így a »hé«-t lehetséges volna nem »teljes értékű mássalhangzónak« is »átírni«. Ilyen »átírásról« azonban nemcsak hogy beszélni nem lehet, de *ilyet a sémita nyelvtudomány egyáltalán nem ismer. Ellenben ismer két lehetőséget*, mint láttuk: amikor a »hé« *hangzó* és amikor a, hé« nem *hangzó*. Amikor nem *hangzó*, akkor nem lehet az a vitás, hogy »teljes értékű«-e vagy nem, mert ha nem *hangzó*, — hanem csak »a megelőző hangzóra való pusztta orthográfiai utalás«, — akkor annak *hangértékéről* tárgyalni egyáltalán nem lehet.

Mindezekből következik, hogy az általunk használt »Dinah«, »Torah«, »Huldáh« és »Hilkiáh« nevek nem egységek, mint az eredeti héber tulajdonnevek orthográfikus »átírásai«, nem pedig az eredeti héber szavak *hangjainak fonetikus leírásai*. Kállay katasztrofális következtetései és ítéletei tehát **egy még katasztrófálisabb dilettantizmus és tudatlanság következményei**. Semmi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy Kállay kijelentésével szembekerült nemcsak az egész *nemzetközi tudományos világ gyakorlatával, hanem a legkiválóbb magyar héber kutatókkal, sőt — önmagával is!*

c) A héber szavak orthográfikus átírásának tudományos létfogalma.

Mindenekelőtt vitán felül áll az a tény, hogy héber szavak és nevek idézésénél és használatánál az eredeti szavak héber betűinek pontos és szabatos átírása nemcsak jogosult, hanem egyenesen kívánatos, szükséges és tudományos szempontból egyedül igazolt. A szónak és a névnek fonetikus leírása tudományos szempontból nem vethető ugyan el, de vele szemben az orthográfikus átírás föltétlenül előnyt érdemel. Az orthográfikus átírás esetében tisztán áll előttem az eredeti héber szó és szükség esetén restaurálni is képes vagyok, míg a fonetikus leírás esetében egyáltalán nem. A tény ugyanis; az, hogy például az álef, az 'ajin és a hé végbetűknek a fonetikus leírása esetén teljes figyelmen kívül hagyása lehetetlenné teszi az eredeti héber szó pontos és biztos felidézését. Eltekintve attól, hogy az ajin mindig valóságos hangzót jelöl és sohasem lehet csak orthográfiai jel, fonetikus leírás esetért nem tudja eldöntenü senki, haacsak nem ismeri jól eredetiben a szót, hogy a végbetű álef-é, ajin-é, vagy pedig hé? Éppen azért ha héber szavakat írnunk át latin betűkkel, azoknak minden betűjét át kell írnunk a tudományos kezelés megkönnyítése érdekében, még ha a végső álef, ajin, vagy hé betű is, Mert ha hang értéke nincs is a végső álefnek vagy hé-nek, de van betűértéke, tehát orthográfiai értéke.

A németek ugyan, akiket Kállay szolgai módon követ és legfőbb tekintélynek tart, sokszor tekintet és figyelem nélküli hagyják ez utóbbi fontos tényt és ez az oka, hogy pl. Holzinger: 'Genesis Sachregistereben az ilyen átírt szó, mint »téba« után' kénytelen zárójelben kitenni a héber szót héber betűkkel: *y>tébháh* Az ilyen átírás eltekintve a qámezz pathachhal valói jelzésétől, hiányos és pontatlann, és tudományos szempontból használhatatlan. Annál pontosabbak és tudományos szempontból sokkal biztosabban használhatók e tekintetben az angolok, akik szótáraikban, encyclopódiáikban és bibliai kommentárijaikban mindenkor pontosan jelzik a héber betűket, még ha végső álef-ról, ajin-ról, vagy hé-ről van is szó. Elég említenem¹ H Brown—Driver—Briggs szótárát, Hastings: Dictionary of the' Bible 5 kötetes, Cheyne—Black: Encyclopaedia Biblica 4 kötetes, Orr—Nuelsen—Mullin:- The International Standard Bible Encyclopaedia 5 kötetes, Hastings: Encyclopaedia of Religion and Ethics 13 kötetes standard műveit, nem is szá-* mitva Singer I.: The Jewish Encyclopedia 12 kötetes klaszszikus kiadását, vagy a The International Critical Commentary,i Westminster Commentaries, stb. sorozatait. Kivétel nélkül minden az általam követett módszert használja és ugyanazt a rendszert követi, amelyre Kállay ezt mondja: »Teljesen, hibás Sípos nyelvtani tudása«. A súlyos elítélezés tehát nemcsak nekem szól és

főleg nem nekem szól, hanem a világ nagyon sok kiváló tudósának, akik mindeddig még mindig nem jöttek rá, sőt valószínűleg ezután sem fognak rájönni, hogy ők »teljesen hibás« héber nyelvtani tudással rendelkeznek, mikor héber szavakban a végső »hé«-t annak ellenére, hogy abban nincs mappiq, átírják. Ezeknek a részben még élő tisztes uraknak, ezek szerint Debrecenben lenne ismét a helyük Kállay lábainál!, hogy magukba szív hassák a héber nyelv legelemeit, ha már eddig nem tudták megtanulni.

A héber professzorok továbbképző kurzusával azonban alighanem baj lenne, mert mielőtt a nemzetközi világra kerülne; a sor, azelőtt már túlzsúfoltság állana be az ószövetségi szakon mert nyilván valamennyi magyarországi ószövetségi szakos nyugdíjas és aktív professzort és magántanárt, be kellene előbb rendelni, nem is számítva az összes zsidót szakférfiakat. Íme, még a magyar református theologai professzorok nesztora, Dr. Kecskeméthy István, volt kolozsvári tanár, kiváló bibliafordító is alkalmat nyerne ezáltal, hogy olyan műveiben használt átírását, mint *Kommentár Mikáh és Cefanjáh próféták könyveihez*, Kolozsvár, 1914, *Kommentár Náhum, Haggeus és Zekarjáh próféták könyveihez*, Kolozsvár, 1915, stb., kikorrigálhassa és rendszeresen végigvezetett elemi hibáért nyilvánosan is vezekelhessen. Előbbi munkájában pl. ilyen átírásokat alkalmaz Kecskeméthy: *cházáh* 22. 1., *qináh*; *máh* 23. 1., *leszádeh*, *hasszádeh* 27. 1., *semámáh*, *qibbácáh*, *éjliláh* 28. 1, vagy *arzáh*, *éráh*, *hirzáh*, *ár ah*, *rázáll* 119. 1., stb., stb. Nyilván ezen szók végső i-jának egyikében sincs mappiq s Kecskeméthy mégis átírta! Minő tájékozatlanság! Minő képtelen elemi hiba! — Kállay szerint. Róla kelleöfc volna tehát már régen megállapítania Kállaynak azt, amit rólam megállapított, hogy »teljesen hibás . . . nyelvtani tudása«; hiszen Kecskeméthy ezt az átírási rendszert a legkövetkezetesebben használja mindenütt!. „Kállay azonban, úgy látszik elnézte nem is nagy terjedelmű református theologai irodalmunkban ezt a fatalis és következetes tévedést, mely esetleg, — mert ezzel is számolni lehetett Kecskeméthy esetében, — még konok követőkre is talál. Kállay tehát régi mulasztását rajtam próbálta helyrehozni — vesztére! Jobb lett volna tévedését fiatalabb korában kipróbálni — talán nem háramlott volna ekkora szégyen belőle a magyar református theologai és általában a tudományos irodalomra!

Még sokkal kiáltóbb azonban Kállay mulasztása egy hozzá sokkal közelebb fekvő irodalmi alkotásnál, a Czeglédy—Hamar—Kállay: *Sylvester Bibliai Lexikona* c. munkánál, mennek VI. füzetétől történetesen még »D. Dr. Kállay Kálmán egyetemi tanár« is munkatársa lett. Ebben a lexikonban ugyanis, nagyobbrészt maga Czeglédy Sándor, a magyar református theologai irodalom nagyköntélyű és kiváló mun-

kása, tárgyalta vagy írta át a héber szavakat. És, — horribile dictu, — ilyenkor: *mezúzáh* 2. l_v, »Csipkebokor (héb. *szeneh*)«, »Duda: Héberül: *szümponéjáh*«, Efa (héb. *éfáh*)«, »Felsőruha (= *szimlák*)«, »Gyülekezés... héberül: *édáh*«, »Megigazítás, -ulás (héb. *cedaqáh*)«, »Mezőség *arabah*«, »Nád.. -káneh«, stb., stb. Arról nem is beszélek, hogy e címszavak mellett a tulajdonnevek átírásánál a lexikon pontosan követi az általunk használt módszert: »Abana (héb. *Abánáh*)«, »Abdiás {héberül *Óbadjáh*}«, »Abija (héb. *Abijjáh*)«, »Ada (héb. *Adáh*)«, »Aféka (héb. *Afeqáh*)«, »Anna... héber *Channáh*«, stb., sőt a Kállay által említett és kifogásolt szót így írja át: »Dina (héb. *Dínáh* = ítélet)«. Még kritikusabb cselekedet azonban az említett lexikonban az, amikor Czeglédy Sándor a héber tulajdonneveket és szókat nem az átírásnál, hanem a *magyaros formánál* a végső ft-val adja vissza, mint: Anah, Bámáh, Beúláh, Calmónáh, Cefanjáh, Cefátáh, Cidqijjáh, Cóbébáh, Cáfah, Dannáh, Halákáh, Hannah, Jimnah, Maaleh, Maccebáh, stb.

Ezek láttára meg kell kérdeznünk, hogy Czeglédy Sándorra is vonatkozik tehát a végső *h* átírása, sőt közönséges használata miatt az, hogy »teljesen hibás... nyelvtani tudása« volt és van?! De ha már Czeglédy tudása is »teljesen hibás«, *miért nem figyelmeztette erre annak idején Kállay*, az ő munkatársa, a Sylvester Bibliai Lexikona szerkesztése közben?! Hiszen mint munkatársnak, sőt mint szerkesztőtársnak ez kötelessége lett volna. Így ugyanis Czeglédy Sándor hibájában(?) Kállay is osztozni tartozik. Söt! Ha Kállay tudta, hogy a módszer »teljesen hibás« és mégsem szólt, mulasztása tízszeres: Vagy talán *akkor még* Kállay sem fedezte fel és nem tudta a héber átírásnak rám alkalmazott módját?! De hiszen egy egyetemi tanár esetében ez fatális tudatlanság! Ha egy negyven évhez közel álló egyetemi tanár nem volt tisztaiban azzal, amit most nálam kifogásol és amire, úgy látszik, most jött rá munkám kritikájával kapcsolatban, akkor talán az én feltételezett hibámat sem lett volna ildomos oly szigorú mórtékellemérni és elítélni, mint ahogy azt Kállay tette! Hiszen én csak 28 éves voltam, mikor munkámat megírtam és a vélt hibát elkövettem! Ha egy negyven felé közeledő egyetemi tanár számára nem volt szégyen nem tudni a kifogásolt egyszerű szabályt, talán az én számomra sem lenne nagyobb szégyen annak a nem tudása!

Ha pedig megfordítjuk a tételel és a való igazságot veszszük ,akkor még kedvezőbb ítéletre kell jutnunk. Mert, sajnos, Kállay új felfedezése, mint láttuk, minden tudományos alapot nélküöz és a szaktudásbeli jártassáq legkisebb nyomát sem árulja el. Amit ő még most sem tud, a legidősebb, aktív református theologiai s egyetemi tanár, azt én már theologus koromban tudtam. A legjellegzetesebb azonban, hogy Kállay is ismerte valaha a helyes álláspontot idevonatkozólag. Azért nem írom

azt, hogy »tudta«, mert az ismeret nem volt okos, intelligens nála. Ha az lett volna, akkor ma nem cáfolná meg saját tudásait és ismeretét. Az a különös helyzet állott ugyanis elő most. **Kállay számára, hogy rám vonatkozó súlyos ítéletével nemcsak a világ és nemcsak a magyar theologiai irodalom legkiválóbbjaival került szembe, hanem saját magával is.** Az előbb említett Sylvester Bibliai Lexikonban ugyanis Kállay, noha rá csak kisebb cikkek és nagyobb tudományos apparátust nem igénylő állat és növénynevek magyarázatának megírását bízták, állást kényszerült foglalni a héber szavak és nevek átírása és használata tekintetében is. Ha módszerét közelebbről megvizsgáljuk, úgy találjuk, hogy ő itt pontosan ugyanaz! a módszert követi, amit nálunk kifogásol. Így a »Gyapjú« címszónál Isten nevét így írja át: »Jahveh«, noha a végső *h*-ban itt sincs mappiq. A. 710. lapon pedig ilyen átírást használt: »Lomb (héb. szukkáh)«.

Mi tehát ezek után a helyzet? Ki tévedett? mindenki tévedett és téved, maga Kállay is, vagy Kállaynak van egyedül igaza, de neki is csak *legújabb* álláspontja szerint?! Az igazság alighanem az, „hogy Kállay sem akkor, amikor a lexikont cikkeket írta, nem volt okos módon tisztában, hogy mit csinál és mit ír, sem ma nincs tisztában a héber nyein idevonatkozó elérni követelményeivel. Különben ilyen képtelenségekre nem lett volna képes, mint amilyeneket kritikájával kapcsolatban elkövetett.

Hogy nem levegőben járó üres beszéd, amit mondok Kállay szaktudásának unintelligens voltáról, *saját maga bizonyítja b&számunkra, egyélen helyen*. Ez a hely pedig éppen egyetemi magántanári dolgozata, tehát várhatólag a legkiválóbb és leggondosabban szakértelemmel elkészített mű, melyért bizonyára a legmagasabb elismerést kapta annak idején. Ez a nevezetes munka a Theologiai Szemle II. évf. 586—678. lapjain jelent meg 1926-ban »Az Ó-Testámentum selfogása a halál utáni életről« címen és a héber szavak magyarra való tudományos átfásának a legrendszerelenebb, legképtelenebb és legszégyenletesebb múzeuma. Ha ebben a múzeumban szétnézünk, mondjuk a végső hé betű átírását illetőleg, valóban zavarban vagyunk, hogy Kállay szerint átírjuk-e a hé-t, vagy nem. Kállay ugyanis *hol* átírja, *hol* nem. Az első szónál tóra elhagyja, de már 5 sorral utána az ’ásáh esetében kiírja. Hogy nem véletlenül, mutatja a szó teljes azonos formában való megismétlése pár sorral később. Sőt mégegyszer előfordul a 616. lapon az ugyancsak kétszer ismétlődő bákáh szóátírással együtt. Az 588. lapor szintén átírja a vég hé-t »Zs. 95,6 szerint Jahve az ember »óseh-ja« kifejezésben, amely alak különben *meghamisított* és *hosszú ó-val kiírt formája a Zs. 95,6-ban található* (osénú szónak). Hasonló példa a 635. lapról a »A Seol Én. én. 8,6 szerint qoseh = szilárd« kifejezés, ahol a hé kiírásán kívül

nevezetes, hogy az idézett bibliai helyen *qásáh* a héber szó. A 648. lapon *tafaséh*, 651. lap 344. jegyzet *hájáh*, 656. lapon *pádáh* átírások és még sok vég hé-vei kiírt szó:, tanúskodnak Kállay szaktájékozottságáról a kérdésben, párosulva a *tórá-yal* kezdődő s az 589. lapon *haadámá*, *nesámá* és még *elősorol-hatlan* sok átírt szó alakjával, ahol a vég hé *mindenütt el*“ marad a legkisebb jellel való átírás nélkül. Kállay tehát, aki engem a vég hé következetes átírása miatt »teljesen hibás« nyelvtani tudásúnak deklarál, egyetemi **magántanári habilitádós dolgozatában sem volt még tisztában azzal, hogy melyik hát a helyest átírni vagy nem írni át?! Nála ez szabad tetszés szerint történt.** Mikor milyen volt a hangulata! **Hogy azonban az egész kérdéssel még ma sincs tisztában, sőt a lehető leg-helytelenebb nézet mellett tört lándzsát, most már nem szenvedhet kétséget.** A teljesén elképzesztő és hihetetlenül vakmerő csak az a dologban, hogy Kállaynak volt elég kritikatlansága és bátorsága ahhoz, hogy ő »az értekezés héber szakkifejezéseit és idézeteit a **nemzetközi tudományosság által elfogadott alakban» volt »kénytelen« átírni:** TSz. II. 587. 1. Mekkora abszurdum ez az állítás!! Hogy pedig ezekután tanítványai, az »egyetemi hallgatók« mennyiben vannak tisztában a kérdéssel, mindenki elképzelheti.

Egy bizonyos. *Or. Zsíros József: Jahveh az Atyák Istene, Sárospatak, 1935 c.* egyetemi magántanári dolgozatában nem alkalmazkodott Kállay velem szemben hangoztatott átírási elveihez, mert az átírásban a végső hé-t következetesen kiírja. Pedig tudomásom szerint Kállaynak nyújtotta be szakdolgozatát. A Zsíros »nyelvtani tudása« emiatt még nem volt »teljesen hibás«. Az enyém már az! Hol van itt a logika? Mi történt közben? Pálfordulás? Nem értjük... Talán valaki valaha még meg tudja magyarázni!(?)

d) Tulajdonnevek a bibliafordításokban.

Kállay nagyhangú kijelentése rámvonatkozólag egyúttal szembehelyezkedést jelent tehát az eddig komolynak ismert egyetemes tudományos gyakorlattal. *Különösen áll ez a tulajdonnevek átírására vonatkozólag.* A németek jellegzetesen németesítő átírását és leírását leszámítva, a tulajdonnevekben a végső *h* kiírása sok helyen elfogadott és gyakorolt. Az összes angol bibliafordításokban megtaláljuk a végső *h* kiírását, tekintet nélkül arra, hogy keresztyén, vagy zsidó fordításokról van-e szó. A híres The Jewish Encyclopedia 1% kötetes munka elején mindenütt külön megtalálható a tulajdonnevek átírásához használatos kulcs: »Systems of transliteration and of citation of proper names«, mely hüen követi az eredeti betűket. *Magyar bibliafordításunkban* nem találunk

ugyan következetességet idevonatkozólag, *de nem ritka sem Karolinái, sem a revideált fordításban* a végső *h* kiírása. Így a Gen. 10:4-ben mindenki fordítás »Elisah«, Gen. 11:29-ben Károli: »Jiskah, Milkah«, rev. Károli: »Jiszkah, Milkah«. Gen. 25:1,4-ben mindenki fordítás: »Ketúrah, Éfah, Eldáah«, bár az I. Krón. 1:33-ban Károli szerint: »Ketura, Efa, Eldáah«, rev. Károli szerint: »Ketúrah, Éfah, Eldáah«, tehát következetlen. Gen. 46:17-ben Károli: »Jimnah, Jisvah«, rev. Károli: »Jimnáh, Jisváh«. Az I. Sám. 17:2-ben pedig Károli: »Ela«, rev. Károli: »Elah;«, stb.

A végső *h* kiírását a tulajdonneveknél különben tudományom munkáknál is gyakran megtaláljuk. Nemcsak *Kecskeméthy Istvánnál*, hanem másoknál is. Így *Or. László István* 1934-ber »A Bámáh-k« címen írta tanulmányát. *Or. Hevesi Simon*: Czezanjah címet adott fordításának és rövid magyarázatának a Magyar Zsidó Szemle 1932. évf. 153 sk. lapján. Más nevek átírásában különben nem következetes ehhez a formához. Érdemes megjegyezni, hogy az IMIT kiadásában 1895-ben megjelent Próbabilíában különösen *Dr. Herzog Manó*, de teljes következetességgel *Dr. Fischer Gyula* próbálták keresztlívinni a tulajdonnevek pontos és szabatos átírását. Kár, hogy ez utóbbi rendszerét, magyaroskodásból nem fogadta el a bizottság és így a jó példa misszióját nem végezhette el.

Mindezek összevéve azonban azt mutatják, hogy a Kállay által kifogásolt »átírási« módszer nemcsak hogy jogosult, hanem a nyomasztó német hatás ellenére is, magyar tudományos körökben, sőt saját bibliafordításunkban is érvényesült, ha csak részben is. E/mitt valakinek a nyelvtani tudását »teljesen hibás«-jnak csak naiv, vagy rosszakaratú dilettantizmus bályegezheti meg és a vág csak visszafelé sülhet el.

e) A „Jiszráél“ átírása.

Kritikusom lelkületére érdekes fényt vet a héber nevek átírásával kapcsolatban ez a mondata: »igen felületes átírási mód, minden fontoskodása ellenére is az 'iszráel'. Ha már min-mindenáron pontos akart lenni, akkor 'jiszsraelt' kellett volna írnia«: JE 61. 1.

Most nem akarok arra a nagyon nyilvánvaló forrásból származó »fontoskodás« szóra kitérni, amellyel itt Kállay szándékomban nemességét kétségbevonja, hanem egyszerűen utalok arra az egyszerű tényre, hogy *ha »fontoskodásra« nincs is szükség, de »pontosságra« annál nagyobb szüksége van Kállaynak is*. Ha valaki pontos, amit egy tudós egyetemi tanártól el lehet várni, akkor nem azt írja az »Iszráel« szó helyett, hogy »iszráel«, mert az én átírásom és az 6 idézete között így két

eltérés van. 1. Én sem kis betűvel nem írtam ezt a tulajdonnevét, 2. sem e betűt nem írtam az é betű helyett, mert az eredetiben nem szeg-hói van, hanem czéré. A »fontoskodást tehát még mindig jobb, mint a pontatlanság. Már pedig Kállay: ebbe a hibába esett, mikor engem ki akart javítani isi. Az eredeti héber szó pontos átírása ugyanis semmiképen nem »jiszráél« volna, hanem »Jiszráél«. A czéré ugyanis czéré, amit szeghóllal sohasem írhatunk át. Kállay tehát »ha már mindenáron pontos akart lenni« és erre a minden áron való pontoságra ki akart oktatni, akkor saját magát kellett volna elsőben a pontosságra kioktatni. Erre, később is látni fogjuk, fölötte nagy szüksége lett volna.

Ami azonban közelebbről a megjegyzés lényegét illeti, csak annyit mondhatok, hogy ezt az »igen felületes átírási módot« nem is magam találtam ki, hanem csupáncsak átvettetem Dr. Tóth Lajos: Ószövetségi Bevezetés, Pápa, 1933 c. könyvéből, némi javítással, nevezetesen »Iszrael« helyett »Iszráél«-t írva. Kállay osodálatosképen elfelejtett a pápai theologiai akadémiai tanár könyvének erre az »igen felületes átírási« módjára« 1933 óta rámutatni, pedig korszakos alkotásai közben erre alighanem lett volna alkalma és ideje. Éppen ezért merrem én eu az átírási módot bátran átvenni, megjavított formában. Nem. mondom, hogy százszázalékosan pontos átírás az eredetiből, de állítom, hogy messze kimagaslóan jobb, mint a szokásos »Izrael« és egy betű hiján legjobban megközelíti az eredetit, mint minden más eddigi átírás, beleértve még a Kállay »jiszráél«-jét is. Amikor tehát hangsúlyozom, hogy, — nem a Kállay »jiszráél«-je, hanem inkább — a »Jiszráél« szó volna a leg pontosabb átírása e héber szónak, megjegyzem azt, hogy az »Iszráél« alakot csupán átmeneti alaknak gondoltam. Nemcsak híveinket, hanem a tudományos érdeklődésű közönséget is rá kell szerintem nevelni arra, hogy a bibliai nevek tekintetében visszamehessünk lassanként az eredeti héber nevekre, amelyek a héber Bibliában találhatók. — A mostani bibliai nevek ugyanis a magyarban nem az eredeti héber szövegen alapszanak, — ami pedig szerintem nemcsak tudományos, hanem magyar református ideál is, követelmény is, — hanem a Septuaginta görög szövegén, illetve méginkáhh a római Vulgata latin fordítás átírásán.

Meg kell tehát állapítanunk itt a leghatározottabban azt, hogy magyar református theologiai és bibliai szóliasználatunk a 'Bibliában szereplő nevek átvételénél a kiejtésben és az átírásban mindenestől fogva a római egyház által szentesített Vulgata latifi fordításának kiejtési és átírási rendszerét követi szolgai módon és attól nem akar és nem tud megszabadulni. Bedig a Vulgata átírása tudománytalan és helytelen, mert nem támaszkodik és ragaszkodik az eredeti héber szöveghez. Külföldi protestáns és református testvéreink, amint biblia-

fordításaik is mutatják, különösen köztük is az angolok, *sok tekintetben* felszabadították magukat a római frazeológia hatása alól és ígyekeznek a Biblia neveit az eredeti szöveg szerinti visszaadni. *Az öntudatosodás munkájának nálunk is meg kell kezdődni e téren is: valahol és valamikor.* Hogy ez megkezdődhessék, valami egységes átírási rendszerben kell megállapodni a magyar református bibliakutatóknak. *Ennek a szüksége csak akkor lesz igazán kiáltó, ha valaki összehasonlító módszerrel egybeveti, hogy pl. a revideált Károli fordításában a nevek átírása milyen hihetetlen módon zavaros, következetlen és helytelen.* Hogy csak egy szelídebb példát idézzek a héber »szöfanjáh« szót a magyar Biblia a következőképei¹ fordítja: Jer. 21:1 stb. »Sofóniás«, I. Krón. 6:36 »Séfánia«, Zak. 6:10 »Sefániás«, Zak. 6:14 »Sefániás«. Ugyanakkor a tudományos, szakirodalomban Kállay TSz I. 412 »Zofóniás«-t ír, a 428 sk. lapokon pedig, hogy vaskövetkezetességét minden végig megörizze »Zofóniás«-t használ, Dr. Kecskeméthy l. »Oefanjah«, Dr. Hevesi S. »Czefanjah« átírást alkalmaz, a sereintünk helyes »Czöfanjáh« helyett. Az IMIT Próbabilbiája meg egyenesen »Zsofóniás« alakot ír. Egyéb variációkat most mellőzve, annyit nyugodtan állíthatunk, hogy a bibliai nevek átírásában a lehető legnagyobb zavar és sötétség uralkodik. *Itt tehát valamit tenni illik, sót tenni kell.*

Hogy egy jó ószövetség fordítás tudományosan igazolt és minden tekintetben helyes és következetes névátírási rendszerrel jelenhessék meg úgy, hogy az közötséssel is találkozzék, szükséges, hogy a közönséget egy helyesebb átírási rendszerre neveljük rá. Ennek az átírási rendszernek a bevezetése nem lesz nehéz a Bibliában előforduló ritka szavaknál, de annál nehezebb lesz, sőt teljes következetességgel keresztül sem lesz vihető a nagyon gyakori szavaknál, melyek már minden nap szókincsünké lettek. Ilyen szó pl. az Izrael szó is. Meggyőződésem szerint azonban lassú rászoktatással, átmeneti névalakokkal itt is sokat érhettünk el. Ilyen átmeneti névalaknak szántam én az »Iszráéh szót is, amely nagyon hasonlít az »Izrael« szóhoz, de egészben közel áll a végleges »Jiszráél« alakhoz, amelynek használata ugyan nem áll példa nélküli nálunk, de még kissé idegen forma. E szó és névalak használatát különben szándékom volt a munkám elé tervezett bevezetésben megindokolni, de rajtam kívül álló okok miatt, a bevezetésnek el kellett maradnia. Az »Iszráél« átírást ennek ellenére sem lehet »igen felületes átírási módnak« bélyegezni, hiszen a Dr. Tóth Lajosé még felületesebb volna, pedig annak tendenciái is nemesek, dicséretreméltók és indokoltak. Kállay itt, a mindenáron való vágaskodás hevében tehát elfelejtett gondolkozni és csak úgy ragadtathatta magát is »igen felületes« túlzásra.

f) Az „igen felületes átírási mód“ némely példái.

Egy dolog bizonyos. Kállay nagyon gyors arra vallalkozni, hogy más szemében szálkát keressen, akkor, amikor pedig maga gerendákkal ékeskedik. Avagy *beszélhet-é az »igen felületes átírási módról«, akinek, hogy mást ne említsünk, habilitációs dolgozata tömve van a legsúlyosabb átírási következetlenségek garmadával*. Hiszen már a Jeremiásról szóló dolgozatának címében sem következetes, mert az első közleményben »Jeremiás« alakot használja, a másodikban már a »Jerémiás«-t, a harmadikban ismét »Jerémias«-t. De nemcsak a cím keresztlüvitelében nem következetes, hanem következetlen a névalak egész használatában. *Az első közleményben a »Jeremiás« alak csak a címben található, mert a név a szövegben legtöbbször a címben sehol meg nem található »Jeremiás« alakban szerepel és néhányszor »Jeremiás« alakban.* Ugyanitt felváltva fordul elő a »jeremias« és »jeremiási« szóalak. A második közleményben a címben szereplő »Jeremiás« ismét kisebbségben marad a vezető »Jeremiás« alakkal szemben, de akad itt »Jeremiás« és »Jeremiás« forma is. Csupán a harmadik közleményben van valami következetesség, hogy ezáltal is következetlen legyen az első két közlemény következetlenségehez,

A cím azonban csak bevezető Kállaynál. *Eltekintve attól, hogy ugyanazon oldalon található a: »Necho — Necho«, »Úriás« — Uriás«, »Johanan — Johanán«, »skytha — sky ta« alak, sokszor többször is ismétlődve és változat, vagy egymásután következő oldalon, a »Jonadabh — Jonadab« alak; van-nak három, sőt többszörös alakban szereplő nevek is. Így; a TSz I. 414. lapon szerepelnek a »Jósias, — Josiás, — Jósiás« változatok, de leggyakrabban a 418. sk. lapokon szereplő »Josiás«. Hőseás könyvének jelzésére bőven válogathat, aki akar a »Hoseas, Hoseás, Hőseás, Hőseás, Hos., Hós., Hózs.« alakokból Kállay tanulmányában. Ésaiás könyve nevének változatai: »Ésaiás, És., Ézsaiás, Ézs., Deuterojesaja, Tritojesája, Trito-ézsaiás« A Deuteronomium rövidítései: »Deut., Det., Dtn.« — aki még nem tudná eddig! Jeremiás szülővárosának nevét Kállay biztos alakjában megőrizte az utókor számára, mert a TSz 294. lapján »Anathol«, a 295. sk. lapokon 16-szor »Anathot«, a 403. sk. lapokon pedig 5-ször »Anathoth« — a héber nevek következetes átírása nagyobb dicsőségére. Asszíria nevének alakját sem akarja Kállay túl hirtelen eldönteni, ezért a 302. lapon 3-szor »Assur«-t, egyszer »Assúr«-t, a 409. lapon »Assyr« ír. Még sokkal gazdagabb változatokkal gyönyörködtet Babilónia elnevezésében: »Babel, Bábel, Babylon, Babilon, Babylonia, Babylonia, babylonii, babiloni, babylonai, babilóniai,*

babylon törvények(I), babylon főemberek(I)». Mindez a változatos kincs pedig egy habilitációs dolgozat 84 oldalán található minden össze feltáralva! *Senki sem mondhatja, hogy a dolgozat egyhangú és nem változatos!* Ha pedig valaki azt kérdezné: melyik ezek közül a helyes alak legtöbbször — bátran rávághatjuk: egyik se! Mert az alakok közül leginkább éppen a helyes forma hiányzik.

De van ott még több is! Az igazi következetlenség nem adja olyan olcsón! Hogy Kállay milyen nagy mestere a héber szavak magyarrá való átírásának, íme a példák! A héber szöveg Baaliszt olvas, azt olvas Károli is, de Kállay ezt Boalisz-nak olvassa TSz I. 445. 1. A mi magyar Bibliánk Sedékiását, vagy Sédékiását, mely a héber eredetiben »Czidqijáh és Czidqijáhu« formát mutat, Kállay imígyen írja át, persze itt is változatosan: »Czedekias« 295. sk. 1. 21-szer, >Czedekiás« 403. sk. 1. négyeszer, »Czedikias« 428. 1., és »Czidkia« 428. 1. Hasonló ehhez a »Hanania, Hananja és Hananjá« is változatosságban! *Hol van ehhez az én egyhangúan és egy betű elhagyásával átírt »Jiszráh-em?* Ehhez képest valóban nem »igen felületes átírási mód«-é az enyém? Ki tagadhatná?... Pedig ezt Kállay közel negyvenedik életévéhez írta: 1925-ben. Hol vagyok én még attól, hogy negyven éves korom felé ek-kora következetlenségre tehessek szert?! Egyetlen reményem csak az, hogy talán egyben mégis felülmúlhatom Kállayt — az óvatosságban!

A »Czedekias« szó első betűjét azonban, mindenből eltekintve, helyesen adta vissza Kállay a héber eredeti után. A *czadé* betű sziszegő hangot képvisel, amit leghívebben a magyar »ez« adhat vissza, Hogy azonban Kállay itt se legyen következetlen önmagához, következetlenné kellett lenni ennek a betűnek az átírásához is. Ezért olvassuk azután a »Miczpa, miepai, miezpai« és a »Czadok, Cadok, cadikota« alakot, nem is szólva arról, hogy a szintén *czadé-val* kezdődő »Czöfanjáhtf Kállaynál »Zofóniás-, Zofoniás, Zóf.« lett, — hogy kritikai anyagban itt se panaszkodhassunk!

Íme így fest madártávlatból a szigorú kritikusnak a háta, ha egy pillanatra is körülözünk benne, keresve példád arra, hogy *hogyan is kell a héber szavakat és neveket magyárra átírni — teljes következetességgel!* Meg kellett állapítanunk, hogy **Kállay dolgozatában erre a lehető legrosszabb normát adja, amit ember csak elképzelhet!** Ezt a normát Kállay, felállította, *de eddig még vissza nem vonta*. Ezek tehát, eszerint *ma is érvényben vannak*. Ezért mertünk azokhoz hozzászólni.

g) Néhány megjegyzés a Tórán szóhoz.

Ezek után egy intim kérdést merészkedünk csupán feltenni még egyik kifogásolt szavunkkal kapcsolatban, kállay ugyanis nem tartja helyesnek, hogy a »'Dinah', 'Torah'., 'Huldáh', 'Hilkiáh' (50, 143, 162. lap) szavakban« a végső *h-t* átírom. 1. Ezzel a kifogással kapcsolatban *először* is azt kérdezzük, hogy a »Torah« szó melyik lapon fordul elő az idézett három, *lap közül?* Mert az egyiken sem található! Itt már nemcsak az »átírási mód«, hanem az idézési mód is »igen felületes«! 2. Másodszor azt kérdezzük, hogy *hol találta Kállay az idézett szót »Torah« alakban könyvben?* Melyik lapon Mert a 177 és 180. lapon lehet ugyan találni, de egészen más formában. A 177. lapon idézőjel között olvasunk a *rituális; tóráhról*, a 180. lapon szintén idézőjel közt áll a »*tórah*« szó, nyilván a helyesebb »*tóráh*«. helyett, egy vonásbeli sajtóhibával. A Kállay által idézett és az általam adott szóalak között azonban *súlyos különbségek vannak, éppen átírási szempontból*, a) Eltekintve attól, hogy a szó kisbetűvel kezdődik, a hosszú első »ó« az eredeti héber hangzót, a wámos chólemet adja vissza, *amit Kállay az én szavam, idézése közben teljesen figyelmen kívül hagyott*, mert csak egyszerű chólemet ad vissza, b) *Ugyanigy rosszul idézte a második magánhangzót*; a qámezcet, az »á«-t, mert *csak patachatot ad vissza*, elfordítve így az általam adott szóalakot, még pedig *idézőjelek között*. Üjra felvetődik tehát a kényes kérdés, mostmár nem is csak; a héber nevek átírásával, hanem a magyarra általam átírt nevek idézésével kapcsolatban, hogy *kit is illet tehát tulajdonképen az »igen felületes átírási mód« vágja?* Kállayt, vagy a szerzőt? ... A kérdést bárki eldöntheti.

A Hhóráh« szóval azonban még nem végeztünk! A szó átírásában ugyanis akaratlanul rivalizáltam Kállay val, aki előbb idézett habilitációs dolgozatában a szót legalább 9-szer így írja: »Thóra«: TSzI. 300,415. sk.L; és a 415. lapon ismét kétszer: »thóra«. Ez az átírás nyilván alkalmat ad arra, hogy egy kissel tüzetesebben is megvizsgáljuk, hogy *vájjon a héber nyelv törvényei helyes-é, vagy egyáltalán lehetséges-é a Kállay-féle átírás?* Mindenekelőtt a kezdő »th« alapját képező első héber mássalhangzó az, ami már eleve eldönti a vitát, Kállayra nézve a lehető legrosszabb eredménnyel. 1. A héber tár kezdő mássalhangzóban *dághés* található, ami eleve kizára azt, hogy azt th-nak, azaz hehezetesen olvassuk. *Kállay, olvasási módja tehát, héber nyelvtani szempontból abszurdum.* Az első betű olvasása és átírása csak *t* lehet. *Ezt azonban már igazán az első hónapban tanulja egy első éves theológus a theologian!* Hogy honnan vette ezt az olvasási módot Kállay, nem tudjuk, de *ha a németeket követte ebben, akkor most is nagyon helytelen példát követett, »thóra«-nak ugyanis még*

*sonetikus olvasás esetén sem lehet ezt a szót olvasni! 2. Teljesen hibás azonban a 'második mássalhangzó olvasási módja is. A rés alatt qámezz a magánhangzó és nem patach, tehát a magánhangzó nem »a« hanem »á« kell legyen. Mégha avégső *h-t* nem írjuk is át, akkor is »tórá«-t kellett volna tehát írni Kállaynak. 3. Hogy a szót persze nagybetűvel, vagy kisbetűvel írja-e valaki, azt elsősorban magának kell eldönten. De hogy egyszer nagybetűvel, máskor kisbetűvel írja, még hozzá egyugyanazon lapon, a Kállay által hangoztatott tudományos akríbiával, sőt a legegyszerűbb laikus következetességgel sem egyeztethető össze.* A kritikusnak a saját kritikai szemszögéből való meghallgatása tehát mindenkiépen arra az eredményre vezet, hogy *munkája is, módszere is, kritikai elvei is egyaránt kritikán alóliak.*

Egyébként Kállay a kifogásolt szók felsorolásánál is elárulta magát, hogy mily nagy alapossággal átbúvárolta munkámat A felhozott négy szó után elmaradt a »stb.«, ami annak a bizonyítéka, hogy Kállay e szavakban kimerítettnek tekintette azokat (az eseteket) amikor a végső *h-t* teljes értékű mássalhangzónak »írtam át«. Figyelmes átolvasás esetén *akadt volna, pedig ott több is*, mint a 39. 1. »Mniveh«, 71. 1. »Sarah«, 158. 1. »Sílöh, Mispáh, Rámáh«, 207. 1. »Deborah«, stb., nem említve külön a számtalanszor ismétlődő »Jáhwéh« szó és névalakot. Kállay azonban itt is, mint máshol is, újra bebizonította, hogy *nemcsak hogy fölületesen és szakértelem nélküл kritizált, de nem tett eleget legelembb kötelességének sem, hogy munkámat figyelmesen átolvassa.*

h) Elemi sajtóhibák természetes magyarázata,

A végső *h* átírásának kifogásolása után Kállay odakapcsol még egy nevetséges vádat ellenem: »És kezdő hebraista is tudja azt, hogy az ú. n. lamed he igék perfectumát két qámeccel írjuk és nem úgy, mint ő a 'sáná'-t patachhal (114. 1.). Ez még elemibb hiba, mint az előbbi.«: IÉ 61.1.

A kifogásban a szakember előtt legelőször is az ötlik szembe, hogy az a legkevésbé kifogástalan. 1. Az »igen felületes átírási mód«, mint rendesen, itt is *elsősorban a kritikusnál jelentkezik.* »Lámed« helyett »lamed«-ot, »hé« helyett »he«-t ír egy »elemi hiba« előadásánál. Ez pedig azt jelenti, hogy a (*lámedh-nél*) a qámezz nem patach, a (*hé-nél*) a czéré nem szeghói, még pedig kétszeresen nem az. Mindezért egy kritikusnak, tudni nemcsak illik, de kötelesség is. Ennyit joggal elvárhat nemcsak a szerző, hanem a szórakoztatott közönség is. Aki pedig ilyen fölületes, *alapjában véve nem is olyan nagy »etetni« hibát követ el*, különösen, ha az illető egyetemi tanár.

2 A kifogás azt is bizonyítja, hogy a kritikus nemcsak az »átírási mód«-ban »igen felületes«, hanem még inkább *ngén felületese a ténymegállapításban*. Mert ha a héber szavak! átírásához Kállay hozzá szolt és általános ítéletet kockázta-tott meg a »lamed he igék perfectumára« vonatkozólag, — melynek kezdő szólama a szerző tudását így magasztalja: »És kezdő hebraista is tudja azt«, végsőakkordja pedig a botlást, még az elemi hibánál is »elemibb hibának« minősíti, — akkor elvárható tőle, hogy ezt a könyvben található összes tények alapos és összehasonlító átgondolása után, ne pedig »csak kapásból« tette légyen. Kállay azonban következetes lévén a következetlenségen, az anyag átvizsgálását itt sem végezte el lelkismereten. Találomra kinyitotta a könyvet és a hiba felfedezésén felüjjongva, azonnal papírra vetette elsöprő ítéletét. Pedig ha utánanézett volna ennek a felfedezett jelenségnek, akkor a 209. lapon újabb bizonyítékát találhatta volna meg előbbi feltevésének, hogy t, i. szerző nincs tisztában azzal, hogy a lámedh, hé igék perfectumát két qámecczel írjuk. Ott ugyanis az *ánah* héber szó második magánhangzója szintén patach a kívánatos qámeccz helyett. De ha e szó után a következő héber szót figyelemre méltatta volna, akkor még meglepőbb felfedezésre jutott volna el. Mert itt pedig egyi olyan ige: *ásáq* alatt talált volna két qámecczet, amely nem is lámedh hé ige! s így második magánhangzója patach kellene» hogy legyen. Ha pedig Kállay ezen a különös jelenségen gondolkozni is próbált volna, lehetetlen, hogy fel ne merült volna a lelkében, hogy itt a két szó magánhangzóinál talán valami *felcserélődés*, *elnézés* történt, bizonyára nem is a szerző, hanem *talán a, nyomdai szedő részéről*. Hogy minden nem történt meg, annak csak egyetlen oka lehet, még pedig az, hogy *Kállaidnak eszében sem volt elolvastani a 209. lapot*.

3. A fatális könnyelműség azonban nem a 209. lap olvasásának az elmulasztása volt Kállay részéről, hanem az, hogyi még sok más lapot elolvastatlanul hagyott már az előző részekből is. Mert ha belepillantott volna a 206. lapba, akkor lehetetlen, hogy meg ne akadt volna a szeme egy másik lámedh hé igén; a *rá'ah-n*, mely csodálatosképen már megfelel a héber nyelvtörvények követelményeinek és Kállay kívánsága szerint is két qámecczet használ. Ez az alak gondolkodóba kellett volna, hogy ejtse Kállayt és meg kellett volna önmagától kérdeznie, hogy vajjon *hol* tévedett a szerző? A 114. vagy a W6. lapon? Melyik átlak tükrözi vissza a szerző tudományos-meggyőzését? Az első vagy második alak? Bárhogy döntött volna a tudós kritikus, ez a helyes adat már nagy óvatosságra intette volna Kállayt és megakadályozta volna abban, hogy, a szerző tudását a lámedh hé igék perfectumának magánhangzóira vonatkozólag »egy kezdő hebraista készültsége alá értékelje, még inkább pedig abban, hogy az eleminél is elemibb

hibát« rójjon a számlájára. Elhamarkodása azonban elárulja egész kritikai methódusát.

4. Ha a 206. lapot nem is látta Kállay, kinyithatta volna legalább a 207-iket! De vesztére azt sem tette. Pedig illet volna! Ott ugyanis újabb — kellemes vagy kellemetlen — meglepetés érte volna *egy újabb lámedh hé igével*, az 'ápháh-val kapcsolatban, mely ismét mindenben megfelel a lámedh hé igék perfectumának követelményeivel és két qámecczel van írva. Ez a fölfedezés akármennyire leforrázta volna is Kállay kritikai hevét, *egy alaptalan és jogtalan általánosítástól 'mindenesetre megóvta volna*, amit velem szemben elkövetett. Ez a példa végkép meggyőzte volna őt, hogy az általa nehezményezett sáná patach-ja tévedésen alapszik és nem tudatlanságon, még hozzá nem is a szerző, hanem a szedő tévedésén. Mert a szerző csekély négy korrektúra alkalmával is hiába javította ki újra és újra a héber szavakat, a következő alkalommal még több hiba volt benne. Ennek oka a szakszedő hiánya volt.

5. Kállay abszolút fölütetességét a ténymegállapításban mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az egy sáná hibás, szóalak előhozásával megelégszik és nem veszi észre, hogy a munkámban előforduló 238 héber szó közül akadhat még többen is, ha valaki lelkismereten megvizsgálja azokat. Kállay ezekről hallgat, mert a hiányos és felületes átolvasás közben ezekről tudomást sem vesz. Megelégedett egy hibával ahhoz, hogy ennek alapján halálos ítéletet dörögħessen egész héber nyelvtudásom fölött. Erre pedig sem oka, sem jogá nem volt Ezt csak akkor látha volna, ha minden hibát felszámolt volna munkámban. Mert talált volna példát nemcsak arra, hogy patach kerül egy mássalhangzó alá qámecc helyett, hanem fordítva is, mint a 117. lapon a *haophím* szóban a *háophím* helyett, vagy a 108. lapon a *chaníkh* szóban a valószinű *cháníkh* helyett. A 210. lapon mega *sálam* szóban a patach csúszott be a czéré helyett s a helyes alak *sálém*. A 208. lapon megfordítva, ezerét találunk a patach helyett a *hárékh* szóban. A 107. lapon a *hithmahaméah* helyett *hlith-mahmáh-ot* kell olvasnunk, mert itt meg egy fölös patach csúszott be a *söwá* mellé. Ugyanitt szeghói szerepel czéré helyett a *éhámecc* szóban, csakúgy, mint a '205. lapon a *peseth* szó első tagjánál. Viszont a 132. lapon a *báhém-hen* czéré szerepel a szeghói helyett. Fölös a wáw a chólem-nél a 108. 1. szőör és a 118. 1. sóthörím szavában. Hiányzik a dághés a 108. 1. *czöphardhéa* dáleth-jében és a 205. 1. *pistháh* taw-jában, viszont fölös a 105. 1. *hajjöor* jodh-jában és a 107. 1. *chamussím* sín-jében. Hasonló kisebb hiba a methegh hiánya a 117. 1. számöká szavában a szín alól. Mindezek a magánhangzókkal kapcsolatos jelek. Nagyobb elnázés van a 130. 1. *risoním* szavában, ahol a rés utánról kimaradt az áleph és a 210. 1.

czábhák szóalakjában, ahol az áleph helyett hé mássalhangzót találunk

6. Kállay módszerét ismerve minden jogunk megvan annak a feltételezésére, hogy az általunk felsorakoztatott hibákat fölfedezve még pilátusibb ítéletre fakadt volna ellenünk. Hiszen az egyetlen sáná alak fölfedezése is hová ragadta el! Pedig Kállay nagyon jól tudja azt, hogy a magyar nyomda-* technikai viszonyok mellett az ilyen kisebb hibák', — sőt sokkal nagyobbak is, — mennyire nemcsak gyakoriak, hanem egyenesen rendszeresek és elmar adhatatlanok. Ö azonban nem a higgadt kritika, nem a józan megfontolás, hanem a mindenáron való vágaskodás szenvedélyének a mérlegére helyezte munkám legkisebb adatát is és minden anyagból éles és kegyetlen fegyvert kovácsolt. Elfelejtette, hogy ő is író, ő is kutató s így ő is ítélet alatt álló férfiú már itt e földön is. Még akkor is, ha eddig minden egyes munkájával ki tudta kerülni a kritika éles nyilait. Ez senkinek sem nagyobb veszteség, mint neki, mert a kritika jó tanítómester és kitűnő fék az elbizakodottság ellen.

i) Kállay héber tudása művei tükrében.

A precizitásnak az a varázsa, mely Kállay kritikáját könyvem adataival kapcsolatban valósággal elszellemesíti, ellenállhatatlan kényszerűséggel hajtott valami tudományos és lelki üdülés után, ahol könyvem katasztrófális (?) adataitól menekülve a tiszta és abszolút tudomány mezői zöldellnek. Mohón vettem magam rá Kállaynak egyik legkiérettebb és legmagasabbrendű szellemi termékére, melyet pályájának zenithjén, ereje teljességeben, már mint egyetemi nyilvános rendes tanár alkotott. Elővettem Kállay eredeti kéziratából kimásolt és gondosan elkészített »Héber Nyelvtan« című művét melyet 1930-fban Kállay külön megbízása alapján adott ki, az ő felügyelete alatt készített el egyik tanítványa. Szerzőként természetesen külön is Kállay Kálmán szerepel. Ezen jelles mű I. részének 22. lapján azonban óriási megütközéssel fedezem fel az első két előforduló lámedh hé igét ilyen alakban: *'álah* s közvetlenül utána: *járah*. Mind a két szemem káprázni kezdett ekkora következetesség láttára. Tehát itt nem haj a patach! De hogyan mondhatja akkor Kállay, hogy: »és kezelő hebraista is tudja azt, hogy az ú. n. lamed he igék perfectumát két qámeccel írjuk? Honnan tudná ezt fi. Debrecenben a kezdő hebraista?! A Kállay jegyzetéből ezt biztosan soha meg nem tanulja, Mert íme fordíts csak egyet és a 24. lapon meg már egy másik lámedh hé ige bukkan eléd ilyen alakban: *rá'ah*. Hol a qámeccz, kérdezed? Kállay úgy látszik ezt már feltételezi minden »kezdő hebraistánál! El-

végre vannak idea innata-k is! De ezt mégse lehet így elintézni! Keressük ki gyorsan a lámedh hé igék tárgyalását. A II. rész 23. lapján rájuk is akadunk. De fenn is akad rajtuk a szemünk! Mert azonnal két héber betűs lámedh hé igében botlunk meg és azok már előre kiabálnak felénk formájukkal: »gálah gákhanh«. Ez már mégis furcsa! Új héber szót ásott ki valahonnan az egyetemi tanári tudomány?! Olvasni kezdjük az előtte lévő mondatot: »EZ igék eredeti formája: gala va; feltár, kiváendorol, bakája: sir, volt, mostani a hang változásuk által képzett alakjuk: gálah gákhanh«-. Tehát nemcsak az sül ki, hogy ezeknek az igéknek »a hangváltozások által képzett alakjuk« az eddigi héber tudásunkkal, — melyet Kállay oly fennen hangoztat és szigorúan alkalmaz, — áll merően szemben második patach hangzójukkal, hanem a szerző, (vagy a másoló, akit a szerző pontosan ellenőrzött) hirtelen a béthj hangzó helyett gímel hangzót írt s így lett bákháh-ból gákhanh, egy kétszeresen hibás alak. A »kezdő hebraista« ezeket bizonyára mind zokszó nélkül elnézi tanárának, aki számára mégis csau orákulum. Csak az a kérdés, hogy honnan tantitta hát meg, hogy a lámedh hé igék második magánhangzója? Nem patach, hanem qámezz. Ne essünk kétségbe! Kállay nemcsak leír egy szót, hanem beszél is hozzá, így folytatja a példa magyarázatát: »A szó végén levő he eredetileg nem tartozott az igéhez és szorosan véve csak mater lectionis-nak tekintendő az előtte levő hosszú »a« (sic!) kimondására.« Innen, tejhát megtudhatja minden theologus, hogy a második magánhangzó »hosszú 'a'«! Mert ilyen is van! Aki eddig nem tudta volna, most tisztába, jöhet vele! A hosszú »a« tehát megcáfola Kállay két qámecczes théoriáját! Mert az »a« az csak »a« marad, még ha hosszú is és sohasem jelent egyet az »á«-val, vagyis a qámecczel! Hogy pedig a »kezdő hebraista« valahogy még csak rá se jöhessen a helyes alakra, a következő lapon a ragozás előtt újra megadja Kállay a következő lámedh hé igét; de mostmár mint példát. Nagy betűkkel bevezetve írja címül: »PARADIGMA: gálah =: feltár, kiváendorol:«. Íme a lámedh hé igéknél még a *paradigma* alakból is száműzte Kállay a qámezz-t! Ez persze nem bűn! Ezt lehet. Sőt a 28. lapon még tovább folytatónak az anomáliák a »KÉTSZERESEN GYENGE lámedh hé IGÉK« címszó alatt, hol már az első sor így kezdődik: »a., primae gutturális és lamed-lie igék. pl. (ásah (sic! ászáh helyett!) tesz, csinál, sálah (sic! valószínű ('áláh helyett!) felmegy, chágħah (sic! hághħah helyett!), mormol, áthah (sic! átháh helyett!) felvesz.« Ezt a sorozatot azonban, az olvasó szíves engedelmével, egymás kímélése szempontjából nem is folytatatom.

Mi ez mindez a sáná patachjához képest?! A tudománynak ebből a zavaros csarnokából, ha a theologusok nem is menekülhetnek, nekünk menekülnünk kell. Próbálunk talán

visszamenni Kállay tudományának olyan korszakához, amikor egy kissé nagyobb gondot fordított a tudományos akribiára. Mert hiszen mégis csak kíváncsiaknak kell lennünk, hogy mi az a minta norma, mérték, amihez egy ideális magyar theologusnak mérnie kell magát s amihez őt is hozzámerít. Ezért fordultunk Kállay korábban megjelent tudományos dolgozataihoz, melyek kathedrájához segítették.

Előre elárulhatjuk azonban, hogy *vállalkozásunk megdöbbentő és elképzesztő eredménnyel járt*. Ha valaki *elrettentő példát akar keresni arra, hogy a nyilvánosság elé minden dolgozatokkal nem szabad lépni és hogy nem szabad héber szöveget írnia az csak nyissa fel Kállay Jeremiásról írt dolgozatát* a Theológiai Szemle I. 290—310, 402—452, III. 48—62. lapjain mert ezen 75 oldal 172 héber szavában azt kimintázva találja. Nálⁱ már nem pusztán kisebb jelek, magánhangzók, sőt non is csak magánhangzók, hanem szavak és kifejezések szerepelnek a fekete listán. Botrányos hibái hozzá sem mérhetők értekezésem kisebb sajtóhibáihoz sem fontosság, sem szám tekintetében. Okulásul nem sajnáljuk a fáradságot ezek előtár ásához.

A 290. 1. *haszophér* szavában a számekhből hiányzik a dághés, a *ta^car* első patachja helyett qámezz a hangzó. A 30Q. 1. *mghór* mfémje alól hiányzik a qámezz. A 303. 1. 'attó helyesen *'ammó*. Mit szólna ahhöz Kállay, ha a szó láttára kijelenteném, hogy még a héber betűket sem ismeri s összetéveszti a théhet a mémmel? Mivel védekezne e vád ellen? Hát a 304. 1. *haghójjim* szóalak kettős hibáját: hogy először is a gímelből kimaradt a dághés, másodszor meg, hogy a jodhban hibásan van a dághés, mivel mentené? Van erre az ō ítélete szerint mentség? Vagy mit keres a dághés a 305. 1. *bököl* kapujában? Hogyan került u. o. a *böjadh* jodhja alá patach s miért nem qámezz? Ez, utóbbi hibát nehéz lesz a nyomdára hárítani! A 306. 1. *dábher-je* helyesen: *debher*. A 309 1. *lj* lámedhje alól kétszer is kimarad a *chíreq!* A 404. lapon az *'skhwz* héber szóban nemcsak hogy diakritikai jel nincs, sőt nemcsak az összes magánhangzók hiányoznak, hanem a nun is wáwwá torzult, sőt ugyanezen oldalon ugyanezen hibákkal mégegyszer megjelenik a szó, tetézetten megtoldva a wáwba helyezett dághéssel. A *bájith* nem létező szóalak a *bajith* helyett: 405. 1. A 406. 1. *'aséráh-ja* első ma[^]gánhangzója nem paltach, hanem *cháthéph patach*, *darkékh* szavában a dálethben fölös a dághés, a *bögáf* szóalak pedig helytelen másolás a *baggaj'* helyett. A 408. 1. *'elohénú* hé-je után hiányzik a jodh. A 414. 1. *bácház* szavának utolsó; betűje nún és nem zajin, a *mepher* héber szó első mással-hangzó j i vég-mém az eredeti számekh helyett s alatta eredetileg nem szeghói, hanem czéré áll. A 415. lapori. a *mophörím* szóban végzetesen kísért a számekh helyett a vég'-mém, még

pedig kétszer is egymásután! U. o. a *haseger* sín-jéből kímaradt a dághés. A 416. 1. újra következetesen *moförím-et* ír, ami nagyon gyanússá teszi a szedői következetes ráhibázást, — amit már talán művészettnek is nevezhetnénk, — és közel-valóvá teszi a lehetőséget annak, hogy, *a vég-mém és a számekh között maga a szerző sem tudott különbséget tenni.* Ez nem szórványos eset. Hiszen következetesen vég-mémet ír *számekh helyett* a 422. 1. *mophér*, a 425.. 1. *bamimthárim* — kihagyva a mém-ből a dághést —, a 436. 1. *baméther*, — kihagyva még egy' dághést is, — és a 450. 1. *mophér* szóban is — kihagyva még itt a chólem alól a wádot. *Ugyanakkor következetesen számekhot ír a vég-mém helyett* a 426. 1. *rökhábhisz* — ehelyett *rékhábhím*, — a 438. 1. *bhöjedhkhesz* kihagyva a béth-ből is a dághést-, a 448. 1. *hássámajisz* — qámecczel a hé alatt patach helyeit-, és a 450,1 1. *haddöobharisz* szavaiban, — ez utóbbi szónál fölös chólem ponttal a dále>th fölött. Mindezt már nehéz volna sajtóhibának betudni, mert ilyen következetes botlásba már a szerzőnek is kapitali^j3ele> szólása van. Ilyen az ő tudta nélkül nem történhet! Magánhangzói, de súlyosabb tévedés a 416. lapon a *böszár* alak a *höszar* helyett. A 423. 1. *páchdhú* chéthje alól kímaradt a cháthéph patach, a 424. 1. *sságér* sínjében fölös a dághés.. *Czábhúcá* második qámecke exotikum a héber szavak világában: 427. L, de ugyanilyen ugyanezen oldalon az *ámmó* is! Hiba még a 437. 1. *göouláh-ban* a dághés hiánya a lámedhből és a 450. lapon a *heélleh* alak' a *haélleh* helyett,

íme mily nagy tömegben mutatkoznak ezek a hibák a rövid 75 oldalon keresztül! Milyen durva eltorzulások mutatkoznak a magánhangzók, mássalhangzók, szavak vagy kifejezések elírásánál, *sokszor több is ugyanabban a szóban!* Már az eddig felsorolt hibákból sem volna nehéz katasztfális következtetéseket levonni Kállay héber nyelvi tudására vonatkozólag A baj ott van, hogy vannak ebben a tanulmányban* még súlyosabb és még elemibb hibák is a héber szavak leírásánál Ezek a hibák oly durvák és következetesek, hogy ezekre komoly és elmarasztaló ítéletet építeni nemcsak jog, hanem már régen kötelessége lett volna a magyar református theológiai kritikának. Azt mondnom sem kell, hogy a 402, L, *chilqijáhú* és *chilqijáh* egymásután ismétlődő nevek jodhjából mind a kétszer kihagyott dághés már nemcsak a szerzői gondatlanságnak és botlásnak, hanem *egyenesen a szó héber nyelvi etimológiája iránti teljes érzéketlenségenek is a biztos tanúja.* Szaktudósnak illet már nemcsak tudni, hanem mintegy ösztönösen érezni is kell. A 305. lapon ugyancsak kétszer is előfordul az *ahhdhí* szó, *mind a kétszer dághés nélküл*, ami szintén nem lehet véletlen, vagy szedői ráhibázás. *Itt a figyelmetlenség, pontatlanság csak a tudatlanságra utalhatnak a felelősség ügyéhen.* Képtelenül rossz alak és lehetetlen

a szedő számlájára írni egy közismert és fontos szó, a *qinnáh* alakját a 292. lapon. Lehetetlennek látszik, hogy ebben a metrikai elnevezésben a durva kettős hibáért, a jodh kihagyásáért és a nún dághéssel való ellátásáért bárki mászt is felelössé tehessünk, mint a tudós szerzőt. A III. 48.1. *jdhh* pontozatlan alakjában a hé mindenképpen megmagyarázhatatlan az 'ajin gyökhangzóból. A *jádal* ige oly gyakori a Bibliában, hogy ilyen elírása végtelen súlyosan esik a latra. Héber nyelvi és szabatos idézési szempontból egyaránt kifogásolható a 306. 1. ('aréjhá alak, mely idézés a Jeremiás »(XXXIII. 12., XXXIV. 1.)«-ből. Először is a 33:12 alakja nem '*aréjhá*, hanem '*ará(j)w*, másodsor a 34:1 alakja *is'áre(j)há*, tehát az ajin alatt nem patach, hanem qámeč van s a rés alatt nem czéré, hanem szeghói található. Ebben tehát *nem is egy, hanem több »elemi« hiba található*. Egészen érthetetlen, hogy honnan veszi Kállay a 448. 1. *malkath hassámajim* kifejezés első tagját. Jeremiásnál az eredetiben *mölekheth* van mindenütt s a *malkath* alakot sehol sem használja. Kállay \.a szóalakot aligha az eredeti, héber szövegből másolta! *Csakis szabad konstruálás eredménye lehet, mert a szó különben helyes és jó*. A hiba tehát itt is öt terheli és senki mászt. Az elemi durva hibák legkiáltóbbika mégis az, amelyik a 297. és 299. lapokon kétszer is előfordul egymásután. Ez pedig a *dábhár jöhawáh* kifejezés. A Bibliának alig van ismertebb, gyakoribb kifejezése ennél s így igazán olyan, amit, — Kállay szavaival élve, — »egy kezdő hebraista is tud« és ismer. Kállay mégis rosszul citálja, sőt *olyan primitív hibába* esik bele, amibe egy első éves theológus a szó szoros értelmében véve a theológiai év első hónapja után nem lehet, hogy] beleessék. Nem veszi észre ugyanis, hogy a két szó *status constructus viszonyban áll* egymással és a *dábhár* szó a viszonyított elem, vagy *nomen rectum*. Ebből pedig az az egyszerű, szabály következik, hogy mivel az értelmi hangsúly a *nomen regens*re esik, a *nomen rectum* hangzóiban változások történnek. Ez abból áll, hogy a *nomen rectum* utolsó zárt szótagjában a hangsúlyos hosszú hangzó megrövidül, az utolsó előtti szótagban pedig, ha nyilt volt, a hangsúlyos hosszú hangzó mozgó söwá-vá válik. Kállay erről nem vesz tudomást, hanem a *constructus*ban álló két szót, melyeket biztonság okáért még *mind a két esetben maqqéph-fal külön is összeköt*, — változatlanul írja egymás mellé. Bizonyára megengedi Kállay is, hogy **ez a héber nyelvben való analfabétizmusnak a netovábbja**. Ebben már Kállayt túlszárnyalni senki sem tudhatja. Ez a tudatlanságban való vaskövetkezetesség, mely még meg is ismétli nagy fennen saját magát, menthetetlen, sőt egyenesen szégyenletes. *A szomorú a dologban csak az, hogy, ezt még senki észre nem vette idáig, vagy ha észre vette, nem hozta a nyilvánosság elé*. Mert az ilyen botrányos tudat-

lanság egyúttal súlyos közügy is. Olyan, amit el kell tüntetnünk. Ilyet pedig eltüntetni csak leleplezéssel lehet. Kállaynak el kell szenvendni békétüréssel ezt a leleplezést, a magyar-református theologiai tudományok presztízse érdekében. Még most Kállay megteheti, hogy ezt a banális hibát beisméri, mert *ezt kimagyarázni, menteni úgysem lehet sem most, sem a jövőben!*

Íme így triumfál »a tudomány objektív követelményeit« hangoztató, másokat »kezdő hebraistánál« is alább értékelő és »I. éves theologus-hoz hasonlítgató vezető tudós a héber nyelv elemi mérlegén. Ilyen bizonyítványt állít ki önmagáról a nagy bíró, a mindeneket megítélez és a könyörtelen leleplező »tudós«, akit csak hódolat illetett meg eddig és nem bírálat. Így néz ki, ahogy látjuk, saját tudományának tükeiben.

Mondhatná azonban valaki, hogy nem szabad Kaüyat sem, más sem egyoldalúlag megítélni. Vagyük elő talán má^muj^ kaját! Erre is készségesen vállalkozunk, annak a megjegyzéssével azonban, hogy Kállay Jeremiásról szóló dolgozata 1925 októberében jelent meg, amikor már Kállay mint érett és lehiggadt kutató, állott a közvélemény előtt, aki egyenesen az egyetemi tanári kathedrára érett már meg. Ennek ellenére lássuk egyetemi magántanári habilitációs dolgozatát a TSz III. 586—677. lapjain, ilyen címmel: *Az Ó-Testamentum fell fogása a halál utáni életről.*

Ebben a 91 lapos műben azonban már óriási előnyben van velünk szemben és önmagával szemben is Kállay, mert itt nagyon kevés kivételel az összes héber szavakat magyar betűkkel írta át s így a héber betűkkel kapcsolatos sok hibától könnyen mentesült. Nézzük meg azonban, kihasználta-e ezt a pompás előnyt?

Azonnal megállapíthatjuk, hogy noha csak 31 héber szót találunk héber betűkkel a 91 lapon, Kállay műve nem sok haladást mutat Jeremiás tanulmányához képest! Söt! Mindenekelőtt a mém és a számekh belüket épügy fölcseréli, még pedig nagy következetességgel, mint előzőleg. Az 587. lapon mém áll a számekh helyett: Az 598. 1. *chamdökhá-jeL* helyesen *chaszdökhá* volna, míg a *méchajjisz* helyes formája *méchajjím* lenne, pótolva a mém után elmaradt methegh-et is. A 606. 1. *ámaph-baxi* ismét az *ászaph* alakot kell keresnünk. *Méthisz* a 612. lapon helyesen *méthím*. Ugyanilyen hiba a 624. 1. *'elohisz*, az *'élohim* és a 636. 1. *rophatsz* a *rövhaím* helyett. Más hibái: a 608. 1. a *czlmwth* és a 612.: 1. a *qbhr* mássalhangzókat nem pontozza, a 609. 1. *zömáz* helyesen *zömán*, s a 612. 1. *bór* béth-jében fölös a dághés.

Kállay magántanári dolgozatának., héber betűs 31 szavában összesen 17 hibát találunk, ami egyes szavakra elosztva százalékban kifejezve nem kisebb, mint 540/0 hiba! *Micsoda óriási százalék ez! Ez még megdöbbentőbb, mint a Jeremiás tanul-*

mány héber szavai, ahol 172 héber szóban összesen 75 hiba található, ami százalékban kifejezve 43 %. A két munka mérlege csaknem azonos, sőt a hibák száma még növekszik! A hibákat az egyes szavakra elosztva minden második héber szó hibás! *Hol van ettől a Kállay által porig kritizált tanulmányom arányszáma, ahol 238 szóra esik 21 hiba, — még hozzá egész jelentéktelen hiba, — ami százalékban kifejezve nem tesz ki egészen 90/o-ot sem!* Ezt az arányszámot nem éri el még Kállay legújabb tanulmánya sem, mely »Kálvin mint zsoltármagyarázó«-ról szól. ahol Kállay már kevés kivételel egyenesen elhagyja a magánhangzók jelölését és csak más-salhangzókat ír ki. Az általa használt 179 héber szóban még így is nem kevesebb, mint 20 hiba van, azaz szavakra elosztva; s százalékban kifejezve 11 o/o hiba. Még ez is hol van a 8.80/0-tói, melyet tanulmányom mutat?! Nem gondolt mindenre Kállay kritikája! közben? Nem gondolt arra, hogy dolgozatom, minden hibája mellett is, még így, is egyike a). legkevesebb ilyen hibával rendelkező munkáknak az idevonatkozó magyar nyelvű irodalomban? Mutasson nekem hibátlanabb héber szavakat tartalmazó szakmunkát a magyar keresztyén irodalomban csak egyet is!

Még mielőtt azonban erre vállalkozna, engedje meg, hogy, hadd utaljak én egyenlőre egy olyan magyar szakmunkára, amely nemcsak a héber szavak nyomtatásában, hanem egyenesen a héber szavak magyar nyelvű egyszerű visszaadásában felülszárnyalja Kállay minden eddigi botrányos hibáinak sokaságát és súlyosságát. Ez a munka, Kállay saját magántanári dolgozata! A halál utáni életről c. műbe közvenen átírásai és hibás héber szavai nyomán már bepillantást nyertünk. Nem mehetünk azonban tovább addig, míg egy rövid időt nem töltünk magyarra átírt héber szavainál, mert azokban csordul ki előttünk igazán Kállay héber tudásának kiforrott édes bora, minden zamatával együtt. Más szóval ilyen átírási khaósz, ennyi nyelvtani botlás és zavar, ilyen pontatlanság és felületesség még akarva sem sűríthető össze ilyen kevés lapra. Itt azután már igazán szemelvényeket adhatunk csak, mert ezt a tudatlanságot kimeríteni nem lehet,

1. E munkában az. átírások szerint általában **nincs különbség qámezz és patach közt**. Hogy az író *a-t* ír, vagy *á-t* az minden kiszámíthatatlan és teljesen pillanatnyi hangulatától függ. A *felsorolhatatlan* sok közül példa az 591. 1. *bássámájim* szava, melyben »véletlenül« a két qámezz az, egy patach-hal teljesen azonos jelzést kapott, Helyes alak 5 *bassámajim*.

2. **Nincs azonban különbség a czéré és a szagból között sem.** A 610. 1. *lanecah* (*h* alatt kis félkör alakú jel) a 648. lapon már *lanécah* lesz. Hogy melyik a helyes, az olvasó gon-

dolkozhat rajta! Persze *egyk sem* helyes, mert *lánecach* a valódi visszaadás, ami már megvan pl. a 656. lapon.

3. Alkalomadtán éppen így **egybeesik a szeghói és a söwá is**. Az 593. 1. *beemúnátó* szó első *e* betűje petit, ami állítólag és általában Kállaynál a söwát jelöli. A Hab. 2,4b azonban megyőz bennünket, hogy itt nem söwáról, hanem patach szeghólról van szó. A 655. 1. stb., hol petit *e*-vel, hol rendes *e*-vel jelöli viszont a söwát a *cedágá* szóban.

4. *Teljesen közömbös azonban Kállay számára az is, hogy az eredetiben chólem vagy wawos chólem szerepel-é*. Nála ez legtöbbször egyre megy. A 604, 606, stb. lapokon *ló-t* ír *lo* helyett, a 663. 1. 'óto szavában pedig rövid *o* helyett hosszú, hosszú helyett rövidet ír.

5. Ha úgy jön a sorja, nemcsak a rövid és bosszú *ó*, hanem **a szeghói és a qámezc között is eltűnik a különbség**, mint az 592. 1. *ró'é hassemes* szóban, mely helyesen *roé(j) hassámes* lenne.

6. De **nem skrupulózus Kállay a qibbucz és a súreq közti különbségtételben** sem. Neki az átírásban minden. A 659. 1. *'elijjáhu-bELii* épügy súreqet ad vissza, mint a 605. 1. *sub* szavában. Sőt ugyanazon lapén egyszer *jásűb*, máskor *jásub* szerepel. Ahogy éppen jön.

7. A legbotrányosabb azonban talán még a **chíreq qáthón és a chíreq gádhól különbségének a teljes elhanyagolása** és egészen szeszélyes használata. Már az is képtelen hanyaggá, hogy az 587. lap átírási rendszerében nincs benne a chíreq gádhól. Ez azonban nem jelenti nála azt, hogy a hosszú *i-t* mégis ne jelölje, *ha éppen kedve tartja*. Ennek következménye az, hogy az olvasó sohsem lehet tisztában, hogy az eredetiben tulajdonképen milyen hangzó van. Azonnal az 588. 1. *nébi'ím* (az *e* petit) szavában két chíreq gádhól fordul elő, de ő rövid *i-t* használ mindenkorral jelölésére. Így legtöbbször el-'sikkad a többesszám hímnem végzete, mint az 589. 1. *hajjim, seririm* szavában, stb., stb. Ott viszont, ahol rövid *i* szerepel, ott Kállay a következetlenség kedvéért chíreq gádholt jelöl, mint a 632. 1. *bájít* szavában is. Néha persze felváltva szerepel rövid és hosszú alak ugyanannak a héber hangzónak a jelölésére, amint a '661. 1. *caddiq* ég *caddiq* szavai bizonyítják'. A 647. 1. *qibri* eredeti szavában egyik *i* hosszú, a másik rövid. Itt egyforma.

8. Még ezeknél is érthetetlenebb azonban, hogy egy egyetemi magántanári habilitációban **nincs tisztában a szerző nem is egy helyen azzal, hogy mi a dághés forte és a dághés lene**. Ez a héber nyelv elemei közt is a legelembb dolgok közé tartozik, amit az egy hónapos I. éves theológusnak föltétlenül tudnia kell. Kállay elhibázza. Ezért felelőssé tenni senki mást; nem lehet, mert *itt már magyar betűkről van szó és nem csak*

egy esetről, hanem általános jelenségről. Így pl. az 589. 1. *babeten-jét babbethen-nek* kellett volna átírni, *ha tisztában lett volna Kállay, hogy milyen dághés szerepel itt.* De ugyanígy minősíthetetlen átírás a 659. 1. *vatasab* szava is, ahol *Kállay újra nem ismeri fel a dághés fortét*, sőt a két qámezz helyett ezenkívül még patachot is írt. A helyes átírás *vattásáhh* lett volna, Az 589. lapon található *nefes haja* (alákörözve a hé) átírásra pedig], a *nefes hajjáh* helyett, nehéz még. értékelő meghatározást is találni! Ilyen hibákkal ékeskedő férfiú ne emlegesse a »kezdő hebraistákat«, mert helyét másutt nehezen lehetne kijelölni, mint éppen azok közt. De nem megszólásból, hanem saját adatai alapján!

9. Bajos megfelelő értékjelző szót találni egy másik primitív jelenségre, mely szintén következetesen végigvonul Kállay magántanári habilitációs dolgozatán. Aki valaha héber nyelvtant tanult, csak az érti meg azt az elköpbesztő kezdetlegességet és menthetetlen zűrzavart, amit Kállay egyerterni tanárságra kvalifikáló munkájában a birtokos személy-r^agok átírása elárul. Ez már nem felületesség, nem véletlen vagy következetes hiba, hanem a **legelvitathatatlanabb és a legvaskosabb tudatlanság**. A több birtokot kifejező ragokról van szó. E ragokról tudjuk, mert a theologian *az első félévi héber nyelvtani anyagban van benne*, hogy az egyes- második személyű nőnem és az egyes első személy ragjait kivéve *a bennük lévő jodh mindenkor mater lectionis*, tehát *azokat nem ejtjük ki*. Lásd Gesenius—Kaulsch 91. §. 2. alatt a tudományod nyelvészeti indokolást. Kállay értekezésének összes adatai alapjárt ő nem az orthográfiai átírásra, hanem a fonetikai leírásra helyezte a súlyt, Ezt mutatja pl. a 667. 1. *kői bét* szava, ahol a jodhot a *bét* szóban nem írja át, Kézzelfoghatólag bizonyítja ezt a hímnem többes status constructus végső jodh-jának az átírásban történő rendszeres elhagyása, mint pl. 609. 1. *bene mávet*, 637. 1. *jarketé bor*, stb., stb. Ebből magyarázható pl. az is, hogy a több birtokos többes második személyű hímnemű rag átírásánál sem írta ki sehol a jodhot. Ezért írja a 667. Japon kétszer is egymásután a *qibrótékem*, vagy a 656, lapon az *'abótékem* alakokat. De csak ebből érthető a több birtokos többszám első személy rag átírásánál is a jodh hiánya, mint a 657.; 1. *'elöhénú* és a 666. 1. *'acmóténú* szavában. Világos tehát, hogy *mikor Kállay*, — talán a 668. 1. *météka* szavát kivéve, mely helyesen *météká* kellene legyen magánhangzóiban, — a több birtokos egyszám 2. személy *himnemben a jodhot kiírja, abban a hiszemben teszi, hogy azt valóban ki is kell ejteni*. Ezt a durva tévedést nagyon sok példa igazolja, mint a 626. 1. *qibrótejká*, *'abótejká*, a 643. 1. *elóhejká* (persze helyesen rövid o-val), *mipponejká* szavai, stb., stb. Kállay azonban nemcsak azt nem tudja, hogy a több birtokos egyszám 2. személy hímnem ragjának a *joclhja* mater lectionis

csupán, szemben a nőnemű alakéval, hanem azt sem, hogy ugyanitt a 3. személy ragjában is ugyanez a helyzet. Ő azonban következetesen hangzónak veszi a jodhot és mindig kiírja,, mint a sok példa közül pl. a 626. 1. 'abótájv háromszor is előforduló alakja, vagy az *Uibijv*, a 651. 1. pánájv alakja, stb., stb. mutatja. Ez az eljárás egyenként, és összevéve is menthetetlen.

10. Nyilvánvalóan túl magas mértéket állítottunk fel Kállay héber nyelvtani tudására akkor, amikor a theologiai első félévi anyag tudását, illetve az első hó végén előadásra kerülő tudnivalókat kifogásoltuk nála. Mert íme van itt ebben *m* egyetemi magántanári dolgozatban olyan bizonyíték is, még pedig *bő számban*, amely kétségtelennek teszi, hogy *annak a tudásnak sem volt birtokában, amit az 1. éves theologus már az első héten megtanul*. Kállay ugyanis, az adatok szerint, **nem tudja megkülönböztetni az átírás alkalmával a sówá mobilét és a sówá quiescenset egymástól**. Az árulja ezt el, hogy a sówá mobilét Kállay rendszerint kiírja, — mivel hangértéke van, — mégpedig vagy *petit e* vagy *rendes e*, vagy — amint az 593. 1. *vehijú* (melyben az *e* *petit* és a *h* alatt félkör alakú jel van) alak mutatja, *i* betűvel, vagy ahogyan, éppen tetszik, viszont a sówá quiescenset, mivel hangértéke nincs, rendesen nem írja át. Kállay annyit tud, hogy a zárt szótagot felbonthatja a methegh és a nyugvó sówá mozgó sówává válhat, mert a 670. 1. *legóráleká* két *petit e-je* közül az utolsó ezt tanúsítja. Egyéb esetekben azonban nem tudja megkülönböztetni a két sówát egymástól. Cáfoltatlanul mutatja ezt a 667. 1. *egymásután* kétszer is előforduló *'etekem*, — *petit e* a második *e*, — vagy a 635. 1. *hebelé* mávet átírás, — *petit e* a második és *h* az eredeti *eh* helyett, — vagy, a 627. 1. *qiberé* *petit e-je*, melyet u. a. lapon helyesen elhagy a *qibró* szónál, de újra ismétel a 636. lapon. Ez a primitivség még kevésbé talál meniséget, mint a többi botlás. Mert következetes keresztlüvezetés mellett a mater lectionis jodh kiírását a szöveg betűinek hű visszaadása miatt még megengedhetőnek, sőt szükségesnek tartanánk, — mert hiszen Kállaynál sem ezt, hanem az átírásban tükröződő tudatlanságot kifogásultuk, — dé a sówá quiescens kiírását semmi sem igazolhatja, sem nem mentheti.

11. Ilyen-előzmények után már szinte nehéz is szót emelni olyan magasabb(?) követelmények miatt, hogy Kállay a bögadkötöt mássalhangzóknak kettős hangértékét az átírásban teljesen figyelmen kívül hagyta és nála egyazon betű jelöli a hehezes értéket épúgy, mint a nem hehezetest. A 614. 1. *métim* tág-jában nincs dághés, még sincs kifejezve, hogy aogy itt hehezes hangértékkel van dolgunk. A helyes átírás, tekintetbevéve a chireq gádholt is, *méthím* lenne. Ugyanígy az 588 1. *ketúbim* helyes átírása *kethúbhím* volna, stb., stb.

12. Amily érthető az, hogy munkánk 210. lapján a *sálém* szóban patach csúszott be a czéré helyett a *héber betűben*, époly érthetetlen és megmagyarázhatatlan Kállaynál a 656. 1. *sálam* alakban való átírás. Amily természetes esetünkben a a szedői tévedés, époly lehetetlen Kállay esetében másról, mint felületességről és tájékoztatlanságról beszálni, hiszen itt már *magyar betűkről* van csupán szó.

13. Hogy a »*tudomány objektív követelményeinek*« egyáltalán meg nem felelő szakkritikai lazaság és az egyetemi magántanári szakértekezés legelembb követelményeit sutba dobó pongyolaság mennyire dominál Kállay dolgozatában, mutatják azok a példák, amelyek híven elénk tárgyk, hogy Kállay nemhogy a héber szavak szakszerű és tudományos átírásához, elegendő tudományos készültséggel nem rendelkezik, — nem is említve, a héber nyelvben való analfabétizmusát, — hanem **nem képes még idézett héber szövegeknek az eredeti formában való közönséges átmásolására sem.** Így pl. a Gen. 1:26-ból az 588. lapon idézi a *jácar* szót, holott az eredetiben *jicer* alak áll. Sokkal súlyosabb ennél, ahogy az 593. lapon idéz: »Malakiás (3,16) az 'emlékezés könyvének': *séf er zikrón*-nak mondja.« Ha megnézzük a Mai. 3:16 héber szöveget, láthatjuk, hogy itt bizony nem *séfer zikrón*, hanem; *séf er zikkárón* olvasható. Kállay tehát vagy nem tudta a szót kimásolni., vagy talán el se olvasni. Harmadik lehetőség nincs! Ha a már elmondottakra és különösen a felsorolt 11. pontra gondolunk, elrettentve kell megkérdeznünk a szerzőtől: **Hát ez-az a TSz II. 587. lapján fennen emlegetett, »a nemzetközt tudományosság által elfogadott alakban« történő átírás? Lehet-é enn'l elriasztóbb karrikatúrája »a nemzetközi tudományosság« fogalma illusztrálásának?**

14. mindenki szorongva veheti ezekután tudomásul, hogy Kállay nem elégedett meg az ismeretlen héber nyelvterület »átbúvárlásával«, hanem *még az összehasonlító nyelvtudományra is ráadta magát*. Hogy milyen eredménnyel, most nem firtathatjuk részletesen. Talán elvégzi majd helyettünk teljes-alapossággal valaki más. Lehetetlen azonban kitérnünk Kállay arabnyelvű utalásainak párral való tudományos érzékeltetése elől, mivel *ő ezt nemcsak tanítja az egyetemen, hanem lassanként szaktudósnak vélve magát a kérdésben, hozzá kezd szólni*, — itt is persze leginkább kritika formájában, — *ide-vonatkozó tudományos kérdésekhez és munkákhoz*. Hogy a tudomány mezején vállalkozása mögött mekkora erkölcsi és tudásbeli tőke áll, híven tükrözík vissza egyetemi magántanári dolgozatában közzétett elszólásai. Azonnal az 589. lapon, zárájelben ugyan, de félreérthetetlenül a *básár* szóval kapcsolatban odateszi; »(arabul = basarum = bőr)«, a) Az arab nyelvnek csak a legelemeit értő ember azonnal látja, mihelyt ránéz erre a fönévre, hogy már alakját tekintve is lehetetlen.

mert minden arab főnév, kivéve a tulajdonneveket, *-un-ra*, végződhet csupán. Az *-um* végződés tehát abszurdum, b) Másodszor csak egy szótár kell annak a megállapítására, hogy még ha *basarun* alakra korrigáljuk is a szót, akkor is helytelen a kijelentés, mert a szó ilyen alakban nem »bőr«-t, hanem »ember, emberi lény«-t jelent, c) A »bőr« arab szava szükségképpen vagy »*basaratun*«, vagy »*basarijjatun*«, ami mindenkorán távol áll a Kállay által idézett alaktól. Az arab tudomány tehát itt rossz képviselőre talált. Emiatt a melléfogás miatt azonban még nem kellene mélyen pirulnia, Annál nehezebb lesz azonban a tudománynak Kállayt kimenteni a 623. 1. arab idézete miatt, melyet a jegyzet szerint Kállay *Delitzsch. Frz.*: Das Buch Hiob i. m. 383. o.-ról vett. Most ugyanis mellékes az, hogy ő azt onnan másolta-é ki betűről-betűre, vagy onnan írta-é át, mert még az idézetnek is kritikainak kell lenni egy ilyen műben. Az idézet a Kállay által adott átírásban így hangzik: »*men chalaf el-weled el fálih ma mát*«. Ennek az idézetnek elég csak az átírását megvizsgálni hogy Kállay legelembibb idevonatkozó készültségének arcáról lehulljon a lepel. Nem is kell továbbhaladnunk az ABC-nél! Hiszen aki csak kezébe vett valaha egy arab nyelvtant, az is minden további nélkül tudja, hogy az arab nyelv az írásban csak három magánhangzót ismer: *a*, *i*, *u-t*, — rövid vagy hosszú hangértékkel, — melyek arab neve: fathah, kasrah és dammah. *E* betű tehát az *arabban nincs!* Különösen abszurdum a fathaht kétféleképen átírni, mint ahogy Kállay teszi! Vagy *a-t* írok következetesen, vagy *e-t*. *A: kettőt együtt nem lehet!* *Ezt csak teljesen laikus ember teheti meg!* Nem lehetne megtenni az idézett szavaknál ezt akkor sem, ha a tulajdonképpeni célt, — hogy t, i.. az idézett mondatot orthográfikusan rekonstruálni és így ellenőrizni is tudjuk, — egyenesen félretennének, mert Kállay idézett átírása nem fedi a szavak fonetikus, tehát kiejtési hangértékét sem. Sem az összekötő névmás, a *man*, sem a *walad* nem hangzik e-nek bennszülött ajkáról, aki valaha hallott közülük egyet is beszélni. Esetleges tájszólásokat természetesen nem vehetünk itt normának. Kállay tehát itt már a legkezdetén oly hijával találtatik az alapvető ismereteknek, hogy tudományos bátorsága, mellyel belevágott arab idézetek tudományos átvételeire és értékelésére, csak csodálatunk tárgya lehet. A nagyon magas fokra emelkedett hazai arab tudományosság azonban rá és tudományára nem nagy büszkeséggel tekinthet. Idevezet az önkritika teljes hiánya! Mintha számára találták volna ki a példabeszédet: Aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul!

j) Kálvin héber tudása az ót jubiláló Kállay mérlegén.

Kállay héber nyelvtudását és tudományos módszereit mérlegre vevé indíttatva érezzük magunkat annak a nyilvános felemlítésére, hogy Kállay, — saját tájékozatlanságából kifolyólag, — nemcsak bennünket próbált héber nyelvi tudásunkban kipellengérezni, hanem a nagy kálvini négyszázéves jubileum alkalmával, a nagy reformátor még nagyobb dicsőségére, nem átallotta odaállítani magát Kálvin Jánost is a saját maga által ácsolt ítéloszék elé. Tette ezt, az ildomosság kedvéért, éppen abban a nagy és díszes jubileumi kötetben; amelyet KÁLVIN ÉS A KÁLVINIZMUS címen az Institutio négyszázadik évfordulója alkalmával írtak a debreceni egyetem Református Hittudományi Karának tanárai és doctorai. *Nem azt kifogásoljuk, hogy Kállay, ha éppen a jubileumi kötetben is, Kálvin héber nyelvtani tudását kritizálni merte, mert mi nem vagyunk Kálvin bálványozok s minden távolabb áll tőlünk, mint az, hogy Kálvint bármennyivel is többre becsüljük, vagy másként ítéljük meg, mint Kálvin saját magát. Mi Kálvint a nagykegyelmű Isten alázatos szolgájának és éppen ezért remekművű szerszámának tartjuk. Azt azonban méltatlannak tartjuk Kálvinhoz is, a jubiláláshoz is és a jubileumi kötethez is, hogy Kálvint, akár héber nyelvi tudásában, akár másban valaki is ferdén állítsa be, hamisan ítélezze meg és alaptalanul elmarasztalja vagy kisebbítse.* Már pedig a Kálvint jubiláló Kállay ezt tette.

*Kálvin mint zsoltármagyarázó címen írt jubileumi dolgozatában a kötet 46. lapján Kálvin »apróbb tévedéseit« szerepelnek a szönyegen s többek között így elmélkedik Kállay: »18:5-ben is téved Kálvin, amikor azt mondja, hogy az ott előforduló *chebel* fönévnek kettős értelme van: 'kötél' és 'fájdalom'. A 'fájdalom' a héberben a *chēbhēl*, a 'kötél' pedig a *chebhēl* szóval van kifejezve.« Megjegyezzük ezekhez a következőket.*

1. Valótlan itt az az állítás, mintha itt Kálvin a »*chebhēl* fönévről beszélne. Ellenben tény az, hogy itt a »*chabhálím*« szóról tárgyal.

2. Alaptalan állítás az is, hogy Kálvin szerint a »*chebhēl* fönévnek kettős értelme van: 'kötél' és 'fájdalom'«. Kálvin ezt a *chabhálím* szóról mondja. Kálvin vigyázott még arra is hogy ő ne beszéljen másról, mint ami az eredeti szövegben van. Itt is úgy tárgyalja a szót, ahogy azt a szövegben Kállay ma is megtalálja, ha megnézi. Mert mikor Kálvin felett ítélezett, akkor nem az eredeti szöveg alapján ítélte el, hanem saját fikciója alapján.

8. Vaskos tudatlanság mondathatja Kállayval azt csak, hogy itt »is téved Kálvin«, mert Kálvin az eredetiben ezt mondja: »Quod ad verba attinet, chabhálím vocant Hebraei

vei funes, vei dolores: vei etiam quodvis exitialemalum; quia hominem corruptit, ac tendit in eius· interitum», azaz»Ami a szavakat illeti, a *chabhálím* a hébereknél köteleket vagy *fájdalmakat* jelent, vagy bármi más halálos gonoszságot: mert elemészti az embert és romlására tör.«: CR LIX. 172. Kállay-nak tehát a *chabhálím* és nem a *chebhel* szó jelentését kellett volna kritizálni, de azt nyilván elfelejtette.

4. Az eredeti héber szövegben szereplő *chebhlé(j)* szó pedig minden kétséget kizárolag, a legújabb héber szótárak! szerint is valóban jelenthet »köteleket« is és »fájdalmakat« is, mert a *chebhel* szónak, amely valóban »kötelet« jelent, csak úgy, mint a *chebhel* szónak, amely »fájdalmat« jelent, a többesszáma csakúgy, mint a *többes status constructusi* alakja *teljesen egyforma*, közös, vagyis *egyezik* a Kálvin által tár-gyalt *chabhálím* és a Zsoltárban szereplő *chebhlé(j)* alakkal. Kálvinnak tehát tökéletesen *igaza* volt abban, amit mondott a *tudomány mai álláspontján* is. Sőt ezzel az éles megfigyeléssével azt is bebizonyította, hogy a héber *Biblia* eredeti héber szókészletét és alakjait *kitűnően* és *konkordanciaszerűen* ismerete, minden esetre mérhetetlenebbül jobban, mint Kállay. Aki Kálvint le akarja kritizálni, annak embernek kell lenni a talpán és ajánlatos neki egy kissé alaposabban felkészülni a tudományok birodalmában.

5. Kálvin bölcsése abban is visszatükrözik felénk, hogy a szó kettős jelentésének lehetőségét nyitva hagyta és nem foglalt állást egyik mellett sem a magyarázatban, hanem a két jelentést összeegyeztette. A fordítási szövegben pedig, ahol a »kötelei« fordítás mellett foglalt állást, sajáságosan a *jobbak* és a *helyes* szót választotta. ítélete tehát semmi kisebbítést nem tűr senki részéről.

Kállay itt is, mint általában mindenkor, elszólta magát és *saját szavaival* tett bizonyoságot *saját tudatlansága mellett*. Egyszersmind azonban ünneprontó is lett ezáltal. Amikor ezt tárgyalagosan megállapítjuk, sajnáljuk, hogy Kálvint éppen az ő szellemét hordozó ősi debreceni iskola igazgatójával szemben kell a magyar közvélemény előtt igazolnunk. Ezzel azonban nemcsak Kálvinnak, hanem a főiskola ősi szellemének is tartozunk.

Már munkánk első kötetében is többször bizonyítottuk; mennyire hamisan állítja Kállay szemeink elé Kálvint. Ez a jubileumi munka ebben nemcsak megerősít bennünket, hanem felületességgel bántolag is hat érzékeinkre. Hiszen tudjuk, hogy éppen az utóbbi időben újra akadnak Kálvinnak kisebbítői és bántalmazol, akikkel szemben ki védje meg Kálvint, ha nem éppen mi? Ki igazolja őt a vádak alól, ha nem azok, akik neki mint Isten alázatos eszközének oly sokat köszönhetnek? Kállaynak és minden reformátusnak tehát *besületbeli ügye* Kálvin jóhirnevének minden területen való

megvédése. Nem takargatni akarjuk ezzel hibáit, csak védeni erényeit minden méltatlanságtól. Védhetjük-é azonban a Kál-

lay módszerével? Aligha.

Kállay úgy látszik sokkal többre becsüli modern kritikus elvbarátainak a véleményét, sokkal előbbre tartja azok megállapításainak a megvédelmez és ét s általában a modern kritikai elveket, mint Kálvin jóhírnevéét. Ha a kettő közt kell választani, Kállay nem habozik a modern kritika oldalára állani és annak alapján, ha kell Kálvint el is ítélni. Ezt* látjuk a 45, 1. 2. Zsoltár bírálatában is, mely így szól: »Nem vált azonban előnyére Kálvinnak, hogy 2:5-ben is szorosan a MT.-hoz alkalmazkodott és 'Regem menni unxi'-t fordított. Ezen a helyen u. i. már a LXX. olvasási níbdja a helyesebb, ahol ez a hely: *katestáthén basileus hüp aitou-nák = nissakhtí malkó* = 'felkentem királyát' van fordítva. De Kálvinnak a MT. szöveghez való ragaszkodása egyenes következménye annak, hogy ennek a zsoltárnak messzianisztikus értelmezéséhez csatlakozik s ezért volt szüksége a 'Rex' ilyen módon^Nvaló visszaadására.«

1. Első megjegyzésünk az, hogy a kérdéses kitétel sem Kálvinnál, sem a MT-ben, sem. a LXX-ban, sem a magyar Bibliában, nem a 2. Zsolt. 5-ben, hanem a 2:6-ban van meg.

2. Másodsor, ismerve Kálvint, vissza kell utasítanunk azt, hogy ő a szöveg magyarázatában holmi előíleteknek lett volna az áldozata és ezek kedvéért ragaszkodott volna a masszoréta héber szöveghez. Ő a messzianisztikus értelmezést igenis magában a zsoltárban fedezte fel, mert *méltatlan gondolat róla még csak jel is tételezni, hogy ő az írás szövegén akárcsak a messzianisztikus gondolat kedvéért is erőszakot követett el* és hogy »ezért volt szüksége a 'Rex' ilyen módon való visszaadására.« Aki illet állít Kálvinról, az Kálvin gondolkozásának még csak a közelébe sem fért. Ez a vág egyszerűen Kállay és társai előítéletének Kálvinra való rásütése, minden természetfölli isteni Kijelentés és csoda feltételezésétől, tehát a messzianisztikus jövendölés gondolatától is magukat gondosan óvó kritikusok képzeletének felelőtlen játéka. Kálvinnak a MT. szöveghez való ragaszkodása nem ennek és nem annak a képzelt elfogultságnak volt az/ »egyenes következménye«, hanem Isten Igéje komoly értelmezésének és a Biblia szövege alapos megvizsgálásának.

3. A tények birtokában meg kell állapítanunk, hogy Kálvinnak nagyon is »előnyére vált« a MT.-hoz való »szoros« alkalmazkodása és végletesen okosan cselekedte, hogy nem követte Kállay tanácsát és nem sokba vette a LXX. olvasási módját. Mert hiába mondja Kállay, hogy ezen a helyen »már a LXX. olvasási módja a helyesebb«, mert *ez egyszerűen nem így van.* Kállay ugyan papírra vet elénk négy görög szót, *mintha azokat a LXX-ból másolta volna ide, 'de sajnos, ez*

a négy szó nem hű visszaadása a LXX. idevonatkozó részénele és így abból nem is másolhatta. Nem tudjuk, milyen LXX. kiadást használt Kállay. Vagy hogy használt-e egyáltalán valamilyet. Egyetemi magántanári dolgozatának bevezetésében említi, hogy ott *Swete H. B.: The Old Testament in Greek according to the Septuagint, Cambridge, 1907 c.* munkáját használta a LXX-hoz. Nos, ehhez az idézethez sem találhatott még eddig jobb kiadást, mert a *Swete-é* a *B*, tehát a Codex Vaticanus alapszövegénék kritikai kiadása. Ebben a munkában utánanézve, nagy meglepetéssel tapasztalhatja Kállay, hogy abban a kérdéses héber szöveg fordításaként ennyi áll csupán: *katestáthén hüp' autou*. Ez pedig annyit jelent, hogy a LXX. standard szövegében, amelyben egyáltalán megtaglalható »a LXX. olvasási módja«, azaz a *B* kódexben a görög fordításból éppen az a szó hiányzik, amelyik Kállay szerint Kálvin egész magatartását befolyásolta, t. i. a *basileus*, a Eex!« Ezzel a LXX. mindenhatóságába vetett bizodalom) és bizonyító érv hoppon maradt! **Kállay súlyos elnázés és tévedés áldozata lett!** A *basileus*, Swete jegyzete szerint, csak a hathatós héber szöveg-befolyást eláruló *A* kódex, vagy Codex Alexandrinus és a Psalterium Graeco-Latinum Veronese egy későbbi kézről származó szöveg revíziójában található meg. A többi fontosabb kódexekben szintén hiányzik! Ilyen szövegetre pedig építeni nem lehet! Nem különösen a MT. pompás szövegével szemben! Csak azt nem értjük, hogy Kállay hogyan fedezte fel a LXX. fordításban a héger *nissakhtí malká* eredetit? A forrása alighanem megnevezés nélkül maradt?

4. Kállay merész kritikája így fullad Kálvinnal szemben szégyenbe. Egyszerűen felült valami megbízhatatlan adatnak, kommentárnak, talán valami értékterhelte LXX-kézirat idézettek, *anélkül, hogy csak bele is nézett volna a LXX. eredeti kritikai szövegébe*. Ezt gondolta ő fellegvárnak, biztos fedezéknak, honnan még Kálvin szaktudását is ki tudja fordítani a sarkából?! Minő szomorú és hihetetlen felületesség ez!?^L Nem joggal várja ilyen eset után a református közvéleményt, hogy tisztázza magát Kállay az ilyen Kálvinnal szembeheleyzedő és a komoly bibliai tudományosságot alapjaiban aláásó eljárásából?!²⁹ Álljon elő adataival a Biblia szövegeből, vagy a kéziratok világából, mert a szabad képzeletből való idézésnek ezek a játékai a mi jóhírnevünket erősen veszélyeztetik. Ugyanakkor pedig hagyjon békét Kálvinnak, mert így egyszer egyenesen Kálvin ellenségei között találja magát.

Különben nagy szomorúsággal kell hangsúlyoznunk, hogy Kállay a LXX-val kapcsolatban, csakúgy, mint a tudomány egyéb területein is, nemcsak itt, véletlenül, vagy kivételesen ragadtatta magát nemcsak a legkönnyelműbb, hanem a legalaptalanabb és leghihetetlenebb kijelentésekre! *Jeremiásról* szóló tanulmányában a TSz I. 296. lapján pl. ilyen kijelen-

test tesz. »A LXX. itt is, mint Hós. I. 1., Mi. I. 1., Jóel I. 1. és Zóf. I. 1.-ben: *logos-sz&l* fordítjaa *dábhár* ill. *döbhárim* szót.« Ebből a kijelentésből egy doleg a bizonyosnál is bizonyosabb és ez az, hogy **Kállau a hivatkozott Jer. I. 1-re vonatkozólag a LXX-t sohse látta**, de még kevésbé olvasta. Mert ha megnézzük a LXX-nak *bármilyen kiadását*, azt találjuk, hogy noha a »Hós. I. 1., Mi. 1., Jóel I. 1. és Zóf. I. 1« LXX szövegei valóban *lágosnak*, fordítják a *dábhár* héber szót, a Jer. I. 1 azonban **kiválóan; és kivételesen réma-nak** fordítja azt. Ez a fordítás pedig annyira egységes minden LXX. kéziratban, hogy *még csak kivétel· sincs ez alól a fordítási alak alól!* íme ez a tudós az, aki nekünk »a szabatos és tudományosan bevett idézési mód«-ról leckéket ad, sőt bennünket súlyos megrovásokban részesít! Ez az a kutató, aki nemcsak thiogy, a .LXX-t nem nézte meg és soha el nem olvasta ide vonatkozólag, hanem **aki még az általa már előbb idézett ide-vonatkozó kommentárokat is a legfölületesebben kezelte.** Mert ha megnézte volna pl. a többször idézett *Cornill C. HA*, akkor annak azonnal az 1. lapján ezt olvashatta volna: »*LXX wie Hos 1:1, Jo 1:1, Mi 1:1, Ze 1:1 to réma tou theou*«, célozva a bevezetés stereotyp formájára.

Kevés emberre talált tehát még jobban a jó magyar közmondás, mint Kállayra: »Mindenki a maga háza előtt sőpör-jön!« Van ott mit sőpörni!

k) Héber szaktudás a debreceni egyetem katedráján.

Nem szeretjük a vágakat, Sem kapni, sem adni. Annál többre értékeljük azonban az adatokat, a tényeket és a bizonyítékokat. Ezekből kell, mint szilárd alapból kinöni minden állításnak. Ezért tartottuk nagyon kicsinyesnek Kállay vágját a sáná patachjával kapcsolatban, de még inkább alaptalannak az abból levont végletekbe csapó ítéleteket. Az előző lapokon *az adatuktól kérdeztük meg', hogy mennyiben volt Kállaynak erkölcsi joga és alapja* eleve is hihetetlen és visszatasító kijelentései megtételére s hogy mennyi tudásbeli tőke alapján állva tehette meg ránk nézve azt a kijelentését, hogyi az I. éves theologus színvonala sem üti meg készültségünk, vagy hogy az még annál is értéktelenebb, amit »elemi« tudásnak nevezhetünk. *Kállay saját műveinek adatai, melyek neki egyetemi kathedrát biztosítottak, nagyon hangszeres beszéltek!* Végtelenül terhesen bizonyítottak! Mindenki előtt világossá lett, hogyí a rólunk alkotott ítéletnek a forrásában, tehát magában a kritikusban és annak kifejezhetetlen sekélyes tudásában volt a hiba. Hibás mérlegen helyes mérést alkalmazni nem lehet!

Akármennyire fejcsőválásra méltó adatokat szolgáltattunk is eddig, akármily megcáfoltatlan tényekkel kell szembenézni is Kállay munkáiban annak, aki az igazságot többre becsüli, mint az embert, sem a magunk, sem a más számára nem szabad elhallgatnunk Kállay egyetemi tanári működésének azokat a szaktudományi gyümölcsait sem, melyek által évről-évre a tévedést és tudománytalanságot terjeszti. *Nem kezdő próbálkozásokról, nem habilitációs dolgozatokról van mostmár csupán szó, hanem az egyetemi tanárság kiérett alkotásairól, melyekbe?i nemcsuk képviselni, hanem fejleszteni is kell egy bizonyos szaktudományt.* Kállay egyetemi- tanári előadásait kívánjuk itt nem is valami magasabb, *csak egy közepes szaktudományi mérték alá állítani*, hogy lássa a magyar tudományos világ és lássa a magyar református egyház, hogy milyen tudományos emlökön is nevelkedik a jövendő magyar református lelkipásztori nemzedék Debrecenben a legfontosabb dologban, a Biblia eredeti nyelven való tanulmányozásában.

Jellemzésképen kezdhettünk az IÉ 61. lapjának egyik eljött szaván, mely azt árulja el, hogy Kállay még 1937 február hónapjában sem tudta, *hogy a héber szöveg egyik legegyszerűbb diakritikai jelének mi a pontos és helyes neve*. Mert ha egy laikus ember az első hallásra »*mappig*«-nak ejti az eredeti és helyes »*mappiq*« szót, az érthető. De lia már egy I. éves theológus a második héten így ejti, az már nem is menthető. Amikor pedig egy egyetemi tanszéken működő rendes tanár évtizedes tanári működése után nem is így ejti, hanem *így írja le*, az már botrányos. Nem is csak mások, hanem egyenesen első éves növendékei előtt.

Ez alól a vádló botlás alól azonban, ha ez csak így egymagában állna, még talán valahogy ki tudná magát menteni a rigorózus kritikus. A baj csak az, hogy már eddig is sok van a rováson és az ártatlan mentegetődzesnek nehezen tudnánk hinni. A sokkal súlyosabb adatok azonban végzetesen dübörgő lépésekkel közelednek és megelőznek minden kimagyarázkodást. Előttünk van ugyanis Kállay Kálmánnak egyik mind a mai napig használatos és számonkért jegyzete: »*Héber Nyelvtan*« címen: »Mélt. Dr. Kállay Kálmán professzor úr előadásai után kiadta: Kovács L. Szilárd II. éves theológus. 1930. Debrecen.« I—II. rész. Ebből készülnek ma is a theológusok. Hogy ez a jegyzet a maga tudományos megállapításaival milyen fajsúlyú, milyen alapossággal és szaktudással készült, csupán csak pár lap elolvasása is megdöbbentően szemlélteti. *A legkisebb jelentőségű és alapvető fontosságú ismeretektől kezdve, el a legmagasabbrendű szakkijelentésekig fel van ékesítve tévedésekkel, hibákkal és szaktudományi botlásokkal.* Az a theológus, aki ezt megtanulja, igazán nem fog tudni, illetve, *biztosan rosszul fog tudni héberül.* És ha jelesen colloquál,

akkor a legrosszabb a tudása, inert akkor tanulja meg a hibákat a legalaposabban.

Nem célunk a nyelvtan bírálatos ismertetése. Megelégsünk pár szembeszökő hiba és tévedés előhozásával, melyek! már az első olvasásra szembeötlének a szakembernek, azonNAL az első lapokon.

A 12. 1. pl. ilyen kijelentést tesz: »A res is szereti az alefet«. A héber nyelvtani irodalomban ez egészen eredeti és páratlanul álló megállapítás! Bármely kis vagy nagy és bármily nyelvű héber nyelvtant kutatunk is át, ennek a kijelentésnek nyomát és magyarázatát sehol sem találjuk. Ennek az abszurd megállapításnak a magam részéről más megoldása nem tudom adni, jnint azt, hogy Kállay teljesen téves tanítással traktálja itt hallgatóit és olvasóit, **összetévesztvén az áleph mássalhangzót a patach magánhangzával, amit valóban szeret a rés maga. előtt.** Ha ez így van, már pedig más magyarázatot találni nem lehet, akkor ez; a botrányos: primitivség netovábbja, amelyre valóban csak olyan »mohó« tudós ragadtathatja el magát, mint Kállay.

A 8. és 9. lap egy másik szaktudományi gyöngyszemet rejtéget számunkra. Eszerint az orákulum szerint a patach furtivum a szó végén a »HE«, »AJIN« és MAPPIqOS he« alatt áll. Ez a kijelentés kétszer is előfordul. Kállay itt meg nem magánhangzót téveszt össze mássalhangzóval, hanem *mássalhangzót egy másik mássalhangzával*. A szabály ugyanis az, hogy a patach furtivum, a szó végén *chéth* 'ajin es a mappíkos hé alatt áll. **Kállay nem tudja tehát, hogu a chéth és a hé mássalhangzók és betük között különbség van!**

Precíz megállapításai között továbbá ilyeneket is találunk; szintén a 12. lapon: »A res sem kaphat dages fortét: Kivétel I.. SÁM. 10,24 harroítem: hanem helyette pótlónyújtás áll be.«¹ Ez a tanítás így *hiányos* és *együttal félrevezető*. **Hiányos**, mert nemcsak ez az egyetlen kivétel, amikor' a rés dághés fortét kap, hanem ilyen kivételek találhatók a Péld. 14:10, Én. én. 5:2, Ezek. 16:4, I. Sám. 1:6, 10:24, 17:25, II. Kár. 6:32, Bír. 20:43, I. Sám. 23:8 és más helyeken is, amint azt részletesen felsorolja a *Gesenius—Kautzsch* héber nyelvtan 28. kiadásának 83. lapján. De **félrevezető** is ez a kijelentés, mert a hallgatót úgy informálja, *mintha ez volna az egyetlen kivétel*, több pedig nincs az Ószövetségben.

Persze a rosszul írt héber szavakat, mint a 21. 1. *chágh* szava a helyes *chagh* helyett, vagy az *adón* helytelen pontozását, ahol patach van a cháthéph patach helyett, most itt szintén nem vehetjük számba.

A következőkben megelégsünk még a sok közül egy, *súlyosabb* tévedésnek az előhozásával. A 18. lapon ezt írja Kállay a »JEGYZET«-ben: »A jöhówáh szóban a jód alá, há az 'ADONÄJ' magánhangzóit vesszük át, patach-nak és nem

sva mobilének kellene állania. A változás azért van, mert a patach akkor, ha nem hangsúlyos szótág előtt áll: sva mobilé-be szokott rövidülni. Látjuk majd ezt az igeragozásnál is.«

Ez a beállítás annyira téves és lehetetlen, hogy ha egy a, szó szoros értelmében véve I. éves theologus mondaná ezt kolloquiumon, nem szabadna vizsgáját elfogadni. Annál el-képpesztőbb ilyen magyarázat egy egyetemi tanár részéről! A jodli alá ugyanis nem patach-nak. kellett volna kerülni, mint Kállay állítja, hanem cháthéph patachnak, mert az 'adónáj álephje alatt minden az áll. Az áleph pedig torokhang; lévén, sówá mobile helyett cháthéph vokalist alkalmaz. De a jodh már nem torokhang, ezért áll alatta egyszerű sówá; mobile: a cháthéph patach helyett. A változásnak tehát ez az igazi oka! Hogy ez tényleg így van, arról meggyőződhetik Kállay, ha előveszi nagynevű elődjének, *Sass Bélának* Héber Nyelvtan jegyzetét, ahol ez elolvasható: »A JWHH consonansaihoz az 'DHNJ vocaljait rakták azzal az eltéréssel, hogy az első betű, a J alá chátéf patach helyett egyszerű sówá mobilét alkalmaztak«, vagy ha a Kállay által különösen nagymértékeit *Bauer—Leander: Hebräische Schulgrammatik.*, 1924, 9. lapját üti fel, ahol a Jákob szó pontozásáról szó szerint ez olvasható: »Die Vokale diese Qere wurden also am Textwort geschrieben, wobei jedoch für cháthéph patach, das in der Regel nur unter einer Laryngalis vorkommt, sówá eintrat.«

Az ilyen súlyos tévedések könnyen alááshatják az egyetemi kathedra tekintélyét! Ilyen baklövéseket nem lehetne és szabadna elkövetni a tudományok művelésének és továbbadásának legmagasabb fórumán, ahol a készülés és tanulás igazán élet-hivatás és kötelesség. De ha az egyetem ezzel nem sokat törödnék is, nem mellékes a magyar református egyház számára az, hogy milyen tudománnyal és milyen készültséggel nevelik jövendő lelkipásztorait az Írás eredeti nyelve-tanulmányozásához szükséges tudománnyal! Mert nem a pozitív bibliai szemlélet, nem az orthodoxyia és nem a hitvallásos történelmi református szellem az, amelyik a lelkipásztort a Kállay által nagyon nehezményezett »szektaprédikátorok átlagos nívójára« »lesüllyeszítik«, hanem az a primitívség és tudatlanság, amivel Kállay tanítja a héber nyelvet katedráfról. Mert el ne felejtsük, hogy az idézett könyomatos jegyzet nem; valamely tapasztalatlan theologusnak a magán lejegyzése, hanem olyan munka, amelyet Kállay Kálmán a saját neve alatt a nyilvánosság számára kiadt. Ez a jegyzet nemcsak az a engedelmével készült, nem is csak talán az ő felülvizsgálása és tüzetes át javítása után került a nyilvánosság elé, hanem elsődleges forrásból származó hiteles adat és okmány alapján állíthatom, hogy egyenesen az ő kézirata alapján készítette a kiadó, akinek Kállay előadásainak hiteles kéziratát

lemásolás végett sajátkezűleg átadta. A felelősség tehát a jegyzet minden egyes betűjéért és szaváért magát Kállayt tereli. Ezt annyira fontosnak vette saját maga, hogy jegyzetét nem is adta oda annakidején a Segély egy létnak kiadás végett, hanem erre külön személyt választott és bízott meg. A mérték tehát valóban betelt, a bizonyítékok kétségtelenül igazolják a szomorú valót. **Kállay szaktudományi dilettantizmusát nemcsak az irodalomkritikai téren, hanem a héber nyelvtan területén is a saját adatai bizonyítják.** Aki a sáná patachjában gerendát látott, azt a tudatlanság száljai szemeink előtt temetik maguk alá. Mi csak egyet sajnálunk: hogy Kállay az általa említett »többi nyelvtani hibái«-nkat elhallgatta! Milyen jó érvektől fosztott meg bizonyára bennünket. De hisszük, hogy ezekre az elhallgatott súlyos hibákra még alkalomadtán sort kerít! De előbb talán mégis jobb lesz, ha felel mostan emelt vadjainkra, amelyek márás elég erkölcsi alapot adtak nekünk ahhoz, hogy vádjaira akár tovább ne is válaszolunk.

1) Szükség van-e az írásjelek és átírásuk külön táblázatára?

Az ellenérvek, vádak és alaptalan kifogások mesterséges kitalálásai és gyártmányai közt nemcsak a legnávvabb, hanem a legnevetségesebb is az, mikor Kállay azt kifogásolja, hogy miért tettem dolgozatom elejére a héber és egyptomi írásjelek és átírásuk táblázatát. Így okoskodik: »Felesleges és teljesen érthetetlen a számomra, hogy miért kell egy m. tanári dolgozatba a héber írásjeleket és átírásukat belevenni, vagy a Yahudából hivatkozás nélkül pontosan kimásolt hieroglif ábécét, amikor egyetlen egyptomi szót sem közöl hieroglifben, sőt — ez a legérdekesebb — maga sem tartja magát hozzá, mert pl. mindenütt 'ch'-t ír, ahol Yahuda 'h'-t ír alatta ponttal, vagy q-nak írja át azt az egyptomi jelet, amelyről a táblázatban azt mondta, hogy az k-vaá s alatta egy ponttal kell átírni,«; IÉ 60. 1.

1. Először is hagy csodálkozással szemléljük azt a bátor-ságot, mellyel Kállay, komoly kritika örve alatt, ezt a kifogást le merte írni. Egy tapasztalatlan ember talán megszéppenne erre a vakmerő kiállásra és talán komolyan venné Kállay sérhetetlenségét«, de aki szakkérdésekben egy kicsit is járatós, az nemcsak természetesnek, nem is csak szükségesnek, hanem egyenesen elengedhetetlennek tartja az ilyen táblázat közreadását. Ilyen táblázatra azért van szükség, mert egyszerűen nincsen egységesen elfogadott és gyakorolt héber átírási rendszer sem külföldön, sem itthon. Így van ez Kállaynak a TSz II. 587, lapján tett kijelentése ellenére! Az egyes lieber betűket majdnem annyiféleképen írják át a különféle

nyelvekre, így a magyarra is, ahányan szakkérdésekkel fogalkoznak Elengedhetetlen tudományos követelmény tehát, hogy minden valamire való munkában, *de különösen egy magántanári dolgozatban, világosan álljon mindenki előtt az illető kutató átírási rendszere, hogy így őt bárki ellenőrizni tudja «munkájában*. Ez alól a kötelesség alól az illetőt csak egy esetlőség mentheti fel, ha t. i. valaki másnak az átírási rendszerét fogadja el. De ezt is ki kell akkor külön jelentenie munkájában, hogy az átírást az illető rendszer szerint kritizálni lehessen. Ha azonban valaki méghozzá önálló elgondolás után halad, mint haladtam én is a héber szavak átírásában, akkor a rendszer feltüntetésének elmulasztása komoly hiányt jeleníti munkájában.

2. Annál is inkább közölnöm kellett a héber írásjeleket és azok átírását, mert az *eddig magyar átírásuktól több terkintetben eltértem, még pedig lényeges mértékben*. Így azonnal a wáw írását illetőleg, mert szerintem a kettős w sokkal, közelebb áll az eredeti sémita hanghoz, amelyet pl. az arabok és más sémiták előszóban használnak, mint a magyar v, amely sokkal inkább a héber beth hangértékét adja vissza. De kifejezésre akartam ebben a táblázatban juttatni többek közt *azt az eddig magyar részről, sőt más részről is elhanyagolt szempontot*, melynél fogva különbséget kell tennünk a bölgadköfat mássalhangzód betűk hehezes és nem hehezes hangértéke között.

Nem mindegy a tudományos átírás szempontjából az, hogy van-é dághés ezekben a betűkben, vagy nincs. Vagy az 'ajin átírásánál iontosabbnak tartottam utalni a betű által kifejezett kettős torokhang-értékre, mert az 'amoráh héber szóban pl. nem az áfán-, hanem, a,č arap ghajin hangértéke van, amit a LXX-tól kölcsönözött magyar szó: a Gomora név is híven tükrözött. De rá akartam mutatni ejyben a táblázatban arra is., hogy \a betűk alatt és fölött alkalmazott pontokat, vonásokat, félköröket, horgokat, stb. amilyeneket Kállay is használ átírásában, amelyek azonban nyomdatechnikai szempontból sok nehézséget okoznak és még több hibát eredményeznek, az átírásnak bizonyos rendszerével ki lehet a macfyar nyelvben küszöbölni. Így pl. a chéth-nél a eh, a számekhnél a kurzív s, a qóphnál a a,, a sinnél és színnél a magyar s, illetve sz betű: által, a petit e-t pedig a söwá jelzésében pompásan és helyesen pótolhatja a magyar ö. Kérdezzük azonban, hogy minden miért felesleges és teljesen érthetetlen? Talán, mert történetesen nem követem Kállay nehézkes átírási rendszerét? Vagy ilyen kritikával akarja standardizálni a saját átírási módszerét? Ez aligha fog sikerülni!

3. Ez a kifogás azonban csak akkor pellengérezi ki magát előtünk csúfos módon, ha arra az egyszerű tényre mutatunk rá, hogy ugyanaz a Kállay, akinek a számára »felesleges és teljesen érthetetlen«, hogy »miért kell egy m. tanári dolgozatban a héber'

írásjeleket és átírásukat belevenni», a saját egyetemi magántanári dolgozatának a közreadásában még nem tartotta »feleslegesnek«, sem »teljesen érhetetlennek« a héber írásjelek és átírásuk külön táblázatban való közlését. A TSz II. 587. lapján *Az Ó-Testamentum selfogása a halál utáni életről* c. értekezése »Bevezetésében« mindenki megtalálja ezt a táblázatot. Hogyan? — kérdezheti a kegyes olvasó, hát egyik magántanári dolgozat más elbírálás alá esik, mint a másik? Vagy talán más a mértéke egy theologiai magántanári értekezésnek, mint az egyetemi magántanári dolgozatnak? Vagy anii 1926-ban még nem volt »felesleges és teljesen érhetetlen«, az már 1935-ben azzá lett? Avagy talán a »tudós« kritikus magát olyan magas (?) vagy alacsony (!) mértékhez szabta, amelyhez fel-emelkedne?) vagy lesüllyedni(!) egy közönséges »theol. m. tanári« dolgozatnak nincs joga? Milyen privilegiumok alapján vindikálta tehát magának azt a jogot, hogy ő ilyen táblát; — különösképen mikor azt még volt elég vakmerő »a nemzetközi tudományosság által elfogadott« átírási rendszerré kinevezni, tehát amelyben Kállay egyéni selfogásából semmi különös és az átírásban fontos változás nem volt(?), — közölhetett légyen, viszont jómagam miért kerülök itt a »tilos!« területre s miért nem közölhetek olyan táblázatot, amelyben nem *par excellence* »a nemzetközi tudományosság által elfogadott« rendszer igénye szerepel ugyan, *de amely a nemzetközi általános átírások rendszereihez is sokkal közelebb áll, mint a Kállayé, hozzá még magyar és önálló egyéni szempontok is érvényesülnek benne?* A feleletet mindenki megalkothatja magának! Kállay hajszálhasogató kifogásainak, rosszindulatú vágaskodásainak minden értéknek mindenáron való leszólásából egy olyan tipikus kritikusnak a lelki arculata bontakozik ki, amilyet csak a radikális és liberális kritika tud kitermelnj önmagából De kibontakozik Kállay kifogásainak még más isi 4. Ha közelebbről szemügyre vesszük Kállay »átírási rendszerét«, csak akkor látjuk, hogy milyen nagy oka van »a nemzetközi tudományosságnak« a fölháborodásra, hogy egy egyetemi magántanár így mutatta be ezt a »tudományosságot« magyar földön, a) Mindenekelőtt megállapítaná a »nemzetközi tudományosság« önmagáról azt, hogy ő eddig semmiféle egységesen »elfogadott« átírási rendszert még nem ismer. Ha Kállay mégis ismer illet, mondja meg: *hol, mikor, kik által és mi-lyen eredményekkel történt az »elfogadott« átírási rendszer megalkotása?* Ha pedig ezt, mint előre is tudjuk, nem tudja elősorolni, vallja be, hogy honnan vette ezt a nagyigényű rendszert? Nem a saját gyártmánya-é? b) Adjon feleletet Kállay »a nemzetközi tudományosságnak« arra is, hogy hol kik és mikor írták át és jelölték a *vég-mém* héber betűt a számekh betű helyett és vették annak hangértékét *m* helyett *5*-nek? Azt is fejtse ki Kállay, hogy hol, kik és mikor hagy-

tákfe el »a nemzetközi tudományosság« nevében a magánhangzók közül a *chíreq gádhól-t*, miért bojkottálták azt, mint Kállay tette, és mi volt ennek az oka? Ugyanakkor árulja el Kállay azt is, hogy a táblázatban egyedül szereplő rövid *i* betű helyett miért használt az átírásokban hosszú *í-t* nagyon sok esetben? De még egy másik rejtélyre is kíváncsi bizonyára a világ! Ez pedig az, hogy kik, mikor, hol és miért vették egybe a chólem és a wámos chólem hangértékét és miért fejezik ki, kik és hol, — Kállayn kívül, — egy ugyanazon hangzával, nevezetesen a hosszú ó-val?! Mióta lett a rövid *o* hosszú ó és mióta nevezte ki »a nemzetközi tudományosság« a hosszú, *o-t* rövid *o-vá*?! Mert Kállay táblázatában a »chólem és wámos chólem = ó«. Az ilyen »átírási rendszerből« a »nemzetközi tudományosság«, — biztosak lehetünk benne, — egy szikrányit sem kér! Nevében egész bátran tiltakozhatunk minden ilyen vele való takaródzás ellen. A tudománytalanság csak díszelegjen a saját palástjában, mégha Kállay is annak a megtestesítője!«

5. Amikor azután a legfőbb ok után kutatunk, amely Kállayt a héber írásjelek és átírásuk pusztá létezésének a kifogásolására sarkalták, — anélkül, hogy az egész rendszerben csak egyetlen kifogásolni való adatot is említtet volna, — aligha tévedünk, mikor azt Kállai/ saját átírás rendszerének a mellőzése miatt érzett sértődöttségében találjuk meg. Erre a kijelentésre alapos okunk van. Az általa nemzetközileg »elfogadott«-tá kikiáltott héber írásjelek és átírásuk táblázatát, amelyet rajta kívül senki előtte Magyarhonban 'nem ismert, a kutatók legtekintélyesebbjei pedig még máig sem követnek» — nemcsak a saját egyetemi magántanári dolgozatában találta Kállay közölhetőnek, hanem nem találta azt »felesleges és teljesen érthetetlennek« a nála doktoráló Zsíros József: A Dávid-i Zsoltárok Szerzősége, Sárospatak, 1930 c. doktori értekezése 98. lapján sem, tehát 5 évvel munkám megjelenése előtt! Emi-nek a nagylelkű »eltűrésnek« okát, aligha tévedünk, amikor abban sejtjük, hogy Zsíros József műve 98. lapján való tab¹-lázata a leg pontosabban és a legkisebb változtatás nélkül nem egyéb, mint Kállay fent emlegetett táblázatának a másolata; Ezt a Kállaytól átmásolt táblázatot Zsíros József is »általánosan elfogadott«-nak nevezi és ennek ellenére, persze nagyon helyesen, külön is szükségesnek tartja a közlésre.

6 Itt azonnal bekapcsolódhatunk a Kállay által kifogásolt *hieroglif* ábécé táblázatának a tárgyalásába is, amely Kállay jellemzése szerint: »Yahudából hivatkozás nélkül pontosan kimásolt«. A Kállay által elfogadott és jóváhagyott Zsíros-féle dolgozatban szerepelhet a Kállaytól jelről-jelre, pontról-pontra, betűről-betűre kimásolt héber írásjelek és átírásuk táblázata »általánosan elfogadott átírás« címen, *anélkül, hogy Kállayra, vagy az 6 munkájára, vagy táblázatára csak egy szó hivat-*

kozás is történne, de már az én dolgozatomban erős kifogás és megbélyegzés tárgya az, hogy a »hieroglif ábécé« »Yáhudából hivatkozás nélkül pontosan« ki van másolva. A mérték tehát itt is kettős. Ami bűn és hiba az egyik helyen, az nem baj a másiknál! A lóláb azonban nagyon kirívóan kilóg ebből az egész érvvelésből! Ha a héber jelek táblázatát »hivatkozás nélkül pontosan« kimásoltam volna Kállaytól, akkor talán afféléit is szemet hunyt volna a szigorú kritikus, ha Yahudát is teljesen azonos módszer szerint kimásolom! Mivel ezt elmulasztottam és a Kállay által inaugurált rendszert nem vallottam »általánosan elfogadott«-nak, azért viharzik most felettem az ítélet! Nem kézenfekvő dolog ez?

7. De ha már Yahuda táblázatát emlegetjük, joggal megkérdezheti bárki is, hogy *igaa-é az, hogy a, táblázatot »pontosan kimásol-tuk Yahudából!*? Gondos összehasonlítás erre csak azt felelheti, hogy: Nem! Azonnal az első jel első átírási jelénél fel kell fedezni még a leglaikusabb olvasónak is, hogy Yahuda jele és a mi jelünk közt nem kevesebb a különbség, mint az, hogy az általunk használt spiritus lene jellel szemben a Yahuda jele kettős spiritus lene, függőlegesen egymás fölé helyezve. A »pontosam jelzés tehát és a »kimásolás« már ezáltal is megdölt s a vág alaptalannak minősíthető. A harmadik jelnél szintén eltérés mutatkozik, mert az aleph és a rés közöttről kamarad az »u.« és helyében egy »és« szerepel, továbbá elmarad a rés utánról az a Yahudánál található megjegyzés: »vor emph. Lauten«. A »pontosan« való »kimásolás« fogalmát pedig az ilyen tények ismét magukban megdöntik! Kállaynak az a vág tehát, hogy táblázatom: Yahudából »pontosan kimásolt« volna, nem igaz,

8. Nincs azonban semmi okunk annak a benemvallására, hogy ha hieroglif ábécénk nem »Yahudából hivatkozás nélkül pontosan kimásolt« is, annak alapját mégis a Yahudánál talált táblázat képezi. Ez nem is lehet másként, mikor munkánkban Yahuda anyagából, egyebeket nem is számítva, munkánk 107–132. lapjain egyfolytában idézünk. Az ő átírási rendszerét kellett alapul vennünk s nem vehettünk alapul az átírás munkájában valami egészen más rendszert. Ez minden józan ember előtt világos és magyarázatra nem szorul. Hogy az átírás mégsem pontosan az ő rendszere, az is világos. Maga ez a tény felmentett bennünket minden különlegesebb hivatkozástól. Hangsúlyozni akarjuk azonban, hogy Yahuda táblázatát azért is vettük alapul, mert nagy mértékben fedi és közel áll Mahler Ede: Okori Egyiptom, Bp., 1909, 227. L-átírási rendszeréhez, de még inkább megegyezik az újabban megjelent legkitűnőbb egyptomi szótár átírási rendszerével: Erman A.—Grapow H.: Wörterbuch der Aegyptischen Sprache, Leipzig, 1925. Így átírása szinte teljes joggal standardnak nevezhető.

9. Hogy erre az átírási táblázatra szükség volt, nem képezheti vita tárgyát. Az átírások tudományos ellenőrzésének ilyen táblázat a legtermészetesebb kulcsa. Annál megfogna-fátlanabb tehát Kállay kifogásának indokolása, hogy miért a táblázat, hiszen »egyetlen egyptomi szót sem közöl hieroglifben! Ez a laikus elszólás valóban jellemző a tisztázatlan fogalmakkal végzetesen küzködő Kállay idevonatkozó tájékozottságára! Mintha bizony csak akkor volna szükség az ilyen táblázatra, hogyha az egyptomi szavakat hieroglif-ben közölnénk?! Micsoda melléfogás ez?! Hiszen ha a szavakat hieroglifben közölnénk, akkor volna csak igazán felesleges az átírási tábla, mert hiszen akkor az átírott szöveg tudományos visszabetűzésére az eredeti alak rekonstruálásában semmi szükség nem volna, mivel azt készen kapnánk! Átírási táblázatra ott van szükség, ahol átírunk és nem ott, ahol eredetiben közlünk! Ha tehát az volna a kérdés, hogy munkánkban melyik átírási tábla a fontosabb: a héber vagy a hieroglif, akkor világos, hogy a hieroglif a fontosabb, mert a héber szavakjórészét eredeti héber betűkkel írtuk ki s a táblázatot csak bizonyos névalakok írásának megmagyarázására, mint pl. a Jákob-é tették szükségessé. Hiszen ha csak akkor kellene átírási táblázat, ha eredetiben közlünk, akkor Yahudának a legkevésbbé lett volna szüksége arra, mert 302 lapos munkából egyetlen oldalt nem tud megnevezni Kállay, ahol ő eredeti hieroglifet közölt volna. Kivéve a 16 lapos könyomatos »hieroglifás; Függelékét«, minden egyes egyptomi szót átírásban közöl. Hogyne lett volna tehát szükség az átírást mutató és magyarázó táblázatra? És mi nem ugyanezt csináltuk-é? És megérdemeljük ezért az elítélest?! Gondolkozzék felőle bárki és döntse el, hogy Kállay szájába a vádat itt is nem a legvakosabb szaktudományi dilettantizmus adta-é? A szabály egyszerű. Aki nem ért valamihez, az ne szóljon hozzá!

10. Kállay megjegyzései közt mégis van egy igazság is! Ez pedig az, hogy az egyptomi szavak átírásában könyvem két egyptomi jel átírásában nem követi az általam adott táblázatot, mert az »mindenütt 'ch'-t ír, ahol Yahuda 'h'-t ír alatta ponttal, vagy q-nak írja áta zt az egyptomi jelet, amelyről a táblázatban azt mondta, hogy az k-val s alatta egy ponttal kell átírni«. Valóban igazat mondott Kállay abban, hogy tanulmányorr. nyomdai munkája utolsó napjainak zavarai közt a »eh« helyett mégis becsúszott éppen az aláponozott »h«, és a »q« helyett az aláponozott »k«, — amelyeket elsősorban akartam kiküszöbölni éppen a Yahuda táblázatából s éppen ezért szedettem külön a klisé elé a magyar betűket ahelyett, hogy a táblázatot klisé mindenestől fogva beiktattam volna munkámba — eredeti formájában. Hogy valóban ez volt az eset, maga, Kállay is bizonyítja közvetve akkor, amikor ki jelenti, hogy a munkában »mindenütt«, tehát következetesen

és rendszeresen követtük a *eh* és *q* alakban való átírást. Ez a g esetében valóban kétségtelenül így is van. Félünk azonban, hogy Kállay alapjában véve elismerő szavai, mellyel kijelenti, hogy az alápontozott *h* helyett »*mindenütt*« *eh-t* írtunk, nem alapszik pontos utánjáráson és így csak félígazság. Az alápontozott, aláhúzott és aláfélkörözött »*h*« között ugyanis, *akármennyire igyekeztünk is nagyon pontos átírást adni*, bizonyos felcserélődősek vannak. Ezt Kállaynak, ha szakutató szemével mérlegelte volna a munkát, észre kellett volna venni és a szerző és az olvasóközönség okulására meg kellett volna jelölni a hibákat. Ebből tanult volna a szerző is és épült volna a tudomány is. *Kállay azonban itt is elmulasztotta az alkalmat és elismerésében is csak safát felületességét árulta el.*

11. Igazat adunk tehát Kállaynak amennyiben arra rasszolgál, de annál inkább újra és újra hangsúlyozzuk vágjainak tarthatatlanságát a jelek és átírásuk táblázataira vonatkozólag. *Mert íme, ha nincs táblázat a hieroglif jelekről, Kállay sem tehetett volna kritikai megjegyzést átírásunk két betűjével kapcsolatban!* Ezt annál kevésbbé mondhatja el természetesen önmagáról. *Mert ha saját munkáját éppen az általa említett két jel, a »q« és az alákörözött »h«, vagyis a mi »ch« betűnkkel kapcsolatban bárki is megnézi, kétségeesik a zavaron és a következetlenségen, mely ezek használatában és a héber betűk átírásában szeme elé tárul!* A TSz II. 642. magántanári átírásában a 142. Zs. 6. v.-ből átírja Kállay a *heleq* szót, amiben csak az a hiba, hogy a chéth jelzése a táblázat szerint nem pusztta *h*, hanem alákörözött *h*. Ugyanez a szó« a 649. lapon is előfordul, de már ilyen alakban: *helek*. Itt már az alákörözött formában, tehát a táblázat szerint szabályosan szerepel a *h*, de *itt meg már a qóph héber betli átírásával van Oaj*, mert még az előbbi helyen a táblázatnak, megfelelőleg *q* betűvel szerepelt a qóph átírása, addig itt már *k* képviseli ugyanazt a betűt és hangzót. Már pedig a táblázat szerint a Ar a *kaphnak* és nem a *qóphnak* az átírása. *Ez a fejetlenség általános a műben a chéth átírásában épügy, mint a qóph átírásában.* Ez utóbbira érdekes példa az 593. 1. *caddík*, a 655. 1. *caddiq* és a 661. 1. *caddiq* szavainak derűs változata. Hogy a qóphnak a jelölésében minél gazdagabb skálában gyönyörködhessék az épülni kívánó olvasó, az 590. 1. beiktatja még a *karasu* = *qárac* átírást, alápontozva a *k* és *s* betűket, ahol az alápontozott *k* ugyancsak qóph betűt, illetve hangzót jelenti az asszírban, az alápontozott *s* pedig a czádé-t, melyet Kállay c-vel ad vissza. A dilettantizmusnak a netovábbja található azonban a 623. 1. eme mondatában: »A héber nyelv is ismeri a *páqid* szót, a *pákád* gyökből«.

Mindez sovány vigasz számunkra hibáinkért, de éppen

ezért van jogunk nehezményezni kritikusunk alaptalan alapokra felépített általánosításait.

12. Végezetül idevonatkozólag még annyit, hogy *a hieroglif ábécé írásjeleivel és azok átírásával célunk volt az is, hogy általa érzékel tessük az egyptomi hangzóknak megfelelő héber hangzóértékeket is*. Hasonló törekvés, tudomásunk szerint még nem történt magyar nyelven.

m) A latin rövidítések használatának tudományos jogosultsága.

Kállay, aki nagy fennem hivatkozott arra, hogy átírási táblázatában »a nemzetközi tudományosság által elfogadott „alakban“ adja közre a héber szavakat, nem átall belekötni a könyvemben adott »általános rövidítések« rendszerébe sem, még pedig ezzel a bizonyára mindenkit meglepő kifogással: »Ugyanilyen hiáavaló fontoskodás részéről könyvében a latin rövidítések következetes használata«: IÉ 60. 1.

1. Az első kérdés, mindenkiben méltán az lehet, hogy miért nevezi Kállay »hiáavaló fontoskodás«-nak egy ilyen rövidítés-; rendszer használatát? Miért »hiáavaló« és miért »fontoskodása ez? Mi ebben a hiba és mi ebben a bűn? »A tudomány objektív követelményeinek« milyen megsértését látja ebben Kállay? Mi ebben a szabályellenes és »hiáavaló«? És mennyiben üres »fontoskodás« ez? Ezekre a kérdésekre adós maradt Kállay, mind máig és adós is fog maradni örökre. *Kifogása, kötekedő akadékoskodás, rosszindulatú hibavadászat és kákán csomót keresés.*

2. A latin rövidítésekkel kapcsolatban, — mely tudományos dolgozatban magyar nyelven sem egyedülálló, sőt a legtermészetesebb és magától értetődő jelenség, — nem szerénytelenség megjegyeznünk, hogy rendszerünk a szó bizonyítható és való értelmében »a nemzetközi tudományosság által elfogadott«, illetve használt rendszer, melyet, egyebeket nem említve, az angol és német tudományos theológiai munkákban lépten-nyomon megtalálunk. Közelebbről, a különféle lekszikonokat és kommentárokat nem számítva, a »The International Critical Commentary« igazán nemzetközileg elismert rendszerét igyekszem általában alkalmazni. Ezt tettem nemcsak azért, hogy egy ilyen »nemzetközi tudományosság által elfogadott« rendszert képviseljek, vagy honosítsak meg a teljesen rendszertelen és önkényesen alkotott magyar rövidítések világában, ahol sokszor nagyon nehéz eligazodni, hanem azért a kettős fontos haszonért is, hogy a) így lassanként mi is birtokába jutunk azoknak a nemzetközileg használt rövidítéseknek, melyek sokszor megzavarják, vagy akadályozzák theológusaink számára az idegennyelvű kommentárok és munkák

szövegének pontos megértését és — mivel ezeket a rövidítések külön táblázatban különösen a németek sohasem adják, — esetleg megfeneklenek a kérdéses helynél, mint magam is tapasztaltam náluk több esetben, b) *másrészt a mi tudományos munkáink ennyivel is könnyebben érhetők és kezelhetők esetleg idegennyelvű kutatók számára*. Ezek a szempontok, melyeket különber munkánk elmaradt előszavában részletesen ki akartam feiteni, önként felmerülnek egy figyelmes és vérbeli szakember előtt, mihelyt ránéz munkám jegyzeteire. Ugyanakkor természetesen azonnal felfedezi azt is, hogy *ezek a latin rövidítések*, — melyek, mint mondtam, nem ritkák, csak rendszeresenek a magyar tudományos munkákban, — *valóban rövidebbek is, mint az eddig használt magyar rövidítések* és így használatuk idő és pénzmegtakarítást is jelent a könyvek előállításában. A *latin rövidítések használata semmiesetre sem jelent még magyartalanságot vagy magyartalankodást*. Ezek minél rendszeresebb használatát egyszerűen »tudományos« érdekek sürgetik és tanácsolják. Az ilyen kezdeményezés tehát nem fölényes és oktalan fitymálást érdemel, hanem komoly figyelmet, sőt elismerést, de legrosszabb esetben jóakaratú kritikát. Kállay a kritikát most is mellőzi s kijelentéseinek semmi okos okát nem adja.

3. Semmi sem jellemzőbb Kállayra, mint az, hogy a latin rövidítésekben éppen azok *következetes használatát* nehezenményezi. Minő kapitális bűn ez! »Tudományos« dolgozatban »következetesnek« lenni! Ilyet még talán a lázadó angyalok se tettek! »A tudomány objektív követelményei szerint« Kállay számára ez örökké feledhetetlen botrány! Hiszen az ő számára, mint eddig műveiből láttuk, a legfőbb norma a következetlenség volt! A változatosság! A sokszínűség! Az, hogy ugyanazt a tudományos adatot nehogy véletlenül mind a két-szer, esetleg százszor is, ugyanúgy írja!

Nem tudjuk, ámulunk-e vagy rémülünk ekkora tudományos együgyűség láttára, illetve papíron megörökített okmányának olvasására! Mindenesetre kétségeketten kérdezheti; bárki, hogy ilyen tudományos »normák« felállítása mellett melykorá következetlenségre nevelheti Kállay tanítványait, akik előtt a következetességet Kállay képes ilyen nyíltan kipellen-gérezni? Hissük azonban, hogy közülük a legtöbbet természetes ítéloképessége visszatart az ilyen »tudományos« és »objektív« követelményeknek való behódolástól!

n) Néhány szó az általános műveltség elemeiről.

A tudományos munkálkodás különös szakeszközeit, melyeket Kállay kifogásolt, sorrvettük. Ezeknek megítélésében Kállay mérlege és az igazság mérlege oly radikálisan eltértek,

sőt homlokegyenest szembekerültek egymással, hogy azok ki-békítése örökre lezártnak tekinthető. A leleplezések, adatok és bizonnyitékok hangosan beszélnek önmagukért.

A rosszakarat méhe azonban kifogyhatatlan. Fergeteges gyorsasággal és minden szégyen nélkül szüli gyermekeit és térhódító szomjúságában nem ismer határt, sem kíméletet, így próbál valósággal fékezettet szenvedélyel kétségbevonni Kállay munkámban minden adatot és jelenséget, ami csak elérhető. Nem vonakodik még attól a minden valószínűségi alapot nélkülöző feladattól sem, hogy szaktudásomon kívül még az általános középiskolai művelteág elemeit is kétségbe vonja nálam. Ezzel már a velőkig akart hatolni, hogy beteges szenvedélyel egyenesen a szégyenpadra ültessen. minden emberi ildomosságot félretévé annak a dedikációnak egy betű eltérést mutató sajtóhibából ácsolt számonra keresztet, melyben éppen egyik legkedvesebb tanítóm és atyai barátom, Gehman Henry Snyder princeton professzor irántam mutatott feledhetlen jóságáért és a magyarokhoz minden alkalommal nyíltan is kifejezésre juttatott meleg nagyrabecsüléséért igyekeztem köszönetet mondani. Református keresztyén és magyar mérlegen lemérve már Kállaynak ez a tette is elárulja annak a belső erkölcsi és lelki szolidaritásnak a hiányát, mellyel ő egy ismeretlen fiatal kollégával szemben, — annak minden hibája és fogyatkozása mellett is, — legalább az ilyen dolgokban, tartozna. Kállay bosszúsza azonban ilyen szolidaritást nem ismer. Ez, a magatartás azonban most is, mint mindenkor, megbosszulja magát!

S latin rövidítések tárgyalását ezekkel a szavakkal folytatja: »S ha már itt tartunk, meg kell mondanom, hogy ha már latin nyelvű ajánlást ír könyvéhez, amelyet Gehman professzornak ajánl, akkor ügyeljen arra, hogy ez a latin dedikáció hibátlan legyen. Mert ha az erősen késői latinságú 'piissimus' felett még szemet is lehet hunyni, az 'offerrit' már olyan durva hiba, amely számára nincs mentség s ha az 'auctor' nem, hát mi magyarok szégyeljük, hogy Amerikában azt gondolják rólunk, hogy csak így tudunk latinul«: IÉ 60. 1.

Mit szólunk ahhoz a belső lelki kényszerhez, mely Kállayt ilyen kijelentésekre sarkalta? Mit szólunk azokhoz a legbelsobb rugókhöz, amelyeknek ellenállhatatlan és legyőzhetetlen erejét maga Kállay is kénytelen bevallani ezzel a kijelentéssel: »meg kell mondanom«?! Mi feszítette egész lényét? A magyar szégyen, vagy a fékezhetetlen bosszú és gyűlölet? mindenki döntse el magának. A végzet azonban itt is beteljesedett: *A bosszú való, a gyűlölet letiporja az igazságot.* Hogy ez mennyire igaz, lássuk meg a fenti kijelentéseket az igazság és a tények világánál.

1. Az álnokságnak minden kritériuma benne van abban a kijelentésben, hogy Kállay hajlandó »szemet hunyni« »az

erősen késői latinságú 'piissimus'« felett, mert a valóságban ezt még sem teszi, hanem éppen ezáltal a kijelentés által akarja, kipellengérezni azt. Ha szemet akart volna hunyni, akkor meg sem említette volna,

2. Kállay vesztére akart »szemet hunyni« és csalárdssága utólérte saját szavaiban. Ez által a ravasz fogás által ugyanis a, »piissimus« szó alá egy olyan hazug történelmi alapot költött, melyet a tények és adatok a legcsúfosabban lelepleznek. Kitűnik, hogy Kállay megint olyan kérdéshez szolt hozzá, melyben a legbotrányosabb dilettantizmust árulja el. Eltekintve attól, hogy egyetlen szóval el nem árulta és meg nem határozta, hogy mit ért »erősen késői latinság« alatt, szavaival olyan csapdát állított magának, amelyből kimenekülni soha sem lesz képes, »Erősen késői latinság« alatt nyilván a középkori latinságra gondolt, amikor bizonyos elkorcsosulási folyamat indult meg a latin nyelvben. De gondolt légyen akármire, tudatlansága és alaptalan gyanúsítása mindenképen menthetetlen. Hogy erről bárki is meggyőződjék, nem kell hozzá más, csak egy történelmi latin szótár és írni-olvasni tudás. Könyvtáramban éppen »Harper's Latin Dictionary, A New Latin Dictionary founded on the Translation of Freund's Latin-German Lexicon, Edited by E. A. Andrews, LL.D., etc. New York, 1907« van kéznél, amelyben ha az 1381. lapon a »pius« címszó alatt utánanézünk a »piissimus« szó használatának, akkor a következő tények jönnek napvilágra, Igaz, hogy a Kr. e. 43-ban meghalt Cicero: Orationes Philippicae 13, 19, 43 szerint Antoniussal szemben előzte ennek a szónaki a használatát, de a [szó annál gyakrabban szerepel olyan kiváló íróknál, mint a Kr. u. 15 körül virágzó M. Annaeus Seneca: Controversiae 4, 27, a Kr. u. 65-ben elhunyt L. Annaeus Seneca: De Consolatione ad Polybium 26, a Kr. u. 119-ben meghalt C. Cornelius Tacitus: Agricola 43, a Kr. u. 50 körül virágzó Q. Curtius Rufus 9, 6, 17, a Kr. u. 140 körül virágzó L. Annaeus Florus 4, 7, 15, stb. Hát ezek azok az »erősen késői latinságú« írók a Kállay szemében? Seneca, Tacitus és a többiek? Honnan vette Kállay a latin nyelv történeti korszakairól alkotott fogalmait? Milyen újabb átértékelő tudományos búvárkodásnak az eredménye ez? Saját kutatásain, vagy egyéb szaktekintélyeken építette fel elsöprő megállapításait? Hogy mert nyilvánosság elé lépni ilyen minden tudományos és erkölcsi alapot nélkülező kijelentésekkel? Honnan merítette a 'bátor-ságot ilyen alaptalan és hamis adatok gyártására, melyekkel egy lelkiismeretére bízott könyv kritikáját hamis vádak központi raktárává süllyeszítette le? És hogy volt lelke belevonni ebbe még a legbelsőbb érzésekkel fakadó dedikáció egyes kitételeit is!?

3. De még súlyosabb lelki convulsiók torzszerültéte Kállay ezután következő elhamarkodott ítélete, amely szerint »az 'of-

ferrit' már olyan durva hiba, amely számára nincs mentség!! Kállay előtt nincs, de akiben csak egy szemernyi jóakarat és megértés van, az előtt igenis lehet! Mert az, aki józan ítézőképességének és nyugodt megfontolóképességének birtokában van, az sohasem tételezheti fel, nemis csak egy jelesen érett-ségezzel és azóta állandóan bűvárkodó, hanem egy egészen közepesen érettségezzel emberről, hogy ne volna vérében azi »offer« rendhagyó igének minden alakja?. De különösen az< indicativus praesens activi alak, amit Kállay az általam használt szóalak alatt — nagyon helytelenül — sejt?! Mert arra a képtelenségre megint nem gondolhatott, hogy az »efferrit« alakot a szenvédő infinitivus »offerri« alakjából képeztem! Csak egy kis megfontolás után is rá kellett volna jönnie arra, hogy itt valami sajtóhiba lehet, ami nem lehet más, mint leg*- feljebb egy betű felcserélődés, ami az ehhez mar igazán értő korrektor és szerző figyelmét a készítés utolsó napjaiban véletlenül elkerülte. Csak így lehetett az, hogy a sajátosan angol udvariassági formulát: »He (the author) would offer« azaz »felajánlaná a szerző« visszaadó coniunctivi imperfectumban álló »offeret« szóban »e« betű helyett »i« került oda. Erre persze Kállay nem gondolt, vagy talán nem is akart. Öröm-mel és »mohón« ragadta meg az alkalmat, hogy megalkot-hassa elsöprő ítéletét, mely szerint ez »már olyan durva hiba, amely számára nincs mentség«. *Arra egy percig sem gondolt, hogy ennek az egyébként nagyon bántó és kellemetlen hibának a szerző a legkevésbbé lehet oka.* Pedig a valóság és az igazság ez!

4. Gúnyos malíciával aratja azután le Kállay hamis alapokra félreismerhetetlen rosszakarattal felépített érvelésének csúfolkodó gyümölcsait, mikor ezt mondja: »s ha az 'auctor' nem, hát mi magyarok szégyeljük, hogy Amerikában azt gondolják rólunk, hogy csak így tudunk idehaza latinul«. Megnyugtathatjuk Kállayt, hogy szégyelnivalója az amerikaiak előtt senkinek nincs a magyarok közül, legfeljebb Kállaynak. De neki sem a szerző miatt, hanem önmaga miatt, aki »auctora« lett egész kritikájával egy valótlanúságokból és alaptíalan állításokból felépített vág-felhőkarcolónak, amely a világ szeme előtt most omlik össze és temeti maga alá szerzőjét. A szerző» miatt még eddig senkinek sem kellett és nem is kell ezután sem' szégyenleni magát az amerikaiak előtt, nem különösen Gehman professzor előtt, aki teljes négy éven keresztül az együtt-munkálkodás, az együttélés és az együttimádkozás áldott kö-zösségeben ismerte meg a szerző legkisebb gondolatát épügy, mint egész készültségét. Nála jobban és alaposabban senki sem tudja értékelni éppen a szerző latin tudását, aki doktori értekezésének készítése alatt az arab, héber, aram, szír és görög szövegeken kívül főleg és csaknem kizárálag a 17. századbeli és a 18. század első feléből való latinnyelvű szö-

vegek sokszázoldalas forrásaira volt utalva, Egy teljes éven keresztül minden nap látta és tapasztalta, hogyan kezelte ezeket a szerző. Számára Kállay vágja nevetség és ugyanakkor méltó felháborodás tárgya, Gondolhatja Kállay és bárki, hogy mit gondolhat ez az ember a magyarországi egyetemi tanárokrol, akik közül éppen a hittudományi kar egyik tagja» ilyen elköppesztő következtetésekre ragadtatta magát. Szégyelni tehát Kállay eljárása miatt van inkább okunk magunkat, mint egy kellemetlen ugyan, de alapjában véve ártatlan sajtóhiba miatt.

5. Megnyugtatásul még azt is elárulhatjuk, hogy latin dedikációkat nem a magunk fejéből gyártottuk, hanem régebbi latinnyelvű dedikációk példája és alakja nyomán. Ezeket a dedikációkat közelebbről a doktori értekezésünkhez is forrásul-használt munkák előtt találtuk. Így a Halléban 1846-ban »*Julius Augustus Ludovicus Wegscheiderius*« félszázados tanári jubileumára megjelent munka előszavában, — melynek címe: De Bei Grammaticae Apud Iudeos Initio Antiquissimisque Scriptoribus« s amelyben Thilo, Tholuck, Marks, Fritzsche, Mueller és Hupfeld üdvözlik a jubilánst, — bárki megtalálhatja a »Philosophiae et Theologiae Doctori« és a »Viro eruditissimo« kitételeket, melyeket én is használok. *Aemilius Roediger*: De Origine et Indole Arabicae Librorum V. T. Historicorum Interpretationis Libri Duo 1829-ben, Hallében megjelent munkája ajánlásában pedig, mely a nagy Gesenius Vilmosnak szólt, az olvasó »Has Studiorum Suorum Primitias« kifejezést találhatja meg, tehát majdnem azonost az általam használttal. De a *Hupfeld H.*: Exercitationes Aethiopicae, Lipcsében, 1825-ben meg¹ jelent munkájában is megvan ugyanez a kifejezés »Hasce' Studiorum Orientalium Primitias« formában, még pedig azonnal utánatéve: »Offert Auctor«. Mondanom sem kell, hogy örömmel fedeztem fel ebben az alakban az angol »to offer« ige latin mását és használtam is fel ajánlásomban. A Kállay által nyilván kívánatos *praesens »offert« alak* tehát itt volt előttem, és nem elnézés, vagy tudatlanság miatt írtam »offerre« alakot hanem hogy ezáltal az angol udvariassági formának még megfelelőbb alakban fejezzem ki gondolatomat. Hogy ez sajtóhibával sikerült csak, az rajtam kívül álló okból történt. A formára legfeljebb azt lehetne mondani, hogy anglicizmus a latinban, de hogy ez tudatlanságból származott volna, minden igazságálapot nélkülez. Az előbb említett munkákat különben könyvtáramban bárki megtekintheti és meggyőződhet, hogy való, amit mondok.

6. Még csak annyit jegyzünk meg, hogy ha Kállay ilyen gúnyos kegyetlenséggel próbálta hasznosítani ezt az egy betűs sajtóhibáinkat, — melyen kívül még a magyar szövegben is nehezen tud felfedezni annyit, hogy egyik kezén meg ne tudná olvasni, — milyen ítélet zivatar okban tört volna ki saját latin

hibáinak munkánkban való fölfedezése esetén! Pedig ezeket a hibákat, Kállay szerencsétlenségére, mégcsak mesterkedéssel sem lehet sajtóhibákká lefokozni. Olyan a természetük. Így bizony nem a legszerencsésebb auspiciumok közt született meg egy új latin szó, új gyökszármaztatással, de — régi jelentéssel Kállay doktori értekezésében, amikor a TSz I. 445. lapján a »szerencsés *auspiciumok* között« kifejezést használta. Ez a latin szó ilyen formában nem létezik, mert benne a *t* filológiai abszurdum. Az eredeti latin szóalak »*auspicium*« egyszerűen azért, mert az »*avis-spicio*« igéből leszármazott »*avispex*« szóval áll kapcsolatban. A Kállay által használt »í«-nek tehát nincs léjtogosultsága, sőt használata egészen primitív botlás.

Nehéz feltételezni, hogy ne szerzői eredetű lenne a TSz I. 431. lapján a kompromittáló szónak ilyen alakban való használata: »Czedekiás azonban már annyira *kompromittalta* magát«. A szó latin eredetje sem használ természetesen két *w*-et, mert annak semmiféle filológiai lehetősége irinccs.

Sokkal súlyosabb Kállay egyetemi tanári előadásából a »Héber Nyelvtan« 8. lapján a »*scriptio plene*« elírás magának a fejezetnek a címében. A helyes alak: »*scriptio plena*«. Kállay azt gondolja, hogy itt egy harmadik declinatiohoz tartozó melléknévvvel van dolga: *plenis*, -e, holott a melléknév valójában a második és első declinatiohoz tartozó: *plenus*, -a, -um alakú. Az a látszata, hogy nincs tisztában Kállay azzal, hogy itt adverbiális alakot használ nominativus helyett, illetve nem tudja, hogy a jelzöt a fónévvvel egyeztetni kell. Annál szembetűnőbb ez a hiba, és annál elmagyarázhatatlanabb, mert ugyanabban a címben a »*defectiva*« szó helyes alakot mutat, azonkívül pedig magában a fejezetben is többször előfordul a »*plene*« és »*defective*« adverbiális alak, egészen helyesen.

Arról pedig ne is beszéljünk, hogy nincs tisztában a magyarosított latin szavak jelentésével, illetve írásmódjával. Így a TSz I. 295. 1. »*Duhm-féle dotálásokéről* beszél, *datálások* helyett, az I. 409. pedig »*idilly* állapot«-ról számol be! Bizony ezek semmiképpen nem idilli állapotok egy doktori értekezésben 1 Le egészen humoros a 404. lap, ahol Kállay egyenesen »Ária« népfajról beszól, összetévesztve az operai ének egy faját az »árja« népfajjal! Ez fölött mulattató ária az árjákról!

7. Látjuk tehát, hogy az a Kállay, aki a komoly kritikát karrikaturává sülyesztí és gyermekes fogások idomtalan já-, tékává degradálja, mint szolgáltatja ki magát, éppen a legelemibb dolgokban saját kritikai módszerének. Még hozzá az ő hibáinál és a műveltség legelemeiben tanúsított »durva« tudatlanságánál valóban az a helyzet, hogy ezek »számára, nincs mentség«. Ha Kállay ugyanolyan lelkületű kritikusra akadt volna, mint saját maga, a habilitációs munkáiban felfedezhető sajtóhibákból és más írásaiból azonban ezenfelül

még olyan szégyenpadot ácsolhatott volna számára, hogy azon elüldögélhetett volna Kállay élete végéig. Mert ha Kállay hibáit valaki rendszerbeszedné és azok alapján, mint Kállay tette, ad absurdum vinné következtetéseit, ilyen karrikaturistikus megállapításokat is tehetne pl.: a) Kállay nincs tisztában az Öszövetség görög fordításának még a nevével sem,, mert a TSz I. 307. lapján »Septuagiuta«-nak, a 309. lapon meg, már »Septuarginta«-nak nevezi »Septuaginta« helyett; b) Nem tudja még a próféták és királyok puszta neveit sem, mert ai TSz III. 61. 1. Jeremiás neve helyett »Jerémisa«-t ír, a III. 60. pedig Joás helyett »Jojas«-t; c) Nem képes leolvasni még egy bibliai szöveg helyét sem, mert eltekintve attól, hogy teljesen hamisan citálja az I. k. 7j3 köv. 1. szerint Pálnak ezt a mondását: »ki bölcseségül lön nékünk Istenről és igazságul, szentségül és váltságul«, még arra sem képes, hogyan pontosan megmondja, hogy honnan idézte ezt. Az IE: 56 »(Róni. 1:30)«-at ír, holott ez a vers nem más, mint az Z. Korinthus 1:30; d) Nincs tisztában Kállay a földrajzi és népi lie vekkel sem, melyek egy átlagos műveltségű ember szótárában készen vannak. A TSz I. 295 1. »Anathok-t ír »Anatot« helyett, az I. 297. 1. »Egytpomban«-t ír »Egyptomban« helyett, míg az I. 421 »karemisi« ütközetet emleget »karkemisi« csata! helyett, az I. 427 pedig »noabiták«-ról ír »moabíták« helyett, stb.; e) Összeavarja az irodalmat a birodalommal, mert az I. 403. lapon Júdát »a világbirodalom perifériái«-ra helyezi, holott az asszír világbirodalom perifériáin él; f) Nem képes lemasolni még az idézett forrásmunkái szerzőinek nevét sem, mint a TSz II. 622. 1. 197. jegyzet mutatja, mert Bertholet neve helyett »Bertiholet«-et ír; g) Azt sem tudja miről beszél, mikor a TSz I. 298. lapon »midraszerű« elemeket emleget »midrásszerű« helyett, csakúgy, mikor az I. 432. lapon »exuum«-ot említi exilium helyett; h) A helyesírásban a legkiemelkedőbb hibákat követi el, mert a TSz I. 293 »ismerettséget« ír »ismeretség« helyett, az I. 402. »fejezett«-et »fejezet« helyett, s ugyanitt »álltalak«-t »általak« helyett, stb., stb.; i) Sőt még beszélni se tudhat Kállay becsületesen saját adatai szerint, mert a TSz I. 293 »hansolósága« szó azt mutatja, hogy nyelvcsuszamlása van, az I. 402 »tarraimazza« szava szerint raccsol, az IE 63 »hövetkezőkben« tanúsága szerint hebeg és az IE 59 »szereztetési koronának« kifejezése szerint pedig dadog, stb., stb.

íme ez Kállay karrikatúrává alacsonyított »kritikájának«, — amely szerinte a »tudomány objektív követelményeinek« megfelelőleg dolgozik, — végső eredményben a következetes és *act absurdum* vitt alkalmazása! Ez a kritikusom által gyakorolt módszer szigorú alkalmazásának végeredménye! Ki ne ítélné abnormisnak, ki ne ítélné száműzetésre méltónak ezt a kritikai és tudományos banalitást? Kállay ennek a módszernek

az alkalmazására és kipróbálására tartotta alkalmasnak egyi segédekkész imádságos munkájának gyümölcsét és próbált polgárjogot szerezni képtelen elgondolásainak. A verembe azonban: maga esett bele! Maga ásta meg már régen magának.

Ezekután nem mondhatunk egyebet, csak azt, hogy Kállay hamis érveivel és alaptalan vágáival szemben munkánk az általános tudományos segédeszközök ismeretében és használni tudásában épügy, mint a különös szaktudományi ismeretekben és segédeszközök használatában teljes mértékben megfelelt a szolid tudományos követelményeknek és a Kállay által felhozott súlyos hiányokat csak a hozzá nem értés és a hamis norma alapján fedezhette abban fel a kritikus.

V. A TUDOMÁNYOS MÓDSZER KRITIKAI ISMÉRVEI.

1. MÓDSZERTANI ALAPELVEK.

A tudományos munkálkodás *negyedik* alapkelléke gyanánt a helyes módszert jelöltük meg; e munkánk; 1 lapján. Azt jelenti ez, hogy minden kutatásnak öntudatos, tervszerű és okos módon kell felhasználni a tudományos eszközöket, hogy az anyag természetéhez alkalmazkodva kitűzött célját elérje. Így lesz a munka módszeres.

a) minden módszeres munkának első alapvető feltétele, hogy *legyen a kutatónak jól kiegyensúlyozott, egésszéges és józan ítéloképessége*. Aki nem tud különbséget tenni jó és rossz között, helyes és helytelen között, valóság és valótlanság között, tény és kívánság, adat és feltevés, valószínűség és lehetetlenség, elmélet és álom között, az soha módszeres munkára, nem vállalkozhat. Hiába áll előtte tisztán a cél, amit el akar érni, hiába ura az anyagnak, amivel dolgozna kellene és hiába vannak kezében a tudományos eszközök, munkája meddő és eredménytelen marad.

b) A módszerességnek másik alapvető feltétele, hogy *organikus jellegű legyen*. Ne legyenek benne “törések, ellentéteségek, hanem szervesen hozzáilleszkedve a fő célhoz, hozzáta-, padva egy zárt koncepcióhoz, természetesen es könnyedén vi-; gye előre az anyagot a tudományos eszközök segítségével a megoldás felé. Akinek a módszere nem tud organikus for-, mában érvényesülni, hanem mozaikszerűen más és más arcot vesz fel az anyag egyes részleteinél és így vagy hangulatosskodásnak, vagy forrásanyaga nyers adatainak esik áldozatul,, annak munkájából kirí az öntudatosság, tervszerűség és okosság hiánya. Igazi módszerről ebben az esetben sem lehet beszélni.

c) Akármilyen döntő fontosságú is a módszer szerepe az anyag fölött, az igazi módszeresség fontos követelménye, hogy *tekintetbe vegye azt a bizonyos természetes artikulációt, amelyet maga az anyag szolgáltat*. Nem módszeres az a munka, amikor önkény és erőszak érvényesül az anyaggal szemben, amikor a módszer öncéllá válik és az előtte való hódolás a

»tudományosság« kritériumává magasztosul. Az anyag természetének a teljes lefojtásával, sutbadobásával minden módszer, mégoha a legprecízebbnek látszik is, csak zsonglőrködés és szellemi akrobatika.

d) A tudományos módszeresség lényegét mélyen érinti *a forrásmunkák felhasználása* és *idézése*. A vérbeli tudományos munka lényegét ugyan forrásmunkái sem külön-külön, sem összevéve nem adják, mert abban sajátos célkitűzése mellett az idevonatkozó anyagnak egyéni-szerzői határozott szempontból való feldolgozása a fő, a forrásmunkák azonban fontos történeti alapvetést és az egyes kérdésekben adott kész. érveikkel fontos segítséget jelenthetnek. Ezeknek a forrásmunkáknak a felhasználása nemcsak tudományos követelmény, de e források megnevezése és pontos idézése elengedhetetlen feladat. Aki e forrásműveket elhanyagolja, az legtöbb esetben fegyverzetében hiányos és tudománytalan, aki kizárolag forrásaiból él, az önállótlan és kópiái, aki használ, de nem idéz. bizonym forrásmunkákat, az plagizál. Ezek között az osztályok között természetesen vannak kisebb-nagyobb átmenetek is.

e) A tudományos módszeresség megítélésében ezek mellett a határozott alapeltek mellett is nagy óvatosságra van szükség. A felületes kritikus ugyanis könnyen abba a hibába esik, hogy a tárgy és kérdés azonosságát egynek veszi a cél azonosságával és viszont, az álláspont azonosságát azonosítja az önállótlanssággal, illetve az önálló elgondolás hiányával és viszont, az anyag adta *természetes felosztást* hajlandó egyszerű utánzásnak, sőt *lemásolásnak* tekinteni és viszont, és végül az *eszközök* és *érvek* azonosságát egynek veszi a felhasznált tudományos anyag azonosságával és viszont. Ezek alól a kísértések alól különösen azok a kritikusok tudják nagyon nehezen kivonni magukat, akik a szerző elvi álláspontjával ellentéte» elvi álláspontot képviselnek és kritikájuk célja a kritizált munka módszerességeibe való mesterkélt fennakadásban, vagy a »tudománytalanság« bélyegének mindenáron való rásütésében merül ki

Ezeket a módszertani alapelveket a Kállay által kritizált értekezésünkben a legvilágosabban magunk előtt láttuk és a lehető legalaposabban érvényesítettük. A pozitív kritikában egészen járatlan kritikus azonban mindezek ellenére valamennyi szempontból megpróbálta munkánk értékét aláásni és benne a módszeresség legalapvetőbb követelményeit is ketségebbe vonni. Érveléseiben, illetve vágásokat alkalmazta és egészen légből kapott, sőt valóltan és egyenesen hamis kijelentésekre ragadtatta magát, hogy így az olvasóközönséget megtévessze. Munkánk további részében tehát sorra vesszük Kállay idevonatkozó vágjait, hogy azoknak névértékét a válóság, attények és az igazság fényében mindenki megállapíthatssa.

2. A KIEGYENSÚLYOZOTT ÍTÉLŐKÉPESSÉG SZEREPE.

Isten általános kegyelmének egyik legnagyobb ajándéka az, hogy ítéloképesséinket nem engedte egészen oda a bűn martalékául, hanem saját dicsősége hordozására még a természeti emberben is megmentette. Ha ez az ítéloképesség a legfőbb dolgokban nem is csalatkozhatatlan, mint a racionalisták hiszik, arra mégis alkalmas, hogy általa a világi és az emberi dolgokban különbséget tudunk tenni és kutassunk az igazság után. A tudományos módszerességnak is első alapvető feltétele, hogy bizonyos kiegyensúlyozott ítéloképesség birtokában legyünk.

Mondanom sem kell, hogy Kállay munkám kritikájában ezt is kétségbevonja részéről. Kritikátlansággal és gyerme-tegséggel gyanúsít, amikor ezeket mondja: »Nem hagyhatom említés nélkül azt sem, hogy könyve nem egy helyén csodálata raméltó *naívsággal* találkozunk, amelyek koronája az, hogy Mózesnek a pusztai vándorlás alatt 'íródeákjai és jegyzői' voltak, akikkel megírta nemcsak a Genezist, hanem az egész Pentateuchot, amelyre egyébként bőven volt ideje is, mert 'a Midiánban eltöltött negyven esztendeje alatt ipának Jeth-rónak juhai őrzésén kívül semmi más terhes munkája nem. volt (94. 1.). Én tudom — bár Sípos nem említi —, hogy ezt szó-szerint Raven idézett munkája 94. lapjáról veszi át, de még Raventől sem lett volna szabad Síposnak ennyi naivitást kri-tika nélkül elfogadni«: IÉ 60. 1.

a) Itt is határozottan leszögezzük azt, amit már többször is megtettünk, hogy Kállay könyvem meg nem nevezett helyeire határozottan és félreérthetetlenül olyan kijelentést tesz, amelynek célja az egész mű aláaknázása. Azt mondja, hogy: »könyve nem egy helyén«, de ezek közül a helyek közül csak egyetlenegyet nevez meg, a többet pedig *elhallgatja*. Kénytelenek vagyunk tehát kijelenteni, hogy ezt a nyilt inszinuációt itt is és másutt is a leghatározottabban visszautasítjuk. Egyben kérjük, hogy a »nem egy helyet« hozza a nagynyilvá-nosság elé.

b) Kállay kifogásában vonakodik megmondani azt is, hogy miért tartja elhallgatott és fel nem sorolt nézeteinket »csodálatraméltó naívságnak« s miért tekinti az Íródeákok és jegy-

zők intézményét ezek »koronájának«. A meg nem okolt kifogásra így lehetetlenné teszi a választ.

c) Teljesen valóltan Kállaynak az az állítása, mintha én egy szóval is utaltam volna arra, hogy Mózes íródeákjai és jegyzői lettek volna azok, »akikkel megírta *nemcsak a Genezist, hanem az egész Pentateuchot*, mert én a jelzett lapon a leghatározottabban és félreérthetetlenül az Egyptomban töltött negyven esztendő és a Midiánban töltött másik negyven esztendő idejére teszem a Genezis megírásának lehetőségét. Ezért írom: »Ezen nyolcvan év alatt temérdek ideje volt arra, hogy a Genezis könyvét megírja«. Hogy tehát én a Genezis megírását *a pusztai vándorlás idejére helyezném*, amikor már Mózesnek íródeákjai és jegyzői lehetettek, közönséges koholmány.

d) Hazug és megtévesztő Kállaynak az a beállítása is, hogy én íródeákok és jegyzők igénybevételéről beszélek Mózesnek Midiánban töltött negyven esztendeje alatt, mikor ő ipának juhait őrizte. Még hazugabb az a nekem tulajdonított állítás, hogy már Mózes íródeákjaival és jegyzőivel Midiánban megkezdte volna nemcsak a Genezis, »hanem az egész Pentateuch« megírását, mivel arra »egyébként bőven volt ideje«. Könyvem idézett lapján félreérthetetlenül és *kizárólag* a pusztai vándorlás negyven esztendejére helyezem nemcsák az utolsó négy könyv megírását, hanem az íródeákok és jegyzők segítségét is; »EZ alatt a negyven év alatt bizonyára találhatott; időt Mózes arra, hogy megírja az Exodust, Leviticust, NIP merit és a Deuteronomiumot. Sőt ekkor már nagy segítségére lehetettek íródeákjai és jegyzői is.«

e) A. »naivság« vádját ezek ellenére készségesen vállalom, mert az pusztán és kizárólag a Deut. 31:9—11 adataira és körülmenyeire támaszkodik, mikor íródeákokat és jegyzőket tételez fel. Ennek a helynek megértése és magyarázata szinte szüksékképpen feltételezi ezt a „lehetőséget, A Biblia adta valószínűséget pedig a leghatározottabban alátámasztja egy nagyon erős történeti valószínűség, mert hiszen az íródeákok és jegyzők intézményét Mózes kora előtt már évezredekkel ismerte Egyptom, ahol Mózes tanult és nevelkedett s ahonnan a nép hosszú tartózkodás után kiköltözött, de ugyanígy ismerték ezt az intézményt Mezopotámiában is ősidőktől fogva. Sőt, a »Sémiták Őshazája« c. mqst megjelent tanulmányom 41. lapján már a Kr. e. 3. évezredben az íródeákok; két rendjére: a sibru és dupsarru-ra való utalás található. minden való»Atnűsége megvan tehát annak, hogy az Egyptomból jövő zsidók között is akadtak ilyen foglalkozásúak és semmi valószínűsége sincs ma már annak az ósdi felfogásnak, hogy az Oskelet általánosan ismert kultúrintézményeiből csak éppen; a héberek lettek volna kirekesztve — a modern kritika némely hipothézisének kedvéért.

f) A naivság vádjában és a »kritikátlanság« bűnében es gyarłóságában különben szívesen osztozunk nemcsak Kavennel, — akit *Kállay egészen megtévesztő módon úgy tüntet fel, mintha tőle származna az íródeákság különc elmélete,* — hanem az olyan kiváló tudósokkal, mint *Czéglédy Sándor*: Az Ó-Szövetségi Szent Irodalom, Tahítófalu, 1926, 26. 1., aki itt a Deut. 31:9—11-re utalva így szól: »A könyv egyes részeiről tehát egészen világos, hogy azokat Mózes vagy sajátkezűleg írta, vagy írnokaival íratta.«; vagy *Dr. Iványi János* egyetemi tanárral, aki »Pentateuchus« címszó alatt a Katholikus Lexikon, 1932, III./II. 523. 1. ezt írja: »Intézkedéseit aztán vagy maga írta le, avagy íródeákjai által jegyeztette fel. Akárhányszor talán többen is készítettek feljegyzéseket ugyanarról a dologról.«; a külföldi írók közül pedig, a régebbieket nem is számítva, mint *Maas A.*: Pentateuch, CE, XL 660. 1. 1913, aki a különböző stílust is a »secretaries« számlájára írja; vagy *Nerville Edouard* a Congress of the Historical School Parisban, 1923 novemberében tartott felolvasásában, mely a PTR 1924 évf.-ban jelent meg: »The Historical Method in the Study of the Old Testament« címen, és legutoljára említve, *Aalders G. Ch.*: Het Boek Genesis I. 40, Kok J.H., Kampen 1933. Ezek és még mások is, akik ezt az álláspontot már régóta képviselik s *akiket csak ismétel Raven* s követek én is, *ezek valamennyien »naivak«,* mégpedig »csodálatraméltó« módon »naivak« Kállay szerint?! Ezek a kutatók bizonyára szívesen vállalják ezt a titulust, amennyiben az írás iga,z értelmét ezzel a »naivsággal« jobban megvilágosíthatják! Félünk azonban, hogy Kállay ezeknek a tudósoknak »csodálatraméltó naivságáról« nem tudott, mikor fenti ítéletét rám harsogta, mert akkor talán mégse írta volna le ezt olyan »csodálatraméltó« könnyelműséggel. »Ennyi naivitást« mégse tudunk róla feltételezni! Mert talán csak arra már nem vállalkozik Kállay, hogy részletesebben is megokolja és adatokkal is bebizonyítsa, hogy ezek a kritikusok és világhírű tudósok valamennyien »naivok< és »kritikátlanok«? Mert Kállay kijelentéséből ennek a bizonyításnak az erkölcsi követelménye a legtermészetesenbben folyik. Ennek, ha becsületesen akar eljárni, bővebb magyarázatban kell eleget tennie. Ezt elvárja tőle nemcsak az olvasótábor, hanem joggal elvárhatják azok az élő személyek is, akiket fentebb, mint ugyanennek az álláspontnak a képviselőit bemutattunk s akiket tisztelünk és becsülünk és semmi-képen nem tartunk »csodálatraméltó naiv«-oknak! Hisszük, Kállay ennek eleget is tesz. Addig azonban feltesszük a kérdést mindenki előtt s döntsön ki-ki magának, hogy Kállay, vádjában minek is találjuk meg a bizonyítékaiból: a »csodálatraméltó naivságnak«, vagy a vaskos tudatlanságnak? Vagy mind a kettőnek — Kállay részéről!

g) Nem hallgathatjuk el Kállaynak még azt az intrikus

megjegyzését sem, melynek burkolt gyanúsítása álnoksággal való teljes lelki átitatódottságot árul el. Figyeljük meg jól, - mint idézi, egészen hamis formában, de *idézőjelek közt*; könyvem 94. lapjáról ezt a mondatot: »a Midiánban eltöltött negyven esztendeje alatt ipának Jethrónak juhai őrzésén kívül...« stb., ehelyett a szövegben *valósággal* található pontos szöveg helyett: »Midiánban eltöltött másik negyven esztendeje alatt ipának, Jethrónak...« stb. Ebben az idézetben közönséges oda-hamisítás a kis »a« betű a »Midiánban« mondatot kezdő szó elé, viszont az »eltöltött« szó után egyszerű elsikkasztás a »másik« szó, amely helyett sem egy jelet, sem egy vagy több pontot,, sem semmi mást nem tesz oda Kállay. Ép így marad ki az »ipának« szó utánról a vonás. Kérdezheti bárki, hogy miért volt mindenre szüksége Kállaynak? Miért citálta idézőjelek közt hamisan: hol megtoldva, hol megcsonkolva a szöveget? A feleletet megtalálja Kállay következő mondatában, amely ilyen körmönfont módon kezdődik: »Én tudom — bár Sípos nem említi —, hogy ezt szószerint Raven idézett munkája 94. lapjáról veszi át«. Kállay tehát »tudja«, hogy »ezt«, t. i. *amit Kállay/ idéz*, tehát a meghamisított: kitoldott és megcsonkolt mondatot, »szószerint Raven idézett munkája 94. lapjáról veszi át«, — de kicsoda?! Nem én, ahogy Kállay bizonyítani akarja,. hanem ő, aki képes ilyen eszközökhöz folyamodni, hogy valahogy rámbizonyítsa, hogy tényleg »szószerintU idézem Kavent, illetve Raven egyik mondatának *második felét*. Micsoda lelkület kell ehhez?! Hol van itt az általa folyton hangoztatott »objektív követelmény« és a »szabatos és tudományosan bevett idézási mód«?! Vagy ez szerinte ezzel az eljárással egyenlő? Akkor ilyet ne követeljen sem tőlem, sem mástól; mert ilyen »szabatosságra« mi sem hajlandók, sem képesek nem vagyunk! Mert nézzünk csak még mélyebben bele Kállay pszichológiájába! Azt lelkeli, hogy »Sípos nem említi«, hogy a kérdéses rész »szószerint« Raventől való, amit persze a tények birtokában ma sem mondhat sem Kállay, sem senki más, de már Kállay azt nem állítja ravaszul kieszelt mondatában, hogy ezt a részt *egyáltalán* nem idézem. Mert ha az olvasó figyelmét a legtermészetesebben el is kerüli, de azért ott van Raven neve után az »idézett munkája« kifejezés, ami arra utal, hogy én Bavent mégis idéztem, amint a 93. lap 32. jegyzete igazolja:; »L. i. v. Raven: OTI, 93 sqq.« Kállay tehát, mivel azt nem bizonyíthatta rám, hogy Raventől idézés nélkül vettem át e rész anyagát, mesterkedésével azt akarta rám sütni, hogy *idézem* mégsem elfogadható, mert »Mr Sípos nem említi«, ő tudja, hogy ez »szószerinti van Raventől kimásolva. Ez a csúfos machináció igazán magában hordja ítéletét!

Ilyen eszközökkel sohasem lehet senkiről sem bebizonyítani a kiegensúlyozott ítéloképesség hiányát, legfeljebb csak el lehet azt árulni!

3. A MÓDSZERESSÉG ORGANIKUS JELLEGE.

A zárt és önálló koncepció magátólérte elően meg kell, hogy találja a maga tudományos módszerét, mert csak így tudja kifejteni és kidolgozni önmagát. A koncepciót nem pótolhatja a módszer, de a módszert sem a koncepció. A kettő-kölcsonös viszonyban van egymással és feltételezi egymást, mint tartalom és forma.

Mondanom sem kell, hogy Kállay egyik tényezőt sem találja meg értekezésben. Kifogásolja, hogy módszerem nem érvényesül organikus formában, hanem egész munkám áldozatul esik a forrásanyag nyers adatainak. Ezt ő így fejti ki: »Látszik, hogy Sípos nem hozta nyugodtan összhangba forrásait, hanem innen is, onnan is kiragadott valamit és közben elfelejtette, hogy előzőleg már mást állított. Így azután nem ritkák könyvében a súlyos *ellenmondások*. Így pl. egyszer mint szupranaturális könyvről beszél a Bibliáról (4. I), két lappal odább pedig azt követeli, hogy 'tisztán irodalmi megfontolásokon' (6. 1.) alapuljon valamely bibliai könyv szerezettsékoronának(!) a meghatározása. Itt tehát Sípos nem akar mást, mint az általa oly nagyon kárhoztatott 'modern' kritikusok. Vagy: Kylera hivatkozva a 194. lapon azt mondja, hogy azért van zűrzavar a Pentateuchban, mert annak 'legnagyobb része a pusztában való vándorlás terméke'. Máskor meg azt mondja, hogy a Pentateuch a 'maga egészében egy organikus, összefüggő egész, nagyszerűen kidolgozott terv szerint, határozott rendbe szedve és a terv véges végig maradék nélkül kereszttülvíve', amelyben 'nincsenek megszakítások, hirtelen átmenetek, ellentétek, vagy az összefüggésből kirívó részek': IE .59. 1.

A szinte betegességgel hajszolt analizáló pedantéria egyik műremekének szánta Kállay ezeket a könyvemből gondosan kipreparált, a megfelelő szövegösszefüggésből kiszaggatott és egymással szembeállított idézeteket. A »nem ritka« és kihangsúlyozó ttan »súlyos ellenmondások« a modern kritika jellegzetes módszerei szerint megfabrikált példáinak egyetlen súlyos születési hibája van csak! s ez az, hogy könyvben ezeknek semmiféle tényleges és valóságos alapja nincs. *Teljesen azonos Kállaynak itt követett eljárása azzal a modern kritikai*

módszerrel, ahogy a Bibliából a források véghetetlen számát, faját, változatát, jellegzetességeit és ellentmondásait kidesztillálják, megkülönböztetik, feldolgozzák és világá kürtőlik. A baj és hiba minden csakis ott van, hogy a Biblia egésze és maga a szöveg semmi alapot nem nyújt ezeknek a szellemi és kritikai túzijátékoknak, úgy hogy mire észrevesszük, a szíporkázás régen elmúlt, de a Biblia organizmusa rendületlenül megmaradt. Így van ez könyvem »súlyos« önellentmondásaival is! Mert nézzünk csak szembe ezekkel a kifogásokkal.

a) Kállay azt állítja, hogy »Sípos nem hozta nyugodtan összhangba forrásait«, de elfelejtette megmondani, hogy Kylen kívül'milyen forrásokról van itt szó? Melyik író melyik imlvének milyen adatai állnak itt »súlyos ellenmondásban« egymással? Adós maradt annak: a pontos vagy akár célzatos megnevezésével is, hogy honnan vette a tudományos és erkölcsi alapot ilyen súlyos kijelentések megtételéhez, hogy »innen is, onnan is kiragadott valamit! Hol van ez az »innen is,) onnan is«? Ez a, »tudomány objektív követelményeinek megfelelő« bizonyítási mód? Éz annak az üres önérzeteskedésnek a tényekben való megpecsételése, mellyel a RÉ 412. lapján váliveregetve lekezel: »Megnyugtathatom Sípost, hogy nem tartozom azok közé, akik, — ahogy írja — az általában szokásos kritikai gyakorlat szerint állításaikat nem, tudják, vagy nem akarják bizonyítani.« Kállay, mint eddig is láttuk, nemhogy a RÉ vádjait nem tudta, ha akarta is bizonyítani, — mert bizonyítása adatok nélküli pusztta vágaskodásban merült, ki, — hanem a bizonyítatlan és felelőtlen vágak és meggyánúsítások számát doppingolta csupán. Itt is a sivár és súlyos inszuinációtól egy lépést sem tesz a bizonyítás felé és így minden erkölcsi alapot nélkülöző kijelentései ellen csak a leghatározottabb tiltakozással védekezhetünk. Egyúttal pedig felhívjuk, hogy állításait haladéktalanul kétségen felül álló tényekkel támassza alá, mert kritikája így csupán egyszerű rágalom.

b) A »súlyos« ellenmondások közül felhozott első példájában Kállay azt állítja, hogy művem 4. lapján: »mint szupranaturális könyvről beszél a Bibliáról. Kállaynak ez az állítása súlyos valótlanúság és közönséges megtévesztés. A Bibliáról mint »szupranaturális könyvről« soha életben nem beszéltem, legkevésbé a művem 4. lapján. Kállayt újra bizonyításra szólítom, fel. Kállaynak a »szupranaturális könyv« egyszerűen fixa ideája, melyet mindenképen rám és a pozitív kritikára akar bizonyítani. Hogy a Biblia »szupranaturális«, tehát természetfeletti eredetű »könyv« lenne, tehát mintha azt az égből dobta volna le valaki és nekiink mirítfétist kellene imádni, egyetlenegy pozitív kritikus sem állította, de legkevésbé én! Ellenben munkám 4. lapján beszélek arról, hogy a Bibliában »foglalt történet és vallás szuprana-

turális eredetű és jellegű». A »történet és vallás« azonban nem »könyv«! Kállay pedig egész hamisan azonosítja velem a kettőt, hogy így egyszerűen előkészítse a talajt az előre be-mondott »súlyos ellenmondás« megheremtésére. Így akar bosszút állni a modern kritika egyik legföbb alapelvének kihangsúlyozásáért, hogy t. i. »a Biblia semmiképen sem lehet szupranaturális eredetű«.

c) Még körmönfontabb módon szerkeszti meg Kállay ennek a nevem alá hamisított, de általa kitalált tételek az ellentételöt, mellyel a »súlyos ellenmondást« igazolni akarja. Halatlan merésszéggel azt állítja rólam, hogy »két lappal odább pedig azt követeli, hogy 'tisztán irodalmi megfontolásokon' (6. 1.) alapuljon valamely bibliai könyv szereztetési korának a meghatározása«. *Ez az állítás is vakmerő valótlanúság*. A 6. lapon egyszerűen arról van szó, hogy a modern kritika betört a bibliai irodalmi kritika területére is, és, »hogy a hegeli és darwini evolúciós elvek uralkodását korlátlaná tegyék a bibliai tudományok területén, alkalmazni kezdték azokat nemcsak Izsráél vallása eredetére és fejlődésére, hanem az irodalmi kritikában is«. Ez a leplelezés nagyon szívén kellett, hogy találja Kállayt, mert ami ezután következik, azt már⁴ nem tudta nyugodtan elolvasni. Az érvelést ugyanis így folytatjuk: »Az egyes iratok kora, szerzősége, eredete, szerkezete, megbízhatósága tisztán a tudomány hatáskörébe tartozik s azokat bizonyítékok alapján határozzuk meg. A kritikát itt semmi külső szempont nem szabad, hogy befolyásolja.« Nyilván ez a követelmény az, amit elvi szempontból ezen sa lapon thatikus formában határozottan kijelentettünk. Nézzük megf azonban, honnan veszi Kállay a fent idézett és nekünk tulajdonított kijelentést. Egyszerűen a közvetlenül következő antithetikus mondatból: »Mégis a modern negatív kritikában azt látjuk, hogy a szereztetési kor meghatározása nagyon sokszor nem tisztán irodalmi megfontolásokon alapszik, hanem kritikai előfeltevésekben, az a priori fejlődési tervhez alkalmazva, azzal. egyeztetve.« Íme ebben a mondatban van elrejtve az összefüggésből kissabdalt kriminális »ellenmondás«, az önkényesen kikapott és idézőjelek közé tett kifejezés: »tisztán irodalmi megfontolásokon«. *Az előtte levő »nem« szócskát elsi a tiszteztve, az utána következő vádat: »hanem kritikai előfeltevésekben« leoperálva így válik Kállay kezében cáfolom általam felállított »követelménnyé és »súlyos ellenmondássá«!* Joggal kérdezheti bárki, hogy hát ez az a bizonyos »szabatos és tudományosan bevett idézási mód«, amit Kállay emleget? A cáfolatból követelést csinálni?! Megengedhető az, hogy amikor azt bizonyítom, hogy a modern kritikai tudomány igenis kritikai előfeltevésekben és »nem tisztán irodalmi megfontolásokon«, tehát nem bizonyítékokon alapszik, amikor egy könyv szereztetési korát meghatározza, akkor Kállay kiszakított ki-

fejezésekkel azt akarja ránk sütni, hogy ellentétbe kerültünk önmagunkkal, szupranaturalista bibliai alapfölfogásunkkal és sutbadobva a Biblia természetfölötti kijelentés-jellegét, »tisztán irodalmi megfontolásokon« vagyunk hajlandók csak tudományt felépíteni és »így Sípos sem akar mást, mint az általa oly nagyon kárhoztatott 'modern' kritikusok«?! Nem félreérthetetlen és nyilt ebben a kijelentésben a meg-tévesztés?! Akkor, amikor éppen azt bizonyítom, hogy a modern kritika munkája »nem tisztán irodalmi megfontolásokon alapszik«, akkor Kállay azt a kierőszakolt követelésemet hogy »tisztán irodalmi megfontolásokon' (6. 1.) alapuljon valamely könyv szerezetési korának a meghatározása« képes *azonosítani* az »általa (tehát általam) oly. nagyon kárhoztatott 'modern' kritikusok« éppen *cáfolt* álláspontjával, *mintha én is ugyanazt állítanám y amit éppen cáfolok*?! Ez már több mint vakmerőség és több, mint erőszakosság! Ezt csak »a mindenre elszánt« modern kritikus teheti meg! De ezért Isten és emberek előtt felelnie is kell! Ha erre a felelösségre nem hajlandó önként, akkor vonja le haladéktalanul eljárásának minden következményét.

d) A ránk erőszakolt »súlyos ellenmondás« így válik ha-zug ráfogássá, alaptalan érvkovácsolássá. Értekezésemben semmi alapját nem lehet megtalálni annak, hogy valahol is feladtam volna a Szentírás szupranaturális jellegét, vagy a tudományt száműztem volna a bibliai kutatások területéről. Az írás isteni és emberi oldala közül minden a kettőt a maga értékő szerint megbecsültem és így ellenmondásokról munkámban itti szó sem lehet. *A szupranaturális eredet és jelleg nem záraj ki az irodalmi kritika segédtudományát*, sőt, mint munkám 55. és 174. lapjának idevonatkozó adatai bizonyítják, annak az öt megillető fontos szerepet meg is adtam. Az előbbi helyen utalok bizonyos irodalomkritikai lehetőségekre, tehát így azok jogosultságát elismerem, mikor ezt mondом: »Ha ugyanis a» Pentateuchos összetett jellegét *tisztán irodalmi érvek alapján* be is lehetne bizonyítani, még mindig nyitva maradhat számunkra az út ahoz a föltevéshez és valósínűséghez, hogy azokat a történelmi okmányokat, amelyekből a Pentateuchos készült a Mózes irányítása, utasítása és helybenhagyása alapján készítették elő és használták fel.« A 174. lapon pedig egyenesen azt a feltevést kockázatom meg: »A Deuteronomiumban ugyanis *bizonyos irodalmi sajáságok* arra engednek következtetni, hogy a könyv nagy részét kétszer mondotta el Mózes.« A Kállay által koholt »súlyos ellenmondás« tehát nem egyéb, mint egyéni fikció.

e) A második rám fogott »ellenmondásban« azt akarja bizonyí-tani Kállay, hogy a 62. lap korábbi állításaival szembenkerültem a 194. lapon, amikor Kyle nézetét, amely szerint bizonyos zűrzavar van a Pentateuchban, egyszerűen elfogadom. Kállay-

nak erre az újabb kimesterkélt és erőszakolt vádjára is csak azt mondhatom, hogy *éppen olyan hamis, éppen olyan valótlanság*, sőt talán még *vakmerőbb, mint az első*. Kállay ugyanis, itt még elköpesztőbb vakmerőséggel, mint az előbbi esetben, *kitépett a 62. lapról egy olyan állítást, amely mellől elhagyta éppen azil a módosító és befejező részt, amely az egész mondat tulaj dónk épejii lényegét alkotja*. Mert igaz ugyan, hogy azt írjuk, hogy a Pentateuchos »*maga egészében* egy organikus, összefüggő egész, nagyszerűen kidolgozott terv szerint, határozott rendbe szedve, a terv végesvégig maradék nélkül keresztlívé«. Az is igaz, hogy ezt a következő mondatban így folytatjuk: »Az egész munkán végigvezet egy összefüggő, egymásbakapcsolódó *elbeszélés*, (ezt persze eddig kihagyta Kállay, mert ő nem a Pentateuchoson végighúzódó »elbeszélésre«), hanem magára *az egész Pentateuchosra* akarta ráhúzni a »következő jellemzést, mint t. L), melyben nincsenek megszakítások, hirtelen átmenetek, ellentétes vagy az összefüggésből kirívó részek«, de az is igaz, hogy Kállay éppen a legfontosabb és minősítő mondatot egyszerűen elfüleli és nem idézi, holott *éppen ez akarja jellemzni a »megszakításokat«, a »hirtelen átmeneteket, az »ellentétes vagy az összefüggésből kirívó részeket«*, hogy t. i. *olyanokat* nem találunk benne, »*mint amiket joggal elvárhatnánk olyan esetben*«, amikor olyan munkákat dolgoznak egybe, amelyeket különböző időkben, különböző írók önálló elgondolással, tehát a többi író munkájára való tekintet nélkül írtak.« Nyilvánvaló tehát ebből, hogy *milyen értelemben* mondta mi a Pentateuchosról, hogy az a »*maga egészében* egy organikus, összefüggő egész, nagyszerűen kidolgozott terv szerint, határozott rendbe szedve, a terv végesvégig maradék nélkül keresztlívé«?! Olyan értelemben t. i., ahogy azt a modern kritika értelmezi! Az tehát, amikor Kállay Síposra azt mondja, hogy: »Kylera hivatkozva a 194. lapon azt mondja, hogy azért van zűrzavar a Pentateuchban, mert annak »legnagyobb része a pusztában való vándorlás terméke«, nemcsak hogy a legkisebb mértékben nem mondunk magunknak ellent, hanem a 62. lap kijelentéseinek helyes és teljes értelmezése szerint *azzal a legtökéletesebb harmóniában maradtunk*. Még jobban kitűnik ez, ha a 62. lap további kijelentéseit is tekintetbevesszük, amely a Mózestől való származás egységes gondolatát még alaposabban megvilágítja: »Annak ellenére, hogy a Biblia egy keleti népnek írói alkotása, a keleti népek írásában pedig az egymásután következő részek külső forma tekintetében általában sokkal lazábban kapcsolódnak össze, mint a modern nyugati irodalomban, a Pentateuchos ellen mégsem lehet felhözni azt a vádat, hogy az mindenkor nem összefüggő, vagy hogy a kitűzött céltól bárhol is eltér. *Az elbeszélésekben előforduló s általánosan elismert törések, hiányok vagy megszakítások*, mint

például az Egyiptomban való tartózkodás minden részlete elmulasztása, Mózes egyéni életének vázlatos előadása, vagy a negyven esztendei pusztai vándorlás hézagos feljegyzése, *egyáltalán nem tekinthetők az elbeszélés egysége elleni bizonyítékoknak*, hanem inkább az egység melletti legerősebb érveknek. Éppen ez mutatja ugyanis, hogy az író mennyire ragaszkodott kitűzött céljához és rábízott feladatához, mikor minden, ami csak nem tartozott ahhoz, kirekesztett és elmelőzött.«

Íme tehát a Kállay által felfedezett »súlyos ellenmondások« igazi és valódi arca! Kállay nem fedezte fel a szerinte bizonyára még sokkal súlyosabb ellenmondásokat magán a 62. lapon, mert hiszen ez nem is lett volna tanácsos. A kiegyensúlyozást ugyanazon a lapon ugyanis mégse lehetett volna elkerülni! Ezért keresett egy más helyet, hogy így a harmonikus kijelentésekben valahogyan mégis, — ha megcsontkolt és hamisan beállított mondattörédek segítségével is, — a »súlyos ellenmondás« a világra vergődjék. Kállay nyilván arra számított, hogy az ilyen machinációknak az olvasók úgysem néznek utána, a lekritizált és anyagi gondokkal küzdő segédlelkész pedig mégsem lesz képes mindezeket a hamis adatokat egytől-egyig megcáfolni. Isten azonban úgy akarta, hogy ennek a bűnös módszernek egyszersmindenkorra vége legyen és a »tudomány, objektív követelményeinek megfelelő« módszerről lehulljon a lepel.

Nyugodt szívvvel mondhatjuk tehát, hogy a munkánkba beleerőszakolt »súlyos ellenmondások« a saját lelkiismeretével elégé számot nem vető kritikus mesterkedéseinek nevünk alá írt megdöbbentő kitalálásai. A módszeresség organikus jellegét ilyen adatok alapján kétségevonni és elvitatni nem lehet. Ez a kritika az, amely maga sem veszi tekintetbe azt a bizonyos természetes artikulációt, amelyet maga az anyag szolgáltat, hanem önkény és erőszak érvényesül az anyaggal szemben és a »módszer« öncéllá válik. Ez azonban a »tudományosság« kritériumát a legteljesebb mértékben nélkülözi. Így sül el visszafelé a vád, mikor a modern kritikus azt akarja bebizonyítani, hogy ellenfele »innen is, onnan is «kiragadott valamit»!

4. A FORRÁSMUNKÁK HASZNÁLATÁNAK KÖVETELMÉNYE.

Akármilyen önálló célkitűzéssel, elterveléssel és meglátásokkal fog valaki tudományos kutató munkához, az anyag ismeretének tudományos és kritikai követelménye *nemcsak* *pgává,* *hanem elengedhetetlen kötelességévé* teszi, hogy bizonyos történeti alapvetéssel fogjon munkához. Valamely kérdés tudományos megoldásánál sohasem lehet figyelmen kívül hagyni az eddig elért idevonatkozó eredményeket. A multat, a történelmet itt sem szabad elszikkasztani, ha igazán módszeres munkát kívánunk végezni. Nem mondhatunk le azokról a szellemi kincsekről, eredményekről, amelyeket elődeink nagy fáradsággal összegyűjtötték és megszereztek. Nem mondhatunk le erről a bibliai tudományoknál sem, éppen úgy, mint ahogy figyelembe kell venni ezt a természettudományokban, csakúgy, mint a történettudományokban, a szellemtudományokban épügy, mint az orvostudományban, stb.

Önként következik ebből, hogy a tudományos módszer kedvéért a mózesi szerzőség pozitív bizonyítékainak kutatásánál is át kellett bűvárolnunk az egész idevonatkozó tudományos irodalmat, meg kellett ismernünk a forrásmunkákat, hogy munkánk nehogy alapnélküli, hiányos, vagy egyenesen tudománytalan legyen. Ennek a kötelességünknek oly alaposan eleget tettünk, hogy úgy látszik, ezt már kritikusunk is megsokallta. Feltűnt néki ez a ritka jelenség, ez a fundamentumokat feltáró részletesség, melyre nagyon kis megszorítással azt is lehetne mondani, hogy: teljesség. Nem gondolt arra, hogy lehet ember a világban, akit a mózesi szerzőség nemcsak mint szakkérdes, hanem mint belső lelki probléma is foglalkoztathat és a bizonyítékok megkeresésében minden fáradságra és a legkeményebb munkára is képes. Egész munkám tudományos apparátusa a legkézenfekvőbb bizonyssága pedig annak, hogy a kérdéssel így és nem másként foglalkoztam.

Kutatásaim és előtanulmányaim méreteit azok a tudományos jegyzetek tükrözik vissza, amelyeket minden kérdéstárgyalás?- előtt talál az olvasó. Ezekkel a jegyzetekkel szemben mindenki csak kétféle álláspontot foglalhat el. Vagy értékük szerint méltányolja azokat és szükségszerűség megálla-

pítja azok szokatlan alaposságát, vagy megpróbálja azokat aláaknázni és valamely hamis ráfogással, vagy hazugságból tálalkozó meggyanúsítással leértékeli. Kállay nem kisebb és nem kockázatosabb feladatra vállalkozott, mint az utóbbi lehetőség. Becsületes és hosszú évek munkájának gyümölcsét ilyenkor ássa alá, mikor könyvemben »néhány jellemző vonásra« akar rámutatni: »hatalmas jegyzetekben hosszú külföldi irodalmi *listákat* sorol fel, amelyek azonban csak a nemszakembereknek imponálnak, mert más tudja, hogy ezek bármilyen kézikönyvből, vagy lexikonból minden nehézség nélkül kiírhatók.« Nagyobb hatás kedvéért pedig hozzáteszi: »De pl. a magyar Mahler Ede: Ókori Egyptom Budapest, 1909. c. nagyon jó könyvről egy szót sem szól sehol: IÉ 60. 1. Feleljünk e vádakra!

a) *Káliay súlyos és szándékosan megtévesztő meggyanúsítását*, mellyel azt akarja rólam bizonyítani, mintha bibliográfiái jegyzeteim egyszerű »külföldi irodalmi *listák*« lennének, melyek nem bizonyos alapos előtanulmányok, hanem »bármilyen kézikönyvből, vagy lexikonból« való »kiírások« eredményei volnának, mint teljesen alaptalan, valóltan feltevést, sőt egyenesen hazug ráfogást, a leghatározottabban visszautasítom és azok bizonyítását tőle kérem és követelem. Bizonyításában nevezze meg és sorolja fel azokat a »bármilyen« kézikönyveket és lexikonenek, melyekben ezek a »listák« 'bennevannak' s ahonnan azokat »kiír«-tam. Név, cím, év és lapszám szerint! Ha pedig ezt nem tudja megtenni, amihez kétség nem férhet, és azt mondáná, hogy elírta magát, amikor »bármilyen« kézikönyvet, vagy lexikont említtett, bátor vagyok kérni Káliay további feleletét és felszólítani, hogy nevezzen meg *csak* egy ilyen könyvet vagy lexikont, amiben ezeket a »listákat« megtalálja s ahonnan én azt, állítása szerint, »kiírhat«-tam. Ha fáradozása itt is meddő marad, ami szintén biztos, akkor megelégszem azoknak a könyveknek vagy lexikonoknak a felsorolásával, amelyekből én ezeket a »listákat« esetleg összedolgozással »kiírhat-tam«. *Jelölje meg Kállay pontosan, hogy honnan mit vettettem és hány ilyen »bármilyen« kézikönyv vagy lexikon az, amelyekből »listáim« maradék nélkül összeadónak?* Amíg ezt meg nem teszi, már pedig erre egyenesen képtelen, **addig állítását kénytelen vagyok alaptalan rágalomnak minősíteni.**

b) Ugyanakkor pedig, amikor Kállayt munkám tudományos értékét mindenkorban kisebbíteni, sőt aláásni törekvő kijelentéseinek adatokkal való igazolására szólítom fel, **magam hiteles és minden kétségen felül álló okmányok segítségével** kész vagyok bizonyítani, hogy amikor »hatalmas jegyzetekben hosszú külföldi irodalmi *listákat*« sorolok fel, amögött mindenkor **valóságos tudományos névérték van**. Kezeim közötti van hivatalos és egykorú dátummal ellátva a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda által kiszedett 37 hosszú hasábból álló ta-

nulmány részlet, mely azt bizonyítja, hogy 1935 december 9—14 között ezekben a »hatalmas jegyzetekben« található »hosszú külföldi irodalmi *listák*«, minden egyes írójának minden fontosabb munkáját külön-külön is ismertetve, feldolgozva, mérlegre vetve kinyomtatott formában részletesen tárgyaltam. Ez a 37 hosszú hasáb, mely bizonyos közbevetődő, de rajtam kívül álló okok miatt nem kerülhetett be magántanári értekezésembe, éppen ezeknek a »listák«-nak az anyagát mutatja be a kritika történetének keretében. Részletes bírálatban részesítem itt nemcsak a negatív kritika Graf—Kuenen—Wellhausen elméletét s az azt követő újabb iskolákat, mint a Gunkel-féle irodalomtörténeti kritikát, Eerdmans új kritikai rendszerét, stb., hanem alighanem világviszonylatban is elsőnek írom meg és tárgyalom a pozitív kritikai irány történetét, elveit és képviselőit a legrégibb időktől napjainkig. Ez a nyomtatott, de eddig még nyomtatásban a nyilvánosság elé nem került okmány, — amelyet kész vagyok bármelyik pillanatban bárkinek megmutatni, mindenknél ékesebben cáfolja Kállay meggyanúsításának alaptalanságát és bizonyítja, hogy ezek mögött a száraz »listák«-nak ledegradált nevek és címek mögött abszolút névérték van. Ez az érték önálló bűvárkodás gyümölcse és nem pusztta »kiírás«, mint a hamis vágállítja.

c) A minden áron való gáncsoskodás és rosszindulatú akadékoskodás terméke az »irodalmi listák« elő tett »külföldi« jelző is. *Mintha hűn volna most egyszerre nemcsak az alapos irodalmi tájékozottság, hanem az is, hogy még a külföldi irodalmat is teljes mértékben ismerem!* Micsoda csereberélése ez az érveknek! Egyszer az a baj, hogy nem állok a tudomány mai színvonalán, máskor az a baj, hogy nagyon is ott vagyok! Egyik helyen az a baj, hogy »tele van könyve általánosan tudott dolgok ismétlésével (1—79, 133—134, 1.40—145, 183—187, 207—211. lap), amelyek minden jobb kézikönyvben, szótárban vagy lexikonban megtalálhatók«: IÉ 60. 1., másik helyen meg az a bűn, hogy »egy szót sem szól sehol« a szerző egy olyan könyvről, amelynek kitűzött tudományos kérdésünk megoldásához semmi közvetlen köze nincs. Egyszer a »40—50 év előtti« elméletek »elfogadása« a megbocsáthatatlan vétek, máskor, meg az, hogy egy egészen más kérdéssel foglalkozó, 26 évvel ezelőtt megjelent könyvet kihagytam az »irodalmi listák«-ból! Mert igaz, hogy »pl. a magyar Mahler Ede: Ókori Egyptom Budapest, 1909 c. nagyon jó könyvérői, — melynek címét mellesleg megjegyezve Kállay még pontosan lemásolni sem képes, — egy szót sem szólok sehol, de ez egészen természetes is. Hivatalos okmánnyal tudom igazolni, hogy az egyik könyvtárból munkám írása idején ezt a könyvet kikölcsönöztem, alaposan átnéztem és így figyelmet nem kerülte ki. Ugyanakkor azonban azt is állíthatom, hogy ebben a 435 oldalt kitevő, valóban »nagyon jó« könyvben semmi olyan adatot nem ta-

láltam, ami a »listák«-ba való felvételét indokolttá tette volna. Iszráel történetére vonatkozólag egészen mellékes és kisebb-megjegyzések vannak a 3. lapon 14 sor, 33. 1. 4 sor, 10/1. 1. 2 és fél sor, 178—9. 1. 28 sor, 181. 1. 4 sor, 182. 1. 4 sor, 209. 1. 2 sor, 359—360.: 1. 13 sor. Egyedüli lényegesebb rész a 402—405. 1. 77 sora az exodus dátumára vonatkozólag, mellyel könyvem külön nem foglalkozik, ahol pedig a 102.1. 51. jegyzetében »Pithom« nevének tárgyalásánál a kérdést futólag érinti, sem. alkalom, sem hely, sem ok nem volt Mahler nézetének említésére, vagy cífolására, Kállaynak ez a kifogása mégcsak nem is kákán csomókeresés, hanem *tudománytalan követelmény*, amelyből az tűnik ki, hogy Kállay sem művem főcélját) és az érintett kérdéseket, sem Mahler művét igazán nem ismeri.,

Minden esetre munkája kihagyásával sokkal kisebb sérelem], esett Mahleren részemről, mint azáltal és ahogy Kállay a TSz I. 432. és 444. lapokon a 96. és 104. jegyzetben Mahlert idézte. Egyik idézete ez: »Dr. Mahler Ede: Babylonia éa Assyria Bp. 1906. — 'Hammurabi törvényei 129—130 §§.' 147—148 1. és V. Mózes, XXII. 22—26. v.« Ez az idézet ai következő botlásokban leledzik: a) A Mahler neve elé tetti »Dr.« pontatlan idézése a könyv címének, mert a címlapon' csupán »Mahler Ede« található. A szerző akarata ellenére pedig nem lehet valakit sem önkényességből, sem tömjéné-zésből olyan titulussal ellátni, amire az a könyve címében nem reflektál. A tudományos követelmény különben sem tol-dozást, sem csonkítást nem enged citátmunkánál, b) Félrevezető a »Hammurabi törvényei 129—130 §§. 147—148. 1.« résznek kötőjellel való elválasztása a címtől, mert ez úgy tűnik fel, mintha itt Mahlernek egy másik munkájáról lenne szó, holott ez csak munkájában egy alcím, c) Félrevezető azonban ez az alcím azért is, mert az Idézett két paragrafust tulajdonképen nem itt találjuk meg először Mahler művében hanem a 114. lapon. Itt pedig úgy tűnik fel, mintha itt kö-zölné elsősorban, d) A jelzett két paragrafust itt is közli, de nem a 147—148., hanem csak és kizárolag a 147. lapon, e) Az »és V. Mózes XXII. 22—26. v.« további jegyzetréssz szintén megtévesztő, mert úgy tűnik fel mindenkinék, mintha a 147—148. lapokon található két hammurábi paragrafust össze kellene vetni a Mózes idézett törvényével. Ezt sürgeti az »és« kötőszó. Ezt azonban már Mahler maga elvégezte a 147—148. lajpon és az összehasonlítást készen találja ott bárki, f) A 104. jegyzetben az idézet formája már ez: »Mahler Ede dr.: i. m. 110. 1.« Itt tehát már a titulus, a név után került, de most is szabálytalan. A műben sei a név előtt, se a név után nem szerepel »dr.«.

Ahol *kellett* és *lehetett*, ott mindenütt felhasználtam a magyar irodalmat! Persze erről Kállay mélyen hallgat és, mivel más kifogást nem tud előhozni, odaírja Mahler munkáját. Hogy Schmidt József Vigouroux-fordítását, Giesswein Sándor kiváló,

de régi művét és *Varga Zsigmond* munkáját a 97—98. lapokon éppen Egyptommal kapcsolatban hűségesen idézem, az neki nem fontos! Az sem fontos, hogy minden magyar író minden idevonatkozó munkáját pontosan felsorolom a többi részknél is, *amennyire azok közvetlenül idetartoznak!* Neki fontosabb egy közvetlenül ide nem tartozó cím követelése! Csak azért, mert az »magyar«! Nálam senki jobban nem szeretné azt, ha minél több magyar címet hagytam volna ki a Kállay által panaszolt »külföldi« irodalmi listából, mert ez azt jelentené;, hogy idevonatkozóig van magyar irodalmi feldolgozás. Sajnos, — és ezt Kállay is nagyon jól tudja, — erről éppen a mózesi szerzőség pozitív bizonyítékainak kérdésével kapcsolatban nem beszélhetünk. Idevonatkozó irodalmunk egyszerűen nincs, vagy egészen jelentéktelen! Ha pedig ez így van, akkor miért próbálja Kállay megtévesztőleg beállítani a helyzetet, mintha én éppen a »külföldi« irodalmi listákat részesíteném előnyben^ közben jpedig a magyar irodalmat elhanyagolnám!?! Mahler az egyetlen ütökártyája?! Ezzel az érvvel nem sokra megy, inert ez a legkímélettenebb önleplezés! Kifogásaira nem mondhatunk mászt: Alaptalan vágák, hamis érvek!

d) *Forrásműveinkkel kapcsolatos felkészültségünkre, bibliografiánk elégtelenségére* senki méltatlanabb módon és a kello erkölcsi alapnak nagyobb hijával nem mutathatott volna rá, mint Kállay Kálmán! Ha valaki ugyanis olyan munkát keres, amely valóban a legkiáltóbb hiányossággal, sőt még az általa hánytorgatott »külföldi irodalmi listák«, pusztai címeinek is a megemlítése nélkül készült, akkor keresve sem találhat kirívóbb példát, mint Kállaynak éppen azt a »tudományos« értekezését, amely öt közvetve vagy közvetlenül annakidején a debreceni katedrához juttatta. Gondolunk itt Kállaynak arra a — még hozzá hivatalos bírálatot is nyert, — többször említett dolgozatára: *Jeremiás próféta élete és működése*, mely a TSz-ben 1925 okt. és 1927 pünkösd között, tehát mintegy két éven át az I. 290—310, 402—452, III. 48—62. lapokon azaz 75 oldal terjedelemben jelent meg. Ennek a munkának abszolút önállótanságán kívül, — melyet később bizonyítani fogunk, — mint mondottuk, az a legjellemzőbb vonása, hogy az összes idevonatkozó fontosabb szakmunkák lehető és szigorú mellőzésével készült. Mintha Kállay beteges iszonyban szenvadott volna a szükséges tudományos forrásokkal szemben s a tulajdonképpen szolgailag követett és alaposan használt persze annál ritkábban idézett — *Duhm B.: Das Buch Jeremia, Tübingen und Leipzig, 1901, 1907* kommentárján kívül mindössze 4, azaz Négy i. v. szakmunkát idéz, de ezeket is csak mellékesen! A többi 11 idézett mű, — melyek közül 2 cím a tényleg idézett 9 munka egyikének meg nem nevezett szülötte, — csak általános jellegű és nem is speciálisan vagy kizárálag e kérdéssel foglalkozik. Eltekintve attól, hogy a 19.

század második feléből — nem beszélve korábbi időről, — **legalább 25 Jeremiás kommentárról(!) tudomást sem vesz**, noha azok jórésze igazán alapvető, egy árva szót sem szól azokról a legújabb, 1906 óta megjelent 7—8 Jeremiás-kommentárról, mint a Driver S. R. 1906, Bruston E. 1906, Woods F. H.—Poweü F. E. 1909—1912, Peake A. S. 1910, 1912, Streane A. W. 1913, Schmidt H. 1915, Volz P. 1922, Smith G. A. 1923, melyek nemcsak hogy a tudomány mai álláspontját képviselik, hanem azóta az egész kérdést döntő módon befolyásolták!! *Kállay dolgozata 1925—1927 közt jelent meg*, az Ő legfrissebb idézett kommentárja azonban csak 1905-ből való, azaz 20 ével azelőttről Hova haladt azonban 20 év alatt a tudomány?!? Ez az 1925-ben élő Kállayt nem érdekli! Ő azért »modern« tudós! Ő azért nyugodtan dolgozik és bátran kiáll a világ elé! Neki} minden lehet és minden szabad! Őt nem kötik a »tudomány objektív követelményei« és Ő mentes a forrás-munkák pusztta figyelembevételétől is! De ha egy pozitív hasonlót merne tenni, akkor lenne ítélet és dörgedelem!

De ázek csak kommentárok voltak! Kát ha még azt a nagyszámú Jeremiás-tanulmányt tekintjük, melyek a kommentárokon kívül láttak napvilágot, amelyek közvetlen vonatkozásban állnak Kállay értekezésével s még sincs róluk még csak egy szó említés se! Mondjam-ó, hogy ezeknek száma közel 100 s közülök legalább 22 fontos tanulmány 1905 óta jelent meg s a 100-ból legalább 66 1850 utáni! Kállay számára ebből a közel 100 Jeremiás-tanulmányból (melyeket kívánatra egyenként is megnevezhetnék) egy sem létezik s azok közül nem csak hogy át nem tanulmányozott egyet sem, hanem még meg sem említi létezésüket. Őt nem érdeklik és nem kötelezik nemcsak a pozitív kritika idevonatkozó legújabb vagy akár legrégebb eredményei, hanem tudomást sem vess a negatív kritika, tehát a saját álláspontján álló tudomány eddig elérte eredményeiről sem. De azért Ő mégis a kor színvonalán áll! A tudományos követelmények csak a pozitív kritikát érintik! Az felelős és egyúttal az bűnös mindenért!

De ez még nem minden! *Annak ellenére, hogy Kállay legfrissebb munkái csekély 20 esztendővel, — tehát majdnem egy negyedszázaddal!* — korábbiak, mint Kállay értekezése, és annak ellenére, hogy az egész konstrukció egy, mégpedig az egy Duhm egyetlen munkájának és alapeszméinek magyar nyelven való kivonata, melyet másik négy kommentár jelen téktelen vonatkozásai spékelnek meg itt-ott, Kállay még ennek a tetejébe képes munkája elején ilyen nagyvonalúsággal nyilatkozni: »ebben a fejezetben törekvém odairányul, hogy a lehető legszélesebb kritikai apparátus alkalmazásával a Jeremiás könyvével összefüggő kérdéseket lehetőleg minden oldalról megvilágítsam«: TSz I. 290. 1. Micsoda szemfényvesztés, vagy micsoda szüklátókörűség ez! Hát nem akadt a

magyar tudományos theologiai irodalomban egy eriiber sem, aki a vakmerőségnek vagy tudatlanságnak ezt a netovábbját észrevette és leleplezte volna?! Nem vette észre az értekezés tükrében senki Kállay másik kijelentésének a kimondhatatlan vérszegénységét és komikusságát, mikor azt mondja, hogy: »lehetőleg azon voltam, hogy az ó-testamentumi tudomány minél több emberét juttassam szóhoz«: TSz I. 290. 1.?Γ Micsoda szégyenfoltot rajzolt ez a fellépés a tények világának fénjében! Hát ez a magyar horizon, ez a magyar tényszemlélet, ez a magyar nagyvonalúság, amelyre mi eddig még mindig teljes joggal büszkék lehettünk?!

Nagyon szomorú hát az az erkölcsi alap, amelyen állva kritikusom módszeremet kíméletlen ostrom alá fogta és minden nemes törekvésemet, — szűklátókörűségből vagy rossz-indulatból? — egyszerűen hamis névértékkel látta el. Nem kérdezhetné-e valaki teljes megbotránkozással azt, hogy vajon méltányos, jogos, sőt megengedhető mindez a magyar tudományos theologiai irodalomban?! Lehetséges az, hogy a Szaktudományi kritika örve alatt egyszerűen polgárigogot vindikáljon magának ilyen minden kritikai mérleg alatt álló módszer?! Ez ellen tiltakoznunk,, védekeznünk és tennünk nemcsak jogunk, hanem egyenesen kötelességünk! Különben a magyar református tudományosság jövője súlyos végzet áldozata lesz!

5. SÚLYOS VÁDAK A FORRÁSKEZELÉSBEN. KI AZ, AKI PLAGIZÁLT?!

Egyéb módszertani kifogások után elérkeztünk Kállay-ellenem emelt legsúlyosabb és legjobban hangoztatott vádjaihoz. Ezek a vádak a forráskezelési módszeremre vonatkoznak. A forráskezelés amennyire elengedhetetlen tudományos követelmény, éppen olyan mértékben egyéni is. A kitűzött cél szerint szabja meg a kutató, hogy melyik forrását hol, mikor, milyen vonatkozásban és milyen mértékben használja. A forráskezelés módszere tehát a legnagyobb lehetőséget ad minden kritikus számára is kifogásra vagy helyeslésre, megítélésre vagy felmagasztalásra. Sajátságosan a kritikusok ezt a lehetőséget a legkevésbé szokták kihasználni, *nyilván a szerzői intenciók tiszteletbentartása miatt*. Nem így azonban Kállay! Mikor már minden érvből kikopott, minden vádja megfeneklett, amikor, — ha csupa »listák« formájában is, — de el kellett ismernie, hogy minden szükséges forrásmunkát felhasználtam és szinte teljes irodalmat adtam, akkor végső fegyverül forráskezelési módszerem ellen indítja döntő és utolsó támadását.

Kállay hihetetlenül vakmerő támadása egy még hihetetlenebb általánosítással kezdődik, mely szerintünk az egész kritikának legsúlyosabb része és így Kállayt a magyar tudományos és református közvélemény előtt is, de a hivatalos fórumok előtt is a legnagyobb felelősség elé állítja. Ez az általánosító megjegyzés az IÉ 61. lapján így hangzik: »Végül még arról akarok röviden megemlékezni, hogy *hogyan használja* „Sípos a forrásokat. E tekintetben, sajnos, szomorú^s a magyar theologiaili irodalomban eleddig szokatlan módszert találtam Síposnál. Neki u. i. az a szokása, hogy amely szerzők könyveit citálja, azokat nem használja s viszont azokat a könyveket, amelyeket használ, hiányosan, a tudományos használatnak éppen nem megfelelőleg, vagy éppen sehogy sem citálja.«

Azonnal meg kell állapítanunk azt, hogy Kállay ezek közül az állítások közül, — eddig követett módszerével ellenetében, — bizonyos vádaknak a **formális** bizonyítására tüstént vállalkozik is és idevonatkozó érveit a nagynyilvánosság előtt fel is sorakoztatja. **Hangsúlyozottan ki kell azonban emel-**

nünk azt, hogy Kállay a legutolsó, a legsúlyosabb és egyenesen becsületsértő állításának a bizonyítására sem Itt, sem egész kritikája folyamán mégcsak formálisan se vállalkozik! Ez a súlyos kitérel pedig így hangzik: »azokat a könyveket, amelyeket használ... éppen sehogysem citálja«. Ez a vág a plagizálásnak félreérthetetlen és nyílt vádjai! Mivel pedig ez a vág nemcsak a szerzői jogokba, hanem a közérkölcsökbe is beleütközik, nyilvánvaló, hogy a törvény előtt is büntetendő cselekmény! Ennek kézenfekvő voltával Kállay is egészen biztosan tisztában volt.

Mégis mi történt?! Az, hogy Kállay egész kritikájában nem tudta vagy nem akarta megnevezni »azokat a könyveket«, amelyeket a szerző használt, de »éppen sehogysem citál*^t! Söt, nem tudott Kállay megnevezni egyetlenegy ilyen könyvet sem! Kállay hivatalozása kizárolag azokra a könyvekre terjed ki, amelyeket a szerző, szerinte, »hiányosan, a tudományos használatnak éppen nem megfelelőleg« használ, de nem hivatkozik egyetlenegy olyan könyvre sem, amelyet a Szerző elhallgatott, titokban tartott, vagy felemlíteni elmulasztott volna! Söt nem hivatkozik Kállay egyetlenegy olyan könyvre sem, amelyből a szerző bármit is átvett volna akár szószerint, akár szabadon, mielőtt azt a művet vagy szerzőt munkájában idézte volna!

Felszólítom tehát Kállayt, hogy mivel kijelentése kimeríti a plagizálás ismérveinek vádját, — ha a szót magát nem is használja, — a plagizálás vádfa pedig magában foglalja a rágalmazás és becsületsértés jogi tényállandékát, nyilatkozzék egyenesen és nevezze meg »azokat a könyveket«, amelyekkel kapcsolatban azt írja, hogy a szerző használja, de »éppen sehogysem citálja«! Nevezzen meg csak egy olyan művet is, amelyiket használtam, de munkámban név és cím megnevezése nélküli bárki is meg ne találhatna! Amennyiben pedig ennek eleget tenni nem tudna, tartsa erkölcsi kötelességének és református lelkészeti mivolta legelembibb követelményének, hogy rágalmazó és becsületsértő kijelentéséért a megfelelő következményeket férfiasan vállalja és azokért a nyilvánosság előtt is feleljen meg!

Kállaynak arra a kijelentésére pedig, hogy a források használatában »sajnos, szomorú s a magyar theologiai irodalomban eleddig szokatlan módszert találtam Síposnál«, szabad legyen megjegyeznünk annyit, hogy »a magyar theologiai irodalomban« éppen Kállay Kálmán volt az, üki minden velem szemben felállított igazságtalan vádjait a valóságban és bebizonyíthatólag messze felülszárnyalva, ezt a »szomorú« és »eleddig szokatlan módszert« munkám megjelenése előtt már tíz esztendővel megdöbbentő módon gyakorolta. Ennek kézselfogható példáit nem nehéz felsorakoztatni. Elég csak a *Jeremiásról* szóló tanulmányát elővenni. Ebben a tudtunk sze-

rint doktori diplomát szerző értekezésben a legelképpesztőbb jelenségeket fedezhetjük fel.

Mindjárt a tanulmány első lapján: TSz I. 290 felfedezhetjük, hogy az engem plagizálással vádoló Kállay **egy olyan író olyan munkáját használja fel minden megjelölés nélkül, akinek nevét még nemhogyan említette volna előzőleg**, hanem **ezt a munkáját** a TSz jelen számában **egyetlenegyszer sem idézi**, sőt annak címét csak tanulmánya *második* részében nevezi meg, a TSz I. 403. lapján. Az író és a könyv: »*B. Duhm: Das Buch Jeremia. 1901*«, vagy a TSz III. 49 részletes leírása szerint: »*D. B. Duhm: Das Buch Jeremia Tübingen u. Leipzig J. C.B. Mohr (Paul Siebeck) 1901*«. Az eredeti sorrendjéből kissé kiforgatott, de **határozottan irodalmi függésben lévő** szöveg paralleljét bemutatjuk:

Kállay: TSz I. 290.

»Akkori szokás szerint ú. i. csak a papyrustekercsek egyik oldalán írtak, még pedig *deleth* (ajtó) plur. *dölláthóth-okban*, azaz hasábokban, amelyek olyanok voltak egymás mellett, mint a nyitott ajtószárnyak. Az egyes hasábok között sok hely volt hagyva. Ez magyarázza meg, hogy az interpolatiók, melyek Jeremiás könyvében oly nagy szerepet játszannak, oly könnyen lehetségesek voltak. Jojakim hármasával-négyesével metszette le az íróvessző hegycsúcsére használt késsel ta'ar *hosszaphér* a tekercsről a hasábot és dobta azokat a tűzbe.«

Duhm: Jer. 294.

»*Dölláthóth* eigentlich Thüren, bezeichnet, wie es scheint, die Spalten oder Kolumnen der wahrscheinlich nur an der innere Seite beschriebenen Papyrusrolle; die Spalten haben vermutlich nur je ein Gedicht enthalten, sodass sie für solche Einschaltungen ... Raum genug frei liessen. Jedesmal, wenn ein paar von den kleineren Gedichten gelesen waren, riss sie der König... mit dem Schreibmesser, das... zum Anspitzen des Schreiberrohres diente, von der Rolle ab und warf sie in das Feuer ...«

Ennek alapján már elmondhatná Kállay önmagáról, hogy a könyvet, amit használ, »**éppen sehogysem citálja!**«

Ennek az egy példának adataiból még nem mertünk volna túl messzemenő következtetéseket levonni. Azt azonban egészen bizonyosan állíthatjuk, hogy **az ilyen nevek és címek nélkül való felhasználás nem kivételes jelenség Kállaynál**. Nem, még nyilvános rendes egyetemi tanár korában sem! Ha kezünkbe vesszük a már említett »*Héber Nyelvtan*« c. könyomatos formában napvilágot látott, egyetemi előadásait sajátkezűleg leírt, saját kéziratáról gondosan lemásolt és pontosan átnézett munkáját, melyet a debreceni egyetemi theológus ifjúság mai napig is stúdiomul használ, **hihetetlen felfedezésekre bukkanunk**.

Az igeragozás fejezetétől kezdve el egészen a nyelvtan végéig az egész munka szembeszökően, sőt sokszor szóról-szórá megegyezik a *Hornyánszky Aladár*: Héber Nyelvtan, Bp. 1908. c. könyvében foglaltakkal. Hogy mindenki megtehesse az összehasonlítást, párhuzamosan idézek néhány helyet.

Kállay: 21—22. lap.

A gyök.

»A szókat (főneveket, igéket, melléknéveket, stb.) a nyelv tudomány a maga alkatrészeire bontja fel. Ez alkatrészek közül a legelső, legfontosabb helyet a »GYÖK« (RADIX) foglalja el, ez az az alapelem, amelyből a szó bizonyos járulékok hozzáadásával keletkezik. A gyök a héberben csakis másállhangzóból áll és majdnem kivétel nélkül »HÁROM« »TRILITTERÁLIS GYÖK« (3 másállhangzóból áll) a négy másállhangzósokat: »QUADRILITTERÁLIS«-oknak nevezzük. Az egyes gyökmássalhangzók neve: »RADI-KALIS«.«

Hornyánszky: 51—53. lap.

A gyök.

»A szókat (főneveket, melléknéveket, igéket stb.) a (nyelvtudomány a maguk alkatrészeire bontja fel. Ez alkatrészek között az első és legfontosabb helyet a gyök (radix) foglalja el, az az alapelem, amelyből a szó bizonyos járulékok hozzáadásával keletkezik. A gyök a héber nyelvben csakis másállhangzóból és pedig majd kivétel nélkül 3, ritkán 4 másállhangzóból áll. A 3 jmássalhangzós gyököket trilitterális, a négy másállhangzósakat quadrilitterális ígyököknek nevezzük. Az egyes gyökmássalhangzók neve radi-kális.«

»A gyökmássalhangzók az összetételükönél fogva valamely fogalmat fejeznék ki, pl. *sámar* egész általánosan az „ÖRZÉS“ fogalmát, *káthab* az „ÍRÁS“ fogalmát foglalja magában,, fejezi ki. Miután magánhangzó nem tartozik a gyökhöz, ,azt kifejezni nem lehet. Ha magánhangzókat teszünk a gyökhöz, abból már szó (főnév, melléknév, ige stb.) keletkezik, pl. *káthab* ir, *kothébh* író, *kothobh* IRJ! ÍRFN! A magánhangzók alakítják tehát a szó általános fogalmát, amely a gyökben van kifejezve concret szóvá. A gyakorlati használatban a gyökök kiejtésére azt az igei formát szokás használni, amelyben a három másállhangzó a legvilágosabban vehető észre. Ennek alakja tulnyomólag

»A gyökmássalhangzók összetételeben valamely fogalom jut kifejezésre. *Smr* egész általánosan az őrzés, *khthbh* az írás fogalmát foglalja magában. Miután magánhangzó nem tartozik a gyökhöz, azt nem is lehet kiejteni. Ha magánhangzókat teszünk a gyökhöz, abból mar szó (főnév, melléknév, ige stb.) keletkezik. Pl. a *kóthah* gyököt magánhangzókkal ellátva: *káthab* = ír, *kothébh* = író, *kothobh* = íírás, *kothobh* = írj vagy írni. A magánhangzók tehát az általános fogalmat konkrét szóvá alakítják. A gyakorlati használatban a gyökök kiejtésére azt az igei formát szokás használni, amelyben a három gyökmássalhangzó legvilágosabban észrevehető. Ennek alak-

Kállay:

a három radikális két "A" hangnak a hozzáadásával, pl. *qáthal* ölni, *jásabh*: ülni...«

»A GYÖKMÁSSALHANGZÓK JELÖLÉSE.

Az ige és névképzés összes változásait a zsidó grammaticusok a paradigmának vett *péal* szó változásain szokták bemutatni. Ezért rövidség okából bármely gyök mássalhangzóinak a helyét a *pd'aí* szó mássalhangzóival jelölték. Az első radikális *ph*, második *f*, harmadik: *r*. Pl. *'wch(l)* gyök ' " *ph* — *w* " (*eh* " *l*. A mássalhangzók köztött két ferde vonal a grammaticai rövidítés jele. A radikálisok jelölésének ilyen módját a zsidó grammaticusoktól a keresztyén nyelvtanok is átvették.«

Hornyánszky:

ja tulnyomolag a 3. radikális két *a* hangnak hozzáadásával: *qáthal*, *jásabh*...«

»A gyökmássalhangzók jelölése.

A zsidó grammaticusok az ige- és névképzés összes változásait a paradigmaként (= példaként) használt *pá' al* szó változásain szokták bemutatni. Ezért rövidítés okából bármely gyök mássalhangzóinak a helyét *|IB* a *pá'al* szó mássalhangzóival jelölték: az első radikális = *ph*, a második = *r*, a harmadik = *l*. Pld. az *'wh* gyök = ' *i ph*, vagyis első radikálisa ' *w* " *!* vagyis; a második radikális *s* *w* és *h i'l l* vagyis a harmadik radikálisa *h* (a mássalhangzók köztött levő két ferde vonalka a grammaticai rövidítést jelenti). A radikálisok jelölésének ilyen módja a keresztyén nyelvtanokba is átment...

»ERŐS ÉS GYENGE GYÖKÖK.

A mássalhangzók két csoportra oszlanak, u. m. »ERŐS«-ékre és »GYENGÉ«-kre. Ennek megfelelően a gyököket is két osztályba sorozhatjuk u. m. erős és gyenge gyökök osztályába. Erős gyökök azok, amelyeknek mind a három radikálisa erős mássalhangzó, pl. *káhab*, *qáhal*. Gyenge gyökök azok, amelyeknél egyik vagy másik radikális vagy néha minden a három gyenge mássalhangzó, azaz: ' *ch,h,'* vagy néha *w,j,r*, *η* ... H'a a gyöknek több radikálisa gyenge, akkor azt többszörösen gyenge gyöknek nevezik, pl. *'dlah* (sic!) ... kétszeresen gyenge ...«

»Erős és gyenge gyökök

... a mássalhangzók két csoportra oszolnak, erősekre és gyöngékre. Ennek megfelelőleg a gyököket íá két osztályba sorozzuk: az *erős* és a *gyöngé* gyökök osztályába. Erős gyökök azok, amelyeknek minden a három radikálisa erős mássalhangzó, pld. *qthl khbs*. Gyöngé gyökök azok, amelyeknek egyik vagy másik radikálisa gyöngé mássalhangzó, tehát vagy; *eh' h'* vagy *w j* vagy bizonyos esetekben *n* és *r* ... Ha a gyöknek több radikálisa gyöngé, akkor az többszörösen gyöngé gyöknek nevezik. Pld. ' *lh* kétszeresen gyöngé...«

Kállay:

»AZ IGE JELZÉSÜK.

A gyököknek megfelelően az igék csaknem minden három más-salhangzóból állnak: jelölésükre a használatban (»SZÓTÁRAK-BAN) nem az infinitivus használatos, mint a németben, sem az indicativus egyes szám első személye, m-iniit a latinban és görögben,, hanem a perfectum hímnemű egyszám harmadik személye. Azaz a legegyszerűbb alak, amelyet fentebb a gyököknél már említettünk (sic!) s amelynek legegyszerűbb és leggyakoribb formája a három radikális két »A« hanggal ejtve. E legegyszerűbb alak az ige alap jelentését foglalja magában, pl. *quithal* ő ölt, já-sabh ő ült...«

»AZ IGETÖRZSEK.

Az ige alapjelentésében rejlö általános értelem különfélekép, különféle arányban (Sic!) módosít-ható.« stb., stb.

Csak tájékoztatásul jegyezzük meg, hogy ezek a szövegek lapokon keresztül így következnek egymásután **folytatónak!** Bárki meggyőződhetik róla, hogy **nem csupán az anyag szórói-szóra ugyanaz, némi stiláris módosítással, hanem az egésznek a terve, címei stb., stb.** A fenti címek után Kállay is, mint Hornyánszky tárgyalja »AZ IGETÖRZSEK FORMÁJA«, 23. 1. »AZ EGYES IGETÖRZSEK JELENTÉSÉ« 23. 1. (Hornyánszkynál: Az igetörzsek jelentése), »A perfectum és imperfectum« 25. 1., beledolgozva Hornyánszky »Az ejtegetés« c. fejezetét ide és »Az igemódok« részbe »Jussivus, cohortativus, imperativus« c. alatt, majd követi »IGENEVEK«, »INFINITIVUS«, »INF. ABSOLUTUS«, »INF. CONSTRUCTUS«, »PARTICIPIUM«, »A NEM, SZÁM ÉS SZEMÉLY«, azután »ERŐS GYÖKŰ IGÉK. A PERFECTUM.« »A TŐ«, stb., stb. szóról-szóra és betűről-betűre egyező címek sorozata. Hogy még az apróbetűvel szedett jegyzetekben is mennyire hűen követi Kállay Hornyánszkyt, jellemzésül idézzük Hornyánszky 63.

Hornyánszky:

»Az igék ... Jelzésök.«

A gyököknek megfelelőleg az igék csaknem minden három más-salhangzóból állnak. Jelölésükre a használatban (szótárakban) nem az infinitivus, mint a németben, sem az indicativus egyes 1. személy, mint a latinban és a görögben, szolgál, hanem) a perfectum egyes 3. személy hímnem, az a legegyszerűbb alak, amelyről fentebb a gyököknél (1. 60. p.) történt már említés (sic!) s amelynek leggyakoribb formája a 3 radikális két a hanggal kiejtve. E legegyszerűbb alak az illető ige alapjelentését foglalja magában: qáthal = öl, já-sabh = ül...«

»Az igetörzsek.

Az igében rejlö általános értelem különféle irányban (Sic!) módo-sítható.« stb., stb.

lapján »Qal perfectum mediae a igéktől« cím alól, mely Kallay 26. lapján így módosul: »A MEDIAE A' IGÉK QAL PERFECTUMA«, a következő egyezést. (Kisebb és mindenkor helyen teljesen „egyező jeleket elmellőzve“):

Kállay:

»Tő: qatal. A *qáthal* eredeti alakja: qatala. A 3. rad. »a«-ja elvezett a 2. rad. »a«-ja zártszótagba került és a hangsúly alatt is »a« maradt. Az 1. rad. alatt levő »a« a nyiltszótagban qámeccé nyúlt meg, mert hangsúly előtt áll. *qáthöláh* eredeti alakja: qatalat. A szó végén levő »a« apocopétt szennedett. Az 1. rad. alatt methéggesszárium áll, hogy a 2. rad. alatti svának sva mobile gyanánt való; kiejtését biztosítja. A 3. rad. alatti >>a« a rajta levő hangsúly miatt s mert nyílt szótagban áll »a«-ba nyúlt meg. A 2. rad. »a«-ja a hangsúly előtti nyílt szótagban qámeccé változott át. *qáthalthá* (sic! dágħes nélkül) eredeti alakja: qatalta. A végzet »a«-ja nyílt szótagban »á«-ba nyúlik. A 2. rad. és 1. rad. alatti hangzók azon szabályok szerint változtak át, amelyeket a most említett *qáthöláh* formánál láttunk.« stb., stb.

Hornyánszky:

»Tő: qatal. *qáthal* eredeti alakja qatala. A 3. radikális magánhangzója elveszettj, a 2. radikális a-ja zárt szótagba került és a hangsúly alatt is a maradt. Az 1. radikális alatt levő a a nyílt szótagban hangsúly előtti qámeccbe nyúlt. *qáthöláh* ... eredeti alakja qatalat, A szó végén álló t apokopétt szennedett; a 3. radikális alatt levő a nyílt és hangsúlyos szótagban ába nyúlt. A 2. radikális eredeti a-ja a hangsúly előtti nyílt szótagban eltűnt sva mobilébe, az 1. radikális a-ja pedig nyílt szótagban ába hosszabbodott. Az 1. radikális á-ja mellett mindenki van téve a méteg az utána jövő sva mobile jelzésére. *qáthaltá*: eredeti alakja qatalta, A végzet a-ja nyílt szótagban ába nyúlt. A 2. és 1. radikális magánhangzójának képzése a *qáthal* szerint történik.« stb., stb.

Így folytathatnánk ezt még sok oldalon keresztül, melyek **egyszerű kimásolások**. Jellemzésül még sem mulasztathatjuk el megemlíteni, hogy **Kállay még ott is, ahol mindenkorban el akarta rejteni forrását, még ott is a legdrasztikusabb módon elárulta magát**. Csak például idézem a következőket:

Kállay: II. rész 13. lap.

ll ph ll igék

Ezen igecsoportnál az 1. rad »nun«, pl. *náphal* = esik, *ndghas* közeledni. A gyenge mássalhangzó

Hornyánszky: 121—122. lap.

ll ph ll n igék.

Ezen igecsoportnál az 1. radikális *N. náphal* esik, *nághas* közeledik, *rtáczar* őriz. A gyönge más-

Kállay:

a szó elején következnek be. Általános szabályok:

1. Itt nem annyira a magán, — mint a mássalhangzóban fog változás történni a szó elején, amennyiben a nun gyenge mássalhangzó lévén, ilyen esetekben asszimilálódik. A réakövetkező mássalhangzóba akkor, ha alatta sva quiescensnek kellene állani, vagyis, ha szótagot zár le. Az utána következő mássalhangzó természetesen dag. fort.-ét kap, pl. *jnphol* (sic!) — *jiphol*.
2. ez az igececsoport nem hofal, hanem az eredeti »u« megmaradásával HUFAL-t képez, pl. *hunphal* helyett: *huppal*.
3. A qal formákban a pe-vav (sic!) igék 2 csoportra oszlanak, az imperf., imperat., és az inf. constr. képzésénél.
 - a) Az egyik csoport paradigmája *nphl*, amely ezeket a most felsoolt igealakokat teljesen a qatal szerint képezi, természetesen a nun asszimilációját kivéve, mely ezen igececsoport sajásága, tehát *jippol* stb.
 - b) A másik csoport paradigmája *nághas*. Ezeknél a qal imperf.-ban a 2. rad. alatt »a« van, az imperat. apherezisével, elvesztésével képettik, az inf. constr.-ban pedig a nun megint apherezist szenvend, de ennek pótlására a forma egy *th* alakjában nönemű végzetet nyer, mely ha az erős mássalhangzó alatt áll, akkor »e«-nek, torokhang alatt »a«-nak hangzik.«

Hornyánszky:

destől elütő változások tehát a szó elején lesznek és a mássalhangzót érik. Az eltérések a következők:

1. ha a *n* alá sva quiescensnek kell kerülni, vagyis ha a *n*-nak a szótágot kellene lezárnia, akkor rendesen a *n* assimilálódik a következő mássalhangzóval és ez dages fortét kap;
2. ez igececsoport hofal helyett *hfalt* képez, vagyis az eredeti *u* ebben a törzsben mindenütt megmarad;
3. a *qal imperfectum, imperativus* és *inf. constructus* képzésében a *ph!* *n* igék 2 csoportra oszlanak. Az egyik csoport, amelynek paradigmája *náphal*, eltekintve a *n* assimilációjától a qal említett formáit egészen a *qáthal* mintájára képezi. Evvel szemben a másik csoportnál, amelynek paradigmája *nághas*, a) a qal imperfectumban a 2. radikális alatt *a* van, b) az imperativusban a *n* afáresist szenvend, c) az inf. constructusban a *n* szintén afáresist szenvend, de ennek pótlására a forma, nönemű végzetet, *th*-t nyer, mely erős mássalhangzó után evel, torokhang után a-val hangzik.«

Kállay nyelvtanának az utolsó oldalát is Hornyánszky másolattal fejezi be, amint a mellékelt összevetés mutatja:

Kállay: II. rész 45. lap.

»Kötöszők.

Legfontosabb a copula, a wö: és, minden összeirjuk a reák következő szóval, magánhangzója eredetileg »a« volt, de elkopott s most csak svá mobile van meg csak.
 1. Vannak esetek azonban, ahol az eredeti magánhangzó megmaradt, így pl. a) ha chatef vocálissal kezdődő szóval kapcsoljuk össze a copulát, akkor az eredeti »a« lazán zárt szótagba jutva a chatef vocálishoz alkalmazkodik..., azaz megmarad, vagy a chatef vocálisnak megfelelő teljes magánhangzóba hangzik át.« stb., stb.

Hornyánszky: 326. lap.

»A kötöszők

Legfontosabb közöttük a copula wö = és. Eredeti alakja va. Magánhangzója az élő nyelvhasználatban elkopott és csupán egy svá mobile maradt annak helyén. Mindig a következő szóval szorosan egybekapcsoltatik és egybeírattak...

1. Az ered. magánhangzó azonban még több esetben megmaradt. Igy...
 a) ha chátéf vocálissal kezdődő szóval kötötték össze a copula; az ered. a lazán zárt szótagba jutva a chátéf vocálishoz alkalmazkodik, azaz vagy megmarad, vagy a chátéf vocálisnak megfelelő teljes magánhangzóba hangzik át.« stb., stb.

Tovább nem is idézek. E helyek együtt olvasása elégge elárulja, hogy a Hornyánszky nyelvtana és Kállay egyetemi előadásai között a lehető legszorosabb, legtöbbször szószerinti, sőt betűszerinti kapcsolat van. Ugyanaz a beosztás, ugyanazon a példák, ugyanazok a "kifejezések. De a 'jegyzetben, vagy bárhol másutt, sehol egyetlen szó említés nem tétetik arról, hogy honnan merítette Kállay a tudományát.

Ismét a leghatározottabban és minden erkölcsi alap birtokában elmondhatjuk, hogy **Magyarországon bárkinek inkább joga lett volna bennünket plagizálással megvádolni, mint Kállay Kálmánnak, aki egy szó vagy betű hivatkozás nélkül eltulajdonított tudománnyal neveli a református jövendő lelkipásztori nemzedéket, még pedig a mi fogalmaink szerint a legfőbb tudományos nevelői fórumon, az egyetemi katedráról!**

Mindezek után nagyvonalakban Kállay *forráskezelési concepciójának körvonalai* kezdenek előtünk kibontakozni. **Ezek azonban még csak a kontúrok!** Veretes bizonyítékokban nem szűkölködnek írásai és módszeres eljárásának gazdag változatai a szívárvány színeit számban messze fölülmúlják. Egyenlőre megelégszünk azoknak az adatoknak a parallel oszlopokban való előterjesztével, amelyeket Jeremiásról szóló tanulmányában Duhm B.: Das Buch Jeremia, Tübingen und Leipzig, Mohr J. C. B.; 1901 c. művéből; — melyet tanulmányának első részében, a TSz I. 290—310. lapjain

mégesak címszerinti megnevezéssel sem idéz egyetlenegyszer sem, — egyszerűen részint szóról-szóra, részint szabad fordításban kimásolt, és úgy adta közre, mintha saját tudományos kutatásainak eredményei volnának.

Kállay:

TSz I. 293

»a költemények többnyire egy-egy ciklust alkotnak«

TSz I. 294

»Ha próféta nem lett volna, akkor egyike lenne a világírodalom(!) legnagyobb lyrikusainak(!)«

TSz I. 296

»dibhré(j) jirmöjáhú volt a költemények cime, felirata, ami jelenthetne annyit is, hogy 'Jeremias története', de jobb itt is, mint 'Ám. I.-ben 'szó' értelemben venni a dábhár ill. döbhárim-t és akkor dibhré(j) jirmöjáhú annyit jelent, mint Jeremias szavai, beszédei: Baruk is prófétai szót, beszédet ért a dábhár alatt (XXXVI. 4, 10, 27. köv)«

TSz I. 297

»Baruk könyve sokáig, esetleg évszázadokig, mint különálló könyv létezett«

TSz I. 297

»Baruk . . . elbeszéléseit szereti wajöhi-vel bevezetni... mig a redaktorok, interpolátorok inkább a wöhájih-t szeretik használni (XXXVII. 11. stb.)«

Duhm:

Jer. XIII

»Öfter . . . schliessen sich mehrere Gedichte zu einem Cyklus zusammen«

Jer. XI.

»man sagen darf, Jeremia wäre, wenn Gott ihn nicht für das Prophetenamt ausersehen hätte, der grösste Idyllendichter Israels geworden«

Jer. 2

»dibhré(j) jirmöjáhú, der freilich auch bedeuten kann: 'Geschichte des Jeremias' darf man hier wohl mit 'Worte Jeremias' übersetzen; denselben Sinn hat er in Am. 1:1, und auch Baruch versteht unter döbhárim 36:4, 10, 27 ff. die prophetischen Reden Jeremias«

Jer. XV

»Das Buch scheint längere Zeit, wahrscheinlich mehrere Jahrhunderte hindurch, selbständig existiert zu haben«

Jer. 299 a 37:11 exegézisénél a

»Bearbeiter«-ről olvassuk:

»ihn verrät das wöhájáh, da Baruch wajöhi schreibt«

Kállay:

TSz I. 298 Jer. 7:3—15-ről
 »alapgondolata nagyszerű«
 »kidolgozása nagyon gyenge«

TSz I. 298 az interpolációkról
 »amelyeknek sem a prófétákhoz,
 sem Barukhoz semmi közük nincs«

TSz I. 298

»vagy felületesen vették Baruk történelmi feljegyzéseit és azokat a maguk theoriái szerint átalakították (pl. XXXIV. 8—11., XLIV. 15. köv.), vagy egyenesen félredobták Baruk intencióit és a magukéval helyettesítették... Ezért van az, hogy Jeremias Baruk könyvének nem eredeti részeiben hosszú beszédeket tart... amit valójában sonasem tett. Baruk írásai közé is került legendászerű és értekkű elbeszélés (XXXIX. 11—13., XL. 1—5.)!«

TSz I. 298—299

»Jeremias eredeti költeményeire... kb. 280, Baruk eredeti könyvére pedig kb. 220 massoretikus vers esik. Az interpolátorok számára tehát 850 vers marad.«

TSz I. 299

»a lelkekeresték a választ arra a kérdésre, mi okozza Jahve kegyelmének ezt a hosszú ideig tartó elfordulását? Megnyugtató választ csak úgy tudnak találni, ha az exiliumot közvetlenül megelőző

Duhm:

Jer. 75
 »sie einen grossen Grundgedanken enthält«
 »die Ausführung sehr schwach ist«

Jer. XVIII
 »hat mit dem wirklichen Jeremia, wie wir ihn aus seinen Dichtungen und Baruchs Biographie kennen, fast nichts gemein«

Jer. XV—XVI

»wohl auch einmal ein Gotteswort ganz frei hinzugedichtet, dabei aber das Geschichtliche oft zu kurz kommen lassen (s. zu 34:8—11 oder 45:15 ff.) oder die wirkliche Meinung Baruchs missverstanden oder missachtet. So muss jetzt Jer im Buche Baruchs lange Reden halten, die er in Wahrheit niemals gehalten hat oder halten konnte. Daneben hat das Buch Baruch die Haggada angeregt, und mancher Midrasch ist... eingesetzt... (vgl. z.B. 39: 11—13, 40:1—5)«

Jer. XVI

»Die Dichtungen Jeremias umfassen etwa 280 massor. Verse..., die Abschnitte aus Baruchs Buch etwa 220, ... der Rest von rund 850 Versen kommt auf Rechnung der Ergänzer.«

Jer. XVII

»Der Inhalt der Predigten und Erzählungen besteht in möglichst grellen Schilderungen der Sündhaftigkeit des vorexilischen nordisraelitischen und judäischen Volkes, denen gewöhnlich mit einem

Kállay:

időket és a messzebbre visszanyúló korokat is: lehetetlenül romlottnak, vallásérkölcsi tekintetben teljesen züllöttnek, bálványimádónak tartják.«.

TSz I. 301

»Legfontosabb nekik feleletet adni arra a kérdésre, hogy miért lett a nép olyan nagyon és sok időre szerencsétlen?«

TSz I. 299

»a kinyilatkoztatás azonban szereintük Mózessel le van zárva. A későbbi próféták tehát szerintük már semmi újat sem mondhatnak Isten lényéről... A későbbi próféták feladata szerintük már csak a lelkigondozásban és jövendölésben áll.«

TSz I. 299

»hosszú idők, évszázadok toldozó-foldozó munkájával s így termésszesesen sok interpolátor művével állunk szemben«

TSz I. 299—300

»Az interpolációk irodalmi jellege nagyon különböző. Szellemi tekintetben az Ezekieltől(!) Deuterojeszáig terjedő, sőt még későbbi idők gondolkozásmódját tükrözik. Indító motivumaik pedig az exiliumtól a görögökig terjedő idők eseményei voltak. Vannak köztük hosszú beszédek nagyon gyenge gondolatokkal, de annál hatalmasabb rhetorikai túlzásokkal. Néha elveszti a beszéd fonálát (pl. (VII. 21—26.), néha...«

Duhm:

Darum! fürchterliche Drohungen angeschlossen werden.« Ennek folytatása: »daraus lernt der Leser begreifen, warum das Exil kommen müsste und warum auch jetzt noch sein Volk in der elenden Lage ist...«

Jer. XVIII.

»Der Prophet... der wo Zukunftsenthüllungen, ...aber keine neue Offenbarung über Gott bringt, der auf Grund der längst abgeschlossenen Offenbarung Seelsorge übt, ...wie die Propheten seit Mose immer gethan haben sollen.«

Jer. X

»er stammt von vielen Schriftstellern und aus mehreren Jahrhunderten«

Jer. XIX

»IHR LITERARISCHER CHARAKTER... sie sind das Ergebnis der grossen geistigen Geschichte von Amos bis auf Deuterojesaja und der weltgeschichtlichen Bewegung von den Assyriern bis auf die Griechen... Diese Gedanken sind ferner mit sehr geringem schriftstellerischen Geschick ausgeführt... Die Reden ergehen sich in rhetorischen Übertreibungen... gerät der Redner oft aus dem Geleise (s. z. B. 7:21—26) und selten...«

Kállay:

TSz I. 300

»Némelyik beszéd, eltekintve a csekély kis történeti köntöstől, amelybe öltöztetve van: valósággal példája lehet a synagogális predikálásnak.«

TSz I. 300

»Az interpolációk nagy része fenyegető tartalmú prédikációk..., annyira, hogy pl. a Misna 'omnis dirutio'-nak nevezi Jeremias könyvét. E beszédeknek Ezékiel próféciái szolgáltak mintául.«

TSz I. 300

»Sokszor azt a benyomást kapja az ember, hogy az interpolátor alacsonyabb műveltségi fokon álló ember, talán iparos volt (X. 21. köv. Li. 13).«

TSz I. 300

»Vallásuk a monotheizmus, amely már valósággal húsukká és vérükke vált, úgyhogy képtelenek megérteni a pogány vallásokat és kultuszokat és ezeket a 'szív keménységére', vagy elbutulásra vezetik vissza (X. 8). Ennek a gondolkozásmódnak felel meg (sic!) az interpolátorok eschatologikus nézetei (sic!) is Valósággal eschatológiai szisztemával dolgoznak, amely megfelel az ifjabb kanonikus apokalipszisek eschatologiájának.«

TSz I. 300

»a vígasztaló beszédek is. Ezekben Deuterojesaja a példánykép«

Duhm:

Jer. XVII

»Wenn man von dieser historischen Einkleidung absieht, so dürfen vielleicht manche dieser Reden als Proben der synagogalen Predigt betrachtet werden.«

Jer. XVII és XX

»Wenn auch die Strafreden derartig vorwiegen, dass die Mischna sagt, das Jeremiabuch sei omnis dirutio« és »Hesekiel ist besonders das Vorbild für die Strafreden.«

Jer. XIX

»Vielfach erhält man den Eindruck, dass die Ergänzer den unteren Volksschichten angehört (vgl. z. B. zu 19:21 ff.), vielleicht ein Handwerk betrieben (vgl. zu 51:13).«

Jer. XIX

»der Monotheismus ist ... so vollkommen in Fleisch und Blut übergegangen, dass sie die heidnischen Religionen gar nicht mehr verstehen und auf völlige Verdummung oder auf die Herzenshärteigkeit ihrer Bekänner zurückführen. Dem theoretischen Universalismus... entspricht das sehr entwickelte eschatologische System..., das mit dem der jüngeren kanonischen Apokalypsen... auf gleicher Stufe steht.«

Jer. XX

»das Vorbild... Deuterojesaja für die Trostreden«

Kállay:

TSz I. 300

»Az interpoiációk keletkezési idejének a megállapításáról« beszél, hogy az általa adott »módszer nem minden esetben válik be, de mégis azt mondhatjuk, hogy a legfiatalabbak a messiási jövendölések. Ezek a második század vége felé keletkezettek. De van nak még fiatalabbak is, amelyek már a LXX.-ba sem kerültek bele (pl. XXXIII. 14–16.) (sic!). A midrasszerű elemek valószínüleg a harmadik századból valók. Itt sincs kizárvá még fiatalabb elem sem (pl. XXIII. 16. köv.) ... az LII. fejezet interpolációi... valószínüleg az exilium idejéből valók.«

TSz I. 301

»Valami népkönyv-féle akart lenni, amely a folytonos szenvedések okait megmagyarázni igyekszík.«

TSz I. 306

»részber. Barukból vett, részben szabadon költött (midras) elemekkel«

TSz I. 307

»a Massoretikuson való munka még akkor is folyt, mikor a LXX szövege már kész volt«

TSz I. 309

»Sem az egyes csoportokon belül, sem a csoportok között — ritka eseteket kivéve (pl. XXI.11—XXIII. 8., IV. 5—30., XXVII—XXIX., XL.—

Duhm:

Jer. XX

»DIE ENTSTEHUNGSZEIT DER ERGÄNZUNGEN ist im Einzelnen nur selten festzustellen. Am jüngsten sind im Allgemeinen die messianischen Stücke... die nicht vor dem Ende des 2. Jahrh.s entstanden sein können und noch dazu jüngere Zusätze empfangen haben. Einzelnes ist noch nicht einmal in die LXX gekommen (s. 33:14—26). Die midraschistische Literatur... hauptsächlich im 3. Jahrh. geblüht zu haben... Das schliesst jedoch nicht aus, dass manche Ausführungen jünger sind (s. zu 23:16 ff.) ...sich in Cap. 52 Nachrichten aus der exilischen Zeit finden.«

Jer. XVI.

»einer Art Volksbibel,... ein religiöses Lehr- und Erbauungsbuch, das dem Laien zu einem besseren Verständnis seiner Religion und Geschichte verhelfen sollte.«

Jer. XVII.

»teils midraschartig aus Motiven der Schrift Baruchs herausgebildet... oder freie Dichtungen«

Jer. XXII.

»Die Übersetzung ins Griechische war schon im Gange, als die Arbeit an dem Buch noch nicht zum Stillstehen gekommen war.«

Jer. XX.

»Bisweilen wird etwas wie ein chronologischer Faden oder ein sachliches Anordnungsprinzip (21: 11—23:8 23:9—40 Cap. 30 31)

Kállay

XLIV. fejezet) — nincs sem krontológiai fonál, vagy vezető tár-gyilagos elv... épen az ő betoldásai voltak azok, amelyek az eredeti sorrendet mindenhol megbontották.«

Jerémiás könyve »igazán kaosz lenne számunkra«

TSz I. 309

»A massoretikus és a LXX. közti óriási különböszég mutatja, hogy Jerémiás könyve tulajdonkép soha sem lett kész.«

A felsorolt és idézett egyezések, melyeket Kállay **idézőjét** nélkül és a legkisebb hivatkozás nélkül egyszerűen átvett és a maga véleménye és a saját kutatásai eredményeképen adja elő, nem általánosságok, hanem mint látjuk, részlet-kutatási eredmények. Ezek a megállapítások speciálisan Duhm megállapításai, melyekről más kutatók egészen másként vélekednek. A nagy szellemek találkozása tehát nem esetleges és nem véletlen. Kállay felsorolt »tudományos megállapításai« egyszerűen szószerinti, kifejezések-szerinti, vagy gondolat-szerinti kimásolások Duhm kommentárja X—XI, XIII, XV—XXI, XXII, 2, 75, 299. lapjairól s így **tuíajdonképen eltulajdonítások**. Ez az eltulajdonítás olyan mérvű, hogy az egész tudományos dolgozat minden valamirevaló megállapítása és legfőbb konklúziói idetartoznak. Így az egész Jerémiás könyvének a, feloszlása, az egyes részletek nevei, egyszóval Kállay tudományos megállapításának egésze szinte szószerinti és minden hivatkozás nélkül való kiírása JDuhmnak.

TSz I. 309

»Összefoglaláskép azt mondhat-juk (sic!), hogy Jeremias köny-vének mai tartalma külsökép a következő módon osztályozható...:«

a) I—XXV. fejezetek. »Jeremias szavai«, beszédei, költemé-

Duhm:

sichtbar, aber anderwärts merkt man nichts davon und neue Zu-sätze werfen z. B. die zeitliche Anordnung wieder über den Hau-fen.«

Jer. XXI: »chaotische Masse«

Jer. XXI.

»die starke Differenz zwischen dem MT und der LXX... zeigen, dass das Buch niemals fertig ge-worden ist«

Jer. XXI.

»Immerhin sondert sich die chao-tische Masse in ein paar Gruppen und gestattet damit wenigstens einige Schlussfolgerungen über die äussere Geschichte des seltsamen Buches; es sind folgende:

a) Cap. 1—25, die »Worte Jere-mias« (1:1),

Kállay:

b) XXVI–XXIX. »	Részletek Baruk könyvéből.	b) Cap. 26–29, Stücke aus Baruch,
c) XXX–XXXI. »	»A Juda és Izrael jövőjéről szóló könyv.«	c) Cap. 30–31, das Buch von der Zukunft Israels und Judas,
d) XXXII–XLV. »	Részletek Baruk könyvéből.	d) Cap. 32–45, Stücke aus Baruch,
e) XLVI–LI. »	A pogányok eleeni prófétciák könyve.	e) Cap. 46–51, das Buch der Heidenorakel,
f) az LII. »	Történelmi zárszó.	f) Cap. 52, Geschichtlicher Anhang.

Ezek után az a megdöbbentő, hogy a TSz I. '402. lapján] Kállay minden előző megállapításával kapcsolatban ezt írja: »A: következőkben csak azokat az adatokat fogom használni, amelyeket kritikai **vizsgálódásaim** (Sic!) nyomán kétségtelenül hitelesnek találtam.« Hogy ez a »vizsgálódásaim« kifejezés valóban milyen »kritikai« mélységeket takargat, elköppesztő és hihetetlen módon igazolja Kállay a Jeremiás könyve *egyes részleteire vonatkozó megállapításainál*, melyeket szintén úgy ad elő, mintha sajátja volna, holott az egész nem egyéb, mint jórészt szószerinti és betűszerinti kimásolása Duhm megállapításainak, persze anélkül, hogy Duhmra csak egy szóval is hivatkoznék, és munkáját még csak névleg is megemlítené.

Lássuk Kállay Bárukra vonatkozó megállapításait!

Kállay:

TSz I. 297
 »teljesen bizonyos, hogy elbeszélései valaha chronologai sorrendben következtek egymás után. Ez a sorrend a következő lehetett:
 1. *Jojakim* idejéből való események:
 a) uralkodása kezdetére vonatkozik: XXVI. 1–3, 4, 6–24; »

Duhm:

Jer. XVI.
 »Indem ich die jetzt durcheinander geworfenen Capitel nach ihrer ursprünglichen Reihenfolge angebe...
 a) Auf den Anfang der Regierung *Jojakims* bezieht sich 26:1–3 4 (bis 'l) 6–24, auf sein 4. und

Kállay:

- b) uralkodása *negyedik*, vagy *ötödik* évére: XXXVI. 1—26, 32.;
- c) uralkodása *egy későbbi* évre: XXXV. 5—11.

- 2. *Czedekias* idejéből való események:
 - d) uralkodása *negyedik* évére vonatkozik: XXVIII. 1., XXVII. 2—3., XXVIII. 2—23, 15—17.;
 - e) talán *ugyanerre az évre* vonatkozik: XXIX. 1, 3—4a/, 5—7, 11—15, 21—23, 24, 26—29.;
 - f) uralkodása *kilencedik* évére vonatkozik: XXXIV. 1—7.
 - g) *Jeruzsálem* **Czedekias* alatti ostromának *idejére* vonatkoznak: XXXIV. 8—11., XXXVII. 5, 12—18, 20—21., XXXII. 6—15., XXXVIII. 1, 3—22, 24—28a/.

- 3. Jeruzsálem elfoglalása utáni eseményekre vonatkoznak:
 - h) XXXVIII. 28b/, XXXIX. 3, 14a/;
 - i) a *micpai kolóniára* és annak viszontagságaira vonatkozólag: XL. 6—7., XLII. 9, 18a/, 19—21., XLIII. 1—7.;
 - j) egy *Egyptomban* történt esetet mond el: XLIV. 15a/, 16—19, 24—26, 28b/;
 - k) Zárszó: XLV. 1—5.

Duhm:

- 5. Jahr 36:1—26 32, auf ein späteres Jahr *35:1—11.

- b) Die Zeit *Zedekias* wird behandelt in 28:1a, 27:2 3 28:2—13 15—17 (4. Jahr *Zedekias*), 29:1 (bis *hghwlh*) 3 4a 5—7 11—15 21—23 *24f. 26—29 (vermutlich auch das 4. Jahr *Z.s*), *34:1—7 (9. Jahr *Z. s*), *34:8—11, 37:5 12—18 20 21, 32:6—15, 38:1 3—22 24—28a (während der Belagerung Jerusalems).

- c) Mit der Zeit nach der Eroberung Jerusalems, mit den Begebenissen in Mizpa und der Auswanderung nach Ägypten beschäftigt sich 38:28b 39:3 14a 40:6, 40:7 bis 42:9 13a 14 19—21 43:1—7.
- e) Einen Vorfall in Ägypten erzählt (7:18) 44:15a 16—19 *24f. 28b. Den Abschluss bildet das Nachwort Cap. 45.

A fönti két táblázatnak az összehasonlítása nemcsak arról győz meg bennünket, hogy Kállay húsz év múlva csodálatosképen ugyanazokra az eredményekre jutott el, mint előzőleg Duhm, más szóval, hogy Duhmot egyszerűen lemásolta, hanem amellett is ékesen tanúskodik, hogy Kállay még ezt a másolást sem tudta hibátlanul elvégezni és Duhm finomabb disztinkciót, a csillaggal jelzett átdolgozásokat, stb. »a különösebb koplikációk elkerülése végett« teljesen figyelmen kívül hagyta és a másolást durván elnaggyázta. Emiatt a fölütetesség miatt azután csak ez a »néhány« hiba csúszott be a táblázatba:

1. a) pont alatt a 4. versnél elhagyta Kállay »(bis 7)« s pontatlanul *az egészet* felvette.

2. ej) pont alatt a XXXV. 5—11 elől elhagyta a csillagot, holott ez Duhm szerint átdolgozott rész.

3. d) pont alatt a XXVIII. 1 után kihagyta az »a«-t és *az egész* verset bánikinak veszi: pontatlanságóból.

4. d) pont alatt nem XXVIII. 2—23-nak, hanem mint a 15—17 említéséből is világosan látszik» XXVIII. 2—13-nak kellene állni.)

6. e) -alatt a XXIX. 1 mellől kihagyta a »(bis *hghwlh*)*c-t* és *az egészet* felvette.

6. e) -alatt XXIX. 24 elől elhagyta a csillagot, utána pedig elfelelte odatenni az »f.«-et s így a 24 utáni verset egyszerűen ki is hagyta.

7. f) alatt a XXXIV. 1—7 elől szintén elhagyta az átdolgozást jelző csillagot.

8. g) alatt a XXXIV. 8—11 elől kihagyta a csillagot.

9. Jellemző, hogy h) pontnál kihagyja a felsorolt lókusok elől, illetve az egész csoport elé teszi címnek: »Mit der Zeit nach der Eroberung Jerusalems« és így a h) csoportnak nem jut cím.

10. MSG· nagyobb gondatlanságra vall, hogy a h) csoportból kihagyja a Duhm által idesorolt XL. 6-ot, holott ez szervesen hozzá tartozik a h) csoporthoz és az i)-hez nem csatolható, mint ahogy Kállay nem is csatolja seholvá.

11. Az i) pont alatt vaskos hibát követ el Kállay, amikor a Duhm szerint össze nem tartozó 40:6-ot a 40:7-el tévedésből összekapcsolja.

12. Még súlyosabb hiba, hogy a XL. 6—7 után kihagyja a »bis«-t és egyszerűen elválasztó vonást tesz helyette. Ezáltal teljesen elszíkkad a XL. 7—XLII. 9 között levő tiszta báruki elem, tehát több, mint két fejezet.

13. Az i) csoportban *az* XLII. 14-et kifejtette, illetve elnézte a másoláskor.

14. e) ,alatt a XLIV. 24. verse elé elfelejtett csillagot tenni és — egyetlen eredetisége! — az »f.« helyett »—26«-öt vett fel.

15. k) pont alatt »Gap. 45.« helyett XLV. 1—5-öt vett fel.

A 15 pontban felsorolt hibák, elírások, különben csúfosan megbosszulják magukat már a táblázatot közvetlenül követő Kállay-féle megállapításokban, mert **Kállay, Duhm általunk bemutatott eredeti táblázatára lévén tekintettel, sorozatosan ellentéte kerül saját táblázatának adataival.** Ez még csak jobban elárulja a kimásolást! Mindezért megtetézi még az, hogy Kállay a későbbi fejezetekben, — noha a TSz I. 402. lapján keményen hangsúlyozza, hogy »a következőkben csak azokat az adatokat fogom használni, amelyeket kritikai vizsgálódásaim nyomán kétségtelenül hiteleseknek találtam«, — a **fent adott és Duhmtól kölcsönzött megállapításokat sutba dobva** és

saját megállapításait meghazudtolva, sokszor homlokegyenest ellenkező álláspontot foglal el az egyes jerémiási helyek eredetiségenek kérdésében. Ilyen példa van jónéhány. Párat bemutatunk.

1. A TSz I. 298. lapon ezt mondja Kállay: »Mert az átdolgozok vagy felületesen vették Baruk történelmi feljegyzéseit és azokat a maguk theóriái szerint átalakították (pl. XXXIV. 8—11., XLIV. 15. köv.), vagy egyenesen félredobták Baruk intencióit és a magukéval helyettesítették (XLV. 1.).«, holott egy lappal előbb Baruk könyvének eredeti részei között szerepelt: a 2. pont g) alatt a XXXIV. 8—11, a 3. pont j) alatt a XLIV. 15a/, 16—19, 24—2fy 28b/, a 3. pont k) alatt pedig a XLV. 1—5.

2. A TSz I. 301. lapon »Jeremiás könyvének speciális interpolációd közt szerepel a XXXVI. 2, XLII. 8—13, holott Kállay előbb még a 297. lapon *alz* 1. pont b) alatt Baruk eredeti munkájának veszi a XXXVI. 1—26-ot, a 3. pont i) alatt pedig a XLIL 13a-t.

3. A TSz I. 305 »Jeremiás könyve interpolációs elemének« részei között említi a XL. 1—15-öt, mint »midras«-t, holott az I. 297-ben. Kállay eredeti báruki elemként állapította meg a XL. 6—7-et, sőt **Duhm:** Jer. XVI. szerint, ahonnan Kállay másolt, a »40:7 bis 421:9« báruki.

4. I. 306 szerint későbbi szokás volt a nevek rövidítése, így a XXVIII. 1-ben is s így ez késői elem. Az I. 297-ben pedig előzőleg a 2. pont d) alatt ez a vers eredeti báruki elem gyanánt szerepel.

5. L 306 szerint a XXIX. i6-ban »a Papi Codex kedvenc szavai« vannak, holott az I. 297-ben a vers úgy szerepel — minden megszörítés nélkül —, mint eredeti báruki elem: 2. pont e) alatt.

6. Az I. 428 idézi LII. 31.' köv.-t, holott ez a táblázat szerint nem eredeti,

7. I. 429 idézi a XXVII. fejezetet, holott az I. 297 szerint csak a 2—3. vers eredeti. A XXVII. 12 bizonyára nem.

8. I. 431 idézi a XXVII. 1-et, holott az már előbb nem eredeti.

9. Ugyanígy idézi az I. 437 a XXXIf. 1-et, holott arról szó sincs az I. 297-ben.

10. I. 440 a XXXIX. 22-t Báruktól származtatja, ellentétben az I. 297-el, ahol csak a XXXIX. 3, 14 az eredeti.

11. Az I. 443 a XXXIX. 14-et idézi, holott az I. 297 szerint csak a XXXIX. 14a az eredeti.

12. Az I. 444 a XL. 8-at idézi, de az I. 297 szerint nem eredeti báruki, noha *Duhmndl az*. Ugyanígy a XL. 12 is.

13. I. 445 a XL. 5, 15 eredeti, holott az I. 297 szerint nem az.

14. I. 446 a XLI. 11—16 szerepel. Az I. 297 szerint nem eredeti. *Duhmnál az.*

15. I. 44Q a XLII. 4 eredeti, I. 297-ben nem.

16. I. 447 XHI. 10—14, 19 ellentétben áll az I. 297-el.

17. I. 449 a XLIV. 28-at idézi, de az I. 297 csak a 28b-t fogadja eh.

18. III. 54 a XLI. 17-et eredetinek veszi, holott az "I. 297 szerint ez betoldás.

19. III. 54 szerint a XLII. 7 eredeti, holott "az I. 297 3. pont i) szerint ez nem hiteles.

20. III. 55 ,eredetinek veszi a XXIX. 24. köv.-t, holott az I. 297 szerint csak a XXIX. 24, 26—29 az eredeti és éppen a 25 nem az?.

24; III. 55 a XLIV. 28-at egészen eredetinek veszi, az I. 297 pedig¹; csak a 28b-t.

Ezt a »tudomány objektív követelményeinek megfelelő« módszert, mely oly nyilvánvalólag ragaszkodik »a szabatos és tudományosan bevett idézési módhoz«, csakúgy mint ezt az; organikus érvelési rendszert méltó módon zárja be Duhm; Jeremiás kommentájának minden előbbi vagy itteni megemlítése nélkül Kállay első közleményének befejező és összefoglaló része, mely némi kis mondatkombinálással ugyan, de valójában szóról-szóra egyszerű kimásolása Duhm X. lapja szövegének.

Kállay:

TSz I. 310

»Jeremiás neve messze túlhaladta a kanonikus Jeremiás könyv kereteit. Bizonyosunk van rá, hogy valaha egy terjedelmes Jeremiás irodalom létezett. A LXX. ugyanis könyvkönyökön kívül Jeremiásnak tulajdonítja a Siralmakat, továbbá egy apokrifus Jeremiás levelet és egy Baruk-könyvet. A kanonikus irodalomban II. Krón. XXXVI. 21. és 22—23-ban van idézve Jeremiás neve alatt egy-egy vers. Utóbbi hely Esdrás I. 1—2-vel egyenlő. Ezek az idézett versek azonban nem fordulnak elő Jeremiás költeményei közt. Az előző hely (II. Krón. XXXVI. 21.) valószínűleg midrason alapszik, a második (II. Krón. XXXVI. 22—23,) pedig Deuterojesajából való. Valaha tehát Deuterojesaja anonym írásai is a Jeremias neve alatt szereplő irodalomba tartoztak. Dán. IX. 1. köv. és Jes.-ben Sir. XLIX. 6. is ismerik Jeremiás

Duhm:

Jer. X.

»Der Name Jeremia führt also weit über unser Buch Jeremia hinaus. Erinnern wir uns nun noch des Briefes Jeremiä, des Buches Baruch, der Klagelieder, die die LXX ebenfalls dem Jer zuschreibt, so ergibt sich, dass eine ausgedehnte Jeremialiteratur existierte;« IX. I. »das erste Citat einer angeblich jeremianischen Weissagung, II Chr 36:21, ist nicht aus unserem jetzigen Jeremiabuch genommen,... Der Chroniker oder vielleicht auch ein Interpolator hat also dies Citat einem uns unbekannten Midrasch entlehnt... Ebenso findet sich das zweite Citat, II Chr 36:22f. (=Esra 1:1f.), nicht in Jeremia, sondern im Deuterojesaja; danach scheint zu den wahrscheinlich zahlreichen Schriften, die Jeremias Namen trugen, bisweilen auch Jes 40ff. gerechnet zu sein... Dagegen hat die Stelle JSir 49:6 f. unser Je-

Kállay:

nevét. II. Makk. II. és XV. pedig legendákat közöl róla.«

Duhm:

remiabuch im Auge ... Der Verf. von Dan 9:1 ff. liest in »den Schriften«, dass Jer die Dauer der Verwüstung Jerusalems auf 70 Jahre bestimmt habe ...« X. 1. »Von den *apografaι*, denen die II Mak 2 über Jer erzählten Sagen entnommen sind ... etc.«

Ilyen az az erkölcsi és tudományos alap, amelyen állva Kállay engem plagizálással vádolt meg. Ismétlem, hogy **amit eddig közöltettem, ezekre a kölcsönzésekre sehol egy betű utalás nincs, sőt azokon a lapokon, ahonnan idéztem, vagy azok előtt sem, sehol nincs megemlítve egyik munkának a pusztacime sem, amikből Kállay kölcsönözött.** Ugyanakkor Kállay nem tud, mert nem is tudhat megnevezni egyetlen olyan munkát sem, amelyekből vagy amelyből szerző merített, de »éppen sehogysem citálja«. Kállay eljárásából tehát megrendítő módon igazolást nyer ez a példabeszéd: »Ki mint él, úgy íté!« Senkire jobban nem illik Kállay rám mondott szentenciája, mint saját módszerére: »E tekintetben, sajnos, szomorú s a magyar theologiai irodalomban eleddig szokatlan módszert« használ.

6. KIFOGÁSOLHATÓ-E AZ A MÓD, AHOGY AZ YAHUDÁT FELHASZNÁLTUK?

a) Válaszra váró általános vádak.

A forráskezelés módszere ellen emelt súlyos vádak közt a plagizálás mellett második vád *gyanánt* Kállay ezt a kijelentést kockáztatja meg ellenem: »azokat a könyveket, amelyeket használ, hiányosan, a tudományos használatnak éppen nem megfelelőleg... citálja«: IÉ 61. 1. Ennek az állításának *formális bizonyítására* használja fel Kállay „az „IÉ hátralévő 61—63 lapjait. A formális bizonyítás mellé azonban az első két író munkájára való hivatkozásnál hozzáteszi ezt a megjegyzést is: »*ki tudom mutatni!*«! így veszi sorra. Yahuda, Kittel, Kaven és Orr munkáit, tehát négy író négy könyvét, mint amelyeket művemberben »hiányosan, a tudományos használatnak éppen nem megfelelőleg« citáltam és használtam. *A továbbiakban tehát sorra kell vennünk azokat az adatokat, illetve áMításokat,*, melyekkel Kállay sorban megkísérli bizonyítani forráskezelésünk tudománytalan voltát. Meg kell vizsgálnunk, igazak-é azok, tényeken épülnek-é fel a megállapítások és ha igen, mennyiben adnak alapot Kállay elítélőkritikája számára? Elsőnek mi is Yahuda felhasználásának tárgyalásával kezdjük.

b) A bőven gyümölcsöző vádak Yahudával kapcsolatban.

Már tárgyalásunk elején meg kell állapítanunk azt, hogy; Kállay a forráskezelés *nagyon is szubjektív* vádját többszörösen és bőven igyekszik gyümölcsöztetni nemcsak többször megismételt, hanem egy és ugyanazon kritikájában is. Ezzel a többszörösen kihasznált, különböző formákban előadott, de lényegében *mindig ugyanazt hangoztató* és így egy rókáról több bőrt kitermelő módszerrel Kállay olyan hatást akar olvasóiba szuggerálni, hogy munkám forráskezelése Yahudát illetőleg véges-végig katasztorfálisan és átitatódtan tudio-

mánytalan A figyelmes olvasó azonban nem ülhet fel az ilyen kritikai műfogásoknak, mert hiszen könnyű átlátni a szitán.

1. Ennek a II. kötetnek az 58—61. lapjain már letár-gyaltuk, hogy Kállay a RÉ 401. lapján milyen hamis színben próbálta feltüntetni Yahudával kapcsolatos álláspontunkat és mint akarta az egész mózesi szerzőség bizonyításának »föargumentumá«-ul megtétetni velünk az ő kitalált érveit. Rámutattunk arra, hogy Yahuda érvei a *történeti anyagban*, — de *csak ott!* — kétségkívül főhelyet foglalnak el, mert a Gen. 37—50 és az Ex. 1—15 fejezetei *kizárolag Egyptomban* játszódnak le és itt másról, mint egyptomi hatásokról valóban szó sem lehet. Kállay tehát érvelésében nemcsak adatainkat hamisította meg, hanem a való tényállást is elhallgatta. Kállay azonban nem elégedett meg a RÉ-ben annak hangsúlyozásával, hogj Yahudára »nagyon erősen« támaszkodunk, hanem megismételte ezt a kijelentést, ugyanezzel a kifejezéssel, az IÉ 16 lapján is, A különbség a két kijelentés között csupán, csak az volt, hogy míg a RÉ 401 szerint Yahudával »23 lapon egyfolytában« foglalkozom, addig az IÉ-ben már Yahuda »nagyon erős« hatása a 99—134. lapokra, tehát már 36 oldalra terjed ki. Természetesen ez a megállapítás sem végleges, mert az IÉ 61. lapján Yahuda emlegetett »nagyon erős« hatása már a 102—132. lapokra korlátozódik. Így szükül, vagy bővül a keret a kritikus szabad tetszése, hogy ne mondjam szeszélye szerint. *Persze mindhárom esetben téves, pontatlan és valóltan beállításban*.

2. Az IÉ 18 meg már azt próbálja aprópéntben előre szétszórni, amit mint tökét Kállay csak az IÉ 61 lapján hoz elő. A »kinyújtott kar« és »erős kéz« kifejezéseknel kifogásolja, hogy azokat nem mint a D »jellemző kifejezését«, »hanem a Yahudából pontos idézés nélkül átvett nagy anyagban, mint egyptomi eredetű kifejezést (1. Yahuda 64. lap)« tárgyalom, Eltekintve attól, hogy Kállay a »pontos idézésben« itt is remekelt, mert Yahuda 63. oldala helyett 64-et írt, illetve a két lap helyett csak egyet jelzett, a »Yahudából pontos idézés nélkül átvett nagy anyag« kifejezés merőben megtévesztő és alaptalanul gyanúsító, mint azonnal látni fogjuk. Kállay ezt is aknának szánta, nogy az erkölcsi alapot munkánk alól már előre kirobbantsa.

3. Az IÉ 20—21. lapjain újra terem a többszörösen megnyergelt Yahuda-érv Kállay kritikája számára. Itt újra azt panaszolja a kritikus, hogy az egyptomi kölcsönszavakra és beszédformulákra, stb. »Sípos Yahuda nyomán olyan érthetetlen¹ nagy hangsúlyt fektet« és miután efölött hosszan elsírdogál, újra feltör belőle a keserűség: »Pedig Sípos Yahudára és az ő nyelvi bizonyítékaira tesz fel jóformán minden«. Hogy persze ez is egészen hamis beállítás, e II. k. 59. lapján már bizonyítottuk.

4. Kállay azonban nem hagyta még ennyiben sem ezt a nagyszerűen hasznosítható érvet, hanem *annyiszor tette be banknak, ahányszor csak lehetett*. Az IÉ 58. lapja Wellhausen védelmében gúnyosan utal szerzővel kapcsolatban »az ő u. n. 'bizonyítóanyagának' — amely egyébként Yahuda és Orr anyaga jórészt és nem Síposé« gyatra súlyára. Persze Yahuda neve itt is csak »*bemondás*« maradt, minden közelebbi bizonyítás nélkül, mert a később sorra kerülő vádról a gyapjút, úgy gondolta, előre is le lehet nyírni.

5 Az IÉ 60. lapjának vágját, mely »a Yahudából hivatkozási nélkül pontosan kimásolt hieroglif ábécére« vonatkozik, már előzőleg alaposan megértékeltek és annak fajsúlyát méltóképpen megállapítottuk. Ez az érv is teljesen azonos azzal a passzal, hogy szerző »hiányosan, a tudományos használatnak' éppen nem megfelelőleg... citál«.

c) Végzetes hibákkal megrakott alaptalan kifogások.

Lássuk azonban Kállay tömbbé kovácsolt további érveit, mellyel a végső rohamra indul. A minden ízében nagy ravaszággal és nagy körültekintéssel megfogalmazott kifogás így hangzik: »Ha Sípos vagy bárki azt óhajtja, szívesen belemegeyk a részletekbe is és ki tudom mutatni, hogy Sípos az *A. 8. Yahuda: Die Sprache des Pentateuch* Berlin, 1929. c. könyvét a saját könyve 102—132. lapjain oly módon használja fel, hogy néhol még a vonatkozó fejezetek címeit is Yahudából veszi. A felhasználásnak ezt a módját nem eléggé emeli ki a 109. lap 75. jegyzete, sem a 132. lap első bekezdésének első mondata, mert Sípos jórészt szószerint használja Yalmdát és az egészet olyan beállításba helyezi, amely alkalmas arra, hogy az e lapokon tárgyalatkat az olvasó a Sípos által elért eredményeknek tekints-e, holott minden Yahudából való. ('Vizsgálódásaink kapcsán' (109. 1.), 'a mi számunkra' (115. 1.), 'észrevételeinkben' (119. 1.), 'megjegyezzük' (121. 1.), 'találunk' (126, 129. 1.). Síposnak ilyen nagyarányú kölcsönzés esetében világosan meg kellett volna mondania, hogy ettől-eddig Yahudából idéz s megnevezni Yahuda vonatkozó lapjait, t. i. 5—85. lap, nem pedig azt írni, hogy a 'megfelelő rész) tárgyalásában' (130. 1. 89. jegyzet) lehet ezeket Yahudánál megtalálni.::: IÉ 61—62. 1. Sorra vesszük Kállay kijelentéseit.

1. A »pontos idézés« követelményeit emlegető Kállaynak mindenekelőtt szíves figyelmébe ajánljuk a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott és A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter 1922. október 11-én 4250 elnöki szám alatt kelt rendeletével valamennyi iskolára kötelezővé tett »A Magyar Helysírás Szabályai« c. mű. 7. § 129. pontját. Itt »az idegen' család- és keresztnévek szórendjéről« ezeket olvashatja: »A

adatairól csak egy szó is volna! c) Teljesen Hamis és megtevesztő beállításban utal Kállay a »102—132« lapokra való átfogó megjegyzéseivel a 104—106. lapok egész tárgyalási anyagára is. Utalásával úgy tünteti fel ezeket a lapokat, mintha itt Yahudát valami kizárolagos módon használnám fel, tőle venném minden adatomat, még a fejezetek címét is. Ez a beállítás teljesen hamis, sőt hazug és megtevesztő. A 104. lapon — ugyanis a *par oh* szóval kapcsolatban későbbi tárgyalásokra utalva, — a *moseh βζοί* tárgyalom. Ennél a szónál Josephus, Philo-, Jablonski, Lauth, Lepsius, Ebers, Brugsch, Spiegelberg, Renan, Guthe, Na ville, Díllmann, Gardiner, Cheyne véleményének részletes tárgyalása után idézem csak Yahuda munkájának »251 sqq« lapjait, még pedig 18 és fél sor után az ő véleményét 5 és fél sorban. *Yahuda idézése tehát pontos és a legkritikusabb mérték szerint is kifogásolhatatlan.* A pínchász szó tárgyalásában meg egyener sen Lauth, Nestle, Cheyne, Müller W. M. véleményeire támaszkodom s Yahudát csak »cf.« jel alatt idézem, mert *Yahuda bővebben ezt a szót nem is tárgyalja.* Teljesen hasonló megtévesztés, Kállay megjegyzése a *púthiél* szóra vonatkozólag is, ahol Yahudát nem is idézem érdemlegesen, hanem csak »cf.« alatt, mivel itt Cheyne véleményét fogadom el. Ugyanilyen módon idézem a *qorach* szót is, utalva Erman és Grapow szótárára. Yahuda itt is csak sztatisztál. *Hol van itt a Kállay beállításának csak a legkisebb tudományos vagy erkölcsi alapja is?* Honnan vette a kritikus az indítéket az inszinuálásra? Feleljen meg jó lelkismerete szerint! *Be magyarázza meg ugyanazt β 105. és 106. lap anyagával kapcsolatban is!* Meri-é felelősseg terhe mellett vállalni azt, hogy a 105. lapon akár ;az 59. jegyzetben, akár a többi anyagban csak *Yahudára támaszkodtunk volna*, vagy az ott szereplő címet *Yahudától vettük volna*, vagy akár az idézett anyagot *nem a legprecizebb akribiával* idéztük volna? Hiszen Steindorf f, Driver, Lieblein, Kyle mellett pontosan idézzük Yahuda 4, 61, 93, 177, 200, 61 sq lapjait! Ugyanígy idézzük a 106. lapon Pilter, Jablonski; Brugsch, Harkavy, Driver még kétszeri idézésén kívül Yahuda 35 sqq., 109, 198, 254 sqq., 88 sqq. lapjait, szintén a legfontosabban *A rosszakaraton kívül találhat-é ezekben a lapokban hibát bármi és bárki is?* Honnan vette hát Kállay azt az erkölcsi bátorságot, hogy munkámnak ezt a részét hamis és hazug beállításban állítsa oda az olvasóközönség elé?!

d) Ami pedig Kállaynak azt az állítását illeti, hogy szerző* Yahuda könyvét »oly módon használja fel, hogy néhol még a vonatkozó fejezetek címeit is Yahudából veszi«, nemcsak a Kállay által idézett 102—132. lapokra vonatkozólag pontatlan, hanem különösen leleplező és sokat eláruló a Yahudát egyfolytában használó 107—132, illetve 109—132. lapokkal kapcsolatban. Az igazság ugyanis az, hogy nem »néhol« — mint

Kalian írja, — hanem végig mindenütt Yahudából veszem a vonatkozó fejezetek címeit. Ez nem is lehet másként! Nemcsak az anyag azonossága kötelezett erre, hanem magának a 109. lapnak a bejelentése is, amely szerint: »Bizonyítékainkat ide-vonatkozólag (t. i. a nyelvjelenségekre, 'melyek a Pentateuchosban határozott *egyiptomi színezetet képviselnek*') Yahuda: St-ből vesszük«. Eljárásunkban pedig mindenben igazol a 132. lap kurzív által kijelentése: »A Yahuda által fentebb felsorakoztatott érvek«-re vonatkozólag. Jól tette volna tehát Kállay., ha legalább figyelmesen elolvasta volna, - ha már nem is ezt az egész részi és nem is csak a félreérthetetlen utalásokat a felhasználás mértékére nézve, — hanem **legalább csak az egues fejezetek címeit!** Kállay azonban, csakúgy, mint könyvem egyéb részeinél, **ezt az elemi kötelességét itt sem teljesítette.** Ha elolvasta volna **csak könyvem tartalommutatóját** és összehozta volna a Yahuda könyvének tartalommutatójával, azonnal észrevehette volna, hogy nem »néhol«, hanem az idézett és felhasznált rész minden címében Yahuda címe található meg. ^íme a, címek: »3. Egyiptomi válogatott kifejezések«; »Gewählte Ausdrücke«, »4. Egyiptomi címek használata«; »Ägyptische Titel«, »5. Egyiptomi köznapi szólások«; »Gewöhnliche Ausdrücke und Redewendungen nach dem Ägyptischen«, »6. Testrészek képes, használatának átvétele az egyiptomiból«; »Körperteile in Redensarten«, »7. Egyiptomi beszédformulák«; »Formelhafte Redewendungen, Sprichwörtliche Redensarten und stehende Ausdrücke aus dem Ägyptischen«. Kállay megállapítása tehát idevonatkozólag is *föliletes és kritikáltan*.

5. Még szembeszökőbb azonban ez a teljes felelőtlenség^ és egészen megtévesztő me g gyanúsítást szándék a következő mondatban, ahol idézési módszerünket kritizálja Kállay: »A felhasználásnak ezt a módját nem eléggé emeli ki a 109. lap 75. jegyzete, sem a 130. lap 89. jegyzete, sem a 132. lap első bekezdésének első mondata.« Kállay ebben a mondatban a hangsúlyt nyilván, a. »*nem eléggé*« kifejezésre kell, hogy helyezze, mivel magában a kijelentésben is benne van, hogy szerző »a felhasználásnak ezt a módját« nem is egy, hanem több helyen is »*kiemelte*«. Kállay kijelentése tehát egérutat hagy a maga számára a meneküléshez, ha valaki a kijelentés iga-zolására szólítaná fel. Mert hogy a szerző »eléggé« avagy »*nem eléggé*« emelte-ó ki a felhasználás módját, afölött az egyéni tetszés szabadon vitatkozhat. Erre nézve norma nincs. Itt legföljebb a Kállay által emlegetett, de soha tekintetbe nem vett »szabatos és tudományosan bevett idézési módot«, illetve annak bizonyos példáit hívhatjuk segítségül a kérdés előn-tésénél, a) Egy dolog azonban minden esetre bizonyos. Ez pedig az, hogy Kállay nem adja elő, hogy miért »*nem eléggé emeli ki*« az említett három, hely a felhasználási módot?! Különben éppen ezeknek a helyeknek a kijelentéseit kellett

volna ebből a szempontból bonckés alá venni Kállay azonban ebbe már nem hajlandó belefogni. *Ahol bizonyítani kell, ott ö nem bizonyít.* Viszont ahol semmi szükség a bizonyításra, ott arra készséggel vállalkozik. Nézzük azért meg közelebbről ezeket a helyeket, hogy azok »eléggé« világosan megmondják-é, hogy a felhasználásnak milyen módját választottuk, b) Mindenekelőtt ha a 107. és a 108. lapokat vesszük, azt találjuk, hogy a 107. lapon magában a szövegben nemcsak Yahuda nevét és könyvének teljes címét adjuk, hivatkozva az, ö »szorgalmas kutatásainak meglepően gazadg és komoly eredményé«-re, hanem az öt ért kritikákat felemlítve, az előzőleg tárgyalt egyptomi kölcsönszavak tárgyalásához csatlakozva. ezt mondjuk: »A fentieken kívül Yahuda A. 8, még a következő egyptomi szavakat fedezte fel a történeti részekben, melyeket mi is elfogadhatunk:«. Itt azután egymásután idézzük a szavakat Yahudától, de minden egyes- szó után pontosan azonnal megjelöljük, hogy Yahuda melyik lapjáról való. Így a 107. lapon tárgyaljuk a Yahuda 149 sq., 235, 92 sq. és 285, 94, 128 sq., 109, 202, 206, sq., 4, 89, 90, 91, 91, 94, 261, 94, 95, 70, 73 és 91 lapjain található és tárgyalt egyptomi kölcsönszavakat. A 108. lapon ugyanígy pontosan megjelöljük Yahuda 88, 94, 90, 93, 95, 261, 236, sq., 95, 94, 94, 263, 41, 4, 34, 67, 94, 94, 128 sqq., 4, 71 sq., 90, 282 lapjait; ahonnan a szavakat vesszük. Nyilván erre a két oldalra nem vonatkoztható semmiképen Kállay »nem eléggé emeli ki« jellemzése, noha ez is a 102—132. lapok között szerepel!¹¹ Így a 102—132. oldalból teljesen elesik a 102—108. lap egész anyaga. Hatra van tehát még a 109—132. lapok tartalma. Nézzük azért meg, hogy ezt a 24 lapon egyfolytában idézett részt hogyan használtuk fel? »Eléggé kiemelte-é a szerző a felhasználás módját? c) Kállay a Yahudától átvett részre csak a 109. lap 75. jegyzetében talál utalást, holott az előbb említett egyptomi kölcsönszavak tárgyalása után közvetlenül, magában a szövegben, igu vezetjük be Yahuda adatait: »Az egyptomi nevek és kölcsönszavak vizsgálatán kívül a mózesi szerőség mellett fontos bizonyítékokat nyerünk akkor, ha behatolva az egyptomi nyelv lélektanába, belső szerkezetének rugóit kikeressük s azoknak hatásai után a Pentateuchos nyelvében kutatni kezdünk. Yahuda említett művében az egyezéseknek olyan elhatározó nagy számát találta meg és tárja elénk, hogy elfogulatlanul gondolkozó kutató számára többé aligha lehet kétséges, hogy a Pentateuchosnak Egyiptomra vonatkozó részeit csakis olyan valaki írhatta, aki teljes, jártassággal rendelkezett az egyptomi egyéni, családi, társadalmi, államkormányzati és papi ismeretekben.« Majd új bekezdésben így folytatjuk: »A következőkben vizsgáljuk meg tehát azokat a nyelv jelenségeket, melyek a Pentateuchosban határozott egyptomi színezetet képviselnek.« Itt következik az-

után a Kállay által is idézett 75. jegyzet, mely így szól: »Bonyítékainkat idevonatkozólag Yahuda: SP-ből vesszük leginkább s azoknak ellenőrzése könyve tartalommutatója és indexe alapján nagyon könnyű. *Rangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy Yahuda érveit is kritikával használtuk s csak az általunk teljesen megbízhatónak tartott eredményeket hozzuk elő bizonítékul.*« Ezután következik a fejezetcím: »3. Egyiptomi-válogatott kifejezések«, mely, mint előbb is jeleztük, Yehuda »Gewählte Ausdrücke« című fejezetcímének az átvétele. Mivel Yahuda fejezetcímei alapján haladunk tovább és mivel ezek anyagából válogatjuk ki a megfelelő bizonyító anyagot az egyes bibliai helyekkel kapcsolatban, *azért mondta azt, hogy »azoknak ellenőrzése könyve tartalommutatója s indexe alapján nagyon könnyű«.* És ez így is van! Kállay erre mondja, hogy »a felhasználásnak ezt a módját nem elégge emeli ki a 109. lap 75. jegyzete! És ezt közvetlenül azután mondja, miután éppen arról panaszokodik, hogy a szerző »néhol még a vonatkozó fejezetek címeit isiv Yahudából veszi! Ezáltal *maga Kállay is akarva-akaratlan azt bizonyítja, hogy a 75. jegyzetének ez a kitétele, hogy az »ellenőrzés« milyen »nagyon könnyű«, valójában tény és valóság!* Ennél a nyílt és többször is megismételt, részletesen bevezetett idézási módnál kézzelfoghatóbban, világosabban, tudományosabban Yahuda felhasználásának a módját megjelölni, kihangsúlyozni teljességgel lehetetlen! Ennél a felhasználási módnál tüzetesebben és pontosabban csak azzal a módszerre! lehetett volna előadni az idézett részeket, ha minden egyes helynél külön kitettük volna a lapszámot. *Ez azonban szerzőre és olvasóra névre egyaránt fölösleges, fárasztó és költséges munka lett volna,* mely a módszer tudományosságát semmivel sem emelte volna. Legfeljebb bizonyos kritikusok elégedetlenségi éhségét csillapította volna valami kis százalékban. Némelyek beteges pedantériájára azonban a komoly tudomány, nem köteles, tekintettel lenni, d) Megjegyezni kívánjuk még azt, hogy a 109. lap utáni részekben a következő újabb alapvető kijelentésig nem kevesebb, mint 13 lapalji jegyzetben utaltunk kézzelfoghatólag arra, hogy az előadott anyag egészére nagy általánosságban Yahudából való, Eltekintve attól, hogy Yahuda nevét 7-szer közvetlenül is említiük, a 77, 81, 82, 83, 84, 8% 86 jegyzetekben; minden egyes jegyzetben közvetve félremagyarázhatatlanul Yahudáról van szó, mert hiszen a 76—83. jegyzetekben kizárolag azokat a vádakat és kifogásokat vesszük sorra, értékeljük és kritizáljuk, amelyeket Yahuda bíráói vagy ellenfelei: Bergsträsser, Begrich, Spiegelberg hoznak fel mellette vagy ellene. *Mindegyik jegyzet félreérthetetlenül azt tételezi fel, hogy a szövegben Yahuda érveiről van szó.* Kállaynak az a beállítása tehát, mintha a 109. lap 75. jegyzete után csak a 130. lap 89. jegyzetében

utalnék arra, hogy a használt anyag Yahudától való, **alaptalan és a valóságnak nem felel meg.** e) De ha nem is volna szó sem közvetlenül, sem közvetve arról a 109. és 130. lapok között, hogy itt Yahuda anyagával van dolgunk, **még akkor is minden tudományos követelményt kielégítő volna eljárásunk**, mert itt, a 89. jegyzetben *újra* félreérthetlenül és a legszigorúbb tudományos akribia ismertetőjeit kimerítő módon kijelentjük,, hogy: »Az egyiptomi példák pontos idézési forrásait *Yahuda:* SP-ban találhatjuk meg a megfelelő rész tárgyalásában s így, itt is, másutt is hozzá, mint forráshoz utaljuk az olvasót.« Ha még ez, sem egyénies és világos beszéd, akkor Kállayfc csak egy újabb megszégyenítés hallgattathatja el követeléseivel, melyet saját munkájából mint mintagyűjteményből, kell kölcsön kérnünk. Ez előtt azonban vizsgáljuk meg még a 132'. lap újabb adatát, melyben újra világosan megmondjuk, hogy az eddigi adatokat Yahudából vettük és most ezeknek a bizonyitékoknak a végére értünk, f) A 132. lapon ezt írjuk: *y>A Yahuda által fentebb felsorakoztatott érveket nem lehet elégé magasra értékelni.* Mint láttuk, a bizonyitékok elsősorban nyelvi szempontból nagy jelentőségűek. A nyelv szellemébe, a gondolatok szerkezetébe, a szavak és kifejezések értelmébe való mélységes behatolás» s e szempontból a két nyelvnek egymással való tudományos összehasonlítása, valamint nyelvtörténeti értékelése, oly döntő módon győz meg bennünket a; Pentateuchos egyiptomi eredete és Mózes szerzősége felől, melyhez a modern bibliakritikusok felületes radikalizmusa, a szövegnek az Istennevek és egyes kikapott szavak előfordulása alapján eszközölt felosztása közel sem férhet tudományos érték tekintetében. Ami elvitathatatlan **az eddig felsorakoztatott kutatók eredményei alapján**, az, hogy a Tentateuchosban az egyiptomi hatás nem szporadikus nyelv jelenség, hanem nagyon mély, szisztematikus átitatódottság.« Aki jól megfigyeli, ezek a kijelentések nemcsak a 109—132. lapon előadott érvekí összefoglalását adják, hanem *mintegy refrénül szolgálnak arra, amit a 108. lapon e részhez bevezetésül mondottunk:* »Az egyiptomi nevek és kölcsönszavak vizsgálatán kívül a mózesi szerezöség mellett fontos bizonyitékokat nyerünk akkor, ha behatolva az egyiptomi nyelv lélektanába, belső szerkezetének rugóit keressük s azoknak hatásai után a Pentateuchos nyelvben kutatni kezdünk. Yahuda említett művében az egyezéseknek olyan elhatározó számát találta meg s társa elénk, hogy elfogulatlanul gondolkozó kutató számára többé aligha lehet kétséges, hogy a Pentateuchosnak Egyiptomra vonatkozó részeit csakis oly valaki írhatta, aki teljes jártassággal rendelkezett az egyiptomi egyéni, családi, társadalmi, államkormánihzárti és papi ismeretekben.« Itt következik azután, mint láttuk, a Yahudától kölcsönözött anyag előadása. *Aki csak egy kicsit is nyitott szemmel nézi a felhasználásnak ezt a pontosan körül-*

határolt, szorosan bezárt és kerek egészét alkotó rendszerét, azt soha meg nem téveszthetik azok a kelepcék, amikbe Kállayt a kritikai elfogultság belekergette. Az ilyen ember soha nem állhat elő azzal a képtelen követelménnyel, amit Kállay állít fel velünk szemben, hogy: »Síposnak ilyen nagyarányú kölcsönzés esetében világosan meg kellett volna mondania, hogy ettől-eddig Yahudából idéz s megnevezni Yahuda vonatkozó lapjait, t. i. 5—85. lap, nem pedig azt írni, hogy a 'megfelelő rész tárgyalásában' (130. 1. 89. jegyzet) lehet ezeket Yahudánál megtalálni.« Hiszen ha azt írtuk volna oda, hogy **Yahuda 5—85. lapjait idéztük könyvünkben, ez sem igaz nem lett volna, sem a tudományos követelményeknek nem feleifi volna meg.** Éppen ez volt az oka annak, amiért mi Yahuda »könyve tartalommutatója és indexe alapján«, valamint »a megfelelő rész tárgyalásában« jelöltük meg a forrást! Mert újra hangsúlyoznunk kell Kállay előtt az általa figyelembe minden eddig nem vett 109. 1. 75. jegyzetének világos, szavait: »Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy Yahuda érveit is kritikával használtuk s csak az általunk teljesen megbízhatónak tartott eredményeket hozzuk elő bizonyítékul.« Aki csak olvasni tud s azt értelmileg fel is tudja fogni, megértheti ebből, hogy **mi a 109—132. lapokon nem a Yahuda 5—85. lapjainak anyagát sorakoztatjuk fel, hanem abból csak azt, amit elfogadhatónak, helyesnek és teljesen megbízhatónak találtunk.** Sok minden nem fogadtunk el! Sok minden kihagytunk! «Ezért utaljuk az olvasót — nem' a lapokhoz, — hanem általában a fejezetekhez, illetve az egyes bibliai helyekhez, melyeknek tárgyalását Yahuda indexe alapján könnyű pontosan megtalálni. Ez az idézési mód határtalanul pontosabb, tudományosabb és lelkismeretesebb mint a Kállay által követelt lapszám szerint való általános utalás, rael[^] Kállay ismert felületességének ismét legbeszédesebb tanúja. Eljárásunk kizárolagosan helyes volta minden értelmes ember előtt napnál világosabb. Ellenben az aki kötekedni akar, még a napban is a foltokat keresi és a sötétséget. A napban lehetnek foltok, de ebben a módszer-tani eljárásból, melyet mi alkalmaztunk, most az egyszer kifogásnak helye és joga nincs.

6. nagyon érdekes az *indok*, amivel Eállay magyarázza; hogy a íszerző »a felhasználásnak ezt a módját nem eléggyé emeli ki« a már tárgyalt jegyzetekben. Ezt mondja: »mert Sípos-jórészt szószerint használja Yahudát és az egészet olyan beállításba helyezi, amely alkalmas arra, hogy az e lapokon tárgyaltakat az olvasó a Sípos által elért eredménynek tekintse, holott minden Yahudából való.« a) Ami Yahuda »szószerinti használatát« illeti, arra Kállay jónak látja odatenni a »jórészt« módosító szócskát, Már ezzel is jelezni akarja, hogy vádolni is akar, meg nem is. Kétségtelen ugyanis, hogy **minden írónak jogi- van az idézett szerző munkájának szövegét s a szö-**

veg tartalmát, — még ha azt szabad feldolgozásban adja is, — oly szorosan követni, amilyen szorosan csak lehet. Hiszen nem a maga véleményét, hanem az idézett szerzőt tolmacsolja, így már csak az idézett tartalomnál fogva is kötve van bizonyos kifejezések, meghatározások pontos átvételéhez. Ez nemsak hogy nem tudománytalan és meg nem engedett, hanem egyenesen tudományos követelmény. Aki idéz, az által, hogy az idézőjeleket nem teszi ki, csak önmagát oldja fel a mindenben pontos és szabatos fordítás kötelezettsége alól, mely külön műgondot és nagy munkát igényel. Az idézsnek ez a módja annyira általános, hogy **Kállaynak** itt előadott követelése egyenesen a nevetségesség kritériumait rejtegeti magában a vág gyermetegségén kívül. Itt nem az a fontos, hogy »jórészt szószerint hasznák-om Yahudát, hanem az a fontos, hogy előzőleg idézem-é olyan formában, hogy abból világosan kitűnik, hogy itt Yahuda adataival van dolgunk vagy nem? Az előbbiek után pedig **ehhez egg szó kétség sem férhet**. így ez az indok magától hervad le, mint fáról ósszel a levél, b) Még érdekesebb és még nevetségesebb azonban Kállaynak¹ az a vágja, hogy a szerző idézés közben »az egészet olyan beállításba helyezi, amely alkalmas arra, hogy az e lapokon tárgyalatkat az olvasó a Sípos által elért eredménynek tekintse«. A már eddig előadottakból egészen kézenfekvő, meny nyire alaptalan és hamis ez a vág, mert hiszen a szerző nem csak az idézés elején és végén, hanem még az idézés anyaga közben is kétségtelenné tette, hogy itt végesvégig Yahuda ér veivel van dolga az olvasónak, még pedig folytatólagosan. Csak nagy figyelmetlenség vagy nagy rosszakarat mondathatja Kállay val azt, hogy én »az egészet«, amit csak Yahudából idézek, hamis beállításba helyezem. Itt ugyan megint odateszi ezt a mó dosító szót, hogy »alkalmas arra«, de Kállay állításának még sincs a valóságban egyetlen igazi hajszálgyökere sem. Mindez csak az 6 csapongó képzeletének rossz és hamis játéka. Kállay akármilyen ügyesen idéz is a szövegből kikapva néhány kifejezést, — mintha azok valóban azt bizonyítanák, hogy Yahuda előterjesztett megállapításait az olvasó egykönnyen általam elérte eredménynek tekinthetné, — ezeknek a kifejezéseknek a szövegösszefüggésben történő közelebbi vizsgálata bárkit is meggyőzhet affelől, hogy **Kállaynak ez az idézési és szövegszételemző módszere nem más, mint ravasz kritikai zsonglörkódés és egyszerű fogás**, mellyel az olvasókat félre akarja vezetni Mert igaz ugyan, hogy a 109. lapon ilyen kifejezést, használunk, hogy: »Vizsgálódásaink kapcsán«, de Kállay el hallgatja, hogy ennék a kifejezésnek értelme a legkisebb mértéken sem hozhat kísértésbe senkit annak a föltételezésére, finntha ez a kifejezés egyet jelentene a: »Vizsgálódásaim kapcsán« értelmével, egyes szám első személyben beszélve. Mert Kállay, ha egy kicsit jobban körülözött volna, pár sorral

fentebb láthatta volna, hogy ez a többesszám első személyben; való beszédmód éppen Yahuda érveinek a sorravételét vezeti be nálunk, amikor azt mondjuk: »A következőkben vizsgáljuk meg tehát azokat a nyelvjelenségeket, melyek a Pentateuchosban határozott egyiptomi színezetet képviselnek«. Ehhez a mondathoz csatlakozik azután a 75. jegyzet szintén többesszám első személyben bevezetett megjegyzése: »Bizonyítékainkat idevonatkozólag Yahuda: SP-ból vesszük... Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy... csak az általunk teljesen megbízhatónak tartott eredményeket hozzuk elő« stb. *Elhallgatja Kállay* azt is, hogy az »Egyiptomi válogatott kifejezések« c. fejezetben így vezetem be Yahuda érveit: »Ezek! a kifejezések és szólások számunkra szokatlanok és idegenszerűek. Mivel helyes értelmük legtöbbször csak az összefüggésből állapítható meg valamennyire, nagy volt eddig a kísértés, hogy jelentésüket szövegigazítással erőszakoljuk ki, szövegrömlést vagy szövegcsonkulást tételezvén fel a textusokban. Vizsgálódásaink kapcsán azonban kitűnik, hogy e kifejezések héber veretűek« stb. Íme ífyy kerül be a, szövegbe a: »Vizsgálódásaink kapcsán« kifejezés, amely így szemléltve egészen más értelmet nyer, mint ahogy azt Kállay megtévesztőleg feltüntetni igyekezett. Ugyanilyen természetű azonban a 115. lapról idézett: »A mi számunkra« kifejezés is, mely szintén összefüggésben van az előző fejetésekkel, ahol Józsefnak bizonyos egyptomi eredetű és jelentésű címeiről van szó. Ezekre vonatkozólag jegyezzük meg, hogy: »A mi számunkra azonban nem is a tárgyi egyezés a nagyon fontos, hanem a nyelvi jártasság és kifejezések, amelyek az egyptomi eredet súlyos tekintélyű tanúi.« Hogy ez itt a mi külön véleményünk és megállapításunk lenne Yahudáéval szemben, vagy amellett, arra halandó lélek, aki könyvünket olvassa, sohse gondolhatott Kállayn kívül. Hiszen a következő mondat kezdete: »Ilyeneket találunk...« ugyanannak a fejezetésnek a folytatása, melyet a 79. jegyzet zár le, utalva »Bergsträsser G.: ZSem, 8. 13—14 ellenvetései«-re, melyeket aligha velünk szemben kockáztatott meg a jeles kritikus, hanem köztudomásúlag Yahudával szemben. A félreérítésnek és a kétségnek tehát józanészű ember számára, még csak az árnyéka sem merülhet fel! Ugyanígy nem gondolhat senki arra, hogy a 119. lapon, közvetlenül a bejelentett és Yahudából vett cím: »Egyiptomi köznapi szólások« után úgy utalunk e fejezet első »Észrevételeinkben« kezdő szavában a szintén Yahudából vett címszó: »Egyiptomi címek használata« alatt tárgyalt előző fejezetben »a magasabb udvari stílus és hivatali címek« vizsgálatára, hogy azt bárki is e kerek világban általunk »elért eredménynek tekintse«. **Ilyen kierőszakolt logikai következtetésre épeszű ember soha el nem juthat!** Hogy azután a 121. lapon: »Megjegyezzük még« bevezetéssel az Ex. Ivóban található jattéd szóra utalunk, vagy a 126. lapon közvet-

len az »Egyiptomi beszédformulák« cím után bizonyos beszédformulákat, közmondásszerű szólásokat »találunk«, vagy a 129. lapon az Exodusban hasonló egypár formulát »találunk«, minden csak olyan ember előtt »alkalmas arra«, hogy e lapokon tár-gyaltakat »Sípos által elért eredménynek tekintse«, aki, mint Kállay, mindenig a kézzelfogható értelem eltorzításán és elcsavarásán bűvész kedik. Az ilyen ember azonban mindenre alkalmas, csak arra nem, hogy rá komoly kritikát bízzanak. Kállay agyafűrtságának jellemzésére még csak azt jegyezzük meg, hogy ezt az öt idézett helyet úgy adta elő, mintha többesszám első személyben *csak ezeken a helyeken* beszélnek. és *csak ezeken a apókon* eshetne kétségbe és bizonytalanságba az olvasóafelett, hogy kinek a véleménye Is ez: a, Yahudáé, vagy a Síposé. Kállay titokban *elhallgatja azt, hogy tulajdonképen az egész 109—132. lapokat magábanfoglaló részben mindenütt többesszám első személyben tárgyalom az anyagot és így az olvasó bizonytalanságban való hagyásáról szó sem lehet sehol.* Ez a pár idézet csak meg akarta téveszteni azokat, akik Kállay módszerének esetleg nem járnak utána.

7. Még hamisabb beállítás ennél Kállaynak az a kijelentése,, hogy a 102—132. lapokon *Mninden Yahudából való».* Hogy ez az állítás mennyire nem igaz, már bővebben kimutattam a 102—108. lapokra vonatkozólag. Most arra akarok röviden; utalni még, hogy **ez az állítás mennyire alaptalan, föliiletes és hamis a 109—132. lapokra vonatkozólag is.** Hiszen a masszoréta szöveg tárgyalásánál rámutattam már arra, hogy Yahuda érveivel kapcsolatban nem is csak a jegyzetekben, hanem **magában a szövegben többször teszek kritikai megjegyzéseket a mi Károli és revideált Károli fordításunkra.** így a 110 lapon kétszer, a 111, a 117, 119, 120, 123 és 125. lapokon szintén, még pedig hol rövidebb, hol hosszabb megjegyzés kíséretében. Már pedig **ez magában is kizárja Kállay azon állításának az igazságát,** hogy: »holott minden Yahudából való». Ilyet csak a lekiismeretlen felületesség és kritikai könnyű vérűség állíthat, amely számára a komoly tudomány előtt nincs mentség! Ez az eljárás ismét minden kritikai meg-határozást és minősítést kimerít,

8. Nem mehetünk el Kállay egész beállítása mellett szónélkül azért sem, mert Yahuda felhasználásával kapcsolatos megjegyzései alkalmasak arra, hogy az olvasóban azt a tévhítet ébresszék, miszerint mi az egész Yahuda könyv idézésében felületes módszernek estünk volna áldozatul. Holott ez nagyon távol áll az igazságtól! Kállay elhallgatja, de mi kiemeljük, hogy *Yahuda munkáját tanulmányunkban nem kevesebb, mint' 75-ször idéztük* és pedig a Kállay által kifogásolt 102—132. lapokon összesen 68-szor, előtte 5-ször és utána 12-szer, Kállay persze óvatosan kerüli, hogy a sok *kifogásolhatatlanul*

pontos idézésről csak egy szót is szóljon. Annál vehemensebb és megtévesztőbb módon kapaszkodik bele módszerünkbe, — persze itt is jogtalanul, — az egyfolytában történő idézéseknel.

d) Kifogásolt idézási módunk elriasztó előképei Kállay munkáiban.

Yahuda adatainak idézésével kapcsolatban, mint láttuk,, tudományos szempontból azt kifogásolta Kállay, hogy *nem lapszám, hanem tartalommutató és index alapján* idéztük a »hivatkozott« részeket. Ezt a módszert úgy tünteti fel, mint valami hallatlan merénylet »a szabatos és tudományosan bevett idézási mód« ellen, amely megengedhetlen és a kritikus részéről hivatalból üldözendő cselekmény.

Nem is kell pedig hozzá egy háztörténeti bűvárlást, vagy vaimi nagyobb felkészültséget igénylő és a regi időkbe visszanyúló forráskutatást végezni, hogy ezt a "Kállay szerint a maga nemében abszurd jelenséget bárki is fölfedezze már jóval előbb is a magyar református »tudományos« theologiai irodalomban Csakhogy nem a megengedhető, hanem a leg-elrettentőbb formában! Gyöngéden csak arra hívjuk fel az »egyetemi nyilvános rendes tanár« úr figyelmét, hogy vegye elő habilitációs egyetemi magántanári dolgozatát és nyissa ki azt azonnal a tulajdonképpeni »tudományos értekezés« legső lapjának 5-ik sorában: TSz II. 588. 1., ahol az 1. számú jegyzet utalásában ezeket a meglepő kijelentéseket olvashatja; »Az Ó. T.-ból citált helyeket lehetőleg az ül. bibliai könyvek, vagy részek keletkezési idejének sorrendjében óhajtjuk felsorolni, hogy a fogalmakat időrendi fejlődését (sic!) ezáltal is feltüntessük. Ahol az illető hellyel kapcsolatban nincs valamely kommentár megnevezve, ott a keletkezési idő megállapításában D. C. Cornill: Einleitung in die kanonischen Bücher des Alten Testaments 1913. c. könyvét tartottuk szem előtt.« íme itt van a »szabatos és tudományosan bevett idézási mód« díszmintája! Az első oldaltól végig a következő 89 lapon keresztül, melyek tömve vannak idézett bibliai helyekkel mindenki »könyyen« utánanézhet azoknak a számnélküli bibliai helyeknek »ahol az illető hellyel kapcsolatban nincs valamely kommentár megnevezve«;, és meggyőződhet, hogy az író valóban Cornill után és alapján idéz-e^e vagy pedig nem! Van-é valaki a szaktudósok közül a világban, aki erre józan eszq birtokában vállalkozna? Hiszen ez lehetetlen feladat! Már pedig a tudományos utalás mindig azt a célt szolgálja, hogy az idézett helynek könyyen), utána lehessen keresni és azt azonnal ellenőrizni tudja bárki is.

Hol van azonban ez a precizitás és ez a Kállay által fennen hangoztatott akribia éppen az ő egyetemi habilitációs

dolgozatából? Vagy ha elégnek tartotta ezt az *igazán nagyáltalánosságban mozgó* és a könyv címének megnevezésén kívül semmi közelebbi segédeszközre, — mondjuk, *mint mi tettük, tartalommutatóra* és *indexre* — való pontos utalást, milyen jogcímen jelenti ki a mi *nem is esetről esetre*, hanem *egyenesen folytatólagosan* és *nem- is 89, hanem 24 lapon* *keresztül tartó* idézésünkre azt, hogy mi »hiányosan és a tudományos használatnak éppen nem megfelelőleg« idézünk és hogy ez a módszer, — *amellyel forrásunkat többször is megnevezzük közben is, eledén és végén is*, — »alkalmas arra, hogy az e lapokon tárgyaltakat az olvasó a Sípos által elért eredménynek tekintse«?! Feltételezhet az ilyen kritikusnál valaki egy csöpp önkritikát is? Van ebben a kritikai eljárásban egy szikra következetesség is? Volt az ilyen eljárásnak valaha is, vagy van a jelenben, sőt lesz a jövőben is valami tudományos kritikai normája? Vájjon van-é módszer, amelyre jobban és találóbban ráillene a Kállay féle deklaráció: »sajnos, szomorús a magyar theológiai irodalomban eleddig szokatlan módszer« ez! Mert ami szabad Kállaynak s ami szabad egy egyetemi magántanárnak, az nem szabad még sokkal *magasabbrendű formájában* sem, egy egyszerű theológiai, magántanárnak! Ennél meglepőbb historiai adatot keveset tud felmutatni a magyar református egyháztörténet!

Az általunk Yahudával kapcsolatban használt és kifogásolt módszernek azonban távolról sem ez az egyetlen, vagy a legalriasztóbb előképe Kállaynál. Van itt még különöb mintakollekció is, csak türelem kell azok végigszeli védésére.

Nem idézzük fel természetesen azoknak a már előbb ismertetett, legtöbbször szórói-szóra, sőt betűről-betűre s egy árva szó hivatkozás nélkül kiírt Duhm-féle hamisítatlan idézeteknek a sötét szellemeit, noha nem volna minden tanúság nélkül való. Itt csak felhívjuk az olvasó figyelmét arra, hogy tekintse át azokat *abból a szempontból*, hogy az ott előadott anyag mennyiben »alkalmas arra, hogy az e lapokon tárgyaltakat az olvasó a (Kállay) által elért eredménynek tekintse«. A többes szám első személyben való orákulumok azonban azoknak az idézeteknek az adataival távolról sem érnek vé¹ get! Gyönyörködhet azokban az olvasó a habilitációs egyetemi magántanári dolgozatban is! így a TSz II. 672. lapján az utolsó bekezdésben, ahol így kezdi a dolgozatával bizonyára nagy elismerést kivívott szerző: »Más irányban kell tehát *keresnünk* azokat a relatiókat, amelyek az ót.-i feltámadás képzetei kialakulását befolyásolhatták. Olyan kört, népet, vagy vallást kell *keresnünk*, amelynek *eschatológiája* van. Ebből a szempontból az Ó. T.-ra nézve csak a perzsa vallás, a parsismus befolyása jöhét számításba.« Itt következnek azután bizonyos tudományos adatok és irodalmi utalások a parsismussal kapcsolatban. A bekezdés végén pedig

a 435. jegyzet alatt kiderül, hogy *a többes első személyben bevezetett és kétszer is a »keresnünk« alakkal megtisztelt rész adatai honnan is valók*. A jegyzetben ezt olvassuk: »E bekezdés adatai E. Böklen i. m. 1—4. oldaláról valók. Szükségesnek tartottuk zsidóság és parsismus egymáshoz való viszonyára vonatkozó irodalomnak és felfogásoknak ezt a kis történeti áttekintését adni.«

Ebből a jegyzetből tehát kiderül, hogy az egyetemi magántanári habilitációs dolgozat szerzője a »bekezdés adatai« szerint: 1. Ahelyett, hogy a »vonatkozó« irodalmat lelkismeretesen és alaposan áttanulmányozta volna, annak adatait kritika alá vette volna és éppen az általa mástól átvett irodalmat kiegészítette volna, annak megállapításait ellenőrizte volna, hibáira vagy tévedéseire rámutatott volna, *egyszerűen rábizza magát 1926-ban egy 1902-ből származó*, — tehát *egy negyedszázaddal régebbi — forrásra és az irodalmi utalásokat és azoknak értékelését egyszerűen bemásolja dolgozatába*, — hivatkozva egy különben általa ellenőrizhetlen ítéletű forrásmunka lapjaira. Már erre is megjegyezzük, hogy »a tudományosság igényével maga számára fellépő« dolgozatban »sz hozzáteszem még«, hogy egyetemi »magántanári habilitációra szánt dolgozatban«, *ahol az eredetiségeknek és az önálló forrás-kutatásnak a legszigorúbban érvényesülnie kell*, ezt a módszert alkalmazni nem lehet. Ilyen módszer mellett »önálló elgondolása nehéz elképzelni. »Pedig egy m. tanári dolgozatban némileg ezt is elvárná az ember« — mint Kállayírja: IE 64. 1. Itt azt nem is emeljük ki, hogy Böklen mellett Kállay az ide-vonatkozó *legújabb* irodalom legfrissebb termékét 1915-ből, tehát csekély 11 évvel előbből veszi, »König bibliai theologiájából. De, úgy, hogy abból idézi többek közt Duhm, Kautzsch, sőt Gunkel munkáit is! Ez aztán forrástanulmány! Kiderül azonban a Kállay 435. sz. jegyzetéből, hogy a »bekezdés adatai«-1 2. úgy vezeti be Kállay, a már jelzett módon, hogi ez a mód azután valóban »alkalmas arra, hogy az e lapokon tárgyaltakat az olvasó« Kállay saját megállapításai gyanánt tekintse. Sokkal inkább, mint az én Yahudából vett adataimat!: Kállay idézési módszer-gyűjteményéből tovább lehetne válogatni és rámutatni a TSz I. 402. lapalji, csillaggal jelölt jegyzetére, ahol Jeremiásról szóló dolgozata második részére vonatkozólag ezt mondja: »A következőkben a már többször említett Jeremiás *kommentárok alapján* haladok tovább«. Nem számítva azt, hogy: 1. Ez az idézési mód *általánosságát* és *megfoghatatlanságát* tekintve minden általunk elképzelhető és Kállay által is mélyen elítélt idézési módot messze túlszárnyal, továbbá, hogy 2. erre az állításra már a legelső jegyzet is rácáfol, mert Duhm: Das Buch Jeremia. 1901. című kommentárát idézi s a későbbiekben is Duhmra hivatkozik a legtöbbször, 3. a valóság és igazság az, hogy egész további

munkájában, csakúgy, mint az első részben, majdnem kizárolagosan, az ott ugyan egyszer sem említett, de annál többet használt Duhm: Das Buch Jeremia c. könyv adataira támaszkodik, de most már több hivatkozással, és »a már többször említett Jeremiás kommentárok« valójában csak Duhm mellett statisztálnak.

A Kállay-féle idézési módnak sokkal ragyogóbb iskolapéldáját találhatjuk azonban minden másnál a TSz I. 294, lap 17. jegyzet adataiban és az ott »hivatkozott« részekben.

A TSz I. 294. lapján Kállay, miután Jeremiás könyve keletkezését általában áttekintette, Jeremiás könyvének valódi jeremiasi elemeit állapítja meg. Az ezt pontosan feltüntető táblázatot így vezeti be: »A mi Jeremiás könyvünkben megállapítható valódi jeremiasi elemet Duhm nyomán fejezetenként a következőkben állapíthatjuk meg:« Ehhez a 17. számú jegyzetben azonnal hozzáteszi a következőket: »Ezt a felsorolást Duhmnak az illető jeremiasi helyekhez írt exegézisének tanulmányozása alapján állítottam össze.«

1. Azonnal megjegyezzük, hogy a »Duhm nyomán« ki-
fejezés minden közelebbi meghatározás nélkül áll a tanulmány,
szövegében. **Sem könyvcím, sem lapszám, vagy más egyéb
utalás nem igazít útba** ennek az alapvető táblázatnak az ere-
deti helyére, illetőleg forrására vonatkozólag. Az a Kállay, aki bennünket azzal vádol, hogy »azokat a könyveket, amelyeket használ, hiányosan, a tudományos használatnak éppen nem megfelelőleg« citáljuk és, aki a »szabatos és tudományosan be-
vett idézési mód megjelölését«: oly keményen emlegeti, a mi módszerünknek nemcsak hogy nyomába sem léphet, hanem minden tekintetbevethető idézési módszert bojkottál és sem-
mibevesz. Milyen mérhetetlen magasságban áll efölött a módszer fölött a miénk, amelyben az Író és munkájának pontos
megnevezésén kívül tartalommutatóra és indexre hivatkozunk!

2. Semmivel sem visz bennünket közelebb a tudományos meghatározásban és az idézett adatok ellenőrzésében a 17. jegyzetnek az a kitétele sem, hogy a szerző »ezt a felsorolási} Duhmnak az illető jeremiasi helyekhez írt exegesisének tanulmányozása alapján« állította össze. Mert az a kérdés, hogy *hol található meg »Duhmnak az illető jeremiasi helyekhez írt exegesise«?* Melyik könyvében, vagy könyveiben? Mikor „*és hol, milyen címen, kinek o, kiadásában jelent meg ez a munka, vagy ezek a munkák?* Hol és milyen eszközök segít“ ségével találjuk meg »az illető jeremiasi helyeket«? **Mind-erről nincs itt egy árva szó sem!** De nincs említve megelőzőleg sem sehol Duhm »exegesisének« égy árva sora, vagy egyetlen betűje sem! Sem a szövegben, sem a jegyzetekben! Hol van minden a pontatlanság, sötétség és bizonytalanság az általunk Yahudával kapcsolatban használt pontos és szak-

szerű idézési módtól?! Ezt persze Kállay régen elfelejtette. Ellenben velünk szemben soha nem szűnik meg soha nem hallott, lehetetlen és képtelen követelményeket hangoztatni! Éppen ő teszi ezt, akit ebben »a magyar theologiai irodalomban eleddig szokatlan módszer«-ben felülszárnyalni soha senki sem, lesz képes, míg a világ világ lesz!

Kállay ezzel a megfoghatatlan pontatlanságával és »tudományos« módszerével határozott kíváncsiságot ébreszt bennünk. *Hol lehetnek hát azok az emlegetett, de valójában eltítolt »illető Jeremiást helyek«?* Ezeknek felkutatásában csakis az előző tudományos jegyzeteknél kereshetünk holmi útbaigazítást. Ha azokat megvizsgáljuk, úgy találjuk, hogy Kállay Duhm egy munkáját valóban többször idézte már. Ezek közül a 2. sz. jegyzet Duhm egyetlen idézett munkájának meg is adja a teljes címét: »Dr. B. Duhm: Israels Propheten 1916.« formában, míg a 4, 13 és 15. jegyzetek: »Duhm: t. m.« utalással: idéznek. Mindebből nyilvánvaló, hogy *az emberi következetés logikus lehetőségei között a, 294. lap, illetve a 17V. jegyzek is csak erre a munkára utalhat.* Igen ám, csakhogy Duhmnak *ez a munkája Jeremiásról csak a 242—284. lapokon tárgyal összefüggőbb és összefoglalóbb módon, tehát itt szó sem lehet, mint ahogy nincs is »az illető jeremiási helyekhez írt exegesis«-ról, már csak a kis terjedelem miatt sem!* Még kevésbbé lehet szó itt ennek az »exegesis«-nek a »tanulmányozási« szűksebességéről! Itt ugyan azonnal a második, tehát a 243. lapon kezdődik egy táblázat »Jeremiás mintegy 60 költeményé«-ről, de ez ismét táblázat és nem »az illető jeremiási helyekhez írt exegesis«, melyet tanulmányozni kellene, hogy az említett táblázatot Kállay megszerkeszthesse.

4. Ha Duhm »hivatkozott« könyvét és az említett helyeket a későbbi tudományos jegyzetekben nyomozzuk tovább, akkor a 19. jegyzetben azonnal a 294. lapon, újra találkozunk »Duhm: Israels Propheten XXIV—XXV. 1.« tudományos utalással, mégpedig akkor, mikor Kállay »Jeremiás költeményeinek keletkezési idejét, sorrendjét *ugyancsak Duhm nyomán*« megállapítja, Na, végre megvan! — gondoljuk magunkban. Bizonyára *ez előtt* az »ugyancsak Duhm nyomán« előtt, vagy talán *után* találjuk meg »Duhmnak az illető jeremiási helyekhez írt exegesis«-ét, amelyet Kállaynak »tanulmányozni« kellett a kérdezés táblázat összeállításához. Gyorsan lapozzuk is »Duhm: Israels Propheten« c. munkáját s keressük a »XXIV—XXV. 1.« jelzési benne! De íme, csudák-csudája, **a római számozás mindössze a »VIII« lapig terjed!** Mi ez? — kérdezzük. Újra megnézzük a könyv címét, szerzőjét, kiadási számát, évét, helyét. Sőt a könyvtárban új és másik példány után nézünk, hogy hátha hiányos a mi példányunk! Mind hiába! **Ilyen lap ebben a könyvben nincs is!** Nem is volt soha! Ilyen táblázat tehát a nevezett lapokon még kevésbé lehetett valaha is!

Hát akkor honnan vette Kállay a lapszámot? Vagy honnan vette a táblázatot? Egyet meg tudunk állapítani s ez az, hogy, a táblázathoz hasonló s nagyjából megegyező ugyanennek a iműnek a 243—244. lapjain van. Honnan vette akkor Kállay. **a maga lapszámait?** Erre csak egy őszinte és valószínű feleletet adhatunk és ez az,, bocsánat a kifejezésért, hogy: **hasból!** Hogy pedig ez nemcsak őszinte, sőt nem is csak valószínű, hanem biztos és kétségtelen tény, később igazolni fogjuk.

5. Mivel Kállay Jeremiásról szóló dolgozata első részében, min: már láttuk előbb is, minden hivatkozás és egy szó említés nélkül használta *Duhm B.: Das Buch Jeremia, 1901 c. könyvét*, — melyet *először* cím szerint csak a második közlemény, a TSz I. 403. lapján idéz s amelynek a harmadik jközlemény, a TSz III. 49. lapján *még_* kiadási helyét és a» kiadóját is pontosan megnevezi: »Tübingen u. Leipzig J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)«, — kénytelenek voltunk ehhez a könyvhöz fordulni felvilágosító segítségért. És valóban csak ez a könyv lehet az, amelyre Kállaynak hivatkozni kellett volna, mert *csuk itt lehet és van szó* »Duhmnak az illető jeremiási helyekhez írt exegesisé«-ről mert Duhm csak itt foglalkozik bővebben az egész Jeremiás könyvének magyarázatával. Csak itt lehet szó »tanulmányozásról« egyedül. **Kállay azonban ennek a könyvnek munkája első részében nemhogy a kiadás helyét, kiadóját, vagy megjelenési idejét megemlítené, vagy csak egyetlen lapját is idézné, hanem még a könyv címét sem említi egyetlenegysszer sem.**

6. Ennek ellenére átnézzük ezt a könyvet. Amint az első lapokat lapozgatjuk benne, azonnal szemünkbe tűnik azonban egy fölötté érdekes jelenség! Ez pedig nem más, mint az_x hogy **az a kérdéses táblázat, amelyre Kállay úgy hivatkozik, mint amelyet: »Duhmnak az illető jeremiási helyekhez írt exegesisének tanulmányozása alapján állítottam(!)j össze«**, a maga teljes egészében, holmi kis változatokkal ugyan, de mint kész és tökéletes táblázat megtalálható Duhm: *Das Buch Jeremia c. könyve XIII—XIV. lapjain*, ahonnan Kállaynak minden különösebb és hosszabb munkát igénylő »tanulmányozás« nélküli egyszerűen csak ki kellett azt **másolni**. Ez a felfedezés amily, meglepő, époly megrendítő és szégyenletes! Még elkeppesztőbb és szörnyűbb azonban egy lelkismeretes ember felháborodása, ha a Duhm XIII—XIV. lapjain található táblázatának, illetve az egyes »illető jeremiási helyekhez írt exegesisé«-nek adatait összehasonlítjuk Kállay közölt táblázatának adataival. Ebből az összehasonlításból kiderül, hogy **Kállay nemhogy »Duhmnak az illető jeremiási helyekhez írt exegesisé«-t nem »tanulmányozta« lelkismereten soha, de még arra is képtelen volt, hogy a Duhm, XIII—XIV. lapján található egyszerű táblázatot munkájába pontosan belemásolja.** Mielőtt ennek részletes bizonyításába belemennénk, az össze-

hasonlítás és ellenőrzés elősegítésére parallel oszlopokban és lehető pontossággal adjuk Kállay és Duhm táblázatát:

Kállay: TSz I. 294

- I. 1a.
- II. 2b—3 14—28, 29—37.
- III. 1—5, 12b—13. és 19—20, 21—24.
- IV. 1. és 3b—4, 5b—8, 11b—16,
19—21, 23—26, 29—31.
- V. 1—6a, 6b—9, 10—17.
- VI. 1—5, 6b—8, 9—14, 16—17. és
20, 22—26a, 27—30. és
- VII. 28—29.
- VIII. 4—7a, 8—9. és 13, 14—17,
18—23.
- IX. 1—8, 9—10, 16—18, 19—21.
- X. 19—20. és 22.
- XI. 15—16, 18—20.
- XII. 7—12.
- XIII. 15—16, 17, 18—19, 20—27.
- XIV. 2—10a, 17—18.
- XV. 5—9, 10—20.
- XVI. 5. és 6b—7.
- XVII. 1. és 3. és 4b, 9—10a és
14, 16, 17.
- XVIII. 13—17, 18—20.
- XX. 7—10, 14—18.
- XXI. 11a.
- XXII. 6b—7, 10, 13—17, 18—19,
20—23, 24, 28.
- XXIII. 9—12, 13—14. és 15b.
- XXX. 12—15.
- XXXI. 2—6, 15—16, 18—20, 21—22a.
- XXXVIII. 22.

Duhm: XII—XIV

- 2:2b 3 14—28, 2:29—37,
- 3:1—5, 3:12b 13 19 20, 3:21—25,
- 4:1 3 4, 4:5—8, 4:11b 12a 13 15—
17a,
- 4:19—21, 4:23—26, 4:29—31,
- 5:1—6a, 5:6b—9, 5:10—17,
- 6:1—5, 6:6b—8, 6:9—14, 6:16 17 20,
- 6:22—26a, 6:27—30 és
- 7:28 29,
- 8:4—7a, 8:8 9 13, 8:14—17, 8:
18—23,
- 9:1—8, 9:9, 9:16—18, 9:19—21,
- 10:19 20 22,
- 11:15 16, 11:18—20,
- 12:7—12,
- 13:15 16, 13:17, 13:18 19, 13:20
21a 22—25a 26 27,
- 14:2—10, 14:17 18,
- 15:5—9, 15:10—12 15—19a 20 21,
- 16:5—7,
- 17:1—4, 17:9 10 14 16 17,
- 18:13—17, 18:18—20,
- 20:7—11, 20:14—18,
- 22:6b 7, 22:10, 22:13—17, 22:18 19,
22: 20—23, 22: 24, 22:28,
- 23:9—12, 23:13—15,
- 30:12—15,
- 31:2—6, 31:15—20, 31:21 22,
38:22.

A két oszlop összehasonlításánál *nagyon fontos szempont az, amit Kállay maga ad meg* a 294. lap 17. jegyzetének további részében. A jegyzet két következő mondata ugyanis két kardinális tételet állít fel.

Az első ez: »E felsorolás egyúttal az egyes költemények tagozódását is feltűnteti.« Kállaynak ebben az állításában az a

tény domborodik ki, hogy a Kállay által felsorakoztatott és »a mi Jeremiás könyvünkben megállapítható valódi jeremiasi elem«-nek deklarált minden egyes rész kizárolagosan »költemények« formájában található meg. Az »egyes költemények« között azonban mindenki a legelső »valódi jeremiasi elem«, vagyis a Jer. »I. la.« nem költemény, hanem próza. A jegyzetben található megjegyzés tehát, hogy: »E felsorolás egyúttal az egyes költemények tagozódását is feltünteti«, már a legelső »valódi jeremiasi elem«-re nem vonatkoztatható! Ugyanekkor azonban azt is meg kell állapítanunk, hogy a »Duhm nyomán« »A mi Jeremiás könyvünkben megállapítható valódi jeremiasi elem« felsorolásából kimaradt Kállay táblázatából a TSz I. 292 szerint »valódi jeremiasi elem«-nek elismert XXIX. fejezet a maga egészében. Kállay részéről, aki itt »a mi Jeremiás könyvünkben megállapítható valódi jeremiasi elemet« szedi táblázatba, ennek kihagyása teljesen érthetetlen és indokolatlan! Ez a kihagyás ellentmondás a 2 lappal előbb tett Kállay-féle megállapítással! Ez a kihagyás azonban annál inkább érthető azon az alapon, hogy Kállaynak eszében sem volt »Duhmnak az illető jeremiasi helyekhez írt exegesisét« »tanulmányozni«, Jianem egyszerűen, minden különösebb utalás nélkül felületesen kimásolta Duhm idézett XIII—XIV. lapjának adatait. Kállay azonban nemcsak a kimásolásban volt hanyag és pontatlan, hanem a táblázat fölé tett megjegyzésében sem volt körültekintő és lelkismeretes. Ezért írja ő táblázata fölé, hogy »A mi Jeremiás könyvünkben megállapítható valódi jeremiasi elem Duhm nyomán fejezeteként a következőkben állapítjuk meg.« és nem azt, amit ide Duhmból rosszul kimásolt, aminek maga Duhm ezt a vastagbetűs címet adja: »Übersicht über Jeremiás Gedichte«. Persze Duhm, aki éppen úgy elismeri a XXIX. fejezetet »valódi jeremiasi elem«-ként, mint Kállay, azért hagyja ki innen a táblázatból azt, mert itt ő csak »Gedichte«, azaz költeményeket ad. Viszont Kállay nem veszi észre, hogy ő itt nemcsak »költeményeket« ígért, hanem »a mi Jeremiás könyvünkben megállapítható valódi jeremiasi elemet«. így ide be kellett volna iktatnia a XXIX. fejezetet is. Ő azonban nem végzett öntudatos munkát, hanem vakon követte a kimásolásban Duhm »költeményeit«, tekintet nélkül minden más egyébre. Hogy mennyire ez volt előtte csak, mutatja az idézett 17. számú jegyzet elszólása is, ahol »költemények tagozódását« emleget, holott itt valójában az összes »valódi jeremiasi elem«-kről var szó.

A 294. lap 17. jegyzetében azonban még egy másik kardinális tételel is felállít Kállay. Ez pedig így hangzik: »Az egymással össze nem függő csoportokat vessző, ül. pont választja el egymástól.« Ez azt jelenti, hogy Kállay nemcsak fejezetenként adja a »valódi jeremiasi elem«-eket, hanem külön-külön, egymástól¹ gondosan elválasztott, — még pedig vesszővel, il-

letve ponttal elválasztott, — költemény-csoportokban. Az összefüggő csoportokban tehát az egyes versetek, részeket nem választja el egymástól semmi, viszont az össze nem függő csoportokat pontosan megkülönböztetik a közéjük tett vesszők[^] illetve pontok. Természetesen Kállaynak ez a módszere is pontos kimásolása lenne Duhm módszerének.

Lássuk azonban, hogy hogyan történt ez a Duhmból való »tanulmányozás«, illetve kimásolás! Előre mondhatjuk, hogy **a lehető legfiguelmetlenebb, legzavarosabb és az elkövethető legképtelenebb módon**. Nemcsak az tehát a merőben alaptalan állítás, hogy Kállay »Duhmnak az illető jeremiási helyekhez írt exegesisé«-t tanulmányozta, hanem az is elvitathatatlan igazság, hogy az egyes költemények tagozódásának feltűntté tésénél Kállay **teljesen tekintet nélkül hagta Duhraot is**. Az egyes költeménycsoportok elválasztásából Kállaynál olyan; konglomerátum sikeredett, hogy méltán válthatná ki minden költői érzékkel bíró radikális kritikusnál is a legnagyobb izsonyodást!

Lássuk tehát közelebbről a Kállay által felállított oszlop és a Duhm XIII—XIV. lapján található táblázat, illetve »Duhmnak az illető jeremiási helyekhez írt exegesisének tanulmányozása alapján« összeállítható felsorolás között mutatkozó **különbségeket**:

- a) A II. 2b-t nem szabad összekötni a 3 v.-el, mert az Duhm: 17 szerint: »der zweite Vierzeiler 3«, tehát külön strófát képez.
- b) A III. 12b—13 után pont van, ellentétben a Duhm XIII-al és a 42-vel, ahoí. ezt olvassuk: »Es scheint, dass v. 12b 13 19 20 zusammengehören und ein selbstständiges Glied in der Liederkette von 2:2b—4:4 bilden.« A pont tehát eltávolítandó.
- c) III. 12b—13 nem alkotnak egy strófát, hanem külön állnak s így a kötőjel eltávolítandó!.
- d) III. 19—20 sem együtt, hanem külön-külön alkot egy-egy strófát, így a kötőjel megtévesztő.
- e) III. 21—24 téves és csonka, mert Duhm XIII a 42 adata álapján: »Das nächste Gedicht 3:21—25 spricht es aus« áll.
- f) IV. 1 után pont van, holott Duhm XIII és 45—46 szerint 4:1 34 összetartoznak. “
- g) Fölületesen ír IV. 3b-t Kállay, mert Duhm XIII-ban az egész verset eredetinek veszi, de az exegézisban sem törli egészen a 3a-t. Sőt *amennyit törül a 3a-ból, kb. annyit törül a 3b-ból is*. Azon az alapon, hogy: »Doch ist es möglich, dass v. 3 der Jer nicht angehört«, Kállay az egész verset is törlőlhetné, d© a 3a-t magában 3b nélkül nem. De Duhm a versben eredeti elemet talál.
- h) IV. 3b—4 közé nem *kell kötőjel, mert nem egy strófa*.
- i) IV. 5b-t ír Kállay IV. 5 helyett, de *indokolás nélkül*. Duhm XIII és 48 szerint is: »4:5—8 ist das erste Skythenlied«. Duhm nem nem törli egészen a IV. 5a-t.

j) IV. lib—16. jelzés Duhm nem valami mély »tanulmányozásáról« tanúskodik. *Ha Kállay csak belenézett volna Duhm 50—51 lapjának exegézisébe, akkor ilyet soha le nem Irt málna.* Duhm szerint ennek a második skytha dalnak, mely nagyjából a 4:11b-től a 4:18-ig tart; első strófája a IIbc—12a, második a 13, harmadik a 15—16 gójim-ig, negyedik a 16 hinnéh-től 17a-ig tart. A *dal tehát egészzen más, mint ahogyan Kállay megállapította.* Itt alkalma lett volna igazán megmutatni, még a Duhm XIV-el szemben is, hogy valóban »tanulmányozta« »Duhmnak az illető jeremiási helyekhez írt exegézisét! De nem adhatott más, mint ami lényege.

k) VI. 16—17-et nem kell összekapcsolni, mintha egy strófát alkotna,

1) VI. 16—17 után nem kell pont, mert itt nem két csoport költemény áll egymás mellett, hanem Duhm XIV és 71 szerint: »Die Schlussstrophe 20 schliesst sich an v. 17 an.«

m) VI. 27—30 után pont van, de helytelenül, mert a VII. 28—29-el Duhm XIV, 73 és 88 szerint egy költeménybe tartozik. A 84 szerint: »v. 28 noch zu dem Gedicht 6:27—30 zu gehören.«

n) VIII. 8—9-et nem szabad összekötni, mert önmagában mindenek egy strófa.

IO) VIII. 8—9 után nem szabad pontot tenni,, mert Duhm XIV, és 88 szerint a 13. verssel együtt képezik a »folgende Gedichte«!.

P) A IX. 9—10 Kállaynak *durva elírása.* Először is a IX. 9 önmagában egy különálló strófa, illetve »költemény«. Másodszor a 10. vers Duhm szerint, ha valaki öt »tanulmányozza«, *egy egészen más összefüggésbe tartozik.* Mint a 94. lapon mondja: »9:10—15, weder, mit diesem Liede, noch überhaupt mit Jer etwas zu thun.« A »tanulmányozás« tehát túlságosan a mélyig lehatolt!

r) X. 19—20 két strófát alkot, ezért nem szabad kötőjellel egybekapcsolni.

s) X. 19—20 után a pont megengedhetetlen, mert Duhm 105 szerint a 22. vers a 19—20 »SehIussstrophe«-ja, tőle el nem választható s így külön »tagozódást« nem jelent.

t) XI. 15—16-ot Duhm szerint nem szabad egybekötni, mert a. 111—112 szerint a.két versben úgyis három strófa van.

u) XIII. 15—16 két külön strófát alkotnák s így nem lehet ökeí-egybekötni.

v) XIII. 18—19 nem köthető egybe, mert Duhm 124 szerint: »13: 18 19 hat nur zwei Vierzeiler.«

z) Ha Duhmot »tanulmányozzuk«, könnyű rájönni, hogy a XIII. 20—27 távolról sem képez ilyen kompakt »tagozódást«. Duhm XIV és 125—126 szerint ez a rész:: »ein neues Gedicht«, még pedig ilyen strófákból: 20 21a 22—25a 26 27. Mint látjuk, Kállay a pontosságban itt is remekelt.

aa) XIV. 17—18-ját nem szabad kötőjellel összekapcsolni, mert Duhm 130 szerint a két vers három strófát alkot.

bb) XV. 10—20 *ismét csak a »tanulmányozás« teljes hiányát árulja el,* mert több súlyos hibát árul el. *Kétségtelen, hogy e rész »exegézisé»-t Kállay sohasem láttá.* Ha láttá s olvasta volna, akkor

a 10—20-ban foglalt 13 14 verset soha össze nem. csapta volna és egybe nem foglalta volna a környező részekkel. Duhm/ a I35. lapon összevéve csak ennyit mond a 13 14 versekről: »13 14 sind bei 17: 3 4 zu behandeln; dass sie nicht hierher gehören, ist ziemlich allgemein anerkannt«. De ugyancsak épületes nyilatkozatot olvashatott volna a Kállay által a 10-20. versek csoportjába bekebelezett 19b versről is Duhm 137. lapján: »19b... halte ich für unecht«. A túlságosan, alapos »tanulmányozás« közben Kállay mindez, úgy látszik, elnézte. Kár volt olyan nagyon belemerülni! Egyébként talán még azt is észrevehette volna, hogy a 20b 21 versek Duhm szerint »Schlussstrophe« alkotnaK. *Kúüay pedig egyenesen kihagyta a 21. verset mindenestől fogva!* Kállay val szemben tehát a »Gedicht« így alakul Duhmnál: 15:10—12 15—19a 20 21.

cc) XVI. 5 után pont van, pedig itt ez Duhm szerint nem külön »költemény«.

dd) XVL 5' után kötőjel kellene a 7. vershez, de. Kállay azt itt egyszerűen elhagyja. A 6a nem marad el teljesen és így azt egészen kihagyni Duhm véleményén elkövetett erőszak.

ee) XVII. 1 után pont van, ami megengedhetetlen,

ff) XVII. 3 után is pont van, mintha külön költemény kezdődnék, holott ez nem igaz.

gg) A XVII. 2 teljes kihagyása csak Duhm véleményének teljes neglégálása mellett volt lehetséges.

hh) Duhm XIV és 142—143 szerint a XVII. 1—4 egységes »Gedicht«,

ii) XVII. 9—10a között Duhm XIV szerint nem kellene a kötőjel.

jj) XVII. 14 után nem szabad vonást tenni, mert az egy költeményt alkot egyrészt: a 9 0-el, másrészt a 16;-al.

kk) A XVII. 16 után sem kell vonás, mert ahhoz hozzáartozik szorosan a 17. vers is. Így állapítja meg Duhm XIV és 144.

ll) XX. 7—10 ismét egy egészen új Kállay-féle konstrukció, csak az a baj, hogy nem Duhm alapján, mert a XIV és 166. lap szerint a 11 vers is hozzáartozik a 7—l'0-hez és az egész »eine Oase jeremianischer Dichtung«. Ha KúUay »tanulmányoztam Duhmot, honnan vette újra ezt a furcsaságot?!

mm) Nagy meglepetéssel olvassuk, hogy a XXL lla-t Duhm alapján eredetinek találta Kállay. Ez valami külön leleményesség eredménye lehet, amelynek indokát azonban Kállay eltitkolja előlünk. Mert Duhm 171, lapján i.v. ezt olvassuk: »Diese Überschriften sind für uns ein Novum und scheinen auf einen besonderein Diaskeuasten¹ hinzuweisen«. Avagy talán nem ezt a »Diaskeuasten«-t, vagyis interpo latort tévesztette össze Kállay Jeremiással?! Vagyha Duhm véleményét tévesnek gondolja, miért nem leplezte le őt bátran? Eiről azonban aligha lehet szó. Itt más nagy baj van! Valahol a »tanulmányozás« körül!

nn) A XXII. 6b—7-et Duhm szerint nem szabad kötőjellel összekötni.

oo) XXII. 18—19 összekötése is súlyos hiba.

pp) XXIII. 13—14 utá nem volna szabad pontot tenni, mert Duhm 184

szerint: »Die Schlußstrophen lauten 14b 15« etc., tehát a 15. vers szorosan odatartozik a 13—14-hez.

rr) A XXIII. 15a Dithmnál egyáltalán nem esik el. Kállay nem adja magyarázatát, hogy miért nem tartja eredetinek.

ss) Duhm a XXXI. 15—20-at egy költeménynek veszi. Kállay értetetlenül széttagolja, de minden külön indokolás nélkül.

tt) XXXL 15—16-ot Kállay összekapcsolja, holott Duhm XIV, 247 és 248 szerint: »Die erste Strophe 15 leitet« etc., »zweit... Strophe 16. 17«, azután jönnek a 18a 18b 19a 19b 20a 20bc.

üu) Érthatetlen előttünk, miért hagyja ki a XXX. 17-et, melyet Duhm nem bánt.

Nos, ezután a khaotikus felosztás után, melyet Kállay állítólag »Duhm nyomán« eszközölt s melyben a »tanulmányozásnak« még csak a legkisebb nyomát sem lehet felfedezni, nemcsak »a mi Jeremiás könyvünkben megállapítható valódi jeremiasi elem«, hanem Duhm véleménye is a legszánandóbb és a legkarrikaturisztikusabb formában jelenik meg, amit valaha emberi lelkismeret produkált! Hát ez az a Kállay által emlegetett »lelkismeretes tudományosság«?! Volt merészsége mindez Kállaynak a nagynyilvánosság elé hozni? És nem volt elég önkritikája ahoz, hogy ilyen produkciók után a debreceni egyetemi tanárságra való meghívást visszautasítsa?! Micsoda megdöbbentő jelenség ez!

Ennél a merészségnél, mellyel Kállay ilyen »tanulmányozások« után a legmagasabb tudományos tisztségre is vállalkozott,, csak az a nagyobb, amellyel — minden skrupulózitást félrétevé, — a fenti khaotikus felosztás után közvetlenül levonja Jeremiás könyvének eredeti elemeire vonatkozó következetessét: »Összesen kb. 60 költemény kb. 280 massoretikus verssel képezné tehát a mai Jeremiás könyv eredeti jeremiasi részét«, — persze egy betű hivatkozás nélkül arra, hogy ez a megállapítás is összevont kiírás Duhm eddig még egyetlenegyszer sem idézett Das Buch Jeremia c. könyvének XIII. lapjáról, ahol a »ca. 60 Gedichten« és a XVI. lapjáról, ahol pedig ez szerepel: »Die Dichtungen Jeremiás umfassen etwa 280 massor. Verse«. Kérdezzük azonban, hogy hol van a világon 'az a bűvész, aki a Kállay-által adott táblázatból akár a »kb. 60 költeményt«, akár a »kb. 280 massoretikus verset« ki tudná elemezni?! Micsoda hidegvér kellett ahoz, hogy ezután a minden kritikán alóli khaotikus massza után valaki odamérje írni, illetve másolni Duhm megállapításait?! Ennek a minősíthetetlen felelőtlenségnek nem kell több kommentár!

Az elköppesztés azonban még, itt sem zárul le! Ő még azt is tudja fokozni, ami abszurdum! Ezt csak akkor tapasztaljuk meg igazán, ha megvizsgáljuk, hogy Kállay *mennyiben veszi tekintetbe az I. 294. fent ismertetéit táblázatát a Jeremiásról írt dolgozata későbbi részeiben?* Ha ebből a szem-

pontból vizsgáljuk meg ezt a debreceni egyetemi tanári katiiecl-rához vezető »tudományos« dolgozatot, akkor ámulatból bámulatba és bámulatból ismét ámulatba esünk! Kállay ugyanis a 294. lapon tett megállapításait dolgozata későbbi részeiben cserbenhagyja, azoknak ellentmond söt egyenesen megcáfolja és lekritizálja! Valami szívszorongató érzés mindezeket leleplezni! A »tudomány objektív követelményei« azonban az igazság érdekében köteleznek bennünket mindenre. íme az összszevetés:

- a) A TSz I. 298 szerint: »Jeremiás szájába adtak, részben teljesen független költött midrasszerű elemeket (pl. XI. 1—17., etc.)«, holott az I. 294 szerint a XI. 15—16 eredeti jerémiási »költemény«.
- b) Az I. 305 a »nagyobb interpolációk« között emlegeti a XI. 1—16-ot, holott az I. 294 szerint a XI. 15—16 eredeti jerémiási elem.
- c) I. 306 a XXXI. 6-ot »nem eredeti jerémiási-, vagy Baruk elem« gyanánt kezeli, holott a XXXI. 2—6-ot az I. 294 eredeti jerémiási költeménynek veszi.
- d) I. 306 a VIII. 1—4-et »az interpolator« számlájára írja, holott az I. 294 szerint a VIII. 4—7a eredeti jerémiási költemény.
- e) I. 306 szerint a IX. 10 is késői, holott az I. 294 szerint valódi jerémiási elem.
- f) Külön ki kell emelnünk, hogy Kállay a TSz I. 402. lapján magában a szövegben jelenti ki, hogy: »a következőkben csak azokat az adatokat fogom használni, amelyeket kritikai vizsgálódásaim (*Sic!*) nyomán kétségtelenül hiteleseneknek találtam (*Sic!!!*)«. Ez a »kritikai vizsgálódás« természetesen az első közlemény megállapításaira vonatkozik, amelyeket eddig targyaltunk! Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy már az I. 403-ik tehát a közvetlenül következő lapon a *Jer. I. 2* adataira épít és az I. 1—3-at citálja, holott ezek az I. 294 szerint nem eredeti jerémiási elemek.
- g) Az I. 294. lapon Kállay Duhmmal a *Jer. I.* fejezetéből csak az la-t hajlandó eredeti jerémiási elemek tekinteni. Ennek megfelelőleg írja Kállay az I. 3D11. lapján: »Mindjlairt Jeremiás elhivattatási vízióját úgy állítja be a redaktor, hogy Jeremiás elhivattatása, próféta hatásköre a pogányokra is vonatkozott (I. 5b/, 10.)« Az I. 304 pedig ezt mondja: »Az a vers, amiely Jeremiásnak a pogányok felett való próféta hivatását hangsúlyozza (I. 10.), ezt úgy fejezi ki rö'eh hiphqadhtíká haj jóm hazzéh 'al-haghójjim. Jeremiás tehát, aki még az előbb (I. 6) félénk, hivatásától húzódózó ifjú volt, most egyszerre páqidh-dá, Istenről rendelt felügyelővé, tiszttartóvá lesz e földön, aki, amint 1.10. folytatása mutatja, korlátlan hatalommal rendelkezik a világban. Ámde csak a későbbi korok képzelték a profétákat az isten páqid-jainak... Jeremiás bizonyára nem így fogta fel hivatását.« — Mindezt elfelejtve, saját magát hazudtolja meg Kállay a TSz III. 48—49. lapjain, ahol már Jeremiás elhivattatási tudósítását eredetinek veszi, az I. 5, 6, 13—14 verseket, mint eredeti részeket idézi és a 49. lapon így száll szembe mesterével, akire eddig mindig,

sőt ezután is gyakran hivatkozik: »Duhm ugyan lehetségesnek tartja azt,, hogy az imént idézett vers (I. 5.) nem eredeti jerémiasi elem, hanem Jeremiás könyvének átdolgozol Ézsaiás XLIX. 1.-ból alkalmazták Jeremiásra. Mi azonban azt hisszük, hagy... az ilyen ember lelkében nagyon jól megfoghatott az a gondolat, hogy; ő már születése előtt Jahve 'kiválasztotta' és 'megszenteltje' volt.« Teszi pedig mindenből az a Kállay, aki¹ a TSz I. 402-ben erősen kiemeli, hogy: »a¹ következőkben csak azokat az adatokat fogom használni, amelyeket kritikai vizsgálódásaim nyomán kétségkívül hiteleseknek találtam. — Es még ez az ember próbált az én tanulmányombra »si Uyos ellenmondásokaH beleerőszákolni: IÉ 59. 1. és ez kísérlelte meg munkámban az önálló koncepciót kétségbevonni, aki egyugyanazon dolgozatban nemhogy az egymásután következő részekben, hanem még a közvetlenül egymásután következő lapon sem tudja már, hogy mit mondott az előzbeni Ép niéff, Kállay mer »kritikai vizsgálódásaim« címen saját álláspontjáról beszélni?!

h) Az I. 402. lapon előre kihangsúlyozza Kállay magában a szövegben, hogy »Mindjárt az első fejezett (sic!) — Jeremiás könyvének ezt a sokat vitatott részét — óvatosan kell szemlélnünk«, mégis már a következő oldalon, az I. 403 lapján az »I. 6¹. tanúsága szerint« való bizonyítékokról beszél, holott már az I. 294 szerint az I. la-n kívül az egész I. fejezet későbbi interpoláció és így történeti hitellel nem rendelkezik.

i) I. 404. 1-on Kállay így ír: »Teljesen biztos, hogy Jeremiás az I. 13—14-bei leírt vízióban a skytákra gondol«, holott az I. 294-ben még ezl sem találta »kétségkívül hiteles«-nek, sőt az egész I. fejezetet elvetette.

j) I. 404. lapon ismét a hitélesnek el nem fogadott 1.13—14-el foglalkozni s annak adatait itt már megbízhatóaknak tartja.

k) I. 408 idézi a XVII. 1—3-t, holott az I. 294 szerint csupán a XVII. 1. és 3. eredeti, de a 2. vers nem.

l) I. 408 a III. 12-t idézi, holott az I. 294 szerint a III. 12a nem eredeti.

m) I. 408 a III. 25-öt jerémiasinak veszi, míg az I. 294 betoldásnak tekinti.

n) I. 409 a IV. 1—4-et idézi, holott az I. 294 szerint a 2 és 3a nem eredeti.

o) I. 409 a XXXI. 12—22-öt idézi, holott az I. 294 szerint a XXXI. 17 és 22b nem eredetiek.

p) I. 400 a XXXI, il. -et idézi, amely az I. 294 szerint nem »valódi jerémiasi elem;«.

r) I. 409 a XXXI. 15—20, 21—22-ről beszél, pedig a XXXI. 17 és 22b az I. 294 szerint nem »valódi«.

(s) I. 410 a IV. .©-öt idézi az eredeti IV. 5b helyett, holott csak az Jutóból eredeti.

t) I. 411 újra a VI. 5-öt idézi a IV. 5b helyett.

u) Az I. 412 ugyanígy.

v) I. 415 a VII. 21b-t idézi, mint Jeremiás szavait, holott az I.

294 csak a VII. 28—29-et tekinti »valódi jeremiasi elem«-nek.

z) I. 415 a VII. 4 és 8-ról szintén mint eredeti jerémiási részről szól, cserbenhagyva saját megállapításait az I. 294-ben. Erről egy egész oldalt ír, eredetiként idézve még a VII. 21. köv.-t.

aa) I. 416 a VIII. 7-et idézi, holott csak a VIII. 7a-t idézhetné eredeti elem gyanánt.

bb) I. 418 idézi a XXII. 27-et, holott az I. 294-ben ez a vers nem »valódi«,

cc) I. 419 a VII. 4-et idézi, ami szintén nem eredeti.

dd) I. 424 az I. 11—12 vízóját eredetinek veszi s kronológiailag próbálja elhelyezni, holott az I. 294-ben nem tartozik a »mégállapít-ható valódi jeremiasi elem!«-hez. Közben itt egy oldalt ír róla!

ee) I. 444 a XIV. 1—10-et idézi, de az I. 294 szerint csak a XIV. 2—10a »valódi jeremiasi elem«.

ff) I. 444 a XVI; 5—7-et idézi, holott az I. 294,-ben a 6a nem; eredeti.

gg) I. 452-ben a XVI. 2 »minden valószínűség szerint Barukra visszavezethető értesítés«, de se az I. 294. lapon nem »valódi je'-remiasi elem«, sem az I. 297 szerint nem eredeti baruki.

hh) TSz III. 49 eredetiként tárgyalja a IV. 16—21-et, holott az I. 294 szerint a IV. 17—^8 nem eredeti.

jj) III. 50 jerémiásilnak veszi a XVII. 10-et, holott az I. 294i-ben csak a XVII. 10a az.

kk) III. 50 tárgyalja a VII. 21-et, holott az I. 294 szerint csak a VII. 28—29i eredeti.

11) III. 50 foglalkozik a II. 2-vel, holott csak a II. 2b jerémiási.

mm) III. 50-ben eredeti a VII. 23, de az I. 294 csak a VII. 28—29-et ismeri el annak.

nn) III. 51 valódinak veszi a XXII. 15-öt, pedig csak a 15b vehető eredetinek.

oo) III. 51 121. jegyzete az V. 1—6-ot tárgyalja, holott csak az! V. 1—6a valódi elem.

pp) III. 51 121. jegyzetében szerepel a VI. 16—19, holott a VI. 18—19 nem jerémiási.

rr) III. 51 121. jegyzetben a XXIII. 13—15 is téves, mert csak a XXIII. 13—15b valódi.

ss) III. 52 valódinak veszi a XVII, 2-ői, holott az I. 294-ben csak a XVII. 1. és 3 az eredeti.

tt) III. 54 az I. 11—12-öt valódinak veszi, holott csak az I. la hiteles.

uu) III. 54 hasonló hibát csinál.

vv) III. 54 a VIII. 7-et tárgyalja, pedig csak a VIII. 7a eredeti.

zz) III. 54 a III. 12—13-at idézi, holott csak a III. 12b—13 valódi,

aaa) III. 54 a III. 21—25-ről beszél, de az I. 294 szerint csak a III. 21—24 jerémiási.

bbb) III. 54. alv.1—4-et idézi, pedig az I. 294-nél csak a IV. 1. és :3b—4-et veszi valódinak.

ccc) III. 55-ben az I. 12 szerepel újra jerémiási elem gyanánt.

ddd) III, 55-ben ugyanígy idézi az I. 17-et.

eee) III. 55 eredetinek veszi a XV. 20—21-et, holott az I. 297 csak a XV. 20 eredetiségét vallja.

fff) III. 55 a XLIII. 10-et idézi, pedig az I. 297 csak a XLIII. 1—7 eredetiségét fogadja el.

Íme ez az idegekre menő pontosság és hűség, mely »a tudomány objektív követelményeinek megfelelő« módszert, meg »szabatos és tudományosan bevett idézési módot«, továbbá »lelkismeretes tudományosságot« sürgetve tölünk, élvezí ma a kritikai nagyrabecsülés tudományos babérjait. Ez az a minta, amely önkéntelenül is elénk kívánkozik, mikor halljuk avádat: »azokat a könyveket, amelyeket használ, hiányosan, a tudományos használatnak éppen nem megfelelőleg« citál. Aki azonban ilyen példát ad, az hallgasson és hagyjon békét mások lelkismeretes munkájának. Mert **ilyen módszer ilyen kritikát adhat ugyan csak, amilyet adott. De ezt nem vagyunk kötelesek eltúrni!**

Kállay »kritikája« ellen való tiltakozásunkat aligha van ember, aki méltányosnak ne tartaná. Ha mégis akadna Kállaynak néhány elvbarátja, akik még az *adatokat* és a *tényeket is sértésnek találnák ránézve*, amelyek pedig csak a saját fejére gyűjtött eleven szenek, melyek előbb-utóbb megemészlik azt, aki hordozza, mi nem sajnáljuk a fáradtságot és a szinte már fölülmulhatatlan *adatok tömegéhez még egyebeket is szolgáltatunk*. Hadd lássák azok, akik szerint Kállay »Isten kegyelméből állami szolgálatban is — emberi szóval beszélve —, egyik dísze egyházunknak és valódi „büszkesége lelkésképzésünknek«, hogy a fennen hangoztatott »szabályszerű« vitatkozásba! **nem a magát védő, — mert megtámadott fél az, — aki lerántja a leplet a képzelt, festett és csinált nagyságokról és tudósokról, hanem a »disz« és »büszkeség« az, aki a saját teremtő alkotásaival már régen kipellengérezte önmagát**

Ha már közelebbről megvizsgáltuk Kállaynak a valódi jeremiási elemeket kimutató táblázatát, vizsgáljuk meg akkor egyúttal a közvetlenül ezután következő táblázatot is, melyben Kállay szerint: »Jeremiás költeményeinek keletkezési idejét, sorrendjét ugyancsak Duhm nyomán a következőkben próbáljuk megadni:«.

1. Már az előzőkben rámutattunk, hogy a költemények keletkezési idejének és sorrendjének ennél a meghatározásánál Kállay az I. 294. l-on a 19. jegyzetben: »Duhm: Israels Propheten XXIV—XXV. 1.« jelzéssel »hasból« vett idézési lapszámmal adja. az utalást, mert Duhm jelzett munkájának nincs is ilyen számos lapja.

Z. Kutatva mégis az itt következő táblázat eredete és forrása után, nem találtuk azt az Israels Propheten c. munka-

arabs számú 24—25. lapjain sem, mert ott Jeremiásról még csak szó sincs.

3. Duhmnak egy másik munkáját nézve, amelyet eddig annyiszor használt, de soha egy szóval sem idézett, — t. i. Das Buch Jeremia c. könyvét, meglepetve tapasztaltuk, hogy a legmagasabb római számozású lap ott is a XXIII., ahol a táblázat ismét nincs meg.

4. De nem található az meg *Duhm*: Das Buch Jeremia c. könyve arabs számozású 24—25. lapjain sem.

5. Végül mégis, sikerült megtudnunk, ha nem is azt, hogy honnan *idéz*, de legalább azt, hogy honnan vette és merítette adatait Kállay. Vehette volna valóban *Duhm*: Israels Propheten c. műve 243—244. lapjairól, *ahol azonban távolról sincs olyan részletes felsorolás, mint amilyet Kállay ad.* **Kállay igazi forrása csak *Duhm*: Das Buch Jeremia XIII—XIV. lapja lehet**, amelyet már előbb is idéztünk és ahol *éppen a'keletkezési idő lés sorrend elve dominál a felvázolt táblázatban*.

| 6. Hozzá kell azonban ehhez tennünk, hogy **Kállaunál ez az egész rendszer valami elképzesztő zavarossággal és az adatok teljes felforgatásával lát napvilágot**, úgy hogy az átvétel alkalmával az egész idő és keletkezési sorrend tökéletes eltorzulást szenvedett.

7. Ha valaki ehhez azt a védelmező megjegyzést fűzné, hogy Kállay itt »*Duhm* nyomán« dolgozott ugyan, de az idő és sorrendbe a maga egyéni nézeteit is beledolgozta, akkor azon a tényen kívül, hogy Kállay egy szó nem sok, annyiban sem adja a változások valódi okát és indokolását, maga "Kállay Kálmán inti le az ilyen mentő ötlet erőszakolásáról a 295. lapnak ezzel a legelső helyre tett záró megjegyzésével: »A költemények keletkezési idejének ez a megállapítása természetesen csak *Duhm* egyéni véleménye«. Sőt azt is hozzáteszi Kállay, hogy *az o egyéni véleménye még csak ezután jön*, így folytatván az előbbi mondatot: »Jeremiás életének feldolgozásánál egy-két költemény (pl. XII. 7—12., vagy XX. 14—18.) elhelyezésében mi is eltérünk tőle.« Világos tehát, hogy *Kállay szerint itt a táblázatában »csak *Duhm* egyéni véleménye« jut szóhoz*. Másfelől az is világos, hogy végre itt Kállay munkájában *először* és *utoljára* külön véleményt jelent be Duhmmal szemben. Még pedig, mindenki elszörnyesztésére, egyenesen *két* hellylel szemben is! Micsoda bátorság, sőt vakmerősség volt ekkora »önállóságot« nyilvántani!! (A már idézett és a TSz III. 49. lapon való szembefordulás ugyanis nemcsak Duhmmal, hanem magával való szembefordulás is!) Egy kis kitérővel azonnal azt is megvizsgálhatjuk, hogy valóban eltér-e hát Kállay Duhmtól? Mondjuk nézzük meg a két hely közül a XX. 14—18 tárgyalását!. Duhm erről a 168. lapon így ír: »Es wäre höchst wünschenswert, den speciellen Anlass dieser

Klage entdecken zu können. Aber trotz Baruchs Biographie bleibt uns in Jeremiás Leben vieles dunkel. « *Kérdezzük, hol lehet itt eltérfi Duhmtól a »költemény elhelyezésében»?* Nem enged-é szabad teret Duhm bármely állásfoglaláshoz. **Amiben Duhm nem foglalt állást, abban nem lehet tőle eltérni!** Ennyi Kállay egész önállósága?! Ez is valami! De ezért nem volt érdemes egy ilyen »hosszú« tanulmányt megírni!

8. Nézzük meg mostmár Kállaynak Duhm egyik idézett könyve nem létező lapjaira utaló, de egy másik könyve világosan tagolt és könnyen lemosható adatainak oszlopban felsorakoztatott részeiből vett táblázatát. *Összehasonlítás céljából* parallel adjuk Duhm táblázatát is a Kállayéval kétségtelenül egyező feliratokkal együtt.

Kállay: TSz I. 294—295

1.

- a) Legrégibb, még *Anatholban* keletkezett költemények lehetnek:
II. 2b—3 és 14—28, 29—37.
III. 1—5, 12b—13 és 19—20, 21—24.
IV. 1. és 3b—4, 5b—8, 11b—16,
19—21, 23—26, 29—31.
XXXI. 2—6, 15—16, 18—20, 21—22a.
- b) Talán még szintén *Anatholban* írta:
XI. 18—20.
XIV. 17—28.
XVII. 1. és 3. és 4b-t is.

2.

Jeruzsálemben írta és pedig:

- a) *Jósíás korában:*
V. 1—6a, 6b—9, 10—17.
VI. 1—5, 6b—8, 9—14, 16—17, 20,
22—26a, 27—30. és
VII. 28—29.
VIII. 4—7a, 8—9. és 13, 14—17,
18—23.
IX. 1—8. 9—10, 16—18, 19—21.
X. 19—20. és 22-t.
- b) *Joahás korában:*
XII. 10-t.
- c) *Jojakim korában:*
XXII. 12—27.

Duhm: Jeremia XIII—XIV

A.

„... in die Zeit, als Jer noch in Anathoth lebte, die folgenden setzen:

- a) den Cyklus 2:2b 3 14—28, 2:
29—37, 3:1—5, 3:12b 13 19 20;
3:21—25, 4:1 3 4,
- b) den Cyklus 31:2—6, 31:15—20,
31:21 22, 30:12—15,
- c) 4:5—8, 4:11b 12a 15—17a, 4:
19—21, 4:23—26, 4:29—31,

B.

... aber noch während des Aufenthalts in Anathoth entstanden sind (z. B. 11:18—20, 17:1—4).

- d) ... in die Zeit des Josia setzen:
5:1—6a, 5:6b—9, 5:10—17,
6:1—5, 6:6b—8, 6:9—14, 6:16 17
20,
6:22—26a, 6:27—30, 7:28 29,
8:4—7a, 8:8 9 13, 8:14—17, 8:
18—23,
9:1—8, 9:9, 9:16—18, 9:19—21.
10:19 20 22,
- e) Aus der Zeit des Joahas stammt 22:10, aus der ersten Zeit Jojakims 22:13—17, ferner wahrscheinlich 11:15 16 und 12:

Kállay:

XI. 15—16.
XII. 7—12.

d) *Jojakin korában:*
XXII. 24, 28-t.

e) *Czedekias korában:*
XXXVIII. 22-t.

A 4. és e) alatt említettek, valamint XXII. 18—19, 20—23. XIII. 15—16, 17, 18—29, 20—27. képezik azt a plust, amivel a második jékercsben (XXXVI. 32.) több volt, mint az elsőben (XXXVI. 2,4.)

3.

Időleg közelebbről meg nem határozhatók, de Jósiás halálá (608) után és Jeruzsálem pusztulása (587) előtt keletkezhettek:

XIV. 2—10a.
XV. 5, 10—20.
XVI. 4. és 6b—7.
XVIII. 13—17.
XVII. 9—10a és 14 és 16—17.
XX. 7—10. 14—18.
XXIII. 9—12.
XXX. 12—15.

Jeruzsálem pusztulása után aligha írt már Jeremias több körteményt.

Duhm:

7—12. Nach der Verbrennung der Buchrolle durch Jojakim schrieb der Prophet wohl 22:18 19, vielleicht auch 22:6b 7, 22:20—23, ferner den Cyklus 13:15 16, 13:17, 13:18 19, 13:20 21a 22—25a 26 27.

Auf Jojachin beziehen sich 22:24, 22:28,

f) Es bleiben eine Anzahl von Gedichten übrig, die man nicht näher bestimmen kann, die aber wegen ihrer Farbe und ihres Inhalts, auch wohl wegen der Stelle, wo sie sich finden, im Allgemeinen der späteren Zeit werden zugeschrieben werden müssen. Es sind das Gedicht über eine grosse Dürre 14:2—10, Schilderungen der unheilvollen Zustände und ihrer Folgen 15: 5—9, 16:5—7, 18:13—17, 23:9—12, 23:13—15, endlich die ergreifenden Klagen über die persönlichen Anfeindungen, denen Jer ausgesetzt war, 11:18—20, 15: 10—12 15—19a 20 21, 17:9 10 14 16 17, 18:18—20, 20:7—11, 20: 14—18. Ein paar Gedichte, die an die Skythenlieder erinnern, 14:17 18. 17:1—4, mögen erst bei der Wiederherstellung des verbrannten Buches ihren jetzigen Platz erhalten haben. Der Vierzeiler 38:22 ist nach Baruch in der letzten Zeit Zedekias entstanden.

Fenti két táblázat összehasonlításánál ismét megdöbbentő felfedezésekre jutunk. Szinte alig hihetjük, hogy minden így legyen, ahogy a bizonyítékok elénktáják. Kállay ugyanis nemcsak hogy következetesen ragaszkodik itt is a 294. lapon már előzőleg az előző táblázatban elkövetett tévedéseihez, hanem azokat még sok más nagy hibákkal és hamis adatokkal tetézi. Mint ahogy a »valódi jeremiasi elem« táblázatának összeállításakor minden tekintet nélkül volt Duhmra, úgy itt is. Csakhogy itt még kiáltóbb és még érthetetlenebb mértékben, mert itt már »tanulmányoznia« sem kellett semmit, hanem egyszerű kimásolásról lett volna szó. Súlyos és menthetetlen hibáit a következőkben összegezhetjük:

a) A keletkezési időt feltüntető listából kimonadt a 7er. I. la beosztása.

b,) Eltekintve a II. 2b—3, III. 12b—13, 19—20 megengedhetetlen összekapcsolásától, a IV. 1. és a IV. 3b—4 egymástól ponttal való elválasztásának bulyos hibájától, a IV. 3a betoldásnak való minősítésétől, a IV. 3b'—4 kötőjellel való helytelen összekapcsolásától és a III. 25 versnek Duhm ellenére betoldásnak való minősítésétől, — *irtβg súlyomba kifoglás alá esik Duhm »CyMus «.-áriák teljes negligálása és a c) pont alatt szereplő költeményeknek az a) »Cyklus«,-Ioz való erőszakos és indokolatlan odacsapása*. Annál súlyosabb ez, mert szem' előtt kell tartanunk, hogy az itt adott kronológiai sorrend Kállay szerint: »természetesen csak Duhm egyéni véleménye«, melyet Kállaynak szárazon regisztrálni kellene. Itt azonban *éppen Duhm »egyéni véleménye« nem jut szóhoz!* — A IV. 5b—8, 11b—16, 19—21, 23—26. 29—31-nél persze ismétlődnek a régi hibák: az 5a indokolatlan betoldásnak minősítése, a 11b—16 csoport felvétele a 11b 12a 13 15—i 17a helyett s így az összekötés hibáján kívül a 12b, 14-nek Duhbi ellenére indokolhatatlan eredetinek való vétele, a 17a betoldásnak minősítése és indokolatlan elhagyása. A 31:15—16, 18—20 is újra érthetetlen széttagolása a Duhmnál 31:15—20-ból álló költeménynek, melynek kapcsán a Duhm által eredetinek vett 17 verset *Kállay egyszerűen ok nélkül kihagyja* és *betoldásnak veszi*. Ugyanígy helytelen a XXXI. 21—22a összekapcsolása is.

c) Kállay Duhm intenciói ellenére elszakít/a a 30:12—15-öt a b) »Cyklus«rtól és »a közelebbről meg¹ nem határozható« passzusok közé helyezi. Bár Duhm! e hely kronológiai sorrendjét nem határozza meg biztosan, mégis, mint látjuk, a b) Cyklusba és nem a »közelebbről meg nem határozható« helyek közé teszi és így Duhm »egyéni véleményét« tévesen, sőt hamisan állítja be.

d) Kállay a b) pont alatt *teljesen téves adatokkal* adja vissza »Duhm egyéni véleményét«, melyet Duhmnál a'B. pont alatt találunk. 1. Kállay idehelyezi a XIV. 17—28 költeményét, melyet Duhm egészsen máshová, az f) pont alá oszt be, azok közé a költemények közé: »die man nicht näher bestimmen kann«. 2. XIV. 17—28-ról azonban még itt sem lehet szó, hanem legfeljebb XIV. 17—18-ról, mert »Duhm

nyomán« Kállay a 294. lapon ezt állapította meg »valódi jeremiasi cíem«; nek. 3. A XVII. 1. és 3b. és 4b, mint már láttuk, *hármas hibában szenved* és Duhm szerint ezt a költeményt a 17:1—4 alkotja.

e) A »Jósiás korából« citált költemények már a 17. jegyzettel kapcsolatban előbb is ismertetett kilenc hibával téves reprodukálásai Kállay Duhmról adott téves adatainak.

f) »Joahás korából« származtatja Kállay Duhm »egyéni véleménye« alapján a XII. 10-et. Ez azonban lehetetlen állítás és amint a Duhm táblázata mutatja, Kállay a XXII. 10 helyett írt XII. 10-et.

g) A Jojakim korából származtatott költeményekkel ismét súlyos bájaink vannak: 1. »Duhm egyéni véleménye« alapján a XXII. 12—17-el. *Duhm ilyen textust sohasem sorolt Jojakim korába.* Kállay Itt is képtelen volt helyesen lemásolni Duhmtól a puszta adatot: XXII. 13—17. 2. A XI. 15—16 összekapcsolása, már mondottuk egyszer, helytelen és nem Duhm véleményén alapszik.

h) Jojakim idejéből származtatja Duhm, amint táblázata mutatja, a 22:1819. talán a 22:6b 7, 22:20-23 és a külön Cyklust alkotó 13:15-16, 13:17,13:1819.13:20 21a 22—25a 26 27 költeményeket, melyeket Kállay, *legnagyobb csodálkozásunkra, innen teljesen kihagy.* Így veti sutba az egész duhmi »egyéni véleményt!« Hová teszi mégis az innen kihagyott és kidobott költeményeket? Annyit tudunk hogy a 22:18 19-et, melyeket kötőjellel helytelenül egybefűz; a 22:20—23-at, a 13:15 16-ot, melyeket Kállay Duhm ellenére szintén kötőjellel kapcsol össze; a 13:17, 13:18 19-et, melyeket egymással természetesen ismét indokolatlanul össze* köt, — hogy azt ne is említsük, hogy 13:18—19 helyett Kállay itt is XIII. 18—29-et ír! —, továbbá a 13:20 21a 22-253 26 27-et, — melyeket egyszerűen XIII. 20—27-el jelez, eredetinek vévé Duhm ellenére a 21b és 25b-t is, — a 2. pont alatt az e) csoport utánj tehát Czedekias kora után, minden különösebb időmeghatározás nélküli odaír, *teljesen bizonytalanságban hagyva affelől, hogy mit ért »4. és e) alatt említettek«, alatt.* Ez az egész eljárás, ahogy ezzel a csoporttal Kállay elbánik, előttünk érhetetlen,, igazolhatatlan, sót egyenesen abszurd dolog. *Teljes rejtély fedi ezt az egész elgondolást!* A még hátralévő 22:6b—7-et Kállay *teljesen kihagyta af egész kronológiai rendszerből, anélkül, hogy egy dzót is szólna arról, hogy mi ennek az oka.* Ezt a szörén-szálán eltüntetett költeményt pedig Duhm szépen elhelyezi.

i) A Kállay által »időileg közelebbről meg nem határozható« részekkel kapcsolatban is nagy nehézségek és kifogások merülnek fel! E részt; a Duhm által f) alatt idézettekkel összevetve látjuk. 1. *Kállay a XV. 5 verse mellől végérvényesen kihagyta a 6, 7, 8 és 9 verset.* Ezekkel többé nem is találkozunk. *Ezek egyszerűen kámforrá váltak a redezés közben.* Úgy látszik, ezek nem türték a Kállay-féle kronológiai-eljárást. Ő azonban nemcsak az elsikkadt versekért felelős, hanem Duhm »egyéni véleményé-ért is! Azt persze külön nem is említiük, hogy a XV. 10—20 csoporttal a Duhm véleményébe be akarja csempészni a 15:13—14 19b nem jerémiási verset és szörén-szálán eltünteti a 15:21. verset, mely viszont Duhm szerint eredeti! Mindez önmagáért beszél!

j) Hogy a XVI. 4 sem Duhm szerint, sem Kállay előző lapja szerint nem eredeti, illetve »valódi jeremiasi elem«, amely itt egyszeriben megeredetriesedik, már nem is lep meg bennünket. Lehetséges itt mar minden! Szinte már annak sem szabad bántani bennünket, hogy a Duhm szerint is, *Kállay előző lapja szerint is eredetinek vett XVI. 51 már itt végkép kimarad* és elsikkad, de vele együtt elvész a XVI. 6a is. Mindezeken kívül a 4. vers után alkalmazott porit is még-taaigarázhatatlan.

k) Az előző lapon Kállaynél még eredeti elemként szereplő XXHÍ. 13—14 és 15b-t szintén hiába keressük itt a kronológiai táblán! Nincs itt még a »közelebbről meg nem határozható« helyek közt semí. Hová lett? Hová tette a szerző »lelkismeretes tudományossága«? Kinek és mikor fog mindezekért megfelelni?

l) Hogy a XVII.'9—Í0a és 14 és 16—17 között kötőjelek fölöslegesek, nem is kellene már említenem, de jellemző, hogy itt Kállay megint következetlen előbbi megállapításához is, amikor a 14 után elhagyja a nagyon fontos vonás-jelet és helyette egy »ész-t tesz öda-mintha a 14. vershep odatartozna még az Utána jövő ló—17. vers is. Pedig ez távolról sincs így! Ugyanakkor a 16—17. verset itt, élterve a 294. lapon található helyes megállapítástól, kötőjellel köti. össze, holott a kettő inkább vonással kellett volna elválasztani.

m) A XVIII. 18—20 helyének a kronológiai sorrendben való résésénél újabb megbotránkoztatás fogad bennünket. Ez a hely sincs; sehol Kállay táblázatában! Duhm f) pont alatt említi, de Kállay innen is, máshonnan is mindenestől fogva kihagyja. Hogy lehet ez? — kérdezheti bárki. Feleljen érte »egyik dísze egyházunknak 'és valódi büszkeségi¹ lelkésképzésünknek!«

n) A XX. 7—10 mellé természetesen még most sem került óda a Duhm által eredetinek elfogadott 11 vers.

o) Kállay rendszeréből viszont *kimaradt* itt a 294. lapon általa »valódi jeremiasi elem«-mé deklarált XXI. 11a. Ennyiben Kállay magát ki-javította, — Duhm javára, — de közben előbbi saját megállapításához következetlen lett.

Ezzel azután a kifogásolt idézási módunk Kállay áltáival szolgáltatott elriasztó előképeinek a felsorakoztatását le is zárhatjuk Sapienti sat!

e) Mennyiben használtuk Yahudát „kritikával“?

A Yahudával kapcsolatos Kállay-féle kifogásoknak elérkeztünk az utolsó felvonásához. Más érv híjján, Kállay egyikj lapaljai jegyzetünkbe próbál belekapaszkodni és módszerünkre ezt a megjegyzést kockáztatja meg: »Megjegyzem még azt is, hogy az a kitétele, hogy Yahudát 'kritikával használtuk' (109. 1. 75. jegyzet) legfeljebb azt jelenti, hogy vagy rövidítette Yahudát vagy cursiválta azt, amit Yahuda nem cursivált,

vagy rosszul fordítja. Pl. Yahuda (68 .1.) ezt írja: 'einer und derselben Geschichte', amit Sípos így fordít: 'egy vagy más történetek'... (126. I). Ezekbén áll Sípos 'kritikája' Yahuda val szemben«: IÉ 62. 1.

1. Ez a megjegyzés a legvakmerőbb módon azt a teljesen, alaptalan és hamis véleményt akarja rátukmálni az olvasói közönségre, *mintha én arra vállalkoztam volna, hogy azon a 24 oldalon, melyen egyfolytában idézem Yahudát, teljes, pontos és szószerinti fordítását adom Yahuda 5—85. lapja szövegének, tehát kerek 80 oldalnak.* Ilyen képtelenség bizonyítására» nemcsak hogy komoly ember, nem vállalkozhat, de ilyen bádarságot józaneszű olvasóközönséggel elhitetni sem lehet. Pedig Kállay itt egyenesen ebben mesterkedik! Ezért van megbotránkozva azon, hogy a szerző »rövidítette Yahudát«! Micsoda nagy bűn ez! Ha a 80 oldal tartalmát, illetve annak bizonyom adatait nem 24, hanem 124 lapon adtam volna elő, akkor talán jobban meg volna velem elégedve Kállay! Micsoda gyermeteg és naiv gondolkozás ez! Milyen kicsinyes, nevetésges és átlátszó gyermekes praktika ez! Ilyen kifogásokkal valóban csak Kállaynak, mint egyetemi nyilvános rendes tanárnak lehet joga, sőt erkölcsi bátorsága a nyilvánosság elé merészkeni!

2 *Yahuda felhasználásában nyilván csak adatainak feldolgozására, megállapításainak lehető rövid, vagy a szükségekhez mért teljességen való, lehető frappáns előadására vállalkozhattunk, amint az szokás ilyen nagyobarányú átvételeknél.* Természetes dolog tehát, hogy a szerző »rövidítette Yahudát«, vagy ha. az anyag természete úgy kívánta »cursiválta azt, amit Yahuda nem cursivált«. Ennél természetesebb joga senkinek', sincs ilyen anyag előadásánál. Ugyanezt csinálta Kállay is, amikor a TSz II. 672—673. lapjain 37 sorban átvette Böklen 1—4. oldalának adatait, amely pedig egy tudományos kérdés egész történeti áttekintését tartalmazta. Nem volnánk-e nevetség tárgya, ha mi is kifogásolnánk, hogy Kállay »rövidítette Böklenet«!

3. *Nem áll azonban szilárdabb alapokon a cursiválás ügye sem!* Ha szószerinti citátmokról, idézőjel közé helyezett mondatokról volna szó, akkor természetesenleg súlyos kifogás tényt képezhetné az önkényes kurziválás, vagy annak elhangása. *Ilyen idézetekről és citátmokról azonban az említett tagokon szó sinics!* A kurziválásnak tehát nincs semmi akadálya. Hiszen itt nem fordításról, hanem a 109. I. 75. jegyzetében is »bizonyít ékoki-ról és «érvek»-ról, a 130. I. 89. jegyzete szerint »egyiptomi példákéről, a 132. lap szerint is Yahuda »érvem-ról van szó, amelyeknek a kitűzött főcél bizonyítása és alátámasztása érdekében való kiemelése, tehát kurziválása nemcsak megengedhető, de kívánatos is. Hiszen azért vesszük át az érveket és bizonyítékokat, hogy általuk!

a főcél felé haladjunk. *Egyébként ezt a kifogást éppen Kál-*
laynak nan legkevésbbé jogat felhozni velünk; szemben, aki,
mint láttuk, a TSz 294—295. lapjain Duhm kifejezéseit minden
idézőjel nélkül, szórói-szóra átveszi s még hozzá kurziválja
is, amit Duhm nem kurzivált. Visszalapozva néhány oldalt
 a két táblázat összehasonlítására, láthatjuk, hogy Káliay kur-
 zivál va: »*Anathotban*«-t, míg Duhm csak »in Anathoth«-ot ír;
 ugyanígy »*Jósiaás korában*«, Duhmnál »in die Zeit des Josia«;
 avagy »*közelebbről meg nem határozhatók*«, Duhmnál: »die man
 nich näher bestimmen kann«. De egyéb példát mellőzve, azt
 is megtaláljuk Kállaynál, hogy míg pl. Dr. Varga Zs.: Sumir
 (babylon) örökség stb. c. műve 68. lapján kurzivál, ugyanazt
 Káliay, mikor Dr. Vargát idézi a TSz II. 658. lapján, **idézőjel**
nélkül szószerint kiírja, de már nem kurziválja. Varga szövege:
 »az életvize az alvilági *Annunaki* birtokában van«, Káliay szö-
 vege: »az életvize az alvilági *Annunaki* birtokában' van.« Ha
 tehát bünnek tartja Káliay; a kurziválást nálunk, — holott jelen
 esetben erről szó sem lehet, — **miért nem tartja akkor magát**
ehhez legalább egyetemi magántanári habilitációs dolgozatában?
Miért kurzivál ott, ahol szószerint idéz — utalás nélkül —
és az eredeti nem kurzivál, és miért nem kurzivál ott, ahol
szintén szószerint idéz, — ismét utalás nélkül — és az ere-
deti kurzivál? Vádjá most is, mint mindig, méltatlan a vá-
 laszra. Indokolása dilettáns, saját tudományos gyakorlata pedig
 kritikaképtelen.

4. Nem minden érdekesség nélkül való azonban Kállaynak
 az az újabb érvkovácsolmánya, mely szerint a szerző: *wosz-*
sul fordítja« Yahudát. Persze ennek az érvelési torzsza-
 ménynek legfőbb születési hibája az, hogy **itt Yahuda »for-**
dításáról« szó sincs! »Fordításra«, tudtunkkal és könyünk
 adatai szerint, Yahudával kapcsolatban sohsem vállalkoztunk.
Ä Káliay által idézőjelek közé tett és a maga összefüggé-
séből kitépett magyar és német idézet teljesen hamis színben
tünteti fel azt az értelmet, amit akár mi adtunk a kifeje-
zésnek, akár Yahuda.

Yahuda mondata a 68. lapon így hangzik: »Ex. 2,23
 beginnt der Bericht über den Frondienst der Israeliten mit
 den Würtehl: *wajjöhí bhajjámím hárabbím háhém* 'und es
 geschah in jenen vielen Tagen'. Nun ist es ganz typisch für den
 ägyptischen Erzählungsstil, eine ganze Geschichte oder be-
 deutsame Ereignisse einer und derselben Geschichte mit 'jenen
 vielen Tagen' zeitlich zu begrenzen und sie damit einzuleiten.«

Könyünk 126. lapján így dolgoztuk ezt fel szabadon, —
 természetesen idézőjel nélkül, — a lehetőség szerint megrö-
 vidítve és *“belevonva más és későbbi példák lehetőségét is:*
 »Ex 2:23 ezt a bevezetésformulát alkalmazza: 'és lön azokban'
 a sok napokban', ami az egypomi elbeszélőstílusnak nagyon
 jellegzetes és ismert alakja. *Egy vagy más történetnek* (csak

itt kurziválval) egész menetét, vagy fontosabb eseményét időleg így határozza meg, vagy vezeti be az egyiptomi: 'azok a sok napok'.«

Mi történt tehát itt? Az, hogy mi Yahuda első mondatál» és a második mondat első felét *egy rövid mondatban kivonatoltuk*, utána pedig! a második mondat második felét szövegeztük meg egy újabb mondatban, de az »Egy vagy más történetnek bevezető kifejezéssel *kibővítve*, de így a félmondat szövegét *meg is rövidítve*, — hogy ezáltal utalunk arra, hogy ez a bevezetésformula az egyiptomban nagyon gyakori és **hogy így elkerüljük a Yahuda által később idézett sok egyiptomi példa külön felsorolását**. Ebből tehát napnál is világosabb bárki előtt is, hogy a mi bevezető, kifejezésünknek: »Egy, vagy más történetnek« a Yahuda szövegéhez közvetlenül semmi köze és azt *még erőszakos belemagyarázással sem* tekintheti senki a Yahudából Kállay által is citált eme német szövegrősz: »*eine ganze Geschichte oder bedeutsame Erreignisse einer und derselben Geschichte*« közvetlen magyar »fordításának«! Mert egészen más dolog »egy egész történetről vagy egy és ugyanazon történet fontos eseményiről« beszélni, amint Yahuda teszi, és más »Egy vagy más történetnek egész menteről, vagy fontosabb eseményéről« beszélni, mint mi teszszük. Az első sokkal szűkebb körű, sokkal helyibb jellegű, a második pedig sokkal bővebb, átfogóbb és összefoglalóbb jelentésű. A *nrti mondatunk* »egész menetéről, vagy fontosabb eseményéről« részében benne van Yahuda kérdéses szövege nek teljes értelme, minden maradék nélkül. A Yahuda szövege értelmének megcsonkításáért vagy elferdítéséért tehát senki sem vágolhat. Pedig ennek a vádnak és csak ennek volna súlya és jelentősége ebben az esetben! Viszont amiatt, hogy a mi mondatunkban sokkal több van, mint a Yahuda kérdéses mondatában, az megint nem lehet vád, mert Yahuda későbbi példáira utalva itt egy természetes összevonást alkalmaztunk.

Világosan gondolkozó ember számára különben erre az egész magyarázkodásra nincs szükség, mert az azonnal látja, hogy Kállay kifogásának akkor lehetne komoly és megfontolandó alapja, ha mi Yahudát szükségszerűleg így fordítottuk volna le: »Egy történetnek egész menetét, vagy egy vagy más történetnek fontosabb eseményét« stb. Már pedig, a mi fordításunk egészen más! Egészen máshol szerepel és érvényesül az »*eine und derselbe*« Yahuda mondatában és egész máshol szerepel az »Egy vagy más történetnek« nálunk! Kállay »mohóságában« összezavarta az egésznek az értelmét!

Kállay azonban nem véletlenül vagy sietségében zavarta össze ezt a mondatot! Itt is kellő ügyességgel és taktikával dolgozott, hogy a pilulát úgy adja be a tudományszomjas köözönségnek, hogy az valahogy meg ne érezze annak igazi ízét. Ezért írja a mi mondatot kezdő és így nagybetűvel kezdőző

bevezető kifejezésünket, annak ellenére, hogy idézőjelek között; citálja, *kis kezdőbetűvel*, tehát »Egy vagy más történetnek«, helyett »egy vagy más történetnek«. Így akarja megtéveszteni. az olvasót és esetleg a fölülletes kritikust is, hogy itt tulajdonképen a »szövegközből kiragadott, tehát az »oder bedeutsame, Ereignisse« után következő kifejezésről és *nem* a mondatkezdő bevezetésről van szó! A fondorlatnak minőségi leplezetlen és nyílt érvényesítése ez! Még hozzá a »lelkismeretes tudományosság«, a »tudomány objektív követelményeinek megfelelő módszer« és a »szabatos és tudományosan bevett idézési mód« szépen hangzó jelszavainak orvá alatt!

El tudta azonban képzelni Kállay még azt is, hogy van Magyarországon értelmes és okos ember, aivel el tudja hitetni, hogy az, aki — egyéb német citákat most nem is említi, — 24 lapon keresztül egyfolytában Yahuda németi könyvének 80 lapját, még a Kállay véleménye szerint is, helyesen le tudta fordítani magyarra, illetve hűen vissza tudta adni annak értelmét, *éppen a Yahuda 68. lapján mondott csütörtököt minden német tudásával* és nem volt képes helyesen lefordítani először is az »und«[^] azután pedig a »derselben« nagyon gyakori és elemi 'német szavakat?! *Micsoda abszolút naivság kell ehhez!* Ezt Kállayn kívül más igazán nem merte volna leírni! Nem, mert más számított volna rá, hogy hátha, mégis akad valaki, aki véletlenül megnézi Síposnak ezt az idézetet tüzetesebben, sőt esetleg összehasonlíta azt magának Yahudának a szövegével is. Mert ha valaki a kiszakított idézet teljes magyar mondatát veszi is szemügyre: »Egy vagy más történetnek egész menetét, vagy fontosabb eseményét«, akkor is feltűnik neki, hogy abban két »vagy« van, még pedig »vagy« és »avagy« formában. Már pedig ebből csak láthatlanból is kiviláglik, hogy a Szerző a »vagy«, fordításában tökéletes öntudatosságot és következetességet árult el, mert a mondat értelme aligha engedi meg, hogy mind a két »vagy« helyére »és«-t helyezzünk, tehát, hogy az eredetiben »undk-ot feltételezzünk. Ha pedig a Yahuda eredeti német szöveget nézzük! meg, akkor még kétségtelenebb, hogy a 'Szerző sem az »oder«-t nem fordította »és«-nek, sem az »und«-ot »vagy«-nak. Az »oder bedeutsame Ereignisse einer und derselben« vitán felül mutatja ezt. Hogy pedig a »derselben« szót »más«-nak fordítsa, még hihetetlenebb és valószínűtlenebb foltérvés! *Egyszóval az egész Kállay-féle vád a legképtelenebb és legvakmerőbb gyermekek intrika, mely miatt még a nyomdafestéknak is csak szégyenre van oka, amiért reápazarolták!*

5. Mindez azonban természetes magyarázatát leli abban a mesteri jártasságban, amelyet Kállay a németből magyarra való fordításában szakdolgozataiban elárul. Már láttuk, hogy, amikor idézés nélkül és minden hivatkozást tökéletesen elhallgatva kimásolja Duhmot, milyen hűen tudja őt követni

szinte szóról-szóra. *Abban a pillanatban azonban, amikor Kál· laynak idézőjelek között, szóról-szóra kell fordítani németből magyarra, egy szeme elhagyja minden tudománya és valami minden képzeletet túlszárnyaló pontatlanság, pongyolaság, tudományos könnyűvérűség, sőt a legkirívóbb dilettantizmus tárul szemeink elé.* Ha Kállaynak Jeremiásról szóló értekezését vesszük elő, ennek felbecsülhetetlenül érdekes példái bontanak szárnyat saját szemeink előtt. Lássunk párral példát! A TSz I. 304. lapján Cornillra hivatkozva **szóról-szóra idézőjelek közt citálja** annak véleményét. Az 54. jegyzetben meg is adja a citátum pontos helyét: »Cornill i. m. u. o.«, utalva: az előző 53. jegyzet lapszámára: »Cornill i. m. 209. 1.« Cornillnak itt a 3. jegyzetben említett: »Dr. C. H. Cornill: Das Buch' Jeremias; c. könyvről van szó. Kállay citátumának Cornill idézett lapján található német szövegével való egybevetése mindenél ékesebben elmond minden erről a fordítási torzszülöttről.

Kállay:

Azonban Cornillnak lehetetlenség máskép vélekednie a pogányok elleni prófeciákat illetőleg, — írja Kállay, — mert szerinte »a pogányok megtérése teljesen a jeremiasi theologia körébe tartozik és egyszerű következménye Jeremiás felfogásának«.

Cornill:

»die Erwartung, dass auch die Heiden sich zu Jahve bekehren, werden, liegt durchaus in der Richtung der jeremianischen Theologie und ist eine einfache Consequenz seines Religionsbegriffes«.

Ebben az idézőjelek között adott fordításban *csak* a következő hibák vannak: a) Az »Erwartung« szót Kállay egyáltalán *nem fordította*, de nem fordította pontosan az utána következő részt sem, mert b) »a pogányok megtérése« és »hogy a pogányok Jáhwéhhez térjenek meg« *nem egy*, különösen azért is, mert itt c) a »Jáhwéh« Kállay szövegéből *teljesen Töimaradt*. d) De *kimaradt* a »durchaus« fordítása is. e) *Nem szabatos* a következő kifejezés sem, mert a »Religionsbegriff« távolról sem »felfogás«, hanem »vallási fogalom«.

Még *nagyobb eltorzuláson* esett át Cornill az idézés alkalmával ugyanezen oldalon, ahol a szószerinti fordítás helyét Kállay az 55. jegyzetben így jelöli meg: »Cornill i. m. 222.«, Nos, **itt meg a Kállay-féle műfordításnak megfelelő német szöveget egyenesen lehetetlen felfedezni.** Azt, ami ezen a lapon egyáltalán szóba jöhét, összehasonlításul itt mellékeljük:

Kállay:

Cornill is kénytelen elismerni, — geknüpft.

Cornill:

»Zwar dass die daran

Kállay:

írja Kállay — hogy »Jeremiás Betrachtung über die Schicksale egész szívét Jahvénak Izraelhez von Völkern reflectiert, ist nicht es Izraelnek Jahvehoz való vi-

auffallend und kann keinen Verdacht erwecken, da auch für Jer

die grosse Frage zunächst auf Sein oder Nichtsein des *Hauses Israel* ging«

Hogy hogyan lehetett ezt a német szöveget, vagy bármi mást ezen a lapon szószerinti fordításként idézőjelek közt közreadni,, örökl rejtély marad a tudományos világ előtti

Hasonló idézőjelek közé tett rögtönzések akadtak azonban Káüaynálltő számmal. A TSz I. 292. lapon pl. ezt írja: »Cornül is hajlandó annyit elismerni, hogy Jeremiás 'a pillanat hatása alatt' szabadon költhette XXXVIII. 22.-t.« „Eltekintve most attól, hogy a) a 11. jegyzet szerint Kállay ezt:» Cornill i. m. 401. l.«-járól veszi, ahol a 38:22-ről egy árva szót sein találunk, és leszámítva azt, hogy b) a valóságban a 38:22-ről Cornillnál a 404. és 405. lapon olvasunk!, d) az utóbbi lapokon is említett versről ezt olvassuk: »Auch diese Worte sind¹ so aus der Situation herausgewachsen, dass sie für spontane Dichtung sprechen«, amiben az »aus der Situation herausgewachsen« kifejezésnek »a pillanat hatása alatt« *egyáltalán nem felel meg úgy, hogy azt idézőjelek közt lehetne idézni*. Más »a pillanat« és más a »helyzet, körülmény«. Más a »hatása alatt« és más »kinövő, kifejlődő, előálló« jelentés.

A költői, — persze itt is a prózai költői, — vénának nagy ereje bontakozik ki Kállay idézőjelek között közölt fordításai közül a TSz I. 447. lapján is, ahol a 107. jegyzet szerint: »Cornill i. m. 422. 1.«-járól vett német szöveget ad. Ez a fordítás inkább a,z emberi szabadoncsapongó fantázia fényes játéka, münt akár a szövegnek, akár a tartalomnak szabatos fordítása. A pontos összehasonlítás céljából adjuk Kállaytól az idézőjelek közé tett mondatrész mellett a vele összefüggő szöveget is, hogy könnyebben ítélhessünk. Cornill idézett lapjáról pedig azt a német szöveget citálom, amelyből Kállay bizonyos); kifejezéseket kikapkodva s azt szabadon és önkényüleg meg-toldva, megalkotta az idézőjelek közt közölt »idézetet«.

Kdillay:

Egy idegen országban, ahová »Das war aber möglich nur auf »nem mint független polgárok, dem Böden der Heimath, währ-

hanem mint önkéntes menekültek érkeznek, minden fejlődés kétséges«, mert hogy abba az idegen

Cornill:

rend in der Fremde, wohin sie nicht durch eine höhere Macht als Bürger, sondern: durch, frei-

Kállay:

Cornill:

willige Verbannung als Flüchtlinge kamen, alles zweifelhaft und in Frage gestellt werden musste.«

Vagyis magyarul: »Az azonban csak a szülőhaza földjén volt lehetséges, míg az idegenben, ahol vá ök egy magasabb hatalmasság által nem mint polgárok, hanem önkéntes számkivetésben mint menekültek érkeztek, mindennek kétésséges és kérdésessé kellett válnia.«

Hol van itt, kérdezheti bárki, a »szabatos és tudományosan bevett idézési módk?! a) Hol van a német szövegben alapja' a »független« polgárok fordításának? b) Hol maradt a közbeszédeső: »durch eine höhere Macht« fordítása? c) Hová tűnt a magyarban a »durch freiwillige Verbannung«? d) Mióta fordítjuk a múlt időben álló »kamen«-t jelenidőben álló »jönnek«-kel? e) Hol van az »alles« szó utánról a magyar »fejlődés« szónak' megfelelő német szó? f) Hol található meg a németben az. idetartozó ige? Honnan ez a nagy pontosság és szakszerűség? Kire illik hát a »rosszul fordít« szentencia, amelyet Kállay dörgött fölöttek?! *Egy mondattörökében hat kapitális hiba!* A tudományos módszernek van-é ennél jellegzetesebb karikatúrája?

Kállay azonban nemcsak kivételesen, hanem következetesen remekel. Így azonnal a 107. jegyzet által idézett szöveg után következik a 108. jegyzet: »U. ott«, tehát Cornill u. azon lapjáról vett másik szószerint közölt idézet, idézőjelek közé téve. A magyar és német szöveg így viszonylik egymáshoz:

Kállay:

Cornill:

»Jeremiás tehát már a helyzet »So begreift sich Jer's Verhalten elfogulatlan bírálása következte- schon aus einer unbefangenen Prüben is csak ellenezhette a kiván- fung der Sachlage.« Vagyis magyarul: »így Jeremiás magatar-tása már a tényállás elfogulatlan megvizsgálásából érthető.«

Világos, hogy ez a »fordítás« is Kállay-féle »midrás«, még pedig olyan rossz midrás, melynek nemhogy az eredeti szószerinti szövegéhez, hanem még magához az eredeti értelméhez sincs semmi köze. Nincs, mert a) Nincs szó az eredetiben semmiféle »kivádorlásról«, amelyet Kállay, az idé-

zőjelek közé maga költött, b) De nincs szó »ellenzésről« sem. c) Ezenkívül már a mondat elején kihagyja Kállay az eredeti szövegből a »Verhalten« szó fordítását, d) A »Sachlage«-t »helyzet«-nek fordítja »tényállás« helyett, e) A »schon«-t »is«-nek fordítja, illetve ferdíti, f) A »csak ellenezhette a kiváendorlást« rész **önkényes és szabad betoldás és idézőjelek közé való becsempezés, melynek a szövegben egy árva betű alapja nincs.** Így fordít németből »egyik díszé egyházunknak és valódi büszkesége lelkészkepzésünknek! Mennyire dagadhat »egyházunk < keble és »lelkészkepzésünknek« önrzete!

Na de fejezzük be ezt a díszünk és büszkeségünk feje köré *saját szellemi virágai*ból font babérkoszorút még egy csokorral a TSz I. 448. lapjáról, ahol idézőjelek közt a *hely és kiadó 'nélküli* említett »W. Erbt: Jeremia und seine Zeit 1902. 71. 1.« munkájából citál Kállay, mint a 109. jegyzet bizonyítja. A két szöveg együtt idézése beszél önmagáért.

Kállay:

»Johanán és Azarja válasza, amelyben Barukot meggyanúsítják, egyúttal bizonysága annak a belső közösségnek, amelyben mester és követője éltek s amely oly erős és mindenki előtt nyilvánvaló lehetett, hogy a mester szaváért Barukot teszik felelőssé.«

Erbt:

»Die Verleumdung, mit der Jochanan und Asarja den Propheten mundtot machen, ist so sinnlos, dass eine schon im stillen genügend bearbeitete Volksmenge dazu gehört, sie zu glauben. Zugleich aber ist sie ein schönes Zeugnis für das rührende Verhältnis, in dem Meister und Jünger zu einander stehen. In den Tagen Jojakims hatten sie die herrlichen und trüben Stunden pro fetischer Wirksamkeit brüderlich geteilt: der Jünger hatte des Meisters Weissagungen vor dem Volke und seinen Grossen verkünden dürfen und Bann und Verfolgung mit ihm ertragen. Jetzt war er wieder so innig mit ihm verbunden, dass man ihn für das Wort des Greises verantwortlich machen konnte.«

Ez a »fordítás« valóban idézőjelek közé foglalt koronája, Kállay fordítói készségének és örök záloga annak a tudományosságnak, melyet magyar földön meg akart honosítani. Ezt a szégyenfoltot eltüntetni, letagadni, kimagyarázni nem lehet. Ez a 13 esztendeje minden méltó következmény nélküli tűrt botrány és szégyen nemcsak arra a halálos dermedtségre

jellemző, amelyben a magyar református theológiai tudományosság ezen a területen él, hanem annak a »hivatalos« szaktudományosságnak egyeduralmi hatalmaskodására is, amellyel érvényt tud szerezni annak a ki nem mondott, de a gyakorlatban érvényesített elvnek, mellyel az új munkásokat várja: »csak hódolat illet meg és nem bírálat! Kállay »tudományosságát« 1*3 év óta sikerült szűzies tisztaságban megőrizni még a legelembb kritikától is és ezzel a minden képzeletet felülhaladó botrányos tudatlansággal és tudománytalansággal sikerült végre őt 1938 június 12-én besorozni a halhatatlanok közé, mint aki: »egyik dísze egyházunknak és valódi büszkesége lelkészkepzésünknek! Kállay hírnevének ez az »öregbítése« persze egy hasonlóan súlyostekintélyű kollégájától származik, akinek hozzáértésben és tudásbeli fajsúlyát a fenti ítélet a leghangosabban világággá kiáltja! Lelkiismeretes dolog ilyen nagyságokat és így kikiáltani?! A szolidaritásnak ilyen elvét) ideje, hogy kiirtsa magából a magyar református egyházi közvélemény, mégha ezt a legkiválóbbnak ismert vezető rétegből gyakorolják is némelyek!

A fenti német »fordítással« kapcsolatban pedig az esetleg németül nem tudóknak megjegyezzük, hogy a) az idézőjelek között adott magyar szöveg nemhogy fordításnak, hanem még kivonatnak sem tekinthető. A német és magyar szöveg nemhogy szószerint megegyezne, hanem még a tartalma is egészen más. b) A Kállay szövege még csak nem is a némfel szövegből kikapkodott mozaikok gyűjteménye, hanem szabad költői fantázia szabad szüleme, c) így azonnal az eleje,, melyet Kállay így fordít: »Johanan és Azarja válasza, amelyben Barukot meggyanúsítják«, így van a németben: »A rágalom, amivel Johanan és Azarja a prófétát elhaloggattatják, annyira értelmetlen«, d) Az eredetiben tehát szó sincs válaszról, hanem rágalomról, e) Baruk meggyanúsítása sem szerepel itt, hanem egészen más valakiról, a »prófétáról«, tehát Jeremiásról van szó. f) De a szöveget teljesen figyelmen kívül hagyja Kállay a későbbiekben is. Azt nem is kell mondanom, hogy a szöveg jórészét teljesen kihagyja, egy pont, vagy jel hivatkozás nélkül. Ezt a két szöveg terjedelmének összehasonlítása is mutatja. Elég ha a két szöveg eleje és vége homályosan és ködösen egymásra »üt«! g) Teljesen pontatlan azonban még az egyes kitételek átvételébe??, is Kállay. így a »mester és követője« a németben »Meister und Jünger«, azaz »Mester és a tanítvány«, h) A »belő köözösség« a német »rührende Verhältnis«, azaz »megható viszony« teljesen rossz visszaadása, i) Ennek a résznek: »amely oly erős és mindenki előtt nyilvánvaló lehetett« Erbtnél a szövegben egy betű alapja nincs, j) A »für das Wort des Greises« fordítása Kállaynál egészen hamis ismét, mert az nem »a mester szavaiért« hanem »az aggastyán szaváért«. Sem a szavakat, sem az egyes

és többesszámot nem veszi figyelembe a »tudós« fordító, k); Az idézőjelek közé tett magyar szövegen Baruk neve kétszer is előfordul, míg az *idézett német szövegen egyetlenegyszer* sem. Ezzel ennek a fordítási műremeknek a mértéke be is telt.

6. Ezekután nincs más hátra, mint kissé közelebbről szemügyre venni azt,, hogy ha nem ezekben a hajuknál fogva előráncigált alaptalan és gyermekes kifogásokban állt »kritikánk« Yahudával szemben, akkor *miben állt hát az?* Igaz-é az a hallgatólagosan inszinuált gúnyos vág, hogy a mi kritikánk »legfeljebb« ezekben és semmi más egyébben nem nyilvánult meg? A feltett kérdésekre csak **tényekkel és könyvünk adataival** válaszolhatunk.

a) Nem hallgathatjuk el, hogy Yahuda adatait és érveit könyvünkben eleitől fogva a *legnagyobb óvatossággal* kezelük. Annak ellenére, hogy Kállay azt állítja rólunk, hogy: »*nagyon erősen*«, támaszkodunk Yahudára és hogy a szerző »Yahudára és az ö nyelvi bizonyítékaira tesz fel jóformán *mandent*«, a való igazság az, hogy könyvünk 96. lapján magában a szövegen félreérthetlenül kijelentjük, hogy: »Óvakodunk ... a túlzásoktól«, amelyeket Yahuda képvisel. Ezekkel a túlzásokkal kapcsolatban közvetlenül ezután a 44. jegyzetben ezeket mondjuk: »*Idetartozik Yahuda: SP jónéhány állítása^ különösen a Geneszt első fejezeteivel kapcsolatban, valamint az a föltevés, hogy a héber nyelv Egyiptomban teremtette meg a maga irodalmi alapjait.*« Hangsúlyozni akarjuk, hogy **mikor ezt a kritikát Yahudával kapcsolatban kimondottuk, akkor már szembekerültünk Yahuda könyvének és egész elgondolásának legalapvetőbb rendszerével és ezzel felette a legfőbb szentenciát ki is mondottuk és felette súlyos kritikát gyakoroltunk.** Hiszen Yahuda megállapításainak legjellegzetesebb éle éppen a Geneszt első fejezeteinek egyptomi eredetében és abban a megállapításban összpontosul, hogy a héber nyelv irodalmi alapvetése Egyptomból származik. *Hogy mondhatja akkor Kállay azt, hogif mi nem, kritizáltuk Yahudát és kritikánk »legfeljebb« az általa, kitalált értelmetlen kifogásokban állt?! Kállay eljárásának csak két indokát lehetséges adni. Az egyik az, hogy nem olvasta el figyelmesen könyvünkben s abban is a 96. lapot. A másik az,, hogy nem ismeri Yahuda könyvét és nincs tisztában annak alapvető megállapításaival. Ezért nem tudja, hogy mi Yahudának inkább hogy úgymondjam a perifériális érveit gyümölcsöztettük, amelyeket tudományos érvekkal sem Kállay, sem, más eddig kétségbevonni nem tudott.*

b) Hogy Yahudát kritikával használtuk, mutatja többek között az a tény is, hogy **munkánkban az előadott es el-fogadott anyaggal kapcsolatban mindenütt tekintetbe vettük azokat a kritikákat és bírálatokat, amelyek addig Yahuda-**

val kapcsolatban a világirodalomban elhangzottak. Ezeket a kritikákat magunk is bírálat alá vettük, el nem hallgattuk, és ha azokkal szemben Yahudát elfogadtuk, azt mindenkor pontosan megindokoltuk.

c) így volt ez általában a 97. lapon a jegyzetszövegben,, ahol Yahuda összes eddigi kritikusait elősoroltuk} s azok között Aalders G. Ch.-t is megemlíttettük, mint »aki már sokkal tárgy ilagosabb bírálója Yahudának«., mint a többi. Itt jelen-tettem ki: »Mi Yahuda érveinek járészével egyetértünk«, ami-ben már bizonyos kritika van. E munkánk I. k. 36. lapja sze-rint a kritika: »megkülönböztetés., válogatás, ítélezés«. Amikor Yahuda érveinek »járészéről« beszélek,, akkor már nyilván nem értem az »egészet«, vagy »mindet«, hanem *csak bizonyos kiválogatott anyagot*.

d) A 100. lap 48. jegyzetében idézett Yahuda véleményű ismét nem fogadom el, mert a kérdéses szóval kapcso-latban a szövegben magában ezt állapítom meg: »Jelentése nem teljesen bizonyos«.

e) A 104. lapon az 56, 57, 58. lapon Yahuda szintén csak] sztatistál

f) Ugyanígy szerepel Yahuda a 64. jegyzetben is a 105. lapon.

g) *Letagadhatatlan a kritika Yahudával szemben* a 107, lapon is, ahol szintén csak azokat az egyptomi szavakat so-roljuk fel, »melyeket mi is elfogadunk«. Ha nem is szállunk itt szembe Yahudával és nem is mutatjuk ki azokat a szava-kat, amelyeket *nem* fogadunk el és nem is *cáfolyuk* meg azokat, amelyeket kihagyunk részletesen, **ez nem jelenti azt, hogy nálunk nem volt kritika, megkülönböztetés, válogatás, ítélezés.** Ellenkezőleg. Munkánk célja azonban nem engedte meg, hogy minden általunk idézett író minden általunk el nem fog-dott véleményét külön is megcáfolyuk és csak azután fogadjunk el tőle valamit, amit hasznosnak, jónak és helyesnek látunk. Ha ez kötelezettség volna a tudományos munkában, akkor soha, egyetlenegy kutatót sem használhatnánk fel sem pro, sem kontra, mert lehetetlen dolog, hogy egyik kutató a másik' megállapításainak minden részletével pontosan és tökéletesen egyetértsen. **Ilyen föltétel lehetetlenné tenné a tudomány fejlődését.**

h) A 107. lap 69, 70, 71. jegyzeteiben azonban már szintén van kritikai megjegyzés Yahuda bírálói közül Begrich J.. Bergsträsser G-, és Spiegelberg W. megjegyzéseire és megálla-pításaira, mégpedig egyrészt helyeslőleg, másrészt elítélőleg.

i) Hasonlóképen áll a helyzet a 108. lapon a 72. és 73. jegyzetekben, ahol már Albrightot is idézzük.

j) Közvetlen a Kállay iáltal idézett 109. lap 75. jegyzete előtt a 74. jegyzetben szintén kritikai megjegyzést olvashat bárki:

Yahudára vonatkozólag Begrich-hel kapcsolatban,, mégpedig Yahuda mellett.

k) Az idézett 109. lap 75. jegyzetében azonban magában is olyan tényálladékot talált volna Kállay, ha akart volna, amely végleg kiütötte volna kezéből a gúnyos fegyvert, hogy ő »legfeljebb« a rövidítésben, a kurziválásban és a rossz fordításban találta meg a mi »kritikánkat« Yahudával kapcsolatban. Hogy ennek a kijelentésnek mekkora csalárdúság volt a forrása, elárulja már az is, ha egyszerűen az idézett jegyzetet, — amelyből Yahuda a kifejezést kiragadta, — elolvas-suk. Az eredetiben is kurzivált jegyzet ugyanis ezt mondja: »*Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy Yahuda érveit is kritikával használtuk s csak az általunk teljesen megbízhatónak tartott eredményeket hozzuk elő bizonyitékul.*« Ebből a »hangsúlyozásból« tehát Kállay megérthette volna, ha van benne *egy csöpp jószándék*, hogy miben állt nálunk Yahuda »kritikája« általában is, de közelebbről is a 109—132. lapokon. Tudjuk ugyan, hogy Kállayt nem elégítí ki az a kritika, amelynek lényege nem a lebírálás, elítélés, megcáfolás és lecsepülés, hanem esetleg a kiválogatás, megkülönböztetés, rostálás, stb. Ez az elégedetlensége pedig abból magyarázható, hogy a) negatív kritikai alapelveiből a tagadás és rombolás szükségszerűen következik és azt öncélnak tekinti[^] b) hogy nincs tisztában a kritika igazi és valódi lényegei. Ha ez a két súlyos ok nem tenné lehetetlenné számára a tisztánlást, akkor belátná, hogy a mi munkánk igenis kritika a maga komoly értelmében véve s itt is ragaszkodtunk szorosan ahoz, amit munkánk 96. lapján kijelentettünk. Nem csak hogy »rövidítettünk«, hanem igenis »kihagytunk« Yahudából minden érvet, amit nem tartottunk elfogadhatónak, vagy amelyeket mások komolyan megdöntötték és kimutatták megbízhatatlanságukat. Amit felhasználtunk, azt persze a bizonyításunk szolgálatába állítottuk, munkánk kitűzött céljának megfelelőleg.

1) Hogy Yahudának kiválogatott és elfogadott megjegyzéseid és adatait sem fogadtuk el és tettük mar gunkévc minden gondolkozás és kritika nélkül, minden érvelésnél fényesebben bizonyítják azok a lapalji jegyzetek, amelyeket a 109—132. oldalakon találhat az olvasó. A 75—89. számít jegyzetek mindegyike közvetlen kritikai vonatkozási-ban áll a Yahudától átvett részekkel. A különböző kritikusoknak nemcsak az ellenvéleményét, hanem a pártoló megjegyzéseit is megtalálhatjuk itt. De velük szemben mindenkor ott találja magának a szerzőnek a véleményét is, vagyis a »kritikát«. A 125. lap 85. jegyzetében pedig, csakúgy mint a 118 lap 82. jegyzetében Begrich J. Yahuda val szemben álló, illetve őt kiegészítő és módosító megjegyzését a szerző el is fogadja s annak lehetőségét nem tartja kizártnak.

Mindez a legkézzelfoghatóbban és napnál világosabban

mutatja, hogy Kállay mennyire nem mondott igazat, amikor könnyű fajsúlyú megjegyzései után ezt írta: »Ezekben áll Sípos 'kritikája' Yahudával szemben«: IÉ 62. 1. *A fenti adatok és, tények bizonyítják, hogy ez a kijelentés éppen olyan mértékben volt felületes és felelőtlen, mint amily mértékben hamis és valótlan.*

Kállaynak a szerző és azon keresztül Yahuda ellen tomboló »kritikai« eljárásának mérlegét egy nagyon jellegzetes és Kállayval kapcsolatban föltétlenül jellemző adattal zárom. Ez az adat a Protestáns Szemle 1934. júl–szept.-ben megjelenő kötete 451. lapjáról való, ahol Kállay *Dómján János: Mózes c. tanulmányát bírálja*. Itt ugyanis azzal a feltűnő jelenséggel találkozunk, hogy Kállay kitűnő melegséggel és kellő indignálódással ajánlja figyelmébe a kritizált theologiai magántanárnak kapitális mulasztását, nevezetesen Yahuda könyvének elolvasását és felhasználását. Imígyen oktatja: »Ha már Egyptomnál tartunk, meg kell említenem, hogy a 64. kk. lapokon: kezdődő fejezethez, vagy az olyan kifejezések helyes értelmezéséhez, hogy a 'héber anyák könnyen szülnek' (39. 1.) okvetlenül fel kellett volna használnia a Szerzőnek A. S. Yahuda művét- Die Sprache des Pentateuch in ihren Beziehungen zum Agyptischen (1929). Ebből azután igazán kimutathatta volna a Szerző, hogy miben van 'eredeti egyptomi színezete a mondáknak' (49. 1.).«

Nemde hihetetlenül dörzsöli mindezeket hallva a kegyes olvasó mind a két szemét?! Hát hogy lehet ez, kérdezheti bárki? 1934-ben még Yahudát ajánlotta Kállay egy másik szenvédő alanynak, mint amelyből »igazán kimutathatta volna« a Szerző, hogy valóban mennyire »eredeti egyptomi színezete« van a Pentateuchos idevonatkozó mondáinak, az egy évvel később írt dolgozatria pedig már halálos ítéletet dörög csak azért, mert az, talán Kállay itt adott ösztönzésén is nekibuzdulva, kiválogatta és felhasználta Yahuda érveit, hogy Kállay kifejezésével élve »igazán kimutassa« a Pentateuchos megfelelő részeinek »eredeti egyptomi színezetét«?! Micsoda pálfordulás ez? Yahuda 1934-ben azért volt jó kifogásnak, *mivel* azt a bírált szerző **nem** olvasta el és **nem** használta fel, egy 1935-ben készült dolgozatnál pedig már azért volt jó Yahuda kifogásnak, *mert* a szerző elolvasta, sőt **fel is használta**?! Hányfélle itt a mérték? 1934-ben »fel kellett volna használnia« az egyiknek azt a munkát, amelyről a másikat kritizálva fitymálólag úgy szól a csalhatatlan és következetes kritikus, mint »Yahuda nyelvészketései«-ről és kijelenti, hogy »legfeljebb próbálkozásoknak kell tartanunk Yahuda kísérleteit, amelyek ... éppen nem'befolyásolják a pentateuchkritika új irányát«: IÉ 20—21. 1. Mindenkinek éreznie kell, hogy *itt a mérleg fatálisán hamisan játszik és a mérték kirívónan kettős!* Az értékmutató pedig szemmelláthatólag egyik esetben sem az igazságot méri,

hanem a kritikus egyéni szeszélyeinek a szolgálatában áll!

Az igazság nem önmagáért igazság, hanem a kritikusért, aki azt közvetlen céljai szolgálatában hol ide, hol amoda csavar-gatja és fordítja. És mindez a nyílt színen történik! minden nyitott szemű ember láthatja! Hát nincs, vagy ne legyen ember, aki ezt egyenesen szóvá is tegye és a »lelkiismeretes tudományos-ság« túlkapásainak egyszer már megállj!-t kiáltson? Ki ítélt, és ítélni lehet bennünket hallgatásra ilyen nyilvánvaló önkényes-kedés és zsarnokoskodás láttára, amellyel akár egy egyetemi nyilvános rendes tanár is mások tusakodásainak eredményét először is hazug és hamis beállításban viszi a nagynyilvános-ság elé, aztán pedig azt minden elképzelhető eszköz segítsé-gével a földig alázza? De úgy, hogy ha kell, *saját magát* is meghazudtolja, csakhogy másokat lenyomhasson?! *Ez a gyakorlat nem válhat rendszerrel Tagy ha már rendszer volna, akkor nem lehet többé, hogy mint gyakorlat szerepeljen!* Ä **kritika legyen szigorú, ha kell kíméletlen, de legyen igazságos!** Ha valahol hangsúlyoznunk és igényelnünk lehet és kell ezt> akkor az éppen az egyházi tudományos és gyakorlati élet le-het és kell, hogy legyen.

Így pellengérezi ki Kállay Yahudával kapcsolatos és el-lenünk intézett kritikája önmagát! Kállay minden leszolt és semmit sem fogadott el, amit mi Yahudából megfelelő »kritikával« átvettünk és felhasználtunk. Nem fogadta el még az általa előbb emlegetett adat helyességét sem, hogy a »héber anyák könnyen szülnek«, pedig munkánk 120—122. lapjain ol-vashatta volna azt. Itt már megrettent töle, mert egy kicsit alaposabban utánagondolva ennek az érvnek, kitűnik, hogy; az itt szereplő érvek fontos kronológiai bizonyítékok a könyvi mózesi szerzősége és eredete mellett. Rájött Kállay, hogy Yahuda meglehetős kétélű fegyver, mert abból »igazán« ki lehet mutatni nemcsak a Pentateuchos megfelelő részeinek »eredeti egyptomi színezetét«, *hanem mózesi eredetét is.* Ez pedig már magát a liberális kritikát sebzi meg halálosan, amelynek Kállay egyik legnagyobb szóvivője és elszánt védője, Innen érthető a takarodó, ebből magyarázható Yahuda leszólása és felhasznált adataink és tudományos módszerünk hamis ki-pellengérezése, A mérges nyilak azonban nem váltak be. Azt sebezték halálra, aki kilőtte azokat. Kállay érvei elvesztették! erkölcsi erejüket és egyúttal kikopott alóluk a tudományos fundámentum is. Mint mindenütt, úgy itt is!

Ezzel Kállaynak Yahudával kapcsolatos összes vádjait visszautasítottuk s azok alaptalanságát és hamisságát napnál világosabban bebizonyítottuk!

7. MIT KÖLCSÖNÖZTÜNK KITTELTŐL ÉS HOGYAN?

a) Kállay állításai.

A formális bizonyítékok között, melyekkel Kállay azt az állítását próbálja bizonyítani a szerzőre vonatkozólag, hogy: »azokajt a könyveket, amelyeket használ, hiányosan, a tudományos használatnak éppen nem megfelelőleg... citálja«, *i^iásoik* példa gyanánt Kittel egyik munkájának a tudományos feldolgozását hozza elő. Kifogása így hangzik: »Ki tudom mutatni azt, is, hogy könyve 50, 58, 59, 63—64., 69—70, 75—77. és 191—192. lapjain — lehet, hogy még több helyen is, de nem értem rá utána nézni, — R. Kittel: *Geschichte des Volkes Israel* 1. Gotha 1916. c. kötetének 268, 269, 270—275. és 326—327 lapjairól vannak idézetek jórészben szószerint (pl. Sípos 63—64. lapján 27 sor = Kittel 271. L, vagy Sípos 59. lapján 34. gor = Kittel 269—270. 1., vagy Sípos 75—77. lapjain 72 síör = Kittel 273—275. lap). Kittel nevét Sípos az említett lapok közül csakr a 191. lap 192. jegyzetében említi ígyn 'Kittel GVI. 303. sq/ De ez az utalás sem azt igazolja, amiért Sípos idézi. Ellenben egy párral alább a Kittéire való hivatkozás *után* a 191—192. lapokon ismét átvesz 25 sort Kittelbői szószerint, még pedig nem a 303. köv., hanem a 326.—:327. lapokról, és *nem* említi Kittel nevét. Avagy a lap élén levő 2 soros, Orr-ból vett (208. 1.), de meg nem jelölt idézet után való *Kittéire* hivatkozás — amely egyébként teljesen bizonytalan — ide is vonatkozik? Az bizonyos, hogy jól teveri forrásait. Terjedelmes Orr-részletek után (a 177. lap-tól a 190-ig) Kittel jön, majd megint Orr (192. 1.) s azután Eaven (194. 1.)». Ezekre a sok ravasz kritikai műfogással megrakott kifogásokra részletesen válaszolni kívánunk.

b) A kifogások jellegzetességei.

Kállay érvelési módszerének *legelső* és legszembeszökőbb jellemvonása az a **módszertani anomália, amellyel Kittel szóbanforgó munkájára hivatkozik**.

1. Jóllehet munkánk XII. lapján világosan megmondjuk, hogy »*Kittel: GVI*« rövidítés alatt mi mindenütt: »*Kittel B.: Geschichtite dies Volkes Israel, I—II, 2. kd., Gotha, 1912.*« munkáját idézzük és használjuk, Kállay minden szerzői szempontot sutbadobva Kittelnek egy egész más kiadású, azaz 1916-ban megjelent munkáját idézi, annak lapszámait emlegeti a annak alapján akarja bebizonyítani, hogy a szerző hivatkozás nélkül abból a munkából »idéz« »jórészen szószerint«. Már maga ez a tény tudományos módszertani képtelenség. A kritikus kötelei annak a munkának az alapján megvizsgálni a tanul-, mány adatait, amelyiket a szerző idéz. Az a meggyanúsítás ugyanis, hogy a szerző egy olyan munkából vesz »idézeteket«, mégpedig »jórészt szószerint«, amelyet maga sem nem idéz, de soha nem is látott, nem egyéb, mint közönséges hazugság és alaptalan rágalom. Ha Kállay azt várja bárkitől, hogy egyenes és becsületes embernek tartsa, akkor neki kézenfekvő bizonyítékokkal kell igazolnia azt, hogy én művemben valóban nem Kittel 1912-iki kiadását, hanem 1916-iki kiadását használtam; még pedig úgy, hogy erről munkámban egy szót sem szóltam. Ezt Kállay sohasem lesz képes bebizonyítani, mert én Kittelnek ezt a kiadását soha életemben nem láttam, nemhogy használtam volna.

2. Kállaynak ez a minősíthetetlen hivatkozási és utalási ímódszere annál feltűnőbb, annak inszinuáási célzata annál kézenfekvőbb, mivel amikor munkánk 191 lapjának 192. jegyzetére hivatkozik, hallgatólagosan azt a tévhítet ébreszti az olvasóban, hogy a »*Kittel GVL 303. sq.*« utalásunk szintén Kittel 1916-iki kiadásából való és az utalt rész valóban Kittel 1916-iki kiadásának 303. és következő lapjain található meg. Ez pedig nem igaz. Éppen ezért kénytelenek vagyunk Kállayról feltételezni azt a nagyon közelálló szándékot, hogy az olvasótábot ezzel a teljesen zavaros és összekuszált módszertani szemléettel és gyakorlattal is még inkább megzavarni és megtéveszteni igyekezett, csakhogy a tudománytalanságot valahogy a szerzőre bizonyítsa.

3. Nem kevésbé tarthatlan, tudománytalán és a szerző jónévét aláásni alkalmas Kállaynak ez a felelőtlensége: »lehet, hogy még több helyen is (vannak — t. i. — idézetek Kittéitől, mégpedig jórészt, szószerint), de nem értem rá utána nézni! Ez az eljárás aligha nevezhető a »tudomány objektív követelményeinek megfelelő« és »a szabatos és tudományosan bevett idézási mód« mintaképének, hanem legfeljebb alacsony meggyanúsításnak, beteges rágalmazási összetönösségnak, melynek sem a tudományhoz, sem a kritikához semmi köze sincs.

Kállay érvelésének második jellegzetessége az az ügyetlen önleplezés, mely itt a legélesebben kiütközik. Kittel »jórészen szószerint« való átvételével vádol itt bennünket, holott

két oldallal előbb, az IÉ 60. lapján még ezt emlegeti: »Azután tele van könyve *általánosan tudott dolgok* ismétlésével..., amelyek minden jobb kézikönyvben, szótárban vagy lexikonban megtalálhatók«. Mondanunk sem kell, hogy az »általánosan tudott dolgok« előadásával Kállay elsősorban is az »1—7:9« lapokkal kapcsolatban vádol meg bennünket, ahonnan éppen a Kittellel kapcsolatos nehézményezések jórésze is való. Kállay tehát így szólja el magát, hogy a **Kittéitől való kölcsönzéssel éppen könyünknek annál a részénél vádol meg bennünket legerősebben, amelyről két oldallal előbb maga mondotta, hogy »tele van« »általánosan tudott dolgok ismétlésével...**, amelyek minden jobb kézikönyvben, szótárban vagy lexikonban megtalálhatók!« Mint látjuk, speciálisan¹ a Kittéitől átvett anyaggal kapcsolatban ez az állítás tökéletesen igaz, mert az **átvett anyag tisztán kritika-történet**, amelynek előadása, a dolog természeténél fogva a legtöbb, sőt minden kézikönyvben, szótárban és lexikonban nemcsak megvan, hanem szinte szórói-szóra ugyanaz.

A Kállay által felhozott Kittel idézetek közelebbi megvizsgálása, céljából azokat *két csoportra oszthatjuk*. Az *első* csoportba, tartoznak azok, amelyeket az 50, 58, 59, 63—64, 69—70. és 75—77. lapjainkon talált. Kállay szerint ezeket mi Kittéire való minden *hivatkozás nélküli*, mégis »jórészen szósszerint« vettük át. A *másik* csoportba tartoznak a könyünk 191—192. lapjain találhatók, ahol már *Kállay saját bevallása* szerint is idéztük Kittelt, csak az a baj, »hogy ez az utalás sem azt igazolja, amiért Sípos idézi.« Nos nézzük meg a két csoportban található »idézetek«-et közelebbről.

c) A kifogások első csoportja.

Ami az első, tehát az 50—77. lapokon található Kittel kölcsönzéseket illeti, azokra vonatkozólag *általában* az az első megjegyzésünk, hogy **Kállay óriási felületesség áldozata lett és ez a kifogása is igazolja, hogy könyvem némely részét egyáltalán nem olvasta el**. Ez alól a vád alól csak egy módon menekülhet, ha t. i. egy még nagyobb vádat ismer! el, még pedig azt, hogy könyvem némely részét *nem akarta figyelembevenni*.

1. Ez utóbbi vád lehetősége ott lappang Kállay szavai-ban, amikor ő vádjában nagyon ravaszul *csak »az említett! lapok«-ra tesz megjegyzést*, hogy t. i. ott nem hivatkozunk! Kittéire.

2. Ebben a kijelentésben ugyanis benne van az a lehetőség, hogy ha az »említett lapokon« nem is, *de máshol igenis hivatkozunk!* És a valóság ennek meg is felel!

3. Kállay ugyanis mélyen elhallgatja, hogy **Kittel általa kifogásolt és szerinte hivatkozás nélkül egyszerűen a magunk véleménye gyanánt előadott anyagára nemcsak név és cím szerint, hanem egyenesen a pontos lapszám megjelölésével hivatkoztunk már jóval előbb**, nevezetesen munkánk 36. lapjának 5. számú jegyzetében, még pedig ilyenformán: »*Kittel XVI, I. 244—256.*«

4. Felszólítjuk azért Kállayt, hogy az általa részletesen felsorolt és sorok számával is pontosan számbavett **50, 58, 59, 63—64, 69—70, 75—77.** lapok Kittel kölcsönzési közül mutasson ki csak egyetlenegy mondatot vagy sort, vagy akár szót is, amit nem Kittel idézett **244—256.** lapjairól vettünk volna, illetve amelyet vagy amelyeket máshonnan vettünk!

5. Kállay egész eljárása mutatja tehát, hogy **az olvasóközönséget egyszerűen rá akarta szedni, a szerző jó hírnevét pedig szándékosan kisebbíteni akarta.** Ehhez segítségül hívta Kittel 1916-iki kiadásának új lapszámai, nevezetesen a 268, 269, 270—275, közelebbről pedig a 271, 269—270, 273—275. lapokat, ahelyett hogy becsületesen beismerte volna, hogy **a kifogásolt lapok mindegyike benne van a szerző » által idézett 1912-iki Kittel kiadás azon lapjaiban, amelyeket már azonnal a Pentateuchos-kritika történetének tárgyalása legkezdetén pontosan idézett.** A hatásvadászat vádjai letagadhatatlan és kétségtelen.

6. Elhallgatja azonban Kállay azt is, hogy a Kittéitől átvett anyag *miről* szól és mivel van kapcsolatban. Ka megmondotta volna, azonnal láthatta volna az olvasóközönség a kritikai műfogás célját! *A Kállay által hánytorgatott Kittel-kölcsönzések ugyanis nem egyebek, mint a Pentateuchosra vonatkozó kritika története egyes szereplőinek, munkái címének, munkája és felfogása jellemzésének egyszerű és száraz történeti felsorolásai*, amelyek magának Kállaynak a jellemzése szerint is »minden jobb kézikönyvben, szótárban, vagy lexikonban megtalálhatók«, még hozzá majdnem mindenütt ugyanazon szavakkal és ugyanazon sorrendben. A »jórészben szószerint« vádnak ez adja meg nemcsak a magyarázatát, hanem a névértékét is.

7. Semmi sem jellemzőbb még Kállayval kapcsolatban annál, hogy itt is, **ahol előre megmondjuk, nemhogy egy szóval is letagadnánk, hogy igenis Kittelt használni fogjuk, még pedig pontos lapszámot is adva**, — itt Kállay újra fennen hangszerelte, hogy: »Ki tudom mutatni! Micsoda gyermeteg fogás¹ ez, micsoda átlátszó praktika! Ahol bizonyítani kellene, ott hallgat Kállay és megelégszik az üres vág elharsogásával, ahol fölösleges és szükségtelen a bizonyítás, ott annál erősebben dörgi: »Ki tudom mutatni! Ez a »bizonyítási módszer« azonban mégcsak nem is módszer, hanem naiv játék csupán.

8. Arra bezseg nem vállalkozott Kállay, hogy kimutassa, liogy a 36—79. lapokon a kritika történetének előadásában valóban felhasználtuk Kittelen kívül még mindazokat a forrásmunkákat, amelyeket a 36. lap 5. jegyzetének **idevonatkozó irodalmában felsorolunk!** Azt nem akarja »tudni« bebizonítani, hogy éppen ezáltal a Pentateuchos-kritikának olyan alapos és összefoglaló történetét és kritikáját adtuk, amilyet még nem talál sem a magyar, sem más nyelvű irodalomban egy, könyvben. Nem vette Kállay magának a fáradságot, hogy utánanézzen, hogy nemcsak Kittellel, hanem **a többi felsorolt munkával is époly szoros viszonyban áll tanulmányunk**, mint amilyenben egy ilyen résznek lehet és kell is, hogy álljon. Szorgosabb utánjárással azonban nemcsak arról győződött volna meg, hogy — pusztán már a tárgy azonosságánál fogva is — »idézetek« vannak minden egyes író munkájában a másikéből, vagy a többiekéből, nem is csak azt vette volna észre, hogy megállapításaik »jórészen szószerint« egymástól kölcsönöztek, hanem éppen ezért azt is, hogy *a mi munkánh éppen annyira Kuenentől, Diesteltől, Merxtől, Bleektől, Eeustől, Vuilleumiertől, Steinertől, Westphaltól, Cornilltől, Rolzingeről, Briggstől és Cheynetől való, mint amennyire Greentől, Campbettől, Orrtól, vagy Csengeytől, Vargától és Tóthtól.*

9. Meg alaposabb tanulmányozás után arra is rájött volna Kállay, hogy a 36. lap 5. jegyzetében nem hiába írtuk oda, hogy: »*Pozitív* részről kitűnő bírálat kíséretében Green: HCP, 4 f.«, mert Green-nek ezt a »kitűnő bírálatát« is benne találta volna munkánkban egészen a 75. lapig szinte minden lapon részint kivonatos, részint töredékes, részint folytatónak, részint szószerinti formában. Greent miért nem fedezte fel Kállay, a tőle kölcsöntött anyagot miért nem írta ki époly részletességgel, mint a Kittéitől kölcsöntött anyagot? Hiszen Greentől mérhetetlenül sokkal többet kölcsönözünk, már csak azért is, mert pozitív kritikus, mint Kitteltől, akit a negatív kritikai táborban idézünk?! Ha lelkismereten dolgozott volna Kállay, akkor ezt a kölcsöntést sokkal hamarabb meg kellett volna állapítania és sokkal inkább ki kellett volna pellengéreznie, mint Kittelét! De Kállay munkánknak sem ezt, sem a többi részét nem vette lelkismeretes és tüzes, vizsgálat alá, nem nézett utána az általunk idézett forrásmunkáknak, nem vette elő az általunk eleitől fogva követett módszert, hanem csak úgy »kapásból« kovácsolta össze alaptalan, felületes és felelőtlen vádjait. Ezért esett áldozatul az alaptalan következtetéseknek s csak így ülhetett fel a megtévesztő látszatoknak. Sem itt, sem máshol nem vette tekintetbe a megfelelő rész elé helyezett bibliográfiát, nem volt hajlandó azoknak komoly névértéket tulajdonítani és így saját figyelmetlenségből oly hajmereszű vádakat kovácsolt

ellenünk, amelyért a teljes erkölcsi felelősséget viselni most már aligha tudja.

Az 50—77. lapokra vonatkozó Kittel kölcsönzések erkölcsi alapja tehát mindenben igazolt és törvényes. Kállay-nak az a vágja, hogy »az említett lapok közül« Kittel neve sehol sem fordul elő, kútbalesett kritikai műfogás. *Részletesen boncolgatva a megfelelő helyeket kitűnik, hogy Kittéit mindenütt ott használtuk alaposabban, ahol a többi forrásművek mellett és azokkal szemben a teljesség követelménye azt megkívánta.* Ezeken a helyeken éppen az volna a kapitalis hiba, ha Kittelt nem használtuk volna így és ennyire. Az 50. lapnál ez a felhasználás aligha több, mint *egy puszt Mondat*. Az 58. és 59. lapon *Vater* és *De Wette* részletes ismertetésénél *hosszabb* — bár nem *kizárolagos* — Kittelhez való szoros alkalmazkodás, ami azonban a két kritikus véleménye előadásánál az anyag természetéből is természetesen folyik. A 63—64. lapokon *Ewald*, *Stähelin*, *Bleek*, *Tuch* és *De Wette* műveinek és álláspontjainak elősorolásában töredékesebb és természetesen a sok író sok véleménye miatt ismét *nagyobb* terjedelmű. A 69—70. lapokon *Hupfeld*, *Ilgen* és *Böhmer* ismertetésénél ismét *kisebb méretű*. Míg a 75—77. lapok közül az igazság az, hogy **a 75. lapon Kitteltői egu betűt sem használtunk fel**, a 76—77. lapokon pedig *Graf*, *Riehm* és *Nöldeke* korszakalkotó eredményeinek ismertetése ismét *nagyobb anyagátvételt* igényelt. Hogy ez az átvétel azután menyiben nevezhető »jórészen« szószerintinek és mennyiben nem, újra súlyos mérlegelés tárgyat képezhetné. *A szószerintiség ilyen esetben az anyag természetéből, az adóit történelmi tényékből és a művek tartalmának ismertetéséből »jórészen« elkerülhetetlen bárki számára is.* Erről mindenki meggyőződhet bármelyik idegennyelvű vagy magyarul megjelent hasonló anyagot tárgyaló munkák összevetése által. Itt a »Ki tudom mutatni« céggel a Kállay speciális módszerének a segítségülhívásával a függés kérdésében egészen ad abszurdum lehetne menni. *Ez azonban nem a komoly tudomány és nem is a komoly kritika feladata.*

d) A kifogások második csoportja.

Ami mostmár a Kállay által kifogásolt Kittel-kölcsönzések második csoportját, vagyis könyvünk 191—192. lapjain található anyagot illeti, **Kállay kifogásai még nagyobb botránnyba fulladtak.**

1. Azonnal idézetünk idézése pontatlan és éles ellentétben áll »a szabatos és tudományosan bevett idézési mód«-dal. Amikor Kállay ezt írja: »Kittel nevét Sípos... a 191. lap 192. jegyzetében említi így: 'Kittel GVI. 303. sq.'«, már eb-

ben az idézésben magában a következő hibákat követi el:
 a) Kittel nevét az eredeti jegyzetben kurziváltuk, de Kállay, aki a kurzíválást más helyen oly pontosan számonveszi tőlünk, itt ügyet sem vetett rá. b) Kittel neve után a jegyzetbeni kettős pontot alkalmazunk, de ez az idézőjelek között citáló: Kállay számára nem fontos. A kettőspontnak se híre[^] se hamva, e) A »GVI« után a jegyzetben vonás következik, Kállay ellenben pontot alkalmaz helyette, d) A »303« után meg pontot tett Kállay, holott az eredeti jegyzetben nincs a szám után semmi. Újra hangsúlyozzuk, *Kállay mindez, a tudományos precizitás kedvéért, idézőjelek között követi el.*

2. Még képtelenebb azonban, amit ezután az idézet utáni mond: »De ez az utalás sem azt igazolja, amiért Sípos idézi. Hogyan? — kérdezzük. Ez nem lehet! A 191. lap így kezdődik; »Ez az elbeszélés világos és félreérthetetlen. Semmi nyoma annak, hogy ebben a 'törvénykönyvben' valami új elem volna«, s itt következik a 192. jegyzet, melyben Kittéire hivatkoztunk'. Szó van pedig *itt*, — a 190. lap tanúsága szerint is és a továbbiak alapján is, — a Nehémiás 8 elbeszéléséről. Szó van pedig a *Kittel* idézett 303. lapján a következőkről: »Die Erzählung ISTeh. 8—10. über das Vorlesen von Abschnitten aus dem Gesetzbuch Moses durch Ezra am Neumond des 7. Monats des Jahres 445 und die darauf folgenden Massregeln erweckt durch nichts den Eindruck, als wäre jenes Gesetzbuch als solches eben *erst verfasst* worden,. Soweit man in jenen Hergang heute noch einen Einblick zu gewinnen vermag, kann es sich höchstens um ein den Lesern in einem 'bestimmten Punkte — der Praxis des Laubfestes — *nicht bekanntes*, also um ein in dieser Form oder in dieser Zusammensetzung als *neu erscheinendes Buch* handeln¹.« etc., etc. (Kurziválások tölünk!) Persze így folytatódik ez még a következő lapokon végig. minden mondat szintén azt bizonyítja, amiért idéztük, hogy: »Semmi nyoma annak, hogy ebben a 'törvénykönyvben' valami új elem volna«. Ugyanakkor Kállay azt állítja, hogy: »ez az utalás sem igazolja, amiért Sípos idézi;«! Miért? — kérdezheti bárki újra és újra. Miért *nem?* **Lehet ennél pontosabb és tökéletesebb utalás egy tényre, amelyről itt 3 oldalon szó van?? Mi** az oka ennek az érthetetlen tagadásnak és ennek a teljesen alaptalan állításnak?!... Egy kis türelem, azonnal megvilágosodik minden! Olvassuk csak tovább Kállayt!

3. így folytatja az előbbieket: »Ellenben egy pár sorral alább a Kittéire való hivatkozás után a 191—192. lapokon ismét átvesz 25 sort Kittelből szószerint, mégpedig *nem* a 303. köv., hanem a 326—327. lapokról és *nem* említi Kittel nevét,, a) Érdemes itt megfigyelni a kurziválásokat! Mint akarja Kállay hangsúlyozottan aláhúzni azt a botrányos eljárást, amivel *mi* a kérdéssel lapokon Kittellel kapcsolatban eljártunk. Ugyanakkor azonban érdemes magát Kittelt is fel-

lapozn; és a »303, köt v.« lapok tartalmát összehasonlítani a Kittel »326—327« lapaival, hogy kisüljön az a példátlan vakmerőség, az a minősíhetetlen indolencia és az a szégyenletes l'alhozállítás, amivel Kállay olvasóit rá akarja szedni. Mi történt itt?! Érdemes rajta gondolkozni és pontosan számbavenni azt. *Először* is Kállay nem volt tisztaiban azzal, hogy mi Kittel 1912-es kiadását használtuk, vagy nem akart tudni arról? **Másodszor Kállay nem nézte meg sem az 1912-es, sem az 1916-os Kittel kiadás »303 sq.« lapjait?** Mert akkor az előbb nem állította volna azt, hogy: »ez az utalás sem azt igazolja-, amiért Sípos idézi«, most pedig nem állítaná azt, hogy: »Ellenben egy pár sorral alább a Kittéire való hivatkozás után a 191—192. lapokon ismét átvesz 25 sort Kittelből szószerint, mégpedig nem a 303., köv., hanem a 326—327. lapokról, és nem említi Kittel nevét! Nem, mert a Kállay által nehezenyezett átvétel az általunk idézett 303 sq. lapok után sem Kittel 1912-es, sem az 1916-os kiadásában nem 23—24 oldal távolságra van, hanem közvetlenül a 303 sq. lapok alatt idézett anyag után, mint annak egyenes és közvetlen folytatása. Az a Kállay tehát, aki bennünket pontatlansággal, lelkiiismeretlenséggel, tudománytalansággal és hiányos módszerességgel vágol, még annak az elemi kötelezettségének sem tett volna így eleget, hogy megnézte volna Kittelnél az általunk idézett »303 sq.« lapokat? Azt sem tette meg, hogy a mi 191. lapunk idézett és hivatkozott szövegét összehasonlította volna Kittel megfelelő német szövegével s így teljesen »hasból« beszélt egész kritikája folyamán arról? Ő egyszerűen rábukkant Kittel 1916-os kiadásának 326—327. lapjain azokra az egyezésekre, amelyek Kittel 1912-es általunk idézett kiadása 303. és következő oldalain természetesen leg és *utalásunk pontosságál is igazolva* megvannak s **Kittel 1916-os és 1912-es kiadásának lapszámozási különbözőségét figyelmen kívül hagyva,** az általa feltételezett két rész között 23—24 oldal differenciát felvéve, felállította volna a tételet, hogy a 191—192. lapokon Kittel két *különböző* helyéről, nevezetesen a 303 sq. és 326—327. lapokról vannak idézetek összevéve és ebből megszületett volna a pontatlansági tudománytalansági idézési módszer vágja?! A baj csak az, hogy az általa két helyről feltételezett anyag valójában csak egy helyről való, mégpedig onnan, ahonnan mi pontosan idéztük! Téliesen hazug tehát az a beállítás, hogy »pár sorral alább a Kittéire való hivatkozás után ismét átvesz 25 sort Kittelből szószerint, mégpedig nem a 303. köv., hanem a 326—327. lapokról és nem említi Kittel nevét«,

Mindebből pedig világos, hogy könyvünk 191. lapján a 192. jegyzetben egy teljesen szabályos és minden tudománttos akribiát tökéletesen kieléítő hivatkozás történt Kittelre, amit Kállay teljesen hazug módton állított oda az olvasótábor elé.

Nyilvánvaló, hogy a Nehémiás 8 fejezetének tárgyalása és maga elő a bekezdés elé azért tettük a 192. jegyzetben Kittel felhasznált részének, tehát nem is egy lapnak, hanem több lapnak a számát, hogy ezzel pontosan jelezzük azt, hogy a következőkben Kittel adataira támaszkodunk. Nem is tettünk egyebet. Emiatt jogosan sem vág, sem kifogás, sem ítélet nem érhet bennünket. Aki pedig minden ildomosságot, minden közerkölcstöt és még a legelemibb lelkiismeretességet is félreteszi és bennünket hazug módon becsületes eljárásunk miatt perbe fog, az abba a verembe esik bele, amit saját maga ásott magának!

5. Nagy szorongások, de alapos megfontolások után jelentjük ki, hogy Kállay itt követett eljárásában mégcsak nem is a felületesség, nem is az elnázés, nem is csak az ellen-szenv fűtötte mohóság, hanem **tiszta szándékosság** ütközik ki. Valami megdöbbentő világossággal árulja el ezt Kállaynak ez a körmönfont, alattomos és megtévesztésül szánt mondata; »Avagy a lap élén levő 2 soros·, Orr-ból vett (208. 1.), de meg* nem* jelölt idézet után való *Kittéire* hivatkozás — amely egyébként teljesen bizonytalan — ide is vonatkozik?« Szemünket megdörzsölve kérdezük: **Milyen »egyébként teljesen bizonytalan« »hivatkozásra céloz itt finoman Kállay?** Hiszen itt csak egy »hivatkozás« van, még pedig az, amit ő: »Kittel G VI 303. sq.« formában idézett és amiről az egész tárgyalás/folyamján iszó volt! *Miért tünteti fel ezt a hivatkozást itt olyan titokzatosan és olyan bizonytalanul?* És miért kérdi, hogy] «ez a »Kittelre hivatkozás« talán »ide is vonatkozik?« Ez a megtévesztő gúnyos kérdés azt árulja ől, hogy **Kállaynál senki sem tudja jobban azt, hogy ez a 303 sq. lapra való hivatkozás a leg pontosabban és a legszabályosabban Igenis éppen az általa kifogásolt és hamis színben feltűntetett részekre vonatkozik** és azoknak a legkifogásolhatatlanabb igazolójá. Csakhogy Kállay ezt nem akarja semmiáron sem észrevenni! Nem, egyszerűen azért, mert az alaptalán rágalmaknak olyan garmadára volt szüksége, amely ellen, reménye szerint, áí szerző védekezni majd teljességgel képtelen lesz. Ez a tudatos tudatlanság is egy akart lenni a többi sok közül, melyeket már eddig is olyan kézzelfoghatólag lelepleztünk. Ilyen a hazug fegyver: visszafelé sül el! **Ki álmodta volna, hogy egy debreceni egyetemi nyilvános rendes tanár, aki »egyik dísze egyházunknak és valódi büszkesége lelkészkapzásunknek«, ilyen fegyverekhez mer nyúlni egy fiatal lelkésztestvérével szemben.**

Nem hallgathatjuk el azonban az előbbi ravaszul fogalmazott mondat elő komplikáló tényezőnek odatett bevezető kiijelentés állításának ama címeres megjegyzését sem, amely »a lap élén levő 2 soros, Orrból vett (208. 1.), de meg nem jelölt idézet«-ről beszél, a) Először is ki kell jelentenünk, hogy

Orr munkájában, a akit eddig a lapig Kállay először az IÉ 10. lapján idézett így »James Orr: The Problem of the Old Testament, New York 1903«, azután az IÉ 57. lapján »J. Orr: The Problem of the Old Testament« címen szerepeltetett,, — az itt emlegetett 208. lapon még csak véletlenül sincs semmi hasonló ahoz, ami munkánk 191. lapján található, b) Pedig csak erre utalhat Kállay megjegyzése az itt idézetű hely után következő Orr-utalások szerint is, mert az IÉ 62. lapján később újra idézi Kállay Orrt: »J. Orr: The Problem, of the Old Testament considered with reference to recent criticism Now York, 1905« formában. Az IÉ 63. lapjának 2. számú jegyzetében pedig külön is biztosít róla, hogy eddigi Orr idézetei az angol eredetiből valók voltak. Különben nem írná: »Itt említem meg, hogy a következőkben (Sic!) Jr Orr fentemlített könyvének *holland* fordítására hivatkozom«. Kállay tehát ezek szerint nyilván csak Orr angol könyvére hivatkozhatott eddig és így tévedése és pontatlansága nyilvánvaló. Az idézett lapon egy szó sincs a 191. »lap élén levő 2 soros« »idézek-ből. c) Fellapozva mégis Orr könyvének *holland* fordítását, azt találjuk, hogy Kállay, — aki sem az IÉ 62. lapján, sem előbb, sem a 63. lap megfelelő és idézett jegyzetében nem utalt arra, hogy valahol is Orr könyvének *holland* fordítását citálta, — már itt Orr könyvének *holland* fordítására gondol és *util*. A nehezményezett citátum ugyanis onnan való. d) Kállaynak ez a hivatkozása és kifogása azonban fölötte tudománytalan, mert a *holland* fordítás nem tünteti fel az eredeti angol fordításban található tényleges szöveget. Az eredeti angoíszövegű Orr 295. lapján ugyanis, amelyet Kállaynak, ha »a szabatos és tudományosan bevett idézási mód« szerinű akart volna eljárni, idézni kellett volna, világossá válik, hogy Orr a 6. jegyzetben szintén idézi Kittelt, csakhogy annak persze az angol fordítását, mégpedig az I. kötet 104. lapját. Hogy mi még ebben az átvételben is tudományosan jártunk el és Orr nézetét Kittel általunk használható, illetve rendelkezésünkre álló legújabb eredeti német kiadása alapján idézzük, ebből is nyilvánvaló. A *holland* fordításban Kittelnek még a neve sem szerepel. Kállay tehát még a vádemelésben is sokkal több és súlyosabb hibát követ el, mint mi a kölcsönzés alkalmával, mert mi még azt is a tudományosan bevett módszer legszigorúbb követelményeinek megfelelőleg igyekszünk végezni. Orr-ra és az ő felhasználására vonatkozólag később majd többet is mondunk.

7. Egyenlőre még csak Orr Kittellel kapcsolatos utolsó két mondatára reflektálunk, ahol ezt írja: »AB bizonyos, hogy jól keveri forrásait. Terjedelmes Orr részletek után (177. laptól 190-ig) Kittel jön, majd megint Orr (192. 1.) s azután Raven (194. 1.)« Orr tárgyalását későbbre hagyva, itt csak azt jegyezzük meg, hogy a Kállay által emlegetett »forráske-

verés«-hez nagyban hozzájárul Kállay »keverése« is, aki *nemcsak azt hallgatja el*, hogy amikor »Kittel jön«, éppen olyan szabályosan »jön«, — amint láttuk, — mint amikor: a 194. lapon. Kavent idézzük, mert ha Kittel idézéséhez egy szó sem férhet, még kevésbbé férhet *Raven adatainak felhasználásához*. Hiszen a 194. lap 203. számú jegyzetében a **legfontosabb megnevezők a Rarentől átvett adatokat** így: »Cf. *Raven*: OTI, 109 sq.«. Kállay azonban itt is, mint egész kritikájában és idézési módszerében, a nyilvánvaló és vakmerő megtévesztés módszereihez menekül az igazság helyett. Gondolván, hogy így győz. Hamissággal azonban győzni még senkinek sem sikerült! Meggyőzni még kevésbbé! Ezért szégyenül meg Kállay is.

így jutunk Kittel felhasználási módszerével kapcsolatban is ugyanarra a megállapításra, amelyre Yahudával kapcsolatban jutottunk. A vádak hamisak, vakmerőek, az állítások hamisak és alaptalanok. A felsorakoztatott adatokból ez a napnál is világosabb!

8. A RAVENTÓL VALÓ FÜGGÉS IGAZI MÉRLEGE.

a) A vád súlyossága.

A *harmadik* munka, amelynek felhasználásával kapcsolatban Kállay súlyos kritika tárgyává teszi forráskezelésünket: *Raven J. H.: Old Testament Introduction* című műve. Kállay; vágjainak súlyosságát mi sem jellemzi jobban, hogy míg Kit tel felhasználásával kapcsolatban *csak* 158 sor eredeti szöveg szabálytalan átvételével vádol meg, Rávennél kapcsolatos kifogásait már így zárja le: »Összesen 224 sort találtam Ravenből Síposnál a szabatos és tudományosan bevett idézési mód megjelölése nélkül.« Ez pedig öt teljes oldal kiírását jelentené! Ezzel a kritikus állítással is szembenézni és annak minden adatát az igazság és valóság mérlegére helyezni nemcsak jogunk, de elmulászthatatlan kötelességünk is. Kertelésre sem okunk, sem jogunk nem lehet!

b) Raven, mint többszörös ütőkártya.

Mielőtt Kállaynak Rávennél kapcsolatos tömbkifogásait elővennék, rá kell mutatnunk itt is arra a kitűnően bevált módszerre, amellyel Kállay kifogásalt, közelebbről e fent nevezett 224 sort, kritikája egész folyamán, lapról-lapra elszórva, lépten-nyomon gyümölcsözötti. Nemcsak Yahudát használja fel tehát ilyen módon, hanem állandóan készen van nála Raven is, hogy amikor elérkezik az alkalmas pillanat, szívet szemet kápráztató ütőkártya gyanánt a közönség elé dobja. !gy a meglepett publikum a folyton pergő és sorozatosan is-» métlődő Yahuda-Raven, Raven-Yahuda kölcsönzések től, — melyek mellé mindenütt ki van téve, hogy idézés nélkül használtuk és hamisan a magunk neve alatt publikáltuk, — olyan kábulatot kap, hogy végül is kimerülten a földre roskad. Ha azonban valaki egy kissé mélyebben belenéz ezekbe a Kállay által elő-előrángatott adatokba, kisül róluk, hogy a róka egy, az idézett lapszámok legtöbbször ugyanazok. A kritikai műfogás csak akkor tünik ki, ha ezeket egymással összevetjük

és együtt tárgyaljuk. Ezért nem is foglalkoztam előbb ezekkel a Kállay által citált Raven utalásokkal, ahol el lehetett ke*rülni Persze ez nem mindenütt sikerült. *Most azonban sorra-vehetjük valamennyit.*

Az IÉ-ben adott kritikájának azonnal a legelején, a 16. lapon előveszi Kállay Ravent és művemen áttekintve megállapítja, hogy A) »a 30—79. lapokon lévő 'általános tárgyaló részen' J. H. Raven: *Old Testament Introduction*« és Kittel hatása, B) »majd pedig a 81—98. lapig terjedő 'különös tárgyaló részen' ismét Raven hatása látszik,« C) »Végül könyvének 133—233. lapig terjedő főrészénél ismét... némileg Raven hatása látszik.« Ezekre a kijelentésekre csak azzal válaszolhatunk, hogy *Kállay fenti állításait kézzelfogható módon igazolni tartozik*. Ezt annál inkább is **becsületbeli kötelessége** megtenni, mivel az IÉ 16. lapján határozott formában ezt az ígéretet tette: »Állításaimat bírálatom befejező másodikí részében **közelebbről** is bizonyítani fogom.«

c) Pár általános megjegyzés.

Nem kezdhetünk bele Kállay Rávennel kapcsolatos kifogásainak a tárgyalásába addig, amíg egy pár nagyon súlyos és éppen a Kállay által emlegetett »szabatos és tudományosan bevett idézési mód« szempontjából eléggyé el nem ítéltető botránkozáskövet el nem hengerítünk az útból.

1 Az első azonnal a Raven könyvének idézett címe. Annak ellenére, hogy a szerző Raven munkájának minden egyes esetben **a 9-ik kiadására** hivatkozik, Kállay az IÉ 62. lapján ezt írja: »J. H. Raven: *Old Testament Introduction* 2. kiad. New York 1910 c. könyvére Sípos kétszer hivatkozik (93. 1. 32. jegyzet és 194. 1. 203. jegyzet)«. Kijelentem, hogy **Raven könyvének 2. kiadására munkámban egyetlenegyszer sem hivatkozom!** Kállay tehát itt **abszolút valótlanúságot állít!** Pontatlansága és felületessége itt is, csakúgy mint a Kittel könyvére való hivatkozásnál, egyenesen botrányos és módszertani abszurdum! Annyit bárki elvárhat a kritikustól, még ha az egyetemi nyilvános rendes tanár is, hogy **a valóságnak megfelelőleg és a tényekhez alkalmazkodva idézze és adja a nyilvánosság elé eljárását és forrásait.** Kállay ennek a legelemibb kötelességének következetesen nem tesz eleget!

2. Második abszolút hazug kijelentése Kállaynak az, hogy én munkámban Raven könyvére »kétszer« hivatkozom. **Ez ellen a nyílt megtévesztés ellen a leghatározottabban tiltakozom!** Kállay itt újra bebizonyította, hogy **munkámat nem olvasta át lelkismeretesen!** Akinek van szeme, könnyen felfedezheti, hogy munkámban Ravenre igenis nemcsak a 93. 1. 32. jegyzetében és 194. 1. 203. jegyzetében hivatkoztam, hanem teljes

címmel idéztem a 98. lapon a 45. jegyzetben, mégpedig a Biblia egyptomi vonatkozásainak irodalmában és a 139. lapon a 94A jegyzetben a bibliai pozitív bevezetések irodalmában. Kállay, akármennyire is »irodalmi listák«.-nak tartja a mi bibliográfiánkat, azok mindenkor igenis a felhasznált, átnézett és hivatkozott irodalom valódi névértékét képviselik olvasóink számára. Ezért is vannak ezek azonnal a megfelelő rész előtt, hogy mindenki tisztán lássa azt az irodalmat és tudományos eszközöket, amelyekre a továbbiakban támaszkodunk. Az igazság tehát az, hogy Raven nevezett munkájára Sípos nem »kétszer hivatkozik«, hanem a valóságban és letagadhatatlanul is: »négyszer«! Ezt Kállay, mint tényt, köteles, figyelembevenni! Eljárása különben a tények letagadása és meghamisítása, melyet éppen a »szabatos és tudományosan bevett idézési módk: szempontjából mint tarthatatlant és tudománytalant a legmélyebben el kell ítélnünk!

d) Használtuk-e Ravent munkánk 30—48 lapjain?

Az A) pontunk alatt található 30—79. lapjainak közül ki kellett volna mutatnia »közelebbről« Kállynak lapszám vagy szöveg szerint, hogy a 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39. lapokon hol található nem egy mondát, csak egy szó, ami nemhogy szöveg, de tartalom tekintetében nem is meggyezést, de csak a legkisebb hasonlóságot is árulna el Raven munkájának bármelyik részével, vagy adatával! De ezt nem tette meg! Éppen ezért kénytelen vagyok Kállay állításának ezt a részét alaptalan rágalmának és hazug meggyanúsításnak minősíteni és megállapítani, hogy Kállay adott szavát nem váltotta valóra. Kállay kijelentésének hazug voltára semmi sem jellemzőbb, minthogy a 30—39. lapokról kifogásai során nem volt képes egyetlenegy adatot sem idézni, amit munkánk Raventől vett volna át akár idézve, akár idézés nélkül.

A további 40—79. lapokra vonatkozólag Kállay állításait részletesebben vagyunk kénytelenek tárgyalni, mert ebből a részből több adatot ismételten emleget.

1. A 40—47. lapokat Kállay először is az IÉ 17. lapján a J és E forrással kapcsolatos »tárgyi ellenvetéseknek« hozza elő így: »Ezeket könyve 10—47. lapjain olvashatjuk. Megjegyzem, hogy könyvének ez a részlete érvelésében tartalmilag teljesen felismerhetően azonos Raven idézett könyve 99—104. lapján olvashatókkal, ami nem lenne baj, csak legalább említené Kavent.« Kállay Rávennél kapcsolatos tömbérvélésénél újra másodszor is kijelenti ugyanezt: »De a 40—47. lapokon, ahol tartalmilag veszi igénybe Ravent... ott Raven sehol sincs említve«: IÉ 62. 1. Ennek a két azonos és az eredeti

állítás mellett konokul kitartó kijelentésnek alaptalan meggyanúsítására is, mintha mi itt Ravent használtuk volna es még sem idéztük, kénytelenek vagyunk újra magyarán megmondani, hogy **ez is alaptalan meggyanúsítás es egyszerű hazugság**. Az, annak ellenére, hogy mi is osztjuk Kallaynak– azt a megállapítását, hogy ennek a résznek az érvelése »*tartalmilag*«, »teljesen felismerhetően« ha nem is »azonos«, de »hasonlók: Raven adataihoz. Kállay itt egyszerűen áldozatul esett annak a tévedésnek, mely **az eszközök és érvek azonosságai; egynek veszi a felhasznált tudományos anyag és forrás azonosságával!** Kállay ezt maga is érezte, mert itt már elhagyta előbb hangoztatott nagy vállalkozási kedve, hogy: »Ki tudom mutatni! Mi ellenben felszólítjuk, ha a jelentkezésben megfáradt volna, hogy: Ám rajta, **most tessék ki-mutatni állítása igazságát!** Egész határozottan merjük azonban állítani, hogy Kállay soha, de soha nem lesz képes kimutatni. azt, hogy a 40—47. lapok érvelési adatait Raventől vettük, mert azok az érvek *nemcsak sorrend, hanem szám és tartalom tekintetében is radikálisan eltérnek a Ravenétől*. Azonosság, illetve hasonlóság csak annyiban van közöttük, *amennyiben a kifogásolt bibliai textusok jórészt ugyanazok*, — ami a dolog természetéből következik, — és a megoldási eredmények is., — szintén a *dolog természetéből* kifolyólag, — egyeznek. Ugyanolyan határozottan merjük másfelől állítani, hogy **munkánk 40—47. lapjainak érvelései tartalmilag is és a valóságos függés és forrás tekintetében is pontosan onanan valók, ahonnan mi azokat a 36. lap 5. jegyzetének pozitív munkáinak elősorolásánál pontosan feltüntettük**, még közelebbről pedig azokból a forrásokból, amelyeket a 8—17. jegyzetekben a legfontosabb tudományos akribiával elősoroltunk és megneveztünk. *Különösképen tekintetbe jön itt Green-nek és Wiener-nek idézeti és megnevezett munkája.* Ha azokat átnézi Kállay,, vagy bárki, meglátja, mennyire igazunk van.

2. mindenestől fogva az *alaptalan rágalom és hazugság* kategóriájába esik Kállaynak az IÉ 18. lapján munkánk 44—46. lapján szereplő Gen. 36:31 köv. tárgyalásával kapcsolatos megjegyzése. Eszerint azt, hogy a Gen. 36:31 köv. y>*Iszráél hitét újabb próba elé állítja, hogy tud-é bízni az isteni igéretben*«, tehát a theologiai érvet, »Sípos Raven könyve 104. lapja alapján állítja..., akit egyébként itt sem idéz.« Kérdez, tud-e mutatni Kállay csak valamennyire is hasonló kifejezést, vagy szót ahhoz, amit tölünk úgy idéz, mintha mi azt Raventől vettük? Bizony az idézett lapon semmi hasonló vagy megközelítő kifejezés sincs! **Tiszta hazug állítás az, hogy mi »Raven könyve 104. lapja alapján« állítottuk volna, amit a 44—46. lapon mondunk!** Erről bárkit meggyőző a két szöveg futólagos egybevetése is! Egyébként Kállay elhallgatja, hogy Raven idézett lapján **Raven nem is a maga**

érvélését adja, hanem *Green: Unity of Genesis* c. műve 425—429. lapjainak adatait.

3. A 40—79. lapokból fennmaradó és kérdéses 48—79. lapjaink közül a 48. *Upon* egy szó átvétel sincs Ravenből. **Kallay tehát itt is alaptalanul gyanúsított** és adott szavát, hogy a vádakat »közelebbről is bizonyítani fogom«, nem tartotta meg. E rész *Green: HCP* 59—60. lapjának adatait talmazza.

e) Astruc, mint Kállay védence.

Munkánk 49. lapjára megint érdekes megjegyzést tesz Kállay az IÉ 57. lapján. **Súlyosan rágalmazó, gúnyolódó, fekületes és hazug kijelentései** így hangzanak: »Astrucnál... azért, emeli ki Sípos, hogy 'feslett életű':... (49. 1. 19.: jegyzet)! volt, mert J. H. Raven: Old Testament Introduction 13. lapján 'profligate'-nek mondja Astrucot. Ne a 'hitetlen' theológusoktól'. feltse Sípos az ÓT-ot, hanem az olyan felületes emberektől akik mint ő is, egyszerűen forrásaiak szemével értékelik az ótestamentumi kutatás embereit és eredményeit anélkül, hogy az illető tudósok írásait maguk is ismernék. Mert pl. éppen Astruc esetében tudnia kellene Síposnak, hogy Astruc éppen azt akarta kimutatni, hogy a sokkal Mózes kora előtti eseményeket magában foglaló Genezist is Mózes írta. Tehát a 'feslett életű' ember tulajdonkép pozitív és a tradicionális felfogás hívének mondható. S ez a tudomány története szempontjából bizonyára fontosabb, mint az a különben szomorú, de ide most nem tartozó tény, hogy 'feslett életű' volt. Sípos (49. 1.) egyébként itt elnézte Ravent, amikor kurzív betűkkel' Astrucot teszi meg! a 'modern kritika atyjának', mert Raven (13. I) Eichhornt jellemzi úgy, mint 'father of higher criticism.'«

1 *Sammi sem jellemzi klasszikusaidban Kállay gondolkozását* és szellemét, mint Astruc züllötségének, nyilvános és cégeres életének védelembe vétele! Még hozzá arról, amit mi egy lapalji jegyzetnek isi a végére tettünk, nem átallja Kállay hazug módon azt állítani, hogy »**kiemeli**« Sípos! ím lássa a közönség a 49. lap 19. jegyzetének szövegét: »*Budde: GAL, 44 szerint egy katolizált hugenotta pap fia, Campbell: BUF, 6 szerint pedig zsidó származású. Életrajzát megírták: Osgood H.: The Presbyterian and Reformed Review 1892, januári számában, 33 forrásmunka alapján és Böhmer: PRE, 'Astruc' címszó alatt. Feslett életű és romlott erkölcsű ember volt, kit cégeres bűneiről egész Paris ismert. Munkáját 68 éves korában írta.*« ítélezte meg hát bárki, hogy »emeltük ki« Astruc feslett-életűségét! Mennyiben volt ildomtalan, tudománytalan és »ide most nem tartozó tény«, amit róla első betűtől az utóisóig

elmondottunk!?! Ismétlem, nem is a szövegben, hanem csupán a jegyzetben!

2. Mindennél többet elárul ez a rokonszenv, amellyel Kállay ezt a különben szerencsétlen és visszatasító emberpéldányt menti, aki a hitetlen és romboló modern kritikának a kezdeményező lökést francia földön megadta! *Kálvin leszlása nem, fáj Kállaynak!* Az ő kisebbítésében még maga is némi részt kér, még *hozzá*, éppen a négyszázéves jubiláló kötetben (1. e, mű II. k. 237 sk. 1.), de Astrucot annál jobban pártolja! *Hozzá közelebb állanak Astruc és a következő oldalon szintén halálig védeett Wellhausen, mint a mi nagy reH formátorunk!* Pedig Astruc, lett légyen akár »egy katolizált hugenotta pap fia«, akár »zsidó származású«, vagy mind a kettő, sem jellemével, sem életével, sem munkásságával nem érdemelte meg ezt a nagy kiállást pont egy magyar református zsinati és konventi tagtól, aki még hozzá az ősi debreceni főiskola igazgatója és a református hittudományi karon egyetemi nyilvános rendes tanár! *Egy ilyen embernek az sem ülik, hogy a »feslett életű« kifejezés idézése mellől, a Initelesség és teljesség még nagyobb dicsőségére, nagy diszkréten kihagyja az: »és romlott erkölcsű ember volt, kit cégeres bűneiről egész Paris ismert« kiegészítő mondatot,* amivel esetleg a magyar olvasóközönség részéről fellángoló gyönge szímpátiát nem akarta Kállay eleve megtorpedözni! Miért fél Kállay a közönség elé adni a *teljes* tényeket?! És ha azok nem igazak, miért nem cáfolya azokat meg?! Hiszen ez a legnagyobb ellenszer egy méltatlan és jogtalan kijelentéssel szembeni

3. Persze *hogy miért fáj ennyire Monseigneur Astruo igazi arcképének felvázolása* Kállay Kálmánnak, azt nem késik nyomban elárulni. Így fakad ki belőle az eddig elfojtott »furor«: »Ne a 'hitetlen' theologusuktól feltse Sípos az ÓT-ot!«

Tehát **a szímpáthia alapja a személyi rokonszenven felül az elvi és sorsközösséggel!** Kállay érzi, hogy *elvileg ő is azon az úton halad, amelyen Astruc*, akinek »véletlenül« az élete is teljes harmóniában volt theologiai elveivel. Ezért érzi magát szellemi vérszerződésben a nagyon is kétes származású és minden vitán felül cégeres életű Astruc-kel. minden elvi közösségi mellett is, összintén szólva, *ezen nagyon csodálko** zunk, mert Kállay Kálmánt mindenki pietista és puritán embernek ismerte eddig.

4. Hogy mégis, kinek a védelmére kelt Kállay, nem lesz érdektelen bemutatni. Ebből az Astrucról összeállított képből kitűnik, hogy *jellemzésénél nem léptük át sem az indiszkréció, sem a tudományos semlegesség határait*. Az előbbi idézetben szereplő Osgood H.: The Presbyterian and Reformed Review 1892, januári számában, mint említettük, 33 forrásmunka alapján jellemzette Astrucot és róla, többek között,

a következőket mondja: »Rossz jellemű ember volt és vagyonát erkölcselen nőkön (harlots) és bordélyokon keresztül gyűjtötte Egyike volt Paris leghírhedtebb férfiainak.« Szerinte Voltaire is gúnyolta, mint aki »nyomorult és débauché«. »Astruc fajtalan életű volt és a fajtalan életű gonoszok orvosa és utolsó órájáig ebből húzta a hasznat — mondja tovább. »45 vagy 46 éves korában, bár együtt élt feleségével és gyermekivel, viszonyba került az egész Paris leghírhedtebb aszszonyával, az udvar kerítőnőjével, és nyíltan fenntartotta ezt (a viszonyt) 19 éven át, egészen az ő (a nő) haláláig.« »Az uralkodónő fivérének mindig barátja és bizalmasa volt — aki nek piszkos bűneitől visszhangzottak Paris utcái ötven esztendeig.« Ezek a szavak Kállay védencét, azt hiszem, elég megkapó módon jellemezték. Bennünket pedig igazoltak.

5. Hogy különben miért tartottuk munkánban jogosnak és szükségesnek is, az igazság érdekében kívánatosnak is Astrucnek legalább olyan — aránylag — szolid jellemzését, mint jegyzetünkben tettük, elég arra utalnunk, hogy a negatív kritika képviselői közül az egyik klasszikus, mint pl. Kautzsch E.: Die Heilige Schrift des AT-s, 1909, I. 2. lapján úgy jellemzi őt, mint. »ein gläubiger Katholik«, tehát mint »**hívő katholikus**« Ez a beállítás azért már mégis sok! *Egy apróbetűs jegyzet végén néhány szavas szerény tiltakozást az ilyen vakmerő modern kritikai megállapítás illik, hogy mégis el tudjon viselni!* Kállay idegei azonban még ezt sem bírták kii A »lelkiismeretes tudományosságnak« ennyit pedig nemcsak eltürni, hanem megengedni is kötelessége!

6. Ami pedig mostmár Kállaynak azt a kijelentését illeti, hogy: »Astrucnál... azért emeli ki Sípos, hogy 'feslett életű'... (49. 1. 19. jegyzet) volt, mert J. H. Raven: Old TestamenÖ Introduction 13. lapján 'profligate'-nek mondja Astrucot«, a leghatározottabb tiltakozással vissza kell azt utasítanunk és **vakmerő kitalálásnak és hazug ráfogásnak kell bályegeznünk.** Ennek az állításának Kállay *semmi pozitív bizonyítékát nem tudja adni*. Eltekintve attól, hogy a) a »profligate« angol szó elsődleges jelentése nem »feslett életű«, hanem »elvetemedett«, továbbá b) nem számítva azt, hogy a »profligate« másodsorban is csak »feslett«-et jelent, amely mellett Rávennél nem találjuk] ott a »life« szót, c) a Raventől való kölcsönzést már csak; az is *valószínűtlenné*, sőt *lehetetlennek* teszi, hogy míg Rávennél Astruc jellemzésére ennyit találunk: »a profligate French physician«, addig mi ezt írtuk róla: »Feslett életű és romlott erkölcsű ember volt, kit cégeres bűneiről egész Paris ismert. Munkáját 68 éves-korában írta.« Kérdem Kállayt, hol vannak ezek a »profligate«-n kívül felsorolt többi adatok Raven könyvében? Sehol! **Nekünk eszünkben sem volt citálni Ravent! Mi adatainkat egészen máshonnan vettük!** Eláruljuk a titkokat, hogy honnan? *Onnan, ahonnan a 49. lap 19. jegyzete mu-*

tatja! Pontosan és kimutathatólag onnan! Hogy mennyire onnan, mutatja az imént Osgood-tól citált több adat is! Kállay ezt sehonnan máshonnan megmagyarázni nem tudja! Egyéb forrásokat kimereskedni és »selfedezni« sem szöveg-kiragadással, sem textuscsontkítással, sem egyéb 'praktikával nem tud! Még csak azt sem bizonyíthatja be, hogy Green: HCP 62. lapjáról vettük az adatot, ami pedig természetejsi és megengedhető lennet, pedig már ott a »feslettéletm-nek szószerinti pontos alapszövege található 10—lő évvel Raven könyvének megjelenése előtt, ilyen formában: »of profligate life«.

Kállay nem akarja és nem tudja megérteni, hogy ha valaki pozitív kritikai munkát akar bírálni, akkor neki alaposan ismernie kell a pozitív kritikai megállapításokat, bizonyos általánosan használt és egyetemesen elfogadott kifejezéseket, melyek a? Ő számára újak, és azonnal kölcsönzéseknek tűnnek fel, ha két munkában ugyanazt megtalálja. A valóságban azonban ezek nem egyebek, mint a pozitív kritikai köztudatban meg-honosodott és általánosan ismert megállapítások.

7. Mindezeknek a tudomásulvetele után valóban komikusan hangzik Kállay feddözése: »Ne a 'hitetlen' theológusoktól féltse Sípos az ÓT-ot, hanem az olyan felületes emberektől, akik mint ő is, egyszerűen a forrásaiak szemével értékelik az ótes-tamentumi kutatás embereit és eredményeit anélkül, hogy az illető tudósok írásait maguk is ismernék.« Kállaynak ebből a felháborodásából nehéz kiigazodni. Mert kik is azok a »felü-letes emberek«, akikre itt Kállay utal?! Raven? — Másra Kállay aligha gondolhatott, mert én, — Kállay szerint, — neki ütem fel, azaz itteni megállapítása szerint ő ült fel »egyszerűen a forrásai«-nak! Visaont Raven, akit Kállay egészen ártatlanul kevert bele az egész ügybe, még nem »felü-letes emberek«, hanem csak egy ember. És ő sem érdekelte a dologban! Kik a többiek? Csak a szerző? De Kállay nem-csak a szerzőről beszél, hanem olyanokról is, mint Ő! De mint láttuk, a szerző távolról sem ült fel még az »olyan felületes embereknek« sem, mint akiket felhasznált, mert azok véler onényét, mint a 49. lap 19. jegyzete mutatja, kritikával használta. Akinek pedig felült, éppen az Astruc-kel kapcsolatban alkotott véleményében, az pont 33 forrásmunkát használt fel Astruc életére, és munkásságára vonatkozólag és így aligha van à világban még, ma is valaki, aki Ástruc-ről hitelesebb és megbízhatóbb képet tudna festeni, mint éppen Osgood! Azs Osgood-féle emberekre tehát éppen azt nem lehet ráfogni, hogy »anélkül« mondánának véleményt, »hogy az illető tu-dósok írásait maguk is ismernék«. Rájuk támaszkodni nem "csak jogunk van, hanem ez az egyetlen jogos lehetőség! Akik rájuk támaszkodunk, hiába nevez bennünket »felületes em-bereknek« Kállay, mert éppen Kállay az, aki az imént mon-

dott ki ránk Ravennél kapcsolatban egy olyan abszolút, sőt abszurd módon »föliletes« vádat, ami öt örökre megfosztja attól az erkölcsi jogtól, hogy bárkire, vagy bárkihez azt 'mondhassa, hogy »föliletes emberek«. Hogy az ilyen valóban »föliletes emberektől«, vagy ahogy Kállay mondja »a 'hitetlen' theologusoktól« mennyire okunk, jogunk, sőt kötelességünk félteni »az ÓT'-ot«, azaz a Szentírás első szövetségét, 'beszédesebb bizonyását és igazolását senki nem adta még, mint Kállay a maga »tudományos« nyilatkozataival és eddig elárult módszereivel. Az ő kezében igenis veszélyben látjuk a Bibliát'

8. Hogy miért vagyunk »felületes emberek«, akik »egyszerűen, a forrásaiak szemével értékelik az ótestamentumi kutatás embereit és eredményeit«, még bővebben is megmagyarázza, Kállay. »Mert pl. éppen Astruc esetében tudnia kellene Síposnak, — mondja, — hogy Astruc éppen azt akarta kímutatni, hogy a sokkal Mózes kora előtti eseményeket mágában foglaló Genezist is Mózes írta. Tehát a 'feslett életű' ember tulajdonkép pozitív és a tradicionális felfogás hívéhek mondható. Ez a tudomány története szempontjából bizonyára fontosabb, mint az a különben szomorú, de most ide nem tartozó tény, hogy 'feslett életű' volt.«

Kállay ebben a kijelentésében is végzetesen elszólta magát! Nem több és nem kevesebb meggyanúsítás van ebben a részben ellenem, mint az a határozott vád, hogy mivel forrásaim szemével nézem Astrucot, nem vagyok tisztaiban azzal, hogy **Astruc szerint** »a sokkal Mózes kora előtti eseményeket mágában foglaló Genezist is Mózes írta«. Ez a Kállay saját szájából származó vád is újra bizonyítja, hogy **Kállay nem olvasta el mégcsak nagyjából sem munkánkat**. Különben lehetetlen, hogy ezzel a nyílt és vakmerő állítással a világ elé mert volna állni! Hiszen munkánk 51. lapján a napnál világosabban, határozott és kifejezett szavakkal, mégpedig eredeti kurziválásokkal ezeket mondjuk: »A szöveg elemzését sem Astruc, sem Eichhorn nem terjesztette ki, csupán a Genezisre. Általában, vagy főleg mindkettő Mózest tekintette a Génezis írójának, illetve szerkesztőjének, nemkülönben a Pentateuchos többi részének is.« Hova tette hát Kállay csak a közönséges polgári lelkismeretességet is, nemhogy a szégyent, amikor a vádat ellenünk le merészkeadt írni?! Nem gondolta, hogy ezért a nyilt és szemmenszedett állításáért valamikor, valaki előtt helyt is kell állnia? Hiszen ezt mégcsak nem is csupán a-a 51. lapon írtuk meg ilyen kereken, hanem ott szerepel már a 49. lapon azonnal Astruc művének említése után, mint: »amelyben (Astruc) annak a nézetének adott kifejezést, hogy Mózes a Génezis összeállításánál már meglévő régebbi okmányokat használt fel«. Hogy ezt mennyire öntudatosan és kritikával írtuk le, mutatja az, hogy e mondathoz a 21. jegy-

zetben utaltunk: »Cf. Tóth: OB, 118« lapjára, *aki helytelenül és pontatlanul azt állítja Astrucről, hogy: »Brüsszelben névtelenül megjelent munkájában annak a nézetének adott kifejezést, hogy Mózes a Pent.(!) összeállításánál régebbi okmányokat használt fel«, holott Astruc elemzése csak az Ex. 6-ig terjedt csupán.* Hogy a Genezist Astruc szerint is Mózes írta, még több más helyen is elvitathatatlanul állítottuk! Így, az 50. lapon az Astruc által feltételezett »tíz más kisebb irat«-ra vonatkozólag mondjuk, hogy szerinte: »Ezek valamikor tekinthetők lehettek, bár Mózes csak egy kis töredéket használt fel mindegyikből. Ugyanilyen világos Astrucnál a mózesi szerzőség feltételezése ebben a kijelentésben is: »A pontos kronológiai rendtől való többszöri eltérések» szerinte (t. i. Astruc szerint) nem a Mózes nemtörődömségéből származnak, hanem a későbbi másolók hibáiból, vagy betoldásainból Az ő véleménye (t. i. Astrucé) szerint Mózes a tizenkét okmányt, mint *Origenes* az ő *Plexapláját*, négy parallel oszlopba, *Tetrapla-ba*, osztotta.«

Sőt! Astruc—Eichhorn—Ilgan »régebbi okmány elméletnek« nevezett feltevései tárgyalása, során még *annak a véleményünknek is egyenes és félreérthetetlen kifejezést adtunk, amire Kállay akar bennünket kioktatni, hogy f. i. Astruc: »tulajdonképi pozitív és a tradicionális felfogás hívének mondhatod Ez-
zel kapcsolatban akar bennünket meggyőzni Kállay, hogy; »S ez a tudomány története szempontjából bizonyára fontosabb«,* mint Astruc feslettsége?! Kállay **nem tudja, mert nem olvasta, hogy ezt mi már a legalaposabban megállapítottuk munkánk**

54. lapján így: »Az általunk öt pontban felsorakoztatott érvek a régebbi-okmányelméletet rövid időn belül nagy népszerűségre emelték és széles körben elterjedtté tették. Sok kiváló kutató fogadta el és hirdette. *Legelső formájában* (azaz Astrucnél) a *Pentateuchos* mózesi szerzőségét *nem veszélyeztette*. Az elmélet legelső védői (tehát Astruc is!) távol álltak attól, hogy Mózes szerzőségét támadják. Ellenkezőleg, védték azt (tehát Astruc is!) *Addig az ideig, amíg a feltevést csak a Genezis könyvére alkalmazták, semmi nehézség nem-támadt*, mert egyszerű és természetes volt az az állítás, hogy Mózes a legkorábbi történet megírásakor már meglévő okmányokat használt és munkájába beiktatott. Ez nem látszott ellentében állni sem a könyv hitelességével, sem az inspiráció tanával.«

Kell ennél egyenesebb és világosabb beszéd? Hát akkor hogy írhatja Kállay azt, hogy: »Astruc esetében *tudnia kellene Síposnak*, hogy Astruc éppen azt akarta kimutatni, hogy a sokkal Mózes kora előtti eseményeket magában foglaló Genezist is Mózes írta. Tehát a 'feslett életű' ember tulajdonkép pozitív és a tradicionális felfogás hívének mondható.«? **Lehet ennél alaptalanabb, valótlanabb, közönségesebb inszi-**

nuáció egy lelkiismeretesen elkészített munkával és egy becsületesen dolgozó szerzővel szemben?! Lehet ennél álnokabb módon odaállítani valakit a világ elé, mint »felületes embert«?; Lehet ennél az eljárásnál nagyobb, bántóbb, szégyenletesebb »felületesség« ezen a világon?

9. És még a végén. Kállay vádol bennünket »elnézéssel« I Kijelenti a fentiek után: »Sípos (49. 1.) egyébként itt elnézte Ravent, amikor kurzív betűkkel Astrucot teszi a 'modern; kritika atyjának', mert Raven (13. 1.) Eichhornt jellemzi úgy, mint 'father of higher criticism'.« **Micsoda nagy elvakultság: és hihetetlen kritikátlanság kellett ahhoz, hogy Kállay ezt az »elnézést« felfedezze?!** a) Hiszen mint mondottuk, *Ravent mi itt egyáltalán nem is használtuk!* b) De **nem nézte meg Ravent Kállai)** sem pontosan, mert akkor észrevette volna, hogy nem Raven jellemzi úgy Eichhornt, mint »father of higher criticism«, hanem **másokra hivatkozik, mint akik így nevezik.** Ezért teszi az idézőjelek közé tett kifejezés elő a »so-called 'father of higher criticism'« jelzőt, ami annyit jelent, hogy: »úgynevezett«, c) Benne van ebben azután az is, hogy a mi jellemzésünk: »a modern bibliakritika atyja« és a Raven: »magasabb kritika atyja« jellemzése **nem egy és ugyanaz, hanem különböző megnevezés,** ha lényegében ugyanazt jelenti is. d) Amennyiben ugyanis ráillik Eichhornra »a magasabb kritika atyja« elnevezés, *éppen úgy nem, illik, vagy illene rá az Astrucre.* Ennek oka pedig az, hogy a »higher criticism« elnevezést jóval később csak maga Eichhorn találta ki s így Astrucot nem is lehetne megtenni »a magasabb kritika« »atyjának! Világosan megmondjuk ezt Eichhornról munkánk kövfetkező 50—51. lapjain! Csak ez kikerülte Kállay figyelmét! e) Ebből az következik, hogy akkor, amikor Astrucot »a modern kritika atyjának« neveztük, **nagyon öntudatosan, pontosan és szabatosan jártunk el és így elnázásról szó sem volt.** pEszünkben *sem volt* tehát Ravenból bármit is kiírni, nemhogy Ravent idézní! f) Hogy különben mennyire nem követtük ebben nemcsak Ravent, hanem *a pozitív kritikusok jórészét sem*, mutatja az, hogy nem követtük Gréent' sem, aki már jóval Raven előtt, 1895-ben használta Eichhornnal kapcsolatban a »the father of higher criticism« elnevezést a HOP 175. lapján s .ugyancsak úgy emlékszik meg róla General Introduction to the Old Testament c. művének 19. lapján: »who has been called the Father of Higher Criticism«, azaz »aki a magasabb kritika atyjának neveztek el«. Mindez mutatja Kállay naivságát, aki **aki azt gondolja, hogy ezt az elnevezést csak Raven használta** és én csak tőle vehettem, illetve kellett volna szerinte átvennem, g) Amikor Astrucról azt írtam, hogy: »Ó tekinthető a modern bibliakritika atyjának«, nyilván Astruc korszakalkotó jelentőségének a legalaposabb mérlegelése után cselekedtem. Ó képezi a határkövet. Ezért

mondja már *Orr* is nemcsak a POT 196. lapján, hanem az ISBE II 751. lapján is, hogy »a magasabb kritika kezdetét szorosabb értelemben véve általában (vagy: rendesen) Astruc francia orvossai/hozzák kapcsolatba«. *Varga Zs.* általunk idézett könyve II. 343.: »A tulajdonkepeni forráskritika megalapítója,«; ugyancsak az általunk idézett *Tóth*: OB 117. lapja: »A modern pentateuchkritika tulajdonképeni megteremtője« jelzővel illetik. A legtermészetesebb dolog tehát, hogy újabb forrásaink elnevezésén, és felfogásán kívül *minden okunk megvolt arra, hogy Astruc alapvető fontosságát így emeljük ki*. Kállay erőszakossága, mellyel bennünket mindenáron a Raven hatás bűvkörébe akar kényszeríteni, nem más, mint tűrhetetlen önkényeskedése.

i) Az 50—79 lapok és Raven.

1. A munkánk 49. lapját elhagyva, felszólítjuk Kállayt, hogy az IÉ 16 lapján tett ígérete szerint **nevezzen meg csak egy mondatot, egy adatot, vagy egy kifejezést, amit könyvünk 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57. lapjain Ravenből átvettünk**, vagy csak a legkisebb mértékben is annak hatása alatt állottunk! Kállay ideútaló meggyanusításának is csak! ilyen jelzőket adhatunk: **alaptalan, hamis és hazug ráfogás**. Sem több, sem kevesebb! Adott szavát, hogy »közelebbről fog bizonyítani, e résznél sem tartotta meg.

2. Az IÉ '62. lapján a Rávennél kapcsolatos tömbérvek között szerepel az is, hogy munkánk 58. lapján »jórészt meg találhatók a Raven 115« lapján »olvashatók«, pedig szerinte itt Raven »sehol sincs említve«. A nagyobb változatosság ée bővebb gyümölcsöztetős kedvéért azután mégegyszer meg[^] említi Kállay Kálmán a feltételezett átvételt ilyen formában: »Ravenből veszi az 58. lapon a 'reductio ad absurdum' kifejezést, aki azt a 115. lapon kétszer is használja.«

a) Először is megkérdezzük, hogy a töredékek elméletével! kapcsolatban említett »reductio ad absurdum« kifejezés mellett *van-e még egyetlen adat, kifejezés, mondat, akár szó munkánk 58. lapján, amely Raven nevezett 115. lapjáról való?* Nevezzen meg Kállay mondóm olyan részeket, amelyek »jórészt meg- találhatóké, vagy egyáltalán »olvashatók« Raven munkájából az 58. lapon? Nevezzen meg csak *egyetlen* onnan származtatható mondatot, adatot, vagy akár szót! Biztosan tudjuk, hogy nem, ez nem sikerülhet Kállaynak, mert hiszen munkánk 58. lapján *kizárolag* a töredékek elméletéről van szó. Raven 115. lapján pedig szó van a régibb-okmányelméleten, a töredékek elméletén, a kiegészítő elméletben, a kikristályosodási elméletben és az újabb-okmányelméletben kívül még a *négy* forrásról, speciálisan pedig a forrásról Hogy mindegyikről a leg-

rövidebben lebet szó, az természetes. Így fordul elő a töredékek; elméletének jellemzésénél az, hogy az a régebbi-okmányelmélet reductio ad absurdum, a kikristályosodási elméletnél pedig, hogy az meg a kiegészítési elmélet reductio ad absurdum. **Ebben az egyetlen latin kifejezésben áll tehát a Raventől való függésünk egyetlen bizonyítéka.** Már magában ez a tény is előreveti annak az árnyékát, hogy **itt újra teljesen alaptalanul és jogtalanul gyanúsít meg bennünket Kállay Raven felhasználásával.**

b) Hogy *teljesen hamis és jogtalan* Kállay Rávennél kapcsolatos vágja éppen a kérdéses latin kifejezéssel kapcsolatban, mi sem mutatja jobban, mint az a kétségtelen tény, hogy **azt nem maga Raven találta ki, nem is ő használja először, hanem ez a kifejezés is a pozitív kritika régi, jól bevált és általánosan használt nomenklatúrájából való**, amelyet megtalálunk már *Green: Moses and the Prophets*, New-York, 1882-ben megjelent munkája 47. lapján Kuenen és Wellhausenrel kapcsolatban említve. *Ugyanezt* a kifejezést használta azonban *Green: HCP* 1895, 129. lapja szerint *Professor West*, a prinoetoni egyetem tanára *Madvig* 1887-ben megjelent munkájával vitatkozva, de már a klasszikus szerzőkkel kapcsolatban. Még közelebb visz azonban *Green* eme munkájának a 71. lapja a reductio ad absurdum kifejezés használatahoz, ahol *Green* szintén a töredékek elméletével kapcsolatban használja, akár *Raven*, vagy akár *mi*. Nyilvánvaló ebből, hogy ha már kölcsönzésről van szó, nemcsak *mi*, hanem *Raven* is *Greentol vette a kifejezést*, *Green* pedig bizonyára másoktól. Hogy közelebből *mi* nem Raventől, hanem *Greentől vettük*, mutatja az is, hogy *az üt található egyéb adatok jórésze szintén tőle való*. *Green* felhasználásának jogalapját pedig munkánk 36. lapjának 4. jegyzetében bárki megtalálja. Az ő használása az egész Pentateuchoskritika történetére vonatkozólag[“] igazolt és természetes.

Így bizonyosodik be, hogy *Kállay újra hamis vádló volt, akinek nemcsak minden szava, hanem minden adata légből kapott valótlanúságot tartalmaz.*

3. Hátra van tehát még a Kállay által emlegetett 30—79. lapok közül az 58—79. lap, ahol Raven hatását *Kállaynak, határozott ígérete szerint is, erkölcsi és becsületbeli kötelessége lett volna kimutatni*. Hogy azonban ezen a 22 lapon Kállay *egy, szót sem tud* kimutatni, amit Raventől kölcsönözünk, mutatja az is, hogy arra **még csak formálisan sem vállalkozik, hogy ezek közül csak egyetlenegy lapot is megnevezzen, ahol Raven anyaga szerepelne**. Nincs itt semmi néven nevezendő átvétel! **Kállay újra alaptalanul rágalmazott, jogtalanul gyanúsított!** Vádjainak ezt a részét sem tudja és nem is fogja tudnil igazolni soha!

Ezzel azután le is zárhatjuk Kállay azon állításának tárgyalását, hogy: »a 30—79. lapokon lévő 'általános tárgyalórészen' J. H. Raven: Old. Testament Introduction« »hatása látszik«. Lezárhatjuk azzal a lesújtó eredménnyel hogy a tények és bizonyítékok alapján nevezett lapokon Raven idézett munkájából egy árva szó nem sok, annyit sem használtunk s így annak semmiféle hatása nem is látszhat. Kállay vadvaskodása pusztá ráíogás, erőszakos magyarázkodás és így teljesen hamis és alaptalan. Igéretét, hogy »állításaimat bírálatom befejező második részében közelebbről is bizonyítani fogom«, beteljesítetlenül hagya.

g) Raven hatása a „különös tárgyaló részen“.

A B) pontunk alatt jelzett 81—98. lapjaink úgynevezett Raven-hatásait kell a következőkben szemügyre vennünk. Meg kell vizsgálnunk, e résznél is, mennyiben volt Kállay ura, a szavának, mellyel az IÉ 16. lapján azt ígérite, hogy: »Állításaimat bírálatom befejező második részében közelebbről is bizonyítani fogom«.

1. Határozottan ki kell jelentenünk, hogy **Kállay nem volt ura szavának már azonnal a 81—87. lapjainra vonatkozólag**, mert Raven hatásának a kimutatására ezek közül aí lapok közül **egyetlenegy nélkülözött sem vállalkozott mégcsak formálisan sem**. Nem vállalkozott és nem is vállalkozhat soha arra, hogy Rávennél bárminemű kapcsolatot is kimutasson munkánk 81, 82, 83, 84, 85, 86 vagy 87. lapjain! Kállay kijelentései tehát idevonatkozólag **teljesen felelőtlenek, alaptalanok és az igazságnak legparányibb mértékét is nélkülözik!**

2. Az IÉ 62. lapján azonban Kállay *legalább formálisan*, vállalkozik arra, hogy bizonyos Raven hatásokat feltüntessen. »88—92... lapokon, ahol szintén jórészt megtalálhatók a Raven ... 88—90. lapjain olvashatók, ott Raven« nincs említve, — írja

a) A megnevezett lapok közül aki megvizsgálja a 88., lapot és összeveti Raven 88. lapjával, azonnal megállapíthatja, hogy — bár a tárgy, amiről szó van, ugyanaz, — **Raven hatásáról szó sem lehet**, mert nincs egy mondatrész, vagy kifejezés, amelyik akár tartalmilag, akár formailag egyezne a két műben. **Kállay állítása e lapra vonatkozólag alaptalan és hamis.**

b) Ami munkánk 89—92. lapjait illeti, ezekre vonatkozólag Kállay újra annak a tévedésnek lett az áldozata, mely **az eszközök és az érvek azonosságát egynek veszi a felhasznált tudományos anyag és forrás azonosságával**. Nálunk is, Rávennél is Jézus és az Újtestamentom Mózesre vonatkozó adatairól van szó elsősorban. *Ezek az adatok Rávennél sem*

lehetnek mások, mint nálunk. Merem azonban állítani, hogy, figyelmes átnézés mindenkit meggyőz affelől, hogy **Raven nem szolgált itt sem forrásmunka gyanánt számunkra.** Ezt a részt a Szentírás önálló átkutatása alapján állítottam össze.

Anyaga bővebb is, más beosztású is, mint a Ravené. Sokkal közelebb áll Ravenhez munkánk 89. lapjának utolsó három sorától fogva Jézusnak a Mózes szerzőségével kapcsolatos ki-jelentései fölött vitatkozó nézetek ismertetése. *De ez is csak a három, illetve négy idézet miatt, melyek Rávennél is ugyanazok, mint nálunk.* Nem is kell azonban nagyobb belemélyedés ahhoz, hogy bárki megállapíthatssa, hogy — leszámitva a három, illetve négy különböző íróktól idézőjelek közt, vagy hivatkozással adott részt, — a két anyag nagyon távol áll attól, hogy *lelkismereten* azt lehessen mondani, hogy lapjainkon »szintén jórészt megtalálhatók a Raven.... 88—90... lapjain olvashatók«! Semmiképen sem beszélhet itt senki hivatkozás nélkül való »függésről« vagy »átvételről«. **Ami közös, az az anyag természetéből kifolyó megegyezés, velejár az idevonatkozó különféle elméletek ismertetésével.** Aki ezekkel az elméletekkel és lehetőségekkel foglalkozik, teljes lehetetlenség, hogy ezeket az egyezéseket elkerülhesse. **A velük kapcsolatos kritika meg teljesen egyéni, amellyel kapcsolatban Kállay meg-egyezést sem Rávennél, sem mással kapcsolatban nem tudhat kimutatni.** Szabad legyen különben felhívni a figyelmet Green: HOP 32—33. lapjaira, ahol ugyanezzel a kérdéssel foglalkozva, **Green ugyanazokat az érveket és adatokat sorakoztatja fel nagyjából, mint mi.** Gréent vagy másr épügy meg-jelölés nélküli forrásnak lehetne kikiáltani, mint Ravent. Az egyezés oka azonban távolról sem a függésben, hanem *magában a tárgyban* és kérdésben van. **Kállay következtetései tehát itt is elhamarkodottak és fölüületesek.** Ennek oka az, hogy *magával az itt felvetett kérdéssel soha nem foglalkozott és abban kritikája, alkalmával sem mélyedt el.* Ha ezt meg-tette volna és különösen, ha ismerné a pozitív kritikának idevonatkozó kutatásait és általánosan ismert és széltében hasznáU megállapításait, akkor a függést soha nem tételezte volna fel és nem mondott volna elhamarkodott ítéletet.

c) A tömbérvek felsorakoztatása alkalmával Kállay *külön is* tárgyalja és felemlíti a 88—92. lapokon előbb is érintett négy idézetet. Ezt írja: »A, saját olvasottsága feltüntetésére citálja Briggs és dr. Mc. Phaeters kijelentéseit (89. 1. és 90. 1. 21. jegyzet), holott ezeket is Raven 89—90. lapjairól veszi át. A 91. lapon ép így veszi át Ravenból Mitchelt, akit ráadásul még Mitschemek ír. A 92. lapon olvasható Kuenen jegyzet ismét úgy van beállítva, hogy Sípos olvasottságát illusztrálja, holott az Raven 93. lapjáról való a Kuenen citárium előtti mondattal együtt.« Félreértések elkerülése végett szabad legyen megjegyeznem azt, hogy annak ellenére, hogy ezek

az idézetek Rávennél megvannak, Kállay teljesen hamisan vádolt meg azzal, mintha én itt valami becstelen gesztussal a »saját« olvasottságomat akartam volna olvasóim előtt hamis színben felmutatni. Nevezett citátumaimat ugyanis nemcsak hogy magam verifikáltam a megnevezett könyvekben, hanem azokat igenis saját kezeimbe vettettem és azokat el is olvastam. Meg kellett ezt tennem annál fogva is, mivel a Princetonban töltött négy esztendő közül az első esztendőben magát Raven professzort személyesen hallgattam. Szóbanforgó és Kállay által emlegetett munkáját tehát nemcsak hogy átolvastam, hanem azt kötelességszerűen meg is tanultam; és abból le is vizsgáztam. Ezzel kapcsolatban pedig idézeteinek utána is kellett néznünk és forrásait verifikálnunk is kellett. Ennek én becsületesen és lelkismeretesen eleget is tettem,, sőt olvasmányaimról jegyzeteket is készítettem. Annál inkább megettettem, ezt, mert a kérdés legelsőrangúan, sőt egyenesen existenciálisan érdekelt. Hiszen éppen a mózesi szerzőséggel kapcsolatban támadt hit és tudásbeli összeütközések késztettek krra, hogy külföldre menjek és megoldás után kutassak. Éppen ebből a tárgykörből kidolgozott kápláni dolgozatom nagy problémáira kerestem a feleletet válaszút elé került hitem számára. Azt is elárulhatom, hogy éppen a *New Brunsivickról Princetonba előadásokra járó Raven professzornál specializáltam az 1930—1931-iki iskolai esztendő mindkét felében az ótestámentomi szakcsoportban*. Tehát egy évig ő volt a vezető tanárom. A 6 magasabbfokú héber tantárgy közül tőle nem kevesebb, mint négy tantárgyat hallgattam s így összes óráit látogattam. Három tantárgya azonban kizárolagosan forrás-tanulmányozás és közös megbeszélés volt, amikor számot kellett adni egész heti olvasmányainkról és kutató munkánkról. Nemcsak feltételezhető, sőt hihető, hanem szükségszerű követeli meny volt tehát az, hogy Raven munkáit, felfogását a legalaposabban megismérjem, sőt részletesen megtanuljam, hanem az is, hogy az általa idézett, vagy 'külön kijelölt, esetleg fel-fedezett forrásokat alaposan átbúvároljuk. Ennek eredményeképen nem volna csoda, ha tőle valóban közvetlenül vagy közi-vetve, akarva vagy akaratlanul, márcsak emlékezetből is sokat merítettünk volna. Az igazság azonban az, hogy a kérdése? lapokon közvetlen függésről, vagy meg nem nevezett utalásról szó sincs. Sőt az idézetek, amiket Kállay emleget, azok is jegyzeteink alapján, tehát alapos utánanézés, áttanulmányozás és pontos verifikálás után kerültek bele jegyzeteinkből munkánkba. Bizonyos hamis »feltüntetésről«, »átvételről« és »beállításról« tehát Kállay nem beszélhet, mert így nem mond igazat. Kállay egész felfogása, mintha valamely; írónak vagy íróknak munkáiból, nagyszerű, klasszikus és jellemző részleteket csak egy kutatónak volna csupán joga cí-tálni, és mindenki másnak, aki ugyanazt a citátumot akarja

használni, hivatkozna kell a forrás eredeti helye mellett még az illető kutatóra is, aki valaha azt használta, képtelen és *tart-hatatlan követelmény!* Hiszen így a legkiválóbb érvektől fosztaná meg magát különösen az egy táborba tartozó tudományos kritika! *Nem kívánhatja senki, hogy éppen a legjobb adatokat ég bizonyítékokat, jellemzéseket és érveket csak azért mellőzzük, mert már azokat valaki egyszer megtalálta vagy citálta!* Azt még kevésbé lehet követelni, hogy minden meg kell keresnünk hogy ki idézte már ezt a citátumot vagy érvet az illető munkából valaha is! *Ezt egy esetben kell megtennem! Ez az eset pedig az, amikor magam a citált könyvet nem kaphatom meg, az idézetnek nem tudok pontosan utánanézni és kénytelen vagyok annak az illető írónak a felelőssége melleit idézni nem-csali: az illető szöveget, hanem magát a könyvcímet, lapszámot, nevel, stb., amit érvül fel akarok használni.* Ha ezt nem teszem meg és rosszul citálok, vagy kimutathatólag egy szövegösszefüggéssel együtt másolok, sőt rosszul is másolok, akkor a tudománytalanság minden ódiumát viselnem kell! *Ilyenről azonban a mi esetünkben szó sincs!* Amit idéztünk azt pontos utánanézés, alapos tanulmányozás és kifogástalan megjelölés keretében tettük és így lelkismeretlen kiírásról és a Kállay által előterjesztett gázdaszkálájú meggyanúsítások jogos alapjáról szó sem lehet.

d) Sőt! Hogy mennyire nem szolgailag követtük Ravent, maga Kállay is megjegyzi! A 91. lapon ugyanis szerinte »Mitchelt» ráadásul még Mitschelnek« írjuk! Sajnos, de való, hogy *ennek a névnek az átírásánál is nem mi követtük el a végzetes hibát, hanem Kállay!* Igaz ugyan, hogy könyvünkben található: »Mitschell« forma a 91. lapon a szövegben is, és a jegyzetben is következetesen *hibás, mert az y>s« fölösleges benne*. Ennek oka az az általános revízió, amelynek könyvünk német eredetű neveit a nyomdai korrektor, több vitás pont és eltérő írás miatt, saját felelősségeire alávette. A sok következetlenség és eltérés így el is tünt, de *a német rendszerű nevek közé került a »Mitchell« név is* és! így nyerte mai alakját. Kállay azonban mindez nem kisebb és nem következetlenebb hibával hozta tudomásunkra! **Ő már a nálunk is elég hibás formában található »Mitschell« nevet még hibásabban »Mitschek«-nek írja, egy »1« betűvel.** Teszi pedig ezt még »ráadásul« a mi ráadásunkra! Sőt hogy még a ráadás ráadására egy újabb ráadást adjon, **a mi rosszul leírt névalakunk még rosszabb alakja helyett egg másik rossz alakot ad,** amely még rosszabb, mint a mi első hibás névalakunk Ez az alak nem több egy »s« betűvel, hanem kevesebb egy »1« betűvel. Az eredeti »Mitchell« helyett Kállay formája »Mitchel«. Erre azt szokták mondani, hogy: »Vak vezet világtalant!« Na de Kállay nem akar velünk még itt sem egy sarzsibari maradni! így van az, hogy míg egyfelől

ki akar bennünket javítani a »Mitchell« nevének írásában *egy*, a miénknél is rosszabb alakkal, **ugyanakkor még rátetéz egif másik névre is**, amelyet mi aztán már igazán helyesen írunk le. A mi és a Raven »Dr. MacPheeters« helyes névalakja helyett így ír ő: »dr. Mc. Phaeters« alakot, *elrontva a kettős y>ee«-t »ae«-re!* íme, a kritikus! Amihez hozzányúl, az aztán mégha jó volt is, egyszerre eltorzul! így van az azzal, aki a más számára mindenáron vermet akar ásni! Maga esik bele!

e) Még csak annyit, hogy a Kuenen citátummal kapcsolatban azt jegyzi meg Kállay, hogy: »holott az Raven 93. lapjáról való a Kuenen citátum előtti mondattal együtt«: IÉ 62. 1. Ez a »bemondás« azt a célt szolgálja, hogy Kállay ezzel is bizonyítani akarja, hogy mindenképen Raventől vettük az idézetet. Hogy ez a kijelentés azonban **mennyire nem igaz és milyen szemmenszedett ráfogás**, napnál világosabb lesz bárki előtt, ha elolvassa a kérdéses citátum előtti egy vagy két mondatot.

Bemutatjuk eredetiben.

\

Sípos: 92. 1.

; *Raven:* 93. 1.

»A kritika tagadja a Biblia állítá- »Over against this uniform test-sainak helyességét. Az Újtestá- timony of scripture in unalte-men tum állításait pedig nem fo- rable opposition stands the view gadja el bizonyítékul.« (Itt követ- of the modern negative criti- kezik aztán »Kuenen A. szerint:« cism. With the most radical of stb.).

these critics the New Testament testimony has no weight what-ever.« (Itt jön Kuenen citátuma.)

Raven angol szövegének pontos szószerinti fordítása ez: »Az írásnak ezzel az egyötöntű bizonyiságával szemben meg-változhatatlan ellentében áll a modern negatív kritika szemlélete. Ezen kritikusok közül a legradikálisabb szerint az üj-testamentomnak semmi néven nevezendő súlya (fontossága) nincs.« (Itt következik Kuenen idézett szövege).

Döntse el bárki, van-é itt bármi néven nevezendő olyan függés a »Kuenen citátum előtti mondattal« kapcsolatban a két szöveg között, ami kétségtelennek tenné — a citátum bevezetéséhez szükséges tartalomon kívül — azt, hogy a kölcsonzés, kiírás, vagy bármi néven nevezendő átvétel történt volna Ravenből?! Ezt csak a legsötétebb elfogultsági és a legkíméletlenebb erőszak állíthatja! Kállay itt is a »minden-áron« és »tűzzel-vassal« bizonyító módszer segítségével akar bennünket Raven másolóivá tenni, aminek jelen esetben sincs semmi igazi és jogos alapja. Így mesterkedik Kállay azon, hogy az »Összesen 224 sort« valahogy kiszorítsa és felsrófolja! így ontják aztán a minden skrupulózitás nélkül kölcsönzésnek

kinevezett idézetek a sorokat magukból s így ad Kuenen idézete 7 sort, Mitchellé 6-ot, MacPheetersé 10-et, Briggsé 9-ét! Ez már magában 32 sor! Hát még a többi bizonytalan ráfogások, ahol szabadon lehet hozzáadni, vagy elvenni a kisütött Raven-átvételekből! így aztán még tán kétszer is lehetett volna venni a 224 sort, ha Raven felcitalható szövege ki nem merítette volna ezzel a számmal a végső határt!

f) És még akkor nem szégyenli hozzáenni kritikusunk megszokott felelössége vei, hogy: »De lehet, hogy több is van!« Teszi ezt akkor, amikor már eddig is többszörösen meghazud-tolta önmagát, amikor már számtalan bizonysságát adta, hogy nemhogy arra vállalkozhatna, hogy azt bebizonyítsa, hogy »több is van«, hanem **adós maradt annak a szavának a beváltásával** is, amit az IÉ 16. lapján előre megígért: »Állításaimat bírálatom befejező második részében közelebbről is bizonyítani fogom.« Sajnos, a bizonyítás legnagyobb részben csak 'rágalom maradt, néha lapszámokat citáló formális bizonygatás, de **eddig még egyetlen egy sorban sem adott Kállay kétségbe-vonhatatlan tényleges kölcsönzési adatot vagy bizonyítékot!** Ed-dig még csak a vádból, vakmerő gyanúsítgatásból és erősza-koskodó ráfogásokból élt! És még akkor nem átallja odatenni mindennek a végére a minden felelösséget eleve elhárító in-színű megjegyzést: »De lehet, hogy több is van!« Ez aj beszéd azonban nem **kritika** és nem tudomány! *Ez a beszéd könnyűvérű felelőtlenkedés!*

3. Érdekes és jellemző dolog, hogy Kállay forráskutató szimatja az IÉ 16. lapján **éppen ott nem fedezte fel Raven-t, ahol egész munkánkat beleszámítva, a legintenzívebben használtuk:** a 93—94. lapjainkon. **Ez a legelső hely, ahol Raven először idézzük és a valóságban először használjuk!** Kállay később természetesen észreveszi ezt és már az IÉ 60. lapján, nemkülönben az IÉ 62. lapján *ismételten* hivatkozik erre a, helyre. De hogyan? a) Jelen munkánk II. kötetének 263—26Q. lapjain már hivatkoztunk arra a körmönfont fendorla-tosságra, amellyel *Kállay idézőjelek között képes volt meg-hamisítani munkánk 94. lapjának egy összefüggéséből ki-tépett mondatrészét* és az egrészt kitoldott, másrész megeson-kított idézet után képes volt odatenni ezt a kijelentést: »En tudom — bár Sípos nem említi, hogy ezt szószerint Raven idézett munkája 94. lapjáról veszi át! Az IÉ 60. lapja e-re-szének tárgyalásánál a fent idézett lapokon *egysszer már lelepleztük ezt a csúfos és erőszakos machinációt*, mely idé-zőjelek között képes meghamisítani munkánk szövegét, csak azért, hogy bebizonyíthassa azt, hogy »szószerint« vettük át Raven szövegét, b) *Ezzel azonban nem érte be Kállay, hanem az IÉ 62. lapján újra előhozza a vádat* és változatosság okából most a 93-. lap 32. jegyzetére utalva újra kijelenti, hogy aí 32. jegyzet utalása: »fedi, bár nem tünteti fel világosan, hogy

a 93—94. lapok szószerinti kiírások Raven 93—95. lapjairól. «*Kállai/ tehát újra provokálja annak a bebizonyítását, hogy állítása jogtalan és megtévesztő. Itt már nem mondhatja, hogy nincs meg a tudományosan megkövetelt utalás!* Hivatkozásunk tudományosságát tehát úgy próbálja aláásni, hogy az »nem tünteti fel világosan«, hogy ezek a lapok »szószerinti kiírások« Raventől! *Kállay szerint tehát ezeket a részeket idézőjelek közé kellett volna tenni!* Kérdem azoban, *meg volna-é ennek a tudományos jogosultsága?* Lelkiismeretes tudományossággal megtehettem volna-ó azt, hogy munkám 93—94. lapjainak Raventől vett adatait idézőjelek közé tegyem, *holott azok egészen szabad átdolgozásai az angol szövegnek!*? Követhettem volna-é Kállay példáját, aki a legbotrányosabb anomáliákat követte el szószerinti szövegidézés örve alatt munkáiban? *Yállalkozhatta/m^hé arra, hogy Kállay már eddig is idézett és ezután is a nyilvánosság elé hozandó idézési példáit normául vegyem?* Százszorosan és ezerszeresen nem! Ez az eljárás, mint Kállaynál is, megcsúfolása és karrikatúrává való sülylyesztése lett volna a »szabatos és tudományosan bevett idézési mód«-nak, amelyet Kállay minden kutatók közül a legelrettentőbb formában képviselt eddigi tudományos gyakorlatában!. c) *Kénytelen vagyok tehát a leghatározottabban meghazudtolni Kállayt abban, hogy: »a 93—94. lapok szószerinti kiírások Raven 93—95. lapjairól.« Ugyanakkor kénytelen vagyok Kállayt figyelmezteni arra a legelembb kötelességére, hogy fenti állítását bizonyítsa be kézzelfogható adatokkal!* Adja a nagyközönség elé munkám két lapjának magyar szövegét és tegye mellé Raven idézett két lapjának angol szövegét és jelentse ki újra, — ha van benne férfias és tudományos bátor-ság, — hogy a magyar szöveget jogom, sőt kötelességem lett volna idézőjelek közé tenni, d) Kállay ezt, felelőssége tudatában soha meg nem fogja tenni. Legfeljebb csak azt próbálhatja meg bebizonyítani, hogy a felhasznált anyag, a kifejezések és így némely mondatok pontosan megegyeznek Raven anyagával, kifejezéseivel, mondataival. **Ez a megegyezés azonban nem »lapok szószerinti kiírása«, hanem egyenes és szükséges következménye és követelménye a szóbanforgó irodalmi utalásnak és így az eredetitől való függésnek.** Az ilyen¹ egyezés és az ilyen függés a legkevésbbé lehet vád, hanem azzal egyenesen tudományos követelmény, e) Kállay fölööttünk mondott ítéletén nem csodálkozhatunk. Hiszen művei tanúságai alapján Kállay a pontos idézés követelményeivel nincs tiszta-ban. **Tudományos és az egyetemi tanári kathedrához vezető dolgozataiban példa nélküл álló zúrzavar és fejetlenség ural-kodik az idézetek és utalások körül.** Különösen áll ez az olyan utalásoknál, ahol Kállay bizonyos nagyobb részek tartalmának az átvételére vállalkozik. Ilyenkor az a szokása, hogy az átvett anyagnak egy részét idézőjelek közt, más részét anélkül

adja. Ez a tudományoskodás azonban legtöbb esetben nem egyéb, mint egyszerű porhintés az olvasók szemébe, mert amiket idézőjelek közt ad, azokat rendszerint pontatlanul és szabad önkényeskedéssel megváltoztatva és felforgatva adja, — tekintet nélkül kis és nagybetűre, kurziválásra és idézőjelre, kihagyásra vagy betoldásra, — amiket pedig idézőjel nélkül közöl, azok jörésze pedig szószerinti átírás az idézett szövegből. Legkézzelfoghatóbban tudjuk ezt mindenki számára szemléltetni Kállay egyetemi magántanári dolgozatából, amely, a halál utáni életről szól és abból is azokból a magyar idézetekből és uralásokból, melyek Dr. Varga Zsigmond: Sumir (babylon) örökség az ural-altai népek vallási életében, Debrecen, 1925 c. munkájából valók. Hadd mutassunk itt be egy pár helyet összehasonlítás végett parallel oszlopokban.

Kállay a TSz II. 602. lapján a 88. jegyzetben: »Dr. Varga Zsigmond: Sumir (babylon) Örökség stb. c. i. m. '67—68. o.« utalással a következőket írja:

Kállay: TSz II. 602.

Ez azonban ezt mondja Adapának: »Mikor An elébe lépsz, a halál eledelet nyújtják néked, ne egyél belőle! A halál vizét kínálják föl neked, ne igyál belőle!« így azután Adapa csak a ruhát és az olajat fogadja el, de az ételet és italt visszautasítja. Pedig az: az élet étele és itala volt! Anu így kiált föl: Mit tegyünk vele? (t. i. Adapával.) Életnek eledelet hozának eleibe és nem evett belőle, életnek vizét hozának eleibe és nem ivott belőle.« Mire Anu csodálkozva kérdei Adapától, miért nem ettél és miért nem ittál? talán nem vagy egészséges?, Adapa erre elmondja Ea utasítását.

Varga: 67—668

az *Adapa my thus ... Ea* köv. utasítását tartalmazza *Adapa-hoz*: »Mikor *An* elibe lépsz, a *halál eledelet* nyújtják néked, ne egyél belőle! A *halál vizét* kínálják föl neked, ne igyál belőle!« majd a hátsó rész 24. kk. soraiban a következő helyesbítést adja: »*An* így szól: »Mit tegyünk még vele (t. i. *Adapánal?*) Életnek eledelet (= assyr-bab. akaal balati,) hozzá-, tok részére, hogy egyékk.« Életnek eledelet hozának eleibe, nem evett belőle. Életnek vizét (= mé balati) hozának eleibe, nem ivott belőle.« Mire *Anu* csodálkozva kérdezi *Adapától*: »miért nem ettél és miért nem ittál? talán nem vagy egészséges?« *Adapa* erre feltártta *Ea* utasítását.

E két szöveg egybevetése Kállay részéről a leghihetetlenebb ponyolaságot és minden idézési követelmény teljes neglázását árulja el. 1. Azonnal az első idézetben nem kurziválja *An-t*; 2. »elébe«-t ír »elibe« helyett; 3. nem kurziváljai a »halál eledelet«; 4. nem kurziválja a »halál vizét«. 5. Varga második idézeténél nem tesz Kállay idézőjelet az *An* elő; 6. nem kurziválja azt; 7. »*Anu*«-nak írja; 8. »így szól« helyett »így

kiált föl«-t ír. 9. Nem tesz Kállay idézőjelet a »Mit tegyünk? még .vele« elé; 10. kérdőjelet tesz utána; 11. a zárójelben az, »Ádapával« szót nem kurziválja; 12. utána kérdőjel helyett pontot tesz, 13. »Életnek eledelét« itt sem kurziválja, illetve teljesen kihagyja; 14. Kihagyja utána a zárójeles részt: »(= assyr-bab. *akaal balati*) is a 15. »hozzatok részére, hogy egyék« résszel együtt. Ezek egyszerűen eltűntek! 16. »Életnek eledelét hozának eleibe« után Varga vonást tesz, Kállay egy »és« szót iktat, be, 17. »nem evett belőle« után Varga vonást tesz, Kállay pedig j)ontot. 18. »Életnek vizéH Varga kis betűvel kezdi, Kállay nagybetűvel és 19. Varga kurziválja, Kállay) meg nem. 20. »Életnek vizét«, után Varga zárójelben odateszi »(= *nié balati*), Kállay viszont tudomást sem vesz róla s helyét sem pontozza ki. 21. »hozának eleibe« után Varga vonást tesz, Kállay »és« szót, sőt 22. »nem ivott belőle« után Kállayj zárójelet tesz, idézet bezárására, aminek nála *nem ismerjük, a kezdetét*. Ez azonban igazolja, hogy az előző rész idézet *akart lenni*, amire Kállay még sem volt Varga szavainak visz-saadásánál semmiféle tekintettel. A következő mondatban 23.; Ánu-t Kállay ismét nem kurziválja; de 24. nem kurziválja, az »Ádapatól« szót sem; 25. Azt sem mutatja semmi, hogy *ez, itt Varga szövegének szórói-szóra való idézése*. 26. »Ádapatól« utárnói elhagyja Kállay a kettőspontot és vonást tesz helyettej 27. viszont a »miért« elé nem teszi ki az idézőjelet. 28. »egész-« séges?« után Kállay elhagyja az idézőjelet. 29. Adapa újra; kurziválás nélkül marad, 30. Varga eredeti szava: »feltárta« helyett Kállay »elmondja«-t ír, 31. Ea kurziválását elmulasztja. Kállay és 32. »utasítását« után idézőjelet tesz, holott a *kezdő* idézőjelet nem tette ki sehol. Így senki sem tud eligazodni^ hogy az idézet hol kezdődik.

Semmivel sem logikusabb, módszeresebb, hogy ne mond-juk lelkismeretesebb azonban Kállay a TSz II. 641. lapján sem, ahol »a Seol urairól és személyzetéről« tárgyalva a 307. jegyzetben ezt mondja Kállay: »Bő adatokat találhatunk erre nézve: dr.. Varga Zsigmond i. m. 81—83. oldalain, A köv. bekezdésben mi is erre támaszkodunk és onnan idézünk.« Hai ezt a »támaszkodást« és »idéést« aztán egy kicsit közelebbről szemügyre vesszük, különös példája tárul elénk a »szabatos idézési mód«-nak. Lássuk!

Kállay: TSz II. 641

Az alvilág fejedelme a babiloniaknál nem a personifikált Hatalál, hanem külön uralkodónője van: Ereskigal. »Az ő férje Nergal-Irkalla, aki szintén alvilági isten. Az alvilág személyzetéhez

tartoznak még Namtar, a fő kapuőr, kinek parancsnoksága alatt egy Nagab nevezetű személy áll.« ...Az alvilágnak van egy táblaírása, jegyzője is és ez: Gestinanna (asszyr-bab. Belit-céri). Ott tartózkodnak az Anunnaki nevű földi istenek, akik az élet vizétőrzik. Sumir (babyLóni) felfogás az is, amelyet Hőzseásnál és Jóbnál látunk, hogy az alvilág úgy szerepel, mint a betegségek, a szenvedést okozói gonosz démonok tartózkodási helye, ahonnan garázdálkodó útjukra indulnak s az élők életfolytatását minden módon megkeseríteni igyekeznek.« Ezt bizonyítják az »Istar alászállása az alvilágba« e. mythos 66. kk. sorai, ahol Ereskigal a következő utasítást adja Namtarnak: »Eredj Namtar és zárd be (Istart) palotámba! — Bocsáss el hatvan betegséget, hogy őt megkínozzák: szembetegséget szemeire kézbetegséget kezeire, lábbetegséget lábaira, belsőrézbetegséget belsőrészre, fejbetegséget fejére, betegséget mindenütt, egész testére!« — Az alvilágban tartózkodik a halotti lelkek két démonikus megszemélyesítője a »gidim« és az »iidug« (asszyr-bab. utukku). stb., stb.

(= *Irkalla*) földi kultuszbelye: *fiutha* épen a benne tiszta isten: alvilági karakterénél fogva gyakran az alvilág jelölésére is használtatott. Az alvilágban laknak még a következő istenszemélyek: *Namtar* a főkapuőr, kinek parancsnoksága alatt egy *Negab* nevezetű személy áll, — *Gestin-anna* (= asszyr-bab. *Bélit-céri*) az alvilág táblaírása, az életvizétőrző Anunnaki és mások... Az alvilág sumir felfogás szerint úgy szerepel, mint a betegségek, a szenvedést okozói gonosz démonok tartózkodási helye, ahonnan garázdálkodó útjukra indulnak s az élők életfolytatását minden módon megkeseríteni igyekeznek. Ezt bizonyító adataink a következők: az *Istar alászállása az alvilágba* c. mythusz 66. kkk. sorai Ereskigal köv. szószerinti utasítását tartalmazzák *Namtar-hoz*: »Eredj, *Namtar*, és zárd be (*ls-tar-i*) palotámba! Bocsáss el hatvan betegséget, hogy őt megkínozzák: szembetegséget szemeire, kézbetegséget kezeire, lábbetegséget lábaira, a belsőréz betegséget belsőrészre, fejbetegséget fejére, betegséget mindenütt, egész testére!« Az alvilág a halotti lelek tartózkodási helye s mint tudjuk, a halottak lelkei igen sokszor ellenséges érzelmekkel vannak eltelve az élők iránt és megrontásukra törekzenek. A halotti lelek két démonikus megszemélyesítője a *gidim* és az *udug* (asszyr-bab. *utuk-ku*) stb., stb.

Kállaynak ebben a Varga Zsigmond könyvére való utalásában az első abszurdum az első idézet, mely így kezdődik: »Az ő férje Nergal-Irkalla«, melyet Kállay teljesen szabadon szerkesztett össze Varga adataiból és azt egyszerűen idézőjelek

közé rakta.. Tölünk is ilyen képtelen, tarthatatlan és minősíthetetlen eljárást kívánt Kállay s amiért ezt nem tettük, azért ítélez el bennünket. Ez azonban egyenesen a tudományos módszer karrikatúrája, sőt több: arcultasapása! A legkiáltóbb botrány, hogy egy egyetemi magántanári dolgozatban ilyen módszer érvényesülhetett! Mert *hol van* Varga szövegében KáiUaynak ez a kifejezése, hogy: »Az ő férje Nergal-Irkalla? *Hol van* a következő kifejezés, hogy: »aki szintén alvilági isten? *Hol van* a következő idézőjel között citált állítás, hogy: »Az alvilág személyzetéhez tartoznak még Namtar? *Hol van ezek közül csak egy*, és *hol van egyfolytában, együtt az egész?* És *hol vannak a kurziválások*, amelyeket Varga használ ezeknél a neveknél? Mind elmaradt! Még ezenkívül Kállay »Negab« helyett »Nagab«-ot ír! És ea a Kállay akar bennünket megleckéztetni a »szabatos« és »tudományosan bevett idézési mód«-ból? Micsoda nevetséges és szégyenletes önkritikátlanság ez?!

A második abszurdum ebben az egész hivatkozásban az,, hogy ugyanakkor Kállay egy szemrebbenés nélkül, minden idézőjel elmellőzésével betűről-betűre kiírja Varga Zs. bizonyos részeit. Így egészen pontos kiírás ez: »az alvilág... úgy szerepel, mint a betegségek, a szenvedést okozó gonosz démonok! tartózkodási helye, ahonnan garázdálkodó útjukra indulnak s az élők életfolytatását minden módon megkeseríteni igyekeznek.« Ennek az idézetnek csak annyi nyoma van Kállaynál, hogy a zárójel megvan. De *hogy honnan kezdődik*, annak semmi nyoma nincs,! Hogy persze *itt Vargánál kurziválások is léteznek*, arról Kállay egy betűvel sem szerzett; tudomást! Ez nála nem tartozik idézőjel közé!

Azaz, de igen! Mert lám a »hatvan betegséget«, milyen pontosan kurzíválta! Ezt az eljárást azonban megmagyarázni mégis nehéz! Mert ugyanakkor előtte nem kurzíválta Namtar és Istar szavakat, pedig azok is *ugyanabban az idézetben, fordulnak elő!* A »hatvan betegség« azonban úgy látszik, fölölte *tetszett* Kállaynak s azért tisztele meg *kivételesen*. Hogy ugyanabban az idézetben a kurziválások elhagyásán kívül még egyéb bökkenők is vannak, az már szinte természetes, így 1. »Eredj« után Kállay elhagyja a vonást; 2. de elhagyja» a vonást a Namtar szó után is; 3. a zárójelben Istar és a »t« betű közül kihagyja a kötőjelet és összeírja a kettőt; 4. »palotámba!« után Kállay gondolatjelet ír, eddig felderíthetetlen okokból 5. »szemeire« után újra elhagyja a vonást; 6. »a belsőrész betegségét« helyett Kállay »belsorészbetegséget« ír és cítl; 7. »belsorészére« helyett ezt írja: »belsorészeire«.

A harmadik abszurdum ebben a részben ismét az, hogy ez után az egészen pontatlan idézet után *újra jön egy Vargától szóról-szóra, betűről-betűre a legalaposabban ki-*

másolt rész ismét idézőiái nélküli: »A halotti lélek két demonikus megszemélyesítője a 'giclim' és az 'udug' (asszyr-bab. utukku)«, Eltérés csak a »démonikus« szónál egy vonás az e fölött és a zárójelben »ssz« az »ss« helyett és egy kötőjel elhagyása. Még két kurziválást is tudtunkra ad valahogy Kállay; ha ezzel éppen az ellenkező és megtévesztő hatást éri is el!

Sok hasonló példát idézhetnénk még Kállay egyetemi magántanári habilitációs dolgozatából. Van példa rá még bőven, hogy *amit szórói-szóra átvesz, az idézőjel nélküli hagyja, amit meg idézőjel közé tesz, azt a legkritikálandabb és a legönkenyesebb módon idézi*. Így a TSz II. 658. lapon a 382. jegyzetben ismét azt mondja, miután Varga Zs. i. m. 67—68. lap* jára hivatkozik, hogy: »innen vesszük e bekezdés adatait«, de az adatok előadása a legzavarosabb és tökéletesen megtévesztő. Vargának ezt a kitételel: »az assyr-babylonik, a biblia, majd más népek is« idézőjelek között így citálja: »az assyri-babylonik, a Biblia és más népek is«. *Kis-betű, nagy-betű, a »majd« vagy »és« szó neki egyre megy!* Ugyanakkor »az életvize az alvilági Anunnaki birtokában van, akik azt az *Egalgina* nevű palotában őrzik, hogy felsőbb utasítás nélkül senki hozzá ne juthasson« rész szóródsz óra való kiírás Varga 68. lapjáról: »az életvize az alvilági Anunnaki birtokában van, kik azt... az *Egalgina* nevezetű palotában őrzik, hogy felsőbb utasítás nélkül senki hozzá ne juthasson«, de erről csak egy záró idézőjel tanúskodik és teljes bizonytalanságban tart affelől, hogy az» idézett honnan kezdődik. Viszont Kállaynak egy másik idézete az eredeti sorrendet egészen felforgatja. Ami Vargánál így hangzik: »előbbi egészisége és ékessége birtokába visszajutva«, az Kállaynál így szerepel: »előbbi ékessége és egészisége birtokába visszajutva«.

A TSz II. 672. lapon újra idézi Kállay Vargát és idézőjel közé teszi a »mintegy halott« kifejezést, de már az előtte lévő¹ »ékességtől megfosztott« kifejezést idézőjel nélkül hagyja,, mintha ez nem époly szószerinti kifejezése lenne Vargának, mint a másik. A TSz II. 632. lapon ismét remekel Kállay aa idézőjel között való idézássel. Ami Vargánál így van: »azf ország, melyből visszatérés nincsen«, 'Kállaynál így szerepel idézőjelek között: »ország, amelyből nincsen visszatérés«. Ez ai kifejezés pedig a »*Kur-nu-gi*« szumír szónak Varga által történt magyar fordítása! Hasonló zsenialitást árul el a »621. lap emez idézete: »senki nem vette gondozásba, szintén megelégítéssenek és a lakók háborgásától (sic!) tartózkodjanak«, mely Vargánál eredetiben így hangzik: »senki nem vett gondozásába, szintén megelégítéssenek és a lakók háborgatásától(!) tartózkodjanak«.

Mondhatja azonban valaki azt is, hogy ha Kállay 1925-ben, tehát főiskolai tanár és egyetemi magántanár korában nem is volt tisztában a »szabatos és tudományosan bevett idézési mód«

követelményeivel, már azóta egyetemi nyilvános rendes tanár korában megtanulta azt! Erre azonban csak azt feleljük, hogy aki meg akar győződni arról, hogy Kállay a pontos idézésnek mily nagy és feddhetetlen bajnoka még ma is, vegye csak elő *Kállaynak munkámmal kapcsolatos bírálatait!* Talál azokban olyan idézőjelek között citált, mégis összeforgatott, megcsontkolt, botrányosan kipreparált idézeteket munkánkból, hogy egy jóérzékű embernek égnek áll a haja tőle! Nem akarok itt arra utalni, hogy *Kállaynak két kritikája alkalmával sem-sikerült pontosan megállapítania azt, hogy munkám voltaképen hány lapból is áll*, mert a Ré 401. lapján: »235 oldalt kitervő könyv«-et emleget, az IÉ 15 lapján meg már csak »233 lap«-ot tüntet fel, holott művem XVI+235 lapból áll, hanem utalok csak arra, hogy *munkám címét sem tudta lemásolni pontosan egyik kritikája alkalmával sem!* A RÉ 401. lapján »Theológiai magántanári« dolgozatról beszél, csakúgy, mint az IÉ 15. lapján, holott munkám címlapján: »Teológiai magántanári dolgozat« szerepel. Ugyancsak a címből »ótestamentumi« szóalakot használ a RÉ 401. lapján, míg 'az IÉ 15. lapján már »ó-testamentomi« alakot; holott a címben: »ótestamentumi« áll.

Ebből a »szabatos« és tudományosan bevett idézési módból azonban elég is lesz ennyi. Aki szereti az ilyen bűvár-kodás?), az találhat niég Kállaynál hasonló gyöngyszemeket bőviben! *Már ezekből is láthatja akárki, hogy milyen magas-rendű norma aid került munkánk az idézetek és utalások el-bírálásában is, amikor Kállay bírálatára bízatott!* Alkalmatlanabb kezekbe aligha juthatott volna!

Mindez azonban mégcsak a kezdet! Az IÉ 16. lapján Kállay idézi munkánk 132. lapjáról a következő szöveget: »modern bibliakritikusok felületes radikalizmusa a szövegnek az istennevek és egyes kikapott szavaknak az előfordulásai alapján eszközölte a felosztást«, de ezt *nem kevesebb, mint 7 változtatással eszközölte*. Egy vonást elhagyott, egy nagybetűt kisbetűvé degradált, három ragot hozzátoldott és két szót hozzáttet az eredeti szöveghöz, mely így hangzik: »modern bibliakritikusok felületes radikalizmusa, a szövegnek az Istennevek; és, egyes kikapott szavak előfordulása alapján eszközölt felosztása«. Az IÉ 18. lapján munkánk 45. lapjáról így idéz újra: »Izrael hitét újabb próba elé állítsa«, hogy »tud-e bízni az isteni ígéretben«. Ebből az idézetből is 7 hibával került ki álláspontunk, mert három' ékezet, egy betű és egy szó eltűnt, egy szó pedig megsebesült, egy meg idézőjelen kívül maradt. Az eredeti szöveg ez: »Iszráel hitéi csak újabb próba elé állítja, hogy tud-e bízni az isteni ígéretben«. Hogy persze *nálunk a szó kurzív*, amire Kállay ügyet sem vet, azt fölösleges külön kiemelnem.

Kállay persze nemcsak hogy a munkánk címét képtelen

pontosan leírni, mikor idézi, hanem egyes fejezeteink címét sem! Az IÉ 18. lapján munkánk 160. lapjára és Orr 177. lapjára hivatkozva azt állítja, hogy én azt igyekszem nevezett helyen! »nagyon gyenge és nem is önálló érveléssel« »bizonyítani«, hogy: »a kultuszcentralizáció csak kívánatos elem a Deuteronomiumban«. Hogy *Orrnál ebből egy szót sem találunk aá idézeti lapon*, az nem is lehet feltűnő. De hogy Kállay hogy merte idézőjelek közé tenni az előbbi tételek a mi munkánk! 160. lapjáról idézve, holott *a 160. lapon az'idézetnek porost nyoma sincs*, azt már fölötte vakmerő vállalkozásnak kell tar-tanunk. Ha pedig meggondoljuk, hogy ennek a Kállay-féle idézetnek a 159. lapról ez a cím az alapja: »A kultusközpon-tosítás csak kívánatos elv a Deuteronomiumban«, még nehezebb helyzet előtt állunk! *Honnan vette Kállay a »kultuszcentra-lizáció« szót ebben a címben?!* És honnan teremtette elő az »elem« szót az »elv« helyett?! Ki tudna rajta kívül erre feleletet adni?! Egy azonban bizonyos, hogy mindezt a »sza-batos és tudományosan bevett idézási mód« védelmének az ürügye alatt cselekedete! Jaj annak a módszernek, amelynek ilyen képviselői és védelmezői vannak!

Ugyanezt a módszert gyakorolja Kállay egyéb helyeken: is! Az IÉ 20. lapján meg 60. lapunkra hivatkozik és idézi ezt a részt: »nem lesz nehéz bebizonyítani még két egymás-után következő lapról sem bármely könyvben, hogy azok két) különböző írónak két különböző korban írt munkái«, holott az eredetiben: »különböző korokban írt munkáin kifejezés sze-repel. Persze az egész kurzíválva szerepel, amit Kállay tel-jesen figyelmen kívül hagy! Ugyancsak az IÉ 20. lapján idézi a 132. lapot: »csak Mózes lehetett a szerző«, holott az eredetiben ez így hangzik: »Mózes lehetett csak a szerző«. Az IÉ 56 lapján újra vonást hagy: és két szót told be Kállay a tölünk vett idézetbe. Így idéz: »előre kvalifikált hívő lélekkel lehet a Bibliát helyesen vizsgálni«, holott a 16. lapon mi ezt írjuk: »Isten Igéjét tehát csak arra előre kvalifikált, hívő lélekkel lehet helyesen vizsgálni«. Amellett, hogy »a Bibliát« teljesen Kállay önkényes betoldása, az egész kurzíválva szerepel, — csak persze nem a Kállay számára! Egyéb máshol tárgyalta, vagy tárgyalandó tölünk vett idézetét most nem érintve, Kállaynak csak arra az idézetére akarok még utalni, amely azzal IÉ 164 lapján jelent meg, ahol idézi a két oldallal előbb között válaszom szövegét. Kállay még itt is, ahol az összehasonlítás a legközvetlenebb és legkézenfekvőbb volt, még itt is teljesen selforgatta és idézőjelek között teljesen tudomány-talán és hamis formában adta közre szavainkat. A 162. lapon mi ezt írjuk: »ami alap volt, azt tetőnek, ami pedig tett volt, azt alapnak deklarálják«. Ezt a 164. lapon már így idézi Kállay, mégpedig szabályosan idézőjelek közé téve: »ami alap volt, most (?) tetőnek, ami(?) tett volt, (?) alapnak dekláral-

ják.« *Egy szót tehát mással cserél fel, két szót pedig az idézetből kihagy!*

Ennyi precizitás elég egy egyetemi nyilvános rendes tanár rendességének és pontosságának a jellemzésére! *Ennél markánsabb önjellemzést senki sem adhat magáról!* Csak legyen olyan valaki, aki ezt az önjellemzést a saját bőrén elszennedje! Mi kénytelenek voltunk elszennedni. De most Kállay is kénytelen azt tudomásul venni, hogy *a rajtunk gyakorolt önjellemzésének egyszer vége kell hogy legyen!*

4. Hátra van még a Raven hatások igazolása szempontjából itt a 95—98. lapok anyaga. Hogy Kállay idevonatkozó kijelentése az adatok mérlegén semmi igazságalappal nem jöhét komolyan számításba, mutatja az, hogy ezeket *a lapokat Kállay még formális bizonyításában sem sorolja fel*, mint amelyekkel Raven hatását igazolni kívánná. Elmaradj ez a bizonyítás, annak ellenére, hogy az IÉ 16. lapján ezt megrígerte. *Nemcsak állítása hamis és vakmerő valótlanság, ha* nem adott szava megtartásában is megbízhatatlan Kállay.* Ha ezt vitatni akarja, akkor csak **mutassa ki a 95, 96, 97, 98. lapokon Raven hatását tanulmányunk szövegében!** Ezt azonban soha, de soha nem lesz képes megtenni!

h) Munkánk főrészének Raven-kölcsönzései.

Elérkeztünk a C) pont alatt tárgyalt Raven hatások számbavételéhez. Jellemző azonban, hogy az a Kállay, aki az IÉj 16. lapján »a 99—134. lapokon lévő 'Különös érvek...' c. fejezetben« még nem talált Raven hatást, hanem csupán csak a 133—233 terjedő főrészben, az már az IÉ 62. lapján, a tömbérvérek között, Raventől való átvételeket deklarál munkánk 99—102 lapjain is, »ahol szintén jórészt megtalálhatók Raven... 107—108 lapjain olvashatók«, Raven nevének említése nélküli. Nézzük hát meg akkor elsőnek ezt a kifogást.

1. Munkánk 99—105. lapján a Pentateuchosban előforduló »egyiptomi tulajdonneveket« tárgyaljuk. A dolog természetéből kifolyólag 13 nevet vettünk vizsgálat alá, Ezek közül a nevek közül 6 nevet Raven is tárgyal összesen 16 sorban. Most *mivel ezt a 6 nevet Raven is tárgyalja és mivel mi e hat névvel a 99—102. lapokon foglalkozunk*, Kállay megállapítja, hogy munkánk 99—102. lapján »szintén jórészt megtalálhatók a Raven... 107—108... lapjain olvashatók! **Micsoda abszurd állítás ez?!** **Micsoda hamis és beteges ez a logikai** Azért mert mi a Gen. 41:45-ben szereplő négy egyiptomi nevet egymásután mertük tárgyalni és mivel utánuk a Ramszesz és Pithom nevek tárgyalását vesszük sorra, — sokkal bővebben mint Raven, vagy bárki más, — sőt **a világirodalomban sehol meg nem található bő és széleskörű tudományos appa-**

rátussal, — Kállay minden szégyent és lelkiismeretességet félretéve, a legszemenszettebb vakmerőséggel és hazugsággal becsületes munkának ezt a részét is erkölcsileg tönkre akarja tenni. Állítom, hogy Kállay kritikája itt is a legnagyobb erkölcsi defektusban szenvéd és az nem. más, mint egyszerű, közönséges és alaptalan inszinuálás. Kállay nem tudja, *mert nem akarja észrevenni*, hogy micsoda hatalmas irodalmat használtunk fel ezeknek a neveknek a tudományos elemzésére, értelmüknek és történeti alapvetésüknek a kifejtésére. Nem akarja meglátni, hogy Ravennek bizonyos széleskörű tudományos eredmények primitív formában való regisztrálásán kívül semmi köze sincs ehhez az egész problémacsoporthoz, és *a nevek felsorolásában mégcsak teljességre sem törekzik*, Nem veszi észre Kállay azt sem, hogy ennek ellenére, *Raven munkája nálunk a 98. lap bibliográfiájában ott szerepel*, amikor Egyptom és a Biblia viszonyát tárgyaló irodalmat felsoroljuk *Raven felhasználása már énnek az alapján is jogosult és indokolt volna*. Raven azonban annyira szegényes és regisztráló jellegű kis munka, hogy komoly számbavételre > ezeknek a neveknek a tárgyalásánál szóba sem jöhettet. *Még csak a neveket tartalmazó bibliai helyek tekintetbevételénél sem!* Annál kicsinyesebb, erőszakosabb és visszataszítóbb Kállay minden kritikai érzéket, józan ítéletet és közerkölcstöt nélkülöző meggyanúsítása. A kölcsonzás vádját ugyanilyen joggal ránksüthetné bármelyik kézikönyvvel vagy lexikont cikkel kapcsolatban, ahol az egyptomi neveket egy csoportban tárgyalják! *Ilyenre azonban csak az vállalkozhat, aki sem munkánk 99—102. lapjait figyelmesen nem olvasta, sem á; kérdéses tudományos anyaghoz nem éri!* Kállay mind a ketőben leveles!

2. Ami mostmár a 133—233. lapokat illeti, amelyeken: Kállay szerint Orr mellett »némileg Raven hatása látszik«, szintén sorra kell vennünk. Meg kell vizsgálnunk, mennyiben tudja Kállay »közelebbről is bizonyítani« ezt az állítását.

a) Az IÉ 62. lapján egyszerűen csak formálisan említi Kállay a 133. lapot, mint amelyen »szintén jórészt megtalálhatók« Raven 109. lapjának adatai. **Kállaynak ez a kijelentése is megtévesztés!** Munkánk 133. lapjának tárgya: »egyéb egyptomi szokások ismerete«. Raven műve 109. lapján valóban szintén tárgyalja az egyptomi szokásokat, amint az a dolog: természetéből következik. Ebben Raven csak minden hasonló jellegű mű példáját követi. Már magából abból a tényből, hogy a Bibliában található egyptomi szokásokról van Rávennél szó, következnék az, hogy köztünk és közötté sok tartalombeli, adatbeli és kifejezési azonosság legyen. Azonban a helyzet mégsem ez! Raven 109. lapján tárgyalt öt egyptomi szokás közül ugyanis munkánk mindenossze csupán kettőt említ fel és háromról egy szó említést sem tesz. A két szokás tár-

gyalásánál is a papok birtokjogairól Raven másfél sort ír s azt érdemlegesen nem is tárgyalja. Ezzel szemben mi öt sort írunk róla. *Hogy itt átvételeiről szó sem lehet, minden vitán fölül áll.* A második szokás a bebalzsamozás említése, mely, Rávennél 8 sor, nálunk meg 7. A doleg természetéből következő adategyezések mellett a mi tárgyalásunkban is, Raven tárgyalásában is *egészen új és eltérő adatok* találhatók. *Átvételeiről tehát itt szó sem lehet!*-Kállay ugyan nem említi — mert *itt is pontatlan volt*, — hogy Rávennél már a 108. lapon is előfordul 3 egyptomi szokás, melyek közül kettőt mi is említünk. Az eunuchok házasságát Raven 5 sorban, mi 11 sorban tárgyaljuk *egészen eltérően*. A foglyok szabadonbocsátása meg még adataiban, sőt — leszámítva a bibliai textust, — *egyetlen adatában sem közös Rávennél*. Ellenben 3 más szokás, illetve egyptomi jellegzetesség *egészen új nálunk, amit Raven sehol sem említi*. Mindezekből nem nehéz megállapítani, hogy **Ravenhez itt sem volt egy betű közünk sem és a függés Kállay képzeletének játéka csak!**

b) Az érv és a tárgy szempontjából szintén *egyezést mulat* munkánk 166. lapjának egyik 11 soros bekezdése Raven 112. lapjának egyik szintén 11 soros bekezdésével, de — a bibliai helyen kívül — *itt sincs egyetlen adat sem, amelyik közvetlen függésre vagy átvételre engedne következtetni*. Sót! A két bekezdés *egész más adatokkal és meghatározásokkal dolgozik*. **Itt Kállay a pozitív kritikának egy közismert és általábanos használt argumentumát ismét alaptalanul és elhamarkodottan kölcsönözésnek vette.** Ha jobban ismerné a pozitív kritika érveit, ezt soha meg nem tette volna!

c) E kötet 141—142. lapjain már rámutattam arra a könnyelműségre, mellyel Kállay az IÉ 19. lapján a P. O, tárgyalásával kapcsolatban néhány világhírű pozitív szaktekintélyt elintézett. Itt csak arra akarok utalni, hogy Kállaynak ez a mondata: »Amit Sípos ezek mecáfolására a 189. köv. lapokon felhoz, azok járászt Orr, Kittel és Raven állításai és' sem ezek, sem az újabb Wienerre való hivatkozás nem elégsegések« a megcáfolásra, — nemhogy minden közelebbi bizonyítás híjjával van, hanem elhallgatja azt is, hogy ezek közül nincs csak egyedül Wienerre »hivatkozunk«, hanem épügy a legfontosabban citáljuk Kittelt is, Ravent is. Kállay állítása mögött így ott kísért az árnyék, mintha a felsorolt írók véleményét a magunk véleménye gyanánt adnánk elő. Ez a *lehetőség azonban minden igazságalapot nélkülöz*.

d) Ugyanilyen sanda gyanú felkeltése rejtezik Kállay szavai mögött, mikor a 62. lapon a Kittel-átvételekkel gyanúsítva bennünket a legvégén ezt mondja: »Az bizonyos, hogy, jól keveri forrásait. Terjedelmes Orr-részletek után (a 177. laptól a 190-ig) Kittel jön, majd megint Orr (192. 1.) s azután Raven (194. 1.)«. *Azt azonban elhallgatja Kállay, hogy a 194.*

lapon Raven pontosan idézzük is a 203. jegyzetben. Két sorral később ugyan egy másik bekezdésben újra megemlíti Kállay a 194. lappal kapcsolatban Ravenet, de *itt sem azért, hogy tisztázza előbbi állítását, hanem ellenkezőleg* azért, hogy a megtévesztés még nagyobb legyen. Ezért írja: »A 194. lapon Raven egy néhány más irodalmi utalás közt van említve, megint nem egész világosan a felhasználás szempontjából«. E kötet 177. lapján már említettük a 194. lap 203. jegyzetével kapcsolatban azt, hogy Kavent a 194. lap 203. jegyzetében azért idézzük »Cf.« alatt, mert *French R. V.: Lex Mosaica, 1894*, című gyűjteményes munkájából *Rawlinson* 6r.-nek a pentateuchosi törvények ősi jellegét bizonyító érveit műve 109—111. lapjain pompás rövid kivonatban 6 pont alatt közli. *AM tehát French nehezen megszerezhető művét nem tanulmányozhatja, az megtalálhatja a Rawlinson érveit Raven munkája 109—111. lapjain.* Ez az, amit nem tud megérteni Kállay. Nem tudja belátni, hogy miért van »Cf. Raven: OTI, 109 sq.« jelzés a 203. jegyzetben *French*, illetve *Rawlinson* műveinek pontos citálása után? Ez, az, ami »nem egész világos« előtte! Nem, mert ő, mint e kötetben, a 177. lapon előbb is rámutattunk, **nincs tisztában azzal, hogy az idézett érvek még Raven nevezett lapjain sem Raventől, harten Rawlinsontól valók!** Ezt pedig Raven kétszer *is* pontosan, világosan, *lapszám szerint is*, megmondja. Ezért »nem egész világos« a mi idézetünk Kállay számára a »felhasználás szempontjából«! Csakhogy ennek nem mi, hanem *kizárolag ól az oka! Mi új értelmet és új szemeket senkinek sem adhatunk,, hogy ami nálunk is, forrásunkban is (amit Kállay nyilván szintén »tanulmányozott«) napnál világosabban meg van írva, azt Kállay meg is lássa és fel is fogja!*

e) **Külön is tiltakozunk azonban Kállaunak az ellen a másik hazug és hamis állítása ellen is, hogy munkánk »194—205.« lapjain »szintén jórészt megtalálhatók a Raven...**

110-111. lapjain olvashatók. Ennek az állításnak már a valószinűsége is kizárt, mert hiszen a 195, 196, 197, 198, 199., 200, 201, 202, 203. lapokon Raven 110—111. lapjáról csak *legföljebb 14 sornak az átvételeiről lehetne beszélni*, ami *egyáltalán összefüggésbe hozható magával a tárggyal, amiről szö van*. De a 9. lapon *sem szétszórva, sem együtt* nem lehet feltalálni még ezt a 14 sort sem! Kállay állítása tehát *itt is lelkismeretlen és hazug ráfogás!* A 205. lapon *Hommel* munkájából bizonyos egyptomi kölcsönszavakat idézünk; s ez lehet az oka annak, hogy munkánknak ezt a lapját Kállay összefüggésbe hozta Raven 111. lapjával. *Aki azonban csak egy tekintetet vet munkánk és Raven megfelelő lapjára, azonnal látja, hogy részünkkről szóba sem jöhet a Raventől való kölcsönzés, mert az eredeti Hommel-tanulmányozás és az idevonatkozó egyéb tudományos irodalom átkutatásán és össze-*

vetésén alapszik. Meglátszik ez nemcsak az újabban alap-talan azonosításnak bizonyult *söthí* szó kihagyásán, hanem az illető szavak bibliai helyének pontos, feltüntetésén, a Ráven-nél található régi átírás helyett a tudományos modern átírás alkalmazásán, két szó jelentésének Rávennél szemben való kiírásán, a Yahudával való összevetésen, stb. *Átvételre csam .az gondolhat itt, aki mást a saját szűklátókörűsége prokruszteti ágyába szeretne mindenáron beleszorítani.* Kállay módszerével szemben, a tények és az adatok igazság után kiáltanak! *Kállay kijelentései a 194—205. lapokra vonatkozólag alapr talanok. Vádjai hamisak és tarthatatlanok!*

f) Az IÉ 62. lapjának arra a vádjára, hogy munkánk 213. lapján Raventől kölcsönöztünk volna, már az IÉ 60—61. lapjaival kapcsolatban alaposan megfeleltünk. Újra ismételjük, ez is »tökéletesen hamis beállítás Kállay részéről. Sőt több 3 »a legmohóbb melléfogás és a legügyetlenebb önleplezés«. Mutatja ezt e kötet 177—178. lapja.

* * *

Így foszlik szerte Kállaynak Rávennél kapcsolatos *min-den hamis vádaskodása!* Ismételjük, *Kállay nem tudhatott és nem tudhat bizonyítani ellenünk Rávennél kapcsolatban sem,* mert ami nem igaz, arra sohasem bizonyíthatja be, hogy igazj. Raventől való függésünket sohsem titkoltuk, hanem *ahol használtuk, ott arra pontosan utaltunk is.* minden más állítás vagy tévedés, vagy hazugság. *Ezek ellen a legnagyobb cáfoló tényező mindig maga a tanulmány lesz.*

9. ORRNAK MUNKÁNKRA VALÓ HATÁSA.

a) Milyen hatás az, amelyik „a legjobban látszik“ munkánkon?

Elérkeztünk a negyedik és utolsó forrásmunka tárgyalásához, melynek tudománytalan és szabálytalan felhasználásával vágol bennünket Kállay. Az irodalmi függés tekintetében ép- pen ennek a negyedik munkának a felhasználása a legnagyobb ütökártya Kállay kezében, mert szerinte: »A legjobban látszik Sípos könyvén *J. Orr: The Problem of the 'Old Testament considered with reference to recent criticism* New York, 1905. munkájának a hatása«: IE62.1. *Orr hatása eldöntésének tehát elhatározó jellege van munkánk tudományos módszerekként megítélése szempontjából annál is inkább, mivel a Kállay által előzőleg felsorakoztatott három forrásmunkával kapcsolatban Kállaynak minden vágja alaptalannak és hamisnak bizonyult és munkánk tudományos módszerét azoknak egyetlen adata sem érintette komolyan.*

Mielőtt Kállaynak Orral kapcsolatos érvei tárgyalásához fognánk, eme legfőbb vágjával kapcsolatban *egy végtelen érdekes jelenségre* kell felhívnom olvasóim figyelmét, arnetty az ellenem több oldalról is felsorakoztatott kifogások lényegére a legbeszédedebb fényt veti. Az történt ugyanis, hogy mikor Kállay súlyosan elítélő kritikái a nagynyilvánosság előtt megjelentek, a Sárospataki Református Főiskola, — ahol magántanári képesítésemet szereztem, — a Sárospataki Református Lapok 1937 február 28-tól 1937 március 21-ig megjelenő 9—12. számaiban folytatónagasan leközölte, — mégpedig vázlatos formában, azaz bizonyos részek kihagyásával, — a hivatalos három bíráló egyikének, a szaktanárnak magántanári dolgozatomról készített *hivatalos* bírálatát. 'Nem tudom, 'hogyan ennek a bírálatnak a közzétételét ki rendelte el: az egyházkörületi magántanár vizsgáló bizottság-é, a Főiskola teológiai tanári kara-é, vagy más? Tény az, hogy a »Felelős, szerkesztő« a iSRL 49. oldalán ezt a megjegyzést füzte a bírálathoz: »*Sípos István* magántanári dolgozata körül a kritika felparázslott. Ez teszi elkerülhetetlenné a hivatalos bírálat közzétételét«.

Ezek szerint Kállay bírálatai »elkerülhetetlennek« tettek, hogy, a Tőiskola Kállay Kálmán előtt is, a nagy nyilvánosság előtt is *igazolja magát*. Ennek a bírálatnak a megjelenéséért csak hálás lehet a szerző is, a közönség is. A bírálatban ugyanis a szaktanár, Dr. Zsíros József, végesvégig cáfölje Kállagnak éppen azt az alapvető állítását, hogy munkánkon »a legjobban látszik« Orr könyvének a hatása. Kállayval szemben Zsíros egészen más munkában keresi és találja meg tanulmányunk főforrását. Bírálatában pontról-pontra haladva a legaprólékosabban, munka és oldalszám megnevezésével, azt bizonyítja, hogy munkánk elkészítésében a döntő hatást a német Möller W. munkái, különösen pedig *Die Einheit und Echtheit der 5 Bücher Mosis, 1931-ben megjelent műve* gyakorolta.

Zsíros az »író tanító mestereit« említve, azonnal bírálata, elején, az öO.lapon kijelenti, hogy: »itt elsősorban a német *W. Möller-re* (*Einheit und Echtheit...* c. műve 2, 23, 41, 45, 46, 86. o.) gondolunk.« Utána *munkánk legelejére* célozva kijelenti: »Amit különben a'modern kritika' alap vetéseiről mond, az más összefüggésben s részletesebben mind megtalálható Möller előbb említett művében (3, 4, 5, 273—4. o.)«. De azonnal rátér munkánk 40—47. lapjaira is és ezt mondja: »Amit a tanulmány 40—47. lapjain 'a legkorábbi kifogások bizonyító ereje' címen összefoglal, az sokkal részletesebb fel-dolgozásban megtalálható Möller említett műve (*Einheit und Echtheit* stb.) 98, 104, 366; 157; 91; 87; 93; 73 stb. lapjain.«: SRL 56. 1. Az 57—58. lapokon »A Pentateuchos Önbizonyásága« c. részre: 83—87. lapjainkra utalva ismét ezt olvassuk: »Megjegyezni kívánjuk, hogy állításai alapmotívumai idegenből származnak Pl. Möller i. m. 117—120. oldalán a *Julius Caesar-m, Thukydides-re*, és *Xenophon-ra*, való hivatkozás pontosan megtalálható, sőt több«. »A dolgozat további részében« — írja Zsíros a 62. lapon — »méginkább érezhető forrásainak hatása. Itt elsősorban A. S. Yahuda: *Die Sprache des Pentateuch in ihren Beziehungen zum Aegyptischen* I. Berlin-Leipzig. 1929. c. művére, kell gondolnunk, amelyből maga Möller is sok adatot átvesz.« De különösképen figyelmet érdemel Zsírosnak a 69. lapon olvasható megállapítása: »A Deuteronomium Mózesi szerezcfetésének bizonyításánál **nagyon a** Möller felfogásának hatása alatt áll (1. Möller i. m. 256, 254, 257, 370, 387, 361 stb. oldal).« A szerző szerinte: »Möllerrel együtt a Deut.-i kultuszközpontosítás ellen sorakoztatja fel érveit«: u. o. A 70. lapon is jelentős megállapításokat tesz: »Főforrásainak a P. iratról szóló fejtegetésénél is **döntő** szerep "jut. (1. W. Möller i. m. 323, 321, 370, 24, 264, 258 o. v. ö. a többi tanulmányival.)« Ugyanezen lapon Zsíros újra megnevezi munkánk »**főforrásait**« és zárójelek között ilyenek gyanánt felsorolja: »W. H. Green: *The Unity of the book of Genesis*. New York. 1910 C. Fr. Keil: *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung-*

in das Alte Testament. Erlangen. 1854. s ennek második része: Spezielle Einleitung in den Pentateuch. Erlangen. 1856., különösen *W. Möller* idézett munkái».

Ha a »hivatalos bírálat« eme pontos és részletes bizonyító adatai után újra elővesszük az IE 62—63. lapján Kállay ki-jelentéseit, még nagyobb meglepődéssel figyelünk fel minden szavára. »A legjobban látszik Sípos könyvén — írja, — *J. Orr. The Problem of the Old Testament...* c. munkájának a hatása Épúgy, mint Orr, Sípos is 'elvi résszel' kezdi könyvét, felhasználva megemlítés nélkül az Orr 8,12—13. lapjain olvashatóka.. s ő is, mint Orr, külön-külön tárgyalja a J és E-re, valamint a Deuteronomium és Papi Codexre vonatkozó kérdéseket és pedig többnyire az Orr beállításában és okfejtésében. Orr könyve természetesen terjedelmesebb.« Meglepette látjuk, hogy hiszen lépésről-lépésre megismétlődnek **ugyanazok a megállapítások, ugyanazok a kifogások mind a két kritikában. Csakhogy mig Kállay Orrára gyanakszik, addig Zsíros Möllerre hivatkozik!**

1. Zsíros azt állítja, hogy amit a »Bevezető Elvi Rész«-ben a 4. laptól »A modern kritika alaptörvendései«-ről mondunk, ugyanazokat mondja el *Möller* műve 3. és következő lapjai, család részletesebben. Kállay is azzal vágol, hogy: »Épúgy, mint *Orr*«, én is »elvi résszel« kezdem a könyvemet. *Ai két vád teljesen, azonos és mind a kettő még lapszámokkal is bizonyít.*

2. Nem kevésbé érdekes az, hogy Zsíros munkánk 40—47. lapjaival kapcsolatban azt állítja, hogy azok *Möller* munkájának 98. és következő lapjairól valók, csakhogy ott bővebb formában vannak meg, ugyanakkor Kállay ugyanezt a részt *Raven* 98. és következő lapjairól származtatja a legnagyobb bizonyossággal.

3. Az egyetlen rész, amelyet mind a ketten egy forrásból származtatnak, az egyptomi részeket magában foglaló szakasz, amelyet velünk együtt Yahudához utalnak.

4. Roppant meglepő azonban Zsíros és Kállay »egyezésé« a 133—233. lapjainkra vonatkozólag, amely tanulmányunk főrészse. Zsíros szerint itt is »különösen *W. Möller* idézett munkái« a források, az IE 16-on pedig Kállay szintén »túlnyomóan« *Orr-ra* utal e résznél.

5. A két főtagozatot illetőleg pedig Zsíros szerint »A Deuteronomium Mózesi szereztetésének bizonyításánál nagyon a *Möller*; felfogásának hatása alatt áll« munkánk, addig Kállay szerint a Deuteronomiumra vonatkozó kérdéseket »többnyire az *Orr* beállításában és okfejtésében« taglaljuk.

6. A másik főtagozatot illetőleg még Zsíros szerint *Möllernek* a szerző »P. iratról szóló fejezetésnél is döntő szerep jut«, addig Kállay szerint a »Papi Codexre vonatkozó kérdéseket« a szerző szintén »többnyire az *Orr* beállításában és okfejtésében« tárgyalja.

7. Mindketten megegyeznek abban is, hogy Zsírosnál Möller, Kállaynál Orr az érintett kérdéseket *bővebben* tárgyalja, mint a mi munkánk.

Ha egy hidegen és józanul szemlélődő ember mindezeket olvassa, lehetetlen, hogy meg ne hökkenjen! Hogy lehetséges mindez?! **Miként történhet meg az, hogy két kiváló szaktudós, még hozzá egykor tanár és tanítvány, egymással ilyen homlokegyenest ellenkező tudományos kritikai eredménnyel lépjenek a nagyközönség elé és egy és ugyanazon dolgot ily meglepő és egyhangú határozottsággal és még hozzá teljesen pontos és lapszámszerinti utalásokkal ellátva állitsanak!** Itt valami hibának, még pedig **nagy hibának** kell lenni! Itt valaki tévedett! Vagy mind a ketten tévedtek! Mi itt a megoldás? Kinek van igaza?

Az egész vitában csak az a szerencse, hogy eddig még csupán ez a két szakember nyilvánított véleményt! *Mert ép-
pen ilyen határozottsággal és mostmár Zsírosnak is és Kál-
laynak is homlokegyenest ellentmondva, sőt ugyanilyen ap-
rólékos és pontos lapszámokra, sőt sorokra való hivatkozás-
sal bebizoníthatná valaki azt is, hogy pl. munkánk forrása
sem nem Möller, sem nem Orr, hanem igenis egy harmadik,
mondjuk Green W. H. volt!* Ahogy ugyanis fejezetek, bekezdések, sőt érvek szerint ki lehet munkánkban mutatni a Millertől, vagy az Orrtól való tartalmi, sőt sokszor szórói-szóra való függést, még pedig *ugyanannál a résznél, ugyanabban a dolgozatban* és *ugyanolyan hűséggel*, épügy ki lehetne mutatni *ugyanezeknél a részknél, ugyanezekben a dolgokban, ugyanilyen szószerinti hűséggel* váló függésünket Greentől is! Meglepetve tapasztalja nemcsak Zsíros és nemcsak Kállay, hanem bárki más is, hogy *például munkánk 40—47. lapjainak az anyaga, előadása és nyilván a kifejezései is nemcsak Rá-vennél, nemcsak Möllernél, hanem pl. Green: HCP 50—52. lapjain, sőt másutt is, szinte szórói-szóra ugyanazok.* Hasonlóképen nemcsak Möller 117—120. tárgyalja csupán a 3-ik személyben való előadás kérdését, még nem is csak *Naville E.*, akit mi a 87. lap 12. jegyzetében idevonatkozólag pontosan; idéztünk, hanem szinte minden pozitív tudós, köztük pl. *méuo Green Moses and the Prophets* 1882, 61. lapja is. ISTem is beszélve arról, hogy pl. *~Radó P.*: A Keresztenység Szenti Könnyei. I., 1928, 113—114. ugyanezeket a példákat használja, így van azonban ez egyéb fontosabb és nagyobb kérdések nélküli is, mint látni fogjuk. De mindez nem a lelkismeretlen: kiplagizálásnak, nem is tudománytalan idézésnek a következménye, hanem *annak a természetes eredménye, hogy a legrakorábbi kifogások is és e§yéb nehézségek is minden kritikus¹ számára ugyanazok voltak ezelőtt 50 esztendővel, mint ma és a pozitív kritikának ma sem lehet más és jobb felelete alapjában véve, mint volt azelőtt.* A pozitív kritika eleitől

fogva a Bibliához kötötte magát és amellett hűségesen kitartott és kitart ezután is. Ez a kritika nem hódol új rendszereknek, · bizarrebnál-bizzarebb elgondolásoknak, újabbnál- · újabb feltevéseknek, képtelenebbnél-képtelenebb elméleteknek, egyéni különököknek, a minden áron való újszerűségnek és moderneskedésnek! *Ez az irány nem adja oda magát minden jött-ment szellemi, irányzatnak, filozófiai és tudományos divatnak és így nem lép vegyesházasságra mindenivel, hogy változatos és kalandos életet éljen, hanem éli a maga alázatos szolgáló életét, végzi a maga hűséges minden nap dolgát az Ige szolgálttal-an.* Itt tehát nem szerepelnek saját rendszerek, saját igazságok, amiket védeni vagy vitatni kellene. Mi a mi hitünk ÖSL igazságait védjük, ápoljuk és hirdetjük. Másról tudni sem akarunk! Másoknak lehet, hogy ez az élet túlságosan szürkének tűnik fel, munkája túlságosan sablonosnak látszik és lehet hogy a nagy többség elmaradottnak, avasnak és szüklátókörűnek csúfolja ezt az irányt! *Minden gúny és minden ler kicsinylés megtörik azonban a pozitív kritikának az Igéhez és az anyaszentegyházhöz való hűségén, csakúgy, mint a házias és családias hitvestárs hűsége ellenáll minden divatos hóbort és beteges, modernkedés csalogató varázsnak. Ez tehát az oka annak:^{1,-} hogy a pozitív kritikának nemcsak a, módr szere, hanem- az érvei és tárgya is legtöbb esetben azonos. Nyilván ugyanazokra az eredményekre ugyanazokkal az érvekkel jut el mindenki, aki előtt a Szentírás önmagában hiteles, isteni természetfölötti Kijelentés és így végeredményben az önmaga magyarázója!* Ezért mondja ugyanazt Möller is, Orr is és Green is és még sok mások is!

Azt kell mondanunk tehát, hogy elfelejti Kállay is, Zsíros is azt, hogy a pozitív kritikának nemesak egységesen kialakult elvrendszere van, hanem vannak bizonyos közös eredményei, megállapításai, amelyeket a pozitív kritika hagyományos birtokállományának kell tekintenünk. Pedig így van ez a negatív kritikánál is. Kállay is, Zsíros is azonban azért felejtik el ezt, mert nem, ismerik alaposan sem a pozitív kritika történetét, sem annak érveléseit. Ha ismernék a különböző pozitív kritikai munkákat, megállapításokat, eredményeket, melyek már nincsenek egyes pozitív kritikusok személyéhez kötve, hanem közös kincse a pozitív tudományosságnak, akkor soha nem vállalkoztak volna arra, hogy munkánk főforrását ilyen általánosan ismert és a pozitív kritika által egyetemesen vallott megállapítások alapján próbálják meghatározni és ki-mutatni. Ez a, vállalkozási csak kudarcba és nevetségeségbe fulladhat, mint ahogy fulladt jelen esetben is. Mert hogy mi»d a két szaktudósnak más pozitív munka akadt kezébe — t. L az egyiknek Möller, a másiknak Orr — és hogy történetesen éppen annak az alapján akarta bebizonyítani, hogy munkánk szószerinti kiírás és közvetlen kölcsönzés éppen abból a mun-

kából, amelyik a keze ügyébe akadt, az teljesen kétségtelen. **Lehetetlen azonban feltételeznünk azt, hogy mind a két szaktudós kezében egyszerre mind a két szakmunka: Mölleré és Orré ott lett volna, hogy azokat mind a ketten alaposan és lelküismérletesen áttanulmányozták volna és azután mind a ketten arra az erednénnyre juttattak volna, amelyikre jutottak!** Ennél mind a kettőjüket különbnek ismerjük! Ha pedig mindenek a pozitív kritikai forrásmunkák a kezükben lehettek volna, melyeket mi bibliográfiánkban minden egyes rész elé pontosan megállapítunk és amelyekre dolgozatunkban magában a szövegben, vagy a lapalji jegyzetekben még külön is hivatkoztunk, akkor meg *teljesen lehetetlen még elgondolna is, hogy hasonló kalandos vállalkozásokba kezdjenek, mint tettek, és hogy bennünket a pozitív kritikusok bármelyiké?iek a kimásolásával, anyagának oly nagymérvű átvételelvel gyanúsítottak volna 'meg; mint kritikájukban cselekedték!* Megakadályozta volna őket ebben a tények és eredmények!, tudományos ismerete. A pozitív kritika lebecsülése, eredményeinek abszolút értelemben való negligrálása, sőt legtöbb esetben közönséges leszólása így bosszulja meg magát a modern negatív kritikusok munkájában és életében! Ahhoz akarnak hozzászólni, affelett akarnak ítéletet mondani, amit nemcsak hogy nem ismernek, de megismerni mégcsak méltónak sem tartanak. Pedig az igazán a »tudományos« követelmények egy-szeregye, hogy csak aboan mondok ítéletet, amit ismerek. Tudomásul kell tehát vennie mindenkinél, hogy *volt és van ma is pozitív kritika, amelynek éppen úgy megvárna maga története és tudományos hagyománya, sőt még inkább, mint a negatív kritikának.* Csakhogy ezeket a hagyományokat nagy mértékben lerögzíti az a tény, hogy *azokat maga az írás határozza meg.* A pozitív kritikai hagyomány tehát kötve van, zárt, nem széleskörű és nincsenek benne egymással szembenálló, ellentétes szélsőségek vagy kilengések. *A Biblia tanításai kötik elveiben, a Biblia adatai kötik az anyagban s így kézenfekvő a pozitív kritikai táborhoz tartozó tudósoknál az azonosság és az egy síkban való mozgás.* Így önként is merít egyik pozitív kritikus a másikból. *Tannak kifejezések, kijegyezesedett formulák, egyetemesen elfogadott ítéletek, melyeket más formában, más szavakkal kifejezni nem lehet és nem is szükséges, hacsak valaki nem akar erőszakos mesterkedéshez folyamodni.* Ezekhez a pozitív kritikus akarva-akaratlanul ragaszkodik! *De ragaszkodnia is kell.* Nem lehet itt sem figyelmen kívül hagyni magának a pozitív kritikának a múltját. Ha tudományos akar valaki maradni, nem sikkasztatja el a pozitív kritikában sem a történelmet, hanem *azt becsületbeli kötelessége ismerni.* Épügy, mint a negatív kritikánál! Illetve itt még **inkább!** Nem mondhatunk le azokról az eredménykről, amelyeket elődeink nagy fáradsággal össze-

gyűjtöttek! Ha követelmény ez a világi, a szellemi és természettudományoknál, sőt a theológiában is a negatív kritikánál, akkor époly elengedhetetlen követelmény ez a pozitív bibliai kritikánál is! Kállay és Zsíros egyenesen ezt kifogásolják nálunk! De nemcsak a kutató számára követelmény, hanem a kritikus számára is! Hogy mi ezt a követelményt szemünk előtt tartottuk és annak eleget is tettünk, semmi sem bizonyítja jobban, mint Zsíros és Kállay egymásnak homlokegyenest ellentmondó kritikája, Hogy viszont ők éppen ezt a követelményt hagyták figyelmen kívül, még fényesebben mutatják ugyancsak egymást meghazudtoló és egymást kizáró kritikai megállapításaik, éppen munkánkkal kapcsolatban!

Azzal a módszerrel tehát, ahogy bennünket Kállay és Zsíros Orr vagy Möller idézésnélküli és terjedelmes felhasználásával vádol, **ugyanígy meg lehetne vádolni akármelyik negatív kritikust Wellhausen, Kuenen vagy Graf kiplagizálásával**, mert hiszen a negatív kritika az egyes forrásokat ma is ugyanazokkal a nevekkel nevezi, róluk alapjából véve ma is ugyanazokat a jellemző vonásokat állapítja meg és ismétli, az egyes bibliai részek ellen ugyanazokat az érveket használja fel cáfolásra vagy bizonyításra, stb., stb. Ezeknek az általánosan ismert és általánosan elfogadott eredményeknek azonban a pontos forrását ma már egyetlen negatív kritikus nem jelöli meg nem hogy mű és lapszám, de még szerző szerint sem. Nem bizonyítja be újra és újra, külön-külön minden egyes forrás létjogosultságát, részletes indokolását és nem határozza meg annak mégcsak pontos tartalmát sem, mert ez unásig való ismétlést és sok felesleges munkát venne igénybe és a tudományos jegyzetek számát fárasztóan és fölöslegesen megszaporítaná, A negatív kritikus ezeket az eredményeket és érveket egyszerűen előhozza és mint egyetemesen elfogadtakat mindenki által ismertnek tételezi fel. Az érdekes log az, hogy **Kállay és Zsíros ugyanezt a módszert nem akarja észrevenni és elismerni a pozitív kritika tudományos munkásságában!** Azt a tarthatatlan eljárást követik, mintha mi egy most megjelent modern negatív kritikai munkához elővennék pl. Wellhausen Prolegomenaját és! a két munka megállapításai és kifejezései között levő egyezéseket kiírnánk és a kettő között lévő közvetlen függést és a hívatkozásnélküli tudománytalan felhasználást rásütnénk a szerzőre. Ugyanezt megtehetnénk ugyanannak a munkának az elbírálásánál, csak hogy mostmár Kuenen: Hist-crit. Onderzoek c. munkájával 'vetnénk össze. A közvetlen függés tényét itt is könnyűszerrel ki tudnánk sütni. **Munkánk azonban nyilván nevetségbe fulladna minden szakember előtt, mert abba az abszurd hibába esnénk, hogy figyelmen kívül hagynánk a kritika történetéből majd egy századot.** Alapjában véve ugyanez, sőt

még sokkal inkább ez a helyzet Kállay és Zsíros esetében is, mert a pozitív kritika története sokkal kevésbé változatos, eredményei távolról sem módosulnak olyan hirtelen és radikálisan, mint a modern kritikáé.

Ha tehát valaki azt kérdezi, hogy milyen hatás az, amelyik »a legjobban látszik« munkánkon, akkor arra csak az a felelet az egyedül igazságos és jogos, hogy a történelmi pozitív kritika hatása. Munkánkban felhasználtuk mindenkit, amit Keilről fogva a pozitív kritika klasszikusai így elsősorban Green, azután Robertson J., Möller, Orr, Wiener és Kyle stb. megállapítottak és a pozitív tudományos kritika közös szellemi kincsévé és birtokállományává tettek. Felhasználtuk mindenkit, de náluk is különösen azokat az eredményeket, amelyeket mindenáján egyöntetűleg elfogadnak és egymástól örökség gyanánt átvesznek, anélkül, hogy azok külön forrására bárki is csak egyetlen szóval is hivatkoznék. Bibliográfiáink, melyeket minden egyes rész elé tettünk, mindenütt felsorolják a pozitív kritika azon klasszikusainak a munkáját vagy munkáit, akiket követünk és használtunk. Ezért nem jelöltük meg, — mert lehetetlen feladat is lett volna, — minden egyes résznél és mondatnál ezeknek az íróknak azokat a munkáit lapszám szerint, amelyekben egymással tökéletesen azonos megállapításokat tesznek és ugyanazt a fölfogást vallják. Munkánkban így is a 235 lapon 431 lapalji jegyzet van, ami önmagában összszevéve 55 teljes lapterjedelmet tesz ki. Ha tehát mindenkit a helyeket és részeket meg akartuk volna jelölni, ahol Keil, Green, Orr, Möller, Wiener, stb., egymással tökéletesen meggyeznek és mi ebben őket követjük, akkor munkánk mai terjedelmének kétszerese, vagy háromszorosa lett volna. Ez a módszer azonban nemhogy tudományos követelménynek nem tekinthető, de egyenesen a tudományos primitivség lemoshatatlan ismertető jegye lett volna.

A fent előadott ok magyarázza meg tehát azt, hogy munkánk legfőbb forrásait: Keilt, Gréent, Orrt és Möllert leginkább csak a nagyobb részek előtt álló bibliográfiákban idézzük, míg a kisebbjelentőségeket inkább az apróbb lapalji jegyzetekben. Így van az, hogy míg Keil-re 4-szer, Green 3 munkájáról összszevéve 20-szor (14+3+3), Möllerre 6-szor, Orrra 13-szor hivatkozunk, ugyanakkor Yahudát 75-ször, Wiener Ü 21-szer, Na viliét 20-szor, Königet 15-ször, Pütert 14-szer, Kylet 11-szer, Hommelt 9-szer, Kittelt 8-szor, Say cet 8-szor, Albrichtot 7-szer, stb. idéztük. Újra hangsúlyozzuk azonban, hogy a pozitív kritika eme klasszikusainak idézése ott, ahol véleményük különleges nyomatéket érdemelt, másokétől eltért, vagy a tudományos követelmények megkívánták, mindenütt megtörtént és el nem maradt.

Az igazság tehát az, hogy mi nem tagadtuk és nem tagadjuk, mert nem is tehetjük meg, hogy Möllert is, Orrt

is nagymértékben felhasználtuk. Hiszen álláspontjukat előzőleg meg is tanultuk és azokból többszörösen vizsgát is tettünk szóban és írásban. *Hutásuk, kifejezései, elveik alól még akkor sem vonhattuk volna ki magunkat, ha akartuk volna* Hozzá mi még nem is akartuk tőlük mentesíteni magunkat! A teljesség s az igazság kedvéért még azt is meg kell mondanunk, hogy munkánkban ezeknek a kritikusoknak a felhasználását csak azért nem emelhettük külön is ki, mert munkánk elől a tervezett előszó teljesen rajtunk kívül álló okok miatt el kellett hogy, maradjon Itt pedig még *külön név, munka, sőt rész szerint szándékunkban állt egyenként is megnevezni a felhasznált pozitív klasszikusokat.* *Szakemberek előtt azonban ennek a külön kihangsúlyozására még így sem lett volna és nincs is szükség, mert azok tudják, hogy aki pozitív kritikai alapon áll, az csak ezeket a klasszikusokat és nem másokat követhet elvben és tudományban egyaránt.* Hogy ezeknek a pozitív forrásoknak a közelebbi megnevezése mennyeire nem rajtunk múló okok miatt maradt el — nemcsak munkánk tervezett előszavában, hanem **még magában a munkában külön is,** még pedig azonnal a mű elején, — **hivatalosan és okmány szerűi eg is igazolni tudjuk.** E kötet 274—275. lapjain már említettük, hogy kezeink között van a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda által kiszedett 37 hosszú hasábóból álló, egykorú dátummal lenyomtatott tanulmányrészletünk, mely az eredeti tervek és engedélyek alapján szerves részét képezte volna a Pentateuchos Mózesi Szerzősége c. tanulmányunknak. Ez a több, mint három ívet kitevő részlet, mely egész tanulmányunknak egy negyed részét tette volna ki, bizonyos közbevetődő formális, de rajtam kívül álló okok miatt ki-kellett hogy maradjon a nyomtatott tanulmányból. Mint említettem, a negatív kritikának máig terjedő történetén kívül világviszonylatban is elsőnek írtam meg benne a pozitív kritika történetét is. A pozitív kritika említett klasszikusai közül itt elhatározóan fontos megjegyzéseket tettem. Így a 71-ik íven Orr James főmunkájának tárgyalásával kapcsolatban, — aminek hivatkozás nélküli nagymérvű felhasználásával Kállay vádol, — ezt a bárki által ma is ellenőrizhető megjegyzést tettem kurzivált formában: »**munkánk elkészítésében is nagy segítségünkre szolgált**«. Távolról sem igaz tehát az a meggyanúsítás, mintha mi akár Orrt, akár más titokban akartunk volna felhasználni. Ugyanilyen egyenességgel megmondjuk azonban ugyanezt Green W. H. történelmi jelentőségű munkáinak a tárgyalásánál is s nemcsak azt jelentjük ki, hogy ezekhez: »**még ma is, mint gazdag erőforrásokhoz bátran mehetünk -vissza**«, hanem egyenesen így nevezzük meg egyik munkáját: »**az általunk is sok részben felhasznált: The Higher Criticism of the Pentateuch 1896**«: 72-ik ív. Aki tehát munkánk és módszerrünk lelkismeretességében vagy tudományosságában kételke-

dett volna-, vagy kételkedne, annak tudomásul kell vennie ezeket a cáfoló adatokat. Ha rajtam állt volna különben, a fent nevezett adatok mégsem maradtak volna ki. A kihagyás oka azonban nem érdemi kifogás, vagy ehhez hasonló, hanem csupán egy magasabb helyről származó jóindulatú kérés volt, amely előtt meg kellett hajolnom.

Kállaynak Orr-ral kapcsolatos kifogásainak tárgyalásánál tehát az eddig tárgyalt szempontokat alapvetően irányadónak kell a továbbiak során tekintenünk.

b) Az Orral kapcsolatos kifogások módszertani képtelenségei.

Nem tagadtuk és nem tagadjuk tehát azt, sem munkánkban, sem itt, hogy Orrt, a pozitív kritika egyik klasszikusát munkánk elkészítésében felhasználtuk, sőt egyenesen egyik¹ legfontosabb irányadónak vettük volna. Ezzel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell azonban azt, hogy *Kállay kritikájában úgy tünteti fel eljárásunkat és módszerünket, mintha mi ezt a tényt a nagynyilvánosság előtt el akartuk volna hallgatni*. Egész kritikai beállítottsága, érvelése, megjegyzései ezt bizonyítják. Letagadhatatlan tény tehát, hogy kritikájában a munkám és jómagam tudományos és erkölcsi jónévét ezzel mások előtt is rongálni s aláásni igyekezett. *Kijelentésein kívül tette pedig ezt ilyen tudományos és módszertani eszközökkel, amelyek nem-hogy egy egyetemi nyilvános rendes tanárhoz, hanem egyáltalán minden kutatóhoz és szellemi fegyverekkel dolgozó munkáshoz méltatlanok és mélyen elítélendők*. Ezek az eszközök és módszerek azonban egyúttal olyan visszafelé sűlő fegyverek, melyek Kállayt nemcsak tudományosságának az értéke, hanem egyenesen erkölcsi alapelvei tekintetében is könyörtelenül leleplezik és pellengére állítják. Lássunk ezek közül néhányat!

1. **Legelőször is végzetes pontatlanságot és lelkismeretlenséget árul el Kállay már magának Orr munkája címének a közreadásában is.** Az IÉ 16. lapján: »James Orr: "The Problem of the Old Testament, New York, 1903«, az IÉ 62. lapján:/ »J. Orr: *The Problem of the Old Testament considered with reference to recent criticism* New York, 1905« címen közli azt. Az olvasó nem tudja, hogy itt egy és ugyanazon munka egy, vagy két kiadásáról van-é szó, vagy pedig valamelyik évszám téves. Azt sem tudja, hogy mostmár ha valamelyik jó, vagy téves, melyik a jó és melyik a téves?. Nagy megleptéssel veszi tudomásul bizonyára az olvasó, hogy *1903-ban már csak azért sem jelenhetett meg Orr munkája, mert azt Orr 1905-ben írta* és a pályázati határidő, amikorra kéziratát a »Bross Prize« elnyerésére beadta, 1905 június 1 volt. Még nagyobb csalódással kell megtudni az olvasó közönségnek azt

is, hogy ezt a 6000 dolláros jutalmat csak 1905 novemberében: itélte oda a bizottság Orr munkájának s így az 1905-ben nem is jelenhetett meg. A mű kiadási éve valóban tehát, sem nem 1903, sem nem 1905, hanem 1906. Kállay a könyv címét is másodkézből vette, anélkül, hogy valóban a kezei közt lett volna, t. i. a mű holland fordításának előszavából. *De innen írta be találomra az 1905-öt is kiadási évül*, bár itt is benne van, hogy a pályázati határidő 1905 június 1. volt. Ez az adat azonban Kállayt nem ejtette gondolkozóba, hanem egyszer így, máskor úgy, ahogy éppen gondolta, találomra nagy hazárdírozással beírt egy évszámot, egyszer 1903-at, máskor 1905-öt! *Ha már a cím megadásában ilyen pontatlan és lelkismeretlen volt, képzelhetjük, milyen szílárd fundámentomon állnak a többi adatai!*

2. Kállay Orr-ral kapcsolatos kritikájában azonban még feltűnőbb az a **módszertani anomália**, hogy — ügyet sem vette arra, hogy a szerző eleitőlfogva mindenkorú Orr eredeti, tehát angolnyelven megjelent munkáját és annak lapszámaidézi, — Kállay egész kritikájában az IÉ 63. lapjának 12t. soráig Orr eredeti angolnyelvű munkáját és annak lapszámaidézi, a 16 sorhoz fűzött lapalji jegyzetben azonban kijelenti, hogy: »a hövetkezőkben J. Orr fentemlített könyvének holland fordítására hivatkozom, amely J. C. de Moor fordításában: *Bet Oude Testament beschouwd met betrekking tot de nieuwere Critiek címmel Kampenben 1907-ben jelent meg J. H. Kok kiadásában.* Teszem ezt azért, mert Orr angol nyelvű könyvét későn kaptam meg. De Sípos számára, akiről böven idézi a vonatkozó holland irodalmat is és így kétsége kívül hollandul is tud, nem fog nehézséget okozni, hogy állításaimat a holland fordításból (Sic!) ellenőrizze (Sic!). A holland fordítás megbízhatóságáért kezeskedik többek közt az is, hogy előszót hozzá a Sípos által is emlegetett H. Bavinck professzor írt.« Ez a bejelentés végtelen különös hatással van olvasóra és szerzőre egyaránt és Kállay indokai még különösebb kérdéseket ébresztenek az emberben! *Hát hogyan lehet ez?* — gondolkozik el a kegyes olvasó. Eddig Kállay Orr angol nyelvű könyve alapján idézett, **mintha az a kezei köztí lett volna** s mint láttuk, az IÉ 18. lapján még idézte is Orr könyvének 177. lapját, — igaz, hogy rosszul! —, sőt az ÉI 57. lapján nemcsak Orr eredeti művének 11. lapját citálta, — **még pedig helyesen**, — hanem még **abból az eredeti angol! kifejezést is kiírta idézőjélek közti** Ezenfelül az IÉ 62—63. lapjain is, egészen a 12-ik sorig, szintén Orr angol munkájának lapjai szerepelnek! Hogy lehet hát az akkor, hogy Kállay éppen kritikája végén ezzel a logikátlan és hihetetlen érvével csap át a holland fordítás lapszámaira, hogy: »Orr angol nyelvű könyvét későn kaptam meg«?! Hiszen már az IÉ 1937 januári számában teljes egy hónappal ezelőtt Orr angolnyelvű

könyvének lapszámát idézte Kállay?! Ez a hirtelen támadtí kifogása, pedig az IÉ 1937 februári számában közölt kritikájában támadt, tehát teljes egy hónappal azután, hogy Ő már javában citálta Orr angolszövegű könyvét! Ezenkívül a hírtelén megoldhatatlannak látszó rejtélyen kívül meg még az is furcsa, hogy még a februári kritika elején, sőt végén is Orr angol lapszámai szerepelnek, egyszerre csak megszületik a kifogás, hogy: »Orr angol nyelvű könyvét későn kaptam meg«. Kállay az angol nyelvű könyvet »későn« kapta meg, angolul mégis előbb idézett, mint a hollandból?! A hollandi előbb előtte volt és mégsem abból idézett, hanem az angolból, amelyet »későn kapott meg?! Mikor meg már az angol; is ott volt a kezében, akkor és csak akkor, illetve azután kezdték csak holland lapszámmal dolgozni?! Ez valóban páratlanul szenzációs módszer! De még szenzációsabb a logika, amellyel Kállay előadja! A felülszáryalhatatlan azonban mégis, az a naivság, amellyel a kritikus feltételezi, hogy ezt valaki egyszerűen el is hiszi!

Nem haragudhat meg Kállay, ha azt mondjuk, hogy ez az egész Orr-ra való hivatkozás fölötte sok gyanút takargat, számunkra! Mert Kállay az IÉ januári számában közölt Orr-» hivatkozását vagy valami más forrásból kapta, idegen kézből szerezte, anélkül, hogy maga valaha is láttá volna, vagy átkutatta volna Orrt, ami nagyon szomorú fényt vetne az ő egész tudományos kritikai felkészültségére. Vagy az ott közölt lapszámot »hasból« vette, ami még dehonesztálóból lenne ránézve. Egy harmadik lehetőség még az, hogy az IÉ januári számában is és a februári számának 63. 1. 12-ik! soráig, maga búvárolta ki az Orr vonatkozásokat Orr valóságosan kezei között lévő könyvéből és a 12 sor után valaki másnak az adatait, és kutatásainak eredményeit adja közre, aki vagy csak holland forrásból tudott dolgozni, vagy innen kellett neki valami oknál fogva Orrnak utána nézni. Ebben az esetben azonban Kállay jegyzetében nem mondott volna igazat. **Negyedik lehetőség nincs!** Itt az egész Orr-ra való hivatkozási ügy sántít, nagyon sántít! A kettős verzió és kettős forrás valószínűsége, kikiúszóbólhetetlen! **Minden ok megvan annak a feltevésére,**) hogg itt Kállag nem a maga emberségből, hanem más adataiból kovácsolt ellenünk fegyvert! Bárhogy legyen is azonban ez az egész ügy, annyi bizonyos, hogy Kállay kritikájában ez a módszer annyira kritikán aluli, annyira megengedhetetlen, annyira példátlan és annyira abszurd, hogy tudományos szempontból aligha lehet szavakat találni ennek a gyakorlatnak az elítélésére. A kritikus köteles alkalmazkodni ahoz a forráshoz, amelyet a szerző megnevez és az ellenőrzést ennek alapján keli elvégeznie!

Az egész Kállay-féle mentegetődzésben a legnagyobb abszurditás azonban az a megjegyzés, hogy a szerző számára,

aki »kétségkívül hollandul is tud«, nem fog majd »nehézségeket okozni«, hogy Kállay kijelentéseit és a hollanti fordításból ellenőrizze. *Mintha a kritikus egyedül a szerzőnek volna felelős kijelentéseiért és adataiért, és mintha másnak, nem is volna jogú és lehetősége, sőt ne lenne kötelessége, hogy, Kállay kijelentéseit ellenőrizze!* De mit csináljon a szerző, ha nincs meg neki Orr holland fordítása, *mint ahogy nem is volt meg?* De mit csináljon az olvasó és a Kállay kijelentéseinek verifikálására kíváncsi érdeklődő, ha maga is utána akar nézni a dolognak?! *Tegye meg Orrnak angol szövegű könyvét is és rendelje meg ugyanakkor annak holland fordítását is?!* Mi-csoda képtelen helyzet ez, amely elé Kállay éppen azokat állítja, akik a legkomolyabban érdeklődnek az ügy iránt! Persze ő mindenekre nem gondolt, hanem nagy »mohósággal« ontotta papírra az Orrtól kibányászott adatokat, úgy, ahogy azok éppen jöttek, talán a szállítás sorrendjében! *Ez a Hudemányos felületesség és interregnum azonban amennyire új és példátlan nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi irodalomban is, époly tűrhetetlen és száműzetésre méltó.* Kállay ezzel is, — csakúgy mint Kittel és Raven egészen más kiadású munkájának a citálásával, mint amelyiket a szerző munkájában idéz, — csak a közönséget akarta a legnagyobb zavarba ejteni és khaoszba keverni, hogy így Kállay adatainak az ellenőrzését mások számára megnehezítse, sőt egyenesen lehetetlenné tegye!

Leszámítva azonban Kállay érvelésében egy és ugyanazon munkának az eredetijére és ugyanakkor a holland fordításra való kétlaki hivatkozását, **ennél a módszertani képlete-lenségnél van egy még sokkal súlyosabb és döntőbb kifogás magával a holland fordítással kapcsolatban.** Kállay ugyanis arra vállalkozik, hogy a holland fordítás alapján bizonítsa be azt, hogy mi az eredeti angol szövegből másoltunk ki hivatkozás nélkül nemcsak nagyobb és összefüggőbb részeket, hanem jegyzeteket, sőt kifejezéseket s szavakat is! Teszi ezt azzal a biztagató megjegyzéssel, hogy: »A holland fordítás meg bízhatóságáért kezeskedik többek közt az is, hogy előszót hozzá a Sípos által is emlegetett H. Bavinck professzor írt«. Amit itt Kállay a mi megnyugtatásunkra a holland fordítás megbízhatóságát illetőleg írt, az mind rendben van. Mi hisszük azt, hogy Bavinck nem könnyelműsködte el a dolgot és megnézte, hogy milyen fordítás elé írt előszót! *Csakhogy itta baj megint nem Bavinck, hanem Kállay körül van!* Mert Bavinck ugyan átnézte de Moor fordítását, a baj azonban az, hogy ezzel szemben **Kállay nem nézte át Bavincknak a munkához írt és általa oly bizalommal emlegetett előszavát.** Mert ha átnézte volna, elakadt volna bizonyára a lélekzete, amikor a VII. laphoz érve ezt olvasta volna: »Dr. de Moor nem szolgai átültetést adott, hanem szabad fordítást, amely itt és ott át-

dolgozás számba is lehet. A holland publikummal számolt, a kevésbé fontosat elhagyta, amennyire lehet, a holland irodalmat ezen a területen használta, néha egy megjegyzést vagy jegyzetet csatolt a szöveghez, amely fontos a holland olvasó számára». Nos tehát, ez az amiért kezeskedik Bavinckl és nem a holland »fordítás« megbízhatóságáért! Igenis, Kállay egészen naiv feltevésével szemben a valóságban áll az az igazság, hogy a holland fordítás nagyon is szabad fordítás, úgy hogy bátran lehetne nevezni »átdolgozásnak« is! Meglát-szik ez már az Orr eredeti angol könyvének és de Moor holland fordításának a pusztta összevetésén is. **Míg Orr angol munkája 562 lapos, addig a holland fordítás csekély 203 lappal kisebb, mert csak 359 lap!** Ez pedig annál nagyobb különbség, minél inkább meggondoljuk, hogy de Moor még egyenesen kisebb szakaszokat, sőt önálló címeken szereplő részeket, is csatolt a munkához,, miközben persze radikális összevonásokat végzett. Olvassuk, hogy jegyzetek kimaradtak és új jegyzetek kerültek be, vagy ezek helyére, vagy azok-tól teljesen függetlenül!

Persze minderről Kállaynak halvány fogalma sem volt! Lehetetlen pedig, hogy fel ne ébredt volna benne a gyanú, —; ha Orr angol nyelvű könyvét »későn« is kapta meg, — hogy a két könyv között nagy tartalombeli különbség van! Hiszen; nem kellett volna mászt tenni, csak egypár általa előzőleg cí-tált lapalji jegyzetnek az angolban utánanézni! Meghökkent volna Kállay! Mert **némelyik jegyzet egyáltalán nincs is raeg[^]** más jegyzet meg egészen más terjedelemben szerepel, mint ahogy azt a hollandban találta. Ezt persze Kállay nem tette/meg! Vagy nem tehette meg, vagy nem akarta! Mindegy, a felelősség az ő vállain nyugszik és egész minősíthetetlen el-járásáért és felületességeért ő a felelős Isten és emberek; előtt! Ezekután csak azt kérdezzük, micsoda felelőtlenség egy ilyen nagyon is szabad, rövidített és megtoldozott átdolgoz zás után ráfogni valakire azt, hogy az eredetiből hivatkozás nélkül idézett, átvett, »kiirt« és hogy »szószerint« és hivatkozás nélkül magyarra átültetett?! Kállay vállalta a rizikót! Nem félt hazardározni! Meg is látszik ez azután az ál-tala kitalált azonosításon!

3. Betetőzi Kállay eddig ismertetett eljárását és »tudományos« módszerét a Orr-hatás bizonyításában az a *hihetetlenül felületes, rosszakaratú és hazug állítás, amelyet Orr idézésével kapcsorlatban tanulmányunkról a nyilvánosság elé ad*. Hangzik pedig ez eképpen: »Ebből a könyvből eddig kb. 800 sort kitevő idézetet találtam Síposnál, aki ekkora idegen anyag igénybe-vételére elégnek tartja azt, hogy Orr-ra kétszer:, a 188. és 210. lapon hivatkozzék. De minden hivatkozás Orr-ra csak az illető lapokon levő tipikus, Orrtól származó megállapítások igazolá-sára alkalmas és egy szót sem foglal magában arra nézve,

hogy előtte is, utána is bőven idézett Orrtól«: IÉ 63. 1. **Erre a szemérmetlenül és otromba módon durva hazugságra** meg kell jegyeznünk a következőket:

a) Először is nem igaz az, hogy a Kállay által megnevezett minden helyen hivatkozunk Orr-ra, mert a 188. lapon valóban megtalálható az említett Orr-hivatkozás, **de a 210. lapon semmi néven nevezendő hivatkozás vagy utalás nem található Orra vagy az ő munkájára.** Kállay tehát ebben az esetben is **vaskos tévedés áldozata lett.** Ez azonban egyúttal azt jelenti, hogy a Kállay által említett két Orr-hivatkozás **is lecsappan egy-re.**

b) Szemenszedett hazug állítás azonban az, hogy munkámban Orr-ra csupán kétszer, vagy akár egyszer történt volna hivatkozás és utalás! -Hiszen aki kinyitja tanulmányomat és el kezdi olvasni annak legelső oldalát, azon **már a legelső jegyzet is magától Orrtól származik.** A Kállay által említett helyen kívül Orr-ra való utalás található még nem kevesebb, mint munkánk 13 különböző helyén, mégpedig: a 3. lapon, a 35. lap 4. jegyzetében, a 45. lap 15. jegyzetében, a 85. lap 9. jegyzetében, a 85. lap 10. jegyzetében, a 137. lap 94. jegyzetében; a 143. lap 96. jegyzetében, a 149. lap 100. jegyzetébenj a 154. lap 106. jegyzetében, a 169. lap 131. jegyzetében, a 181. lap 157. jegyzetében, a 201. lap 211. jegyzetében, és a 229. lap 289 jegyzetében. Kállay tehát itt nem eshetett egyszerű tévedés áldozatául, hanem tudatosan valótlan állított és ezáltal valósággal megrágalmazta tudományos jóhírnevünket. *Ez ellen a felháborító és lelkismeretten merénylet ellen kénytelen vagyok menedékért azokhoz fordulni, akikbe?! az igazságszeretetnek csak egy kicsiny lángja is lobog!* Annál is inkább meg kell ezt tennem, mert a felsorolt utalások és jegyzetek közül négy különlegesen és speciálisan csak Orral kapcsolatos és még az; u. n. »irodalma listákba« sem sorozható be. Kállay eljárása tehát mindenképen menthetetlen, igazságtalan és szégyenletes.

c) Rá kell mutatnom itt arra is, hogy Kállay maga beisméri, hogy az általa említett két helyen valóban »csak az illető lapokon levő tipikus. Orrtól származó megállapítások igazolására alkalmas« lapszámokat idézünk, ami az egyetlen helyes, jogosult és szükséges eljárás. Olyan adatok és részek Orrtól való datálása és idézése, amelyek **nem** »tipikus, Orrtól származó megállapítások, ha nem általánosan ismert és elfogadott, pozitív kritikai megállapítások, nem szükséges és nem indokolt, mégha azok Orr munkájában helyet foglalnak is. Az tehát, ha a »tipikus« Orr-ra való utalásoknál »előtte is, utána is bőven idézett« a szerző ilyen anyagot, az a tudományosság követelményét épven nem érinti. Hogy ilyen felfogással valaki azután »kb. 800 sort kitevő idézetet« azaz mintegy 16 és fél oldalnyi anyagot talált nálunk Orrtól, azon nem lehet csodálni! *Ilyen alapon akár többet is találhat!* Csakhogy ez az

anyag éppen nem »tipikus, Orrtól származó«! Itt a bökkenő! Az általunk föntebb három főpontban elősorolt módszer-tani képtelenségek már magukban is megadják; az *igazi előízét* annak a vádcsoportnak, amellyel bennünket Kállay éppen Orr-ral kapcsolatban ostromol.

c) Átvettük-é Orr vagy akárki más koncepcióját?

Orral kapcsolatban Kállay *legelső* és *legnagyobb* vágja kétségkívül az, hogy *munkánknak egész koncepciója, azaz eltervelése, érvelési rendszere és elvi beállítottsága tulajdonképpen Orrtól származik*. Ezért mondja Kállay: »Épúgy, mint Orr, Sípos is 'elvi résszel' kezdi könyvét... s ő is, mint Orr, külön-külön tárgyalja a J és E-re, valamint a Deuteronomium és Papi Codexre vonatkozó kérdéseket és pedig többnyire az Orr beállításában és okfejtésében: IÉ 62—63. 1.

Kállay ugyanezt a vádat igyekezett már hangoztatni *előzőleg* munkánk egyes részeire vonatkozólag is. Az IÉ 16. lappján ugyan még csak két fontosabb részre vonatkozólag állapított meg Orr hatást, »Orr hatása látszik a köny 1—30. lapjain olvasható ú. n. 'bevezető elvi részen'« — írja. Majd: »könyvének 133—233. lapig terjedő utolsó főrészében ismét túlnyomónan Orr hatása látszik« — végzi a felfedezhető hatások tárgyaiásat. Ezekből kétségkívül megállapítható, hogy Kállay »tudományos meggyőződése« Orr hatását illetőleg „radikális evolúción ment végig kritikája elejétől kritikája végéig. Először még szó sincs Orr-ral kapcsolatban arról az elhatározó és döntő hatásról, mely még munkánk koncepcióját is tőle kölcsönözöttnek jelenti ki.

Ha Kállay a J és- E tárgyalására vonatkozólag nem is lát később sem Orr-hatást, annál jobban hangoztatja azt a Deuteronomiumra és a Papi Codexre vonatkozólag. Az IÉ 18. lappján *egészen általánosan* és *minden közelebbi és pontosabb bizonyíték nélkül*, de kijelenti, hogy: »idevonatkozó mondanivalói is nagyon sok tekintetben Orr nézeteinek idézés nélküli reprodukálásai«. A D-re vonatkozólag azután közelebbről megemlíti munkánk 160. és Orr 177. lapjainak egyezését, de mint láttuk, ez a megjegyzése sem hibamentes. *Először* is nem munkánk 160, hanem 159. lapján található az adott idézet, másodszor ahhoz semmi hasonló nincs Orr 177. lapján. Ez a téves utalás tehát tárgytalan és a bizonyításból, — még¹ ennél az egyetlen adatnál is, — semmi sem lett. Nem a(J azonban Kállay szilárdabb fogódzópontot a P. C. tárgyalásánál sem. Itt is megelégszik ezzel az általános kijelentéssel: »a régi mederben halad s jórészt megint Orr nyomán«: IÉ 19. 1. Pár sorral alább kiegészíti ezt *egy még általánosabb megállapítással* bizonyos modern kritikai érvekkel kapcsolatban: »Amit

Sípos ezek megcáfolására a 189. köv. lapokon felhoz, azok jórészt Orr, Kittel és Raven állításai». Hogy ez sem bizonyítás s még kevésbé bizonyíték, mondanunk sem kell. Nem más ez, mint: »Nesze semmi, fogd meg jól!«

Nem hallgathatjuk el azonban azt sem, hogy *Kállay Kálman* az *IÉ* 63. lapján tett kijelentéseinek radikálisan ellenmondott az *IM* 64. lapján! Itt az egész koncepció Orrtól való származását egyszeriben aláaknázta ezzel a még nagyvonalúbb kijelentéssel: »lényegében véve az egész könyv-»Kittel, Raven. Yahuda és különösen Orr reprodukálása és önálló *elgondolást* — pedig egy m. tanári dolgozatban némileg ezt is elvárná az ember — nem találtam benne».

Ez a kijelentés nemcsak az Orr-ral kapcsolatban idézett eddigi kijelentésekkel és megállapításokkal áll szöges ellenetben és így nemcsak Kállay egész kritikájában eddig lehangosabban hangoztatott feltevésének mond kardinálisán ellen, hanem *maga ez az egész kijelentés önellentmondás!* Teljesen elképzelhetetlen ugyanis *egy*, azaz *egy* darab tanulmányról az, hogy ha akármilyen alapelvek épül is fel, — kivéve talán, ha ez az alapelve az önellentmondás elve, — ennek a Kállay által felsorolt négy munkának a »reprodukálása« lehetne! *Ilyen badarságot csak az állíthat, aki nem ismeri külön külön sem Kittelt, sem Ravent, sem Yahudát, sem Orrt s így még kevésbbé ismeri azokat egymással összevetve.* Mert annak ellenére, hogy ezen négy író közül mindegyik olyan megállapításokkal és érvekkel ajándékozta meg a pozitív kritikát, amelyeknek használata és haszna nagyfontosságú, sőt .nélkülvilágos, *ezek az írók egyéni koncepcióikat tekintve egymástól nemcsak hogy óriási mértékben különböznek, sőt egymással szöges ellenében állnak, hanem kritikájuk pozitív jellegét tekintve is egymástól meglehetős távoleső csoportba oszthatók.* Kállay pedig úgy állítja őket előtérbe, mintha a legfőbb kérdésekben, mondjuk a Pentateuchos, mózesi szerzőségének a kérdésében ezek teljesen egyetértenének egymással és nekem nem kellett volna egyebet tennem, csak őket sorban reprodukálnom, hogy az egész kérdésnek azonnal egy harmonikus megoldását kaphassam. A helyzet azonban távolról sem így áll és a négy író álláspontja távolról sem ilyen egyszerű.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a Kállay által megnevezett négy írót *két csoportba lehet osztani*. Az első csoportozhoz sorozhatok Kittel és Yahuda, a másodikhoz Raven és Orr. Kittelt és Yahudát minden gondolkozás nélkül radikális kritikusoknak nevezhetjük, kiknek alapfelfogása és kritikai elvei nagyon is távol állnak a pozitív kritika alapvető principiumaitól.

Kittel maga az irodalomtörténeti kritika híve volt és egészen magáévá tette a radikális kritika bibliaszemléletét s itt is a pentateuchosi négy forráselméletet. Textuskritikája

is szélsőséges. Ugyanakkor azonban ennek az iskolának egyik legmérsékeltebb tagja volt a források keletkezési idejét illetőleg. Az azokat alkotó anyag keletkezési korára vonatkozólag egészen konzervatív nézeteket vallott. Ezért egyes munkái szerint mi is hol a negatív, hol a pozitív oldalon említjük. *Az a tény azonban, hogy az ő érvei közül némelyeket mi elfogadunk és céljaink érdekében hasznosítunk, távolról sem jelenti azt, hogy őt éppen a legfontosabb dolgokban elv-barátunknak tartuk* s még kevésbé azt, hogy »reprodukáljuk«, mint Kállay állítja. Ilyen képtelenségre csak az tart hat képesnek bennünket, aki vagy Kittelt nem ismeri, vagy minket, vagy pedig egyikünket se igazán. *Az tehát, hogy mi Kitteltől kölcsönöztünk volna koncepciót, vagy koncepcióinknak csak egy részét is, értelmetlen beszéd.*

De nem tekinthető vérbeli pozitív kritikusnak *Yahuda* sem. Vele kapcsolatban már kifejtettük előzőleg azt, hogy bizonyos stíluskritikai és stílustörténeti, valamint kortörténeti megállapításaival egyet értünk és azokat bizonyításunkban nagy haszonnal érvényesítjük is, *de mi Yahudának éppen a leg-alapvetőbb felfogásával soha sem értettünk és érthetünk egyet*. Az, amit tőle elfogadunk, inkább a perifériákról való. *Tőle koncepciót kölcsönözni önellentmondás, őt »reprodukálnunk« pedig, — mint Kállay feltételezi, — dőre gondolat volna*. Ilyet ismét csak az mondhat, aki sem őt, sem minket nem ismer igazán. Az a feltevés pedig, hogy Kittelt is, Yahudát is együtt, vagy egymás mellett »reprodukáljuk« és koncepciót az ő álláspontjuk összeegyeztetésével alkottunk légen magunknak, még álonnak is merész.

A másik két kutató aztán valóban a pozitív kritika táborába tartozik. *Álláspontjuk azonban ezeknek sem teljesen ugyanaz*. Orr az egyeztető, Baven a megalkuvásnélküli orthodox iránynak a hívei. Mi inkább Rávennél értünk egyet, mint Orral. És itt azonnal kitűnik, hogy *Orr 'teljes álláspontját sem tehettük éppen a legjellegzetesebb vonásaiban magunkévé*. Orr a modern kritikával való együttműködés kedvéért hajlandó volt elismerni a o és E forrásokat olyképpen, hogy azok egyugyanazon okmány két recenziója, mélyek az Istennevek használatában tértek el egymástól. A P. C.-ről is elismerte, hogy ha önálló okmány sohasem volt is, de mint az előbbi két recenzió kiegészítőjét külön kell tárgyalunk. A D.-t is külön okmánynak tartotta. Szerinte csak a könyv anyaga ősi mózesi s *csak a könyv tervét adta meg Mózes*. A könyvet későbbi írók és szerkesztők dolgozták ki mai formájában, talán a királyság korára. Ha mármost Kállay Orrnak éppen ezt az alapvető felfogását ismerte volna, és ismerte volna a mi idevonatkozó s Orrtól radikálisan eltérő álláspontkat, akkor soha nem írta volna azt rólam, hogy: »o is, mint Orr, külön-külön tárgyalja a J és E-re, valamint a Deu-

teronomium és Papi Codexre vonatkozó kérdéseket és pedig többnyire az Orr beállításában és okfejtésében», mert *ez az állítás egyszerűen nem igaz!* Mutassa ki Kállay munkámban pontosan azt a részt, ahol »külön-külön tárgyalja a J és E-t? Mutasson csak egy oldalt is, ahol szó van »külön« a J-ről és »külön« az E-ről, vagy a kettőről együttvéve? Kállaynak ez az állítása légiből kapott, melyet könyvem adataiból bizonyítani soha sem tud! J és E az én számomra nem létező valamik.

Én ezt határozottan kijelentem munkámban és ezt Orr-ral vagy bárkivel szemben is fenntartom. Ellenben beszélek} munkámban »A Mózes szerzőségének bizonyítéka» c. harmadik főrészben két dologról! *Először* is: »Különös érvek a Pentateuchos történeti részeinek mózesi szerzősége« cimen a Pentateuchos történeti részeiről, — tehát nem J és E forrásokról! —, másodszor pedig »Bizonyítékok a Pentateuchos törvényi anyagának mózesi szerzősége mellett« cimen a Pentateuchos törvényi anyagáról, tehát nem a D és nem a P. C. fonásokról. Az az egyetlen tény ugyanis, hogy a törvényi anyag tárgyalásában azután külön szólok először a Deuteronomiumról és azután a Papi Kódexről, vagyis a törvény többi részéről, ismét csak a természetes anyag félosztódásnak és a praktikusságnak a kizárolagos szempontja szerint történik és távolról sem Orr-utánzat. Így osztja fel és így tárgyalja többek között Green: Moses and the Prophets, 50—51. 1 is Aki mindebben »Orr beállítását« látja, az vagy az Orr beállítását nem ismeri vagy a miénket, vagy egyiket sem!

Arról persze most nem is szólok, hogy a Pentateuchos mózesi szerzőségének, tehát munkánk legkardinálisabb tételenek a *felfogásában*, mennyire távol áll Orr és az én nézetem — pozitív kritikai szempontból tekintve — egymástól! Nála aktuális mózesi szerzőségről nincs szó. Nálunk pedig az egész mű egyetlen célja éppen a mózesi szerzőség bizonyítása. Hogy közben Orr érveinek, megállapításainak jórészét felhasználom, és éppen ennek a célnak elérése érdekében hasznosítom, az most nem tartozik közvetlenül ide. *Itt a konцепcióról van szó!* Már pedig az én koncepcióm specialitása éppen az Orréval szemben az, hogy még ő nem föltétlenül vallja a mózesi szerzőséget, addig én *kizárolagosan* annék a bizonyítására szentelem egész tanulmányomat. *Ezzel meg is dölt Kállaynak az az erőlködése, hogy munkánk konцепcióját akár Kittéitől, akár Yahudától, akár még magától Orrtól is szármáztassa, vagy mi több, azt egyenesen ezen három munka ^reprodukálásának tartsa,* amelyben: »önálló elgondolást« még hírből sem lehet felfedezni!

Raven álláspontja annál közelebb áll hozzáink! Csak attól meg koncepciót nem meríthettünk, mivel idevonatkozó nézetei egy rövid bibliai bevezetés keretei közt mozognak. *Green* is sokkal hamarabb számításba jöhetszne, mint bárki az említettek

közül. Az önálló elgondolást azonban vele szemben sem vitathatja el tőlünk senki!

Így esik kútba Kállaynak legföbb kifogása és nehezen bizonygatott tétele, mellyel mindenáron, — még önellentmondás árán is, — el akarta tőlünk vitatni munkánk önálló konцепcióját. Ennek a vállalkozásnak csődbe kellett jutni, mert az alaptalan vágák a tényeken megtörnek.

Még csak annyit, hogy Kállay nemcsak munkánk legföbb tárgyaló részére vonatkozólag tévedett „Orr elhatározó befolyását illetőleg, hanem még inkább az első 30 lapra vonatkozólag, ahol az »elvi rész« van. Az általánosításban lépre csalta itt a 3. oldal 1 számú jegyzete, mely Orr munkájára utal. Ez a jegyzet ugyan már magában is ad némi jogalapot; bizonysos erősebb Orr-hatás feltételezésére, de az távolról sem vonatkoztatható könyvünk »I—30« lapjaira a maga egészében. Nem, mert már munkánk 11. lapjától fogva a revelációról és különösen az inspirációról való selfogásunkban ismét meglehetős ellentétbe kerültünk Orr selfogásával, aki pl. az inspirációban és az inspiráltságban bizonysos fokot hajlandó feltételezni az egyes könyvek és azok egyes részei között. Már pedig mi ettől a feltevéstől szintén távol állunk! Eltekintve azonban ettől, ebben az egész részben jobbára egészen más anyaggal dolgozunk, mint ami, vagy amihez hasonló Orrnál egyáltalán előfordul. Kállay meggyanúsítása tehát ide vonatkozólag is minden komolyabb alapot nélkülöz. Hogy pedig mi »az Orr 8,12—13. lapjain olvashatókat« »megemlíttés nélkülk használtuk fel, ismét olyan vág, amit Kállay formális kijelentésén kívül meg sem próbált bizonyítani.

Mindjárt a 8. lapon Orr arról beszél, hogy az európai kontinensen és Britanniában alig van »ma« egy pár kiváló tudós, aki az Ótestamentomra vonatkozólag el ne fogadná többé-kevésbé a modern kritikai megállapításokat. »Mégis« — folytatja, — a legkiválóbbak között sokan vannak, akiket az, aki munkájukat ismeri, akárcsak álmaiban is máshova sorozna, mint a hívő (kritikusok) közé és a kijelentett vallás védelmezői közé. Ilyenek a kontinensi tudósok közül, — a mostaniak, vagy élők — Delitzsch, Riehm, Dillmann, König, Kittel, Köhler, Strack, Oettli, Westphal, Orelli; Britanniában Dr. Driver, az elhunyt Dr. Davidson A. B., Smith G. A. professzor és sok mások». Ugyanakkor mi a 10. lapon ezt írjuk: »A pozitív kritika, mely elismeri a Bibliának saját-magával szemben támasztott igényét s azt Isten önkijelentése okmánya gyanánt fogadja el, sajnos, nem mutat egységes képet sem tudományos, sem elvi állásfoglalásában. Elég legyen csatí említémen összehasonlításra olyan többé-kevésbé pozitív kutatókat, mint a német Delitzsch Fr., Riehm E., Dillmann A., König E., Kittel R., Köhler A., Strack H. L., Öttli S., Orelli O., Klostermann A., Seilin E., az angol Driver S. R., Davidson

A. B., Smith G. A., az amerikai Albright W. F., MacDonald D. B., Montgomery G. A., Green W. H., Davis J. D., Gehman H. S., stb.« Kérdem, *hol van itt néhány ismert név egyezésén kívül Orr »felhasználása«?* Hiszen egészen másról van szó egyik helyen, mint a másikon! *Kállayt megtévesztették a nevek és egy újabb alaktalan vádba ugratták.*

Az Orr 12—13. lapjain viszont Kuenen néhány idézetet is szerepel s mivel azokat mi is felhasználtuk, kész az Orr-»felhasználás« vágja. Ugyanígy megvádolhatna azonban Kállay azzal is, hogy a Kuenen idézetet, *ugyanazt, Green: Moses, 176—177. lapjairól* vettetem át, ahol még emellett történetesen épügy szerepelnek a »tipikus« Orr-kifejezések, mint: »*a priori*«, »*petitio principii*«, mint munkánk 4. lapján. Nevetséges volna azonban, ha Kuenen nagyon jellemző idézetét éppen ezért sem Orrnak, sem nekünk nem lehetne használni Green műve és lapszáma megnevezése nélkü! Ilyen alapon nem lehet kölcsönzést bizonyítani senkire sem! Éppen a legjobb idézeteket, *ha megnevezem azok eredeti forrását y jogom van használni, ha akármennyien használták is már azt mások előttem!*

d) Hogyan jön ki a „kb. 800 sort kitevő idézet?“

Akkor, amikor Orr felhasználását eszünkben sincs tagadni, sőt mégcsak a mintegy 16 és fél oldalt kitevő »kb. 800 sor« Orrnál található egyetemesen használt pozitív kritikai eredmények »átvételét« sem tagadjuk, — sőt, ha kell, meg többet is hajlandók vagyunk elismerni! —, *nem lehetünk “el szó nélkül Kállaynak azok mellett a bizonyítékok mellett,* amelyekből ő a »kb. 800 sort kitevő idézetet« a nagyközönség számára összeállítja.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az IE 16. lapján tett ígéretét, hogy: »Állításaimat bírálatom befejező második részében közelebbről is bizonyítani fogom«, *Orral kapcsolatban sem teljesítette be,* mert sem az 1—30. lapok, sem a 133—233. lapok Orr hatásait részletesen nem mutatta ki, sőt nemcsak hogy itteni vágjainak, hanem még a »kb. 800 sort kitevő idézet« vágjának *egyszerű formális bizonyításába sem ment bele!* Tömbkifogásai közül formális bizonyítékok, — amiket mégis előhoz, és amikből a »kb. 800 sort kitevő idézetet« ki-mutatni próbálja, — általában három csoportra oszthatók: az »összefüggő kiírások«, az átvett »jellegzetes kifejezések« és a kimásolt »jegyzetek« csoportjára. Ezeket kell sorba vennünk.

e) A kifogásolt „összefüggő kiírások“.

Az Orrtól származó terjedelmesebb átvételek közül Kállay *mindössze kettőt* említ.

Az IÉ 63 szerint: »Összefüggő kiírások vannak Orr 202. köv. lapjairól Sípos 184—186. lapjain egy szó hivatkozás nélkül.« *Jellemző Kállay ra ez a meg szűkit és, mert közben már elfejtette, hogy az IÉ 62. oldalán egyszer már ezt írta: »Terjedelmes Orr-részletek után (a 177. laptól a 190-ig) Kittel jön«. Ott tehát Orr mécf_i 14 oldalnyi »összefülgő kiírást« kölcsonzott számunkra, egy oldallal tovább már csak 3 oldalnyira soványkodott az egész! Kállaynak ez a bizonytalankodása 'is -mutatja, hogy ezek a »kiírások« milyen természetűek!* Rájuk' is lehet fogni az Orrtól való származást és nem is! Persze ai 177. és következő lapjainkon a P. C-vel kapcsolatos radikális kritikai kifogásokat boncolgatjuk *történeti sorrendben*, a 184—> 186. lapokon pedig speciálisan azt mutatjuk be, hogy a modern kritika már az alapvető kritikai megállapításoknál hogy magyarázta félre a Papi Kódex önb'izonyoságait. Így az egyezés nemcsak kézenfekvő, hanem szükségszerű is. Ezeket pozitív szempontból kétféleképen nem lehet leírni, hanem csak egyféleképen! így az egyezésnek letagadhatatlannak kell lenni. Annál is inkább így van ez, mert hiszen *lehetetlen lett volna, figyelembe nem venni Orrnak is, és a többi pozitív kritikusnak!* is etekintetben elért megállapításait és leírásait. 'Ezt azonban bibliográfiánkban előre jelezük! Itt különösképen Orrt kihagyni, aki éppen a modern kritika szétonkolásának volt a nagymestere, súlyos vétséget jelentett volna éppen a pozitív tudományos követelményekkel szemben. Hangsúlyoznunk kell azonban itt is, hogy *amiben egyezünk, azok nem »tipikusan« Orrnak egyéni megállapításai, hanem a pozitív kritika közös kincsét alkotják eleitől fogva.*

A "második összefüggő kiírást Kállay szintén az IÉ 63. lapján hozza elő ily formában: »Orrhoz egyébként annyirai ragaszkodik, hogy még könyve befejező sorai is a 233. lapon! szintén szószerint Orr 220—221-ről valók Orr nevének említése nélkül«. Hogy ezt a mondatot milyen lélekkel írta lei Kállay, legbeszédesebben maguk a tények bizonyítják. *Először* is nem igaz az, hogy könyvem befejező sorai, még ha az utolsó 8 sort vesszük is »szószerint« Orrból valók. Eltekintve attól, hogy Orr és a mi szövegünk tartalma, — mely a D. és a TPI összehasonlítása után levont következtetéseket tartalmazza, — természetesenleg és szükségképpen teljesen megegyezik egymással, — magától értetődőleg sok tekintetben még a 'kifejezésekben is, — a »szószerintiséget« csak a legnagyobb lelkismeretlenséggel és a legnagyobb erőszakossággal lehet kimondani. Ez a »szószerintiségek« éppen olyan abszurd megállapítás, mint amilyen abszurd karrikaturák Kállaynak azon

a »szószerinti fordításai«, amiket e kötet 341. és következő lapjain már bemutatni szerencsénk volt. Ha munkánk befejező sorait idézőjelek közé raknánk, ez a »szószerinti« átvétel méltó párja lenne Kállay már idézett megállapítási remekeinek.

Egyébként jellemző, hogy Orr idézett holland fordításai a 220—221. lapokon összesen 55 sor, ugyanakkor az angol eredetiben a 313—315. lapokon ugyanez 79 sor, tehát 22 sorral, kerek egy fél oldallal bővebb. Mindez pedig nálunk összevéve 35 sor, tehát jóval kevesebb, mint az Orr angol eredeti szövegének, — ahonnan szükségszerűen merítenünk kellett volna, — a fele. Mindez már önmagában kézzelfoghatólag szemlélteti azt a kockázatos vállalkozást és azt a, hihetetlen vakmerőséget, sőt lelkismeretlenséget, amellyel Kállay, a, holland fordítás alapján, Orr »szószerinti«, átvételének a ránkbizonyítását váltotta! Ennél nem lehet szégyenletesebb és csúfosabb sutbadobása és példátlanabb negligrálása az állandósan ismert tudományos bizonyítási módszernek!

Ilyen eszközökkel valóban nemcsak »kb. 800 sort kitevő idézetet«, hanem akár 8000 sort, vagy még annál többet jáki lehet mutatni munkánkban akár Orr-ból, akár máshonnan I Ennek ellenére Kállay a fentemlített »összefüggő kiírások« felsorolását az idézett két hellyel ki- is merítette! Ezek az »összefüggő kiírások« azonban, melyeknek mégis a »kb. 800 sor«, dandárát kellett volna kitenni, még a Kállay által emlegett 800 sornak is csak nagyon kis hányadát teszik ki lés így Kjállayt az adósok listáján hagyják erősen beígért bizonyítása valóra váltásában.

i) Bizonyos „jellegzetes kifejezések“ Orrtól való átvtele.

»Hogy milyen erősen támaszkodik Orr-ra, mutatja az is, hogy annak egyes jellegzetes kifejezéseit is átveszi« — írja rólunk Kállay az IE 63. lapján. Hogy azután ezt a kijelentését igazolja is, azonnal elősorolja Orr »jellegzetes kifejezéseit«, ... illetve azok közül *egyetlenegyet!* Az átvett »kifejezések« nagy tárházában *nem akadt már több egyetlenegy^ se*, esak ez az árva példa! Erről a »kifejezésről« is azonnaJf meg kell azonban állapítanunk, hogy elkel biz' a,z mondatnak is! De lássuk a kifogást! »Pl. Orr 201. 1. úgy beszél Reussról, — úgymond Kállay — hogy az még Graf előtt megpróbálta. a Törvény exilium utáni eredetének elméletét 'Strassburgban tanítványaival elsajátítatni'. Ezt Sípos 184. 1. Így veszi át: 'Reuss is megpróbálta népszerűsíteni strassburgi tantermében ...«. Ennek a kifejezésnek az »átvételénél« azonnal megállapíthatjuk, hogy *először* is a holland fordításból idézett »kifejezés« nemcsak hogy azt bizonyítja, hogy *itt* »átvé-

télről« szó sincs és nem is lehet, mivel a »tanítványaival elsajátítatni« kifejezés éppen nem azonos a »népszerűsíteni strassburgi tantermében« kifejezéssel! A kifejezéseknek? a tartalma azonos csupán, de az is csak lényegileg, és éppen a »kifejezés« mint olyan különöbözik egyik helyen is, másik helyen is. Másodszor azt kérdezzük Kállaytól vagy bárkitől, hogy hogyan lehetett volna másképen kifejezni azt, hogy Reusq szóbanforgó jellegzetes nézetét soha nem vitte a nagynyilvánosság elé, sem könyv formájában, sem más úton, hanem csak tanítványai között előadásaiban, a tanteremben hirdette. Kérdezem, hogy lehetne ezt röviden kifejezni úgy, hogy arra ne lehetne ráfogni, hogy az nem Orr »jellegzetes kifejezése« 2 Mert ezt a történelmi tényt még a kifejezések kedvéért sem lehet közben elszikkasztani! Mikor tehát ezt bárki megemlíti, nem kevésbé kényetlen Orr »kifejezését« »átvenni«, mint mi. Aki ezt nem hiszi, nyisson fel Reuss e nézetére vonatkozólag, bármilyen könyvet és állapítsa meg az illető írónak Reuss eme nézetével kapcsolatos előadásánál, hogy távolabb áll-e az az Orr »kifejezésétől« csak egy csöppet is, mint a miénk! Igazat fog nekünk adni abban, hogy Kállay most is elvette a sulykot és a ráfogás egészen alaptalan.

Kallaynak munkánk 184. lapjáról származó és Reussra vonatkozó idézetével kapcsolatban azonban *meg kell még jegyeznünk eg'y dolgot*. Ez pedig az, hogy Kállay ebben az esetben is pontatlanul idézte könyvünk szövegét, sőt azt **idézőjelek között azt egyenesen meghamisította**. Tette ezt azért, hogy az Orrtól való »átvételt« mindenáron bebizonyítsa. Kállaynál ez a módszer, mint már többször láttuk, állandó gyakorlat és azt egyik legkedvencsebb fegyver. *Itt is az idézőjelek közül egy 'szót, illetve névbetűt kihagyott, egyet hozzáoldott, a kurzivált pedig figyelmen kívül hagyta*. Az eredeti szöveg ez: »Reuss E. is próbálta népszerűsíteni strassburgi tantermében«, a Kállay idézőjelek között adott szövege pedig ez: »Reuss megpróbálta népszerűsíteni strassburgi tantermében«. Ez az a sokat emlegetett: »szabatos és tudományosan bevett idézési mód?²

Ha már a »kifejezések«-nél vagyunk, felelünk Kallaynak! az IÉ 57. lapján található kifogására is, mely így hangzik: »Sípos egyszerűen ugyanazt mondja a szembenálló tábor embereiről, amit forrásai mondanak. Így pl. Gesenius eazéri 'száraz racionalista' (11. 1.) mert J. Orr: The Problem of thö Old Testament 10. lapján 'the dry, old rationalist'-nak aposztrofálja Geseniust.« Mondanunk sem kell, hogy an angol kifejezésben »az az öreg száraz racionalista« valóban benne van a sérelmezett kitétel. Hogy azonban ezért a kifejezésért valakinek pont Orrhoz kelljen fordulnia s ez az ember éppen, én kell, hogy legyek, nehéz lesz elhitetni akárkivel is. Nehéz lenne Kállaynak kézzelfoghatólag bebizonyítani, hogy ezt csak

Orrtól vehettük! Hogy azonban ilyen és hasonló kifejezések akarva-akaratlanul ragadnak az emberre olvasás és tanulás közben, az kétségtelen. És ha ezeket ismét akarva-akaratlan felhasználja, az a legkevésbbé tudománytalan dolog. Megnyugtathatjuk Kállayt, hogy *ilyen megkapó, természetes és jellegzetes kifejezést sokat talál nálunk a pozitív kritika nomenklaturájából!* Csak siessen azok forrásának utánanézni minél előbb! Mert mi már nem tudnánk azokat megtalálni! *Addigi pedig jegyezte meg, hogy a frappáns és okos kifejezések és jelzők minden okos ember értelméhez ragadnak!* Akiről még ezek is lepattannak, annak számára csak egy foglalkozás marad hátra: Kákán csomót keresni!

A fenti foglalkozást ugyan másnak hagyjuk, de nem követünk el talán túlságosan bántó indiszkreciót, ha *Kállay alap-
talan meg gyanúsít gátasai után néhány jellegzetes »kifejezésre« mutatunk rá, amelyek már kevés Vbé közismertek, sot bizonyos kutatóknak igazán »jellegzetes« megállapításai.* Ezeket Kállay nagy bőségen átvéve dúsan gyümölcsözteti dolgozataiban a világ előtt, de úgy, *mintha azok saját szellemének a rakétái, lennének!* Csak ott követi tehát el a hibát, hogy! *ezeknek a »kifejezéseknek« a forrásait minden egyes esetben elhallgatja.* Mi nem sajnáljuk azonban a forrásokat megnevezni!

Kállay TSz I. 290

„képtelenség, hogy 20 évi prófé-
tai működés minden egyes szava-
rára emlékezzék”.

u. o.

„Jeremias könyve keletkezésé-
nél a XXXVI. fejezetből kell
kiindulnunk”.

u. o.

„Jeremias Jahve parancsára...
lediktálja Baruknak mindazon-
kat a szavakat, amelyeket
Jahve általa fellépésétől fogva
közölt”.

TSz. I. 293—4

„Jeremias seholsem monoton,
pedig költeményeinek legna-

Giesebricht: Jeremia 1.

„Eine minutiös genaue Wieder-
gabe jenes Vorgangs kann da-
her niemand hier erwarten”.

Erbt: Jeremia 1.

„Der feste Punkt, zu dem die
meisten Kommentatoren des Je-
remiabuches seit Stade zu ge-
langen suchen, ist... Kap. 36.”

u. az 4

„Dem Profeten wird befohlen,
alle Worte, die von Jahwe an
ihn vom Beginn seiner Wirk-
samkeit an ergangen sind, auf-
zuzeichnen”.

*Cornill: Das Buch Jeremia
XLVI—XLVII.*

„Und am Meisten müssen wir

:gyobb része fájdalomról, szomorúságról bánatról beszél”.

es bewundern, wie er jede Monotonie zu vermeiden weiss. Trauer und Schmerz, Leid und Klage sind ja der Hauptinhalt seines Buches”

„sohasem szentimentális”

„wird niemals sentimental”

„mindig a szív mesterkéletlen hangjait juttatja szóhoz”

„er spricht die unverfälschte und unverkünstelte Sprache des Herzens”.

„Jeremias a szív költője”.

„Jeremias... wird durch die Bezeichnung ‚Dichter des Herzen‘ wohl am Kürzesten charakterisiert”.

„Charismája a hangulat”.

„Sein Charisma ist die Stimmung”.

TSz I. 295

Duhm: Isr. Proph. 243

„Jeruzsálem pusztulása után aligha írt már Jeremias több költeményt”.

„Nach dem Untergang Judas 587 v. Chr. has Jeremia wohl nichts mehr geschrieben”.

TSz I. 298

Duhm: Jer. X.

„Jeremias könyvének harmadik ... alkotórészét képezik... az ú. n. ,*interpolációs részletek*”.

„den dritten Bestandteil des Jeremiabuches, den wir kurz unter dem nicht überall zutreffenden Namen der ‚Ergänzungen‘ zusammen fassen”.

TSz I. 403

Giesebrecht: Jeremia V.

„Anathoth, amelyet Josephus is ismer (Ant. X. 7., 3.) egy jó órányira fekszik Jeruzsálemtől északkeletrre”.

„Anathoth... etwas über eine Stunde nordöstlich von Jerusalem entfernten Stadt, die auch Josephus Ant. X. 7, 3 bekannt hat”.

TSz I. 452

Giesebrecht: Jeremia XI.

„Neki nem adatott meg soha, hogy azokat a borzasztó viharokat... egy békés, boldog családi élet melegénél elfelejtse”...

„Aber freilich Lebensfreude hat er nicht gekannt... sogar die Teilnahme an ersten Familienfeiern wird ihm versagt”.

TSz III. 61.

„Ennek az óriási, lélekben való eltérésnek az a magyarázata, hogy Jerémias még nem tudta életét sub specie aeternitatis nézni”.

Duhm: *Jeremia* 168.

„Aber freilich muss der Religionshistoriker konstatieren, dass Jer sein Leben noch nicht sub specie aeternitatis zu betrachten weiss.”

Ezek az »átvett«, kifejezések szónál hangosabban hirdetik a szálkagyártó Kállay-féle módszernek igazi erkölcsi fundamentumait. Kállaynak itt kellett volna jobban vigyázni! Talán akkor megbízhatóbb és szavahihetőbb kritikus lehetett volna!

A meglepő a dologban csak az, hogy ez a Kállay akart bennünket mások gondolatainak, érveinek olyaténképen való felhasználásával megvádolni, hogy azokat mi a saját gondolataink és érveink gyanánt akarjuk a világnak »beadni»! Azért írja le minden skrupulózitás nélkül: »Szereti a dolgokat itt is úgy feltűntetni, mintha Sípos saját érvelésével volna dolgunk, pl. 186. 1.: 'Nem hallgathatjuk el azt a különbséget ...', holott ez a mondat is Orr 204. lapjáról való, vagy; 'biztosan állíthatjuk' (165. 1.) s amit biztosan állít, az Orr 179., lapjáról való, vagy 'nyugodtak lehetünk, hogy Jeremiás—' (188. 1.), holott ami felől nyugodtak lehetünk, az az első¹ három szó kivételével szintén Orr-ból (206. 1.) való»: IÉ 63. 1.

Mondanunk sem kell, hogy itt Kállay a már előzőleg: említett és az »összefüggő kiírások«-kal kapcsolatban tárgyalta egyik részről, t.i. a 184. és következő lapjainkról, valamint »Orr 202. köv. lapjairól« próbálja ez alkalommal lehúzni a második bőrt! Ugyanezt a vádat különben már egyszer megkísérelte velünk szemben hasonló módon érvényesíteni a *Yahudából igazán pontos hivatkozással átveti részekkel kapcsolatban is!* Kállay érvelése azonban ott is, itt is, csakúgy, mint az »összefüggő kiírások« vágánál is zátonyra juthatott és juthat! Nyilván egy kérdés tárgyalásánál jogunk van a magunk nevében, illetve az olvasóközönséggel együtt haladva beszélni és közös megállapításokat tenni még abban az esetben is, ha, esetleg minden érvünket mástól kölcsönözöttük volna is! Különösképen jogunk van azonban erre olyan anyag tárgyalásánál, amelynek közös ura maga a pozitív kritikai rendszer és nem csupán Orr, Raven, Kittel, vagy mások. Ha ezeket a közösen vallott és egyetemesen használt eredményeket nem vallhatnánk a magunkének, akkor a tudomány, nem volna, képes sohasem előrehaladni és fejlődni. Kállaynak bele kell nyugodni, hogy bizonyos kérdések le vannak tárgyalva a pozitív kritika területén is, éppen úgy, mint a negatív kritikában. *Ezeknek a felhasználása tehát nem ki-*

sajátítás, de nem is eltulajdonítás! Bele kell tehát nyugodni abba is, ha mi éppen az általa idézett helyeken többesszám: első személyben beszélünk!

El ne felejtse Kállay, hogy *éppen az ő szokása, — nem is az ilyen általánosan elfogadott és használt érvek és eredmények, hanem nagyon is más írónak különleges és egyedül reá jellegzetes megállapításai előadásakor — az, hogy ő egyszerűen annak a kutatási eredményeit egyesszám első személyben terjeszti elöl* Ö az, aki a TSz I. 402. lapján »kritikai vizsgálódásaim«-ról beszél, holott éppen az előző megállapításokban, amikre céloz, — mint kimutattuk, — *nem volt semmi, de semmi, ami a legapróbb részletekig ne Duhm-tói való lett volna.* Nem átallja kijelenteni itt, — csak azért, hogy persze később ezt az állítását is figyelmen kívül hagyja' —, azt hogy: »A következőkben csak azokat az adatokat fogom(j) használni, amelyeket kritikai vizsgálódásaim[^]! nyomán, hiteleseknek találtam.(!)«. Teszi ezt úgy, hogy már *tanulmányai legelső lapján*: TSz I. 290 ilyen megtévesztő autoritással kezdi az egész vállalkozást: »ebben a fejezetben törekvésem(!) odaírányul, hogy a lehető legszélesebb kritikai apparátus alkalmazásával a Jeremiás könyvével összefüggő kérdéseket lehetőleg minden oldalról megvilágítsam[^]!...) lehetőleg azon voltam(!), hogy az ó-testamentumi tudomány minél több emberét juttassam('I) szóhoz.« Ugyanaz a Kállay akár ránk békát! kiáltani, aki, mint e kötet 285. lapja mutatja, a maga nevében utal vissza az előbbi tárgyalásokra, ahol az általa felhasznált és betűről-betűre kiírt Hornyánszky szerényen harmadik személyben beszél! Kállayn kívül tehát mindenkinél inkább joga volna, bennünket a más véleménye eltulajdonításával megvádolni! Hiszen éppen ő az, aki a TSz I. 297. lapján felejtíti el másodsor is kitenni a »Nézetünk szerint« után, az utolsó előtti fejezet elején azt, Tiogy: »és ebben Duhmr'a támaszko-dunk! Ugyanő írja a TSz I. 297. lapon a *Duhm*: Jer. XV. lapjáról Barak könyvére vonatkozó szószerinti kiírása elé: »Teljesen bizonyos«, holott eddig, sőt ezután sem mondja egy szóval sem, liogy Duhm munkáját, vagy véleményét itt és még sok más helyen szószerint használta! Az olyan ember nemi emelhet éppen az ilyenben szót ellenünk, aki legfőbb megállapításait kivétel-nélkül mind hivatalos nélkül másoltakieg megnevezével munkából! Sőt az egyéb helyen megnevezetteket is egyszerűen lekopírozza. Lásd TSz I. 299: »Izrael irodalma az anonym? írásművek irodalmának nevezhető« v. ö. *Duhm*: Isr. Proph. 11: »Die israelitisch-jüdische Literatur... durchaus anonym«. Kállay tehát először a maga háza előtt söpörjön!

g) Átmásolt jegyzetek.

Láttuk, hogy bizony az Orrtól át vettnek kikiáltott »jellegzetes kifejezések« *egy árva sorral sem járultak hozzá* ty »kb. 800 sort kitevő idézet« kimutatásához. Újra felvetődik; hát a kérdés: Hol található meg mégis ez a 800 sor?! Gazdag} zsákmányt ígérnek az átvett sorok szaporításában azoknak ajcitátmoknak az Orrtól átvett »idézetek« közé való s”örolása,i amelyeket munkánkban különböző kutatók felfogásának a jellemzésére, az illető írók műveinek s lapszámainak pontoá feltüntetésével, idézünk, de *akiket történetesen Orr is idéz..* Ezeket nagy garral így vezeti be Kállay: »Itt is megteszi,, hogy jegyzeteit, amelyek éppen a problémára vonatkozó szélesr olvasottságát akarják igazolni, egyszerűen Orr könyvéből veszi.. pl. a 163 lap 120. jegyzetéből 20 sor = Orr 179—180. lap.. Ilyen eset több is van még (187. 1. 180. jegyzetben, am.hr Kautzschról ír = Orr 206. 1.; 189. 1. 185. jegyzet =* Orr 207. lap 1. jegyzet; 223. 1. 279. jegyzete = Orr 216. lap 1. jegyzet kis változtatással). A 228. lapon is kiírja Graf — akit érthatetlenül mindig Gráfnak ír — egy 6 soros idézetét Orr 217. lapjáról úgy, hogy az átlag olvasó azt hiszi, hogy minden nagy olvasottsága is van Síposnak, holott csak forrásáé citátmát írja ki a forrással együtt.:*IÉ 63. 1.*

Először is megjegyezzük azt, hogy ezt a nagy jövedelmezőséget igérő jegyzetkifogást Kállay már Rávennél kapcsolatos kifogásaiban is nagy hozzáértéssel forgatta és ezáltal a Raventől való kölcsönzések sora számát tekintélyes 224 sorra emelte fel.

Másodszor — anélkül, hogy bizonyos idézetek azonosságára vonatkozólag éppen a Rávennél leszögezett világos elvi és tudományos megjegyzéseinket itt ismételnénk, — újra hangsúlyozzuk, hogy senki sem tilthatja meg bármely tudományos dolgozat számára azt, hogy azt, vagy azokat az idézeteket^, melyeket már más szerzők előzőleg használtak, ő is ne használja, még pedig *tekintet nélkül arra, hogy mások közül kik, mikor és hol használták azokat.* A főO, hogy az idézett könyvet elolvasha, megállapítsál, hogy az idézet valóban az illető író nézetét igazán és a legmegkapóbb módon demonstrálja. Hogy] pedig mi ezt megtettük, annak sok kézzelfogható bizonyítékai találja meg mindenki éppen ezekkel a jegyzetekkel kapcsolatban.

Harmadszor azt is kiemeljük, hogy Kállaynak jegyzeteinké körül az fáj, hogy azok meglepő módon dokumentálják, hogyr »milyen nagy olvasottsága is van Síposnak«! Itt van a kutya elásva! Kállay ezt nem bírja elviselni, hogy valaki ilyen nagy olvasottsággal és ilyen nagy tudományos apparátussal lépjen már ilyen fiatal korában a világ elé! Kállay azonban elfelejtí, hogy van ám az embereknek szeme s azt bekötni még egy

olyan megtévesztő kritikával sem lehet, mint az övé! Hiszen a könyvünkben található 431 lapalji jegyzet közül, — nem is számítva a könyv szövegében lévő egyéb utalásokat! — s az azokban található több ezer hivatkozás mellett mit számíthat a Rávennél kifogásolt 4 és az Orrnál kifogásolt 5 jegyzet, 'még ha valóban azokat onnan vettük volna is át, ahonnan Kállay származtatja?!? Hol van még a többi négy százegyenhány jegyzet és a többbezres hivatkozás! így. megtorpedözni a mi becsületes tudományos törekvésünket és eredményünket nem lehet! Itt a lóláb kilóg és a megtévesztés nyilvánvaló!

Negyedsszerre hagyjuk annak a ravasz és másfelől teljesen képtelen módszernek a leleplezését, ahogy Kállay a fent említett idézeteket Orrtól származtatja és a mi számlánkra írja.

1. Azonnal a 163. 1. 120. jegyzetével kapcsolatban *elhallgatja*, hogy (az nálunk pontosan 35 sort tesz ki, ellenben kiemeli, hogy ő abból csak 20 sort talált Orr holland fordításában, a) Azt is elhallgatja, hogy egészen másként idézzük Reuss-ot és egész más lapszám alatt adjuk Wellhauseu véleményét. Nálunk az egész kérdés történeti vezetése található meg, De Wette és Reusson keresztül Wellhausenig, akinek mi a 4, a holland fordítás az 5. lapját idézi, b) Az utána következő Kuenen idéztnél az idézett mű és lapszám egészen különböző. Orrnál: »De Godsdienst van Israel, I. biz, 427«, nálunk: »RÉ. II. 18—19«. c) Teljesen más az idézett terjedelem, sőt mű és lapszám is Orrnál *Cheynevel kapcsolatban*, mint nálunk. Ott a 100. lap, nálunk a 76. d) De még inkább kitűnik Kállay eljárásának abszurd volta, ha a holland idézeteket az angol eredetivel hasonlítjuk össze, mert az angol egészen más, mint a holland megfelelő. A holland 4 művet idéz, négy idézettel, az angol 6 művet 8 idézettel, e) Mondanunk sem kell, hogy mi az angol idézések től is eltérünk és azonkívül, hogy Colenso idézetét teljesen kihagyjuk, négy más írót is meglemlítünk,, akiket sem a holland, sem az angol Orr nem említi. A Kállay-féle mesterkedésekre csak maguk ezek a tények is a legbeszédesebben rávilágítanak és megtanítanak arra, hogy hogyan nem lehet és nem szabad bizonyítani, illetve vásdaskodni.

2. Hasonló elriasztó példát szolgáltat a 187. 1. 180. jegyzet egy részének, mégpedig a Kautzschról szóló részének a kiírási vádja, a) A holland Orr magában a szövegben idéz, mi egy jegyzet második felében, b) Ott a megnevezett forrás: »Abriss der Geschichte des A. T. Schrifttums, blz. 104.«, nálunk: »LOT, 116.«. c) Mondanunk sem kell, hogy az angol Orrnál a helyzet) egészen más és a hollandnal nem, ellenben velünk egyezik.

3. A 189. 1. 185. jegyzet és Orr 207 is csak részben egyezik és az idézet első felére vonatkoztatható. Wellhausen lap-

számozása ott »9, 16«, nálunk »9«. Az Orr eredeti itt sem fedi a holland idézési alakot.

4 A 223'. 1. 279. jegyzet *semminképpen nem tekinthető még átvételnek sem*, mert a felsorolt puszta nevek a nekik tulajdonított vélemény miatt *természetesen következnek egymás után*, sőt egy név tekintetében *nálunk eltérés van a holland-tól is, az angoltól is*.

5. Megvádol Kállay még Graf egy klasszikusan jellemző mondatának az idézőjelek között való szabályos átvételével is. Mondjam-é, hogy mennyire lelkiismeretlen és pontatlan 'ki-jelentést fűz ezenkívül vádjához? Azt írja Gráffal kapcso* latban: »akit érthetetlenül mindig Gráfnak ír«. Ennek a »mindig« szónak az igaz voltát akárki ellenőrizheti-munkánkban. Ha felnyitja abban a XII, 6, 141, 142, 150, 184, 228. lapokat, meglepetve látja, hogy *Graf neve igenis szabályos német formát mutat: »Graf«*. Kállay tehát nem mondott itt sem igazat! A »mindig« szó megtévesztés! A helyes az lett volna, ha Kállay a »többször«, vagy »sokszor« szót használja. A tény az, hogy a »Gráf« névalakért a felelősséget nem viselhetem, mert ez a forma a német nevek átjavítása alkalmával tudtomon és akaratomon kívül maradt több helyen a szövegben.

Kállaynak àz idézetek átvételére és kiírására vonatkozó vádjának tehát ez az igazi arcképe! Szomorú és bántó kép! De visszatükrözeti az egész kritikust! Annyi bizonyos, hogy a »kb. 800 sort kitevő idézet« még ezekkel sem szaporodik!, pedig már Kállay adatai felsorolásának vége is van! Kállay a 800 sort mégcsak névlegesen sem igazolta.

Mivel az Orr-hatásokból kitermelhető sorok valamire való része Kállay számára mégis az Orrtól kölcsönzött citáturnokból tevődött össze, erős vezetettést éreztünk arra, hogy példa után nézzünk, hogy hogyan is kell hát a más Íróknál találhatá *idegen citáturnokat tudományosan felhasználni?* Mi lehetett volna inkább kéznél, mint Kállay »mester« iskolapéklázatok-, ban bővölködő szellepii alkotásai. Elővoltuk hát Jeremiásról írt új idők új dalait zengő dolgozatát, ahol **egy árva szó hivatkozás nélkül különböző íróknak különböző véleményeit csakúgy szórja elénk Kállay**. Csak egyet felejtett el: megnevezni azokat az *idegen forrásmunkákat, ahonnan ezeket a más írókról szóló megállapításait szóról-szóra kimásolta*. Mi nem resteltük a fáradságot és utána néztünk a Kállay »nagy olvasottságát« villogató kijelentések eredeti forrásainak és ha nem haragszik meg Kállay, ezeket itt azonnal pontosan író, munka és lapszám szerint meg is adjuk. El ne felejtsük, hogy Kállay mindezt a maga véleménye és megállapítása gyanánt adja és az általunk megjelölt forrásra sehol egy szóval nem hivatkozik!

„Hol volt a XLVI-LI. fejezetek eredeti helyet Schwally szerint ott, ahol jelenleg a LXX.-ban állnak, t. i. XXV. 13. után, mert szerinte XXV. 15. köv. indexet képeznek e fejezetek prófétciához“

Mint látjuk, Kállay még hozzá a forrását sem jelölte meg.

u. o.

„Legelfogadottabb Kuenen véleménye — folytatja Kállay az előbbi — amelyhez Cornill is csatlakozik, hogy t. i. a XLVI-LI. fejezetek eredeti helye a XXV. fejezet mögött volt, mert XXV. 15. következők képezik a disposiciót, XLVI-LI. fejezetek pedig a tárgyalást“.

Kállay itt sem idézi Kuenen véleményének helyét, ellenben Cornillt a jegyzetben idézi. Cornill azonban az idézett lapokon nem „csatlakozik“ Kunenhez, legfeljebb egyezik vele.

u. o.

„Budde azt is megmagyarázza — írja Kállay folytatónak — hogy miért kerültek a XLVI LI. fejezetek a Massoretikusban mai helyükre? Szerinte ii. i. a Bábel elleni prófécia eredetileg *nem* e fejezethez tarthatott, hanem mint különálló rész a könyv végén foglalt helyet (ma is ott van: az L-LI. fejezetekben). Ez a prófécia szereinte lassanként maga mellé vonta a többi, pogányok ellen jövendölő próféciákat is“.

Itt sem idézi Budde forrását, ellenben a következő második mondatban hivatkozik *külön* Steuernagel véleményére s idézi műve 535. lapját!

Steuernagel: Einl. in d. A. T. 1912, 534 L

„DIE STELLUNG der ganzen Gruppe soll nach SCHWALLY, ZATW 1888 S. 177 ff. ursprünglich die von LXX bezeugte gewesen sein, denn 25:15 ff. seien ein Index zu den Heidentorakeln“.

Schwally idézett véleményének

u. o.

„Meist stimmt man jedoch KUENEN zu, der urteilt, sie hätten ursprünglich hinter Kap. 25. gestanden; denn sie verhielten sich zu 25:15 ff. wie die Ausführung zum Programm“.

u. o.

„Die Versetzung hinter Kap. 45 erklärt BUDDE durch die Annahme, das Orakel über Babel habe ursprünglich nicht zu dieser Gruppe gehört, sei zunächst am Schluss des Buches nachgetragen (Kap. 52 ist ein Anhang) und habe nun in MT die übrigen Heidentorakel... an sich gezogen“.

Nagyon érdekes, ahogy Kállay a TSz I. 451—452 lapjainak tudományos jegyzeteiben *sorozatosan kimásolja*. *Giesebrécht: Das BuchJeremia V.* lapjának szövegében és jegyzetében adott hivatkozásait, mintha tényleg ezek a munkák Kállay forrásai lettek volna. Persze Giesebréchtre egy szóval sem utal.

Kállay: TSz I. 451—452

112. jegyz. „Tertull. contr. Gnst c. 8. Hasonlókép vélekednek még Hieronymus (adv. Jovin. 2, 37); Psendepiphanius (de proph. c. 8); Dorotheus p. 14¾. Isidorus (ort. et obit. patr. c. 38)“

114. jegyz.: „Seder Ólam rabba. c. 26.“

Giesebrécht: V.

1 jegyz.: „Tertull. contra Gnostic. c. 8. Hieronym. advers. Jo-vinian II. c. 37. Weitere Literatur bei v. Orelli Komm. Einl.“ Persze Kállay Orellit sem említi.

V. 1.: „Seder olam rabba c. 26.“

E jegyzethez megjegyezzük, hogy 1. Kállay az Olam-ot nagy betűvel, tehát *helytelenül* idézi. 2. Ugyanakkor a rabba-t kis betűvel, így az előbbihez képest következetlenül 3. „rabba“ után pon-tot tesz, holott az *nem rövidítés*, hanem önálló szó. 4. Az idézett helyen egy szót setm találunk arra vonatkozólag, *amire Kállay idézi*, hogy t. i. Jeremiás Babiloniában halt volna meg. A felhasználás tehát helytelen.

115. jegyz.: „Raschi: Jer. 44:14-hez“

V. 15—16 sor: „Raschi zu Jer 44:14.“

Kállay itt is helytelenül idézi Raschit, akit sohasem olvasott, mert Raschi egy szóval sem mondja, hogy Jeremiás Judában halt meg. Ő egyszerűen azt állítja, hogy Jeremiás, mikor Nabukadnezár király elfoglalta Egyptomot, Judába tért vissza. És itt Raschi hivatkozik a Seder oiam rabba-ra!

Ez tehát az erkölcsi mérlege Kállay szigorít tudományos módszertani követelményeinek! így használja ő a másoktól szószerint kiírt forrásokat *nem is olyan »nagy olvasottsága«!* bizonyítására! Hiszen nála igazán az idézett forrásmunkák számát ezek a megjelölés nélküli forráskiírások 16-ról 14-reapasztják, ami elég nagy százalék!

Ezeknek az idézésnélküli átvételeknek a számát szaporítják még azok a helyek, ahol Kállay idéz egy-egy írót, csak nem mondja meg egy szóval sem, hogy melyik, hol és mikor megjelent műve hányadik lapjáról való az illetőnek tui lajdonított vélemény. Így említi Erbt véleményét a TSz I. 291, Gressonant az I. 305, és Cornül egyik idézetét az L 310. lapon. Hogy ezeken és az előbb felsorolt helyeken hol maradt a tudományos akribia és a »szabatos« idézási mód, ideje volna már, hogy megjeleljen egyszer Kállay. Hisszük, hogy az átírt jegyzetekkel kapcsolatban is »kvágja« magát!

Addig azonban neki is szól a 'példabeszéd: »Akinek vaj van àa fején, ne álljon a napra!«

h) Néhány eltévesztett tűszúrás.

Az Orr-ral kapcsolatos kifogások közüli csak két apró és eltévesztett tűszúrásra kell még válaszolnunk.

Az egyik így hangzik: »Néha megesik, hogy nem érti meg Orrt és rosszul fordít. Pl. 121. 1. 'there: is a yet greater gain' (Orr 10. 1.) Síposnál így van: és még más egyebeket is«: IÉ 63. 1. Ennél a nagy fölfedezésnél az első szó, ami az olvasó ajkait elhagyja, csak a végtelen csudálkozás lehet! Mi történt itt?! Egyszerre megjött Kállaynak az *angol szaval* Rá-* rom mondattal előbb még meglepetve olvastuk, hogy »a hövetkezőkben J. Orr fentemlített könyvének *holland* fordítására? hivatkozom«, most meg íme, mint valami orákulum, angolul szólal meg a kritikus! *Be csak itt!* A »hövetkezőkben« azután továbbra is a *hollandra* hivatkozik! Elvégre neki minden! lehet! Ez a »kétnyelvűség «azonban, ismételjük, nagyon gyanús az olvasónak! Most persze nem kutatjuk, hogy Kállay ezt az angol idézetet is miért nem írta ki pontosan s miért kezdtes azt kisbetűvel, holott ez az idézet egy egész mondat és az eredetiben nagybetűvel kezdődik. Ellenben bátorkodunk lefordítani magyarra ezt az angol szentenciát, hogy mindenki lássa, hogy mennyire *hasonlít* ez a mi kifejezésünkhez. Így fordítható: »Még egy nagyobb haszon is van.« Kérdezzük: hol található meg ebben az angol mondatban ennek a mi kifejezésünknek csak a csírája is: »és még egyebeket is«! Ezzel akarja Kállay bebizonyítani, hogy mi nem tudunk »fordítani«? *Hol van itt -»fordításról« szó?* Pusztta és gyermekes makacsság ez, amivel Kállay erőszakoskodni és bennünket mindenáron »bemártani« próbál! *Rólunk akarja bebizonyítani, hogy nem értünk angolul?* Ezt még elképzelni is lehetetlen! Aki külföldön négy éven keresztül, mint említettem, 43-szor Vizsgáztam angol nyelven szaktanárok és szakbizottságok előtt, — mindenkor jeles eredménnyel — a aki közben több, mint 10 kisebb-nagyobb szakértekezést írtam, szintén angol nyelven s jórészt angol forrásmunkák alapján, — és mindig nagy dicséret mellett, — nehezen feltételezhető, hogy egy ilyen egyszerű mondatot »rosszul fordítottam«, illetve *mivel itt fordításról szó sem lehet,* rosszul értettem volna meg! Az ilyen nevetséges vállalkozás szóra sem érdemes! *Kállay itt is csak Orr átvételét akarja bizonyítani* lehetetlen és hihetetlen argumentumokkal!

A másik tűszúrás egy tényleges elnézéssel kapcsolatban teszi Kállay és ebből is Orrtól való függésünkre következtet. »Érdekes, amit a 159. lapon csinált. — írja Kállay. — Itt rosszul nézte meg Orr 129. lapját, mert annak 2. jegyzete helyett (1. Kir. 11:7,8.) az *elsőt* írta ki (1. Sám. 9:10.) és így?

Salamont a Sámuel első könyvébe helyezte: IÉ 63. 1. *At elnézés ebben az esetben kétségtelen.* Nincs okunk tagadni, merfi ami igaz, az igaz! Kállaynak azonban *az a beállítása, mintha^ itt jegyzet-elnézésről lenne szó, nem állja meg a helyét.* Hiszen mi itt *nem jegyzetet »írtunk ki«!* Mi az I. Sám. 9:10-ét *nem is jegyzetben, hanem magában a szövegben hozzuk elő,* mégpedig kurzivált szövegösszefüggés keretében! Nemcsak mi néztük tehát el a textust, hanem *maga Kállay is zavarosan állítja elénk a való tényeket!* Azonnal kész az elsöprő ítélettel, holott, mint láttuk, saját maga is milyen könnyen téved éppen a textus-kiírás tekintetében! Nem idézem most újra fel a pontatlanul és képtelen zavarossággal kimásolt Duhm-táblázatokat, hanem csak utalok arra, hogy *éppen ebben az idézett kritikájában, az IÉ 56. lapján, mint írt »I. Kor A helyett »Sóm.« levelet!* Az ilyen hiba, bár ez is sajnálatos, de gyakran megesik legjobb akaratunk mellett is. *Ezekre messzemenő következetéseket építeni könnyelműség és méltánytalanság!*

Ez a két eltévesztett tűszúrás annál is inkább méltánytalan és jogtalan éppen a Kállay részéről, mert *ezek mellett a feltételezett szálkák mellett Kállay elfelejtí, hogy neki szál-fák szégyenét kell hordozni!* Ha eddig ennek nem jutott volna tudatára, most végre elérkezett az idő, amikor öntudatra kell ébrednie. *Éppen a rossz idézések a képtelen fordítások és m pontatlan jegyzetek tekintetében!* Tisztában Van azzal Kállay, hogy az ellenem szórt igazságtalan vadjai senkinek nem gyűjtötték annyi eleven szenet a fejére, mint neki?! Nem tudja azt Kállay, hogy *éppen idézetei, fordításai és tudományos jegyzetei a tudományosságnak legkétségbeejtőbb karrikkatúrái, a vaskos dilettantizmusnak legcégresebb okmányai és a magyar református theologiai tudományosságnak a legégetőbb szégyenfoltjai?!* Nem tudja azt, hogy ha valamire el lehely mondani, hogy az *absurda, absurdissima*, akkor éppen az ő Jeremiásról írt tanulmányának *tudományos utalásai* azok, *ame-lyek jórésze nemcsakhogy lap, hanem még mű, sőt szerző szerint sem egyezik meg Kállay lapalji jegyzeteiben közölt adataival?!* Nos, ha nem tudná, ám lássa meg. *Forrásr munkái, amikre hivatkozott, kezeim között voltak, utalásainak, adatainak pontosan utána néztem és amit különösen munkája első részében találtam, a következőkben közreadom.* minden szavamért és adatomért felelek itt is, mint egész művemben. Lássa meg önmagát Kállay ebben a tükrben és aztán gondolkozzon el felettünk kimondott gőgös szentenciáján: *tudománytalanul akar megoldani egy olyan problémát, amelyhez; kellő szellemi felkészültséggel, könyve tanúsága szerint, nem. rendelkezik.* Aztán pedig ítélenj önmaga és felettünk elkiáltott vadjai felől a saját számára!

Sorra vesszük tehát Kállaynak a TSz I. évfolyamában

megjelent Jeremiás tanulmánya tudományos jegyzeteit *megfelelő kritikai megjegyzések kíséretében*.

1. A TSZ I. 290 1. jegyzetéhez: „Dr. F. Giesebrecht: Das Buch Jeremia. Leipzig 1905.1981.“ megjegyezzük, hogy a mű kiadási helye nem Leipzig, hanem Göttingen, b) ez nem az első, hanem a második kiadás, c) megjelenési éve nem 1905, hanem 1907, mint a TSz I. 403 is mutatja, d) az idézet nem a 198, hanem a 195 lapról való s ott is csak ez áll: „von grosser geschichtlich ter Bedeutung“, e) az idézeteit Kállay tovább kiírja, de idézőjel nélküli: „amely nélkül ... a legnagyobb sötétségben tapogatóznánk“ — „wir ohne seine Nachricht... ganz im Dunkeln rappeln“.

2. I. 291. lap 2. j.: „Dr. B. Duhm: Israels Propheten 1916, 256. 1.“ a) A „Dr.“ a címlapon nincs meg, b) helynév és kiadó elmarad s az csak a TSz III. 51. l-on szerepel, ahol a „Dr.“ iriár „D“-vé kopott, még a III. 62. lapon már egészen elsikkadt, c) Duhm idézett munkájának 266. lapján egy szó sincs arról, amiért Kállay idézi Duhmot, d) ellenben Kállay igazi forrása Duhm: Das Buch Jeremia, 292. lapja, melyet sem eddig, sem ezután az egész első közleményben sehol nem idéz, e) teljesen hamis selfogást tulajdonít Kállay mindenképen Duhmnak. Mutatja Kállay és Duhm idézett részének összevetése:

„Kérdés mostmár, hogy milyen terjedelmű lehetett ez a tékercs? Hosszú semmiesetre sem lehetett, mert egy nap minden nehézség nélkül háromszor felolvasták (XXXVI. 10, 15, 21). Duhm szerint az I-XII. fejezeteket kivételekkel és a XXXI. fejezet egyes részeit“.

„Da sie am selben Tage ein drittesmal vorgelesen wird, so kann sie nicht sehr umfangreich gewesen sein, kann schwerlich mehr als die Dichtungen enthalten haben, die wir in Cap. 1—25 fanden, und auch diese nicht alle (vgl. zu 13:15 ff. 22:18 ff.)“

f) Az egyezés tehát kétségtelen, de a gondatlanság még inkább az!

3. I. 291. 1. 3. j.: „Dr. C. II. Cornill: Das Buch Jeremia, XXXVIII—XXXIX. 1.“ a) Először idézésénél nem ad sem megjelenési helyet, sem dátumot vagy kiadást, hanem arra a III. 49. lapon kerül csak később sor, de ott is kiadó nélkül, b) s ott is az itteni „Dr.“ már „D.“-re egyszerűsödik; c) a III. 51. lapon végre a kiadó is megérkezik, d) az idézett lapszám nem „XXXVIII—XXXIX“, hanem „XXXIX—XL“ e) az idézett így is pontatlan és Cornillt hamisan állítja elénk, amikor ezt írja: „Cornill szerint az I—VI., VII—X. való fejezeteket és a XXV. és XLVI. fejezetet foglalta magában, azaz kb. 250 inassoreikus terzet, vagyis kb. akkora volt, mint Zakariás könyve (211 masoretikus vers).“ Cornillnál ez így van: „so ist es Cap 1, 2—6 mit Ausschluss von 2:14

—17 und 3:6—18, 7—10 mit Ausschluss von 9:22—10:16 und 25 mit den Heidenorakeln 46 ff., tehát még: a következő fejezetekben lévők is. Kállay a megszorításokat elhagyta, f) Nem tünteti fel Kállay s nem teszi zárójelbe, hogy ez: „kb. 250 massoretikus verset, vagyis kb. akkora volt, mint Zakariás könyve (211 massoretikus vers).“ szószerinti kiírás Cornillból: „ca. 250 massorethische Verse, also ein Umfang, der etwa dem des Buches Zacharja von 211 massorethischen Versen entspricht.“

4. I. 291. 1. 4. j.: „Duhm i. m: 266, 1.“ erre: utal: „Ekkor csatol-hatta Duhm szerint XXII, 18—23, 6, 7.-et és XIII. 15—27-et, valamint több, a XIV. fejezettől fogva olvasható költeményt.“ Duhm 266. lapján *csak* ez áll: „jetzt wird Jeremia sämtliche bischerigen Gedichte vereinigt und auch manche von denen, die wir jetzt von Kap. 14 an finden, hinzugesetzt haben...“ a) Az idézet tehát *csak* *kis részben igaz, pontatlan* és az adatokat *megtévesztő beállításban adja* s ami a fö b) *elhallgatja az igazi forrást, amiből itt merített.* Duhm: Jeremia 292. 1. utolsó előtti sorából való ki-jelentése első fele, mélyet a megfelel két hely exegézise pontosabban meghatároz.

5. I. 291. 1. 6. j.: „Dr. C. Steuernagel: Lehrbuch der Einleitung in das Alte Testament. Tübingen 1912. 564—565. 1.“ a) Az idézett állítás *pusztán csak* az 565. lapról való, b) Steuernagel véleményét *pontatlanul* és *elferdítve* adja. Kállay szerint a második tekercsbe Steuernagel „a XLVI—XLIX. fejezeteket is felveszi“, holott nála a 47, 48*. 49:1—22*. 28—23 már az első tekercsben szarepelnek és Steuernagel ide mindenkor 19 verset vesz fel így: 46: 13—25 49:23—25. 34—38 “und vielleicht einen Kern von Kap. 50 f.“ Ez utóbbiról petrsze Kállay hallgat.

6. I. 291. szövegében Kállay szerint: „Cornill a XL, XII., XIII., XIV., XVI., XVIL, XX., XXIL, XXIII., XXIV., XXXI., XXXII. és XLVI. fejezetek egyes részeiben mutatja ki a második tekercs plus-át az elsővel szemben. „Cornill: Jer. XLI. viszont időrendi sorrendben így közli a második tekercs plus-át: 12:1—2 5—6 11:18—22; 15:10—21 16:1—2 4—5 7 17 18 21 17:1—4 9—10 14—Ír, 18:13—17 18—20 20:7—10 14:17—18 15:5—9 13:2—17 20—27 11:15—10 12:7—12 12:14—17 35. f. 13:18—19 22:24—30 12:4 13 14:2—10 16:19—20 17:5—8 11 22:6—7 20—23 24. f. 29. f. 49:34—39 .23:1—2 5—6 22:10—23:6 23:9 sköv., 32. f. 20:14—18 31:31—34 46:14—26. Tehát Kállay a 15, 18, 29, 35, 49 fejezeteket, egyáltalán nem említi.

7. L 291. 1. 7. j.: „Cornill i. m. 20, 1.“ Kállay szerint Cornill Duhmot azzal vágolja, „hogy az esztétikai érzés által engedi magát vezettetni“. Ennek az idézett lapon semmi nyoma sincs. Ellenkezőleg, Cornill honorálja Duhm igazításait.

8. I. 291. 1. 8. j.: „Sellin E. Dr.: Einleitung id. A. T. T. 1914. 95. 1.“ szintén vádolná Duhmot az esztétikai érzék miatt, a) Először is a munka címéből a kiadás és kiadási hely elmaradt, b) a lapszám helytelen, mert

az nem 95, hanem 93. c) Sollin jellemzése *megtévesztő*, mert ő nem „az esztétikai érzék“ miatt „vádolja“ Duhmot, sőt ezt mondja: „Der Kritik Duhms, der einen rein ästhetisch-stilistischen Massstab an das Buch angelegt . . . kann im einzelnen das Richtige mehrfach getroffen haben“. Seilin *mindössze ennyit állít*: „Es fehlt der Schatten eines Beweises dafür, dass nicht die Reden des Propheten auch in rythmischer Prosa gehalten sein können“. Ezért mondja Duhm felfogására: „das Prinzip ist ein ganz verfehltes“.

9. 1.292.1.10. j. Steuernagel 467 lapját idézve azt mondja Kállay: „Steuernagel a priori valószínűtlennek tartja, hogy a próféták kötött formában beszéltek volna“. Ez a lehető leghamisabb beállítása Steuernagel felfogásának és a priori elköpzelhetetlen. Ö csupán a túlzásokat és a visszaéléseket ítéli el, melyeit többen épen a verses formára hivatkozva követték el: „Der neuerdings mehrfach gemachte Versuch, die Metrik für die Scheidung des Primären und Sekundären, des Echten und Unechten zu verwerten, ist im allgemeinen unberechtigt“ da jeder Beweis dafür fehlt, dass die Propheten in eigentlichen Versen gesprochen haben» ja da dies a priori unwahrscheinlich ist, Noch weniger hat man ein Recht, einem Propheten nur Verse mit einem bestimmten Rhythmus zuzuschreiben und alle Sätze, die einen andern Rhythmus zeigen, für unecht zu halten.“ Ezt gondosan el kellett volna olvasni Kállaynak, mert ez más, mint amivel ő Steuernagelt jogtalanul vádolja.

10. 1. 293. 1. 13. j.: „Duhm: i. m. 271. 1.“ jelzéssel egy szószerinti, idézőjelek közé tett idézetet közöl, a) Az „i. m.“ kizárolag csak Duhm eddig idézett egyetlen: Israels Propheten c. művére vonatkoztható, de Duhm idézett helyén az idézett szövegből egy szó sem található. A hivatkozás tehát rossz, b) Sikerült megállapítanunk, hogy az idézet valójában Duhm eddig még egyetlenegyszer sem idézett: Das Buch Jeremia c. könyvéből, a Jer. 33:2–3 exegéziséből való. c) Az idézet azonban *onnan is pontatlant, önkényes*, sőt egyes részeiben hamis. Íme Kállay és Duhm szövege oszlopban:

„Aki ezeket is Jeremiasnak akarja tulajdonítani, annak el kell fogadnia azt a lehetetlenséget, hogy Jeremias felváltva írt olyan költeményeket, amelyek stilusa és tartalma a legnagyobb eredetiségről tanusko-dik és olyan szerfölött lapos prózai részeket, amelyekben sem a szellemnek, sem az írói tehetségnek semmi nyoma sincs“.

„Dieser Nachweis wäre gleichbedeutend mit dem anderen, dass Jer überhaupt direkt oder indirekt für alle prosaischen Stücke verantwortlich sei, die sich jetzt zwischen seine Gedichte drängen oder dem Buch Baruchs angehängt sind, dass er abwechselnd Gedichte von grösster Originalität im Stil und Inhalt verfasst und prosaische Capitel geschrieben

oder angeregt habe, die keine Spur von Geist und schriftstellerischer Begabung zeigen und zu einem grossen Teil beweisen, dass ihr Verf. den Verf. der Gedichte gar nicht verstanden“.

11. I. 293. 1. 15. j.: „Duhm i. m. XXI. 1.“ ezzel kapcsolatban: „Az egyes versszakokat Duhm négy-négy sorosaknak . . . veszi.“ a) Duhm eddig idézett egyetlen munkájában: Israels Propheten még csak XXL jelzett oldal sincs, mert a legmagasabb római lapszám: VIII. b) Nincs semmi ilyen Duhm már eddig idézés és említés nélkül használt Das Buch Jeremia XXI. lapján sem. e) Ellenben ez utóbbi munka XII. lapján áll ez: „Vierzeiler mit abwechselnd drei und zwei Hebungen“, d) Kállay ezt a címet és lapszámot is „hasból“ vette tehát!

12. I. 295. 1. 20. j.: „Cornill i. m. 21—22. 1.“ pontatlan. A helyes 20—21 1., mert a 22. lapon egy szó sincs a kérdésről.

13. I. 295. 1. 23. j.: „W. Erbt: Jeremia una seine Zeit. Göttingen 1902. 129. 1.“ a) Hibás lapszám, mert a Jer. 2:1—3-ról csak a 194. lapon van szó. b) Sem a 129, sem a 194. lapon nincs azonban nyoma annak a, véleménynek, amelyet Kállay Erbtnek tulajdonít, hogy t. i. ő a Jer. 2:14—17-et „a Megiddó utáni időkre“ vonatkoztatná. Ellenkezőleg. A 194.1. ezt mondja: „Meiner Meinung nach gehört dieses Wort in die Zeit der ersten Wirksamkeit Jeremiás. Der Skytheneinfall hat das Land geschädigt“, Megfoghatatlan, honnan veszi Kállay Erbt „véleményét“!

14. I. 295. 1. 26. j.: „Erbt i. m. 246—247. 1.“ nem pontos, mert a 6:13—14 szerezettsé idejéről csak a 247. lapon van szó. De megtévesztő is a lapszám, mert Erbt a 6:27—30-ról itt egy szót sem szól, hanem azt a 134. lapon tárgyalja.

15. I. 296. 1. 27. j.: „Duhm i. m. 124. 1.“ csak Duhm eddig idézett egyetlen munkájának, Israels Propheten 124. lapjára vonatkozhatna. De ott még csak nem is Jeremiásról van szó. A lapszám Duhmnak eddig mégcsak névleg sem említett: Das Buch Jeremia c. műve megfelelő lapjára utal.

16. I. 296. 1. 28. j.: „Cornill i. m. 35. 1.“ szerint a Jer. 13:18—19- et Jojakin korába ihelyezi. a) Cornill 35 lapján azonban egy szó sincs a 13:18—19-ről. b) Nincs ilyen érv a 13:18—19 exegézisét tár-gyaló 174. lapon sem. c) Kállay a lapszámot és utalást „hasból“ veszi.

17. I. 296. 1. 32. j. szerint Sellin a 13:18—19- et Jojakin korába teszi „olyan érveléssel, amely Duhm ellenében nem állja meg a helyét“. Sellin 92. 1. nem is érvel!

18. I. 296. 1. 34. j.: „Erbt i. m. 290—291.1.“ téves, mert a 290—291. lapokon csak a 31.—18—20-ról van szó. A 30—31 fejezetekhez helyes lapszám: 287—290.

19. I. 296. 1.35. j.: „Duhm i. m. 237—238. 1.“ ismét nem az eddig egyedül idézett Israels Propheten című műre, hanem *a még cím szerint sem említett Das Buch Jeremiara vonatkozik.*

20. I. 296. lapon ezt mondja: „Duhm Izral és Juda jövőjéről szóló könyvnek mondja a XXX. és XXXI. fejezeteket“, de nem jelöli meg, *honnán* veszi ezt az idézetet. Hol van énnek Duhmnál a forrása? Az előbb idézett 237—238 lapon? *Ott semmi hasonló nincs.* Mi felfedeztük! A kifejezés *a még eddig sehol nem idézett:* Das Buch Jetremia XXI. lapján van. Kállay ezt elhallgatja.

21. Az előbbi mondat folytatása eiz: „Gondolatmenetük a III. fejezetével egyezik és önmaguk között is belső, zárt egységeit képezznek“. Ezen Duhmnak tulajdonított véleménynek *sem nevezi meg Kállay a forrását.* Nincs az előzőleg említett 237—238 lapon. De nincs a Das Buch Jeremia XXI. lapján sem. *Az igazi forrást Cornill: Jeremia 322 lapján találtam meg,* ahol a 30:1—31:34-ről olvassuk: „Nicht nur in den Gedanken im allgemeinen, sondern auch in den einzelnen Wendungen und Ausdrücken findet die grösste Uebereinstimmung mit. Cap 3“. Ennek az idézetnek érdekes-sége azonban az, hogy a 323 szerint *ez mégcsak nem is Cornill véleménye,* hanem: „So erklärt, Andeutungen und Anregungen Ewalds seäbstständig weiterbiideind, Graf unser Stück“. *Hogy hogyan került Ewald, illetve Graf véleménye nem is Cornill, hanem Duhm szájába, csak Kállay tudja.*

22. A tárgyalt mondat *közvetlen* folytatása: „Duhm e véleményéhez csatlakozik Cornill is“ és itt a 36 jegyzetben adja: „Cornill i. m. 332. 1.“ a) Az idézett lapszámon *Duhm* egy szót *sem szól* a kérdésről, b) a helyes lapszám 322—323, c) Kállay kifejezése: „Duhm e véleményéhez“ *teljesen pontatlan*, mert nem tudjuk, hogy Duhmnak a tömöbb közölt *teljes* véleményéről van-e szó, mely szerint: a 30—31 Anathothban keletkeztek; külön iratokat képezték; a könyvet „Izrael és Juda jövőjéről szóló könyvnek“ nevezték; gondolatmenetük a III. fejezetével egyezik, és hogy önmaguk között is belső, zárt egységet képeznek, — vagy *pedig csak* ez utóbbiról van szó? Vagy ha többről, akkor *melyekről* ezek közül? d) Mert hogy *Cornill nem csatlakozik Duhmhoz mindezekben,* az bizonyos. Tagadja az Anathothban való keletkezést, eltér a két fejezet eretiségének meghatározásában, stb.

23. I. 296. 1. 37. j.: „Giesebrécht i. m. 165. 1. és XXV. 1.“, mely szerint: „Giesebrécht csak a XXXI. fejezetben fogad el jeremiasi részeket (kb. ugyanazt, mint Duhm).“ Ez a beállítás teljesen *hamis*, a) Giesebrécht 161. 1. a 31 fejezettel szemben a 30 fejezetről ezt mondja: „Dagegen ist das Kap. als Ganzes nicht unzusammenhängend, sondern nach einem bestimmten Plan gearbeitet Aber dennoch ist es nicht der freie Erguss prophetischer Predigt, sondern ein Mosaikbild. Als echt lassen sich ihöhstems v. 18—21 betrachten, welche in bei Jeremia wohl möglichen Gedanken die Zukunft des heil. Volkes darstellen“, b) *Nem felel meg a valóság!*

nak az sem, hogy Duhm „kb. ugyanazt“ fogadja el eredetinek, mint Giesebrécht, Duhmnál eredeti a 30:12—15, 31:2—6, 15—20, 21, 22a, Giesebréchtnél a 30:18—21, 31:2—6, 15—20, 27—34. Tehát 11 versben megegyeztek s Duhm 6, Giesebrécht 12 versben különbözik a másiktól. Kállay kijelentése roppant felületes és félrevezető.

24. I. 296. 1. 38. j.: „Duhm i. m. 219. 1.“ Egy szószerint közöt citáturnra vonatkozik Barukról: „nem nagy szellem, nem ragyogó tollú író...“ a) Az „i. m.“ alatt egyedül érhető, mert *eddig egységedlít citált könyv*: Isr. Propheten 219 lapján egy szó *sincs Barukról*, b) de nincs szó Kállay rejtette forrásában Das Buch Jeremia 219 1. sem, c) ellenben *megvan ez utóbbi könyv XV. lapján a titkos hely*, ahonnan az idézet *pontosan* való. Kállay tehát *az idézett lapszámot és könyvet itt is „hasból“ vette*, d) Ellenben ugyaninnen írta ki az idézett idézés után következő mondatot is, a *legkisebb hivatalozás vagy jelölés nélkül*: „Szorosan véve nem lehet életrajznak nevezni Baruk iratát, mert sem Jeremiás ifjúságáról sem haláláról nem értesít bennünket“ — Duhm: „Das Buch Baruch kann man wohl eine Biographie Jeremiás nennen, obwohl es, wie es scheint, nicht das ganze Leben Jeremiás erzählt hat und weder von seiner Jugendzeit, noch von seinem Tode berichtet“, e) Kállay szószerint fordít *idézés, nélkül, de vagy félreéríti a szöveget, vagy szándékasan, de ügyetlenül akarja forrását leplezni, amikor azt írja: „nem lehet életrajznak netvezni...“*

25. I. 296. a 30—31 fejezetekkel kapcsolatban írja: „Stade, Steuernager és — amint láttuk — Smend is mind a két fejezetet elvetik, mint nem eredetit“. Stade és Smend véleményét ugyan nem ellenörizhettük, de a) Steuernagel: Einl.-jában az 554—555. 1. fogal-kozik a kérdéssel. *Ha Kállay ezt valaha is olvasta volna, soha le nem írta volna idézett mondatát*, b) Steuernagel itt világosan adja álláspontját — Stade és Smenddel szemben is: „Nachdem MOVERS, de WETTE, HITZIG eine Bearbeitung von Kap. 30 f. durch Deuterojesaja angenommen hatten, haben STADE und SMEND sie in vollem Umfang für unecht erklärt, doch von der falschen Voraussetzung aus“ dass sie eine einheitliche Prophétie seien. GIESEBRECHT verteidigte mit Entschiedenheit die Echtheit wenigstens der Stücke 31:2—6. 15—20. 29—34; DUHM erkennt als echt an 30:12—15, 31:2—6. 15—22, CORNILL 31:1—5. 9b. 18—22a. 31—34. c) Steuernagel még világosabban kifejezte a következőkben *saját álláspontját, amelyhomlokegenest ellenkezik azzal, amit Kállay rólh állít*: „Nach 30:1—3 bildeten Kap. 30 f. einmal ein besonderes Büchlein, das Jeremia geschrieben haben sollte. Er müsste es in der kurzen Zeit zwischem der Eroberung Jerusalems und seiner Uebersiedlung nach Aegypten verfasst haben...“ Ha meg is engedne Steuernagel e részknél későbbi átdolgozást vagy szerkesztést, előbbi állítását *maradék nélkül* később is fenntartja: „Jereimianisch sind am ehesten wohl die von Nordisrael handelnden Stücke 31:2—6. 7—9. 15—22... Ferner können auf Jeremia die Stücke zurückgehen, die sich mit seinen echten Weissagungen eng

berühren; das sind 30:12—17 (cf. 33:6), 30:18—19 (cf. 33:10 ff.), 31:23—28 (cf. 32:41 f. 33:12 f., zu v. 28 cf. auch 1:10. 12), 31:31—34 (cf. 32:38 ff.), 31:35—37 (cf. 33:25 ff.)“, d) Kállay tehát *teljesen légből kapta állítását*.

26. I. 297. 1. 39. j.: „Duhm i. m. 210—216. 1.“ szerint: „A VII. fejezetben olvasható elbeszélések Duhm szerint redakciós dolgok“

a) Isr. Propheten megfelelő lapján, amelyre az „i. m.“ egyedül utalhat, egy szó sincs erről, b) De nincs Kállay eddig használt zugforrásában sem: Das Buch Jeremia 210—216. 1., mert itt a Jer. 26. fej.-ról van szó. A 7. fej. egyes verseirei ugyan történik mellék-kes utalás a 210—213 lapokon, de a 214—216 1. egy szót sem szól róla. A 210—213 1. sem ad semmi különöset a 7. fej. „elbeszélésének“ redakciós vagy ereideti voltáról, c) Kállay *itt is hasból idézett*. Az utóbbi mű 74 lapját kellett volna említenie.

27. I. 297. 1. 40. j.: „U. o. és 327—334.“ ennek a bizonyítására: „a XXVI., ill. XLIV. fejezetek elbeszélései ellenben eredeti Baruk elemek“, a) Az idézés első része, mint a. 39. j.-nál láttuk, *hely teleti és pontatlan* és Duhm: Jer.-ra vonatkozik, b) Az idézet első részének pontatlanságát mutatja a 210 1. is: „Die Grundlage dieser Erzählung bildet aller Wahrscheinlichkeit nach Baruchs Leben des Jeremia, jedoch scheinen die Midraschisten mehrfach eingegriffen zu haben, besonders in den ersten sechs Versen“, c) Az idézet második felét illetőleg Duhm: Isr. Proph. idézett lapjain szó sincs a 34. fej.-ról. d) *De szó van Kállay eddig sehol sem idézett, de többször használt zug forrásában*, e) Hogy itt mennyivel; más Duhm, mint ahogy Kállay jellemzi, mutatja e mondat a 328 lapról: „So wie das Cap. jetzt vorliegt, ist es ein Erzeugnis der Erklärer, doch blickt besonders in v. 15—19 24—26, 28 die alte Quelle durch, deren Darstellung nur durch die Bearbeiter vermeiht und alteriert ist“.

28. I. 297. 1. 41. j.: „Cornill i. m. 93. 1.“ szexint „Cornill, Giesebricht és Orelli hajlandók VII. 3—15-öt is eredeti Baruk résznek elfogadni“. Az állítás *teljesen téves*: a) a 93. lap szerint is, b) a XXXIX. 1. szerint is, c) Kállay követközö mondatban tett állítása szerint is: „Cornill úgy szeiretné megoldani a kérdést, hogy a VII. 3—15-öt Jeremiás eredeti beszédének tekinti“.

29. I. 297. 1. 42. j.: „Giesebricht i. m. 54. L“, mintha Giesebricht hajlandó volna a 7:3—15-öt eredeti Baruk résznek elfogadni, a) Az idézett *lapszám téves*, meiről ott a Jer. 8:9—13 exegéziséről van szó.

b) A 7:3—15-ről szó van a 45 lapon, c) Ott is ez: „Wir haben hier wenigstens in v. 1—14 die Baruchsche Rekapitulation jener kühenen Tempel rede Jeremiás, welche ihn fast das Leben gekostet hätte“ es a XX. oldal meggyőző, hogy a 15 vers nem tartozik ide.

30. I. 298. 1. 44. j.: „Cornill i. m. 93. és 299: 1.“. a) *A 93 lapszám téves*, b) A kérdést csak a 92 1. tárgyalja.

31. I. 298. 1. 45. j.: „Giesebricht i. m. 147: 1:“ a) Cornillról

beszélt s itt tévesen Giesebrechett idézi, b) De nem ad e részre fedezetet a 46. j. Cornill utalása sem.

32. I. 298. 1. 46. j.: „Cornill i: m: 303—3Q4. 1.“ a) Itt meg Giesebrecht helyett Cornill utalást ad. b) De a 45. j. Giesebrecht utalása alatt sem adja a helyes megoldást, mert a 147 lapon a 26—29 fejezetekről, mint „külön könyvecskéről“, sőt még azok egyésgéről sem beszél Giesebrecht[^] hanem csak a 27—29 fejezeteik „közelebbi összetartozásáról“ — „c. 27—29 hängen mit einander näher zusammen“, c) Kállay félreérte és tévesen értette az előbbi idézet folytatását: „und werden wie c. 26 in ihrer Grundlage) auf Baruch zurückgehn“. Itt nincs szó „külön könyvecskéről“.

33. I. 298. 1. 47. j.: „Duhm i. m. XXI. és 219: 1.“ a) Cornill-nak a 26—29 fejezetekre vonatkozó véleményénél Duhm-ra, hivatkozik — tálfepest βιαπιαῖανα. b) Felcserélte a jegyzetet a 46 számúval, d) De a 46 j.-ben említett cornilli helyen sincs szó arról, hogy a 26—29 „külön könyvecske“ lenne, hanem csak a 27—29-ről. Cornill a neki tulajdonított véleményt sehol sem vallja.

34.. I. 298. 1. 48. j.: „Duhm i. m. 258. 1.“ a) Az eddig címszerint is egyedül idézett Isr. Proph.-nek mégcsak nincs is XXI. számoszású lapja, mivel a legmagasabb nála: VIII. b) A 219 1. szó sincs Jeremiásról, c) Kállay zugforrása Duhm: Das Buch Jeremia XXI d) Itt ezt találjuk: „Cap. 26—29, Stücke aus Baruch“, ami aligha fedi Kállay Duhmnak tulajdonított kijelentését, hogy e fejezeteket hajlandó „külön könyvecskének venni“, e) U.-ezzen lapon u. i. még ezt olvashatjuk: „e) Cap. 26—29 sind wahrscheinlich als! letzter wichtiger Rest des Baruchbuehes“. Ebben sincs benne, amit Kállay Duhmnak tulajdonít, f) A 219 1. is mindössze ennyit mond Nabukodnezár névének írásával kapcsolatban: ^so sctheint auch das wieder ein Beweis dafür zu sein, dass Cap. 27 ff. oder vielleicht besser Cap. 26—29 erst nachträglich dem B. Jeremia einverleibt sind.“

35. I. 298. 1. 48. j.: „Duhm i. m. 258. 1.“ Duhmnak a 26—29 fej-el kapcsolatos véleményére vonatkozólag idézi, de a) Isr. Proph. 258 1. semmi ilyenről nem tárgyal, b) nincs ilyenről szó Das Buch Jeremia eddig szabálytalanul használt műve 258 lapján sem. c) Kállay hivatalosan légből kapott, a lapszámot „hasból“ vette.

36. I. 300. 1. 49. j.: „Duhm: Israels Propheten. 1916. 12. 1.“ egy idézetre utal. a) A mű idézett lapján semmi hasonló nincs, b) Duhm: Das Buch Jeremia hasonló lapján sincs, c) Ellenben hoszsú kutatás után Duhm: Das Buch Jeremia c. műve XVIII. lapján találtam meg ez idézőjek közé tett citatum- kétségtelen forrását, d) Kállay tehát hasból idézett, e) A kettő összefetése azonban Kállay nagy felületességét is elárulja. Íme a két idézet:

Kállay TSz. I. 300.

Duhm: Jeremia XVIII.

„Még amikor az új, a szívekbe írt törvényről beszélnek is

„Selbst wenn sie einen „neuen“, ins Herz geschriebenen „Bund“

XXXI. 31. köv), akkor sem valami új, magasabb vallási fokra gondolnak, hanem arra az időre, amikor az eddigi bűnöket már levezekelték, a szenvendéseknek vége, a nép pedig ben-sőleg összenőtt a Thóraval és mindannyian írástudók“.

verbeissen, so denken sie dabei nicht an eine neue, höhere Religionsstufe, sondern nur an den Zustand, wo die bisherige Schuld abgetragen, die Leidenszeit vorbei, das Volk aber mit der alten Thora aufs Innigste vertraut und verwachsen ist, wo alle Schriftgelehrte und Gerechte sind (s. zu 31:31 ff.)“

f) Az idézőjelek között adott fordításnak hibái: 1. „Selbst“ elmarad, 2. „neuen“ „új“ nem áll idézőjelek között, 3. „ins Herz“ „szívbe“, és nem „szívekbe“, 4. „Bund“ az eredetiben idézőjelek között áll és .5. jelentése nem „törvény“, hanem „szövetség“, 6. „XXXI. 31. köv.“ az idézet végén szerepel; 7. „verheissen“ jelentése nem „beszélnek“, hanem „ígérnek“; 8. „nur“ kimaradt a fordításból, 9. „Zustand“ nem „idő“, hanem „állapot“, 10. „Schuld“ pontosabban „vétek“ tartozás“ és nem „bün“ *továbbá* 11. egyes és nem többesszámban áll, 12. „mit der alten Thora“ helyett Kállay csak „mit der Thora“-t fordít, 13. kimaradt a „vertraut“ fordítása is, 14. „wo“ nem forditatható „és“-sel, 15. „und Gerechte“ kimaradt, noha „sind“ előtt áll.

37. I. 301. 1. 50. j.: „Duhm: Isr. Prof éten 235: 1.“ egy szószerinti citáturna voaatkozik. a) *Pontatlan a cím és következetlen*, b) Az eredeti címben „Propheten“ ée nem „Proféten“ van, c) A mű 235. lapján *egy szó sincs* az idézetból, d) Nem találtunk *semmi hasonlót* Duhm más munkájában sem. e) *Légből kapott az idézet és hasból citált a lapszám*.

38. I. 302. 1. 51. j.: „Duhm: i. m. 97. L“ erre utal: „Ezékiel pedig inkább „szoba proféta“ (Duhm) volt“, de a) *Nincs semmi ilyen* Isr. Prof. 97. 1., b) *Nincs* Duhm más munkájában sem, c) *A lapszámot Kállay hasból vette*.

39. I. 302. 1. 52. j.: „Cornill: i. m. 5. 1.“ a) Cornill 5. 1. Arnos említett helyének II. sz-ból való származásáról *egy szó sincs*, b) Ami Ámosról van: „Arnos trat auf unter Jerebeam II., der letzten Blüttheizet Israels . . .“, az idézetre *semmi vonatkozással nincs*. c) Kállay tévesen, *pontatlanul és hasból idéz*.

40. I. 303. 1. 53. j.: „Cornill i. m. 209. 1.“ szószerinti citáturna vonatkozna, a) Cornill idézett lapján a citált mondatnak *se híre, se hamva*, b) *Légből kapott a lapszámon kívül Cornill véleménye is*, mellyel pedig Kállay hosszan vitázik, c) Hogy a kikutathatatlan helyről való idézőjelek közti citálás mennyire *megbízhatatlan*, mutatja az is, hogy u. *ezt másodszor is citálja*, és *ugyancsak idézőjelek között*, de már *egészen másként*, mint először. Első: „csak nagy világörténelmi eseményektől várhatta Juda sorsának változását“, második: „csak nagy világörténelmi átalakulásuktól és eseményektől vártja Juda sorsának jobbrafordulását“. *Fordítása tehát tudományos szempontból is megbízhatatlan*.

41. I. 304. 1. 56. j.: „Cornill i. m. 252. gl.“ szószerinti citátm helyére utal. a) Nem tudja az olvasó, mit jeleint a „gl.“ b) Cornill 252. lapján az idézetből *egy árva szó sincs*, c) Ellenben az idézett mondat folytatása az előbbi jegyzet szövegének alapjául felvett elfogadhatatlan, *teljesen más értelmű Cornill-féle idézetnek*, d) Ennek lapszáma nem 252, hanem 222.

42. I. 304, 1. 57. j.: „Erbt. i. m. 20.“ téves utalás Cornill idézőjelek közé tett szavaira. Erbt után pont van, pedig az *nem rövidített névforma*.

43. I. 304. 1. 58. j.: „Duhm. i. m. XXI—XXII. 1.“ Itt meg *Erbt* véleményével kapcsolatban *Duhmot* idézi. De akkor mire vonatkozik „Duhm i. m. XXI—XXII. 1.“? *Ez talány marad számunkra*.

44. I. 306. 1. 59. j.: „Duhm i. m. XXI—XXII: 1:“ a) Mint látuk, Duhm eddig idézett egyetlen művében *ilyen lapszám, nincs is*, mert a legmagasabb: VIII. b) Az utalás Duhm eddig még címszerint sem említett Das Buch Jeiremia c. művéből való. c) De mennyi alapja van ott a Kállay által Duhmnak tulajdonított nézetnek? 1. Az 1. pont alatti rész helyes, de már a 2. pont alatt *idézőjel nélkül, mégis szószerinti fordítást ad* Kállay: „XXV. 15. köv. adtak motívumot a pogányok elleni prófécik (XLVI—LI. fejezetek megríására“. = „Cap. 25. (v. 15 ff.) regte die Abfassung der Heidenrake Cap. 46—51 an.“ 2. A 6. pont ismét *idézőjel nélküli szószerinti kiírása Duhmnak*: „Legutoljára a XXVI—XXIX. fejezetek) megríására“, be, amelyiek jelenlegi helyzetüket annak köszönhetik, hogy a XXVII—XXI. fejezetek interpolátorok okozta eschatológiai színezete a XXX—XXXIII. fejezetek közelébe utalta őket, másrészt, hogy a XXVI. fejezet dátuma a XXV. fejezetére emlékeztetett“. = „Cap. 26—29 sind wahrscheinlich als letzter wichtiger Rest des Baruchbuches erst nachträglich eingeschaltet worden . . . und haben ihren gegenwärtigen Platz dem Umstand zu verdanken, dass die eschatologische Farbe von Cap. 27—29 sie in die Nähe, von Cap. 30—33 wies, während das Datum von Cap. 26 an das von Cap. 25 erinnerte.“ 3. A „XXVII—XXI.“ helytelen idézet. Helyette: „XXVII—XXIX“ a helyes.

45. I. 307. 1. 60. j.: „Duhm i. m. XXII. 1:“ a) Dahm: Isr. Proph. c. eddig egyedül idézett munkájára *ez a lapszám sem vonatkozhat*, b) Az utalás Kállay eddig is használt zúgforrására utal. e) Duhmnak azonban itt Kállay olyan véleményt tulajdonít 7 soron keresztül, amelyet a XXII. lapon ott is *csak kis részben* találunk meg. Duhm ennyit mond: „Das Ktib hingegen beruht, wie es scheint, auf prunkvolleren Handschriften, deren Schreiber besonders in der zweiten Hälfte des Buches sich nach Kräften bemühen, die Zeilenzahl durch unnötige! Ausfüllungen und AViederholungen zu vermehren, oft auf Kosten der Deutlichkeit.“ Kállay ezt egy darabig *idézőjel közé kívánkozó szószerintiséggel* így adja: „Duhm úgy magyarázza ezt a nagy differenciát, hogy a héber szöveg írói“ — Kállay tehát *nem a Duhm által pontosan*

meghatározott *Ktibet idézi*, — „díszesebb kéziratok nyomán dolgoztak és minden erejükkel arra törekedtek — különösen a könyv második részében észlelhető ez jobban —“ (mindez Kállay szószerint, de *idézőjel nélküli másolja*), — „hogy a sorok számát minél jobban szaporítsák.“ — ismét *idéző jelnélküli szószerinti fordítás!* így folytatja tovább: „Nem lehetetlen, hogy a sorok száma szerint fizették őket. A LXX. fordítói pedig szerinte“ — ez utóbbi részből egy szó vonatkozás sem található *Duhmnál!* — „eigyszerűb kéziratokat használtak munkájuknál. Szeretnek rövidíteni, kétes értelmű szavakat, sőt egész mondatokat is kihagytak.“ — Kár» hogy ezekre Duhm XXII. lapján a legkisebb tartalmi vonatkozást sem találunk. Ez Kállay-féle m'ldrás és költemény.

46. I. 307. 1. 61: j.: „Steuernagel i. m. 533. 1.“ hivatkozás *poniatlan*, a) Steuernagel nem „a görög fordító, vagy leíró“-ról, hanem „der Uebersetzer resp. ein Bearbeiter“-ról. A „leíró“ és „át-dolgozó“ egészen más! b) Rosszul értelmezi Kállay az „absichtlich“ szót is, amikor „tudatos“ jelentéssel fordítja, mert jelentése: „szándékos“.

47. I. 307. 1. 62. j.: „Steuernagel i: m: 566—567: 1:“ a) Idézése nem pontos. Idéznie kellett volna a 61. j. megfelelő helyét is, ahol ez áll: „oder dass LXX eine ältere MT eine durch Zusätze erweiterte jüngere Textform repräsentiert.“ b) Kállay nem közli hüen Steuernagel álláspontját. Kállay: „Azt is lehetségesnek tartja azonban, hogy a LXX. egy régebbi elemekkel megtoldott fiatalabb, talán a II. századból való szövegkiadást képvisel.“ Steuernagel: „So entstand zunächst eine Textform, wie sie etwa die LXX bietet, die also spätestens im Laufe des 3. Jh. entstanden ist.“ — a héber szöveggel kapcsolatban pedig: „Diese Schi ass-red aktion können wir nicht genauer datieren; doch wird sie, da keine sehr späten Stücke mehr aufgenommen wurden, wohl spätestens im Laufe, des 2. Jh. erfolgt sein.“ c) Ebben a visszaadásban a „kb.“ nem felel meg a „spätestens“-nek à) és a „talán“ sem a „wohl spätestens“-nak. Felületes és megbízhatatlan hivatkozás ez.

48. I. 308. 1. 65. j.: „Steuernagel: r. m. 535. 1:“ a) Az idézett állítás jórésze nem az 535, hanem az 534. lapról való. b) Steuernagel a „XLVI—LI. fejezeteknek XXV. 16. köv-vel“ való összefüggéséről sehol sem beszél, c) Ez a tévedés annál is szembeszökött, mert Kállay Steuernagelt szinte szószerint *idézi idézőjel használata nélkül*, még hozzá a jegyzetben meg sem jelölt 536 lapról! íme: „Steuernagel nem tartja szükségesnek, hogy a XLVI—LI. fejezeteknek XXV. 16. köv.-vel való tárgyilagos összefüggése miatt ez a kettő eredetileg helyzetileg is összefüggésben volt.“ Steuernagel: „Aber dass die Heidenorakel wegen ihrer sachlichen Zusammengehörigkeit mit 25:15 ff. mit diesem Schnitt auch räumlich kombiniert waren, ist keineswegs notwendig.“ d) A lapszám pontos feltüntetésének elmulasztásán kívül nem jelzi, hogy szószerint idéz az I. 308. lapon az előző, 534. lapról: „amelyből a

dispozíció megmásítása folytán két recenzió jött létre“ — „von dem durch Aenderung der Disposition zwei Recensionen entstanden.“ e) Szó szerint, „de rosszul fordított: „ezek közül . . . az egyiket az I—XLV. fejezetekből álló könyvvel akép kombinálták, hogy a XXV. fejezet mögé került“ = „Die eine derselben wurde mit dem Buche Kap. 1—45 so kombiniert, dass sie in Kap. 25 eingeschaltet wurde“. Ez Steuernagel véleményének megévesztő előadása.

49. I. 308. 1. 66. j.: „Duhm! i. m. XIV. 1.“ a) Az egyedül számbajöhejtő Isr. Propjh. XLIV számú lapja nem létező valami, b) Kállay zugförrása: Das Buch Jqremia XIV. lapján egy szó sincs az említett fejezetről c) Késlay t&hét itt üs hasból citált, d) Az igazi helyet még^s; sikerült selfedezni s ez nem más;, mint . Duhin: Das Buch Jeremfa 336. lapja, e) Kállay azonban még! így is pontatlan, mert ő egy idézőjelek közti citátumot utal az idézett helyre, már pedig a fordítási hamis. íme: „Aber über die Stelle, die sie im Jeremiabueh haben sollten, sich den Kopf zu zerbrechen, hätte nur dann einen Silin,, wienn dies Buch im Übrigen gut und vernünftig disponiert wäre.“ Kállaynál: „az ezen való fejtörésnek csak akkor lenne helye, ha ez; a könyvecske (a XLVI—LI. fejezetek) magában véve is jól és észszerűen lenne elrendezve.“ f) Persze a „Sinn“ nem „helye“ hanem „értelme“ jelentésű és h) „im Übrigen“ nem „magában véve?“ hanem „a továbbiakban“.

50. I. 308. 1. 67. j.: „Duhm: Isr. Prof. 445—446. 1.“ a) Duhmnak; ezt az egyetlen munkáját Kállay a következőkben teljes es fészlegesj, rövidített és következetlen formákban citálja munkájában!, hogy a tudományos következetesség szabályait valahogy be ne tartsa: „Dr. B. Dtohm: Israels Propheten 1916.“: I. 291, „Duhm: i. m.“: u. o., „Duhm: Israels Propheten“: I. 294, „Duhm! i. m.“: I. 296 sköv.í „Djuhm: Israelis Propheten. 1916.“: I. 300, „Duhm: Isr. Profeten“: I. 301, „Duhm i. ml.“: I. 307, „Dr. B. Duhm: i. m.“ I. 409* „Dr. B. Duhm: Israels Propheten. 1916“: I. 403, „Duhhi!: Isr. Propheten: 223...“: I. 414, „D. B. Duhm: Israels Propheten, Tübingen J. Cl B., Mohr (Paul Siebeck) 1916“: III. 51, „B. Duhni: Israels Propheten) Tübingen J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). 1916“: III. 62, s itt: „Duhm†: Isr. Prof.“. Hogy es? a következetesség a tudományosságnak minden: kritériumát nélkülözi, nem nehéz megállapítani. Persze, az a tény, hogy Kállay az eredeti címre semmi tekintettel nincs legtöbbször, maç nem is szokatlan.

51. I. 308. 1. 68. j.: „Giesebrécht: i. m: XXXIII—XXXIV.“ a) Giesebréchtnél ezeken az oldalakon szó sincs arról, amire Kállay vonakoztatja. b) A helyes lapszám: XXIII—XXIV. De az idézet csak a XXIV-ről való. c) A Giesebrécht megfelől helyéről vett citátum felületes, hamis és a szöveg meg nem értését bizonyítja. Mutatja ezt az összehasonlítás. Kállay szerint: „Giesebrécht is kénytelen bevallani, hogy a XLVI., XLVIIIL, XLIX., L. és LI. fejezetek nem lehetnek jeremiásiak, mert“ — és itt idézőjelek közül citálja tovább Giesebrécht szószerinti idézetét: „a negyedik szá-

zad zsidóságának érdeklődését akarták kielégíteni.“ Mindez Giesebrichtnél a kontextussal együtt így hangzik: „Zu c. 50 f. ist mit Recht bemerkt, dass es sieh hier nur um eine Unterschiebung handeln könne, dasselbe ist aber auch für c. 46. 48. 49 wahrscheinlich. Veranlassung zu dieser Übung eines Schriftgelehrten im jeremian. Stil gab der Völkerkatalog, sowie die kurzen Drohworte gegen einzelne heidnische Völker. Dass auf diese Weise Egypten, Moab, Ammon, Aramaea, Arabien mit Droh Worten bedacht wurden, hat nichts auffallendes, aber auch Elam (Persien) und Babel wurden des geschichtlichen Interesses halber, das sie für einen Juden des 4. Jahrhunderts haben mussten, mit in den Kreis der Weissagungen hineingezogen.“ d) Hol van itt szó „zsidóságról“? Hiszen itt csak „egyes zsidókról“ beszél Griesabrech. e) Hol van itt szó az érdeklődés „kielégítéséről“? Sehol ilyet nem találunk. Kállay idézés helyett költött!

A fenti 51. pontban *csak* Kállay Jeremiásról szóló dolgozatának **első 18 lapjának »tudományos« lapalji jegyzeteit vizsgáltuk fölül!** Hiszen már ezek is valami hihetetlen dilettantizmust, kibeszélhetetlen negligenciát, vaskos tudatlanságot; és lelkiismeretlenséget árulnak el! *Hát még ha sorravennénk a többi jegyzeteket is!* Ezeket is jórészt feldolgoztuk, del egyenlőre, elégnek látjuk minden ellenvéleménynek és előítéletnek a kíméletlen eltiprására ezeket az adatokat. Ennek¹ az elrettentő képnek a láttára újra és utoljára megkérdezzük még nemcsak Kállayt, hanem valamennyi védelmezőjét és. prókátorát: Ez az a sokat emlegettet »szabatos és tudományosan bevett idézési mód? Ki »veszi« ezt »bek? Bizonyára senki!¹⁵ Nem, mégha ennek magyarországi feltalálóját így dicsőíti isi hasonló kritikai judíciúmmal rendelkező debattere: »egyik dísz© egyházunknak és valódi büszkesége lelkészkepzésünknek! Similis simili gaudet! Mi csak vele ismétljük a tudományos módszeresség mérlegén önmagát lemérő ellenfelünkre: íme »egyik díszte egyházunknak és valódi büszkesége lelkészkepzésünknek!« Csak azért könyörgünk, hogy ezt többet hangsosan soha senkinek ne mondja senki!

*

Ezzel az Orr-ral kapcsolatos módszertani kifogások tár-gyalásának és egyúttal Kállay összes vágai mérlegelésének is a végére érkeztünk. Kállaynak Orr-ral kapcsolatban is fel-sült minden kifogása. *Bizonyítani* így nem lehet! Ennek a vágaskodásnak az igazi névértékét ilyen meghatározások fe-jezik ki: alaptalan vágak, hamis és hazug állítások! Kállay kritikája tehát a legbeszédedebb önbizonyásztétele! Nekünk elég volt ezekre a leleplező adatokra ujjal mutatni. A to-

vábbi ítéletet rábízzuk a közvéleményre és a történelemre. Mi magunkat igazoltuk és Kállaynak munkánkban minden mondatára és szavára pontosan megfeleltünk. Feleletünkre Kállay válasza csak egy lehet: elismerni, hogy minden adattunk pontos Kötelessége pedig legfeljebb az: éppen vele kapcsolatos bizonyítékainkra az *ellenadatokat* felsorakoztatni! Nem vádakat, nem kifogásokat, nem érveket, hanem *adatokat*, melyek *bizonyítanak*. Erre azonban, — meg vagyunk győződve, — soha, de soha képes nem lesz!

BEFEJEZÉS.

Munkánk végére érkeztünk. Az elvi és a tudományos fegyverek felviharzottak. Nem azért, hogy elhallgassanak, hanem azért, hogy így soha többé össze ne csattanhassanak. Az adatok ezrei sürgős elvi és tudományos reformáció végrehajtását követelik. Itt tenni kell valamit. A rozsdát le kell rázni az anyaszentegyház testéről, mert különben a könyörtelen idő zuhogó pörölyei verdesik le róla. Meg kell újulni az egyháznak hitében és tudományában! Levegőt kell vennie s le kell hajolnia a tiszta történelmi református theológia forrásainak üdítő mélységeiig, ha meg nem akar tokosodni és ebbe Bele nem akar pusztulni Ez a munka feltárta a sebeket hitben és tudományban egyaránt! Hívő tudományt és tudás után vágyó hitet vár és íger számunkra Isten ügye! Tudunk-é, akarunk-é eszközök lenni és fel tudunk-é számolni minden idegen mételyező kovásszal, mely mérgezi és nem táplálja az anyaszentegyházat! Ha nem akarunk, akkor Isten előbb velünk fog leszámolni! Mert ő megújulást akar bennünk!

Ami pedig ebből a nagy krízisból a szerzőt illeti, bátrai U bízza oda magát és minden kijelentését Isten és emberek megitélezének! Erre három különleges alkalmat és módot ajánl fel ezen az úton ellenfelének: Dr. Kállay Kálmánnak:

1. Mivel az IÉ 55. lapján ellenfelem felkínálta, hogy »hajlandó« velem minden »olyan érv vagy állítás« felől, amelyet megdönthetetlen és feltétlen bizonyítóerejűnek tartok, »külön vitába szálni«, ezennel a nagynyilvánosság előtt meghívom nagy ob o szabású, de legalább kétnapos nyílt hitvitára, mely a nagyközönség jelenlétében, a két kérdéses területen: az elvi és tudományos mezőn mori össze a hitvallásos református és a liberális theológia fegyvereit. Egyik nap kizárálag elvi, a második nap tudományos alapelveinket ítélez meg a nagyközönség. A vita színhelye légyen Budapest, vagy Budapest

és Debrecen. Ideje: ez év utolsó négy hónapjának közösen meghatározott két, vagy két-két napja. A meghívás elől való meghátrálás erkölcsi következményeiért előre is minden, felelősséget Dr. Kállay Kálmánra hárítok.

2. Ezennel felajánlom, hogy munkám első elvi részének adatai és hitelvi vonatkozású kijelentései megbírálására és azoknak Kállay Kálmán elveivel való összevetésére, egy külön *református-bizottság* kéressék fel avégból, hogy eldöntse, melyik álláspont felel meg a Szentírás, hivatalos hitvallásaink, reformátor őseink tanításának és a magyar református anyaszentegyház legsürgősebb létéerdekei követelményeinek. A bizottság tagjaiul ajánlom a következő szakférfiakat: *Or. Budai Gergely*, teológiai tanár, *Galambos Zoltán* v. teológiai előadó, *Pap Ferenc* v. teológiai előadó, *Dr. Patay Pál* teológiai m. tanár, *Dr. Sebestyén Jenő* teológiai tanár, *Dr. Tavaszy Sándor* teológiai tanár, *Dr. Tass Vince* v. teológiai tanár és *Dr. Vincze Károly* teológiai doktor Urakat. Ügyünk zsűri elé való bocsátásáért is ellenfelem viseli a további felelősséget. Ez nem zárja ki természetesen azt, hogy éppen elvi vonatkozásban művem állításait bárki szabadon bírálhassa és vitassa.

3. A munkám második, szaktudományi részében foglalt adatok valódiságának és állításainak felülvizsgálására egy egészen semleges összetételű és teljesen érdektelen közös szakbizottság felkérését ajánlom, melybe a következők kerüttessének fel: római katholikus részről: *Dr. Aistleitner József* és *Dr. Iványi János* egyetemi nyilvános r. tanárok, zsidó részről: *Br.. Guttmann Mihály* rabbiképző-intézeti igazgató és *Dr. Löwinger Sámuel* rabbiképző-intézeti tanár, evangélikus részről: *Dr. Déák János* soproni egyetemi tanár, református részről: *Dr. Csekey Sándor* teológiai tanár, ószövetségi magántanár, *Czeglédy Sándor* v. teológiai tanár és *Dr. Módis László* debreceni egyetemi doktor, teológiai előadó Urak. Ez sem zárja ki a kérdések nyilvános tárgyalásának szabad folyását. A bizottság el nem fogadásáért ellenfelem viseli az erkölcsi felelősséget.

Ez a hármas ajánlat, ennek a két kötetnek számtalan adatán kívül; *különösképen is bizonyítani akarja* azt, hogy égyptien állításom igazságát sem féltem senkitől. Sem szakemberek-től, sem távolabbi érdeklődőktől. A bizottságok döntése is hadd kerüljön a nyilvánosság elé! Állni akarom a sarat, mert tudom,

hogy az igazságok, melyeket védelmezek, nagyobbak és erősebbek, mint én vagyok. Ha pedig még mi magunk méltatlanok lennének is, nem méltatlan az ügy, amire életünket tettük. Aki ezért békétlenséggel vádolna meg bennünket, az lássa meg, hog^{5r} jobb a harc, mint a lassan rothasztó béke. Hadd védekezzünk minden méltatlan vádolóinkkal szemben Kálvinnal; »Ha borzasztó szentségtörés az, ha valaki az Istenről eredő Kijelentést hazugságnak, bizonytalannak vagy kétértelműnek tartja, hogyan vétkeznénk mi azzal, hogy azt bizonyosnak állítjuk?«

Szívvvel hiszünk az igazságba,
szájjal pedig vallást teszünk az idvességre.

Róm. 10:10.